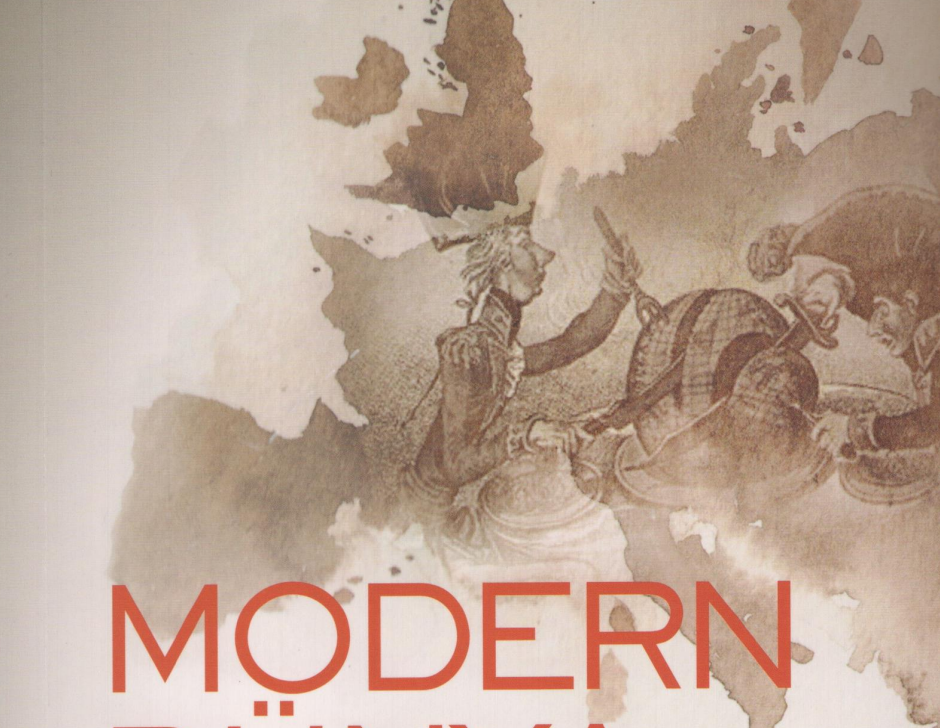

MODERN DÜNYA SİSTEMİ

KAPİTALİST TARIM VE 16. YÜZYIL'DA AVRUPA
DÜNYA - EKONOMİSİNİN KÖKENLERİ

IMMANUEL WALLERSTEIN

“Allegory of Trade”, Nuremberg’de yaşayan Jobst Amman (1539-1591) tarafından yapılan gravür. O “ Küçük Ustalardan” biriydi. Bu dipteki ayrıntı Avrupa ötesi ticaretin gelişmekte olan bir merkezi olan Nuremberg’den bir tüccar evini gösteriyordu.

*On altıncı Yüzyılda Kapitalist Tarım
ve Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*

MODERN DÜNYA SİSTEMİ I

IMMANUEL WALLERSTEIN

Çeviri: Latif Boyacı

Modern Dünya Sistemi -I
Immanuel Wallerstein

© Yarın Yayınları, 2015

© Bütün yayın hakları Yarın Yayınları'na aittir. İzinsiz basılamaz,
kopyalanamaz, çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

ISBN: 978-605-9931-20-5

Sertifika No: 30577

Yayın Yönetmeni : Ömer Altaş
Yayın Editörü : H. Ahmet Menteş
Çeviri : Latif Boyacı
Sayfa Düzeni : Adem Şenel
Kapak Tasarım : Nurullah Özbay

Baskı-Cilt: Step Ajans Reklamcılık Matbaacılık Tanıtım ve Organizasyon Ltd.Şti.
Göztepe Mh. İnönü Cd. No:78 34200 Bağcılar İSTANBUL - TÜRKİYE
+90 212 446 88 46 | stepajans@stepajans.com
Sertifika No: 12266

7. Baskı: Kasım 2015

YARIN YAYINLARI

Levent Mah. Nispetiye Cad. Kasımpaşı Sok. No: 4
Beşiktaş / İstanbul
Tel: 0 212 234 54 54 - 23 Faks: 0 212 234 54 54
www.yarinyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 7

GİRİŞ:
SOSYAL DEĞİŞİMİN İNCELENMESİ ÜZERİNE / 25

1
ORTAÇAĞ GİRİŞİ / 37

2
AVRUPA'DA YENİ İŞ BÖLÜMÜ
1450-1640 / 103

3
MUTLAK MONARŞİ VE DEVLETÇİLİK / 187

4
SEVİLLA'DAN AMSTERDAMA:
İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ / 229

5
GÜÇLÜ MERKEZ DEVLETLER:
SINIF OLUŞUMU VE ULUSLARARASI TİCARET / 307

6
AVRUPADÜNYA-EKONOMİSİ:
PERİFERİ DIŞ ALANA KARŞI / 403

7
TEORİK TEKRAR / 461

BİBLİYOGRAFYA / 477

ÖNSÖZ

Modern Dünya Sistemi 1974’de yayımlandı. Gerçekte 1971-1972’de yazılmıştı. Onu yayınlacak birini bulmak gerçekten de zor olmuştu. Kitap on altıncı yüzyıl ile ilgiliydi ve neredeyse bilinmeyen bir konuyla ilgiliydi: Bir dünya-ekonomisi (sözcüğün hecelenmesindeki – işareti bilerek yazılmıştı). Kitap uzundu ve muazzam sayıda önemli dipnotu vardı. Yayımlandığı zaman pek de dost sayılamayacak bir yayıncı dip notların sayfanın her tarafını ele geçirdiğini söylemişti. Son olarak, Academic Pres ve o zamanki akademik danışma editörü Charles Tilly onu yeni sosyal bilimler dizisine koyarak şanslarını denemeye karar verdiler.

Kitap yayımlandığında gördüğü kabul herkesi şaşırttı, özellikle de yayımcısını ve yazarını. New York Times Sunday Book Review’da (ön sayfada) ve New York Review of Books’da olumlu eleştiriler aldı. 1975’de American Sociological Association’dan en iyi akademik yayın ödülü aldı. O sırada ödülün adı Sorokin Ödülüydü. Ödül o kadar beklenmedikti ki ödülün duyurulduğu oturumda bulunamadım bile. Kitap hemen çok sayıda dile tercüme edildi. Akademik bir kitap için oldukça iyi bir satış rakamı elde etti. Her halükarda bir başarıydı.

Bununla birlikte, epey tartışmalı bir kitap olduğu da ortaya çıktı. Kitap harika eleştiriler aldı, fakat aynı zamanda çok şiddetli itirazların da konusu oldu ve bu çok çeşitli kamplardan geliyordu. İlk basımdan otuz yedi yıl sonra yazarken eleştirileri gözden geçirmeye degeceğine inanıyorum. Bunların kaynakları neydi? Eleştiriler ne kadar iyi yapıldı? Ben kendim bugün eleştirilerin geçerliliği ile ilgili olarak ne düşünüyorum? Bu eleştiriler sonraki ciltleri nasıl etkiledi?

Hemen başlangıçta eleştirilerin özel bir alt metnine işaret etmiydim. Ben profesyonel olarak bir sosyolog idim. Bu kitap birçoklarına bir ekonomi tarihi kitabı olarak geldi. En azından 1970’lerde

sosyologların on altıncı yüzyıl ile veya ekonomi tarihçilerinin ilgilendiği konularla ilgili olarak yazabileceği varsayılmıyordu. Öte yandan, tarihçiler, özellikle benim de yaptığım gibi neredeyse tamamen ikincil kaynaklara dayanıyorlarsa, diğer üniversite disiplinlerinden gelen davetsiz misafirlerden bıkmıştı. Bunun yanında kitap temelde küresel mekansal ilişkileri ele alıyordu ve bu coğrafyacıların yetki alanı olarak görülüyordu. Son olarak, kitabın erken hayranları arasında beklenmedik bir grup vardı: Arkeologlar. Böylece, o sıralar akademik çalışmayı tanımlayan kategorilere meydan okuyor ve bilgi yapıları içerisinde saygın bir yere konulan alışıldık kutular içerisine girmiyor gözüküyordum.

Bu tartışmaya kitabı yazdığım zaman kendimi nasıl algıladığımla başlamalıyım. Kitabın girişinde onu nasıl yazmaya başladığımı açıkladım. Kötü bir fikri – on altıncı yüzyılda yeni olan ulusların nasıl gelişmeye başladıkları inceleyerek yirminci yüzyılın “ yeni uluslarının” yörüngelerini daha iyi anlayabileceğim fikrini– izliyordum. Bu kötü bir fikirdi, çünkü tüm devletlerin gelişme adı verilen paralel bağımsız yollar izlediklerini varsayıyordu. Fakat, bu kötü fikir, tesadüfen keşfedilmişti. Bu beni on altıncı yüzyıldaki Avrupa’yı okumaya itti ve dikkatimi tahmin etmediğim gerçekliklere döndürdü.

O sırada kafamda Weberci sosyologlarla – Weber’in kendisiyle değil ama 1945 sonrası dönemde Birleşik Devletler (ve bir ölçüde dünya) sosyolojisinde kategorilerinin kullanımıyla– tartışıyordum. Weber’in Protestan etik konusundaki kitabı çok yaygın bir şekilde tercüme edilmişti. Bu belli türden değerlerin varlığının 1945 sonrası dönemde modernleşme ya da (ekonomik) gelişme olarak adlandırılma eğilimindeki şeyin ön koşuluydu. O zamanlar alışılmış akademik prosedür, bu tür değerlerin varlığını ya da varlık bulmasını ülke ülke test etmektir. Sonuç, ilerleme yürüyüşünün bir tür kronolojik hiyerarşisiydi. Hangi ülke birinciydi? Sonra hangisi geliyordu? Türemiş bir soru olarak, bir ülke daha sonra gelmek için ne yapmalıydı?

Bu öyküye birkaç şekilde itiraz etmeye çalıştım. Birincisi, bu sürecin ülke ülke değil, ancak benim bir dünya – Fernand Braudel’in ifadesiyle dünya değil bir dünya– sistemi olarak adlandırdığım (buradaki dünya sözcüğü küresel ile eş anlamlı değildir) daha büyük bir kategori içerisinde tetkik edilebilir.

İkincisi, söz konusu değerlerin meydana gelmekte olan dönüşümleri izlemekten ziyade onların öncesinde geldiğini ileri sürdüm. Bazı ülkelerin üretim verimliliğinde ve servet birikiminde lider olmalarının nedeninin çeşitli devletleri birbiriyle ilişki içerisine sokmak olduğunu önerdim.

Üçüncüsü, 1945 sonrası Webercilerinin, geleneksele karşı modern şeklindeki temel karşıtlığını reddediyordum. Bunun yerine, Samir Amir ve Andre Gunder Frank gibi sözde dependistaların (bağımlılık teorisi savunucuları) “gelenekselin” “modern” kadar yeni oldu, ikisinin beraberce ortaya çıktığı, dolayısıyla, Frank’ın ünlü deyişle “azgelişmişliğin gelişmesinden” söz edebileceğimiz şeklindeki gelişen tezlerini paylaştım.¹

1945 sonrası Webercileri tarafından reddedileceğimi bekliyordum. Öne sürdüklerimi kabul etmeme eğiliminde iken, aynı zamanda, benim (ciddi akademisyenler tarafından terk edildiğine ya da terk edilmesi gerektiğine inandıkları) Marksist tezleri dirilttiğimi düşünüyor olmalarına rağmen genel olarak benim tezlerimi uygarca kabul etme eğilimi gösterdiler. Sanırım benim gerçekte on altıncı yüzyıl tarihine dalmış olmama şaşırmışlardı; öte yandan onlardan bir çoğu yirminci yüzyıl materyalini tartışmak için Weberci tezin kısaltılmış (bazen de çarpıtılmış) özetine dayanıyordu. Bunun yanında, Terence Hopkins ve benim kısa süre sonra ortak bir makalede belirttiğimiz gibi modernleşme üstadları tarafından yapılan sözde karşılaştırmalı analizlerden çoğu batılı olmayan bir ülke ile ilgili çağdaş bilginin Birleşik Devletler (ya da belki bir Batı Avrupa ülkesi) hakkındaki farazi (fakat deneysel olarak incelenmemiş) çağdaş bilginin kıyasını içeriyordu.²

Her halükarda en büyük taşlar başka yerden geldi. Belli başlı üç çeşit eleştiri vardı: En önemli eleştiriler olarak gördüğüm eleştiriler vardı. Bunlar dünya sistemleri analizini bir analiz biçimi olara görmeyi reddetmektedir, bunun nedeni onu tabii ki daha üstün olduğunu düşündükleri kendi analiz biçimleriyle uyumlu görmüyordu.

- 1 Andre Gunder Frank, “The Development of Underdevelopment,” Monthly Review, XVIII, 4 Sept. 1966, 17-81.
- 2 Terence Hopkins and Immanuel Wallerstein, “Patterns of Development of the Modern World System,” Review, I, 2, Fall, 1977, 111-146. (T.K Hopkins, Immanuel Wallerstein ve arkadaşları, World System Analysis: Theory and Methodology ‘de yeniden basılmış [Beverly Hills, California: Sage, 1982, 41-82].)

Sonra daha az önemli gördüğüm eleştiriler gelmektedir. Bunlar dünya sistemleri analizini en azından bir dereceye kadar kabul eden, fakat bazı önemli deneysel bilgileri naklede ya da yorumlarken hata yaptığım ya da önemli türden bilgileri atladığım gerekçesiyle ayrıntılı tarihsel tanımlarımı tartışır. Daha sonra ancak 1990larda ortaya çıkan üçüncü bir tür vardı: Bunlar dünya-sistemleri analizini aradaki çizgiyi ve çoğul ekini kaldırarak — yani, son beş yüz yıl boyunca sadece bir “dünya sistemi” olduğunda ısrar ederek — revize etmeye çalıştılar. Şimdi bu çeşitleri ve alt çeşitlerini sırasıyla ele alalım.

Önemli Eleştiriler

1945 sonrası Weberciler benim çok Marksist olduğumu düşünüyorsa da Ortodoks Marksistler hiç de Marksist olmadığımı aksine “neo-Smithçi” olduğumu düşünüyorlardı.³ Ortodoks Marksist’le kastettiğim şey parti mensubu olarak düşündüğüm bir Marksistdir — Alman Sosyal Demokratik Parti, Sovyet Komünist Partisi ve gerçekte bir çok Troçkici parti tarafından tanımlandığı şekliyle Marksizm.

Bu gruplar siyasi stratejilerinde ve yirminci yüzyılda çeşitli ülkelerde siyasi olarak gerçekleşen şeylerin yorumunda oldukça radikal biçimde ayrılma da belli temel önermeleri paylaşmıyorlardı. Birincisi kapitalizm altında, yükselen şehirli proleterya ile kapitalist üreticiler (temelde sanayi girişimcileri) arasında olarak tanımladıkları sınıf mücadelesinin doğasıydı.

İkincisi siyasal veya ekonomik bir üst yapıyla ilişkili olarak ekonomik bir temelin önceliği idi. Üçüncüsü nedensel açıklamalarda iç faktörlerin (yani bir ülkeye özgü faktörlerin) dış faktörlere (yani bir ülkeye yabancı olan faktörler) olan üstünlüğüydü. Dördüncüsü, farklı sözde üretim biçimleri dizisi açısından ilerlemenin kaçınılmazlığıydı.

Ortodoks Marksistlerin saldırısı dünya-sistemleri analizinin bütün bu öncülleri bir ya da başka şekilde ihlal ettiği şeklindeydi. Bu saldırı bir dereceye kadar haklıydı. Modern Dünya Sistemi’nin birinci cildinden söz ederken, bu eleştirmenler “tedavülcü” bir tez olarak isimlendirdikleri şeyi sunduğumu, oysa meseleleri üretim alanında

3 Robert Brenner, “The Origins of Capitalist development: A Critique of Neo-Smithian Marxism,” *New Left Review*, No. 104, July-Aug. 1977, 25-93. Maurice Zeitlin, *The Civil Wars in Chile, Or, The Bourgeois Revolution That Never Were* (Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Pres, 1988).

olup bitenler açısından açıklamam gerektiğini ileri sürüyorlardı. Yani, merkez-çevre ilişkilerini tartışırken, kapitalist gelişmenin açıklaması olarak İngiltere içerisindeki sınıf mücadelesini ihmal ederek Amerikalılar ve kuzeybatı Avrupa arasındaki ticaretin doğası ve akışı gibi dışsal sayılan bir faktöre inanıyordum.

Tabii ki burada ivedilikle sorulması gereken soru neye göre içsel ya da dışsıl olduğudur. Ortodoks Marksistlere göre, içsel her zaman bir ülkenin siyasi sınırları içinde olanlarla tanımlanıyordu.”ekonomi” ulusal bir yapıydı. Sınıflar ulusaldı. Kapitalist ya da başka türlü etiketlenenler ülkelerdi. Bu çok temel bir tartışmaydı. Alternatif bir kapitalizm görüşü geliştirme süreci içerisindeydim. Bana göre kapitalizm, bir dünya sisteminin, bir ‘dünya-ekonomisi’ olarak adlandırdığım spesifik bir türün karakteristiği idi. Sınıflar bu dünya sisteminin sınıflarıydı.

Bu kamptan gelen muhaliflerim görüşlerinde çok inatçıydı. Bununla birlikte, yıllar geçtikçe sayıca gittikçe azaldılar. Yazılarının etkisinin bundan çok dünya sisteminin değişen durumuyla ilgisi vardı. 1960’lar gibi geç bir zamanda bu görüşlere sahip olan siyasal hareketlere 1968 dünya devrimini oluşturan güçler tarafından muazzam şekilde meydan okundu. Sosyal gerçekliğin analizinde cinsiyet, ırk, etnik kimlik, ve cinselliği önemi üzerinde ısrar eden güçlü hareketlerin ortaya çıkması tarafından savunmaya çekilmeye zorlandılar. 1980’lerin neo-liberal siyasi karşı saldırısı ve küreselleşme adı verilen bir kavramın yaygın şekilde Kabul görmesi tarafından savunmaya itildiler. Sonuç olarak, bugün 1960’ların ortodoks Marksistlerin geleneksel analitik görüşünü savunan görece az insan vardır.

Aynı zamanda, ortodoks Marksist analiz biçiminin son entelektüel savunması olduğumu savunanlardan da eleştiri geliyordu. Bu 1970’lerde oldukça güçlü olan, “üretim biçimlerinin eklenmesi” olarak adlandırılan düşünce okulunun içindeydi.⁴ Benim bakış açımdan, bu grubun yaptığı şey sosyal gerçekliğin yalnızca bir tek ülkenin sınırları içerisinde analiz edilemeyeceği tezini kabul etmektir. Terimden kaçınmakla birlikte dünya-sisteminde bir şey olduğunu görüyorlardı. Gözden geçirmeleri temelde, bir ülke kapitalist olur diğeri feodal kalırken, spesifik ve önemli şekillerde bir şekilde

4 Harold Wolpe, *Articulation of Modes of Production* (London: Routledge&Kegan Paul, 19809. Bkz. Ayrıca Barry Hindess and Paul Q. Hirst, *Pre-capitalist Modes of Production* (London: Routledge&Kegan Paul, 1977).

ilişki kurabilecekleri şeklindeydi. İki üretim biçiminin birbiriyle eklemlendiğini ve bu nedenle bir şekilde diğeri tarafından etkilendiğini söylüyorlardı.

Bu biraz ondan biraz bundan pozisyonunu ne çok ikna edici ne de sosyal gerçekliği anlama yeteneğine önemli bir şey ekler nitelikte bulmadım. Her halükarda, bu okul, bir on yıl kadar gelişip serpil-dikten sonra kaybolup gitti. Bugün bu çerçeveyi kullanmayı sürdüren kimseyi tanımıyorum.

Dünya-sistemleri analizine çok düşman, neredeyse tamamen düşman bir diğeri okul da geleneksel nomotetik ekonomistler ve sosyologlardan oluşuyordu. Onlara göre benim yaptığım şey, en azından buna dikkat etme zahmetinde bulunduklarında, en iyimser ifadeyle gazetecilik, en kötü ifadeyle ideolojik tartışmaydı. Genel olarak, dünya-sistemleri analizini kaşlarını çatarak red ediyorlardı. İmtiyaz tekliflerinin isimsiz eleştirmenleri olmaları istendiği zaman dışında onu tartışmaya nadiren tenezzül ediyorlardı.

Çalışılmış ihmalleri bir korkuyu maskeliyordu. Bu grup dünya-sistemleri analizinin her parçasını oldukça farklı nedenlerle olsa da ortodoks Marksistlerin yaptığı gibi tehlikeli sayıyorlardı. Söz konusu olanı takdir ediyorlardı. Stephen Mennell yakın bir tarihte kitabımla ilgili şu doğru değerlendirmeyi yapmıştı.

Kitap uygulamada, toplumlar ve ekonomiler arasındaki bağımlılık ilişkilerinde var olan başlangıçtaki küçük eşitsizliklerin zamanla, bugün örtmeceli bir şekilde “Kuzey” ve “Güney” olarak isimlendirilen şeyler arasındaki büyük farklılıkları üretecek şekilde nasıl büyütüldüğünü göstererek David Ricardo’nun görünüşte zamansız “göreceli avantaj yasasını” tarihsel olarak çürütmeye yönelik muazzam bir girişimdi.⁵

Ricardo’nun yasası gerçekte ana akım makro ekonominin temel ve önemli bir öncülü olduğu için tezlerimin bu kamp tarafından çok negative biçimde ele alınması şaşırtıcı değildir.

Bununla birlikte, dünya-sistemleri analizinin bilgi yapıları içerisinde güç kazanması derecesinde, nomotetik kampın bir kısmı tarafımızdan öne sürülen sapkın önermeleri ampirik olarak çürütmeye

5 Stephen Mennell, “Sociology,” W.H. McNeill ve diğerleri, editörler, *Berkshire Encyclopedia of World History* (Great Barrington, Massachusetts: Berkshire Publishing Group, 2005), IV, 1746.

çalışan analizler üretmeye başladılar. Bu eleştirmenler özellikle, dünya-sistemleri analizinin çağdaş dünyada bazı ülkelerin diğerlerinden neden daha gelişmiş olduğunu, bazı sözde azgelişmiş ülkelerin ulusal durumlarını neden diğerlerinden daha fazla iyileştirdiklerini açıklamadığını göstermeye çalışıyorlardı. Bu kampın muhalefeti ortodoks Marksistlerinki kadar aralıksız, belki de daha sürekli dir.

Önemli bir üçüncü eleştiri vardır. Bu neo-Hintzciler olarak düşündüğüm bir gruptan gelmektedir. Otto Hintze, yazılarında siyaset alanının ekonomik gerçeklik alanından bağımsızlığını gösterdiği düşünülen bir alman siyaset tarihçisiydi. Her ikisi de Hintze'yi spesifik olarak harekete geçiren iki önemli büyük analize tabi tutuldum.⁶ Uygulamada ekonomik alana üstünlük vererek analizin siyasi ve ekonomik alanlarını yanlışlıkla bir tek alana indirgediğimi söylüyorlardı.

Tabii ki, gerçekte siyasi ve ekonomik değişkenlerin bir tek alanda bulunduğu ısrar ediyordum. Siyasi alanın özerk olduğu tezini ya da ekonomik alanı yöneten kurallardan farklı ve hatta bunlara zıt kurallar tarafından yönetildiği kavramını kabul etmiyordum. Kitabımda bütünsel bir analiz üzerinde ısrar ediyordum. Buna göre siyasal kurumlar modern dünya-sistemi içerisindeki diğerleriyle birlikte bir tek kurumsal yapıydı. Sonraki ciltlerde, özellikle de ikinci ciltte iki alanın bu şekilde ayrılmasının yanlışlığını dile getirmeye çalışsam da bu eleştiri, dünya sistemleri analizini hala çok ekonomistik ve başka bir ifadeyle çok Marksist bulanlar olduğu anlamında çok dayanaklı çıktı. Her halükarda, neo-Hintzeciler Otto Hintze'ye neo-Webercilerin Max Weber'e, ortodoks Marksistlerin Karl Marx'a, ya da Smithcilerin Adam Smith'e olduğundan daha sadık degillerdi. Otto Hintze örneğinde, (1929'da yayınlanan) "Economics and Politics in the Age of Capitalism" adlı makalesini görüşlerinin özetiyle sonlandırır:

Genel olarak, savaş yılları ve o zamandan beri geçen on yıl kapitalizmin devlet ve siyasetten tamamıyla bağımsız özerk ekonomik gelişmesiyle ilgili hiçbir kanıt sunmaz. Bunlar daha ziyade, devlet işleri

6 Theda Skocpol, "Wallerstein's World Capitalist System: a Theoretical and Historical critique," American Journal of Sociology, LXXXII, 5, Mar. 1977, 1075-1090. Theda Skocpol, Social Revolutions in the Modern World7de yeniden basılmış [New York: Cambridge Univ. Press,1994, 55-71].) Aristide R.Zolberg, Origins of the Modern World System: A Missing Link," World Politics, XXXIII, 2, Jan.1981, 253-281. (Aristide Zolberg, How many Exceptionalisms: Explorations in Comparative Macroanalysis [Philadelphia: Temple Univ. Press, 2009, 132-157].)

ve kapitalizmin ayrılmaz biçimde bağlantılı olduğunu, bunların bir ve aynı tarihsel gelişmenin iki tarafı ya da yönü olduğunu gösterir.⁷

Bu, tabii ki, tam olarak göstermeye çalıştığım noktadır.

Son olarak, 1970lerde gelişmeye başlayan “kültürel” kamptan gelen eleştiriler vardır. Kültürel kampın yükselişini analiz ederken hatırlanması alınması gereken iki şey vardır. Birincisi, modernitenin geleneksel liberal teorik analizi modern hayatı üç alana ayırmıştır –ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel. Bu modern dünya ile ilgilenen üç ayrı sosyal bilim disiplininde yansıtılıyordu.: pazarla ilgilenen ekonomi; devletle ilgilenen siyaset bilimi; (bazen sivil toplum olarak isimlendirilen) başka her şeyle ilgilenen sosyoloji.

Bu liberal ideolojik tercih zorunlu olarak üç alan arasındaki nedensel öncelik hakkındaki tartışmayla sonuçlandı. Fakat Ortodoks Marksistler ve nomotetik ana akım ekonomistleri ekonomik alana nedensel öncelik verdiler. Neo-Hintzeciler onu zımnen siyasal alana verdi. Kültürel alana nedensel öncelik verecek olanların da olacağı bekleniyordu.

Hatırlanması gereken ikinci şey, 1968 dünya devriminin teorik tartışmalar üzerindeki etkisiydi. Bir çokları için, 1968’de olan şey ekonomistler kampının nihai bozgunu (ve sonuç olarak reddi) idi. Daniel Bell daha önce, Marksizmin ve Marksist hareketlerin 1945 sonrası dünya ile ilişkisine güçlü bir saldırıda “ideolojinin sonundan” söz etmişti.⁸ 1968’den sonra, yeni bir grup Marksizmin reddini farklı bir bakış açısından ele aldı. Bu grup kavramsal “yapısızlaştırma” talep ettiler ve “*grand récits*” ya da “ana öykülerin” sonunu (ya da faydasızlığını) açıkladılar.⁹ Temelde, söyledikleri şey ekonomist kampının –özelde ortodoks Marksistlerin– sosyal gerçekliği değiştirirken söylemin merkeziliğini ihmal etmiş olduklarıdır.

Bu sırada ortodoks Marksistlerle ilgili ikinci bir eleştiri oldu. Oluğça doğru biçimde, cinsiyet, ırk, ve cinsellikle ilgili öncelikleri

7 Otto Hintze, *The Historical Essays of Otto Hintze*, Felix Gilbert’in mukaddimesiyle yayına hazırlanmış (New York: Oxford Univ. Press, 1975), 452.

8 Daniel Bell, *The End of Ideology*, 2. Basım (Cambridge: Massachusetts: Harvard Univ. Press, 2000; ilk defa 1960’da basılmış).

9 Jean Baudrillard, *The Mirror of Production*, (St. Louis: Telos Press, 1975); *For a Critique of the Political Theory of the Sign* (St. Louis: Telos Press, 1981); *The Jean Baudrillard Reader*, Steve Readhead and Claire Abel, editörler. (New York: Columbia Univ. Press, 2008)

tarihsel süjeleri “proleterya” olan sınıf mücadelesi ve devrim lehine bir kenara itmekle suçlanıyorlardı.

Bu kampa katılmadığım için suçlandım.¹⁰ Bu grup ana öyküleri suçladığında, dünya sistemleri analizi ortodoks Marksizm ve modernleşme ana öyküsüyle ilgili olarak neredeyse aynı eleştirileri yapmasına rağmen, dünya sistemleri analizini ortodoks Marksizm ve Weberci Modernleşme teorisiyle aynı sepete atma eğilimindeydi. Fakat, tabii ki, dünya-sistemleri analizi bunu alternatif bir ana öykü ne sürerek yapıyordu. Bebeği küvetin suyuyla birlikte dışarı atmayı reddediyorduk.

Bu kltrc eleştirinin kaderi “kültürel çalışmalar” hareketinin kaderiyle bağlantılıdır. Bu kampın bütünlüğünde ölümcül bir eksiklik vardı. Yarı s temelde kültürün önceliği – gerçekte onun münhasır entelektüel ilgisi– zerindeki ısrarla ilgileniyordu. Fakat diğer yarı “unutulmuş halklarla” – nceki ana öykülerde ihmal edilmiş olanlarla– ilgileniyordu. Sonraki yarı kendilerinin de – 1968 öncesi dönemde kullanılanlardan çok farklı– ana öykülerle gerçekten ilgilendiklerinin farkına varmaya başladığında ittifak çöktü. Bu grup yeni bir lye – cinsiyet, ırk ve sınıf ya da sınıf, cinsiyet, ırk veya ırk, cinsiyet ve sınıf – ilgi geliştirmeye başladı. Bu yeni üçleme niversite çevrelerinde yaygın olarak kullanılmaya başladığında öncelikle “unutulmuş halklarla” ilgilenenlerden bir kısmı dünya sistemleri analizini reddetmeyi bıraktı ve onunla anlaşma yolları bulmaya çalıştı ya da önceliklerini daha çok hesaba katmak için ona ince ayar yapmaya çabaladı.¹¹

1974’den bu yana, önemli eleştiriler hep yapıla geldi. 1990’lara geldiğimizde, bazıları hala aynı eleştirileri yapmayı sürdürse de, takipçilerinin ogu sahneden çekildi. Fakat önemli eleştiriler şimdi iyi bilinmektedir ve ağdaş dünya sosyal biliminde gittikçe daha çok rakip bir paradigmadan ibaret grlen dünya sistemleri analiziyle ilgili

10 Stanley Aronowitz, “Metatheoretical Critique of Immanuel Wallerstein’s *The Modern World System*” *Theory & Society*, X, 4, July 1981, 503-520

11 Ramon Grosfoguel, zel basım, özel sayı. *Review: Utopian Thinking*, XXV, 3, 2002. Walter D. Mignolo, *Local histories/Global Designs: coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking* (Princeton, new Jersey: Prinveton Univ. Press, 2000); *The Darker Side of the Renaissance: Literacy, territoriality, & Colonialization*, 2.basım, yeni bir sonszle (Ann Arbor: Univ. Of Michigan Press, 2006). Bkz. Ayrıca Etienne Balibar and Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities* (London: Verso, 1991).

tartışmanın arka planına düşmüştür. Gittikçe daha çok ilgi çeken küçük eleştirilerdir.

Küçük Eleştiriler

Küçük eleştiriler üç farklı konu etrafında odaklanmaktadır: Modern dünya sisteminin uzaysal sınırları, modern dünya sisteminin maddi sınırları ve dikkate alınması gereken kurumsal değişkenler. *Modern Dünya sistemi*'nin birinci cildi kurmaya çalıştığı uzaysal ve maddi sınırlar konusunda çok netti. Belki de ilgili kurumsal değişkenlerin derecesi konusunda daha az netti.

Uzaysal sınırlarla söze başlayalım. Kitaptaki tez kapitalist dünya ekonomisinin içinde ve dışında sayılan gerçek sınırların olduğu şeklindedir. Bu sınırların *içerisinde* merkez, çevre ve yarı-çevreden söz edilebileceğini öne sürmüştüm. Fakat 6. Bölüm, benim dış alan olarak tanımladığım, bu sınırların *dışındakilere* hasredilmişti. Dünya ekonomisinin bir çevre bölgesi ile dış alan arasındaki farkın nasıl söylenebileceğini belirlemeye çalıştım.

Temel iddia ambalajsız mallar ticareti ile değerle mallar arasındaki ayrımın yapılabileceği şeklindediydi; bu eşit olmayan takasa dayanan ikincisinden çok birincisinde geçerliydi. Daha sonra bu ayrımı ayrıntılı biçimde ele almaya çalıştım.¹² Polonya ve Macaristan on altıncı yüzyılda modern dünya sisteminin parçasıydı. Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu ise değildi. Brezilya içerideyken Hint alt-kıtası dışarıdaydı.

Bu ampirik açıklamalara karşı çıkmanın iki yolu vardı. Biri dökme mallarla değerli mallar arasındaki ayrımın benim öne sürdüğümünden çok daha bulanık olduğunu ve bu ayrımın sistemik sınırlar koymak için kullanılamayacağını öne sürmekti. Diğeri oldukça farklıydı. Bu, dışarıda olduğu iddia edilen alanlardan bazılarının gerçekte kapitalist dünya ekonomisinin bazı bölgeleriyle dökme mal ticareti yaptığı ve bu nedenle, benim ayrımına dayanarak, sınırların “içerisinde” görülmesi gerektiğini öne sürmekti.

12 Immanuel Wallerstein, *The Modern World System, II: Mercantilism and Consolidation of European World Economy, 1600-1750* (New York: Academic Press, 1980); *The Modern World System, III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World Economy, 1730s-1840s* (San Diego: Academic Press, 1989).

Benim önemli eleştiriler olarak adlandırdığım şeyler hakkında herhangi bir merkez vermiyorum. Dünya sistemleri analizine yönelik bu itirazların meşruiyetini kabulü hala reddediyorum. Mekan-sal sınırlar hakkındaki eleştiriyle ilgili olarak başından beri, ampirik tezleri dikkatlice dinlemeye ve güçlü göründükleri zaman ampirik tezle ilgili gözden geçirmeleri kabule hazır olduğumu söylemiştim. Hans-Heinrich Nolte çok uzun zamandır, Rusya'nın on altıncı yüzyılda Polonya gibi modern dünya sisteminin çok fazla parçası olduğunu savunmuştu.¹³ Frederic Lane aynı şeyi Osmanlı İmparatorluğu için de savundu; fakat tezini ayrıntılı biçimde dile getirmede.¹⁴ Bununla birlikte, çok daha sonra, Faruk Tabak bütün doğu Akdeniz'in (temelde Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün kısımlarının) on altıncı yüzyılda neden modern dünya sisteminin tam parçası olarak görülmesi gerektiğine yönelik güçlü bir tez geliştirdi.¹⁵

Dökme mallar ve değerli mallar arasındaki ayrım konusunda, bu ayrımın geçerliliğini bozacak çeşitli girişimlerde bulunuldu.¹⁶ Başından beri, ayrımın zor bir ayrım olduğunu biliyordum. Karşı tezlerin gücü beni yumuşatmıştı. Temel tezimin hala doğru olduğunu düşünüyorum. Fakat her halükarda, daha sonra öne sürdüğüm gibi,¹⁷ kapitalist dünya ekonomisiyle "bütünleşmeyi" oluşturan şeyle ilgili daha karmaşık bir resmi kabul etmek zorunda olsam bile, sistemin işleyişi dışında, fakat onunla bir tür ticaret ilişkisi içerisinde bulunan bölgeler olduğu önemli bir fikir olarak kalmaktadır. Bu, modern dünya sisteminin başlangıçta küresel boyutta olmadığı ve bu

- 13 Hans-Heinrich Nolte, "The Position of Eastern Europe in the Internal System in Early Modern Times," *Review*, VI, 1, Summer 1982, 25-84.
- 14 Frederic C. Lane, "Chapter 8, Economic Growth in Wallerstein's Social Systems, A Review Article," *Profits from Power: Readings in Protection Rent and Violence Controlling Enterprises* (Albany: State Univ. Of New York Press, 1979), 91-107.
- 15 Faruk Tabak, *The Waning of Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach* (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 2008)
- 16 Jane Schneider, "Was There a Pre-Capitalist World-System?," *Peasant Studies*, VI, 1977, 20-29. (Christopher Chase-Dunn and Thomas Hall, editörler, *Core/Periphery Relations in Precapitalist Worlds* [Boulder, Colorado: Westview Press, 1991, 45-66].) Thomas D. Hall, "Incorporation in the World System: Toward a Critique," *American Sociological Review*, LI, 3, June 1986, 390-402; *Social Change in the Southwest, 1350-1880* (Lawrence: Univ. Of Kansas Press, 1989). Christopher Chase-Dunn, *Global Formation: Structures of the World Economy*, gözden geçirilmiş 2.baskı (Lanham, Maryland: Rowman and Littlefield, 1998)
- 17 Terence Hopkins, Immanuel Wallerstein, Resat Kasaba, William G. Martin ve Peter D. Phillips, özel basım, özel sayı, *Review: Incorporation into the World Economy: How the World-System Expands*, X, 5/6 (ek), Yaz/Sonbahar 1987.

hale ancak daha sonra (on dokuzuncu yüzyılın ortasında) geldiği anlayışına temel oluşturur. Bana göre mekansal sınırlar hakkında hem teorik hem de ampirik tartışma için hala yer vardır.

Maddi sınırlar daha da zordur. Sonraki küçük eleştirilerden bir çoğu modren dünya-sisteminin başlangıç tarihlerini on üçüncü yüzyıla itmek ister.¹⁸ Janet Abu-Lughod biraz farklı bir şey yapmaya çalıştı.¹⁹ On üçüncü yüzyıl Avrupası'na Avrasya kara kütesinin birçok bölgesiyle olan ticaret bağlantıları açısından bakmaya çalıştı. Bunu Avrupa'nın on altıncı yüzyıldaki yükselişini açıklayan şeye oldukça farklı bir ışık tutmak için yaptı.

Maddi sınırlar hakkındaki bu tartışmanın çoğu Avrupa feodalizminin doğasıyla ilgili tartışmaya indirgenir. Ben (Ortaçağ Avrupası'na ait) ilk feodalizm (ki bunu feodalizmden genel olarak anladığımız şey olarak görmüşümdür) ile onaltıncı yüzyıla ait, ihraç ürünlerinde çalışan angarya işgücü için kullanılan yanlış bir isim olarak gördüğüm ikinci feodalizm arasında önemli bir ayrım yapmıştım. Ben kendim daha sonra 1. ciltteki en zayıf bölümün "Ortaçağ Girişi" isimli 1. Bölüm olduğunu farkettim. Çin ve kapitalizme hasredilen bir bölüm içerisinde bu bölümün gözden geçirilmiş halini sundum.²⁰

Bana göre buradaki temel sorun, hiçbir makrotarihsel teorik çerçevenin, Avrupa feodalizminin genellikle tepe noktası olarak tanımlanan 1000-1500 yıllarındaki yapısıyla ilgili tatmin edici bir açıklama getirememesidir. Bazı analistler onu bir tür proto-kapitalist bir sistem olarak görmüş ve dolayısıyla modern dünya-sisteminin tarihlerini maddi çerçeveyi içerecek şekilde geri çekmişlerdir. Diğerleri onu kapitalizmin anti tezi olarak görür ve böylece kapitalizmi

18 Fernand Braudel, *Out of Italy: 1450-1650* (Paris: Flammarion, 1991); *The Perspective of the World*, Cilt III, *Capitalism and Civilization*, 15th to 18th Century (Berkeley: Univ. Of California Press, 1992). Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money power and the Origins of Our Times*, gözden geçirilmiş ". Basım (New York: Verso, 2010; ilk basım 1994) Eric Mielants, *The Origins of Capitalism and the "Rise of the West"* (Philadelphia: temple Univ. Press, 2008). Bkz. ayrıca Oliver Cox, *Foundations of Capitalism* (New York: Philosophical Library, 1959).

19 Janet Abu-Lughod, *Before European Hegemony: the World System A.D. 1250-1350* (New York: Oxford Univ. Press, 1989).

20 Immanuel Wallerstein, "The West, Capitalism, and the Modern World Sytem, T. Brook and G. Blue, editörler, *China and Historical Capitalism: Genealogies of Sino-logical Knowledge* (New York: Cambridge Univ. Press, 2002, 10-56)

modern dünyanın başlangıcı ile ilgili olarak daha yaygın kabul edilen bir tarih olan 1800 civarına iter.²¹

Benim kendi görüşüm, ortaçağ Avrupası'nın feodal sistemi en iyi, Roma Katolik Kilisesi tarafından çok zayıf biçimde bir arada tutulan bütünlüksüz bir dünya imparatorluğu olarak tanımlanır. Tabii ki, bu ciltte öne sürdüğüm gibi, onun içinde onu kapitalist bir dünya ekonomisine dönüştürmeye çalışan güçler vardı ama bunlar başarısız oldular. Benim başarısızlıklar olarak gördüğüm şeyleri başkaları ilk adımlar olarak gördüler.

Benim önemli olduğunu düşündüğüm şey kapitalist bir dünya-ekonomisi oluşturma'nın gerçekleştirilmesi çok zor bir şey olduğunu görmektir. Sonraki bir makalede bunu mümkün kılan istisnai koşulları açıklamaya çalıştım.²² *Modern Dünya Sistemi'nin* 2. Cildinde bu zayıf başlangıcın on yedinci yüzyılda nasıl güçlendiğini açıklamaya çalıştım. On yedinci yüz yılı, "feodalizmin" bir tür dönüşüyle sonuçlanan bir kriz olarak değil kapitalist dünya ekonomisinin yapısının güçlenmesi olarak gördüm. Bu güçlenmenin sonuçta sistemi, hem yoğun hem de yaygın olarak, daha da genişletmeyi mümkün kılan şey olduğuna inanıyorum.

Dolayısıyla sonuç olarak, bu küçük eleştirilerle karşılaşsam da, modern dünya sisteminin başlangıç dönemi için koyduğum mekansal ve maddi sınırlarımın temelde doğru olduğu kanaatindeyim.

1.ciltte kapitalist dünya ekonomisinin kurumsal parametreleri belki de yetersiz olarak sergilenenmiştir. Bütün enerjimi, ekonomik alanda olanların doğasının kapitalist olduğu hissini oluşturmaya harcadım. endüstri tem üretim aygıtını sadece küçük bir segmenti olmakla beraber özellikle tarım üzerine yoğunlaşılması gerektiğinde ısrar ettim. Ücretli işçiliğin işgücü ödemeleri biçiminin görece küçük bir parçası olduğu doğrudur. Klasik biçimde tanımlandı gibi, burjuvazi görece küçük bir grup gibi görünse de aristokrasinin kendisini burjuvaziye

21 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (New York: Verso, 1974). Alex Duppy and Paul Fitzgerald, "Review Essays: A Contribution to the Critique of the World Systems Perspective," *Critical Sociology*, VII, no.113, 1977, 113-124. Steve J. Stern, "Feudalism, Capitalism, and the World System in the Perspective of Latin America and the Caribbean," *American Historical Review*, XCIII, 4 Oct. 1988, 829-872. Immanuel Wallerstein, "AHR Forum: comments on Stern's Critical Tests," *American Historical Review*, XCIII, 4 Oct. 1988, 873-885, Steve J. Stern, "Reply: Ever More Solidarity," *American Historical Review*, XCIII, 4 Oct. 1988b, 886-897

22 Immanuel Wallerstein, *The West, Capitalism and the Modern World-System.*

dönüştürdüğünü gördüğümüzde ısrar ettim. Bütün bunlar bir üretim biçimi olarak kapitalizm analizimi oldukça radikal biçimde gözden geçirme girişiminin bir parçasıydı. 1974'den bu yana bu temalar üzerine yoğun biçimde yazdım; şimdi *World Systems Analysis :An Introduction*'da görüşlerimin muhtasar bir özeti vardır.²³

1974'en sonraki yıllarda , ekonomik olmayan alanları ihmal ettiğim eleştirisi aldım: Siyasi, kültürel, askeri alanları ve çevre alanını ihmal etmiştim. Bütün bu eleştiriler bakış açımda çok ekonomistik olduğumda ısrarcıydı. Siyasi ve ekonomik alanla ilgili eleştiriler konusundaki görüşlerimi daha önce tartışmıştım. Siyasi ve kültürel alanlarla ilgili görüşlerimi *Geopolitics and Geoculture*' da olduğu gibi, siyasi alanla ilgili görüşlerimi 2. ciltte ve kültürel alanla ilgili görüşlerimi de 4. Ciltte netleştirmeye çalıştığımı belirtmek isterim.²⁴

Michael Mann ve William McNeill askeri alanı ve özellikle de askeri teknolojinin önemini ihmal ettiğimden dolayı beni eleştirdiler.²⁵ Bunun çok da doğru olduğunu düşünmüyorum. Askeri teknolojinin öneminden bu cildin ve sonraki ciltlerin çeşitli yerlerinde söz ettim. Fakat genel olarak Clausewitz'in "savaş siyasetin başka araçlarla devamıdır" şeklindeki ünlü açıklamasında haklı olduğunu düşünüyorum. Eger öyleyse, askeriye çok fazla analitik özerklik vermek gereksiz olsa gerek.²⁶

Son olarak, çevreyi ihmal ettiğim için eleştirildim.²⁷ Başlangıçta, kesinlikle böyle bir niyetim olmadığını söyleme eğilimi gösterdim. Fakat bu yapmacık mazeretten Jason Moore tarafından kurtarıldım. 1. cildi okudu ve kapitalist dünya ekonomisinin oluşturulmasında ekolojik faktörleri ve bunların sonuçlarını analizime dahil ettiğimi

23 Immanuel Wallerstein, *World-System Analysis: An Introduction* (Durham, North Carolina: Duke Univ. Press, 2006)

24 Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture* (Cambridge Univ. Press, 1991).

25 Michael Mann, *States, War and Capitalism* (New York: B.Blackwell,1988). William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society Since A.D 1000* (Chicago: Univ.of Chicago Press, 1982).

26 Bkz. Ayrıca Giovanni Arrighi, "Capitalism and the modern World-System: Rethinking the Non-debates of the 1970s," *Review*, XXI, I, 1998, 113-129.

27 Sing Chew, " For Nature: Deep Greening World Systems Analysis for the 21st Century," *Journal of World Systems Research*, III, 3, 1997,381-402. (<http://jwsr.ucr.edu/archive/vol3/v3n3a2.php>de mevcut)

ve bunları analizimin odak noktası haline getirdiğimi gösterdi.²⁸ Ben de bunu ne ölçüde yaptığımı görmekle şaşırdım.

1.ciltte çeşitli kurumsal parametreleri atlamış olma eleştirisine verilecek en güzel cevap her şeyin bir anda yapılamayacağı şeklindedir. Çalışmamın bütünü okuyan makul birinin, sadece gerçekten bütüncül bir analizin gerçek dünyanın çalışmasıyla ilgili önemli bir şey söyleyebileceği şeklindeki epistemolojik önermeme sadık kalma derecemi göreceğini düşünüyorum.

Dünya Sistemi Hakkındaki Revizyonist Görüş

1990'lerden başlayarak , Çin'in modern dünyadaki rolünün ciddi biçimde görmezden gelindiğini ve bunun da çok çarpık bir dünya görüşüne neden olduğunu farklı şekillerde savunan önemli bir akademisyen grubu ortaya çıktı. Bazıları bunu on beşinci yaz yıldan günümüze kadar bir Çin dünyasının varlığını ve devamını vurgulayarak yaptılar.²⁹ Bazıları da bunu Çin ve batı Avrupa arasındaki ekonomik karşılaştırmaların büyük ölçüde temelsiz olduğunu öne sürerek yaptı.³⁰

Fakat, Andre Gunder Frank çok daha ileri gitti. Dünya sistemleri analizine ilk katılanlardan biriydi. Kendisi modern dünya sisteminin on altıncı yüzyıldaki kökenlerini tartışan kitaplar yazmıştı.³¹ Bununla birlikte, 1990'larda analizine önemli bir kayma yaşadı. Hem kendi başına ham da Lary Birds ile ortak yazdıklarında ³² dünya sisteminin (*yalnızca* dünya sistemi), köklerinin beş bin yıl öncesinde bulunduğu

- 28 Jason W. Moore, " 'The Modern World Sytem' as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism," *Theory and Society*, XXXII,3, June 2003, 307-377.
- 29 Takeshi Hamashita, "The Tribute Trade System and Modern Asia," *Memoirs of the Toyo Bunko*, no. 46, 1988, 7-25. Giovanni Arrighi, Takeshi Hamashita, and Mark Selden, *The Resurgence of East Asia :500, 150 and 50 year Perspectives* (London: Routledge, 2003). Giovanni Arrighi, *Adam Smith in Beijing* (New York: Verso, 2007).
- 30 Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 2000).
- 31 Andre Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York: Monthly Review Press, 1967); *Mexican Agriculture, 1521-1630: Transformation of the Mode of Production* (New York: Cambridge Univ. Pres, 2008; ilk basım 1979); *World Accumulation, 1492-1789* (New York: Monthly Review Press, 2009; ilk basım 1978).
- 32 Andre Gunder Frank, " A Theoretical Introduction to Five Thousand Years of World System History," tReview, XIII, 2, Bahar 1990, 155-250. Andre gunder Frank and Barry Gills, editörler., *The world System: 500 Years or 5000?* (Lanham, Maryland: Routledge, 1996).

hipotezini öne sürdü. Bu dünya sisteminin dünya sistemleri analizinin sistem boyunca eş zamanlı olan uzun dalgaları gibi temel araçları tarafından analiz edilebileceğinde ısrar etti.

O sadece bu eşsiz dünya sisteminin beş bin yıldır var olduğunda ısrar etmek istemedi. Aynı zamanda Çin'in her zaman (ya da neredeyse her zaman) bu eşsiz dünya sisteminin merkezi olduğunda ısrar etmek istedi. Avrupa'nın "yükselişini" on dokuzuncu yüzyılla ve yirminci yüzyılın bir kısmıyla sınırlı gördü ve onu bu Çin merkezli sistemde geçici bir kesinti olarak gördü. Modern dünya-sisteminin on altıncı yüzyılda ya da daha erken bir zamanda Avrupa'da ortaya çıktığını savunanlarımızın Avrupa merkezçiliğinden suçlu olduğunu söyledi. Saldırı hem Fernand Braudel'i hem de beni, fakat aynı zamanda da hem Marks'ı hem de Weber'i kapsıyordu.

En önemli kitabı olan *Re-Orient: Global Economy in the Asian Age*, geniş bir okuyucu kitlesi bulmuş ve çok tartışılmıştır. Dünya sistemleri analizi kampındaki üç meslektaş -Samin Amir, Giovanni Arrighi ve ben- *Review*'in özel bir sayısında kitapla ilgili uzun eleştiriler yazdık.³³ Benim eleştirim üç konu üzerinde odaklanıyordu. Birincisi, Frank'ın tezinin temelde neo-klasik ekonomistlerinkiyle aynı olduğunu düşünüyordum. Dünya sistemleri analizindeki diğer çalışmaların aksine bu gerçekten "tedavülcü" ismini hak ediyordu.

İkincisi, Frank'ın sağladığı verileri kullanılarak, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar Avrupa ve Çin arasında var olan ve temelde değerli maden akışına dayanan ilişkiler ile ilgili ampirik analizlerinin yanlışlığı gösterilebilir. Bunun yanında, Frank'ın temelde doğru bulduğum önceki ampirik analizinin sonraki çalışmasındaki tezlerini geçersiz kıldığını söylemeye çalıştım.³⁴

Üçüncüsü fakat en önemlisi, onun analiz biçimi kapitalizmi tüm tarih resminden çıkarıyordu. on altıncı yüzyılın bir kapitalist dünya ekonomisinin oluşturulmasına işaret ettiğini savunmuştum. Frank veya bir başkasının kapitalizmin beş bin yıl öncesine gittiğini tartışma imkanı yoktur. Bu sözcüğün tüm anlamını kaybetmesine neden olurdu. Frank, kapitalizmin artık faydalı bir entelektüel kavram olmadığını düşündüğünü söyleyerek, gerçekte bunu kabul ediyordu.

33 *Review*, "ReOrientalism?" XXII, 3, 1999.

34 Andre Gunder Frank, "Multilateral Merchandise Trade Imbalances and Uneven Economic Development," *Journal of European Economic History*, V,2,sonbahar 1976, 407-438.

Bu Çin merkezli dünya görüşündeki son bir problem Frank'ın analizinin bütününde Hindistan'a verdiği belirsiz roldü. Hindistan bazen bir Asya merkezli dünyanın içine alınıyor bazen de bir Çin merkezli dünyanın dışında bırakılıyordu. Amiya Bagchi tarafından son zamanlarda yazılan bir kitap, kapitalist dünya ekonomisinin ortaya çıkışı bağlamında modern Hindistan tarihiyle ilgili kendi analizini sunarak bu belirsizliği açığa çıkarır.³⁵

Sonuç

Bana göre, *Modern Dünya Sistemi'nin* 1. cildini yazmak büyük bir entelektüel maceranın başlangıcıydı. Bu o zamandan beri birçok açıdan entelektüel hayatının odak noktası haline geldi. Şu anda 4. cilde ulaştım. Bu cildin önsözünde görülebileceği gibi, en azından iki cilt daha yazılacak ve belki 7. cilt de gelecek. Bu sonraki ciltleri tamamlayıp tamamlayamayacağımı bilmiyorum. Belki de 5. ve 6. ciltlerde yer alacak materyali içine alan bir çok makale yazmış olmam gecikmeye neden oluyordur. Dolayısıyla, 1873-1968 ve 1945-20?? dönemlerine yaklaşımım zaten yayınlanmış mıdır? Fakat makale yazmak ve sistemli bir öykü yazmak aynı şey değildir. Bu sonrakini yapmayı umut ediyorum.

Her halükarda, dünya sistemleri analizinin on dokuzuncu yüzyıl sosyal biliminin kısıtlayıcı paradigmalarını aşmakta gerekli bir unsur olduğuna inanıyorum – nasıl inanmayayım ki? Bu, ayrıntılı bir entelektüel programda söylediğim gibi, (diğerleri bunun her ikisi de olduğunu düşünse de) ne bir teoridir ne de yeni bir paradigmadır. Bu “paradigma hakkında tartışma için bir çağrıdır.”³⁶ 1.cilt bu çağrıda orijinal ve hala önemli bir temel taşıdır.

35 Amiya Kumar Bagchi, *Perilous Passage: Mankind and the Global Ascendancy of Capital* (Lanham, Maryland: Rowman&Littlefield, 2005).

36 Immanuel Wallerstein, “The Itinerary of World System Analysis; or, How to Resist Becoming a Theory,” J. Berger and M. Zelditch, Jr., editörler., *New Directions in Contemporary Sociological Theory* (Lanham, Maryland: Rowman and Littlefield, 2002), 358-376.

1.Resim: “The Sack of Rome by Charles V” (Roma’nın V. Charles tarafından yağmalanması). Yaklaşık 1535’de Strassburg’da basılan “Imperial Practices and Prognostications” adlı bir kitabı resimleyen bir gravür. Bu gravür Papa’yı Kut-sal Roma İmparatorunun siyasi himayesine sokan ve Charles’ı İtalya’da tartış-masız güç haline getiren olayı kutlar.

GİRİŞ:

SOSYAL DEĞİŞİMİN İNCELENMESİ ÜZERİNE

Değişim sonsuzdur. Hiçbir şey asla değişmez. Bu iki klişenin ikisi de doğrudur. Sosyal yapılar insan ilişkilerinin mercan kayalıklarıdır, göreceli olarak uzun zaman dilimleri boyunca kalıcı ve sağlam karaktere sahiptirler. Ancak bu yapılar da doğar, gelişir ve ölürler.

Sosyal değişimin incelenmesini sosyal bilimlerin bütününe karşılayacak eş anlamlılıkta kullanmadıkça, bu terimin manası değişime en dayanıklı olgularda gözlemlenen farklılaşmaların etüdü ile sınırlandırılmalıdır (Dayanıklılığın tanımı da tarihte zaman ve mekâna bağlı olarak değişime tabidir).

Dünya sosyal bilimlerinin başlıca iddialarından biri insanlık tarihi boyunca bazı büyük dönüm noktaları olduğudur. Genel olarak kabul edilen dönüm noktalarından biri Cilalı Taş Devrimi ya da diğer adıyla Tarım Devrimi'dir. Diğer bir büyük dönüm noktası ise modern dünyanın ortaya çıkışıdır.

Bu ikinci olay çağdaş ve hatta 19. yüzyıl sosyal bilim teorileri için merkezi bir konum işgal etmektedir. Şurası belirtilmelidir ki-modern zamanların tanımlayıcı niteliklerinin (ve dolayısıyla zaman açısından sınırlarının) ne olduğuna dair yoğun bir tartışma mevcuttur. Ayrıca (bundan da öte) bu değişim sürecinin itici güçleri hakkında birçok görüş ayrılıkları vardır. Fakat ortalıkta geçtiğimiz 4-5 yüzyıl içinde, bugünün dünyasını dünkünden nitel anlamda farklı kılan büyük değişikliklerin meydana geldiğine dair genel bir konsensüs var gibi gözükmektedir.

Bu “farkı” tarif etmek ve sebeplerini izah etmek için incelenmesi gereken birimler nelerdir? Bir bakıma, zamanımızın teorik tartışmalarının birçoğu bu konu hakkındaki argümanlara indirgenebilir. Bu

durum çağdaş sosyal bilimler açısından önemli bir misyon niteliğindedir. Bu yüzden modern dünyadaki sosyal değişimi sürekli analiz etme iddiasında olan bir çalışmaya arkasındaki soyut kavramsal arayışın entelektüel güzergâhı ile başlamak uygun olur.

İşe kendi toplumumdaki politik çatışmaların sosyal kökenleriyle ilgilenerek başladım. Bu çelişkilerin aldığı biçimleri kavrayarak, toplumun şekillenmesine rasyonel biri sıfatı ile katkıda bulunabileceğimi düşünüyordum. Bu beni iki büyük tartışmaya yönlendirdi. Biri hangi dereceye kadar “Bütün tarihin sınıf mücadelesinin tarihi olduğu idi.” Diğer bir ifadeyle sınıf, sosyal ve politik alanlardaki süreçlerde yer alan tek fonksiyonel birim midir? Her ne kadar konu üzerine önyargılarım olsa da ben de benden öncekiler gibi, ne bu terimlerin tanımlarının ve ne de aralarındaki ilişkilerin tarifini netleştirmenin öyle kolay olmadığını gördüm.

İkinci büyük tartışma ise –ki bu birinci mesele ile bağlantılı idi– herhangi bir toplumda hangi dereceye kadar bir değerler birliği olabileceği ya da olduğu ve böyle bir konsensüsün varlığı ölçüsünde, bu konsensüsün varlığı veya yokluğunun hangi derecede insanların davranışları üzerinde belirleyici ana faktörlerden olduğu idi. Bu tartışma birinci tartışmayla bağlantılıdır. Çünkü buradaki ikinci sorunun sorulabilmesi bile ancak sınıf mücadelesinin medeni toplumlardaki baskın karakterinin reddedilmesi ile mümkündür.

Değerleri gözlemlemek elbette ki güçtür ve ben çoğu zaman kesin deneyimsel (empirical) bir temelin noksanlığı ile sağduyuya hakareti bir araya getirmiş gibi duran değer teorilerinin büyük çoğunluğundan çok rahatsız oldum. Fakat buna karşın şurası açıktı ki insanlar ve gruplar, eylemlerini ideolojilere göndermelerde bulunarak savunuyordu. Daha da ötesi, grupların kendilerine ait ortak bir bakış açısını *Weltanschauung* (dünya görüşü) ve ortak dil geliştirdikleri ve dolayısıyla kendileri konusunda bilinçli oldukları ölçüde daha tutarlı, bir arada ve hedeflerini gerçekleştirmede daha etkili oldukları da ortada idi.

Empirik açıdan incelediğim alanı kendi toplumumdan Afrika’ya kaydırdım. Bunu yaparken ya orada bulduklarımın birçok teorisinin onaylandığını görmeyi ya da bakışımı uzak iklimlere çevirmenin –aksi takdirde gözden kaçıracağım meselelere dikkatimi

yönlendirerek- algılayışımı keskinleştirmesini umuyordum. Ben il-
kini beklerken gerçekleşen ikincisi oldu.

Afrika'ya ilk kez sömürge döneminde gittim; orada önce “sö-
mürge” döneminin bitiş sürecine, ardından bağımsız devletlerin bir-
biri ardına ortaya çıkışına şahit oldum. Beyaz olduğum için orada
uzun süredir yaşayan, sömürge mantalitesine sahip Avrupalıların his-
sına uğradım. Diğer yandan, bölgedeki ulusalcı hareketlerin sem-
patizanı olmam Afrika ulusal hareketlerine bağlı militanların beni
öfkeli analizlerine ve iyimser tutkularına sırdaş yapmalarına yol açtı.
Bu iki grubun sadece politik konularda karşıt pozisyonlarda olmayıp,
aynı zamanda, içinde bulundukları duruma bütünüyle farklı kavram-
sal perspektiflerden baktıklarını anlamam uzun sürmedi.

Genelde kökleri derin bir çatışmada ezilenlerin şimdinin gerçe-
gine bakışı, daha derinlikli ve keskindir. Çünkü var olanı doğru al-
gılamak, idarecinin ikiyüzlülüklerini sergileyebilme noktasında on-
ların lehinedir. Ezilenlerin ideolojik farklılaşmaya ilgisi daha azdır.
Bu Afrika için de geçerliydi. Ulusalcılar yaşadıkları gerçekliği sö-
mürge olarak görüyordu. İçinde bulundukları durumda, hem ken-
dilerinin hem de idareci, misyoner, öğretmen ve tüccar olarak on-
larla yan yana yaşayan Avrupalıların toplumsal eylemleri, tek bir
sosyal ve hukuksal varlığın sınırlamaları ile belirleniyordu. Ulus-
alcılar ayrıca ülkelerindeki politik yapının kast sistemi üzerine otur-
tulduğunu ve bu sistemde makam ve mükâfatın ırka göre tayin edil-
diğini de fark etmişlerdi.

Afrikanlı ulusalcılar içinde yaşadıkları politik yapıları değiştirmeye
kararlıydılar. Bu konunun detaylarını başka yerlerde anlattım ve za-
ten burada ondan bahsetmek konumuzla alakalı da değil. Burada il-
gili olan kısım, benim bu örnek vasıtasıyla aslında soyut bir varlık
olan “toplumun”, birer empirik gerçeklik olan siyasi ve hukuki sis-
temlerle ne kadar yoğun bir biçimde kısıtlanmış olduğunun farkına
varmış olmamdır. Sömürge bir toplumda kabile gibi bir sosyal ya-
pıyı birim olarak ele alıp onun işleyiş mekanizmasını analize kalkış-
mak olaya yanlış bir perspektiften bakmanın sonucudur. Çünkü sö-
mürge toplumlarında kabilenin idari kurumları -egemen olmaktan
çok uzak olarak- ayrılmaz bir parçası oldukları daha büyük bir varlı-
ğın, sömürgecinin, kanunları (ve gerekleri) ile kuşatılmış durumdadır.
Hatta bu gözlem beni daha da kapsamlı bir genelleme yapmaya itti:
Sosyal yapılanma üzerine yapılan araştırmalar genel olarak eksikti,

çünkü bu araştırmalar yaygın olarak hem sosyal yapıların hem de üyelerinin, kapsamında hareket ettikleri siyasi ve hukuksal çerçeveleri hesaba katmıyordu.

Bir sömürge ortamının genel özelliklerini keşfetmeyi ve kanaatimce bu ortamın “doğal tarihi” olan şeyi tarif etmeyi amaçlıyordum. Kısa süre sonra bu “dünya-sisteminin” en azından bazı faktörlerini sabit tutmam gerektiğini fark ettim. Böylece kendimi, 19. ve 20. yüzyılların Avrupa güçlerinin “denizaşırı mülkiyetleri” olan ülkelerde sömürge sisteminin nasıl işlediğinin analizi ile sınırlandırdım. Bu sabitleme ile sömürge otoritesinin varlığının sosyal hayat üzerindeki etkisi, bu otoriteye karşı direnişin aldığı formlar ve arkasındaki itici güç, sömürge güçlerinin hâkimiyetlerini tesis ve meşrulaştırmada kullandıkları mekanizmalar hakkında genel olarak uygulanabilir yargılara varabileceğimi hissettim. Bu çerçeve içerisinde hareket edebilen güçlerin zıt doğaları, insanları sömürge idaresine meydan okuyan örgütler kurmaya iten sebepler, onların politik zafere ulaşmasına yol açan sosyal yapı öğeleri de özelde, haklarında genel uygulanabilirliğe sahip yargılara varabileceğim olgulardı kanaatimce. Bütün bunların analizinde kullandığım birim, idari güç tarafından hukuksal olarak tanımlandığı şekilde sömürge alanının tümüydü.

Bu “yeni devletlere” bağımsızlık sonrası neler olduğu ile de aynı derecede ilgiliydim. Sömürge bölgeleri üzerine yapılan araştırma var olan politik düzenin yıkılmasının sebepleri üzerine yoğunlaşır gözüküyordu. Bağımsızlık sonrası dönem üzerine yapılan çalışma ise bunun tam zıddını konu alıyordu: Meşru otoritenin tesisi ve halk arasında ulusal bir varlığa üyelik hissinin yayılması.

Fakat ikinci tür araştırma problemlerle karşılaştı. En başta, Afro-Asya (Afrika ve Asya’daki) devletlerin bağımsızlık sonrası siyasetini analiz etmek haber başlıklarını kovalamaktan ibaret gibiydi. Dolayısıyla kaçınılmaz olarak ciddi bir tarihsel derinlik kaybı söz konusuydu. Bundan da öte ortada kompleks Latin Amerika sorunu vardı. Oradaki durum birçok şekilde paralellik arz ediyordu. Bu yüzden bu üç kıtayı [Afrika, Asya, Latin Amerika -Ç.N.] görmeye başlayan insanların sayısı giderek artıyordu. Fakat Latin Amerika ülkeleri 150 yıldır politik bağımsızlığa sahipti. Avrupa gelenegine kültürel yakınlıkları Afrika ya da Asya geleneklerine olanın çok ötesindeydi. Bütün bir proje kaygan bir zeminde yalpalıyor gibiydi.

Analizlerde kullanacak uygun bir birim arayışı içinde yine bağımsızlık sonrası dönemi yaşayan, ama henüz ortaya “ulusal entegrasyon” diye adlandırılabilir bir şey koymayan devletlere yöneldim. Bu tanım Latin Amerika’nın tamamı veya çoğu için, yine şimdiye kadarki bütün zamanlar kullanılabilir fakat açıkça başka bölgeleri de içeriyordu. Örneğin ABD’yi, en azından İç Savaş öncesi dönemini kapsıyordu. Kesinlikle Doğu Avrupa’yı, en azından 20. yüzyıla ve belki de şu ana kadarki kısmıyla içermekteydi. Hatta bu tanım erken dönem Batı ve Güney Avrupası’nı dahi kapsamına alıyordu.

Bu mantık çerçevesinde dikkatimi erken dönem modern Avrupası’na çevirmem gerekti. Burada da karşıma iki şey çıktı, birincisi; daha iyi kavramsal bir araç isteğiyle geçici olarak modernleşme süreci ile formüle ettiğim bu sürecin başlangıç noktası olarak neyi referans alacaktım? İkincisi; eğer 20. yüzyıl İngiltere ve Almanya’sını bu sosyal sürecin içinde saymak istemiyorsam sadece başlangıç noktası değil aynı zamanda bitiş noktalarını da düşünmek zorundaydım. 20. yüzyıl Almanya ve İngiltere’sini bu sürece dahil etmek açıkça sorunlu gözüktüğü için söz konusu sürecin bitiş noktalarını da değerlendirmek gerekiyordu.

Bu noktada bir gelişim tablosu ve bu gelişimin safhaları olgusuyla karşı karşıyaydım. Burada da karşıma iki problem çıktı: Söz konusu safhaları belirlemede kullanılacak kriterler ve tarih içinde farklı zamanlarda seçilen birimlerin benzer karakterde olup olmadığı.

Kaç tane safha vardı? Kaç tane olabilirdi? Endüstrileşme bir dönüm noktası mıydı yoksa politik bir dönüm noktasının sonucu muydu? Fransız Devrimi ya da Rus Devrimi derken kullanılan “devrim” gibi bir terimin bu bağlamdaki ampirik anlamı neydi? Bu gelişim safhaları tek (ileri -Ç. N.) yönlü mü idi? Yoksa bir birim “geri” gidebilir miydi? Öyle görünüyordu ki geniş bir kavramsal bataklığa adım atmıştım.

Bu kavramsal bataklıktan çıkmak da zordu. Çünkü makul ölçüm vasıtaları mevcut değildi. 17. yüzyıl Fransa’sının bir bakıma 20. yüzyıl Hindistan’ına denk olduğu nasıl söylenebilirdi? Konunun uzmanı olmayan, bu konuda eğitim almamış kişiler bunu absürt görecekti. Böyle değerlendirirken çok yanlış mı yapmış olurlardı? Bilimsel soyutlamanın erdemlerini anlatan kitaplara dönüp durum savunulabilirdi, ancak bu tür karşılaştırmaların pratik zorlukları dev boyutlardaydı.

Birbirinden bu kadar uzak birimleri karşılaştırmamanın absürtlüğünü halletmenin bir yolu, bu konudaki itirazın meşruluğunu kabul edip denkleme bir değişken daha katmaktır. Bu değişken “herhangi bir çağın dünya bağlamı” ya da Wolfram Eberhard’ın deyimiyle “dünya zamanı” idi. Bunun anlamı şuydu: Her ne kadar 17. yüzyıl Fransa’sı 20. yüzyıl Hindistan’ı ile bazı yapısal benzerlikler gösteriyor da olsa, dünya bağlamı boyutlarında bu ikisinin birbirinden çok farklı algılanması gerekiyordu. Bu müdahale, kavramsal olarak meseleye açıklık getiriyordu ama ölçü birimlerini daha da zorlaştırıyordu.

Son olarak, ortada başka bir mesele daha vardı. Herhangi bir toplumun “safhaları” ya da en azından bir “doğal tarihi” olmamış mıydı? Eğer olduysa incelediğimiz evrim içinde evrim değil miydi? Ve bu da doğruysa, teori sarmal olarak hantallaşmıyor muydu? Bir sadeleştirme hamlesi gerekmiyor muydu?

Bana gerekiyor gibi geldi. İşte bu noktada “bağımsız devlet” ya da daha muğlak olan “ulusal toplumu” araştırmamda kullanacağım birim olarak alma düşüncesinden tamamen vazgeçtim. Bunların ikisinin de sosyal sistem olmadıklarına ve ancak sosyal sistemlerde sosyal değişimden bahsedilebileceğine karar vermiştim. Elimdeki tabloda tek bir sosyal sistem vardı: Dünya-sistemi.

Bu, tabii ki çok ciddi oranda sadeleştirici idi. Birim içinde birim yerine ortada sadece bir tür birim vardı. Bağımsız devletlerdeki değişiklikleri dünya-sisteminin evrimi ve kendi içinde etkileşimlerinin sonucu şeklinde izah edebilirdim. Fakat aynı işlem aynı zamanda dev boyutlarda karmaşıklaştırıcı/zorlaştıracıydı. Elimde bu birimin modern çağ içinde muhtemelen tek örneği vardı. Varsayalım ki haklıydım, yani kullanılması gereken doğru birim dünya-sistemiydi ve bağımsız devletler bu tek sosyal sistem içinde diğerleri ile var olan bir tür örgütsel yapı idi; peki o zaman ben bunun tarihini yazmaktan başka bir şey yapabilir miydim?

Bu sistemin tarihini yazmaya ilgi duymuyordum, zaten bunu yapacak ampirik bilgiye ulaşıyor da degildim (Zaten böyle bir girişimin doğası ancak çok az sayıda kişinin bu bilgiye sahip olabilmesine imkân tanır). Fakat türünün tek örneği olan bir şey hakkında kanunlar olabilir mi? Aslına bakılırsa tabii ki olamaz. Bir nedensellik veya olasılık önermesi birbirine benzer olgular ya da örnekler serisi kullanılarak ortaya konur. Böyle bir seriye gelecekte olması

muhtemel hatta mümkün olanlar eklenecek bile olsa, söz konusu sistem için teklif edilebilecek şey şu anki ve geçmiş örnekleri içeren bir ağa (network) bir gelecekte olması mümkün örnekler serisi eklemek değildi. Aksine bu gelecekte olması mümkün örnekler serisini tek bir geçmiş-gelecek ağına eklemektir.

Sadece tek bir “modern dünya” var olmuştu. Belki bir gün diğer gezegenlerde buradaki ile karşılaştırılabilecek olgular keşfedilebilir ya da dünya üzerinde başka dünya-sistemleri ortaya çıkarılabiliyordu. Fakat burada ve şimdi gerçek netti: Sadece tek bir tane... İşte burada (bildiğimiz kadarıyla) tek bir evren olmasına rağmen evreni idare eden kanunları açıklamayı amaçlayan astronomi ile olan benzerlik, bana ilham kaynağı oldu.

Astronomi bilginleri ne yapar? Anladığım kadarıyla, onların argümanlarının mantığı iki ayrı işlemi içerir: Birincisi, astronomlar daha küçük nesnelerin incelenmesiyle bulunan kanunların (yani fizik kanunlarının), belki birkaç belirli istisna haricinde kıyas yoluyla bütün bir sistem için geçerli olduğunu iddia ederler. İkincisi: Tümevarım yoluyla iddialarda bulunurlar (*a posteriori*). Eğer bütün sistem ‘y’ zamanında belli bir durumda olacaksa büyük ihtimalle ‘x’ zamanında belli bir durumdaydı.

Bu her iki yöntem de kolay hata yapılabilecek karakterdedir. Bu yüzden kozmoloji dalında -ki bu evrenin işleyişini bir bütün olarak ele alan bir bilimdir- hepsi de hata sayılır, ünlü astronomlarca öne sürülen ve birbiriyle kökten çelişen birçok hipotez vardır. Aynen modern dünya-sistemini açıklama çabalarında olduğu gibi ve bu belli bir süre daha böyle devam edecek gibi gözüküyor. Ancak dünya-sistemini anlamaya çalışanlar, sahip oldukları ampirik delillerin azlığına bakılırsa, astronomi ile uğraşanlardan daha şanslı duruyorlar.

Bütün bunlar bir tarafa, T. J. G. Locher’e ait bir özlü sözden ilham almıştım: “Tamlik tamamlıkla karıştırılmamalıdır. Bütün, bir araya ge(tiri)lmış parçalardan daha fazladır; ama aynı zamanda kesinlikle azdır da.”¹

Dünya-sistemini, sistem içindeki yapıların evrimi seviyesinde bir soyutlukta/genellikte tasvir etmeyi düşünüyordum. Spesifik olayları

1 *Die Überwindung des europäozentrischen Geschichtsbildes* (1954), 15, G. Barraclough tarafından H. P. R. Finberg edisyonunda, *Approaches to History: A Symposium* (Toronto University Press, 1962), 94’de bahsedilmiştir.

tarifle ilgim, bu olayların belli bir mekanizmanın örnekleri olarak genel sisteme ışık tutmaları haliyle sınırlıydı. Ya da bu olayları, önemli kurumsal değişiklerde hayati dönüm noktaları olarak detaylandıracaktım.

Bu tür bir proje, ciddi miktarda ampirik malzemenin varlığı ve bu malzemelerin en azından kısmen çok yönlü çalışmalara ve tartışmalara konu olması oranında başa çıkılabilir özelliktedir. Bereket versin ki modern tarihte yer alan birçok tema şimdiye kadar bu karakterde gözükmemektedir.

Modern sosyal bilimlerin önemli hamlelerinden biri, araştırma sonuçlarını nicelleştirme çabasıdır. Fakat tarihi araştırmaların çoğunun fazlasıyla anlatıma dayanan yapısı, bu araştırmaların sonuçlarını, nicelleştirme çabalarında kullanmayı çok zorlaştırmaktadır. O zaman bu verilerin güvenilirliği nedir? Ve böyle bir malzemede hangi ölçüde sistemin işleyişi ile ilgili sağlıklı çıkarımlarda bulunulabilir? 20. yüzyıl sosyal bilimlerinin büyük trajedilerinden birisi, işte bu ikileme karşışan çok büyük sayıda sosyal bilimcinin havlu atmış olmasıdır. Bu bilim adamları açısından tarihsel veriler muğlak (belirsiz), kaba (işlenmemiş) ve dolayısı ile güvenilmezdi. Onlar bu veriler hakkında yapılabilecek çok az şey olduğu hissiyle, en mantıklı şeyin bu malzemeyi hiç kullanmamak olduğuna karar verdiler. Bunun en iyi yolu da problemleri bu malzemenin kullanımını gerektirmeyecek şekilde formüle etmektir.

Böylelikle verilerin nicelleştirilebilirliği hangi konuda araştırma yapılacağını, o da ampirik bulguları tanımlayıp irdelemek için kullanılacak kavramsal gereçleri belirlemiş oluyordu. Çok kısa süreli bir düşünmeyle bile bunun bilimsel sürecin tam tersi olduğu apaçık ortadadır. En azından çoğunlukla olması gereken, kavramsal sürecin araştırmada kullanılacak araçları belirlemesidir, tersi değil. Nicelleştirmenin rolü sadece, belirli bir problemin, belirli bir zamanda yine belirli metotlarla irdelenmesinde elde edilebilecek kesinliğin seviyesini göstermektedir. Nicelleştirmenin çoğu azından her zaman daha iyidir; fakat bu kavramsal irdeleme sonucu üretilmiş sorulara ışık tuttuğu müddetçe böyledir. Dünya-sisteminin analizinin bu safhasında ulaşılmış ve hemen kullanıma sunulabilecek nicelleştirme sonuçları sınırlıdır. Yapabileceğimizin en iyisini ortaya koymak ve ona göre yolumuza devam etmek durumundayız.

Bir de son olarak nesnellik ve adanmışlık sorunu vardır. Kendisini konusuna adamayan hiçbir sosyal bilimin var olduğuna inanmıyorum,

fakat bu objektif olunamayacağı anlamına gelmez. 19. yüzyılda, çok daha önce yazılmış tarihin peri masalı çağrışımlarına isyan ruhu içinde, önümüze tarihi “nasıl olduysa öyle” (*wie es eigentlich gewesen ist*) anlatma ideali konmuştur. Fakat sosyal gerçekler geçicidir. Sadece şu an için vardırlar ve geçmişe doğru kaydıkcâ ortadan kaybolurlar. Geçmiş “şimdinin” insanı tarafından yine “şimdiki” sosyal sistemi etkileyecek şekilde anlatılmaktadır.

“Gerçek” değişir çünkü toplum değişir. Herhangi bir zamanda, hiçbir şey art arda değildir. Her şey, hatta geçmiş olan bile, “şimdinin” olgusudur. Ve şimdiki zamanda her birimiz ister istemez kendi arka planımızın, aldığımız eğitimin, kişiliğimiz ve sosyal rolümüzün ve içinde hareket ettiğimiz sosyal baskı unsurlarının ürünüyüz. Fakat bu ortada hiçbir seçenek olmadığı anlamına gelmez. Tam aksine; bir sosyal sistem ve onu oluşturan kurumlar (modern dünyanın egemen devletleri dahil olmak üzere), birbiriyle irtibatlı, gizli ittifaklar yapan ve en önemlisi birbiriyle çatışan geniş çeşitlilikte sosyal grupların merkezindedir. Ve her birimiz birden fazla gruba dahil olduğumuz için sık sık bağlılıklarımızın bize dayatmaları arasında seçim yapmak zorunda kalırız. Akademisyenler ve bilim adamları şu ya da bu şekilde bundan muaf değildi ve bu durum söz konusu kişilerin sosyal sistem teorisinde akademik olmayan doğrudan siyasi rolleriyle de (ki söz konusu roller herhangi bir grubun savunuculuğunu yapmaktan çok farklıdır) sınırlı değildir.

Burada bir davanın destekçilerinin ve savunucularının rolünü küçümsüyor değilim. Aksine bu rol gerekli ve saygıdeğerdir. Ancak akademisyen ve bilim adamının rolü ile aynı değildir. Bilim adamının rolü amaçları çerçevesinde, ilgilendiği alanın hâlihazırdaki gerçekliğini tanımlamak ve bu süreçteki araştırmalardan, en son tahlilde belirli uygulamalarda kullanılacak genel geçer prensipler çıkarmaktır. Bu anlamda “ilgili” olmayan hiçbir alan yoktur. Çünkü şimdiki zamanın sosyal dinamiklerini doğru anlamak, ancak -tarihsel zaman ve mekân içindeki de dahil- olguların mümkün olan en geniş çeşitlilikte analiziyle elde edilebilecek teorik bir kavrayışı gerektirir.

Olguların “hâlihazırdaki gerçekliği” derken, örneğin bir arkeologun ortaya çıkardığı buluntuların, aslında kendisi bir gruba ait olduğuna inanırken, sırf bir idarenin politik iddialarını güçlendirmek için diğer bir gruba ait olduğunu beyan etmesinden bahsetmiyorum. Kastettiğim şey bütün arkeolojik girişim öğelerinin (bu bilim dalına

yapılan sosyal yatırım, araştırmanın dizaynı, kavramsal araçlar, sonuçların özetlenmesi ve aktarılması) başından beri, bugünün sosyal yapısının fonksiyonları olduğudur. Bunun aksini düşünmek, en iyimser açıdan bile kendini kandırmaktır. Nesnellik bu bağlamda dürüst olmaktır.

Nesnellik bütün bir sosyal sistemin fonksiyonudur. Sistem denge-siz bir biçimde belli grupların elindeki araştırma faaliyetlerine odaklandığı ölçüde simetriyi kaybeder. Dolayısıyla sonuçlar da bu gruplar lehine “yanlı” olur. Objektivite, böyle bir araştırma aktivitesinde, dünya-sistemi içinde yer alan bütün ana gruplardan kişilerin bulunmasını gözeten sosyal yatırımın dağılım vektörüdür. Bu tanıma göre bugün objektif bir sosyal bilim yoktur. Ancak bu yakın gelecekte ulaşılamayacak bir hedef de değildir.

Daha önce dünya-sisteminin incelenmesinin, karşılaştırma yapacak benzer örnekler bulmasının imkânsızlığı dolayısıyla müşkül olduğunu belirtmiştik. Bu alanda çalışmayı özellikle zorlaştıran bir başka sebep de, dünya-sistemi hakkında yapılan yorumların sosyal etkisinin politik arenanın bütün büyük aktörleri tarafından açıkça ve hemen algılanmasıdır. Bundan dolayı akademisyen ve bilim adamları üzerindeki, faaliyetlerini kısıtlayan sosyal kontrol şeklindeki sosyal baskılar bu dalda özellikle büyüktür. Bu durum, metodolojik ikileme ek olarak, bu alanda çalışmakta isteksiz olan akademisyenlere bir başka neden daha verir.

Fakat tam tersine, bu durum, bu konuda çalışmanın önemli olmasının da sebebidir. İnsanoglunun kendi sisteminin evrilmesine beceriyle iştirak edebilmesi, bütünü algılayabilme yetisine bağlıdır. İş ne kadar zorsa o kadar acele yola koyulmamız gereklidir. Tabii ki bunun yapılması bütün grupların menfaatine değildir. Bu noktada kendimizi yerine getirmekle yükümlü hissettiğimiz şeyler devreye girer. Onların da ne olduğu bizim iyi toplum imajımıza bağlıdır. Eger eşitlikçi ve özgürlükçü bir dünya istiyorsak, bu ideallerin hangi şartlar altında gerçekleştirilebileceğini de kavramak zorundayız. Bunu yapmak için de her şeyden önce dünya-sisteminin doğası ve bugüne kadarki evriminin gözler önüne serilmesi ve hem bugün hem de gelecekte olması muhtemel gelişmelerin çeşitlilik derecesinin ortaya konması gerekir. Böyle bir bilgi güç demektir. Ve bu bilgi benim kendime yükümlülük olarak seçtiğim hedefler çerçevesinde, en fazla, dünya nüfusunun sayıca daha kabarık ve ezilen kesimlerinin işine yarayacak bir güç olma niteliğindedir.

İşte bu yüzden, modern dünya-sisteminin öğelerini belirleme işine balısettığım değerlendirmeleri de hesaba katarak giriştim. Bu çalışma -mecburi olarak konuya giriş formatında olmasına karşın- birden fazla ciltten oluşacaktır.

Kitabı en azından şimdilik dört kısma ayırdım; bu kısımlardan her birini kanaatimce dünya-sisteminin bugüne kadar geçirdiği belli başlı evreler oluşturuyor.

Birinci cilt, henüz hâlâ Avrupa ölçekli bir dünya-sistemi olan, dünya-sisteminin kökenleri ve barındırdığı şartları konu alıyor. Bu dönem aşağı yukarı 1450-1640 arasına tekabül ediyor.

İkinci cilt, bu sistemin kabaca 1640-1815 arasında güçlenmesini inceliyor. Üçüncü cilt, bu dünya ekonomisinin global bir girişime dönüşümü üzerinedir. Bu dönüşümü mümkün kılan, modern sanayileşmenin teknolojik dönüşümüydü. Bu yayılma o kadar ani ve büyüktü ki sistemi esasen yeniden inşa etmek gerekti. Buradaki zaman aralığı aşağı yukarı 1815-1917 arasını kapsamaktadır.

Dördüncü cilt, bu kapitalist dünya-ekonomisinin bütünleşmesini ve güçlenmesini 1917'den alarak günümüze kadar inceleyecek. Bu ciltte ayrıca bu entegrasyonun tahrik ettiği birtakım spesifik "devrimci" gerginlikleri de konu alacak.

Çağdaş sosyal bilimlerin çoğu -bu maske arkasında gizli sosyal psikoloji oldukları zamanlar hariç- grupların ve örgütlenmelerin incelenmesine dönüşmüş durumdadır. Fakat bu çalışma sosyal sistemlerin incelenmesini içermektedir, grupların değil. Araştırmanın odağında bir sosyal sistem olduğunda, sosyal bilimler arasındaki klasik ayrımlar anlamını yitirir. Antropoloji, ekonomi, siyaset bilimi, sosyoloji -ve tarih- sosyal bilimler disiplininin belli bir liberal devlet anlayışı ve devletin sosyal düzeninin fonksiyonel ve coğrafi alt bölümlerde ilişki biçimleri üzerine oturtulmuş kısımlarından ibarettir. Eger araştırmacının odağı örgütlenmeler ise sınırlı, belli bir anlam taşırlar. Ama konu sosyal sistem ise hiçbir manaları yoktur. Burada çok disiplinli bir yöntem önermiyorum, aksine önerim tek disiplinli bir yaklaşımdır. Bu kitabın kapsamlı içeriği, ümit ederim ki bununla neyi kastettiğimi ve bu konuyu ne kadar ciddiye aldığımı açıklığa kavuşturacaktır.

2. Resim: *Das Mittel  terliche Hausbuch*'dan "The Foxhunt," Master of House-book olarak bilinen ve 1475-1490 arasında çalışan anonim bir Alman sanatçı tarafından m  rekkeple çizilmiştir.

1

ORTAÇAĞ GİRİŞİ

15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında, Avrupa ölçekli dünya-ekonomisi olarak adlandırabileceğimiz bir olgu ortaya çıktı. Bu yeni olgu boyutlarına rağmen bir imparatorluk değildi ama büyük bir imparatorluk kadar genişti ve onunla bazı özellikleri ortaktı. Ancak farklı ve yeniydi de. Dünyanın daha önce tanık olmadığı bir sosyal sistem oluşu, modern dünya-sisteminin ayırt edici özelliği idi. İmparatorlukların, şehir ve ulus devletlerinin aksine bu yeni yapı politik değil ekonomik bir varlıktı. Aslına bakılırsa bu yeni yapı, sınırları içinde (gerçi bu bağlamda sınırlardan bahsetmek zordur ama) imparatorlukları, şehir devletleri ve yeni ortaya çıkmaya başlamış “ulus devletleri” barındırmaktadır. Bu yeni sistemin bir “dünya” sistemi oluşu bütün bir dünyayı içine aldığı için değil, hukuksal olarak tanımlanmış bütün politik birimlerden büyük olmasındandır. Ve bu sistem bir “dünya-ekonomisi”dir. Çünkü sistemin kısımları arasındaki temel bağlantı, her ne kadar bu bağlantı bir dereceye kadar kültürel bağlarla ve en son tahlilde -ilerde göreceğimiz gibi- politik düzenlemelerle ve hatta konfedere yapılarla takviye ediliyorsa da ekonomik karakterlidir.

İmparatorluk bunun aksine politik bir yapıdır. Örneğin, Shumuel Eisenstadt imparatorluğu şu şekilde tanımlamıştır:

“İmparatorluk” terimi, normalde geniş, merkeze büyük ölçekte bağlı bölgeleri içine alan politik yapıları adlandırmak için kullanılagelmiştir. Bu yapılarda merkez -imparatorun şahsı ve merkezi politik kurumlarla temsil edildiği şekliyle- otonom bir karakter sergiliyordu. Ayrıca her ne kadar imparatorluklar genellikle geleneksel meşruiyet üzerine oturtulmuş olsalar da bünyelerinde, kendilerini oluşturan parçaların her birinden öteye giden daha geniş, potansiyel olarak evrensel politik ve kültürel yönelimler barındırmaktaydılar.¹

1 S.N. Eisenstadt, “Empires”, International Encyclopedia of the Social Sciences, (New York: MacMillan and Free Press, 1968), V, 41.

Bu anlamda imparatorluklar 5000 yıl boyunca dünya sahnesinin değişmez dekorlarından. Dünya üzerinde herhangi bir zamanda böyle birçok imparatorluk her zaman vardı. Bir imparatorluğun politik olarak merkezîyetçi oluşu onun aynı zamanda hem kuvvet hem de zayıflık kaynağıydı. Kuvvet kaynağı oluşu şu özelliğinde gizliydi: Merkezîyetçi yapı, güce dayalı karakteri dolayısıyla alınan vergi ve daha küçük çaplı civar egemenlerin hem merkezin şerrinden emin olmak ve korumasından faydalanmak için gönderdikleri hediyeler ve para (minnettarlık ve vergi) hem de tekeli ticari yapıdan kaynaklanan avantajlar sayesinde periferiden merkeze ekonomik akışı garantiliyordu. Zayıflığa sebep oluşu da politik yapı gereği oluşan bürokrasinin elde edilen kârın gereğinden fazlasını tüketiyor oluşu idi. Bu durum özellikle baskı ve sömürünün isyanları tahrik ettiği ve dolayısıyla askeri giderleri arttırdığı durumlar için geçerliydi.² Siyasi imparatorluklar ilkel bir ekonomik hâkimiyet aracıdır. Üretim fazlasını toplumun aşağı sosyo-ekonomik katmanlarından yukarı katmanlara, periferiden merkeze, çoğunluktan azınlığa akışının artısını mümkün kılan teknolojiyi, çok hantal politik bir üst yapının “israfını” ortadan kaldırarak icat etmesi, modern dünyanın -eğer bunu başarı olarak görmek isterseniz- bir sosyal başarısıdır.

Dünya-ekonomisinin modern dünyanın bir icadı olduğunu söylemişim. Aslında tam öyle değildir. Daha önce dünya-ekonomileri vardı, fakat bunlar her zaman imparatorluklara dönüştü: Çin, İran, Roma. Modern dünya-ekonomisi de bu istikamette gidebilirdi ve aslına bakılırsa zaman zaman gidecekmiş gibi de göründü. Ancak bir dereceye kadar birbirleriyle ilintili olduklarını bildiğimiz modern kapitalizmin teknikleri ve modern bilimin teknolojisi bu dünya-ekonomisinin, tek bir politik yapı ortaya çıkmaksızın gelişmesine, üretmesine ve genişlemesine imkân hazırladı.³

2 İmparatorlukların çöküşüne neden olan iç çelişkilerle ilgili bir tartışma için bkz. S. N. Eisenstadt, “The Causes of Disintegration and Fail of Empires: Sociological and Historical Analyses” *Diogenes*, No. 34, Summer 1961, 82-107.

3 Bunu fark etmek siyasi bilgelik işaretiydi. Bu tür bir bilgeliliğin ilk işareti 13. yüzyılda Venedik’in Bizans İmparatorluğu’nun yüklerini devralmayı reddetmesiydi. Mario Abate şu gözlemlerde bulunur: “Dördüncü Haçlı Seferi’nden ortaya çıkan siyasi bir organizma olan Latin İmparatorluğu, hayatta kalma ümitlerini Batı’yla olan ilişkilerin devamlılığına bağlamıştı.

“Haçlı Seferi’ni desteklemiş olan ve onu yürütmek için her türlü deniz gücünü seferber eden Venedik İmparatorluğu, yönetim yükünü üzerine almak istemedi (ve hatta Doc Enrico kendisine sunulan tahtı reddetti). Bunun yerine yeni Latin sömürgesi tarafından kontrol edilen bütün topraklara yönelik olarak deniz ulaşımının ve pazarların kontrolünü garanti altına aldı.” “Creta, colonia Veneziana nei secoli XIII-XV,” *Economia e storia* IV, 3, lugl.-sett. 1957, 251.

Kapitalizmin yaptığı şey (en azından uzun vadede) daha kârlı bir artı-değer dağıtımını sunuyor olmasıdır. İmparatorluk ise bir haraç toplama mekanizmasıdır. Haraç ise Frederic Lane'in doğru yorumuyla "korunma maksadıyla yapılan fakat korumanın gerçek maliyetinin üzerinde olan ödeme"⁴ anlamına gelmektedir. Kapitalist dünya-ekonomisinde, siyasi enerji tekel haklarını (mümkün olduğunca) korumak için kullanılır. Devlet ana ekonomik girişimci olmaktan çok, diğer ekonomik işlemlerin belli ticari kurallara uygun yapılmasını sağlayan bir vazife yüklenir. Bu yolla, pazarın işleyişi (her ne kadar tamamen özgür olmasa da) üretim artışını ve sonuç olarak ortaya çıkan bütün modern ekonomik gelişimleri sağlayan motivasyonu yaratır. Dünya-ekonomisi bütün süreçlerin yaşandığı bir arenadır.

Dünya-ekonomileri alanca sınırlı gözükmektedir. Ferdinand Fried bunu şöyle gözlemlemiştir:

Bütün faktörler düşünüldüğünde, Roma Antikitesi zamanındaki "dünya" ekonomisinin alanının en iyi ulaşım araçları kullanılarak kırk ila altmış günde dolaşılacağı ortaya çıkar. Şimdi, bizim zamanımızda da (1939) modern dünya ekonomisinin geçerli olduğu alanı normal ticaret kanalları kullanarak dolaşmak yine kırk ila altmış gün alır.⁵

Fernand Braudel aynı zaman ölçeğinin 16. yüzyıl Akdeniz dünyasının alanı için de kullanılabileceğini eklemektedir.⁶

Bizim buradaki konumuz, altmış günlük 16. yüzyıl Avrupa dünya-ekonomisinin⁷ kökenleri ve işleyişidir. Bu arada, o zaman Avru-

4 Frederic C. Lane, "The Economic Meaning of War and Protection", *Venice and History* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1966), 389.

5 Ferdinand Fried. *Le tournant de l'économie mondiale* (1942), Fernand Braudel, *La méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. 2. e édition revue et augmentée (Paris: Lib. Armand Colin, 1966) I, 339.

6 Bkz. Braudel, *La Méditerranée*, I. 339-340. Garrett Mattingly 15. yüzyıl Avrupası'yla ilgili olarak hâlâ küçük ölçekli birimler gerektirdiğini ileri sürer: "15. yüzyılın başında Avrupa toplumu ulusal ölçekte istikrarla devletler örgütleyecek kaynaklardan hâlâ yoksundur. İtalyan şehir devleti ölçeğinde bunu yapabiliirdi. İçerde aşılması gereken daha küçük uzaklıklar ulaşım, iletişim ve sonuç olarak da vergi toplama ve merkezi otoriteyi devam ettirme problemlerini uygulamada çözülebilir duruma getiriyordu." *Renaissance Diplomacy* (London, Jonathan Cape, 1955), 59.

Fakat der, Mattingly, bu sonraki yüzyılda değişir: "Ticari etkileşim anlamında ya da askeri lojistik açısından ve hatta diplomatik iletişim alanında Avrupa'daki uzaklıklar 14. yüzyılda, 16. yüzyılda olduğundan daha büyüktü." (Age, s.60).

7 "16. yüzyıla atfen 'dünya' sözcüğü söylendiğinde aslında genellikle Avrupa kastedilir. Dünya ölçeğinde, coğrafi açıdan konuşursak, Rönesans ekonomisi bölgesel bir yön

pa'nın tek dünya-ekonomisi olmadığını hatırlamak hayati öneme sahiptir. Eş zamanlı başka dünya-ekonomileri de mevcuttu.⁸ Fakat sadece Avrupa diğerlerini geride bırakmasına imkân sağlayacak kapitalist gelişme yoluna girdi. Bu nasıl ve niçin böyle oldu? İşe 1450'den önceki üç yüzyılda neler olduğuna bakarak başlayalım. 12. yüzyılda, Doğu Yarıküre, birçoğu birbiriyle dirsek temasında olan imparatorluklar ve küçük dünyalar içeriyordu. Bu dönemde Akdeniz; Bizans, İtalya şehir devletleri ve bir dereceye kadar Kuzey Afrika'nın buluştuğu bir ticaret odağıydı. Hint Okyanusu-Kızıldeniz kompleksi diğer bir odak noktasıydı. Çin bölgesi üçüncü, Mogolistan'dan Rusya'ya uzanan Orta Asya toprakları dördüncü merkezdi. Baltık bölgesi bu ticari merkezlerden beşincisi olma eşiğindeydi. Fakat Kuzeybatı Avrupa, ekonomik açıdan çok marjinal bir bölgeydi. Buradaki başlıca sosyal biçim ya da örgütlenme, sonradan bu şekilde adlandırılacak olan, feodalizmdi.

Feodalizmin ne olmadığı konusunda çok net olmalıyız. Feodalizm bir "doğal ekonomi" değildi. Yani kendi başına var olabilme özelliği yoktu. Batı Avrupa feodalizmi bir imparatorlugin çözülmesi esnasında ortaya çıkmıştı. Fakat bu çözülme gerçekte hiçbir zaman tamamlanmamış, hatta hukuksal açıdan gerçekleşmemişti bile.⁹

taşır, birincil ama bölgesel." Michel Mollat, "Y-a-t-il une économie de la Renaissance?", *Actes du Colloque sur la Renaissance* (Paris: Lib. Philosophique J. Vrin. 1958), 40.

8 "(Yirminci yüzyılda hâlâ tamamlanmamış olan) gerçek bir dünya ekonomisinin oluşturulmasında önce her nüfus çekirdeği bir iletişim ağının merkezinde bulunmaktadır. Bu dünyaların her biri yüksek nüfus yoğunluğuna sahip bir çekirdeğe karşılık gelmektedir. Bu; çöllerle, denizlerle, el değmemiş topraklarla çevrilmiştir. Avrupa ve Çin örnekleri özellikle açıktır." Pierre Chaunu, *L'expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*, Collection Nouvelle Clio, No. 26 (Paris, Presses Universitaires de France, 1969), 255.

9 Marc Bloch temel karışıklığa baştan saldırmaktadır. "Açıktır ki bir ticarî muamelenin parasal veya nakdi karşılık anlamında bir fiyat belirlemesinden, daha kesin kanıtlar olmadan, ödemenin gerçekten yapıldığı ya da parayla yapılmadığı çıkarımında bulunulamaz...

Feodalizmin siyasi kurumları devletin muazzam ölçüde zayıflamasıyla karakterize edilirken, devlet güçlü olduğu zaman geçmişin hatırasını ve izlerini taşıyordu. Dolayısıyla alışveriş en minimum düzeyde olduğu zaman bile ekonomi ilkeleri önceki uygarlıklardan miras alınan parasal bir tasarıya olan bağlılığı hiç sona erdirmeydi." "Economie-nature ou économie-argent: Un pseudo-dilemme," *Annales d'histoire sociale*, I, 1939, 13-14, Bloch şunu da söyler:

"Avrupa feodalizmi eski toplumların şiddetli biçimde dağılmasının sonucu olarak görülmelidir. Aslına bakılırsa çok farklı gelişme evrelerinde bulunan iki toplumu zorla birleştirerek her ikisini de dağıtan Germen işgallerinin büyük kargaşalığı ol-

Roma İmparatorluğu miti halen bölgede belli bir kültürel ve hatta hukuksal birlik olmasını sağlıyordu. Hristiyanlık ise sosyal etkinliklerin içinde gerçekleştiği bir parametreler serisi vasfını taşıyordu. Feodal Avrupa bir “medeniyetti”, ancak bir dünya-sistemi değildi.

Feodalizmin geçerli olduğu bölgelerin, biri şehirlerdeki pazar ekonomisi, diğeri de taşrada günlük temel ihtiyaçları gidermeye yönelik basit bir hayatta kalma ekonomisi şeklinde iki tür ekonomik yapıya sahip olduğunu düşünmek mantıklı değildir. 20. yüzyılda bu yaklaşım, sözde az gelişmiş dünyaya ilişkin olarak çifte ekonomi teorisi etiketi altında iflas etti.. Tam da Daniel Thorner’in ileri sürdüğü gibi:

Eğer köy ekonomilerini sadece ihtiyaç karşılama ekseninde, “kapitalist” terimini de yalnızca “pazara” odaklı olgular olarak tasavvur edersek, kendi kendimizi yanıltmamız mutlak olur. Köy ekonomilerinin birçok yüzyıl boyunca her iki eğilimi de taşıdığını varsayarak işe koyulmak daha makuldür.¹⁰

Yüzyıllar boyunca mı? Tam olarak kaç yüzyıl? B. H. Slicher van Bath, Avrupa tarım tarihi üzerine yaptığı önemli çalışmada dönüm noktasını M.S. 1150 olarak belirler. Hatta van Bath’a göre o tarihten önce bile Batı Avrupa, temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik tarımla uğraşmıyordu. Aksine M.S. 500’den M.S. 1150 civarına kadar Batı Avrupa’da yazarın doğrudan tarımsal tüketim olarak adlandırdığı sistem yürürlükteydi. Bu kısmen kendine yetme üzerine oturmuş sistemde insanların çoğu kendi yiyeceklerini üretir, aynı zamanda tarımla uğraşmayan nüfusa da takas yoluyla mal verirlerdi. Van Bath, M.S. 1150’den itibaren Batı Avrupa’nın, şu an hâlâ içinde olduğumuz “dolaylı tarımsal tüketim” sürecine ulaşmış olduğu kanaatindedir.¹¹

madan anlaşılamazdı.” *“Feudal Society”* (Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1961), 443.

“Para-ekonomisi” konusunda bkz. Ayrıca M. M. Postan: “İngiliz tarihi bakış açısından ve hatta Ortaçağ ve Anglo-Sakson tarihi açısından para-ekonomisinin doğuşu ilk görünüş anlamında tarihsel hiçbir anlam taşımaz. Kayıtlı tarih başladığında para kullanımdaydı ve doğuşu bir başka olgunun açıklaması olarak ileri sürülemez.” *“The Rise of a Money Economy”*, *Economic History Review*, XIV, 2, 1944, 127.

- 10 Daniel Thorner, “L’économie paysan: Concept pour l’histoire économique”, *Annales E.S.C.*, XIX, 3, mai-juin 1964, 422.
- 11 B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, AD. 500-1850* (New York: St. Martin’s, 1963), 24. Yazar 1850’lerde dolaylı tarımsal üretimin ikinci evresinin başladığını kaydeder. Nüfusun büyük çoğunluğu artık tarımsal üretimle ilgilenmemektedir.

Dolayısıyla Batı Avrupa feodalizminden bahsederken, tasavvur etmemiz gereken, nüfusu ve üretim oranları yavaş yavaş artan bir küçük ekonomik merkezler serisi olmalıdır. Bu yapıda artı-değerin çoğunun soyluluk statüsüne sahip ve hukuki mekanizmanın kontrolünü ellerinde bulunduran toprak sahiplerine (derebeyleri) aktarılması hukuk sistemi tarafından sağlanır ve korunurdu. Bu artı-değerin büyük bir kısmı (para değil) mal cinsinden olduğu için, satılmadıkça fazla bir işe yaramıyordu. Şehirler zamanla, artı-değeri satın alıp kendi ürünleriyle takas eden zanaatkârları destekleyerek büyüdü. Bir tüccar sınıfı iki kaynaktan gelerek ortaya çıktı: Bir yanda derebeylerinin bazen bağımsızlaşan aracıları ve derebeylerinin yapılan ödemelerden sonra ellerinde pazarda satacak yeter miktarda artı-değer kalan orta ölçekli köylü sınıfı¹² diğer yanda uzak şehirlerdeki (çoğunlukla Kuzey

- 12 Karl Bücher, “tüccar” kelimesinin ortaçağ bağlamında yol açabileceği karışıklık konusunda bizi uyarır: “Alman şehirlerinin oluşumunun başlangıcı ile ilgili yakın tarihli literatür *Kaufmann* sözcüğünün önemini pek görmemiş ve ortaçağların sonlarına doğru Cologne’den Augsburg’a, Medebach’dan Radolf-zell’e Alman İmparatorluğu içerisinde var olan sayısız şehirde modern anlamda tüccarların, yani kural olarak hâlâ toptancı tüccarlar olarak temsil edilen özelleşmiş bir profesyonel tüccar sınıfının oturduğu düşünülüyordu. Ekonomi tarihinin bütünü bu kavrama baş kaldırır. Bu insanlar ne ile uğraşıyorlardı ve kullandıkları ekipmanın ödemesini neyle yapıyorlardı? Bu arada, kullanılan kavramlar ona karşıdır. Profesyonel tüccarın kamuyla olan ilişkisi içerisindeki en çarpıcı özelliği satın alma âdeti değil, satış geleneğidir. Ancak, ortaçağların satıcısı (*Kaufmann*) ismini *kaufen* (satın almak) kelimesinden almaktadır. III. Otto’nun Dortmund için 990’dan 1000 senesine kadar tuttuğu devlet kayıtlarında belediye kanunları Cologne ya da Mainz’inkiler gibi diğer şehirler için model teşkil ettiği söylenen *emptores Trotmanniae*’den aynı bağlantı içerisinde diğer kayıtlarda *mercatores* ya da *negotiatores* olarak söz edilir. Eğer Reichenau başkeşişi 1075 yılında tek bir kalem darbesiyle Allensbach çiftçilerini ve çocuklarını tüccara dönüştürebiliyorsa (*ut ipsi et eorum posterii sint mercatores*) profesyonel ticaret adamlarını düşündüğümüzde bunu hiçbir dahice yorum açıklayamaz. Gerçekte tüccarın, kendisi üretmiş olsun ya da çoğunluğu satın almış olsun, pazarda mal satan kişi anlamına geldiği Frankfurt Meclisi’nin 1420’de Marktrecht isimli vergiyle ilgili yayımlanmamış bir açıklamasından açıkça görülmektedir (Municipal Archives, 3. Kitap, 80. Folio). Orada başlangıçta bu verginin sokakta mallarıyla duran her satıcı için geçerli olduğunu anlıyoruz. Sonra ayrıntılı olarak belirlenmiş şekilde bu verginin kapsadığı “tüccarlar” ya da “mallar” tek tek açıklanır. Bu uzun listeden şu örnekler verilebilir: Eski giysi, pasta kitapları, gıda maddesi satıcıları, halat yapıcıları, fındık satıcıları, arabalarıyla yumurta ve peynir satanlar, sepetleri sırtlarında kümes hayvanı satanlar, yanlarında belli miktardan fazla peynir bulunduran yabancılar, ayakkabı tamircileri, sarraflar, pazar tezgahlarını kullanan fırıncılar, arabalarında ekmek, kaz, hayvan yemi, saman lahana bulunduran yabancılar, mallarını sokaklarda satan bütün keten bezi, keten, kenevir ipi satıcıları. Burada küçük şehir tüccarları, zanaatkâr ve çiftçilerden oluşan karışık bir kalabalık görüyoruz. Pazardaki alıcılar ve satıcıların *Kaufleute* (tüccar) olarak adlandırıldığı çok sayıda kayıttan görülebiliyor. Aslında,

İtalya şehir devletleri ve sonraları Hanseatic [Alman] şehir devletleri) tüccarların çeşitli bölgelerdeki temsilcileri. Bu araçlar özellikle belli bölgeler arasındaki büyük farklardan yararlanarak kâr elde etmekteydiler.¹³ Tabii ki şehirler büyüdükçe köylülere muhtemel sığınma ve iş imkânları sunar hale geldi. Bu da toprağa bağlı yaşama ait ilişkilerde değişikliklere yol açmaya başladı.¹⁴

Bir sistem olarak feodalizm ticaretin karşısındaymış gibi algılanmamalıdır. Tam aksine belli bir noktaya kadar feodalizm ve ticaretin yayılması paralellik arz eder. Claude Cahen, eğer akademisyenler bu olguyu sık sık Batı Avrupa haricindeki bölgelerde gözlemlemişlerse¹⁵

tüccardan söz edildiğinde en başta alıcının kastedildiği görülen pasajlar sayılabilir.” *Industrial Evolution* (New York; Holt, 1901) 117-118, fn. 23.

- 13 “Uzun mesafeli” ve çok yerel bir ticaret mevcuttu, ancak “ara” ticaret yoktu. Carlo Cipolla şu açıklamayı yapar: “Garip bir evrenselcilik ve münhasırcılık karışımı sahneye hakimdi. Değerli ipeği Çin’den ve değerli kilimleri Yakın Doğu’dan getirtmek ekonomik olarak uygundu. Ancak daha değersiz malları birkaç mil öteden almak genellikle uygun değildi. Teknik nedenlerle kitle ulaşımı imkansız olduğundan taşıma masrafları nispeten yüksek oluyordu. Özellikle deniz ulaşımı imkansız olduğundan uzun mesafeli ticaret münhasıran olmasa da özellikle değerli mallara dayanmak zorundaydı. Günlük temel ihtiyaçlar konusunda her topluluk mümkün olduğunca kendine yeterli ve kendi hayatını devam ettirme yeteneğine sahip olmalıydı. Yöreler arası iş bölümü temelde değerli mallara ya da genel olarak üretilmeyen veya kolaylıkla yerine başka şey konulamayan mallara dayalıydı. Ticaret de büyük oranda aristokrasinin lüks mallar tüketimine bağlı kalmak durumundaydı.” *Money, Prices and Civilisation in the Mediterranean World: Fifth to Seventh Century* (New York: Guardian Press, 1967 b), 57.
- 14 Bkz. Paul Sweezy: “Tüm Batı Avrupa’da yaygın hale gelen kasabaların doğuşu malikânelerden kaçan serflere sığınaklık yapmaktan çok daha başka işlevler gördü, geride kalanların konumlarını da değiştirdi. Düşük ücretli bölgelerde ücretler yükseltmek zorunda olduğundan kasaba ve şehirlere kaçma imkanı olan serflere birtakım tavizler verilmek zorunda kaldı.” “The Transition from Feudalism to Capitalism” *Science and Society*, XIV, 2, Spring 1950, 145. Sweezy ve Maurice Dobb arasında geçen ve birçok şey üzerinde anlaşamadıkları bu uzun tartışma sırasında Dobb şu noktaya dikkat çeker: “Ne tesadüftür ki, Sweezy’nin vurguladığı şu önemli mülâhazaya tamamıyla katılıyorum. Önemli olan şehirlere kaçışın büyüklüğü değil, bunun (belki de küçük bir hareketten başka bir desteği olmadığı halde) yol açtığı tehdidin, ciddi biçimde zayıflayan lordları feodalizme tavizler vermeye zorlamaya yeterli olmasıydı.” “Reply by Maurice Dobb”, *Science and Society* XIV. 2. Spr. 1950, 160.
- 15 “Feodalizme en yakın biçimlerin hem Bizans’ta hem de İslam dünyasında zayıflama dönemlerinde değil ticarî genişleme zamanlarında bütüncüleriyle ortaya çıktıklarına şüphe yok. Aynı şey hiç şüphesiz Rus ve Polonya dünyaları için de geçerlidir. Yalnız burada özel bir durum söz konusudur. O da uluslararası ticareti maddi anlamda düzenleyenler genellikle yabancılarıydı (Hanseatic tüccarlar). Bu arada yerli toprak sahipleri de ticarî mallar üretimi ve montajı ile ilgileniyordu. Kâr iki grup arasında bölünüyordu, bu şekilde senyörler sınıfına çiftçilere egemen olma araçlarını kazan-

aynı olguyu Batı feodalizminde saptayamamış olmalarının belki de ideolojik at gözlüklerinin varlığından kaynaklanmış olabileceğini öne sürer. “Böylece feodalizmin ve ticaretin gelişim süreçlerinin *-sadece belirli bir gelişim safhasına kadar olmak üzere-* kesişmiş olma ihtimallerine işaret ettikten sonra, Batı tarihinin kendisini bu bakış açısından yeniden değerlendirmemiz gereklidir.”¹⁶

Fakat feodal sistem bölgeler arası ticareti yerel ticarete kıyasla ancak sınırlı bir biçimde destekleyebilirdi. Bunun sebebi bölgeler arası ticaretin metanın toptan mallar yerine lüks tüketim malzemeleri oluşuydu. Bu ticaret fiyat farklarından faydalanan ve gerçek anlamda varlıklı olanların siyasi imtiyazları ve ekonomik imkânlarına bağlı bir ticaretti. Ancak modern dünya-ekonomisinin çerçevesi içerisinde üretim yapılması ile bölgeler arası ticaret kısmen toptan ticarete dönüşebildi. O da buna karşılık üretimin artması sürecini besledi. Owen Lattimore’un işaret ettiği gibi bölgeler arası ticaret bu ana kadar, bizim bugün ticaretten anladığımız şey değildi:

(En azından) Marco Polo devri gibi yakın bir zamana kadar, kendi bölgesinin dışına çıkan bir tüccarın ticareti hassas bir şekilde egemenlerin arzularına bağlıydı. Uzun mesafeler katedilerek yapılan bu girişimler toptan malların dağıtımından çok; ilginç, nadir ve lüks mallar içindi. Tüccar kendisine iyilik yapıp himaye sağlayacak birilerini arardı. Eger şanssızsa soyulabilir ya da iflas derecesinde

dırarak onların yükselişini sağladı.” “Claude Cahen, “A propos de la discussion sur la feodalite”, *La Pensee*, No 68, Juil, août, 1956, 95-96.

- 16 Cahen, *Age*, s. 96. A. B. Hibbert aynı şekilde şu tartışmayı yapar: “Hem gerçek hem de teori Ortaçağ’da ticaretin hiçbir sûrette feodal toplumun eritkeni olmadığı bunun yerine bu toplumun doğal bir ürünü olduğu ve feodal yöneticilerin de onun gelişimini bir ölçüde desteklediğini gösterir... Feodalizm hiçbir zaman tüccarsız yapamazdı. Bunun iki nedeni vardı. Büyük özel ve kamu kurumlarının taleplerini karşılamak zorundaydılar, ticaret ve endüstriden kazanç sağlama amacı güdüyorlardı. Bu kazancı ya kendileri tüccarlık yaparak ya da ticaret ve endüstrinin ürettiği zenginliği mallara ya da bu malları üretilen dağınlara harçlar ve vergiler koyarak yapmaya çalışıyorlardı.” “The Origins of Medieval Town Patriciate”, *Past and Present*, No.3, 1953, 17. Hibbert bunun yanında şehirlerdeki egemen tabakanın iki kaynağından da söz eder: “Bir aristokrasinin oluşumunda iki süreç söz konusudur. Eski egemen sınıfın iç dönüşümü ve çoğunlukla göçmen ya da göçmen çocukları olan daha başarılı tüccar ve zanaatkarlardan yeni ailelerin devşirilmesi.” (s. 23)

“Bu açıklama küçük sokak satıcılarının ve taşıyıcıların miraslarına ek olarak merkantilist sermayenin kaynağını gösterir. Son olarak yeni tekniklerin ve gelişmekte olan pazarların başlangıçta genişlemek için eski statü sahibi zengin insanlarla işbirliğine dayanan ve bu sayede sermayenin yavaş yavaş eskiden yeni kullanıma geçmesini sağlayan yeni insanlar tarafından sömürüldüğü düşüncesini doğurur.” (s. 26)

vergi ödemek zorunda kalabilirdi; fakat şanslıysa mallarının karşılığında ücretten ziyade cömert bir bahşiş alırdı. İpek ticaretinin ve diğer birçok ticaretin yapısı ticari olmaktan çok hediye sunma şeklindeydi.¹⁷

Bunlardan ötürü ticari faaliyetlerin sınırlı bir seviyesi vardı. Başlıca ekonomik faaliyet, küçük ekonomik bölgelerde ticareti yapılan yiyecek ve el sanatı mamulleri üretiminden ibaretti. Fakat buna rağmen, bu ekonomik faaliyetin kapsamı/ölçeği yavaş yavaş genişliyordu. Bu genişleme sonucu çeşitli ekonomik merkezler büyüyor, yeni alanlar üretime açılıyordu. Yeni şehirler kuruluyor, nüfus artıyordu. Haçlı Seferleri de sömürge usulü yağmalama ve gasplar vasıtasıyla katkıda bulunuyordu. Ve 14. yüzyılın belli bir noktasında bu yayılma/genişleme durdu. Tarım arazileri küçüldü, nüfus azaldı. Ve Feodal Avrupa'da ertesi dönem boyunca, savaş, hastalık ve ekonomik zorluklarla kendini belli eden bir kriz başladı. Bu “kriz” nereden çıkmıştı ve sonuçları nelerdi?

Öncelikle, hangi açıdan ortada bir kriz vardı? Bu konuda fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Yalnız bu ayrılıklar sürecin tarifi konusundan çok nedensel açıklamalar hakkındadır. Edouard Perroy, olayı genişleme sürecinde optimal/maksimum noktaya ulaşılması, nüfusun sayısal doyum seviyesine gelmesi olarak görmektedir:

“Hâlâ ilkel şartlarda olan tarım ve zanaat teknolojileri düşünüldüğünde, çok aşırı bir yoğunluk...”¹⁸ Daha iyi tarla sürme ve gübreleme imkânları mevcut olmadığından eldeki durumu iyileştirmek için yapılabilecek çok az şey vardı. Bunun sonucunda önce yiyecek yetersizliği, ardından salgınlar ortaya çıktı. Sabit para stokları fiyatlarında biraz artışa sebep oldu. Bu da gerçek anlamda çalışmadan yatırımları vasıtasıyla geçinen (rantçı) sınıfı zor durumda bıraktı. Var olan durumda baş gösteren bu bozulma, 1335-1345 arasında

17 Owen Lattimore, “The Frontier in History” *Relazioni del X Congresso de Scienze Storiche, I Metodologia Problemi generail-Scienze ausiliare della storia* (Firenze, G. C. Sansoni, 1955), 124,125.

18 Edouard Perroy, “A l'origine d'une economie contractée: Les crises du XIV e siecle” *Annales E.S.C.* IV, 2. avr.-juin 1949, 168. Perroy'un nüfusun karnını doyurması konusunda haklı olduğu bir kanıt İngiliz arşivlerinin, ortaçağlarda tarım alanında bir iş gününün, güneşin doğuşundan öğle vaktine kadar olduğunu göstermesidir. Bkz. Slicher van Bath, *Agrarian History*, s. 183. Ester Buserup bu gerçekten hareketle modern tarımsal gelişmenin önemli bir yönünün “tarımda iş saatlerinin gittikçe uzadığı” sonucuna ulaşır. *The Conditions of Economic Growth* (Chicago, Illinois, Aldine, 1965), 53.

cereyan eden Yüzyıl Savaşları'nın başlangıç safhasıyla hızlandı. Savaş ortamı, Batı Avrupa devlet sistemlerini savaş ekonomisine yönlendirdi. Bunun sonucunda vergiye ihtiyaç arttı. Zaten mevcut olan ağır feodal vergilerin üzerine gelen bu yeni vergilendirme üreticiler için kaldıramayacakları kadar ağırdı. Sonuçta bir likidite krizi bunu takiben de nakit yerine mal cinsinden vergiye ve dolaylı vergilendirmeye dönüş yaşandı. Şartların giderek ve birbirini etkileyerek kötüleştiği bir zincirleme reaksiyon işte böyle başladı: Mali yük tüketim oranlarında düşüşe, bu da üretimin azalmasına ve para çevriminin yavaşlamasına yol açtı. Bu durum likidite darlığının artmasına, bu da krallıkların artık borç almaya başlamasına ve en sonunda saray hazinelerinin boşalmasına neden oldu. Bunun sonucunda ortaya çıkan kredi krizi altın ve gümüş stokunu, bu da uluslararası ticaretin olumsuz etkilenmesini beraberinde getirdi. Fiyatlarda yaşanan ani artış, hayatta kalabilmenin imkânlarını daha da zorlaştırarak ölüm oranlarını artırdı. Toprak sahipleri (derebeyler), müşterilerini ve topraklarında yaşayıp çalışanları, zanaat ehli müşterilerini kaybetti. Daha az insan gücü gerektirdiği için topraklar tarım için değil otlak olarak kullanılmaya başlandı. Fakat ortada üretilen yün için müşteri bulma problemi vardı. Ücretlerde artış meydana geldi ve bunun altında ezilen küçük ve orta çaplı toprak sahipleri ücret artışlarından korunmak için devlete yöneldiler. "1350'den sonra daha da kötüleşen devlet ölçekli üretimden derebeylik ölçekli üretime düşüş ekonomik durgunluk ortamında yaşanan işlem hacmi daralması şeklinde kendini ortaya koyan sürekli çöküşün delilidir."¹⁹

Durgunluk görünüşte beklenmedik tuhaf bir sonuçtu. Yukarıda geçen gelişmeler ışığında aslında şöyle bir senaryonun gerçekleşmesi beklenirdi: Nüfusun azalması işgücünün pahalılaşmasına, o da -kiralaların göreceli esneksizliği ile- talebin içeriğinin değişerek artı-değerin bir kısmının derebeylerinden köylülere geçmesine yol açar. Bu da sermayenin daha azının stoklaşmasını sağlar. Ayrıca büyük oranda tarıma dayalı bir ekonomide nüfusun azalması arz ve talepte paralel düşüşlere sebep olmalı ve fakat normalde bir üretici, üretimi doğal olarak daha az verimli alanları kullanmayarak düşüreceği için, bu üretimde verimlilik oranlarını artırarak fiyatların düşmesine sebep olmalıydı. Bu iki gelişmenin ikisinin de ticareti teşviki beklenirdi, ona engel olması değil. Ancak bütün bunlara rağmen ticaret gerçekte 'durağanlaştı'.

Bu hesaplamalarda yanlış olan şey, talebin esnekliği konusunda yapılan üstü kapalı varsayımdı. North ve Thomas bize o zaman -eldeki teknolojik seviye ve uluslararası ticaret hacminin uygulama alanını hesaba katarak- ticari faaliyetlerin masrafının çok yüksek olduğunu ve (nüfustaki azalmadan kaynaklanan) işlem hacmindeki her düşüşün fiyatlarda yükselme yaratacak bir süreci başlatacağını hatırlatıyor. Bu da ticari faaliyetleri daha da azaltacak nitelikte idi. North ve Thomas bu süreci şöyle tarif ediyor:

(Daha önce) tüccarlar uzak şehirlerde görevlendirdikleri kişiler aracılığı ile oradaki fiyatları ve ticari fırsatları öğrenip bu yolla ticari işlemlerin masraflarını azaltmayı kârlı buluyordu; fakat işlem hacmi küçüldükçe bu yöntem faydalı olma özelliğini yitirdi. Bilgi akışının durması ile ticaret daha da durgunlaştı. Dolayısıyla ekonomi tarihçilerinin (onlar açısından toplam ekonomik faaliyet hacmindeki azalma anlamına gelen) ekonomik durgunluğu, köylü ve işçilerin artan reel ücretleri sonucu yükselen kişi başına düşen gelirdeki artışın söz konusu olduğu bir dünyada teşhis ve tespit etmiş olmaları şaşırtıcı değildir.²⁰

R. H. Hilton, Perroy'un olayları tarifini kabul eder.²¹ Ancak bu krizi gelişmiş kapitalist sistemlerde periyodik olarak görülen krizlerle karşılaştırılabilir, benzer hale getiren ve dolayısıyla (feodal sistemde nakit para akışı, kapitalist topluma kıyasla insan etkileşiminin çok daha küçük bir parçasını oluşturduğu halde) finans ve nakit paraya ilişkin ikilemlerin feodal sistem üzerindeki belirleyicilik ölçüsünü abartan analiz tarzına karşı çıkar.²² Bundan başka Perroy'un kendinin tasvir ettiği olayların sonucu ortaya çıkan ve kendisi için merkezi öneme sahip bir başka olgunun tartışmasını tamamen ihmal

20 Douglass C. North, Robert Paul Thomas, "An Economic Theory of the Growth of the Western World." *Economic History Review* 2nd ser., XXIII, 1 Apr. 1970, 12-13. B. H. Slicher van Bath durgunluk yönünde bir baskıdan söz eder.

21 Michael Postan'ın tanımı Perroy'ununkiye yakındır. Bkz. M. M. Postan "Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages", *Economic History Review*, 2nd. Ser., 11-3, 1950, 221-246.

22 Marc Bloch, Hilton'un tezini destekleyerek bizi nakit para akışının rolüne olduğundan fazla değer vermekten gelen, senyörlük gelirindeki düşüşün derecesini abartmaya karşı uyarır. Kiralar sabit olduğu oranda gümüşün değer yitirmesinin gerçekte kiracıya, gümüş olarak ödeme yapması koşuluyla, bir artış olarak yansıdığı doğrudur. Bloch bize bu sırada "müthiş bir madeni para" açığı olduğunu hatırlatır (öyle ki İngiltere'de kiralarını ödemek için gerekli gümüşü bulamayan çiftçiler kiralarını aynı olarak ödemeyi teklif etti) *Seigneurie française et manoir anglais* (Paris: Lib. Armand Colin, 1960), 11. Böylece, der Bloch, ortaya sabit kira kazancı sağlayanlar için avantajlı alt bir fiyat limiti çıktı.

ettigini ileri sürer; alışılmışın dışında seyreden sosyal çatışma seviyesi, “bölgesel tatminsizlik iklimi”, içeriği itibari ile “mevcut sosyal sisteme isyan” anlamına gelen köylü ayaklanmaları olgusu.²³ Bu yüzden yaşanan kriz Hilton’a göre, periyodik olarak ortaya çıkan inişli çıkışlı eğilimlerde bir noktadan ibaret konjonktürel bir kriz değildi. Aksine 1000 yıllık gelişmelerin mahsulü olan kesin bir sistem krizi idi. “Roma İmparatorluğu’nun Ortaçağ’a rast gelen son yüzyıllarında, toplum, siyasi ve sosyal üstyapının büyüyen giderleri ile felç olmuş durumdaydı. Toplumun üretim kaynaklarında bu giderleri telâfi edebilecek bir artış bulunmamaktaydı.²⁴ Hilton problemin doğrudan sebeplerinin teknolojik kısıtlılıkta, gübre yetmezliğinde ve iklimden dolayı kışlık yem sorunu yaşanacağından gübre sorununun, hayvan sürülerini arttırarak çözülemeyecek durumda olmasında aranması gerektiğinde Perroy’la aynı fikirdedir. Fakat “altını çizmemiz gereken şey, elde edilen kârla üretimi önemli ölçüde artıracak şekilde tekrar tarıma yatırım yapılmamış olmasıdır.”²⁵ Bunun sebebi, feodal sosyal organizasyonda ödeme sisteminin bünyesinde yer alan kısıtlamalardır.

Hilton’ın feodalizmin *genel* krizine yaptığı vurgunun bize Perroy’un konjonktürel perspektifinden fazla olarak sunduğu şey, sözü geçen gelişmelerin getirdiği/içerdiği sosyal dönüşümü açıklayabiliyor olmasıdır. Çünkü eğer bir sistemde optimal üretim seviyesi aşılmışsa ve ekonomik daralma şartları genel bir derebeyi-köylü sınıf savaşına, aynı zamanda farklı seviyelerde derebeyler arasında yıkıcı mücadelelere götürüyorsa, Batı Avrupa’yı yıkımdan ve duraganlıktan kurtaracak tek şey, paylaşılacak pastayı büyütme idi. Bunu yapmak için -zamanın teknolojisini de hesaba katarak- gereken şey kullanılan alanı ve nüfus tabanını genişletme idi. Hakikaten de 15. yüzyıl ve 16. yüzyılda meydana gelen buydu.

Köylü isyanlarının Batı Avrupa’da 13. yüzyıl-15. yüzyıl arası yayılması olgusu etrafında fazla soru işareti yoktur. Hilton, İngiltere özelinde bunun doğrudan sebebini şöyle izah eder: “13. yüzyılda ruhban sınıftan ve seküler kesimden olan büyük derebeylerinin çoğu, tarım ürünlerini pazarda satabilmek için kendi üretim hacimlerini

23 R. H. Hilton “Y eut-il une crise générale de la féodalité?” *Annales. E.S.C.* VI, 1, janv-mars, 1951, 25.

24 Bkz, Age, s. 27.

25 Bkz, Age, s. 28.

genişlettirler. (Sonuç olarak) emeğe bağlı işler arttı, hatta iki katına çıktı.”²⁶ Kosminsky benzer şekilde bu dönemden “İngiliz köylü sınıfının en yoğun sömürüldüğü dönem” olarak bahseder.²⁷ Kıta Avrupası’nda da bir dizi köylü isyanları vardı: Kuzey İtalya ve Flanders’in kıyı kesimlerinde 14. yüzyıl başlarında, Danimarka’da 1340’da, Major-ka’da 1351’de, Fransa’da 1358’de (Jacquerie), Almanya’da 1525’deki büyük köylü savaşından çok önce ortaya çıkan dağınık isyanlar. 12. yüzyıl ve 13. yüzyılda Frisia’da (Hollanda’nın kuzeyindeki adalar) ve 13. yüzyılda İsviçre’de köylü cumhuriyetleri belirdi. B. H. Slicher van Bath’a göre “köylü isyanları ekonomik gerilemeyle eş zamanlıydı.”²⁸ Dobb’un ileri sürdüğüne göre böylesi bir ekonomik gerileme en büyük darbeyi “zaten muhtemelen hiçbir zaman refah görmemiş en aşağı işçi sınıfına değil de, ekim alanlarını genişleterek ilerleme katedecek pozisyonda olan üst sınıf işçilere vurdu. Dolayısıyla bu işçi sınıfı, isyanların en sivri ucunu oluşturdular.”²⁹

Refah seviyesinde görölen ani düşüşün, köylülerin tatminsizliğinden ayrı, eş zamanlı başka sebepleri de vardı. Savaş, kıtlık ve salgınlarla nüfusun ciddi biçimde azalışı bir terk hareketinin (*Wüstungen*)

- 26 R. H. Hilton, “Peasant Movements in England Before 1381”, in E. M. Carus-Wilson. Ed, *Essays in Economic History*, (New York: St. Martin’s 1966,) II, 79. Hilton kiranın artmasının fakir çiftçiler için kışlık stoğunu bitirmek anlamına gelebileceğini belirtir. Zengin çiftçiler için ise sonuç farklıydı. “Onlar için daha rahatsız edici olan açlık korkusundan çok tasarruf önündeki engellerdi.” (s. 86) Bunun yanında, ücretleri dondurmakla masrafları azaltmak için tasarlanan yasalar zengin çiftçilerden çok, büyük toprak sahiplerine yaradı. “Artık büyük bir çiftlik onu işleyecek eller olmadan faydasızdır. Dolayısıyla kiracı başka türlü edinemediğı işgücü için daha yüksek ücretler vermeye razıdır. Bu şekilde malikâne sahipleri için de işgücünün fiyatını belirlemiş oluyordu. Fakat lordların ekonomik yasalarını işlemeden şikayetçi olmasına gerek yoktu. Zira bunları telâfi edecek siyasi güç emirlerindeydi. Hâlâ serf işgücü kaynaklarına sahiptirler ve işçilerin ya da Barışın Yargıçları olarak mevcut işgücünün dağılımını kontrol ediyorlardı.” (s. 88)
- 27 Eugen A. Kosminsky, “The Evolution of Feudal Rent in England From the XIth to the XVth Centuries,” *Past and Present* No, 7, April 1955, 32. Şöyle devam eder: “Feodal sömürünün gelişimi çiftçi tarımını bitirmeye ve aynı zamanda işgücünün üretimi için gerekli şartları ortadan kaldırarak feodal toplumun üretici güçlerini azaltmaya başladı. Uzun süredir verilen bu mücadele en açık ifadesini 1381 ayaklanmasında gösterdi.”
- 28 Slicher van Bath, A.A.G.B, No, 12, s. 190. Mekanizmayı şu şekilde tanımlar: “Tarımsal üretim sonucu fiyatları düşük gören çiftçiler bundan hiç memnun olmadılar ve bunları endüstride alınan yüksek fiyatlar ve nispeten yüksek ücretlerle karşılaştırdılar. Hükümetin ya da toprak sahibinin hâlâ taşınabileceğini düşündüğü ek vergiler uzun süredir için için yanan küskünlüğün alevlenmesine neden oldu.”
- 29 Maurice Dobb, *Papers on Capitalism, Development and Planning* (New York: International Publ, 1967), 11.

baş göstermesine, yerleşimin kenar bölgelerden geri çekilmesine ve bazen köylerin tamamen ortadan kalkmasına yol açtı. Ancak köylerin boşaltılması sadece ekonomik gerilemeye özgü bir işaret olarak görülmemelidir. Çünkü köylerin ortadan kalkışının, daha önemli en az iki sebebi vardı. Birincisi, o zamanlar sürekli gündemde olan savaş halinin etkilediği insanların güvenli bir bölge arayışlarıydı.³⁰ İkinci sebep “tesadüfî” olmaktan çok yapısal bir karakter taşıyordu: Tarım merkezli sosyal yapıda meydana gelen, toprağın “kapatılması” ya da “büyük miktarlarda satın alınarak (ya da işgalle) tek elde toplanması” şeklinde tarif edilebilecek değişim. Ortaçağ’ın sonlarında bu sürecin de işlediği açıktır.³¹ Ancak şu anki bilgi seviyemizle bu üç olguyu birbirinden ayırmamız biraz zordur.

Yeni tarım alanlarının açılmasının durması ve yerleşmenin gerilemesi hakkında iki şey net gözükmemektedir. Öncelikle, söz konusu süreç, Karl Helleiner’in de belirttiği gibi, arazi büyüklüğü konusunda seçici idi. Ortaçağ’ın son kısmında terk edilen küçük arazilerin sayısı tam teşekküllü çiftliklere kıyasla daha yüksektir.³² Ayrıca bu süreç bölgesel olarak da seçici idi. Bu terk hareketi (*Wüstungen*) sadece Almanya ve Orta Avrupa’da³³ değil aynı zamanda İngiltere’de³⁴ de

30 Bkz. örneğin Jean Marie Pesez ve Emmanuel Le Roy Ladurie’nin 14. ve 15. yüzyıl Fransası’yla ilgili tartışması “Le cas Français: vue d’ensemble,” *Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIIe siècles* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1965), 155. Bunun yanında stratejik kaygılarla yakın kasaba ve şehirlerin köylüler üzerinde güvenlik arayışı dayatmaları da söz konusuydu. (Bkz. s. 156). Bkz. Carlo Cipolla. *Clocks and Culture, 1300-1700* (New York: Walker & Co., 1967 a), 115.

31 Bkz. Georges Duby’nin “Demographie et villages désertés,” *Villages désertés, et histoire économique, XIe - XVIIIe siècles*’deki tartışması (Paris: S.E.V.P.E.N., 1965), 18-23.

32 Karl Helleiner, “The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the vital Revolution,” *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E. E. Rick ve C. H. Wilson, Yay. Haz., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries* (London and New York: Cambridge University Press, 1967), 15. Bkz. Duby, *Villages Désertés*, 14.16; Pesez & Le Roy Ladurie, *Villages Désertés*, 181-183.

33 Bkz. Wilhelm Abel, *Die Wüstungen des Ausgehenden Mittelalters*, 2. basım (Stuttgart: Verlag, 1955), 5-12.

34 Bkz. Maurice W. Beresford, *The Lost Villages of England* (London: Lutterworth Press. 1954).

Beresford nüfus düşüşünün (hem köylerin terk edilmesinin hem de oradaki nüfus düşüşünün) tarihini 1440 ile 1520 yılları arası olarak belirler, (bkz. s. 166). O çitlemeyi tedrici bir gelişme olarak gördüğü bu olgunun, en büyük tek açıklaması olarak nitelendirir: “Nüfus düşüşü gittikçe azalan ekilebilir tahıl alanları yanında hâlâ büyük miktarda otlak bulunan köylere geldi, çitleme ve nüfustan arındırma yalnızca yavaşça gerçekleştirilen birer hedeftir.” (s. 20).

yaygın biçimde ve fakat Fransa'da ziyadesiyle sınırlı olarak³⁵ meydana gelmişti. Kuşkusuz Fransa'nın tarihsel ve toprak kaynaklı sebeplerle Avrupa'nın diğer bölgelerine kıyasla daha yoğun iskân edilmiş ve daha önce boşaltılmış olma gerçeği bu durumu kısmen açıklamaktadır.

Tarımsal ürünlere talebin daraldığı bu zamanlarda, şehirlerde ücretler ve dolayısıyla endüstriyel fiyatlar, nüfusun azalmasıyla beslenen işgücü açığı artıyordu. Bu da (nominal ücretler aşırı artarken kiralara sabit tutulması şeklinde) kiralari düşürürken tarımsal işgücünün maliyetini artırdı. Sonuçta, Marc Bloch'un "derebeyi sınıfının geçici fakirleşmesi"³⁶ olarak adlandırdığı şey ortaya çıktı. Sadece kâr oranları düşmekle kalmadı; aynı zamanda, zor zamanlarda hep olduğu gibi,³⁷ işletme maliyetleri de artarak mal sahiplerini doğrudan işletmeyi ortadan kaldırmayı düşünmeye sevk etti. Ekonomik daralma sebebiyle köylülerden daha fazla keyfi verginin alınmaya başlanması ters tepki yaratarak köylülerin firar etmesine sebep oldu.³⁸ Soylu kesimin gelirlerinin yeniden tesisinin -genellikle en varlıklı tabaka için etkili- bir yolu prenslerle birlikte kazanç getirecek yeni faaliyetlere katılmaktı.³⁹ Ancak bu, ekonomik gerilemenin etkilerini ortadan

- 35 Pesez ve Le Roy Ladurie Doğu Languedoc köylerinin yüzde 5 ila 7'sinin 1328 ve günümüz arasında boşaldığını ileri sürer. Onların dediğine göre "bu rakamlar önemsiz değildir. Fakat yine de Abel'in Almanya'da gözlediği yüzde 10 rakamından ve ayrıca Bay Beresford'un rakamlarından da uzağız." *Villages Désertés* s. 129. Oran aralığı nüfus düşüşü fikrinden çok tarımsal yeniden örgütlenme fikrini teyit eder görünmektedir. Tarımsal yeniden örgütlenmede önemli farklılıklar olduğunu biliyoruz, örneğin Fransa, İngiltere ya da Almanya'dan çok daha az büyük topraklar görmüştür. Tabii ki 14. ve 15. yüzyıllarda nüfus düşüşünün oranlarında da önemli farklılıklar olmuş olabilir. Fakat burada da kanıtların çoğu çıkarımsal olduğu için daha zayıf temellere dayanmaktayız. Bu nedenle bu kanıtı kullanamayız. Yoksa dairesel dönüşün içine gireriz.
- 36 Marc Bloch, *Le caractères originaux de l'histoire rurale Française* (Paris: Lib. Armand Colin, 1964), I. 122.
- 37 Henri Lefebvre, "Une discussion historique: du féodalisme au Capitalisme: observations," *La Pensée*, No. 65. Janv Fevr. 1956-22.
- 38 "Bu artan baskının sonucu şato için altın yumurtlayan kazı kesme yanında büyük çiftliklerden, ümitsizlik nedeniyle, yasal olmayan kaçışları hızlandırmak oldu... Kaçak sorunu o kadar büyüdü ve işgücü açığı o kadar arttı ki sonunda anlaşmalara ve karşılıklı sözlere rağmen komşu toprakların serflerini kandırmak ve çalmak şeklinde bir yarışa girildi. Bu yarışta belli tavizler vermek gerekiyor ve bunlar feodal sömürünün daha da genişlemesini engelliyordu." Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (London: Routledge & Kegan Paul, 1946), 46-47.
- 39 "Gerçekte sabit ödemelerdeki düşüş, dolaysız yönetim ve tamirata harcanması gereken para 14. ve 15. yüzyıllarda lordların mali durumlarını ciddi biçimde etkiledi. Her yerde para açığında oldukları ve dışardan sağlanacak kazançlara baktıkları ve bu nedenle de kendilerini topraklarından uzaklaştıran kariyerlere ya da maceralara

kaldırmak suretiyle arazilerindeki üretim düşüşünü durdurabilecek kapasitede değildi.⁴⁰ Bu seçenek ayrıca, bilinçli olarak amaçlanmadığı halde, derebeylerini ikametgâhlarından ayırmak suretiyle, onların işletmeye ilgisizleşmesini teşvik etmiş olabilir.

Peki o zaman geniş arazili mülklere ne oldu? Bunlar ekonomik kapasiteleri uygun ve hazır bekleyen varlıklı köylülere satıldı ya da kiraya verildiler. Bu kesim aynı zamanda kendi avantajlarına uygun şartlar elde edebilecek pozisyondaydı.⁴¹

Yalnız burada şunu hatırlamalıyız: Tarımsal üretimin sosyal organizasyonu her yerde tıpatıp aynı değildi. Derebeylerine ait araziler (demesne) Batı Avrupa'da en geniş yüz ölçümüne sahipti. Bu, kısmen daha yoğun olan nüfusun verimli olabilmek için daha geniş birimlerin varlığına ihtiyaç duymasındandı. Orta Avrupa'da, ekonomik gerilemenin etkileri [Batı Avrupa'da olduğu gibi] kenarda kalmış toprakların terkine sebep oluyordu; fakat bu *Wüstungen* örneklerinin analizi, terkle birlikte kısmen toprakların çitlenmesini de temsil ettikleri için karmaşıktı.⁴² Daha doguda nüfus yoğunluğunun daha da

atıldıkları görülüyordu. Bununla birlikte müttefik arayışında olan daha güçlü prenslerle iş yapma ya da tehlikeli siyasi entrika ve evlilik, ittifakları neredeyse güvence altına alıyordu." Georges Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West* (Columbia: Univ. of South Carolina Press. 1968). 330.

- 40 "Tahıl fiyatlarındaki daha da vurgulu hale gelen düşüş kırsal ücretlerle karşılaştırıldığında büyük tarımsal girişimlerin kaderine damgasını vuruyordu. Kırsal ücretler kasaba zanaatlarıyla tekstil işçilerinin rekabeti sayesinde yüksek düzeyde tutuluyordu. Gerçekte, büyük çiftliklerin kayboluşu ve çiftliklerin dolaysız olarak işlenmesindeki büyük düşüş Fransa ve İngiltere'de 1380'den sonraki yıllarda gerçekleşmiş görünüyor." Duby, *Age*, s. 31.

Duby'nin daha önceki bir ifadesi daha ihtiyatlıdır: "Netice olarak 14. yüzyılın ikinci yarısında ve 15. yüzyıldaki büyük çiftlikler dikkat çekici biçimde küçülmeye ve aksine büyümeye de, en azından birleşikliğini kaybetmişti." Le grand domaine de la fin du moyen âge en France, *Première Conference Internationale d'Histoire Economique*, Stockholm, August 1960; *Contributions* (Paris: Mouton, 1960), 338.

- 41 "Para kirasının sonunda tesisi bunu alanlar için hiç de kârlı olmayan şartlarda gerçekleşti. Bu büyük oranda onlara dayatıldı. Zira halk hareketinin gelişmesi lordları daha uzlaşmacı olmaya zorluyordu." Kosminsky, *Past & Présent*, No. 7, s. 33.
- 42 Bkz. Duby: «14. ve 15. yüzyıllarda tarlaların ekonomik rahatsızlığın, tarımsal verimsizliğin ve nüfusun birden aşırı azalmasının işaretleri olarak katı tarımsal sınırlamalara tâbi birkaç büyük köy çiftliği hali de yeniden gruplandırılmasına karşı ihtiyatlı olmalıyız. Öte yandan, bu topografik transferler bir ya da iki asırdır terk edilen tahıl ekonomisinin gelişmesinde kritik bir evreyi yansıtır. Bu gelişme ve doğaları açısından 13. yüzyılda Ile de France'ın sahne almasına benziyordu. Bu nedenle, Kuzeybatı Almanya'da lordlar, değerleri yükselmekte olan ağaçlıkları çitledi. Onları çitlerle çevirdiler, çiftçilerin domuzlarını buralara sokmadılar ve dolayısıyla periyodik ola-

az olduğu Brandenburg ve Polonya'da, sonradan tartışacağımız gibi, daha önce hepsi de köylülerden daha az toprak sahibi olan derebeyleri, "ani demografik çöküşle boşalan bütün toprakların mülkiyetlerine giriyor olduğunu gördüler."⁴³ 16. yüzyılda bunun onlar için ne kadar kârlı olacağı, Doğu Avrupa'nın sosyal yapısını nasıl kökten değiştireceği, Batı Avrupa'nın gelişmesi için ne kadar önem arz edeceği... Bunların hepsi şüphesiz 14. ve 15. yüzyıldaki bu gelişmelerin aktörlerinin ufukları ötesindeydi. Fakat Batı Avrupa'da tarıma uygun toprakların yer aldığı *kenarda kalmamış* bölgelerde, *aşırı geniş* derebeylik arazileri, daha küçük çaplı çiftlikler karşısında geriliyordu. Dolayısıyla, eş zamanlı olarak, aşağıdaki üç olgu belirliyordu: Batı Avrupa'da tarıma elverişli bölgelerde orta çaplı köylülerin ortaya çıkışı; yine Batı Avrupa'da tarıma daha az elverişli bölgelerde (genişletilmiş hayvan besiciliğinin temelini oluşturmak üzere) toprakların çitlenmeye başlaması ve Doğu Avrupa'da mülkiyetin büyük emlaklarda yoğunlaşması (ki bu geniş arazi kompleksleri daha sonra hububat ihraç merkezleri olarak yeni bir işlev görecek).

Bu ekonomik "çöküş" ya da "durgunluk" kapitalist bir dünya-economisinin gelişimi için iyi mi yoksa kötü müydü? Bunun cevabı kişinin sahip olduğu perspektifin boyutlarına göre değişir. Michael Postan 15. yüzyılı 14. yüzyılın gelişmelerinden bir geriye kayış ve sonradan aşılabacak bir engel olarak görür.⁴⁴

rak ortaya çıkan ağaç kesimlerini yasakladılar. Bu çitlemeyi dayatan lordların gücü, geçimlerini büyük oranda ormandan, hayvancılıktan ve ilişkili alanlardan sağlayan bu ağaçlık bölgelerdeki ailelerin hedeflerini değiştirmelerine neden oldu. Yaşam şekillerini değiştirmek zorunda kaldılar: *Waldbauer bir Ackermann*, sabit çiftliklerde yerleşen gerçek bir ziraatçı haline geldi." *Rural Economy*, s. 309.

43 Age, s. 315.

44 "İngiliz kapitalizminin büyük genişleme dönemi Yüzyıl Savaşları'nın ilk yıllarına rastlar. Bu dönemde Kraliyet maliyesinin gerekleri, vergi sistemindeki yeni deneyimler, spekülâtif yün ticareti, İtalyan maliyesinin çöküşü ve yeni kumaş endüstrisinin gelişmesi beraberce savaş finansörlerinin, ticari spekülâtörlerin, ordu erzak müteahhitlerinin ve yün tekellerlerinin arasında yeni bir yarışa neden oldu. Fakat yarış yeni olduğu kadar kısa da sürdü. Büyük servetler kazanıldığı kadar kolay kaybedildi; dur durak bilmez maliye dönemi ve muazzam parasal deneyimler savaşın ilk evresiyle birlikte yok olup gitti...

İngiliz tüccar sınıfı, istikrara ve ticaretin gerilemesine, bütün tüccarlar gibi karşılık verdi. Düzenleme ve kısıtlama politikası geliştirdiler ve ticarete yeni devşirmelerin katılmasını engellediler ve mevcut ticareti de bölüşmeye kalkıştılar. Tipik bir Ortaçağ düzenlemesine örnek sayılan şey, çoğu zaman 15. yüzyılın, önceki yüzyılların daha özgür ve spekülâtif şartlarından ayrılmanın örnekleridir." M. M. Postan "The Fifteenth Century" *Economic History Review* IX, 2. May 1939, 165-166.

Eugen Kosminsky ise aynı olguyu feodalizmin tasfiyesinin bir parçası, dolayısıyla ekonominin gelişmesinde gerekli bir adım

olarak görür.⁴⁵ Olaylar aynı, fakat teorik bakış açıları farklıdır.

Şimdiye kadarki tartışmalarımızda siyasi alanda meydana gelen gelişmelerden ve özellikle merkezi devlet bürokrasisinin yavaş yavaş yükselişinden nadiren söz ettik. Batı feodalizminin parlak günlerinde, devlet en zayıf günlerini yaşarken toprak sahibi derebeyleri başarıyla büyüyordu. Her ne kadar devlet mekanizması daha sonraları soylular tarafından kendi menfaatlerini artırmak için kullanılmış olabilse de onlar için şüphesiz en uygun durum kralların ve imparatorların zayıf kalmaları idi. Bu sayede soyluların kendileri devlet kontrolü ve vergiler noktasında daha özgür olmakla kalmayıp, köylülere hükmetme ve onları vergilendirmede daha rahat davranabiliyorlardı. Yasal inisiyatif sahibi merkezi otorite ile kitleler arasında işlerlikli bir bağlantının olmadığı böylesi toplumlarda şiddetin etki alanı ikiye katlanmıştı. Bloch'un işaret ettiği gibi, "örfün manipülasyonu sonucu haksız bir muamele, farklı bir kılığa büründürülerek önceden de örneği görülmüş bir uygulamaya, bu uygulama da hakka dönüştürülebilirdi."⁴⁶

Dolayısıyla feodal yöneticiler, merkezi otoritenin taleplerine direnmeyi zor, kendilerine dayatılan düzenin getirdiği menfaatleri kabul etmeyi daha elverişli görecekları zayıf bir pozisyonda olmadıkça, merkezi yapının güçlenmesini asla istemezlerdi. 14. yüzyıl ve 15. yüzyılın ekonomik zorluklarının ve derebeylerinin gelirlerindeki düşüşün dayattığı işte böyle bir durumdu.

Ekonomik problemlerin yanı sıra savaş sanatında da teknolojik bir değişiklik yaşandı; uzun yayın yerini top ve tüfek, süvari savaşının yerini piyade birliklerinin hücum ettiği, dolayısıyla daha fazla eğitim ve disiplin gerektiren, muharebe şekli aldı. Bütün bunların anlamı savaşın maliyetinin ve gereken insan sayısının arttığı, ayrıca

45 "Çiftçilerin durumlarının iyileşmesini sağlayan ve kapitalist ilişkilere yol açan basit ticari üretimin yayılmasını sağlayan şeyin nüfus göçü değil, malikâne ekonomisinin zayıflaması ve feodal kiralara azalması olduğuna inanıyoruz. Mütevazı bir nüfus düşüşü bu gelişmeyi ancak daha da yoğunlaştırıp ayarlardı." Eugen, A. Kosminsky, *Studi in onore di Armando Saporì* I. s. 567.

46 Marc Bloch, "The Rise of Dependent Cultivation and Seigniorial Institutions, M. M. Postan Yay. Haz., *Cambridge Economic History of Europe, I: The Agrarian Life of the Middle Ages* (London and New York: Cambridge University Press. 1966), 269.

geçici oluşumlar yerine düzenli bir ordunun gerekliliğinin artık iyice ortaya çıktığı idi. Yeni gereksinimlerin maliyetini ne feodal beyler ne de şehir-devletleri ferdi olarak karşılayabilirdi. Nüfusun büyük oranda azaldığı bir zamanda, gerekli insan gücünü kendi başlarına toplamaları da mümkün değildi.⁴⁷ Aslına bakılırsa bölgesel devletler bile (köylü isyanlarının sıklığının gösterdiği gibi) düzeni sağlamada oldukça zor zamanlar yaşıyordu.⁴⁸

Bunlarla birlikte 15. yüzyıl, Batı Avrupa'da iç düzeni yeniden tesis eden büyük isimlerin ortaya çıkışına şahit oldu: Fransa'da XI. Louis, İngiltere'de VII. Henry ve İspanya'da Aragon Kralı Ferdinand'la Castile Kraliçesi Elizabeth. Daha az başarılı selefleri gibi, sözü geçen bu egemenlerin de iç düzeni yeniden tesis etmek için ellerindeki ana mekanizmalar ekonomikti: Daha da güçlü bir bürokratik yapıyı finanse etmek üzere vergi toplayabilecek kudrette sivil ve askeri bir bürokrasinin zorlu inşası. Bu süreç zaten 12. yüzyıl ve 13. yüzyılda başlamıştı. Prenslerin bütün zamanını alıp enerjilerini tüketen işgallerin durması, nüfus artışı ve ticaretin yeniden canlanmasıyla para dolaşımının artması, memur ve asker maaşlarını ödemek üzere alınan vergilerin rasyonel temelini oluşturuyordu.⁴⁹ Bu durum sadece Fransa, İngiltere ve İspanya için değil, Alman prenslikleri için de geçerliydi.

47 "Ümit ve adam zengini olan şehir devlet ve ulus devlet rekabetinin modern savaşın gereklerini daha rahat karşıladığı görüldü; paralı askerlerden oluşan orduları besliyor, toplar için gerekli pahalı malzemeleri tedarik ediyordu, kısa sürede geniş çaplı deniz savaşları lüksünü de karşılayacaktı. Bu yükseliş uzun süredir tersine çevrilemez bir olgu haline gelmişti." Braudel, *La Méditerranée* II, s. 8.

Tabii ki tahminde bulunmama konusuna dikkat etmeliyiz. Sir Charles Oman savaş sanatındaki tarihsel kırılmayı sadece 1494'e kadar dayandırır. Bkz. *A History of the Art of War in the Sixteenth Century* (London; Methuen, 1937), 30. Oman'a göre iki temel eğilim "ateşli silahların artan önemi (ve kısmen bu gelişmenin sonucu olarak) süvari hücumlarını daha etkisiz hale getiren arazi siperlerinin kullanımıydı, (s. 33)" Aslında bazı yazarlar daha ileri giderek yeni askeri teknolojinin sosyal etkisinin 16. yüzyıl için abartıldığını ileri sürer. Bkz. örneğin H. M. Colvin, "Castles and Government in Tudor England", *English Historical Review*, LXXXIII, 1968, 226. Bununla birlikte, trendleri ve eğilimleri tanımladığımızı hatırlarsak daha 14. yüzyılda başlayan birikimsel ve sürekli bir etki icra ettiğini anlayabiliriz.

48 "Ortaçağların, Batı ve Orta Avrupada son iki asrı kırsal hastalık ve nüfus düşüşü dönemi. Önceki dönemin büyük siyasi yapıları, varlık sebepleri olan polis ve düzen misyonlarını icra edemez hale gelmişti." Bloch, *Caracteres originaux*, I, s. 117-118.

49 "Böylece bu andan itibaren devlet, hâkimiyetinin en temel unsurunu elde etmeye başladı. Bu herhangi özel bir kişi ya da topluluktan kıyas edilemeyecek derecede daha büyük mali kaynaklardan ibaretti." Bloch, *Feudal Society*, s. 422.

“Vergi”nin anahtar mesele olduğu kesindir. Ve vergiyle başlayıp yukarıya doğru giden bir zinciri başlatmak da kolay değildir.⁵⁰ Geriye doğru bakıldığında Ortaçağ sonlarında iyi işleyen bir vergi sistemi kurmanın önündeki engeller, aşılması imkânsız zorlukta görünüyor. Vergilendirme gerçekte sadece net üretim üzerinden olabilirdi, fakat net üretim mevcut para miktarı ve tedavülü gibi düşük seviyedeydi. Vergilerin alınıp alınmadığının tespiti de son derece zordu çünkü hem bunu sağlayacak sayıda personel yoktu hem de kullanılan muhasebe teknikleri çoğunlukla ortaya net sonuçlar koymaktan uzaktı. Hükümdarların gelir kaynağı arayışı içinde sürekli, vergilendirmeye alternatif yöntemler kullanmaları bu yüzden hiç de şaşılabilecek bir şey değildir; mallara el koyma, borçlanma, devlet ofislerinin satılması, paranın devalüasyona uğratılması sık rastlanan böylesi yöntemlerdi. Fakat bu alternatiflerin her biri, o anın mali problemlerine çözüm getirebilmiş olsa da uzun vadede kralın politik ve ekonomik gücünü

- 50 David Lockwood söz konusu teorik problemi ayrı değerlendiriyordu: “Bürokrasi ve vergilendirme arasındaki ilişki oldukça birbirine bağımlı bir ilişkidir. Bürokrasinin etkinliği vergi sisteminin etkinliğine bağlıdır. Aynı şekilde bu vergi sisteminin etkinliği de bürokrasinin etkili işleyişine bağlıdır. Dolayısıyla ne nedenle olursa olsun bürokratik yükteki herhangi bir artış ya da vergilerdeki düşüş güç dağıtımının kısır bir döngü içine girmesine neden olabilir. Aslında patrimonial bürokrasinin vergilendirme krizi temelde kapitalizmin üretim krizine benzerdi. Gerilim noktaları şunlardır: Feodalleşme potansiyelinin gerçekleşmesi, memurların memuriyetin ekonomik ve politik kaynaklarından fayda sağlama eğilimleri, büyük toprak sahiplerinin vergiden muaf olma ve/veya mali ve çiftçilerin bürokratik merkezin vergi yüküne karşı sığınak ararken girmeye zorlandığı ekonomik ve siyasi bağımlılık. Bu merkezkaç eğilimler etkili vergilendirme kapasitesini ve merkezi kontrolü sürdürme mekanizmalarının muhtemel başarısızlığının hem sebebi hem de sonucu olarak görülebilir.” *Social Integration and System Integration*. George K. Zollschan ve Walter Hirsch, Yay. Haz. *Explorations in Social Change* (Boston, Massachusetts: Houghton, 1964), 254. Gabriel Ardant’ın bu ikilemi formülasyonu devletin, her ne kadar ikisini ayırt etmek zorsa da, daha ziyade yapısal değişikliklere neden olan mali politika tercihlerine daha çok vurgu yapar. Ardant şöyle der: “Her dönemde mali sorunları çözemeyen yönetimlere cazip gelen, fakat onlara sadece zamanla sınırlı ve çoğu zaman boşa harcanan kaynaklar sunan müsadereye başka, gerek fetihlerin kârlarından, gerekse kilisenin mallarına el koymadan, ya da belli sosyal sınıfların sistematik olarak yok edilmesinden söz ediyor olalım, otoriteler için iki tür çözüm yolu vardır: İlk tür olan feodal çözüm, çoğu zaman malikâne ekonomisi ve memuriyetlerin satılabilir olmasını izlemiş ve büyük oranda devletin gerçek anlamda parçalanmasıyla sonuçlanma eğiliminde olmuştur.” “Bu formüllere göre ekonominin yapısını dayandıracığımız mali tedbirler olarak borç alma ve enflasyona karşı çıkabiliriz. “Hiç şüphesiz, oldukça farklı ve devletin toplumun sosyal örgütlenmesini dönüştürmekte kullandığı politikaları kavramsallaştırıyoruz.” *Theorie sociolegique de l’impôt* (Paris, S.E.V.P.E.N., 1965) I. 541 ve devamı.

olumsuz etkiler nitelikteydi.⁵¹ Fakat yine de zorlukları vurgulamak yanlış bir tutum olur. Bu bağlamda asıl göze çarpan, etkileyici olan elde edilen başarının boyutlarıdır. Verilen birçok taviz başarıya giden yolda mutlak gerekli adımlar olarak görülebilir. Örneğin vergi mültezimliği uygulanması⁵² ve devlet dairelerinin satın alınabilme⁵³ özelliğinin oluşu bu tarife tam uyan tavizlerdendi. Ayrıca, krala gelir akışının artması sadece devleti güçlendirdiği için değil aynı zamanda feodal beylerin gelir kaynaklarını zayıflattığı için de feodal egemenler açısından zararlıydı. Özellikle 14. ve 15. yüzyılların zor ekonomik şartları, bilhassa yeni bürokrasi ile bağlantılı olmayan derebeyleri için, zararın boyutlarını daha da artırıyordu. Duby'nin ifadesiyle: "Topraktan köylülerce çıkarılan gelirin büyük bir kısmı derebeyinin eline geçti, ancak vergi sistemindeki ilerleme, devlet temsilcilerinin topladığı miktarı ciddi oranda arttırmıştı."⁵⁴

Ve devlet güçlendikçe paranın manipülasyonu daha karlı hale geldi. 14. ve 15. yüzyıllarda, savaş şartları altında ezilmiş ülkelerdeki mali krizler, vergilendirilebilir gelir miktarındaki düşüşle daha da büyüyünce devletler başka gelir kaynakları bulmak zorunda kaldılar. Bulmak zorundaydılar; çünkü ciddi nüfus kayıpları prenslerin terk edilmiş yerlere insanların tekrar yerleşmelerini sağlamak için vergi muafiyeti teklifinde bulundukları anlamına geliyordu. Dolayısıyla paranın manipülasyonunda birçok avantaj vardı. Leopold Genicot, o

51 Örneğin Ardant şu tespitte bulunur: "Uygun olmayan bir mali durumda zorunlu sayılan kredileri almak için devlet, egemenliğinin sınırlanması anlamına gelen teminatlar vermek zorunda bırakılabiliyordu: Özel bir gelir kaynağı yabancı kreditorlere devredilebiliyor, kreditorler tarafından belli derecede mali idare denetimi icra edilebiliyor ve bu daha sonra siyasi yönetime genişletilebiliyordu. Bu zaman zaman kreditorlerin arkasındaki devlet tarafından da gerçekleştirilebiliyordu. (Age, I. s. 549-550)."

52 Max Weber, Batı Avrupa'yı Hindistan'la karşılaştırırken şöyle der: "Modern zamanların başında batı devletinde de vergi mültezimliği ve girişimcilerin ordu devşirmesi, ne de müdahale etmesi ortaya çıktı. Bununla birlikte Hindistan'da büyük krallıkların idaresinde Batıda prenslerin tedrici olarak askeri ve mali idareyi ellerine almasını sağlayan merkezi kurumlar gelişemedi." *The Religion of India* (New York: Free Press, 1958), 69.

53 "Memuriyetin satılabilir olmasının, çok ciddi olumsuzluklarına rağmen, devleti güçlendirme gibi siyasi bir neticesi vardı. Bu sivil idare için -aynı şiddetle reddedilen, bununla birlikte kraliyetin büyük ve gelişen servetiyle bağlantılı bir sistem olan- paralı askerler sisteminin eşiydi. Kraliyet bu şekilde artık feodal soyluların askeri gücüne bağımlı kalmıyordu." F. Chabod, "Y.a.t-il. un etat de la Renaissance?" in *Actes du Colloque sur la Renaissance* (Paris: Lib. Philosophique J. Vrin, 1958), 66.

54 Duby, *Rural Economy*, s. 331.

dönemde sık görülen paranın devalüasyonu için üç farklı açıklamanın mümkün olduğunu söyler: Devlet harçlarının azaltılması (her ne kadar bu değer düşürme, aynı zamanda hâkimiyet altındaki bölgelerden gelen ve krallık gelirinin çoğunu oluşturan sabit gelirleri azalttıysa da); ticaretin gümüş rezervlerinden daha fazla büyüdüğü ve halk düzeyindeki kargaşanın, kıymetli madenlerin stoklanmasına yol açtığı bir ortamda ödeme vasıtalarının yokluğu ya da piyasada para azalmasını durdurmak, stokçuluğun önüne geçmek, ihracatı kolaylaştırmak ve canlandırmak için bilinçli bir şekilde uygulanmaya konmuş döviz kurlarını düşürme politikasıydı. Yukarıdakilerden hangisi değer düşürmenin izahı olursa olsun, hepsi de “büyük çapta enflasyona yol açar” ve “bu şekilde sabit gelirlerin reel değerlerini düşürür”⁵⁵ nitelikteydi. Sabit gelirlerin gittiği başlıca gruplar derebeyi sınıflarıydı ve bu yüzden devlete kıyasla daha zayıf hale düştüler.

Devlet? Devlet neydi? Bu zamanda devlet; şanı övülen, yüceliği muhafaza edilen ve yavaş yavaş tebaasından uzaklaştırılan prensti.⁵⁶ Bundan başka devlet, karakteristik özellikleri ve çıkarlarıyla bir sosyal gruplaşma şeklinde ortaya çıkan, prensin baş müttefiki⁵⁷ bürokrat sınıfı idi (fakat bu sınıf daha sonra göreceğimiz gibi zıt eğilimleri bünyesinde barındırmaya devam edecekti) ve ayrıca devlet kralların vergi yasalarının yapımında yardımcı olmak üzere oluşturduğu, çoğunlukla feodal asillerden oluşan parlamenter yapıları. Krallar bu yapıları asillere, asiller de krala karşı kullanmaya çalışırdı.⁵⁸

55 Léopold Génicot, “Crisis: From The Middle Ages to Modern Times”, in *Cambridge Economic History of Europe, I: The Agrarian Life of the Middle Ages*, 2nd. Ed. (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1966) 699.

56 “Hem teorisyenler hem de eylem adamları tarafından prensin ününe verilen önem ‘Majestelerine’ verilen daha da büyük önemle beraber gitmektedir: Bütün bunlar prensle tebaası arasında azar azar büyük bir mesafe koydu ve onu kimsenin aşına olmaya cesaret edemeyeceği bir düzleme yerleştirdi.” Chabod. *Actes*, s. 72.

57 “Prensin gücü artıyorsa da bir başka güç daha gelişti: Bürokratik kadrolar. Böylece gruba sadakat ortaya çıktı, onları birbirine bağladı, bütün kişisel ve özel kişilik çatışmalarına rağmen ve sadece en yüksek dereceli bürokratlar olan *officiers de Justice* arasında değil diğerleri arasında da bunu sağladı.

Aynı anda gelişmekte olan (ve idari merkeziyetçilikle siyasi mutlakiyetçiliğin beraberce ilerlediği bir zamanda) prensin iktidarının müttefiki olan halk tabakasının gittikçe artan gücü dikkat etmemiz gereken temel bir unsurdur.” (Age, s. 68-69,72).

58 Edward Miller’in şu anda çok daha kompleks hal almış olan çıkarlar ilişkisinin çeşitli Avrupa devletlerinde ortaçağın son dönemlerinde nasıl şekillenmeye başladığıyla ilgili olarak kısa bir anlatımı vardır. Bkz. “Government and Economic Policies and Public Finances, 900-1500” *Fontana Economic History of Europe*, I. 8, 1970, 34-40.

Bu devlet yapısı 16. yüzyılda değil 13. yüzyılda Batı Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Yves Renouard; Fransa, İngiltere ve İspanya’nın bugüne dek gelen (sınırlarının aşağı yukarı son halinin) 1212-1214 arası meydana gelen bir dizi savaşla nasıl belirlendiğini tespit etmiş.⁵⁹ Daha sonra ortaya çıkacak olan milliyetçi duygu ve fikirler, Güneydoğu Fransa ve Kuzeydoğu İspanya’yı (Provence ve Catalonia) içine alan bir Akdeniz devleti ya da Fransa’nın kuzeybatısını (Anjou) İngiltere’nin bir parçası olarak içine alan bir Atlantik (Atlas Okyanusu’na kıyısı olan) devleti değil, Yves Renouard’ın oluşumunu tespit ettiği bu sınırlar üzerine kurulmuştur. Önce sınırların sonra tutkuların şekil alması, erken dönem modern Avrupası için örneğin 20. yüzyıl Afrika’sı kadar doğrudur. Bu dönemde sadece sınırların nerede olacağına değil, daha önemlisi sınırların var olacağına karar verildi. Bu, Edouard Perroy’un, Batı Avrupa’nın politik yapısında “temel kökten değişiklik” diye adlandırdığı şeydir.⁶⁰ Ona göre Avrupa’nın transformasyonu, 12. yüzyılın ortalarıyla 14. yüzyılın başları arasında Ortaçağ’da yaşanan ticari ve tarımsal refah döneminde başladı.

Neden ulus-devletler de imparatorluklar değil? Burada kullandığımız dil konusunda dikkatli olmalıyız. Belki de 13. ve 14. yüzyıl Fransası’nı ulus-devlet, 15. ve 16. yüzyıl Fransası’nı imparatorluk ve 17. yüzyıl Fransası’nı tekrar ulus-devlet olarak görmemiz gerekli. Fernand Braudel böyle düşünüyor gibi.⁶¹ Peki bu farklı yapılanmalar dizgesi neden? Braudel 15. ve 16. yüzyıllardaki ekonomik geniş-

59 Bkz. Yves Renouard, “1212-1216: Comment les traits durables de l’Europe occidentale moderne se sont définis au début du XIIIe siècle”, *Annales de l’Université de Paris*, XXVIII, I, Janv-mars 1958, s. 5-21.

60 “Büyük birleşik bir oluşum, Latin Hristiyanlığıyla şu ya da bu şekilde mutabık ve çok sayıda küçük özerk hücrelerden oluşmuş olan senyörlükler, modern Avrupa devletlerinin başlangıçları olan oldukça ayırt edici, geniş ölçekli egemenliklerin yan yana bulunmasına yol açtı.” Edouard Perroy ve diğerleri, *Le Moyen Age, Histoire Generale des Civilisations*, Cilt III. (Paris: Universitaires de France, 1955), 369-370.

61 “Gerçekte, çark dönmeye başlamıştı. 16. yüzyılın ilk yıllarında, ekonomistlerin deyimiyle optimum boyutlarda siyasi girişimler olan İspanya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük devletlerin lehineydi. İlerleyen yıllarda ve tam olarak açıklayamayacağımız nedenlerle şartlar bu büyük oluşumları azar azar eritti. Kriz geçici miydi yoksa yapısal mıydı? Zayıflama mı yoksa çöküş mü söz konusuydu? Her ne olursa olsun, on yedinci yüzyılın başında sadece orta büyüklükteki devletler güçlü gözüküyordu. Dolayısıyla IV. Henry’nin ihtişamlı Fransa’sı, Elizabeth’in kavgası ve parlak küçük İngiltere’si, Amsterdam’ın etrafında örgütlenmiş Hollanda veya 1555’den Otuz Yıl Savaşları öncesine kadar bedeni ve ruhuyla beraber battığı maddi sükûnet tarafından işgal edilen Almanya, bunlar arasında sayılabilir. Akdeniz’de ise aynı durum bir defa daha altın zengini Fas ve bir devlet olma yolundaki şehir hikayesi olan Cezayir

lemenin yanı sıra inatla geniş, hatta son derece geniş ‘devasa devletler’den yana olan bir konjonktürün varlığından söz eder. “Aslında tarih de büyük politik yapılanmaların sırasıyla bir süre yanında bir süre karşısındadır.”⁶² Fritz Hartung ve R. Mousnier, mutlak monarşinin tesisi için minimum genişliğin gerekliliğini öne sürerler (fakat aynı zamanda maksimum genişlik de gerekli değil mi?); ancak küçük devletler bunu sağlamada başarısızdılar. “Şüphesiz, küçük çaplı devletler mutlak monarşiyi devam ettirebilecek büyüklükte ekonomik ve askeri birimleri oluşturamadılar.”⁶³ Bütün bunlar sadece, teorik açıdan değerlendirmeye değer bir sorunun cevabına yönelik ipuçlarıdır. Bu konuda bize belki de en büyük yardımı aşağıdaki açıklama ile V. G. Kiernan yapıyor:

Hiçbir hanedan bir ulus-devlet kurmak için yola çıkmamıştır; her biri sınırsız büyümeyi hedeflemiştir... Ve [bir hanedan bunda] ne kadar başarılı olduysa ortaya çıkan imparatorluk da o kadar çok yönlü yetmezlik ve açmazlarla yüz yüze gelmiştir: Bu yapı, hayatta kalabilecek ve komşularına göz dikebilecek kadar büyük ve fakat bir merkezden organize edilebilecek ve bir bütünlük hissi oluşturulabilecek kadar küçük olmalıydı. Avrupa’nın sıkışık Batı tarafında her aşırı bölgesel yayılma, rekabet ve coğrafi sınırlarla kontrol altındaydı.⁶⁴

Tabii ki bu imparatorluklar denizaşırı bölgelere taşmadıkça.

Yukarıda bahsi geçen ikilem içindeki imparatorluklar, diğer imparatorlukların *devlet aklına* kıyasla farklı ideolojiler geliştirdiler. Bir ulus-devlet, idarecilerinin (bazen, sık sık, ama kesinlikle daima olmayacak şekilde) üzerinde bir ulusal toplum kurma arayışında oldukları bir bölgesel birimdir. Bu arayışın daimi olmayışının sebeplerini sonra inceleyeceğiz. Batı Avrupa’nın ulus-devletlerinin 16. yüzyıldan itibaren imparatorluklarının göbeğinde az çok homojen ulusal toplumlar oluşturmaya çalıştıklarını; bunu yaparken, emperyal girişimleri ulusal toplumun yaratılmasında belki de vazgeçilmez

Naipliği için desöz konusudur. Bu arada lüks, güzellik, zeka ile göz kamaştıran Venedik’i ya da Büyük Dük Ferdinand’ın Toskana’sını unutmamak gerekir...

Diğer bir deyişle imparatorluklar 1595-1621 regresyonundan orta büyüklükteki devletlerden daha çok zarar görmüştür.” Braudel, *La Méditerranée*, II, s. 47.

62 Age, II, s. 10.

63 Fr. Hartung & R. Mousnier, “Quelques problèmes concernant la monarchie absolue” in *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV: *Storia Moderna* (Firenze: G. B. Sansoni, 1955), 17.

64 “V.G. Kiernan “State and Nations in Western Europe”, *Past & Present*, No. 31, July 1965, 35-36.

bir araç olarak kullandıklarını hatırlarsak, durum daha da kafa karıştırıcı hale geliyor.

14. ve 15. yüzyılda, Batı feodalizminde yaşanan krizi, Avrupa'nın 16. yüzyıldan bu yana süregelen yayılımının ve ekonomik dönüşümünün ön oluşumu/başlangıcı olarak ele aldık. Şimdiye kadarki tartışma ve açıklamalarımız çoğunlukla sosyal yapı (üretim organizasyonu, devlet mekanizması, çeşitli sosyal grupların ilişkileri) açısından dandı. Fakat bazılarına göre 14. yüzyıldaki "kriz" ve 16. yüzyıldaki "yayılma" önemli oranda fiziksel çevre faktörleriyle (iklim, toprak şartları, salgın hastalıklar) izah edilebilir niteliktedir. Bu argümanları basitçe reddetmek mümkün değildir. Söz konusu faktörler değerlendirilmeye alınmalı ve meydana gelen sosyal değişimdeki katkıları ortaya konmalıdır.

İklim şartlarının etkisini en vurgulu biçimde işleyen Gustaf Utterström'dür. Utterström'ün argümanının özeti şöyledir:

Sanayileşme ve teknik ilerleme sayesinde zamanımız insanı, 'tabiatın' kaptislerine daha önceki dönem insanına kıyasla daha az maruz kalıyor. Fakat iklimin, özellikle Kuzey Avrupa'da, olağan dışı ılımlı olduğu bir çağda yaşadığımız ne kadar hesaba katılıyor acaba? Geçtiğimiz bin yıl boyunca, insan ilişkilerindeki gelişme ve refah dönemleri (önemli istisnalar olmakla birlikte), büyük buzlanmalar arasında yer alan ılıman iklimler altında ortaya çıkmıştır. Hem ekonomik hayat hem de nüfus sayısındaki en büyük ilerlemeler işte bu dönemlerde yaşanmıştır.⁶⁵

Utterström tezini güçlendirmek için, iklim değişikliklerinin Avrupa'nın transformasyonunda erken dönemlerinde özel etkiler yapmış olabileceğini hatırlatır. "Ortaçağ'daki ilkel tarım, yüksek teknik standartlara sahip modern tarımdan çok daha fazla oranda iyi hava şartlarına bağlı olmuş olmalıdır."⁶⁶

Utterström örnek olarak 14. yüzyıl ve erken dönem 15. yüzyıldaki şiddetli kışları, 1460'tan 16. yüzyılın yarısına kadarki orta sertlikte kışları ve 17. yüzyılın ikinci yarısındaki şiddetli kışları verir.⁶⁷ Bunlar sırasıyla kabaca ekonomik gerileme, yayılma ve tekrar geri-lemeye denk gelir.

65 Gustaf Utterström, "Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History" *Scandinavian Economic History Review*, III, I, 1955, 47.

66 *Age*, s. 5.

67 *Age*, s. 24.

Nüfus baskısını belirleyici faktör olarak almak bu ekonomik gelişmelere tatmin edici bir açıklama getirmemektedir. Nüfusun gözlemlenen şekliyle artması bugüne kadar sorulmamış bir soruyu gündeme getiriyor: Nüfus neden arttı?... Nüfustaki büyük artış bütün Avrupa genelindeydi. Kuzey ve Orta Avrupa'daki artış büyük oranda iklim normalin dışında ılıman iken gerçekleşti. Bunun bir tesadüf olması imkânsız yakın zorluktadır: Ortada nedensel bir ilişki olmak zorundadır.⁶⁸

Ek olarak, Utterström salgınlarla ilgili faktörleri de [negatif tesirli] ara etkenler olarak görmektedir. Kara Veba'yı sıcak yazlarla açıklayan yazar, kara lağım farelerinin sıcak yazlar sayesinde büyük oranlarda üredigini, bunun da vebanın iki taşıyıcısından biri olan lağım faresi bitlerinin aşırı çoğalmasını beraberinde getirdiğini ileri sürer.⁶⁹

Georges Duby bu hipotezin ciddiye alınması gerektiğini kabul eder. 14. yüzyılda bazı bölgelerde tarımsal faaliyetlerin terkinin (İzlanda'da ve Grönland'daki İskandinav kolonilerinde tahıl, Sudetenland'da orman sınırlarının güneye çekilmesi, İngiltere'de şarap üzümcülüğünün sona ermesi ve Almanya'da gerilemesi) iklim değişikliğiyle akla yatkın olarak izah edilebileceği muhakkaktır. Fakat akla yatkın başka alternatif açıklamalar da vardır. Duby'nin bize hatırlattığı gibi bunlar arasında en önemlisi "tarımda gerileme, demografik çöküşle olduğu gibi 14. Yüzyıldan,"⁷⁰ yani gerçekleştiği tahmin edilen iklim değişikliklerinden önce başlamıştı. Aksine, Duby'nin gözünde iklim şartları ve sonra da salgınlar, olumsuz etkileri üst üste gelen ve 14. yüzyılda "zaten kırılgan olan demografik yapıya yıkıcı darbeyi vuran" problemlerdi.⁷¹ Yükseliş ve düşüşleri açıklarken iklim değişikliklerini öncelikli sebep olarak algılama konusunda benzer kuşku Helleiner,⁷² Slicher van Bath⁷³ ve Emmanuel Le Roy Ladurie⁷⁴ tarafından da dile getirilmiştir.

68 Age, s. 39.

69 Bkz. Age, s. 14-15. Bununla birlikte Ernst Rodenwaldt'ın çalışmasını zikreden Karl Helleiner, insan piresinin veba hastalığında sıçan piresinden daha az önemli bir faktör olsa da, ortaçağlarda bunun daha önemli olmuş olabileceğini ve dolayısıyla Utterström'ün hipotezinin önemini azalttığını ileri sürer. Bkz. Helleiner. *Cambridge Economic History of Europe*, IV., s. 7.

70 Duby, *Rural Economy*, s. 307.

71 Age, s. 308.

72 Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 76.

73 "1200'den sonra Batı Avrupa ekonomik yaşamında gözlenen periyodik iniş çıkışların iklimsel değişikliklerin sonucu olması pek muhtemel gözükmemektedir..." Slicher Van Bath, *A.A.G.B.*, No, 12, s. 8.

74 Utterström'ün kanıtlarının bazısının öncelikli olarak iklimsel olmadığını belirttiğinden sonra meteorolojik bilgilerinin kullanımındaki metotsal hatalara işaret eder. Ut-

Şurası ortadadır ki, iklimde değişiklik olduğu oranda ve müddetçe bu durum bir sosyal sistemin işleyişini etkileyecektir. Fakat farklı sistemlerin bundan farklı etkileneneceği de aynı derecede açıktır. Farklı görüşler mevcut olsa da meydana gelen buzlanma nedeniyle bütün Kuzey Amerika'da yaşanan sosyal gelişmeler, Avrupadakilerden bariz şekilde farklıydı. Dolayısıyla feodal sistemin sosyal organizasyonu ile ilintili kronik kaynak sıkıntısına ya da genel olarak üretim seviyesi düşüken azınlık bir kitlenin aşırı tüketimine dikkatleri tekrar çevirmek faydalı olacaktır. Norman Pounds, bir ortaçağ köylüsü için “normal ya da ortalama sayılacak şartlarda bile genel olarak kendini güvende hissetme oranının ne kadar düşük olduğundan” söz eder.⁷⁵ Slicher van Bath bu uzun süreli sefalet hipotezini destekler mahiyette veba salgınına en çok direnç gösteren insanların tam olarak protein üreten bölgelerde bulunduğuna işaret eder.⁷⁶

Bununla birlikte, eğer önce kronik aşırı sömürü ve bunu takip eden isyanlar dolayısıyla ekonomik gerileme meydana geldiğini ve sonra yiyecek sıkıntısı ve salgın hastalıklara bir de iklim şartları eklendiğini düşünürsek, bunun sonucunda fiziksel-sosyal konjonktürün nasıl “kriz” boyutlarına ulaştığını görmek çok kolaydır. Vebanın yayıldıktan sonra uzun süre ortadan kalkmamış olması da krizi daha da derinleştirir nitelikteydi.⁷⁷ Ayrıca, arazi alanı değişmediği

terström'ün genellemelerini destekleyecek yeterli uzun trend bilgileri vermediğini belirtir. “Fiyatlardaki uzun ve sürekli bir yükselişi göstermek isteyen, ancak yorumlamak istediği eğrinin bazı istisnai çevrimsel noktalarına dayanarak tez üretmeye çalışan ve söz konusu eğrinin genel şeklini görmezden gelen ve hatta bilmeyen bir tarihçi ya da ekonomist düşünün.” Emmanuel Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil* (Paris: Flammarion, 1967), 17.

- 75 Norman J. G. Pounds, “Overpopulation in France and the Low Countries in the Later Middle Ages,” *Journal of Social History*, III, Spring 1970, 245. Pounds “sürekli bir yetersiz beslenme durumundan” söz eder! Fernand Braudel de benzer bir görüş benimser: “[Temelde tarımsal bir ekonomide] hasadın ritmi, kalitesi, yetersizliği maddi hayatın bütününe belirler. Bunlardan ağaçların gövdesinde ya da insanların bedenlerindeki yaralar gibi keskin zararlar ortaya çıkabilir.” *Civilisation materielle et Capitalisme* (Paris: Lib. Armand Colin, 1967), 32-33.
- 76 “Hollanda sahil bölgelerinin halkı hayvancılık ve balıkçılıkla uğraştığı ve ekilebilir alanlarda yaşayan insanlardan daha fazla hayvansal ürün ve yağ tükettiği için 14. yüzyıl salgın hastalıklarından aynı derecede etkilenmemiş olabilir.” Slicher van Bath, *A.A.G.B.*, No: 12, s. 89-90.
- 77 “Veba'ya gelince, [1347-1351'de] bir defa ortaya çıktığında Avrupa'dan 350 sene kaybolmadı. Yerel ya da salgın haliyle ölüm oranlarının uzun vadeli ortalamaları ve kısa vadeli dalgalanmaları üzerinde muazzam bir etki yaptı.” Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IX, s. 5.

için nüfusta görülen azalmanın, kişi başına düşen yiyecek miktarında artış anlamına gelmesi gerekirken, otlakçılığa kayış ve besin üretiminde düşüş anlamlarına da gelmesinden dolayı demografik gerileyiş de kalıcı karakter kazandı.⁷⁸ Pierre Chaunu “kiralardan çöküşü, kâr oranlarının azalması ve derebeylerin üzerindeki yükün artmasının” araziye kapital yatırımını engelleyerek durumu daha da kötüleştirilmiş olabileceğini belirtir.⁷⁹ Dobb da bunun sonucunda ortaya çıkan mekân değiştirme olgusunun, sanıldığının aksine köylülerin üzerindeki baskıları hafifletmeyip bilakis ağırlaştırarak sorunu büyütmiş olabileceğini ileri sürer.⁸⁰ Dolayısıyla fiziksel çevre etmenlerini de hesaba katmak önceki analizimizi iptal etmez. Aksine, sonraki dönem dünya tarihi üzerinde çok etkili olan bir konjonktürün açıklanmasına bir açığı daha katıp zenginleştirerek, yardımcı olur. Sonraki dönem dünya tarihi de uzun vadeli stabilitenin ve uzun bir zamana yayılarak meydana gelen değişikliklerin, zaman açısından bakıldığında

78 Karl Helleiner şu hipotezi ileri sürer: “Alt sınıfların ekonomik durumundaki iyileşmeler (Kara Ölüm’ün neden olduğu nüfus düşüşünü izleyen yıllarda) hızlı nüfus iyileşmesine engel olmuş olabilir. Bu öncül olarak kabul edilmelidir ve bu tezi destekleyecek kanıt da vardır. Bu iyileşmeler yaşam standardını yükseltmiş, tahıl ağırlıklı beslenmeden et standartlı bir tüketime kısmi bir geçiş olmuştur. Tüketicinin tercihindeki bu değişiklik hayvansal ürünlerin ve tahılın nispi fiyatlarındaki hareketle yansıtılmaktadır; bu *Wüstung* sürecini yani Avrupa’nın hayvancılık yönünde tahıl ağırlığından kurtulmasını güçlendirmiştir. Bununla birlikte mevcut tarımsal teknolojisi göz önüne alındığında hayvansal gıdadan bir kalori üretmek için, bitkisel gıdadan bir kalori üretmek için gerekli toprağın beş ya da altı misli gerekmektedir. Buradan şu sonuç çıkmaktadır; başlangıçtaki nüfus düşüşü nüfusun toprak üzerindeki baskısını ne kadar hafifletse de bu tüketim ve üretim örüntüsündeki değişiklik tarafından kısmen engellenmiştir. Bu hipotez başka türlü şaşırtıcı bir olguya da açıklık getirmektedir: Kişi başına düşen verimli toprak arzı bu dönemde çok daha büyük olmakla birlikte, geç ortaçağlar, ölüm ve açlıktan daha az zarar görmüştür.” [Age, s. 68-69]

79 “Nüfus düşüşü 14. ve 15. yüzyıllarda yer açığı problemini çözmek bir yana daha da kötüleştirdi. Bu nedenle 13. yüzyılda hissedilen baskıyı azaltmadı. Kiraların düşmesi, kârların azalması ve senyörlerin yükünün ağırlaşmasıyla bu baskıyı daha da arttırmış olabilir. Toprağa dönme eğiliminde olan sermaye bir dereceye kadar başka ufuklar tarafından çekildi.” Chaunu, *L’expansion Européenne* s. 349.

80 “Yer değişikliğinin feodal yükleri azaltmayıp daha da çoğalttığı birçok örnek vardı. Burada sadece doğrudan ek hizmetlerin konulmasına bir alternatifti. Yer değişikliğinin bu karakterde olması çoğu zaman lordun inisiyatifiyle gerçekleştirilmesine bağlıydı: Feodal geliri arttırma çabası işgücünün nispi bolluğundan bu şekli alıyordu. Muhtemelen nüfusun köyün mevcut toprakları üzerinde baskısı da söz konusuydu. Bu şekilde köylünün geçimini sağlaması zorlaştırılıyor ve kiralık işgücü daha ucuzla getiriliyor ve artıyordu. Bu da yer değişikliğine olan eğilimi arttırıyordu.” Dobb, *Studies*, s. 63-64.

ara dönem karakterindeki sosyal yapıları değiştirebilecek güce sahip konjonktürleri izah edebileceği niteliktedir.

Şimdiye kadar yaptığımız analiz özetle şöyledir: Ortaçağın sonlarında Avrupa’da ne bir dünya-imparatorluğu ne de dünya-ekonomisi olan bir Hıristiyan “medeniyeti” vardı. Avrupa’nın çoğu feodaldi; yani görece küçük ve yine görece kendine yeten ekonomik merkezlerden oluşuyordu. Bu merkezlerdeki uygulama, bir derebeylik ekonomisi sınırları içinde üretilen az miktarda tarımsal artı ürün üzerinde söz sahibi olma hakkının görece dolaysız bir şekilde küçük bir soylu sınıfının elinde bulunması şeklindeydi. Avrupa içerisinde biri orta çaplı, Kuzey İtalya şehir-devletleri temelli; diğeri de daha küçük çaplı ve Flanders şehir-devletleri ve Kuzey Almanya merkezli olmak üzere en azından iki tane daha küçük dünya-ekonomisi vardı. Avrupa’nın büyük kısmı doğrudan bu ilişki ağları içinde yer alınıyordu.

Aşağı yukarı 1150’den 1300’e kadar Avrupa’da feodal üretim tarzı çerçevesinde aynı anda hem coğrafi hem ticari ve hem de demografik olan bir genişleme vardı. Kabaca 1300’den 1450’ye kadar daha önce genişleyen unsurlar daralma gösterdi. Bu kez de daralma coğrafya, ticaret ve nüfus alanlarındaydı.

Genişlemeyi takip eden bu daralma, sadece ekonomik alanda değil politik alanda da görülen bir “krize” yol açtı (soylular arasındaki yıkıcı savaşlar ve köylü isyanları bunun iki ana göstergesidir). Mevcut kriz aynı zamanda kültürel alanda da kendini gösteriyordu. Ortaçağ Hıristiyan sentezi, daha sonra “modern” Batı düşüncesinin ilk kıvılcımları sayılabilecek çeşitli formlarda her cepheden tehdit edilir hale geliyordu.

Bu krizin başlıca üç açıklaması vardır. İlki bu krizin temelde çevrimsel ekonomik eğilimlerin bir sonucu olduğu şeklindedir. Eldeki teknoloji çerçevesinde optimal genişleme noktasına ulaşıldığı için bunu takiben daralma meydana geldi. İkinci açıklama, krizi bir süreç meselesi olarak görür: Artı-değerin bin yıldır feodal biçimde kullanılması sonucu elde edilen faydanın iyice azaldığı bir noktaya ulaşıldı. Üretim oranları teknolojik ilerleme hususunda planlı motivasyon olmadığı için aynı kalırken (ve hatta belki de toprağın aşırı kullanılması yüzünden gerilerken), egemen sınıfların artan sayıları ve yükselen harcama seviyeleri artı-değeri üreten kesimin omuzlarındaki yükü sürekli arttırmıştı. Artık sıkılacak kemer kalmamıştı.

Artık imkânları zorlayarak bile yapılacak bir şey kalmamıştı. Üçüncü açıklama iklim temelliydi: Avrupa iklim şartlarındaki değişiklik, aynı anda toprak verimliliğini düşürür ve salgınları artırır nitelikteydi.

Birinci ve üçüncü açıklamalar, benzer periyodik ve iklimsel değişikliklerin başka zaman ve yerlerde de meydana geldiği halde, problemlere çözüm olarak bir kapitalist dünya-ekonomisi doğmasına yol açmamış olmasından dolayı sorunlu gözüküyor. İkinci açıklama pekâlâ doğru olabilir, ancak bu yaklaşımda ileri sürülen şartların bir sosyal dönüşümü gerektireceğini kanıtlayacak ciddi bir istatistiksel analizi ortaya koymak meselenin tabiatı gereği zordur. Benim inancım o ki, “feodalizmin krizi”nin, içinde bulunulan sürecin dayattığı eğilimler, o zamanki periyodik kriz ve iklimsel bozulmanın oluşturduğu konjonktürü temsil ettiği varsayımından hareket etmek, en makul yaklaşımdır.

İşte bu konjonktürün yoğun baskıları sayesinde böylesi büyük bir sosyal değişiklik meydana gelebilmiştir. Çünkü Avrupa’nın ortaya koyup devam ettireceği artı-değerin kullanımı ve idaresinde yeni bir form, bir kapitalist dünya-ekonomisiydi. Bu yeni ekonomi, tarımsal artı-değerin dolaysız kullanımı (dünya imparatorluklarındaki hükümdarlara gönderilen hediyeler ya da Avrupa feodalizminin sistemini oluşturan feodal kiralarda olduğu gibi) üzerinde şekillenmeyecekti. Aksine ortaya çıkacak olan şey, artı-değerin idaresinin (önce tarımda sonra sanayide) daha verimli ve daha geniş ölçekli üretkenliğe dayandırılmasıydı. Bu da, hiçbiri tek başına dünya-ekonomisinin tümünü kontrol etmeyen devlet yapılarının yapay olarak (yani pazara yönelik olmayan tarzında) yardım ettiği bir dünya pazarı mekanizmasıyla gerçekleşecekti.

Bu kitabın tezi, böylesi bir kapitalist dünya-ekonomisinin kurulmasında üç şeyin çok önemli olduğudur: Söz konusu dünyanın coğrafi hacminin genişlemesi, dünya-ekonomisinin farklı bölgeleri ve farklı ürünleri için değişik emek kontrol yöntemlerinin geliştirilmesi ve bu kapitalist dünya-ekonomisinin merkez-devletleri olacak nispette güçlü devlet yapılarının yaratılması.

İkinci ve üçüncü maddeler büyük oranda birincisinin başarısına bağlıydı. Dolayısıyla Avrupa’nın bölge olarak genişlemesi teorik olarak “feodalizmin krizinin” çözümü için bir anahtar, ön şarttı. Bu olmasaydı Avrupa’daki durum nispeten sabit anarşiye ve daha da

küçülmeye dönüşebilirdi. Peki nasıl oldu da Avrupa kendini kurtaracak alternatifi değerlendirdi? Bunun cevabı, alternatifi Avrupa'nın değil Portekiz'in değerlendirdiği, en azından Portekiz'in başı çektiğidir.

Şimdi de, o zamanki sosyal şartlar içerisinde neyin Portekiz'i "krizin" tam ortasında denizaşırı keşiflerde böylesi bir atılıma ittiğine bakalım. Bu olguyu anlamak için daha önce de söylediğimiz gibi, Avrupa'nın coğrafi genişlemesinin daha önce başladığını hatırlayarak işe başlamalıyız. Archibald Lewis "11. yüzyıldan 13. yüzyılın ortalarına kadar, Batı Avrupa'nın neredeyse ideal bir sınır genişlemesi gösterdiğini" iddia eder.⁸¹ Lewis'in bununla kastettiği, İspanya'nın aşamalı olarak Magribilerden (Moors) geri alınışını, Balaeric Adaları, Sardinya ve Korsika'nın Hristiyan Avrupaca yeniden kazanılması, Normanların Sicilya ve Güney İtalya'yı fethetmesi, Haçlı Seferleri'yle önce Kıbrıs, Filistin ve Suriye, sonra da Girit ve Ege Adaları'nın ele geçirilmesidir. Kuzeybatı Avrupa'da İngilizler Galler, İskoçya ve İrlanda'ya yayıldılar. Doğu Avrupa'da Almanlar ve İskandinavlar, Baltlar ve Slavların topraklarını ele geçirerek onları Hristiyan yaptılar. "Fakat en önemli sınır orman, bataklık, boş ağaçsız alanlar ve suyla kaplı arazilerden oluşan iç sınırdı. Avrupalı köylüler işte bu bölgelere 1000-1250 yılları arası yerleşip toprakların büyük bölümünde tarımsal faaliyetlere başladılar."⁸² Sonra, daha önce gördüğümüz gibi, bu refah ve genişleme, aynı zamanda küçülme de olan bir "krizle" son buldu. Politik açıdan bunun anlamı Magribilerin Gırnata'da yeniden toparlanması, Haçlıların Doğu Akdeniz'e sınır olan ülkelerden (Levant) dışarı sürülmesi, İstanbul'un Bizanslılarca 1261'de yeniden ele geçirilmesi ve Rus düzlüklerinin Moğollarca işgali demektir. Avrupa'nın içinde ise bir yıkım hali (*Wüstungen*) hüküm sürüyordu.

Büyük keşifler, Atlas Okyanusu'na doğru genişleme, dolayısıyla Avrupa'nın birinci değil ikinci atılımıydı. Bu ikinci atılım, motivasyonu daha yoğun, sürükleyici gücü daha büyük, sosyal ve teknolojik temelleri daha sağlam olduğu için başarılı olmuştu. Fakat bu atılımın başlangıçtaki merkezi neden Portekizdi? 1250'de hatta 1350'de bile çok az kişi Portekiz'i böyle bir role uygun aday olarak görürdü. Ve 20. yüzyıldan geriye baktığımızda durum sahip olduğumuz olasılık

81 Archibald R. Lewis, "The Closing of European Frontier," *Speculum*, XXXIII, 4. Oct., 1958, 475.

82 *Age*, s. 476.

duyusuyla ve Portekiz'in modern zamanlar, hatta tarih boyunca sahip olduğu küçük güçle çatışır.

Bu soruyu motivasyon ve yeterlilikler açısından cevaplamaya çalışacağız. Bazıları Portekiz'de daha güçlü hissedilmiş olsa da motivasyonlar Avrupa çapındaydı. Kâşifler ne arıyorlardı? İlkokul kitapları bize kıymetli madenler ve baharatlar cevabını verir. Ve bu bir noktaya kadar doğrudu da.

Ortaçağ'da Hristiyan Avrupa ve Arap dünyası altın ve gümüş açısından karşılıklı menfaate dayalı bir ilişki içindeydi. Andrew Watson'ın sözleriyle "... para meselesinde, iki bölge tek olarak değerlendirilmelidir."⁸³ Avrupa gümüş para, Arap dünyası altın üretiyordu. Uzun süreli fiyat eşitsizliği sonucu (bunun kökenleri karışık ve konumuzla ilgili değil) doğuya doğru bir gümüş akışı yaşandı ve Arap dünyasında gümüş bolluğu meydana geldi. Gümüş ihracı artık beraberinde altın ithalini getirmiyordu. Dolayısıyla 1252'de Floransa ve Cenova yeni altın para bastılar. Bunu yapmak için neden ortadaydı. Bunu mümkün kılan bir olay, Sahra Çölü üzerinden yapılan altın ticaretinin genişlemesiydi.⁸⁴ Dolayısıyla Watson 1250-1500 arası, arzın yükseldiği bir zaman olduğu için, bu dönemde Batı Avrupa'da bir altın kıtlığından bahsetmenin makul olmadığını düşünür. Fakat eşitsizlik azalıyorsa da Bizans ve Arap dünyası vasıtasıyla Avrupa'dan Hindistan ve Çin'e kıymetli maden akışı devam ediyordu. Watson kısmen gizemli bir şekilde "Hindistan ve Çin'in dünyanın diğer bölgelerindeki kıymetli madenleri cezbeden güçlü niteliğinden" söz eder.⁸⁵

83 Andrew M. Watson, "Back to Gold- And Silver," *Economic History Review*, 2nd ser. XX, I, 1967.

84 "Antik çağca ve ortaçağlarda bugün kalitesiz olarak nitelendirdiğimiz madenlerin birinci sınıfı yıldırdığını unutuyoruz. Batı Sudan 8. yüzyıldan Amerika'nın keşfine kadar batı dünyasının başlıca altın tedarikçisiydi. İlk defa Gana tarafından ticarileştirilen alış-veriş bu isim altında Akdeniz'e geldi ve bu tür bir zenginlik kaynağına sahip kralların prestijini arttırdı." R. A. Mauny, "The Question of Ghana," *Africa*, XXIV, 3, July, 1954, 209.

Marian Malowist bu genişlemenin arkasındaki itici gücün temelde Batı Sudan'ın tuz ihtiyacı değil Kuzey Afrikalıların (Avrupalılara satmak için) altın talepleri olduğunu ileri sürer. Bkz. "Quelques observations sur le commerce de l'or dans le Soudan occidental au moyen age" *Annales E.S.C.* XXV, 6, nov-déc, 1970, 1630-1636.

85 Watson, *Economic History Review*, XX, s. 34. Bkz. R. S. Lopez, H. A. Miskimin ve Abraham Udovitch'in 1350-1500 yıllarının Kuzeybatı Avrupa'dan İtalya'ya, Doğu Akdeniz'e ve Hindistan'a sürekli bir altın-gümüş akışına şahit olduğunu ikna edici şekilde gösteren çarpıcı ortak makalesi:

Dolayısıyla kıymetli madenlere talep yüksek kalmaya devam etti.

“Hem [İngiltere’nin] tarım dışı nüfusunun lüks tüketimi hem de kiliselerin süslenmesine yapılan geniş çaplı yatırımlar usta zanaatkârlara olan ihtiyacı arttırdı ve Kara Ölüm’den sonra zaten çok hissedilen açığı iyice büyüttü. Sonuçta, usta zanaatkârların ücretleri muazzam ölçüde arttı ve kimi lüks talepleri içeride karşılanamadığından hem ekonomik zorunluluk hem de egzotik olanın arayışıyla Kuzey Avrupa’nın ötesindeki bölgelere yöneldi. Bu talebin kaçınılmaz sonucu para ihracındaki artış oldu. Bunun yanında kıt olan işgücünün lüks üretiminde kullanılması ihraç mamullerinin üretimindeki kullanımını engellediğinden kuzey ekonomilerin muhtemel dış ticaret kazanımlarını düşürdü...

“Para nereye gitmişti?... Papalık Kuzey Avrupa metal arzının gerçekten de başlıca emicisiydi. Ancak, paranın doğrudan transferine ek olarak daha geleneksel ticaret kanalları lüks tüketim aracılığıyla aynı sonucu üretti. Kuzey-Güney hattının kıtadaki son noktaları Milan, Cenova ve Venedik’ti. Kuzey ekonomisini güney ekonomisiyle, değerli madenleri güneye doğru akıtan, aktif ve muhtemelen tek yönlü bir ticaret olduğu görünüyordu.

“Fransa’da da 14. ve erken 15. yüzyıllarda güneyin lüks mamullerinin tüketiminde çarpıcı bir artış görüyoruz...

İngiltere ve Fransa değerli madenlerin İtalya tarafından emildiğinden şikayetçiydi. Fakat bu büyük oranda İtalya’dan da Doğu Akdeniz’e yönelik bir akışın eşiydi. Kuzey-batı Avrupa’dan yapılan altın ithalatına, Orta Avrupa madenlerinde yapılan mütevazı üretime ve Senegal’den gelen daha büyük miktarlardaki altına rağmen altın arzının büyük oranda yetersiz ve çoğu zaman kıt olduğunu ispat eden çok sayıda gösterge vardır. İnsanoğlunun altın açlığının giderilemez olduğu düşünüldüğünde 14. ve 15. yüzyılda: Doğu Akdeniz ile yapılan ticaretin İtalya’dan gittikçe artan miktarlarda altın çektiğini kesinlikle söyleyebiliriz. Lüks ticaretinin nispi ağırlığı İtalya’yı Doğu Akdeniz’e daha bağımlı hale getirdi ve değerli madenlerin bu yönde akışını hızlandırdı. Mısır ekonomisi 14. yüzyılın sonunda mutlak bir küçülme ve bütün sektörlerinde mutlak bir çöküş yaşıyordu. Mısır’ın ekonomik krizi parasal sisteminin çöküşüyle birlikte gidiyordu. Altın ve gümüş para büyük oranda bulunmaz hale gelmiş ve bakır paralar için dolaşımda ve bütün ticaret işlemlerinde hakim hale gelmişti...

“Mısır’ın geç 14. ve 15. yüzyıllardaki madeni para açığına neden olan çeşitli faktörler arasında en önemlisi uluslararası ticaretteki ödemeler dengesinin bozuk olmasıydı. 13. yüzyılda Nubian altın madenleri bitmişti. Çıkarılan altın ancak masrafları karşılıyordu. Batı Sudan’la süren canlı ve kârlı ticaret Mısır’ın altın talebini 14. yüzyılın ikinci yarısına kadar karşıladı. Ancak bu tarihte ticaret zayıfladı ve Afrika altını Avrupa’ya yönlendirildi. Mısır’ın altın arzının kaynağı küçülürken yabancı ürünler ve lüks mamullerin tüketiminde ciddi düşüş işareti ya da devletin ithalat giderlerinde paralel bir düşüş gözlenmiyordu...

15. yüzyıl boyunca Avrupa Mısır’ın ticaret dengesini lehinde tuttuğu tek alandı. Mısır 15. yüzyılın başında Avrupa’yla yaptığı baharat ticaretinden elde ettiği kârlarla ayakta duruyordu. Fakat elde edilen miktarın çok azı ülke içinde kalıyordu. Baharat ticareti transit bir ticaretti. Ayrıca, Mısır kendi iç baharat tüketimi ve Uzak Doğu’dan yaptığı diğer ithalatla Hindistan’a yönelik altın akışına da katkıda bulunuyordu...

Dolayısıyla, güneye yönelik uzun yolculuğuna lüks mamuller arayışıyla Kuzey Avrupa’dan başlayan altının büyük bir kısmı, İtalya ve Mısır üzerinden geçerek, zaten muazzam derecede zengin altın rezervleri olan Hindistan’da nokta koymuştur.”

“England to Egypt, 1350-1500; Long-Term Trends and Long-Distance Trade”, M. A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the*

1350-1450 arası Sırbistan ve Bosna'daki gümüş madenleri gelişmeye başladı⁸⁶ ve 15. yüzyılda onları Batı Avrupa'dan koparan Türk işgaline kadar önemli bir kaynak olarak kaldı. Benzer şekilde, 1460'dan başlayarak Orta Avrupa'daki gümüş madenciliğinde ani bir yükseliş yaşandı. Bunun sebebi o zamana kadar kenarda kalmış madenlerin işletilmesini mümkün kılan teknolojik ilerlemeydi. Perroy'un tahminine göre 1460-1530 arası Orta Avrupa'da gümüş üretimi beşe katlandı.⁸⁷ Ancak arz talebi karşılayamıyordu ve deniz yoluyla (dolayısıyla Sudan altını için Kuzey Afrika'daki ara bölgelerin etrafından geçerek) altın arama ilk Portekizli denizciler için tartışmasız seçeneklerden biriydi.⁸⁸ Bundan dolayı Amerika kıtasındaki keşifler Avrupa'ya Sudan'dan daha zengin altın kaynakları ve özellikle Orta Avrupa'dan çok ötede zengin gümüş kaynakları sağlayınca bunun ekonomik sonuçları çok parlak olacaktı.⁸⁹

Kıymetli madenler Avrupa içinde para dolaşımına temel sağlamak için fakat aynı zamanda doğuya ihraç etmek için aranıyordu. Niçin? Bunu yine her ilkokul talebesi bilir: Baharat ve mücevherler için. Kim için? Bunları gösterişli tüketimlerinin sembolü olarak kullanan varlıklılar için. Baharatlardan, sanki aristokratlar başka türlü cinsel ilişkiye giremezlermiş gibi, cinsel uyarıcı ilaçlar yapıldı. Bu dönemde Avrupa ile Asya'nın ilişkisi, süs eşyaları alışverişi olarak özetlenebilir. Kıymetli madenler tapınakları, sarayları ve Asyalı aristokrat sınıflarının giysilerini süslemek için doğuya, mücevher ve baharatlar ise batıya aktı. Kültürel tarihin kazaları (belki de sadece az oldukları için)

Present Day (London and New York: Oxford Univ. Press, 1970) 101, 102, 103, 104, 105, 109, 110, 114, 117, 123, 126, 127-128.

86 Bkz. Desanka Kovacevic, "Dans la Serbie et la Bosnie medievales: Les mines d'or et d'argent" *Annales E.S.C.*, XV, 2, mars-avr, 1960, 248-258.

87 "1460 itibariyle özellikle Orta Avrupadaki maden üretiminde ani bir artış olmuştur. Bu alanda teknoloji bilimsel hale gelmiştir. Daha gelişmiş sondaj, drenaj ve havalandırma metodlarının bulunması Saksonya, Bohemya ve Macaristan'daki madenlerin 600 fit aşağıya kadar işlenmesini sağlamıştır. Su gücünün gittikçe daha çok kullanılması körüklerin ve sondaj aletlerinin gücünü o kadar attırdı ki ocaklar dağlardan vadilere inebiliyordu. On fit yüksekliğindeki ilk izabe ocağının yapılması eski ocakların kapasitesini üç kat arttırdı. 1460 ve 1530 yılları arasında maden üretiminin Orta Avrupada beş katına çıkmış olması hiç de imkansız gözükmemektedir." Perroy, *Le Moyen Age*, III, s. 559-562.

88 Bkz. V. M. Godinho, "Creation et dynamisme économique du monde atlantique (1420-1670)" *Annales E.S.C.*, V, I, Janv-mars 1950, 33; Pierre Chaunu, *Seville et l'Atlantique* (1504-1650), VIII (1) (Paris: S.E.V.P.E.N., 1959), 57.

89 "Akdeniz'de Afrika altın kaynaklarını rahatlatan Amerika, Alman gümüş madenlerinin de önemli oranda yerini aldı." Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 433.

karşılıklı olarak birbirini tamamlayan bu tercihleri belirlemiştir. Henri Pirenne ve daha sonra Paul Sweezy bu lüks tüketim maddeleri talebine Avrupa ticaretinin genişlemesinde onursal bir yer verir.⁹⁰ Ancak ben Avrupalı yüksek sınıfların zihninde ne kadar çok yer etmiş olursa olsun, kıymetli eşya alışverişinin Atlantik dünyasının genişlemesi gibi devasa bir girişimi besleyecek güçte olduğundan kuşkuluyum. Böyle bir motivasyonun yeni bir Avrupa dünya-ekonomisinin yaratılmasına sebep olabilme ihtimali bence çok daha düşüktür.

Uzun vadede, temel ihtiyaçlar insanların ekonomik atılımlarını lüks tüketim maddelerinden daha çok yönlendirir. 14. ve 15. yüzyılda Batı Avrupa'nın istediği yiyecek (daha çok kalori ve yiyeceğin daha iyi dağıtımı) ve yakacaktı. Akdeniz ve Atlas Okyanusu adalarına, sonra Kuzey ve Batı Afrika'ya ve Atlas Okyanusu'nun ötesine doğru yapılan genişlemeler, tıpkı Doğu Avrupa'ya, Rus kırıkk alanlarına ve sonunda Orta Asya'ya yönelen yayılmalar gibi yiyecek ve yakacak sağladı. Bu yayılma, Avrupa tüketiminin zeminini genişletti ve bu kaynak zemininin Batı Avrupa tarafından eşitsiz bir şekilde tüketilmesini sağlayan siyasal bir ekonomi inşa etti. Bu tek yol değildi. Bundan başka tarımsal üretimi artıran teknolojik yenilikler de vardı.

90 "Ticaret geliştiği her yönde, kendisiyle birlikte getirdiği yeni ürünlerin tüketim isteğini yarattı. Her zaman olduğu gibi, aristokrasi kendisini lüksle ya da en azından sosyal derecesine uygun bir konforla donatmak istedi." Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe* (London: Routledge & Kegan, 1936), 81.

"Savaşın başlıca kaynağını üst katmanlardan sağladığını göz önüne alırsak (zira sadece onların silah taşımalarına izin veriliyordu) parazit sınıfın hacminde önemli nispi bir gelişme olduğundan pekâlâ şüphe edebiliriz. Öte yandan feodal yönetici sınıfın artan savurganlığı gerçeğinde şüpheye yer yoktur. Ancak, bu artan savurganlık feodal sistemin doğasıyla açıklanabilecek bir trend midir, yoksa feodal sistemin dışında olup biten bir şey midir? 11. yüzyıldan itibaren başlayan, ticaretin hızla yayılması erişebildiği yerlerde çok çeşitli ve gittikçe artan sayıda mamulü getirdi." Paul Sweezy, *Science and Society* XIV. S. 139-140.

Bununla birlikte Maurice Dobb şu iddiada bulunur: "Artı işgücünün, malikâne sahipleri tarafından zorla kullanılmasından özgür kiralık işgücünün kullanımına geçiş, kiralık ucuz (yani proleter ve yarı-proleterlerin) işgücünün varlığına bağlı olmuş olmalı. Bunun eski sosyal ilişkilerin sürmesini ya da ortadan kalkmasını belirlemede, pazarların yakınlığından daha önemli bir faktör olduğuna inanıyorum." *Science and Society*, XIV, s. 161.

R. H. Hilton, Dobb'un tarafını tutar: "Önceki kira ve feodalizme siyasi istikrar kazandırma mücadelesinden ayrılmayacak olan ekonomik ilerlemenin ayırt edici özelliği, üretimin toplam sosyal artı değerinin geçimlik ihtiyaçların üzerinde artmasıydı. Mamul üretiminin gelişmesinin temelinde uluslararası ipek ve baharat ticaretinin sözde dirilişi değil bu vardı." "The Transition from Feudalism to Capitalism" *Science & Society*, XVIII., 4. Fall, 1953, 347.

Bu yenilikler 13. yüzyıl gibi erken bir dönemde Flanders'ta başlamış ve (ancak 16. yüzyılda) İngiltere'de yayılmıştı.⁹¹ Böylesi teknolojik yeniliklerin nüfus yoğunluğunun ve sınai gelişmenin olduğu bölgelerde ortaya çıkması daha olasıydı ve ortaçağda Flanders böyle bir yerdi. Burada toprağın ticari ekim, hayvan besiciliği ve meyve-sebze yetiştirmek için kullanılması daha kârlı hale gelmişti. Bunun sonucunda “çok miktarda buğday ithali gerekli hale geldi. Ancak o zaman, tarım ve sanayinin iç içe geçmiş karmaşık sistemi en yüksek kapasitede fayda üretebilirdi.”⁹² Dolayısıyla tarımda görülen yenilikler, yayılma ihtiyacının önünü kapatmak yerine onu besler haldeydi.

Buğday, 15. ve 16. yüzyıldaki yeni üretim ve ticaretin odak noktasıydı. Başlangıçta, Avrupa, Fernand Braudel'in zekice ifadesiyle⁹³ “içindeki Amerika'yı” kuzeydeki ormanlarda ve Akdeniz düzlüklerinde buldu. Fakat içerideki Amerika yeterli değildi. Kenarlarda, öncelikle adalara doğru genişleme vardı. Vitorino Magalhaes-Godinho deneme mahiyetinde ortaya koyduğu hipotezinde, Atlas Okyanusu'ndaki adaların Portekizlilerce kolonileştirilmesinde tarımın ana motivasyon olduğunu ileri sürmüş, Joel Serrao bu hipotezi araştırarak bu adaların gelişmesinin çok hızlı gerçekleştiğini ve “sürekli olarak tahıl, şeker, boya ve şarap dörtlüsünden birini tercih eden bir eğilimin var olduğunu”⁹⁴ belirtmiştir. Üretilen yeni buğday, Avrupa kıtasına dağılmaya başladı: 14. yüzyıldan başlayarak Baltık bölgesinden⁹⁵ 15. yüzyıla gelindiğinde Portekiz'e kadar⁹⁶ 14. ve 15. yüzyılda Akdeniz'den İngiltere ve Belçika ve Hollanda'ya kadar.⁹⁷

91 Bkz. B. H. Slicher van Bath, “The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries.” S. Bromley & E. H. Kossman, *Britain and the Netherlands* (London: Chatto, 1960), 130-153.

92 Age, s. 137.

93 “Bu iyileşme hareketleri, nüfus artışı 15. ve 16. yüzyılda hiç durmayan kasabaların gereksinimlerine yanıt olarak ortaya çıktı. Bu kasabaların gereksinimlerini karşılamak, acil ihtiyacı çevrelerinde ya yeni alanları işleyerek ya da sulama kanalları açarak tarımsal üretime itti.” Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 62.

94 Joël Serrao, “Le blé des îles atlantiques: Madère et Açores aux XVe et XVIe siècles,” *Annales E.S.C.*, IX, 3, Juil-sep. 1954, 338.

95 Bkz. J. A. Van Houtte, “L'approvisionnement des villes dans les Pays-Bas (Moyen Age et Temps Modernes),” *Third International Conference of Economic History*, Munich, 1965 (Paris: Mouton, 1968) 73-77.

96 “Portekiz 15. yüzyılda Hanseatik tüccarlara ve ülkenin buğday ve o dönemde ithali vazgeçilmez olan ağaç tedarikçisi olan Bretonlara daha da açık hale geldi.” Marian Malowist, “Les Aspects sociaux de la première phase de l'expansion coloniale” *Africana Bulletin*, I, 1964, 12.

97 Bkz. Ruggiero Romano, “A propos du commerce de blé dans la Méditerranée des XIVe et XVe siècles.” *Eventail de l'histoire vivante. Hommage à Lucien Febvre* (Paris: Lib. Armand Colin, 1953), 149-161.

Besinler 1000 kalori başına maliyetleri göz önüne alınarak sıralanabilir. M. K. Bennett bu sıralamanın zaman ve yer açısından oldukça sabit olduğu kanaatindedir. Öğütülmüş tahıl ürünleri, nişastalı kökler ve yumru ürünler onun sekizli sınıflandırmasının en altında yer alıyordu; bu ürünler en ucuz ve en temel günlük ihtiyaçlardı.⁹⁸ Ancak iyi bir beslenme sadece tahıl ürünleriyle sağlanmaz. Avrupa usulü beslenmede en önemli maddelerden biri hem enerji kaynağı olarak hem de yağ yerine kullanılabilecek şekerdir. Bunun yanında alkollü içki (özellikle rom) yapımında kullanılabilir. Ve şeker daha sonraları, İspanyolların yapımını Azteklerden öğrendikleri ve 17. yüzyıla gelindiğinde en azından İspanya'da çok beğenilen bir içecek olan çikolata yapımında kullanılacaktı.⁹⁹

Şeker de adalara yayılmanın arkasındaki başlıca motivasyonlardan biriydi. Şekerin üretim yöntemi dolayısıyla, şeker ve kölelik beraber anılır oldu. Bu 12. yüzyılda Doğu Akdeniz'de başladı ve Batıya doğru kaydı.¹⁰⁰ Atlantik genişlemesi sadece bunun mantıksal devamıydı. Gerçekten de E. E. Rich, Portekiz'deki Afrika köleciliğinin M.S. 1000 yılına kadar gittiğini ve buradaki kölelerin Müslüman korsanlarla yapılan ticaret sonucu elde edilmiş olduğunu tespit eder.¹⁰¹ Şeker oldukça kârlı ve zahmetli bir üründü; buğdayın yerini

98 Bennett'in sıraladığı sekiz kalem şunlardır: (1) Öğütülmüş tahıl ürünleri ve nişastalı kökler ve yumru kökler; (2) bitkisel yağlar ve sıvı yağ; (3) kuru bakliyat (fasulye, bezelye, mercimek); (4) şeker; (5) süt ve ürünleri; muhtemelen balık; (6) domuz eti; (7); sığır eti, koyun eti, keçi, manda, kümes hayvanları ve yumurta; (8) sebze ve meyve. Bkz. M. K. Bennett, *The World's Food* (New York: Harper, 1954), 127-128. "Genel hiyerarşi niçin var olmalıdır? Bu hiç şüphesiz çeşitli gıda maddelerinin nispi üretim masraflarının ve kalori deposu olma özelliğinin yansımasıdır." [s. 128].

99 Bkz. G. B. Masfield, "Crops and Livestock," *Cambridge Economic History of Europe* IV: E. E. Rich and C. H. Wilson, *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries* (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1967), 295.

100 Anthony Luttrell tabloyu 1500 öncesine kadar resmeder: "Latinler şekerini 12. yüzyıldan itibaren Suriye, Kıbrıs ve diğer Doğu Akdeniz ülkelerinde Müslümanlar ve diğer kölelerle ürettiyordu ve Cenovalı Giovanni della Padua, Algarve'de bir çiftlik kurmak için kraliyet izni aldığı anda, Cenovalılar şekerini Sicilya'dan Güney Portekiz'e transfer etmişti. Şekerin Azor ve Mader adalarına tanıtılması için girişimde bulunan, sermaye sağlayan, işleme ve sulama tekniklerini geliştiren ve onu adalardan Flanders ve İstanbul kadar uzak bölgelere ihraç eden büyük oranda Cenovalılardı. Gerekli işgücünün temininde de katkıları bulundu; örneğin Antonio da Noli, 1106'larda Ginelileri Cape Verde adalarına taşıyordu." "Slavery and Slaving in the Portuguese Atlantic (to about 1500)." in Centre of African Studies, University of Edinburgh, *The Transatlantic Slave Trade from West Africa* (mimeo, 1965), 76.

101 Bkz. E. E. Rich, "Colonial Settlement and its Labour Problems" *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E. E. Rich and C. H. Wilson, *The Economy of Expanding*

alıyor¹⁰² ama bu arada toprağı da öldürüyordu. Sonuçta (ekiminde tüketilen insan gücünden bahsetmiyoruz bile) sürekli yeni toprak gerektiriyordu.

Balık ve et, Bennett'in kategoriler listesinde üst sıralarda yer alıyor. Fakat bu maddeler protein kaynağı olarak talep ediliyordu. Godinho balık avlama alanlarındaki genişlemenin erken dönem Portekiz keşiflerinin anahtar dinamiklerinden olduğunu belirtir.¹⁰³ Et kuşkusuz tahıl ürünlerinden daha az önemliydi ve önemi 1400'den 1750'ye kadar ciddi oranda sürekli olarak azaldı.¹⁰⁴ [Bu husus, Avrupa'nın ekonomik gelişmesinin bedelinin bir kısmının Avrupalı işçiler tarafından ödendiği şeklindeki daha sonra değineceğimiz iddianın bir kanıtıdır.¹⁰⁵] Buna karşın ete olan talep baharat ticaretinin motivasyonlarından biriydi. Ancak bu ticaretin metayı zenginlerin cinsel amaçlar için kullandığı baharat değil Batı Afrika cennet taneleri (*Amomum melegueta*) adlı baharatı. Bu baharat, biber yerine ve hipocras olarak bilinen baharatlı şarap yapımında kullanılırdı.¹⁰⁶ Bu baharatlar sulu yulaf ezmesini yenilebilir hale getirme gücüne sahip olmayla olmama arasındaydı.¹⁰⁷

Europe in the 16th and 17th Centuries (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1967), 308.

- 102 Örneğin, Serrao, Mader'le ilgili olarak şu tespitte bulunur. "1475'lerde buğday çevrimi sona erdi. Şeker buğdayı öldürmüştü." *Annales E.S.C.* IX. s. 340. Serrao bu gerçekleştiğinde Asor adalarının Portekiz'in buğday yetiştirme alanı haline geldiğini ve Mader adasının yerini aldığını belirtir. Bu çevrimsel örüntü 17. yüzyılda olduğu gibi 16. yüzyılda da geçerliydi ve 18. yüzyıl içinde aynı şey söylenebilirdi. Age, s. 341.
- 103 Bkz. Godinho, *Annales E.S.C.*, V. s. 33.
- 104 "İnsanların genellikle pek fark edemediği şey. 1750'de taslağı çizilen durumun-kişi başına daha çok eklemek daha az et düşmesi, bir bozulmanın sonucu olduğu ve bunun ortaçağlara doğru geri gittiğimizde geçerli olmadığıdır." Fernand Braudel and Frank C. Spooner, "Prices in Europe from 1450 to 1750" *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E. E. Rich and C. H. Wilson Yay. Haz. *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries* (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1967), 414.
- 105 "Avrupa 1400'den 1750'ye kadar büyük bir eklemek tüketicisiydi ve yarıdan fazlası sebzeyle besleniyordu. Avrupa'nın sürekli artan nüfusla başa çıkmasını sağlayan da bu geri beslenme türüydü. Eklemek tüketimi et tüketimini on dokuzuncu yüzyılın ortasına kadar geri planda tuttu." Age, s. 413. Bkz. ayrıca W. Abel, "Wandlungen des Fleischverbrauchs und der fleischversorgung in Deutschland," *Bericht Über Landwirtschaft*, n.s. 22, 1938, 411-452. Sucher van Bath, *Agrarian History*, s. 204.
- 106 "Portekizlilerin Batı Afrika kıyılarındaki ilk keşifleri ilgi çekecek sadece bir bitkiyi ortaya çıkardı. O da cennet tahıllarıydı. Bunlar şimdi trans-Sahra ticaretinden daha ucuza satın alınabiliyordu; Bu ticaret ismini de "Tahıl Sahiline" verdi. Fakat bu bitkiler Avrupa iklimine alıştınlamadı." Masfield. *Cambridge Economic History of Europe*, IV., s. 276.
- 107 Chaunu, *L'expansion Européenne*, s. 354.

Eger besin ihtiyaçları Avrupa'nın coğrafi yayılımını belirlediyse, sonuçta elde edilen besin faydaları beklenebileceğinden çok çıktı. Dünya ekolojisi, ortaya çıkan dünya-ekonomisinin sosyal organizasyonu sebebiyle öncelikle Avrupa'yı faydalandıracak şekilde değişti.¹⁰⁸ Yiyeceğe ek olarak diğer bir büyük temel ihtiyaç da yakıt olarak ve gemi (ve ev) inşasında kullanmak için odundu. Ortaçağdaki ekonomik gelişme (zamanın ilkel ormancılık teknikleri hesaba katılmaktadır) Batı Avrupa, İtalya, İspanya ve Akdeniz adalarındaki ormanların yavaş ama sürekli bir şekilde ortadan kalkmasını beraberinde getirdi. Meşe özellikle nadir bulunur oldu.¹⁰⁹ 16. yüzyıla gelindiğinde Baltık bölgesi, Hollanda, İngiltere ve İber Yarımadası'na çok miktarda ağaç ihracına başlamıştı.

Belirtilmesi gereken diğer bir ihtiyaç konusu da giysi ihtiyacıdır. Tabii ki lüks eşyalar ticareti mevcuttu; antik tarihiyle kendisine olan talebin mücevherat ve baharatlara olan taleple ilişkilendirildiği ipek, aranan bir ticaret metaı idi. Ancak büyüyen tekstil endüstrisi Avrupa'nın endüstriyel gelişiminden ibaret değildi; üretim sürecinde çeşitli materyallere ihtiyacı vardı: Pamuk ve yünlü ürünler için boya

108 G. B. Masfield, Amerikalılarla doğu yarımküre arasındaki bağın dünyanın tarımsal haritasını nasıl değiştirdiğini belirtir: "Bu bağların kurulmasını takiben tahıl ve hayvanların dağılması insanlık tarihindeki en önemli şeydi ve belki de keşiflerin etkilerinin en kapsamlısıydı: Amerikan tahılları olmadan Avrupa bu kadar büyük nüfusu kaldıramayabilirdi ve Eski Dünya'nın ülkeleri de bu kadar hızlı gelişemezdi. Avrupa'nın hayvanları, özellikle ulaşım ve tarım alanlarının işlenmesi için kullanılan at ve katırlar olmadan Amerika kıtası ulaştığı oranda gelişemezdi." *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 276.

109 Braudel İtalya'nın çeşitli bölgelerine gönderme yaparak bir "ağaç kıtlığından" söz eder. "Akdeniz donanmaları kendi ormanlarında bulunmayanları aramak için her seferinde daha ileri gitmeye alışmıştı. 16. yüzyılda Nordik ağacı kalas halinde, kayıklarla ağzına kadar dolu olarak, Sevilla'ya ulaştı." *La Méditerranée*, I., s. 131.

Bkz. Frederic Lane: "15. yüzyılın son yarısında meşe ağacının azaldığı açıkça anlaşıldığında ağaç açığı Venedike özgü görünmektedir. En azından Ragusan ve Baskların yeterince bol arzı vardı ve onların rekabeti oldukça güçlü hissedilmektedir. 16. yüzyılın sonunda meşe kerestesi açığı tüm Akdeniz ülkelerini sarmış görünmektedir." "Venetian Shipping During the Commercial Revolution", *Venice and History* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press., 1966), 21.

H. C. Darby aynı noktayı İngiltere için de vurgular: "İngiltere'nin ticari denizciliğinin büyümesi ve İngiliz donanmasının Tudor devrinden itibaren gelişmesi, gemilerin teknesi için meşe, gemi direkleri için köknar ve gemi ambarları için zift ve katran gibi kalemlerin Baltık ülkelerinden getirilmesine bağlıydı." "The Clearing of Woodland in Europe." Willam I., Thomas, Jr. Yay.haz. *Man's Role in Changing the Face of the Earth* (Chicago Illinois: University of Chicago Press. 1956), 200.

maddeleri, ipegi sertleştirmek için üretim sürecinin sonunda kullanılan yapışkan sakız.¹¹⁰

Kıymetli madenler süs eşyası olarak, Avrupa’da tüketilmek üzere ve hatta daha çok Asya ile ticaret yapabilmek için revaçtaydı. Ancak aynı zamanda Avrupa ekonomisinin genişlemesi için bir gereklilikti. Kendimize bunun niçin böyle olduğunu sormalıyız. En nihayetinde, insanlar belirlenen kurallara uyduğu sürece bir ödeme aracı olarak para, her şeyden üretilebilir. Gerçekten de bugün biz neredeyse tamamen ödemelerimizi kıymetli maden olmayan şeylerle yapıyoruz. Dahası, Ortaçağ Avrupası da bazen yanıltıcı olarak “hayali para” diye adlandırılan “hesap parasını” kullanmaya başlıyordu.

Fakat metal paranın sembolik paraya benzemesi yüzyıllar alacaktı.¹¹¹ Bugün bile metal para tamamıyla sembolik anlama sahip değildir. Sonuç olarak Avrupa, paranın değeriyle metal bileşimin değiştirilmesi yoluyla sürekli oynanmasına maruz kaldı. Bu durum öylesine daimiydi ki Marc Bloch onu “para tarihinin evrensel bağı” olarak adlandırır.¹¹² Bununla birlikte, o zaman kimse ciddi olarak kıymetli metallerin terkinini teklif etmedi.

Bunun birçok sebebi vardı. Hükümetlere danışmanlık yapanların sistemden çıkarları vardı.¹¹³ Unutmamalıyız ki ortaçağın sonlarında darphaneler özel çıkarlara hizmet eden ticari mekânlardı.¹¹⁴ Fakat kişisel çıkardan daha belirleyici olan sebep, güçlü bir şekilde sistematize edilmemiş ekonomik sistemin yapısal gerçekliğinden kaynaklanan kolektif korku psikolojisiydi. Hesap parası her zaman için çökebilirdi. Bunu kontrol etmek ne kadar zengin olursa olsun –ferdi

110 Bkz. Godinho. *Annales E.S.C.*, V., s. 33.

111 Madeni parayı sembolik hale getiren ana unsur paraların parasal değerlerinden daha düşük bir mal değeriyle yapılmasıdır. Ancak Carlo Cipolla bunun İngiltere’deki küçük paralar için 18. yüzyıla kadar geçerli olmadığını ve aynı durumun Amerika için de 1853’e kadar söz konusu olduğunu belirtir. Bkz. *Money Prices*, s. 27.

112 Marc Bloch, *Esquisse d’une histoire monétaire de l’Europe* (Paris: Lib. Armand Collin, 1954), 50.

113 “Fransa’daki Capet monarkları tarafından görüşü alınan uzmanların tamamı olmasa da çoğunluğu tüccarlardı. Bunlar İtalyan tüccarları, uzun yol tüccarları ve eşraftan oluşuyordu. Ayrıca madeni para üreticileri ve değerli maden satıcıları da bu fotoğrafta sıkça yer buluyordu. [Bloch, *Age*, s. 529]”

114 “Madeni paralar çoğu zaman devlet tarafından basılmıyordu; bunlar başka özel kişilerin kendilerine getirdikleri madenden para kesen özel kişilere ihale ediliyordu. Bu para kesicilerin ilgilendiği esas konu tabii ki kamu faydası değil, kendi özel kazançlarıydı. Kralın kendisinin para bastığı durumlarda Kral da devletin başı olarak değil özel bir girişimci gibi davranıyordu.” Cipolla, *Money Prices*, s. 28.

olarak ya da ortaklaşa- kimsenin elinde değildi. Gerçekten de, para ekonomisinin bütünüyle çökmeyeceğini kim bilebilirdi? Daha önce çökmüştü. Kıymetli metaller birer korunma metoduydu. Paranın iki kullanımı (değer ölçüsü ve ödeme biçimi) birbirlerinden çok uzaklaşmadıkları sürece ödemede kullanılan para daima ekonomik bir meta olarak kullanılabilirdi.¹¹⁵ Bunun için de kıymetli madenlerin kullanımı vazgeçilmezdi. Dolayısıyla Avrupa onlar olmadan, kârın nakde çevrilmiş değer çeşitli ertelemeleriyle elde edildiği kapitalist bir sistemi geliştirecek kolektif bir güvene sahip olamazdı. Bu, başka sebeplerle esas teşkil eden, emperyal olmayan bir dünya-ekonomisi hesaba katıldığında daha da doğrudur. Zamanın sosyal yapısının vazgeçilmez bir unsuru olan bu kolektif psikoloji olgusu çerçevesinde, kıymetli madenler, gelişen bir dünya-ekonomisi için temel öge olarak görülmüş olmalıdır.

Keşiflerin sebepleri sadece Avrupa'nın elde etmek istediği ürünlerde değil aynı zamanda Avrupa'daki çeşitli grupların iş gereksinimlerinde de aranmalıdır. H. V. Livermore'un hatırlattığı gibi, "yeniden fetih (*Reconquista*) hareketini devam ettirme fikrinin, neredeyse çeyrek yüzyıl, sınır baskınlarıyla geçinmiş kişilere faydalı iş bulma ihtiyacından kaynaklandığını" bize söyleyen, o zamanın İberyalı tarih yazıcılarıdır.¹¹⁶

14. ve 15. yüzyılda önemli bir problem olan derebeylik gelirlerindeki düşüşü hatırlamalıyız. M. M. Postan İngiliz soyluların bunun sonucundaki tavırlarını (kaybedilmiş bir gelir standardını yeniden elde etmek için illegal şiddet kullanımı) "gangsterlik" olarak nitelendirir. Benzer olaylar İsveç'te, Danimarka'da ve Almanya'da da görüldü. Kullanılan şiddet formlarından biri kuşkusuz yayılcılıktı.¹¹⁷

115 Marc Bloch 15. yüzyıla ilgili ilginç bir örnek olarak Fransız *Chambre des Comptes*'ini verir: "Bir kraliyet, hesabından diğerine yapılan transferleri hesap ederken transfer edilen miktarı *livre, sous* ve *deniers* olarak kaydetmek yerine arada bu birimlerin metal değerinde ortaya çıkan değişiklikleri dikkate almak için hesaba bir katsayı eklemeyi ihmal etmezdi. Önceki hesaptan 416 *livre 19 sous tournoi* zayıf para, 319 *livre 19 sous tournoi* güçlü (yani cari) para eder." *Esquisse d'une histoire*, s. 49.

116 H. V. Livermore, "Portuguese History", H. V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil An Introduction*, (London and New York: Oxford Univ. Press. (Clarendon) 1953), 59. Vitorino Magalhaes-Godinho Portekiz'deki şiddetli sosyal çatışmanın (1383-1385) bitmesiyle Portekizlilerin 1415'deki Ceuta seferi arasında doğrudan bir bağ kurar. Bkz. *L'économie de l'empire Portugais aux XVe et XVIe siècles* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1969), 40.

117 "Tarihçiler (Fransızların İtalya'ya inmesi de dahil olmak üzere) 14. ve 15. yüzyılların büyük savaşlarıyla soyluların gelir düzeylerinin azalması arasında bağlantı kurar...

Burada kullanılmış olabilecek prensip, eğer feodal soylular kendi topraklarından yeterli gelir elde edemiyorlarsa, sosyal beklentilere cevap verecek gerçek geliri elde etmek için aktif bir şekilde kendisinden gelir elde edebilecekleri yeni topraklar arayacakları şeklindedir. Ve eğer bu noktada neden diğer Avrupa ülkeleri değil de Portekiz, deniz aşırı yayılmayı tercih etti diye sorarsak, bunun basit bir cevabı diğer ülkelerdeki soyluların daha şanslı olduğudur. Onların giriştiği yayılmalar daha kolay, gidecekleri bölgeler gemiyle değil atla gidecek kadar yakındı. Portekiz'in ise coğrafyasından dolayı başka şansı yoktu.

Şüphesiz deniz aşırı yayılma geleneksel olarak, genişlemiş ticaretten kar elde edecek olan tüccarların çıkarlarıyla ve tahtları için şan ve şöhret yanında maddi kazanç da arayan monarşi sahipleriyle ilintilendirilmiştir. Fakat pekâlâ İberyâ kökenli keşif girişimlerinin başlangıç motivasyonu, öncelikle soyluların, özellikle de henüz toprağı olmayan "küçük ogullar" diye bilinen kesimin çıkarlarından kaynaklanmış ve ancak ticaret ağı işlemeye başladıktan sonra tedbirli ve bilgili tüccar kesimi (ki bu kesim sınıf dışı olmakla tehdit edilen soylulardan daha az girişimciydi) olaya katılmaya teşvik edilmiş olabilirler.¹¹⁸

15. yüzyıldaki (ve hatta Atlantik adalarının sömürgeleştirilmesiyle birlikte 14. yüzyıldaki) büyük yayılma hareketleri aynı olaylar grubuna ait değil midir ve benzer sebeplerle başlatılmamış mıdır? Doğu Avrupa'daki yayılmayı, Danimarka ve Alman soylularının İskandinavya'yı ele geçirme çabalarını da paralel görebiliriz." Marian Malowist, "Un essai d'histoire comparée, les mouvements d'expansion en Europe au XV et XVI siècles," *Annales E.S.C.*, XVI-II. 5. Sept-Oct. 1962, 924.

- 118 Bkz. Malowist: "Portekiz sömürge yayılmasının ilk evresinde soyluların baskın bir rol oynadığı açıktır. Portekiz sömürge imparatorluğunun gelişme süreci ilerledikçe Portekiz tüccarlarının deniz aşırı ticaretteki payı arttı. İspanyolların Amerika'yı sömürgeleştirme süreci de benzer görünmektedir." *Africana Bulletin*, No. I s. 32-34. Benzer şekilde, Godinho'yu otoritesi olarak zikreden Chaunu iki tür Portekiz yayılması arasında ayırım yapar: "Temelde karada olan ve dolayısıyla soylular tarafından yürütülen ve biçim olarak siyasi, Ceuta'nın alınması ve *Reconquista*'nın Fas'a uzanmasıyla temsil edilen yayılma ve temelde ticari olan ve dolayısıyla çoğunlukla burjuvazi tarafından Afrika sahili boyunca yürütülen bir yayılma." *L'expansion européenne*, s. 363. Chaunu, Malowist'in yaptığı gibi, bu açıklamayı İspanyolların Amerika'yı fetihini kapsayacak şekilde genişletme eğiliminde olduğunu ekler.

Luis Vitale burjuvazinin rolünü değerlendirmede daha da ileri gitmeye hazırdır: "Portekiz 1381'de ilk burjuva devrimine şahit olur, bu Fransa'dan dört asır öncedir. Lizbon'un ticaret burjuvazisi, ticaretle Flanders'la bağlantılı olarak, feodal lordları iktidardan uzaklaştırır. Devrimin nihai başarısızlığı şartların burjuvazinin başarısı için henüz olgunlaşmadığını göstermiştir, fakat yükselişleri Kuzey Atlantik ticaretiyle, Denizci Henry'nin planlarında ve hepsinden öte 15. yüzyıl keşiflerinde yansıtılır.""Latin America: Feudal or Capitalist?" James Petras and Maurice Zeitlin, ed., *Latin America: Reform or Revolution?* (Greenwich, Connecticut: Fawcett, 1968), 34.

Yayılmanın sebebi aşırı nüfus artışı mıydı? Bu, meseleyi karıştıran sorulardan biridir. Braudel tabii ki Batı Akdeniz'in aşırı kalabalıklaştığını belirtir ve delil olarak da Yahudilerin ve daha sonra İspanyالی Berberilerin (Moriscos) çeşitli ülkelerden tekrar tekrar sürülüşlerini gösterir.¹¹⁹ Fakat E. E. Rich kendinden emin bir şekilde, 15. ve 16. yüzyıldaki yayılmanın bir motivasyonu olarak “fazla nüfusun daha tenha bölgelere kaydırılmasının ihmâl edilebilecek ölçüde olduğunu, daha fazlasını kaldırmak mümkün olmadığı için artan nüfusun savaşa ya da şehirlere gittiğini” ileri sürer.¹²⁰ Evet, belki de böyledir; fakat şehirlere (ya da savaşa) giden insanlar ne yediler, ne giyip nerede kaldılar? Avrupa'da nüfus için hatta artan nüfus için fiziksel olarak yer vardı. Gerçekte de bu, yayılmaya yol açan asıl problemin bir parçasıydı. Fiziksel olarak yerin olması soylularla karşılaştırıldığında köylü kesiminin durumunu güçlendiren, dolayısıyla derebeylik gelirlerindeki düşüşte ve feodalizmin krizinde rol oynayan bir faktördü. Avrupalı toplumlar buna çeşitli şekillerde tepki verebilirlerdi. Bir çözüm yolu kendilerini (en azından kapalı olarak) aşırı nüfusa sahip ve daha geniş toprağa ihtiyaç içinde olarak tanımlamaktı.¹²¹ Aslında soyluların (ve burjuvazinin) ihtiyaç duyduğu ve elde edeceği şey daha takip edilebilir bir işgücüydü. Mesele nüfusun hacmi değil, alt ve üst sınıflar arası etkileşimleri düzenleyen sosyal ilişkilerdi.

Son olarak, denizaşırı yayılma “Haçlı ruhu” ile Hıristiyanlığa çevirme ihtiyacı ile açıklanabilir mi? Yine, soru problemin anlaşılmasını engeller niteliktedir. Şüphesiz, Hıristiyanlık ulusal mücadelenin uzun bir süredir dini formda tanımlandığı İber Yarımadası'nda özellikle militan bir şekle bürünmüştü. Şüphesiz, mevcut dönem, Hıristiyanların Müslüman Türklerce Güneydoğu Avrupa'da (Viyana kapılarına kadar) yenildiği bir dönemdi. Ve Chaunu'nun ileri sürdüğü gibi, Atlantik genişlemesi pekâlâ bu olaylara gösterilen psikolojik reaksiyonu,

119 “Din bu infazların sebebi olduğu kadar bahanesiydi de. Daha sonraları, Georges Pariset'in çok uzun süre önce belirttiği gibi [sayılar yasası] XIV. Louis döneminde Fransız Protestanlara karşı da uygulandı.” Braudel, *La Méditerranée*, I. s. 360.

120 Rich. *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 302-303.

121 Bu kendini tanımlama olgusunun İber Yarımadası'ndaki tarihi tabii ki çok uzundur. Bkz. Charles Julian Bishko: “Kuzey Afrikalı Müslümanlara karşı bu bazen yavaş bazen hızlı sekiz asırlık ilerleme sadece askeri ya da siyasi bir kavga'nın destanı değil her şeyden önce bir ortaçağ *repoblacion*'u ya da İber Yarımadası'nın yeniden sömürgeleştirilmesi süreciydi.” “The Castilian as Plainsman: The Medieval Ranching Frontier in La Mancha and Extremadura”, Archibald R. Lewis ve Thomas F. McGunn, *The New World Looks at its History* (Austin: Univ. of Texas Press, 1969), 47.

“bir çeşit ileriye doğru kaçış, bir telâfi olgusunu”¹²² içeriyor olabildi. Şüphesiz Hıristiyanlığın tutkuları Portekizliler ve İspanyollarca alınan birçok kararı, belki de bağlılığın ya da aşırı bağlılığın yoğunluğunu açıklar niteliktedir. Fakat bu dini coşkuyu, mevcut sahnedeki birçok aktör tarafından içselleştirildiği kuşkusuz olan, takviye edici, süreklilik sağlayan ve ekonomik amaçları çarpıtarak gizleyen bir rasyonalizasyon olarak algılamak daha makuldür. Tarih tutkularının güvensizliğe dönüştüğüne o kadar çok şahit olmuştur ki, büyük ölçekli, uzun vadeli sosyal eylemlerin kökeninde, esasen böylesi inanç sistemlerinin olduğundan şüphelenmemek elde değildir.

Motivasyon konusunda söylediklerimizin tamamı dahi “neden Portekizliler?” sorusunu net şekilde cevaplandırmıyor. Avrupa’nın maddi ihtiyaçlarından, derebeylik gelirlerindeki genel krizden söz ettik. Bu problemi çözmede Atlantik yayılmasının Portekiz’in özellikle yararına olduğunu ortaya koyduk ama bu yeterince ikna edici değildir. Dolayısıyla burada motivasyon meselesinden, yeterlilik konusuna dönmeliyiz. Avrupa’nın bütün politik yapılanmaları arasında neden Portekiz ilk atılımı yapabilecek en yeterli ülke idi? Bunun bariz bir cevabı her haritada bulunabilir. Portekiz Atlas Okyanusu’na kıyısı olan, Afrika’nın yanı-başında bir ülkedir. Atlantik adalarının kolonileştirilmesi ve Batı Afrika’nın keşfi açısından Portekiz bölgeye en yakın ülkeydi. Ayrıca zamanın teknolojik imkânları çerçevesinde, okyanus akıntıları açısından en kolay Portekiz (ve Güney İspanya) limanlarından yola çıkmaktı.¹²³ Ek olarak, Portekiz uzun mesafeli ticarette çok tecrübeliydi. Her ne kadar Portekiz burada Venedikliler ve Cenevizlilerle bu konuda boy ölçüşemezse de son zamanlarda yapılan araştırmalar Portekiz’in bu alandaki temelini önemli ve muhtemelen Kuzey Avrupa’daki şehirler seviyesinde olduğunu gösteriyor.¹²⁴

122 Chaunu, *Seville*, VIII (1), s. 60.

123 “Kuzey Atlantik’te sıcak sulara doğru gemicilik yapmak için Lizbon’un kuzeyinden Gibraltar’a ya da belki de Lizbon’dan Fas’ın kuzey ucuna kadar olan kıyı şeridinden daha uygun bir yer yoktur. Ticaret rüzgarlarının en yavaş olduğu yaz gündönümü zamanında, sizi kıyıdan alıp açık denizlere, okyanusun ortasına götürecek rüzgarı sadece orada bulabilirsiniz. Sonra sonbahardan ilkbaharın başına kadar sizi geri getirecek rüzgar ve ters akıntılar da oradadır.” Pierre Chaunu, *Seville*, VIII (1), s. 52. Yardımcı bir haritayı Charles R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825* (New York: Knopf, 1969) da bulabilirsiniz, s. 54-55. Bkz. Braudel, *Civilisation Matérielle et Capitalisme*, s. 310-312.

124 “İber ülkelerinin modern zamanlarının başındaki kolonyal ve ticari gelişiminin ortaçağların sonraki dönemlerindeki dış ticarete yaşamış oldukları tedrici gelişimle mümkün kılındığı tartışılmaz.” Charles Verlinden, “Deux aspects de l’expansion

Üçüncü bir faktör sermaye varlığıydı. Venediklilerin büyük rakibi Cenevizliler, İber merkezli ticari girişimlere yatırım yapmaya ve bu bölgenin denizaşırı keşiflerini teşvik etmeye önceden karar vermişlerdi.¹²⁵ 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde Ceneviz, İspanyolları Portekizlilere tercih eder durumdaydı; fakat bunun sebebi büyük oranda Portekizlilerin artık kendilerini Ceneviz sponsorluğundan, himayesinden kurtarıp kâra ortak olabilecek seviyeye getirmiş olmalarıydı. Verlinden, İtalya'yı "Ortaçağ'da gerçekten kolonicilik yapan tek ulus" olarak niteler.¹²⁶ 12. yüzyılda Cenevizliler ve Pizalılar Catalonia'ya ilk geldiklerinde,¹²⁷ 13. yüzyılda Portekiz'e ilk ulaştıklarında,¹²⁸ bu, İtalyanların İberyalı halkları zamanın uluslararası ticaretine dahil etme çabalarının bir parçasıydı. Ancak bir defa oraya vardıktan sonra, İtalyanlar İber Yarımadası'nın kolonileştirilmesinde başlatıcı rolü oynamaya başlayacaklardı. Çünkü bu bölgeye erken gelmekle "İber Yarımadası'nın önemli bölgelerini fethetme imkânına sahip olmuşlardı."¹²⁹ Virginia Rau'ya göre, 1317'den itibaren "Liz-

commerciale du Portugal au moyen Age, *Revista Portuguesa de Historia*, IV, 1949, 170. Bkz. ayrıca Charles Verlinden, "The Rise of Spanish Trade in the Middle Ages." *Economic History Review*, X, I, 1940. 44-59. Benzer bir görüş de Michel Mollat tarafından ileri sürülür. "L'economie européenne aux deux dernières siècles du Moyen-Age," *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche* (Firenze: G. B. Sansoni, 1955) III, *Storia del medioevo*, 755.

Antonio H. de Oliveira Marques Portekizlilerin 13. ve 14. yüzyıllarda Flanders ile yaptığı ticaretin doğasını anlatır: "Notas para a Historia da feitoria Portuguesa na Flandres no século XV," *Studi in onore di Amintore Fanfani*, II. *Medioevo* (Milano: Dott. A. Giuffré. Ed., 1962), 437-476. Daha 1308'de Bruges'de bir Portekiz "ulus"unun var olduğunu ve malların Portekiz gemilerinde taşındığını belirtir, (s. 451). Bkz. Godinho, *Leconomie Portugaise*, s. 37.

125 K. M. Panikkar Cenova'nın 13. yüzyıldan itibaren Hindistan ticaret yolunu eline geçirmek istediğine işaret eder. "Cenevizliler sonunda, İspanya ve Portekiz aracılığıyla Venedik tekeline ve Müslüman engelini aştılar..." *Asia and Western Dominance* (London: Allen & Unwin, 1953), 26-27. Venedik tekelinin çöküşüyle ilgili bu anlatım çok basitken, Panikkar Cenova'nın bu anlamdaki uzun yıllardır süren arzusuna işaret ederken isabetli davranır.

126 Charles Verlinden, "Italian Influence in Iberian Colonization," *Hispanic American Historical Review* XXI-II, 2. May, 1953, 199.

127 Age, s. 200.

128 Bkz. Virginia Rau, "A Family of Italian Merchants in Portugal in the Fifteenth Century: the Lomellini," *Studi in Onore di Armando Sapori* (Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957), 718.

129 Verlinden, *Hispanic American Historical Review*, s. 205. Bkz. ayrıca, Charles Verlinden, "La colonie Italienne de Lisbonne et le developpement de l'economie metropolitaine et coloniale Portugaise," *Studi in onore di Armando Sapori* (Milano Istituto Edit. Cisalpino, 1957), I., 615-28.

bon Şehri ve Limanı büyük bir Ceneviz ticaret merkezi haline gelecekti.”¹³⁰ Şurası kesin ki, 14. yüzyıl sonları 15. yüzyıl başlarında Portekizli tüccarlar “(İtalyanların) bölgedeki perakende ticarete (bu ticaret dahilinde ulusal tüccarların baskın rolünü tehdit eden) gereksiz müdahalelerinden şikâyet eder olmuşlardı.”¹³¹ Çözüm basit ve bir dereceye kadar klasikti. İtalyanlar evlilik yoluyla yerlileştiler ve Portekiz ve Mader Adasında toprak sahibi aristokratlar haline geldiler.

Ticari ekonominin, Portekiz’in örneğin Fransa ya da İngiltere’ye kıyasla daha maceracı olmasına katkıda bulunan bir yönü vardı. İronik olan şuydu! Portekiz Avrupa dünya-ekonomisi olacak bölgeye en az entegre olan ülkeydi. Aksine İslami Akdeniz bölgesiyle ciddi oranda iç içe idi. Sonuç olarak, Portekiz ekonomisi daha para temelli ve nüfusu daha şehirliydi.¹³²

Fakat ne coğrafya ne de ticari güç Portekiz’in sahip olduğu avantajın sebebiydi; aynı zamanda devlet aygıtının gücünün de bu avantajın oluşmasında payı vardı. Bu açıdan Portekiz’de barış, 15. yüzyılda diğer batı Avrupa devletlerinden çok farklıydı. Onlar iç savaşla uğraşırken Portekiz’de barış vardı.¹³³ Devletin sağlamlığı sadece girişimcilerin gelişebileceği bir atmosfer yarattığı için ya da soylular Avrupa içi savaşlar dışında enerjilerini harcamaya teşvik ettiği için önemli değildi. Devletin güçlü olması, aynı zamanda devletin kendisi de birçok açıdan baş girişimci olduğu için önemliydi.¹³⁴ Devlet

130 Rau, *Studi in Onore di Armando Saporì*, s. 718.

131 Age, s. 719, italikler eklenmiştir.

132 “[Portekiz’deki] iç pazarın oluşturulması en yüksek noktasına 14. yüzyılda ulaşmış ve ilk ciddi sınırlamalarla o zaman karşılaşmıştır. Bunun nedeni belki de Portekiz’in zengin Müslüman bölgesine dahil olması, ticareti Batı Avrupadaki kadar daha yüksek, parasal ödemelerin egemen olduğu bir faaliyet düzeyinde sürdürmüş olmasıydı. Dolayısıyla, senyörlerin sömürüsüne karşı baş kaldıran, paranın alım gücündeki düşüşle yıkıma uğramış, kıyıdaki büyük şehirlerin cazibesine kapılmış köylüler bu ticaret şehirlerinin zenginleşmesine ve ticaretin genişlemesine katkıda bulunmuşlardır.” J.G. Dasilva, “L’autoconsommation au Portugal (XIVe-XXe siècles),” *Annales E.S.C.*, XXIV, 2. mars.avr. 1969, 252. İtalikler eklenmiştir.

133 “Portekiz liderliğine katkıda bulunan önemli bir faktör 15. yüzyılın bütününde Portekiz’in fiili olarak iç çatışmalardan uzak, birleşik bir krallık olmasıydı, öte yandan Fransa Yüzyıl Savaşları’nın son yıllarını yaşamaktadır. 1115 Agincourt Savaşı’nın ve Ceuta’nın Portekizlilerin eline geçtiği yıldır ve Burgundy’nin rekabetiyle uğraşmaktaydı. İngiltere Fransa’yla mücadele etmekte ve Gül Savaşları’yla uğraşmakta; İspanya ve İtalya, hanedanlık ve diğer iç çatışmalarla uğraşmaktaydı.” C. R. Boxer, *Centuries of Portuguese Expansion Four, 1415-1825* (Johannesburg; Witwatersrand Univ. Pres. 1961), 6.

134 “Feodalizmde nasıl ki bir toprak vasalın özel mülküysen, devlet de prensin özel mülküydü. Prensler ve vasallar mahkemelerinin yargılarını, topraklarının işlenmesini

istikrarlı olduğunda enerjisini kârlı ticari faaliyetlere aktarabilirdi. Portekiz'in coğrafi ve tarihi açıdan en akıllıca ticari girişimi, devletin Atlantik yönünde bir yayılma planı gütmesiydi.

Neden Portekiz? Çünkü Avrupa devletleri arasında sadece Portekiz istek ve imkânları maksimize etmişti. Avrupa, genişleyen ekonomisini destekleyecek, derebeylik gelirlerindeki ciddi düşüşü telâfi edecek ve feodalizmin krizinin beraberinde getirdiği yeni ortaya çıkan ve potansiyel olarak çok şiddetli olan sınıf savaşlarını sona erdirecek daha geniş bir zemine ihtiyaç duyuyordu. Avrupa'nın ihtiyacı çoktu: Kıymetli madenler, temel gıda maddeleri, protein kaynakları, protein kaynaklarını koruyacak vasıtalar, yiyecek, ağaç, tekstil imal edecek hammadde. Avrupa ayrıca daha kolay kontrol edilebilir işgücüne ihtiyaç duyuyordu.

Fakat "Avrupa" somut bir varlık olarak algılanmamalıdır. Saydığımız uzun vadeli projeleri gerçekleştirmek için çalışan hiçbir merkezi kurum yoktu. Kararlar anlık çıkarlarına göre hareket eden insan grupları tarafından veriliyordu. Portekiz'de ise "keşif işinde" birçok grup için avantaj vardı: Devlet, soylular, yerli ve yabancı ticari burjuvazi, hatta şehirlerdeki yarı proletarya.

Devlet için, küçük olan devlet için var olan avantaj aşikârdı. Yayılma, geliri artıracak ve şan getirecek en etkili yoldu. Ve Portekiz devletinin dikkati neredeyse diğer bütün Avrupa devletlerinin aksine iç sorunlarla dağılmamıştı. İspanya, Fransa ve İngiltere'den en az yüz yıl önce, ortalama bir politik istikrara ulaşmıştı. İşte bu istikrar soylular için itici gücü yarattı. Avrupa'nın diğer bölgelerindeki soylularla aynı maddi problemleri paylaşan soylular, kazansalar bile girecekleri yıkıcı savaşların sakinleştirici ve maddi potansiyelinden mahrum olacaklardı. İçeriye doğru genişleyerek maddi durumlarını düzeltmeyi de ümit edemezlerdi çünkü Portekiz'in çok toprağı yoktu. Dolayısıyla okyanus ötesi yayılma fikrine sempatiyle bakıp, "küçük ogullarını" bu yolda yapılacak girişimlerine liderlik etmek üzere sundular.

Burjuvazinin çıkarları, soylularınkiyle bir kez bile çelişmedi. Uzun süredir uzak mesafeli ticaretle modern kapitalizme hazırlanmış ve (İslami Akdeniz dünyası ile ekonomik ilişkiden dolayı) ciddi

ve ordularının fetihlerini kâr amacı güden girişimler haline getirmişlerdi. Sonraları, feodalizmin ruhu ve yasal formları büyük oranda okyanus yayılmasına da uygulanmıştı." Frederic C. Lane, "Force and Enterprise in the Creation of Oceanic Commerce," *Venice in History* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966), 401-402.

oranda para ekonomisine dönmüş bir bölgede yaşama tecrübesine sahip burjuvazi de küçük Portekiz pazarının sınırlarından kurtulmak istiyordu. Kapital konusundaki eksikliklerini, Venediklilerle rekabetlerinden dolayı, Portekizlileri finanse etmeye hazır olan Cenevizliler tamamladı. Yerli ve yabancı burjuvazi arasındaki potansiyel çatışma da, Cenevizlilerin uzun vadede Portekiz kültürüne asimile olmaya rıza göstermesiyle engellendi.

Son olarak, keşifler ve arkasından gelen ticari akımlar, çoğu, derebeylik krizi sonucu artan sömürü dolayısıyla, şehirlere kaçmış kişilerden oluşan şehirli yarı-proleterya iş imkânları sağladı. Bir kez daha, iç kaosa yol açabilecek bir potansiyel, dışa yayılmayla en aza indirilmişti.

Ve eğer bu istek ve imkânlar konjonktür için tek başına yeterli değilse, Portekiz ek olarak böylesi bir girişim için mümkün olan en iyi bölgede olma nimetine sahipti. Bu bölge sadece Atlas Okyanusu'na ve güneye uzandığı için değil, aynı zamanda faydalı okyanus akıntılarının birleştiği yerde olduğu için de en iyi bölgede sayılabiliyordu. Dolayısıyla geriye baktığımızda atılımı Portekiz'in yapmış olması şaşırtıcı görünmüyor.

Kitabın ana konusuna geçmeden yüzleşmemiz gereken bir mesele daha var. Şimdiye kadar, Avrupa'yı kapitalist bir dünya-ekonomisi geliştirmenin eşiğine getiren şeyleri açıklamakla ilgilendik. Çoğunlukla kapitalizmin nasıl sadece bir dünya-ekonomisi çerçevesinde uygulanabilir olduğu, bir dünya imparatorluğunda işletilemeyeceğini açıklayacağımız için, bunun neden böyle olduğuna da kısaca değinmeliyiz. Buna uygun bir karşılaştırma, on üçüncü ve on altıncı yüzyıllar arasında aşağı yukarı aynı nüfusa sahip olan Avrupa ile Çin arasındaydı.¹³⁵ Pierre Chaunu'nun yerinde ifadesiyle:

Cristopher Columbus'un ve Vasco da Gama'nın Çinli olmayışları, üzerinde düşünmeye değer bir konudur. En nihayetinde, tarihi verilerin anlamamıza müsaade ettiği kadarıyla, 15. yüzyılın sonunda Akdeniz'le karşılaştırılabilir büyüklükteki Uzak Dogu, hiçbir şekilde, yüzeysel olarak bile, Avrasya kıtasının Uzak Batısından aşağı kalır durumda değildi.¹³⁶

135 Bkz. *Fernand Braudel, Civilisation Materielle et Capitalism*, s.24

136 Chaunu, *Seville*, VIII (1), s. 50.

“Hiçbir şekilde aşağı kalır değil” miydi? Bu, geleneksel olarak teknolojilerin karşılaştırılmasını gerektirir. Bu noktada bilim adamları fikir ayrılığına düşüyor. Lynn White, Jr.’a göre Avrupa’nın 16. yüzyılda genişlemesinin sebebi, M.S. 9. yüzyıl gibi erken bir dönemde tarım teknolojisi konusunda dünyanın diğer bölgelerini geride bırakmış olmasıdır:

Kuzey Avrupa 6.yüzyılın ilk yarısı ile 9.yüzyılın sonu arasında birleşerek tamamıyla yeni bir tarım sistemine dönüşecek bir dizi buluş ortaya koydu ya da ithal etti. Köylü emeği açısından bu, dünyanın o güne kadar gördüklerinin en iyisiydi. (White burada ağır saban, üç tarladan oluşan nadas sistemi, sığırlar için açık otlama alanları ve modern koşum takımı ile at nalından bahsediyor. I.W.) Bu yeni sistemin yeni öğeleri mükemmelleştirilip yaygınlaştırıldıkça daha çok yiyecek üretildi ve nüfus arttı. Ve kuzeyli köylülerin toprağı bırakıp şehirlere, sanayi ve ticarete yönelmesine imkân tanıdı.¹³⁷

White ayrıca, Kuzey Avrupa’nın 8. yüzyılda askeri teknolojide, 11. yüzyılda sanayi üretiminde başı çektiğini ileri sürer. Bunun nedeni sorulacak olursa, White’ın cevabı barbar işgallerinin yarattığı derin karışıklıktır. Batı Avrupa aynı şeye muhtemelen Toynbee tarzı bir yaratıcılıkla tepki göstermişti.¹³⁸

Ancak diğer akademisyenler olayların analizinde aynı kanıda değildir. Askeri teknolojiyi ele alalım. Carlo Cipolla’nın iddiası şöyledir:

15. yüzyılın başına kadar Çinlilerin silahları muhtemelen en az Batılıların silahları kadar, belki de ondan daha iyiydi. Bununla birlikte, 15. yüzyılda Avrupa teknolojisi gözle görülür ilerleme kaydetti. Avrupa’daki toplar Asya’da yapılmış topların hepsinden daha güçlüydü ve bu yüzden Avrupa’nın topçu gücünün yarattığı korku ve şaşkınlığın yankıları 16. yüzyıla ait kaynaklarda kolaylıkla görülebilir.¹³⁹

137 Lynn White, Jr. “What Accelerated Technological Progress in the Western Middle Ages?” A. C. Crombie, Yay.Haz. *Scientific Change* (New York: Basic Books, 1963), 277.

138 “Bir toplumda yenilik girişimini gerekli kılan temel faktör yeniliğin öncesinde gelir. Bu hipotezi bir bütün olarak orta çağlara uygularsak, batının orijinalliğinin büyük bölümünün Latin Hristiyanlığının 3. yüzyıldan aralıklarla onuncu yüzyıla kadar süren barbar işgalleri dalgasından Doğudan (Bizans ve İslam) daha çok yara almasıyla ilişkili olduğu görülecektir. Batı, yeni kalıplara akmaya hazır erimiş bir toplumdur. Değişikliğe fevkalade hazırdu ve onunla uyumluydu.” [Age] s. 282.

139 Carlo Cipolla, *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400-1700*. London: Collins, 1965, 106-107.

Benzer şekilde, halen Çin bilimi ve teknolojisi üzerine yaptığı muhteşem çalışmalarıyla meşgul olan Joseph Needham, Avrupa'nın teknoloji ve endüstride Çin'in önüne geçmesinin tarihini ancak M.S. 1450 olarak belirler.¹⁴⁰ Avrupa'nın bu atagının ardında ne vardı? Sadece bir tek şey değil, der, Needham, fakat "organik bir bütün, bir değişim paketi vardı."

Çin toplumu kendiliğinden ortaya koyduğu bu gelişmesinin hiçbir safhasında Batı'daki "bilimsel devrim" ve Rönesans paralelinde keskin değişiklik yaşanmamıştır. Çin'in geçirdiği evrimi, 2. ve 15. yüzyıllar arası Batı'ya kıyasla çok yukarıda seyreden ama oldukça yavaş yükselen bir eğriyle resmetme eğilimindeyim. Fakat Batı'da Bilimsel Rönesans'ın Galileo devrimiyle, bilimsel keşfin temel yönünün kendisinin keşfedilmesiyle, başlamasıyla, Batı'nın bilim ve teknoloji eğrisi patlama seviyesinde yükselme göstererek, Asya seviyesinin üzerine çıktı... Bu şiddetli olağan dışı gelişme şimdilerde kendini bir düzene oturtmaya başlıyor.¹⁴¹

Bazı akademisyenler 15. yüzyılda Avrupa'da gemi dümeninin icadının oynadığı önemli rolü vurgular.¹⁴² Ancak Needham dümenin aşağı yukarı 1. yüzyıldan itibaren Çin'de var olduğunu ve muhtemelen 12. yüzyılda Çin'den Avrupa'ya geldiğini iddia eder.¹⁴³

Eğer Needham'ın, Çin'in teknolojik yeterliliği ve Batı atak yapana kadarki sürede üstünlüğü iddiası doğruysa, Çin ve Portekiz, deniz aşırı keşiflerinin neredeyse eşzamanlı olarak başlayıp Çin'in sadece 28 yıl sonra kıtasal kabuğuna çekilip bir daha bu alanda bir girişimde bulunmamış olması daha da çarpıcıdır. Bunun sebebi başarısızlık da

140 Bkz. Joseph Needham, Commentary on Lynn White, Jr. "What Accelerated Technological Change in the Western Middle Ages?" A. C. Crombie ed., *Scientific Change* (New York: Basic Books, 1963 a), s. 32.

141 Joseph Needham, "Poverties and Triumphs of Chinese Scientific Tradition," Crombie, Yay. Haz., *Scientific Change* (New York: Basic Books, 1963 b), 139, İtaliye eklenmiştir.

142 Boies Penrose, *Travel and Discovery in the Renaissance, 1420-1620* (Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press., 1952), 269-270.

143 Bkz. Joseph Needham, "The Chinese Contributions to Vessel Control", *Scientia*, XVI, 99. May 1961, 165-167. Needham, 5. International Colloquium on Maritime History'de bu sunumu yaptığında W.G.L. Randles tarafından bağımsız buluş imkanı konusunda özellikle sorgulandı. Şüpheleri teyid edercesine, bunun ateşini göstermenin güç olduğunu belirterek karşılık verdi. Bkz. "Discussion de la communication de M. Needham", Joseph Needham, "Les Contributions chinoises à l'art de gouverner les navires", *Colloque internationale d'histoire maritime*, 5e, Lisbonne, 1960 (Paris: 1966), 129-131,

degildi. Hadım Amiral Cheng Ho'nun 1405 ile 1433 arası yaptığı yedi seferin hepsi büyük birer başarıydı. Ho, seferlerinde Hint Okyanusu'nu Java'dan Seylan'a ve Doğu Afrika'ya kadar dolaşmış, getirdiği hediyeler ve egzotik mallarla Çin sarayının büyük takdirini kazanmıştı. Seferler Chang Ho'nun 1434'de ölümüyle son buldu. Dahası, aynı şekilde hadım olan Wang Chin, 1479'da Annam'a askeri bir sefer düzenlemeye niyetlenip Cheng Ho'nun Annam hakkındaki notlarını gözden geçirmek için arşive başvurduğunda kendisine izin verilmemiş, belgeler gizli tutulmuştu. Sanki ortada Cheng Ho'yu hafızalardan silmek için bir çaba vardı.¹⁴⁴

Bu seferlerin kaynağı da, sona ermelerinin sebepleri de aynı şekilde net değildir. Bu seferlerin sürekli bir biçimde Konfüçyüs felsefesine sahip devlet yetkililerinin muhalefetiyle karşılaşmış olması muhtemeldir.¹⁴⁵ Soru bunun niçin böyle olduğudur; imparator bu seferleri desteklemiş gibi görünüyor. Başka türlü nasıl başlatabilirlerdi ki? Daha fazla kanıt Tien Tse Chang tarafından ortaya konmuştur: M.S. 8. yüzyıldan beri varlığını sürdüren Ticari Gemiler Bürosu'nun işlevi, 15. yüzyılın başından itibaren gümrük vergisi toplamaktan, (Cheng Ho döneminde tartışılmaz öneme sahip olan) haraçların nakledilmesine değiştirilmişti. Dolayısıyla gümrük vergisinin toplanması eyaletlerin fonksiyonu haline gelmişti. Chang, muhtemelen bazı bölgelerde gümrük oranlarının düşmesine yol açan gümrük vergisi tahsilinin adem-i merkezileştirilmesinden bahisle, "İmparatorun

144 Bkz. William Willetts, "The Maritime Adventures of the Great Eunuch Ho", Colin Jack Hinton, Yay. Haz., *Papers on Early South-East Asian History*, (Singapore: Journal of Southeast Asian History 1964), 38.

145 "Yaklaşık 1405 senelerinde Hadım Amiral Cheng Ho altmış üç okyanus gemisinden oluşan bir donanmayla yelken açmış ve güney denizlerinin birçok bölgesini ziyaret etmiştir. Sonraki otuz yıl boyunca buna benzer birçok sefer düzenlenmiş, bunlar sonucunda coğrafya ve deniz yolları ile adalar ve Hindistan'ın ürünleri hakkında bol miktarda bilgi toplanmıştı. Bu seferlerin nedeni bilinmiyor; bunlar kara yolları üzerinde tükenen dış ticareti dengelemek ya da imparatorluk sarayının ihtişamını arttırmak ve hatta resmi yıllıkların söylediği gibi, (gerçekten bir keşiş olarak yer altında kaybolan ve yıllar sonra bir rejimde bulunan) imparatorun selefi ve yeğenini bulmak amacını güdüyor olabilir. Her halükârda başladıkları gibi aniden ve sebebi bilinmeden durdular. Hadımlarla Konfüçyüsçü bürokratlar arasındaki kavga işin içinde miydi değil miydi bilinmez. Ama sonuçta Hint Okyanusu ticareti Araplara ve Portekizlilere bırakıldı." Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, I. (London and New York: Cambridge Univ. Press., 1954), 143-144.

amacı Çin için önemi apaçık ortada olan dış ticareti teşvik etmek değil miydi?" diye sorardı.¹⁴⁶

Apaçık ortada; fakat kısa süre sonra bu teşvik ortadan kalkacaktı. Peki niçin? William Willetts'e göre bunun Çinlilerin *dünya görüşüyle* ilgisi vardı. İleri sürüldüğüne göre, Çinliler kendini beğenmiş bir tavırla, zaten bütün dünyanın kendilerinden ibaret olduğuna inandıkları için sömürge faaliyetlerinde boy göstermemişlerdi.¹⁴⁷ Buna ek olarak, Willetts keşiflerin durmasının daha yakından bağlantılı iki açıklamasından söz eder: "Konfüçyüsçü resmi sınıfın hadımlara duyduğu patolojik nefret"¹⁴⁸ ve "*Hazinenin, denizaşırı seferlere yapılan harcamalardan dolayı erimesi.*"¹⁴⁹ İkinci sebep tuhaf duruyor, çünkü sömürge girişimlerinin sonuçlarının *hazineden* yapılan harcamaları telâfi etmesi beklenirdi. En azından aynı dönemin Avrupalı *hazineleri* için durum böyle gözüküyordu.

Bu konuda, farklı politik odakların ilk başta Hint Okyanusu'na yönelen girişimleri, başka yöne çevirdiğini iddia eden açıklamalar da vardır. Örneğin G. F. Hudson'a göre, 1421'de başkentin, artan barbar göçebe Mogol tehdidi yüzünden, Nanking'den daha kuzeye, Pekin'e taşınması, sarayın dikkatini başka yöne çevirmişti.¹⁵⁰ Boxer dikkat dağıtan şeyin Çin'in doğu kıyılarında faaliyet gösteren baskıncı Japon korsanları (Wako) olduğunu ileri sürer.¹⁵¹ M. A. Meilink-Ro-

146 Tien-Tsé Chang, *Sino-Portuguese Trade From 1514 to 1644* (Leiden, Netherlands: Brill, 1934), 30.

147 "Yüzlerce okyanus gemisinin ve on binlerce adamın kullanıldığı bu şaşırtıcı seferlerin pratikteki sonuçlarının ne olduğu sorulabilir. Buna verilecek kısa cevap hiçbir şey olacaktır. Ming Çinlileri İmparatorluk kurucuları değildir. Siyaset bilimcilerinin, kolonyal bir rejimden ayrılmaz *reel politik* korkuları kavramı yoktu. Misyon anlayışları, *sturm und drang* görüşleri yoktu. Teorik olarak göğün oğlu, tüm dünyayı, *t'ien hsia*, göğün altındakileri yönetiyordu ve elçileri bunu Göğün Oğlu'nun tahttaki dingin varlığıyla canlandırılan bir bin yılda yeni bir yön çizmek amacıyla kendilerini medeni dünyanın kenarlarındaki tarif edilmez barbarlara göstermek için yeterli görüyordu." Willetts, *Papers on Early South-east Asian History*, s. 30-31.

148 Age, s. 37.

149 Age, s. 38.

150 Bkz. G. F. Hudson, *Europe and China* (London: Arnold 1931), 197. Bu aynı zamanda kuzeye yönelik bir nüfus akışının da sonucu olabilir miydi? "Bu bölgesel analiz Güney Çin'in [Ming Hanedanlığı zamanındaki] nüfus kaybı (Nanking sayılmazsa 12 milyon) neredeyse tam olarak Kuzey Çin'deki (9 Milyon) ve Batı ve Güney-Batı'daki (3 milyon) artışla dengelenmiş görünmekteydi." Otto B. van der Sprenkel, "Population Statistics of Ming China" *Bullettin of the SOAS*, XV, Part 2, 1953, 306.

151 "Yangtze ve Pearl nehirleri arasındaki kıyıyı güçlendirme işi, modern Çinli tarihçilere kuzeyden gelen Tatar istilacılara karşı Çin Seddi'nin inşasına benzetilir. Bu

clofsz ise Müslüman tacirlerin Çinlileri Hint Okyanusu'ndan ayrıl-maya zorlamasının, Çinlilerin geri çekilmesinde ivmelendirici bir rol oynamış olduğunu ileri sürer.¹⁵²

Bütün bunların hepsi doğru olsa bile yine de yeterli sebep de-gildir. Niçin bu dış zorlukları aşılmaz mutlak engeller yerine, iler-lemeyi yavaşlatan etmenler olarak görececek bir iç motivasyon yoktu? Durum bazı yazarların iddia ettiği gibi, Çinlilerin genişlemek iste-memelerinden mi ibaretti?¹⁵³ Pierre Chaunu Çin'de olmayan şeyler-den birinin genişleme konusunda "ortak iradeye sahip gruplar" oldu-gunu söylerken bize bir ipucu veriyor.¹⁵⁴ Bu yorum daha açıklayıcı; çünkü hatırladığımız gibi Portekiz'de deniz aşırı keşif ve yayılma ko-nusunda farklı sosyal grupların ortak çıkarları mevcuttu. Dolayısıyla şimdi Avrupa ve Çin'in birbirinden ayrıldığı yönleri inceleyelim.

İlk önemli fark tarımsal açıdan toprağın işlenişi ve mahsûl üre-timi konusundaydı. Avrupa'da et tüketiminin 14. yüzyıldaki "krizle" artan öneminden bahsetmiştik. Her ne kadar et tüketimi daha sonra 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar düştüyse de bu, toprağın otlak ye-rine hububat üretiminde kullanıldığı anlamına gelmez. Avrupa'da aşırı nüfus artışı sebebiyle, 16. yüzyıldan sonra üst sınıfların mutlak

pek tabii ki bir abartıydı. Ancak bu kronik saldırılarla başa çıkabilmek için gerekli masraflı kıyı savunma sistemleri hiç şüphesiz Ming devlet hazinesi üzerinde bas-kı oluşturuyordu ve belki de Hint Okyanusu'na yapılan Çin deniz seferlerinin terk edilmesine katkıda bulunmuş olabilir, (s. 126)" C. R. Boxer, *The Christian Century in Japan* (Berkeley: Univ. Of California Press, 1967), 7.

George Sansom, bu olguya Japonlar açısından bakarak fikir verici bir Avrupa para-leli görür. "Hem Çin hem de Kore'nin *Wako* yağmalarından zarar gördüğüne şüphe yok. Hata kısmen Çinlilerindi, zira yabancı ticaretine karşıydılar. Öte yandan Japon otoriteler yasal ticareti arttırmaktan oldukça memnundu. Fakat bunlar Bakufuların [Japon merkezi otoritelerinin] korsanlığı bastırmakta aşırıya kaçmada mütereddit olmasının da nedeniydi. Çinlilerin barışçıl niyetlerinden pek emin olunamıyordu ve korsan şeflerine, Kraliçe Elizabet'in Sir Francis Drake'e baktığı gibi -duruma göre bir korsan ya da bir deniz kaptanı olarak- bakılıyordu. Bunun yanında korsanlara karşı eylem Bakufuların Batılı komutanlar üzerindeki kontrolüne dayanıyordu ve 1400'den önce Yoshimitsu, iktidarı güçlü bir şekilde eline alamamıştı." *A History of Japan: Vol. II 1334-1615* (California: Stanford Univ. Press, 1961), 177-178.

152 "Çinlilerin 14. yüzyılda Endonezya takım adalarında oynadığı rol çok çarpıcıdır. Bu okyanustaki ticaret egemenliği Müslümanların eline geçtiğinde Çin gemileri kaybol-maya başladı. Muhtemelen burada bir bağlantı söz konusudur." M. A. Meilink-Roe-lofsz, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630* (The Hague: Nijhoff, 1962), 25,74.

153 Bkz. R. Sersoise, "Les Relations entre la Chine et l'Afrique au XVe siècle," *Le mois en Afrique*, No: 6, Juin 1966, 30-45.

154 Chaunu, *L'expansion Européenne*, s. 335.

hacminin artması dolayısıyla aynı arazi yine et üretiminde kullanılmış olabilir. Bu yorum aşağı kesimlerin et tüketiminde görülen göreceli düşüşle çelişmez, çünkü bu sınıf tahıl ihtiyaçlarını çevre bölgelerden ithal ederek ve Batı Avrupa'da da teknolojik gelişmenin getirdiği avantajla daha yoğun ekim yaparak karşılar durumdaydı.

Aksine Çin, ülkenin güneydoğu bölgesinde pirinç üretimini geliştirerek daha güçlü bir tarımsal taban oluşturmaya çalışıyordu. Avrupa'da büyükbaş hayvana olan eğilim beraberinde hayvan gücünün tarımda kullanımını getirdi. Pirinç, dönüm başına ürettiği enerji açısından çok üstün olmakla birlikte, gerektirdiği insan gücü noktasında da çok ötededir.

Chaunu, bundan hareketle Avrupa'da hayvan gücünden faydalanılmasını, "hayvan gücü kullanımının, keşiflerden sonra en çok rağbet gören şey olarak algılandığı bir dönemde, Avrupalıların 15. yüzyılda Çinlilerin elindekinden aşağı yukarı beş kat daha kuvvetli bir motor gücüne sahip olduğu anlamına geldiğine"¹⁵⁵ işaret eder.

Ancak ele aldığımız mesele açısından bu teknolojik ilerlemeden de önemli olan, insanla toprak arasındaki bu farklı ilişkinin ima ettiği şeydir. Chaunu'un dediği gibi:

Avrupalı yeri tüketir. 15. yüzyıl başlangıcındaki demografik dipte bile Avrupa'da yer yoktu. Fakat Avrupa yersiz ise Çin de insansızdı.

Batının "yükselişi" öyle görünüyor ki Çin'in pirinç üretimi "yükselişi" ile aynı zamanda (11.-13. yüzyıllar) gerçekleşti. Fakat Batıninkî çok daha devrimsel boyutlardaydı çünkü bu eylem büyük Akdeniz bölgesini dünyayı fethetmeye mahkûm etmişti.

Çin'in 15. yüzyılda yaşadığı başarısızlık her açıdan imkânsızlıktan ziyade motivasyon eksikliğinden kaynaklanmıştı. Esas motivasyon çoğunlukla bilinçaltında işlevini gören yer ihtiyacı idi.¹⁵⁶

Burada en azından Çin'in niçin denizaşırı yayılmayı istememiş olabileceği konusunda makul bir açıklama yapmaya çalıştık. Çin aslında yayılıyordu, ama içe doğru pirinç üretiminin sınırlarını genişleterek... Avrupa'nın 15. yüzyıldaki "içerideki Amerikalıları", daha çok yere ihtiyaç duyulan tarımsal yaklaşımlar dolayısıyla çabucak tüketilmişti. Ne insanlar ne de toplumlar zor işlere isteyerek, gönüllü başlamazlar. Keşif ve sömürgeleştirme de zor işlerdendir.

¹⁵⁵ Age, s. 336.

¹⁵⁶ Age, s. 338-339

Son olarak değerlendirmeye alınabilecek bir konu da, her ne sebeple olursa olsun, Çin’de 15. yüzyılda, Van der Sprenkel’in “anti-sömürgecilik” diye adlandırdığı bir olgunun ortaya çıkışıdır. Bu olgu çerçevesinde nüfus pirinç üreten bölgelerden dışarıya kaydı.¹⁵⁷ Her ne kadar bu hareket, her zaman için sosyal tanımla ilişkili bir terim olan aşırı nüfus yoğunluğunu hafifletmiş olabilse de, bir sömürge imparatorluğunun sağlayacağı telâfi edici avantajların yokluğu ile birleşerek, Çin’in sanayileşme potansiyelini zayıflatmış olabilir. “Yükseliş”, dolayısıyla bu şekilde çökmüş olabilir.

Avrupa ile Çin arasında ikinci bir büyük fark daha bulunmaktadır. Çin, zamanın Türk-İslam dünyası gibi büyük bir imparatorluktu. Avrupa ise değildi. Avrupa, başlangıç seviyesinde, küçük imparatorluklar, ulus-devletler ve şehir-devletlerinden oluşan bir dünya-ekonomisiydi. Bu fark birçok açıdan önemliydi.

Weber’in bir imparatorluğun dağılmasında gözlenen iki farklı biçimin; Avrupa’da görüldüğü gibi feodalleşmenin ve Çin’de görüldüğü gibi arpalık sisteminin gelişmesinin getireceği sonuçlar hakkındaki argümanına bakalım.¹⁵⁸ Weber yeni merkezileşmiş bir devletin, feodal sistemden çıkmasının arpalık sisteminden çıkmasından daha muhtemel olduğunu ileri sürer. Weber’in argümanı şöyledir:

Batıdaki derebeylikler, Doğu’daki Hindistanlı derebeyler gibi, saltanat temelli devlet gücünün merkezi otoritesinin çözülmesi sonucunda ortaya çıktılar: Batı’da Büyük Karlos Hanedanlığı, Hindistan’da Halifelikler ve Mihracelikler ya da Hindistan’ın Büyük Mogol İmparatorluğu, çözülerek derebeyliklerin ortaya çıkacağı zemini oluşturdular. Ancak Büyük Karlos Hanedanlığı’nda, temel ihtiyaç üretimine dayalı kırsal bir ekonomi çerçevesinde yeni sınıf ortaya çıktı. (Dolayısıyla ekonomik gelişmenin seviyesi muhtemelen Dogudaki eşdeğerinden daha aşağıdaydı. -I.W.) Derebeyi

157 “Moğolların gücü kırıldığında, Ming dönemi aşırı kalabalık güney tarafındaki baskı yaratan şartlara karşı güçlü bir reaksiyona şahit olmuş görünmektedir.” *Bulletin of the SOAS*, XV, Van der Sprenkel, s. 308. Van der Sprenkel, Hudson’un aksine, vurgunun kuzeye kaymasının açıklaması olarak Moğolların tehdidinin azalmasını verir.

158 *The Religion of China* (New York: Free Press, 1951), Max Weber’e yapılan sözlükte Hans Gerth şöyle yazar: “Arpalık: Bir memurun devlet ya da kilise arazilerinden ya da diğer kamu gelirlerinden yararlanma hakkı. Weber bu tür memurları ‘arpalık sahibi’ olarak nitelendirir. Arpalık sahibi memurlara dayalı bir siyasi sosyal sisteme Weber ‘arpalıklık’ adını verir. (s. 305).” Eric Wolf pederşahi (ya da feodal) alanla arpalıklık alan arasındaki farklara çiftçiler açısından değinir. *Peasants* (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1966), 50-52.

sınıfı, müteakip savaştan sonra beliren bir yöntem olan, yeminli sadakat anlaşması yoluyla kralla bağlanıp, kendisini kralla hür vatandaşlar arasına yerleştirdi. Hindistan'da da feodal ilişkiler mevcuttu ama mutlak olarak soylu sınıfını ya da derebeylerini doguracak nitelikte değildi.

Dogunun birçok bölgesinde olduğu gibi Hindistan'da da, karakteristik derebeyi sınıfı vergi mültezimliği ve çok daha bürokratik olan devletin askeri ve vergi arpalık sınıflarından türedi. (Vergi mültezimliğinin derebeyliğe kaynak teşkil etmesinin muhtemel sebepleri, Doguda merkezi gücün hâlâ vergi talep edebilecek güçte olması ve Ortaçağ başlarında daha az gelişmiş durumda olan Batıya kıyasla, ekonominin yeterince gelişmiş ve vergilendirilecek temel artı-değeri sağlayacak para tedavülüne sahip durumda olması idi. -I.W.) Dogudaki derebeylik sınıfı temelde arpalık olarak kaldı ve tımar sistemine geçmedi. Yani saltanat devletinin feodalleşmesi değil arpalıklaşması yaşandı. Bunun -gelişmemiş olmakla birlikte- Batı'daki paraleli Ortaçağ tımar sistemi değil, 17. yüzyıl Papalık dönemi ya da Fransız Cüppe Soyluları döneminde devlet ofislerinin ve arpalıklara tanınan hakların satın alınmasıdır. Ayrıca tamamıyla askeri olan bir faktör de Dogu ile Batının farklı gelişmesini açıklamada önemlidir. Avrupa'da sipahi asker sınıfı teknik olarak feodalizmin önemli bir gücünü oluşturuyordu. Ancak Hindistan'da sayılarına rağmen piyade, askerlerden daha az önemli ve daha az verimliydi. Piyade gücü İskender'den Mogollara kadar orduda birincil yere sahipti.¹⁵⁹

Weber'in argümanındaki mantık şöyledir: Teknik bir faktör (sipahilerin önemi), bir imparatorluğun dağılma döneminde, ara bölgedeki savaşçıların merkeze oranla daha güçlü olmasını beraberinde getiriyor. Dolayısıyla ortaya çıkan yeni sosyal biçim, merkezin feodalizmden daha güçlü olduğu arpalık sistemine dayalı devlet değil de feodal yapı oluyor. Ayrıca feodal sistem de arpalıkçı ekonomi sistemine göre daha az gelişmiş durumdadır. (Fakat bunun sebep mi sonuç mu olduğu konusunda, Weber net değil.) Kısa vadede feodalizm derebeyler için daha iyidir; çünkü onlara daha fazla güç (ve daha fazla gelir?) sağlar. Ancak uzun vadede, toprağın kontrolüne sahip olan arpalıkçı sınıf, gerçek manada merkezileşmiş bir monarşinin doğmasına feodal toprak sahibi sınıftan daha iyi direnebilir. Çünkü feodal yapıdaki değer sistemini kralın kendini feodal ilişkiler hiyerarşisinin tepe noktası yapabildiği oranda kendine sadakat sistemi

159 Weber, *Religion of India*, s. 70-71.

kırmakta kullanabilir. (Capetian hanedanı [Fransa 987-1328] bunu birkaç yüzyılda oturtabildi.) Sistem bir kez oturduğunda da sadaka-tin odağı kralın kendinden, kralın şahsında sembolize ettiği ulusa kayabilir. Arpalıkçılık, feodalizme kıyasla daha sözleşme temelli bir sistem olduğu için, feodalitedeki mistik bağlarla kullanılamaz. (Bu arada 18. yüzyıl Fransa'sında büyüyen arpalıkçılığı geriye doğru bir gelişme ve Fransız devrimini de bu gelişmeyi telâfi etmek için yapılmış bir girişim olarak görebiliriz.)

Joseph Levenson “Neden Çin değil?” sorusuna adanmış kitabında, Weber'den çok farklı olmayan bir cevaba ulaşır:

İdeal ve mantıksal açıdan, feodalizm sosyolojik bir “ideal tip” olarak, kapitalizmin doğrudan karşısındadır. Fakat tarihi ve kronolojik olarak kapitalizmi harekete geçiren de odur. Çin’de feodal kısıtlamaların olmayışı, kapitalizmin yayılışının (ve kapitalist biçimde dünyaya yayılmanın) önüne, Avrupa’da feodal kısıtlamaların varlığının koyduğundan daha büyük bir engel koydu. Çünkü Çin’in feodal olmayan, bürokratik, kendi kendine yeten, değişime dayanaklı toplumunun ideal biçimi de yapısında kapitalizme, feodalizmden daha uyumlu olduğu ölçüde başlangıç seviyesindeki kapitalizme yer verip onu bloke ederek kapitalizmin devrimci potansiyelini yok etti. Dolayısıyla en son tahlilde, kapitalist güçlerin en sonuncusu olan Portekiz’de bile Çin’dekinin tam tersi bir sosyal sürecin içe kapanma yerine yayılma gücünü ortaya çıkarmasında şaşılacak bir şey var mıdır? Bu süreç Portekiz ve Batı Avrupa’nın genelinde feodalizmden ve feodalizmin erozyonundan, proto-kapitalist bir biçimde çıkış süreciydi. Ve bu, Çin’de feodalizmi (ve dolayısıyla kapitalizmi) engelleyen, feodal olmayan ve bürokratik bir toplumun devamından oldukça farklı bir süreçti.¹⁶⁰

Daha sonra sık sık karşılaştığımız bir başka görüş de şudur: Bir sistemin yeni biçimlere gösterdiği ilk açıklık daha sonra tedrici değişime değil, aksine değişimin boğulmasına yol açar. Buna karşın ilk başta gösterilen direniş, genelde daha sonra değişimin büyük başarıyla sonuçlanır.

Feodalleşme kendisiyle beraber imparatorluk yapısının dağılmasını da getirdi; arpalık sisteminin gelişmesi ise bu yapıyı korudu. Güç ve gelir feodal yapıda oldukça özerk olan, belli bir alanda yerleşik ve

160 Joseph R. Levenson, ed., *European Expansion and the Counter-Expansion of Asia, 1300-1600* (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1967), 131-132.

belli bir köylü kitlesiyle bağlantılı derebeylerine dağıtılıyordu; dige-
rinde ise imparatorluk çapında, bilinçli bir şekilde belli bir bölgeyle
bağlantılı olmayan, göreve gelme hususunda yarı yarıya her bölgeden
olabilen ve fakat dolayısıyla merkezin tercihinine bağlı bir sınıf, güç
ve gelirin sahibi oluyordu. Bir imparatorluğun merkezini güçlendir-
mek devasa bir işti ve bu işe ancak 20. yüzyılda Çin Komünist Par-
tisi idaresi altında girildi. Merkez birlik içinde olduğu sürece, daha
küçük bölgelerde merkezi birimler kurmak imkânsızdı ve Ming sü-
lalesi ve onun ardından gelen Manchu hanedanı boyunca birlik için-
deydi. Buna karşın feodal sistemde merkezi birimler inşa etmek zor
olsa bile bildiğimiz gibi mümkün işlerdendi. Weber bunun sebebini
oldukça açık bir şekilde ortaya koyar:

Paralı arpalıklara sahip Dogu saltanat sisteminin genel bir sonucu,
ancak askeri fetihlerin ya da dini devrimlerin, arpalıkların çıkar-
larından oluşan sağlam yapıyı yıkabileceği idi. Ancak bu durumda
yeni güç dağılımı ve sırasıyla yeni ekonomik şartlar belirebilirdi.
Fakat içeriden gelen herhangi bir yenilik daha önce saydığımız en-
geller tarafından imha edilirdi. Modern Avrupa daha önce işaret
edildiği gibi bunun büyük bir tarihi istisnasıdır, çünkü her şey bir
yana, birleşik bir imparatorluğun caydırıcı etkisi ortada yoktu. Ha-
tırlayacağımız üzere Savaşan Devletler döneminde, dünya impa-
ratorluğunda idari rasyonelleşmeyi engelleyen devlet arpalıkları, bir
zamanlar bunun güçlü savunucularıydı. Sonra buna sebep olan şey
ortadan kalktı. *Pazar bölgeleri için var olan rekabet nasıl özel girişimlerin
rasyonelleşmesini mecbur kıldıysa aynı şekilde siyasi güç için rekabet de dev-
let ekonomisi ve ekonomi politikasının rasyonelleşmesini dayattı.* Bu hem
Batı'da hem de Savaşan Devletler Dönemindeki Çin'de böyleydi.
Özel ekonomide kartelleşme, kapitalizmin ruhu olan rasyonel he-
saplamayı zayıflatır: Devletler arasında gücün tekelleşmesi, idare,
finans ve ekonomi politikası da rasyonel yaklaşımı etkisiz kılar.
Batı'nın daha önce bahsi geçen farkına ek olarak, güçlü ve bağım-
sız güçlerin varlığı da söz konusuydu. Soylu güçler bunlarla ittifak
edip geleneksel kısıtlamaları ortadan kaldırabilir ya da bu bağım-
sız güçler kendi askeri kuvvetlerini kullanarak saltanatın bağlarını
koparabilirdi.¹⁶¹

Dünya-ekonomisi ve imparatorluğunu karşılaştırırken bölgesel
merkezin ya da bir bölgenin ileri noktasının, çevreleriyle ilişkilerini
resmederken, dikkat edilmesi gereken bir başka husus daha vardır.

161 Weber, *Religion of China*, s. 61-62. İtalikler eklenmiştir.

Bir imparatorluk devasa bir alanın ve nüfus kitlesinin savunulmasından ve idaresinden sorumludur. Bu sorumluluk enerji, zaman ve çeşitli kâr gibi sermaye gelişiminde kullanılabilecek kaynakları tüketir. Japon korsanları (*Wako*) ve bunların Çin'in yayılması üzerine yaptığı varsayılan etkiyi ele alalım. Temelde *Wako* Çin için, Türklerin Avrupa için olduğundan daha az problem teşkil ediyordu. Fakat Türkler doğuda ilerlediğinde Portekiz'in seferlerini geri çekecek bir Avrupalı imparator yoktu. Portekiz Viyana'yı savunmak için denizasıırı macera planlarını değiştirmede, çünkü ne böyle bir siyasi sorumluluğu vardı, ne de Avrupa'da Portekiz'i Viyana'yı savunmaya zorlayacak bir mekanizma. Ayrıca Portekiz'in planlarını değiştirmesinin kendisinin çıkarlarına hizmet edeceği Avrupa çapında bir sosyal grup da mevcut değildi.

Bunun da ötesinde, yayılma kısa vadede, bir Avrupa imparatoruna bir Portekiz kralına olduğu kadar faydalı görünmezdi de. Cheng Ho'nun seferlerinin Çin bürokrasisi tarafından nasıl *Hazineyi* boşaltan eylemler olarak görüldüğünü, İmparatorun da böyle görmüş olabileceğini, buna karşın devletin mali kaynaklarını artırmanın, Avrupa'nın yayılmasındaki ana etkenlerden biri olduğunu görmüştük. Bir imparatorluk, dünya-ekonomisinde yer alan bir devletin aksine, bir serbest girişimci olarak algılanamaz. Çünkü imparatorluk bütünün kendisiymiş gibi davranır. Kendi ekonomisini başka ekonomileri fakirleştirerek zenginleştiremez, çünkü kendisi var olan tek ekonomidir. (Bu kesinlikle Çinlilerin ideolojisi ve muhtemelen aynı zamanda da inançlarıydı.) Tabii ki ekonomik dağılımda imparatorun payı artırılabilir. Fakat bu, devletin haraç oranlarında artış aradığını gösterir, ekonomik girişimlerle elde edilen kârda değil. Ve haraç sisteminin kendisi, merkezin politik gücü azaldığında ekonomik olarak kendine zarar verir hale gelebilir çünkü merkezin zayıfladığı zamanlarda "haraç" sistemi aslında imparatorluğun zararına olan bir ticarete maske olarak kullanılabilir.¹⁶²

162 Owen Lattimore, Mançurya'nın Çin'le bu tür bir haraç ilişkisinin 16. yüzyılda nasıl işlediğini gösterir: "Ming hanedanının gerileme döneminde sarayda kabul edilen "haraç heyetleri" Çinlilerin avantajını ellerinden alma metodu haline geldi. "Haraç taşıyıcılar" sayıları yüzleri bulan maiyetleriyle birlikte geliyor, Çinli otoritelere büyük yük getiriyorlar, böylece siyasi önemlerini şişiriyorlardı. Aynı zamanda yanlarında ticaret için "haraç olmayan" mallar getiriyorlar, bu da Çinli sınır tüccarlarının kârlarını azaltıyordu." *Inner Asian Frontiers of China*, 2nd Edition (Irvington-on-Hudson, New York: Capitol Publishing Co. And American Geographical Society, 1940), 124. Bu kendi kendini çürüten siyasi düzenlemeyle Portekiz ve diğer Avrupalı ülkelerin

Askeri teknoloji ile imparatorluk yapısının varlığı arasında da bir bağlantı vardır. Carlo Cipolla, Çinlilerin niçin Portekizlilerde gördükleri askeri teknolojik avantajları bünyelerine adapte etmediklerini sorar ve şu açıklamayı getirir: “İçeride haydutlardan ve iç isyanlardan en az dış düşmanlar ve yabancı işgali kadar korkan Çin sarayı, silah bilgisinin yayılmaması ve bu konuda usta zanaatkârların sayısının artmaması için elinden gelen her şeyi yaptı.¹⁶³ Avrupa’da egemenlerin sayıca çokluğu, silahların yayılmasını sınırlandırma umudunu ortadan kaldırmıştı. Görünüşe göre bu sınırlandırma Çin’de hâlâ mümkündü ve merkezi sistem uzun vadede gücünü korumada temel rollerden birini oynayacak olan teknolojik ilerlemeden geri durdu. Bir kez daha imparatorluğun sahip olduğu biçim, bu defa teknolojik gelişme hususunda olmak üzere, yapısal kısıtlama vazifesi görmüş olabilir.

Geriye bir karanlık nokta kalıyor. Söz konusu zamanda Çin’de Wang Yang-Ming okulunun ferdiyetçilik ideolojisi ortaya çıktı. William T. de Bary bu felsefeyi Batı’daki hümanist doktrinlere benzetir ve “tam olarak gelişmeyi” başaramamış “düşüncece devrime yakın” bir olgu olarak tanımlar.¹⁶⁴ Peki, ferdiyetçilik bir ideoloji olarak, ortaya çıkmakta olan burjuvazinin güçlenmesinin sinyallerini verip, bu sınıfı gelenekselci odaklara karşı desteklemedi mi?

Roland Mousnier’e göre bunun tam tersi oldu. Onun Ming dönemi Çin’indeki sosyal çatışmalar üzerine analizi, ferdiyetçiliği, Konfüçyüsçü devlet adamlarının, görünüş itibarıyla oldukça “modern” olan bu bürokrat sınıfının, aynı anda “girişimci” hem de “feodal” olan ve ayrıca Ming döneminde Çin’in “ulusalcı” atılımını temsil eden *hadım sınıfına* karşı kullandığı bir silahtı.¹⁶⁵ Mousnier’in tezi şöyledir:

deniz aşırı barbarlar üzerinde uyguladıkları, Weber’in “yağma kapitalizmi” adını verdiği açık sömürgeciliği karşılaştırsın. Age, s. 135.

163 Cipolla, *Guns and Sails*, s. 117.

164 William Theodore de Bary, Yay. Haz., “Introduction”, *Self and Society in Ming Thought* (New York: Colombia Univ. Press., 1970), 24. Bu temayı bu ciltteki “Individualism and Humanism in Late Ming Thought” başlıklı makalesinde daha da geliştirir: “16. yüzyılda Wang Yang Ming okulunda liberal ve insancıl bir hareketten büyük sosyal ve kültürel güçlerle birlikte” çarpıcı biçimde modern özelliklere sahip bir tür bireyselci düşünce ortaya çıktı. Böylece Konfüçyüsçülük, egemen gelenek ve modern gözlemlere göre otoriter bir sistem olmakla beraber, Batı bireyselciliğinin ortaya çıkışında ortaçağ Hristiyanlığının oynadığına benzer bir rol oynayabileceğini gösterdi, (s. 233.)”

165 “Moğol Yuan hanedanını 1368’de tahttan indiren ayaklanma ve Minglerin iktidara gelişi barbarlara yönelik ulusal tepkilerdi. Roland Mousnier, *Les XVe et XVIIe siècles*.

Ming dönemi Çin’inde orta sınıfın eğitilmiş kesiminin büyük bir kısmı, kariyerlerini ilerletebilmek için gönüllü oldular. Eğitimleri dolayısıyla baskın bir rol oynayabilen bu kesim gerçekte imparatorluğu idare ediyordu. Hadımlar yüksek mevkiler elde ettikten sonra ailelerine yardım etti, ofis ve tımar alanları dağıtarak kendilerine bir klient grubu oluşturdu ve gerçekten de imparatorluk içinde birer güç haline geldiler. Hadımların oynadığı geniş çaplı rol dolaylı olarak burjuvazinin yükselmesinin bir fonksiyonu gibi duruyor. Bu duruma karşı, kendilerini savunma maksadıyla prensler ve diğer önemli kişiler, yine eğitilmiş orta sınıftan kişilerden oluşan müşteri grupları oluşturarak bu grupları kamu hizmetinde ileri sürdüler. Bu grubun üyeleri bazen Wang Yang-Ming takipçilerinden oluşuyor ve bu kişiler Wang Yang-Ming’in prensiplelerini, oturmuş bir güç sistemine sahip olan hadımlara karşı çıkmada kullanıyordu. Hadımlar gelenek ve otoritenin savunucusu olan Chu Hi’den yanaydılar. (Bu noktada otoritenin öncelikli sahibi hadımlardı. -I.W.) Bu mücadeleler çok ciddiydi; çünkü hem prenslerin hem de hadımların güç tabanı olarak kullandıkları şey toprak kontrolüydü. Ming hanedanı pozisyonlarını takviye maksadıyla akrabalardan ve destekçilerden oluşan bir feodal sistem yaratmıştı. Bu ilişkiler ağının kurbanı köylülerdi. Devletin masrafları durmadan artıyordu.¹⁶⁶

Masraflar Avrupa’da da artıyordu; ama bu masraflar Avrupa’da ortaya çıkmakta olan burjuvazi ve aristokrat sınıflarının desteklenmesine harcanıyordu. Sonra göreceğimiz gibi burjuvazinin aristokratlaştığı bir ortamda aristokrasi de kendini kurtarmak için burjuvalaşmaya başlamıştı. Batılı burjuvazinin sonunda güce ulaşmasına hizmet eden ideoloji, Ming dönemi Çin’inde (belki de olması gerekenden önce biraz güç elde ederek) gelenek ve otoritenin savunucusu durumuna düşen burjuvaziye karşı kullanılıyordu. Burada aydınlatılması gereken daha çok şey var; ancak Çin’deki bu durum ferdiyetçilik ideolojisi ile kapitalizmin yükselmesi arasında basitçe kurulan korelasyonu şüpheli hale getirmektedir. Çin örneği, ferdiyetçi ideolojinin ortaya çıkışını başlıca neden olarak ele alan nedensel yargılar hakkında da kesinlikle soru işaretleri uyandırmaktadır.

Çin konusundaki tezin temeli şöyledir: 15. yüzyılda Avrupa ve Çin arasında, nüfus, toprak genişliği, tarım ve gemicilik teknolojisi

Vol. IV of Histoire Generale des Civilisations (Paris: Presses Universitaires de France, 1954), Cilt IV., s. 520.

gibi belli temel noktalarda ciddi bir fark olduğu şüphe götürür niteliktedir. Var olan farklılıkları gelecek yüzyıllardaki gelişmede ortaya çıkacak olan farklılaşmanın büyüklüğünü açıklama maksadıyla kullanmak zordur. Ayrıca değerler sistemi arasındaki farklar da ciddi biçimde abartılmış ve var olan farklar, sonuçları izah etmede kullanılmayacak boyutta gözükmetedir. Çünkü örneklemeye çalıştığımız gibi aynı görüş sistemleri birbirine zıt çıkarlar için kullanılabilir, birbirinden oldukça farklı yapısal atılımlarla ilintilendirilebilecek özelliktedir. Değerlerin önceliği perspektifinin, materyalist argümanları çürütmede hevesli savunucuları (nedensellik sırasını tersine çevirmiş de olsalar) ideoloji ile sosyal yapı kurmada klasik Marksizmden çok daha hatalı görünüyor.

Çin ile Avrupa arasındaki temel fark, bir kez daha, daha yakın vadeli ekonomik döngüyle birlikte seküler bir eğilimin oluşturduğu konjonktürü yansıtır. Uzun vadeli eğilim eski Roma ve Çin İmparatorlukları'nın dağılma dereceleri ve şekillerine kadar gider. Roma İmparatorluğu'nun varlığı küçük bir hatıradan ibaret kalıp ortaçağda büyük oranda ortak bir kilise aracılığı ile temsil edilirken, Çinliler zayıflamış da olsa İmparatorluğun siyasi yapısını korumayı başardılar. Bu, feodal sistemle arpalıkçı bürokrasi üzerine oturmuş bir dünya-impatorluğu arasındaki farktı. Bunun sonucu olarak Çin, Avrupa'ya kıyasla birçok açıdan daha ileri bir ekonomiyi muhafaza edebildi. Ve oldukça muhtemeldir ki geçen 1000 yıl açısından değerlendirildiğinde, köylülerin sömürülme derecesi de daha düşüktü.

Bu bildiklerimize, daha sonraki tarihlerde Avrupa'nın hayvancılık ve buğday, Çin'in pirinç üretimi konusunda yaptığı atılımları eklememiz gerek. Çin'in yaptığı hamlenin daha az yer ama daha çok insan gücü gerektirmesi çerçevesinde, dönemsel baskılar her iki sistemi farklı şekillerde etkiledi. Avrupa coğrafi genişlemeye Çin'den daha çok ihtiyaç duyuyordu. Çin'de bazı gruplar yayılmayı kazanç getirici bulmuş olabilseler de önemli kararların merkezi otorite tarafından alınıyor olmasıyla sınırlandırılmışlardı. İmparatorluk mekanizmasının birinci ve en önemli kaygısının sahip olduğu dünya-sisteminin kısa vadeli siyasi dengesinin muhafazası oluşu, bu grupları kısıtlayan şartların arka planını oluşturuyordu.

Dolayısıyla, Çin ilk görünüşte gelişmiş devlet bürokrasisi, daha ileri derecede para temelli olan ekonomisi ve muhtemelen daha iyi durumda olan teknolojisi ile kapitalizme doğru yol almada daha önde

gibi görünüyordu. Fakat aslında Çin, kapitalizme geçiş sürecinde önde değildi. İmparatorluğun siyasi yapısı altında eziliyordu. Ayrıca Avrupalı monarkların, Avrupa feodal sadakat sisteminin mistik yapısında bulduğu güç, Çin'in değerler sisteminin "rasyonelliği" yüzünden, Çin devletinin mahrum olduğu bir avantajdı.

Şimdi baştaki tezimize dönebiliriz. 1450 itibariyle kapitalist bir dünya-ekonomisinin tesisi için sadece Avrupa'da sahne kurulmuştu. Bu sistem iki anahtar kurum üzerinde oturuyordu; "dünya" çapında bir işgücü bölümü ve belli bölgelerde bürokratik devlet mekanizmaları. Bunların her birini sırasıyla ve global olarak ele alacağız. Sonra dünya-ekonomisinin üç bölgesine sırasıyla bakacağız: Yarı-periferi, merkez ve periferi. Bu bölgeleri bu sırayla ele almamızın sebepleri tarihsel sıralama ile ilintilidir ve tezimiz işlendikçe açığa kavuşacaktır. Bunu yaptıktan sonra elimizdeki tezi bütünlüğü içerisinde daha soyut bir seviyede değerlendirmemiz mümkün olacaktır. Bu değerlendirmeyi başta yapmak yerine sona bırakmayı tercih etmemizin iki sebebi bulunmaktadır: Ampirik malzeme sunulduktan sonra iddiamızın daha ikna edici olacağı inancı ve teorinin formüle edilmesinin ancak ampirik realiteyle, bu realiteyi algılayabilecek temel perspektifle donanmış bir karşılaşma gerçekleştikten sonra yapılması gerektiği şeklindeki kanaat.

Igiturum ergo opera vti sunt Hispani initio in scrutandis venis metallicis: verum postquam illæ fuerunt exhaustæ, horum ministerio vii coeperunt ad molas trahiles quæ sacchariferas cannas comminuant, ad saccharum coquendum & cogendum: in quo ministerio etiamnum hodie magna ex parte occupantur. Nam cùm ea Insula humida sit & calida, minimo negotio saccharifera canne siue arundines succrescunt; ex quibus contulis, deinde in lebetes æonicis, & decoctis, postremum ritè repurgatis & in saccharum concretis, magnum quiddam facere solent. Vixitur præterea illorum Nigritarum opera in pascendis armentis, & reliquis rebus administrandis quæ necessarie sunt ad suos vius.

A :

Nigritæ

3. Resim: "Maden damarlarını tüketen zencilere şeker üretme işi verilmek zorundaydı." Hispaniola'daki şeker fabrikasına ait bu gravür bir Flaman gravürcü olan Theodore de Bry tarafından başlatılan ve Batı ve Dogu Hindistan'ın "keşiflerini" kutlayan *Collectiones Peregrinationum* olarak bilinen bir dizinin parçası olarak 1595'de yapıldı. Rare Book Division, The New York Public Library, Astor, Lenox ve Tilden Foundations'un izniyle yeniden basıldı.

2

AVRUPA'DA YENİ İŞ BÖLÜMÜ 1450-1640

Kapitalist üretim biçimine dayanan bir Avrupa dünya-ekonomisi 16. yüzyılda ortaya çıktı. Bu erken dönemin en ilginç yönü kapitalistlerin dünyaya karşı renklerini göstermiyor oluşlarıydı. Zamanın baskın ideolojisi serbest girişimcilik değildi; hatta ferdiyetçilik, bilim, natüralizm ya da ulusalcılık da değildi. Bütün bunların dünya görüşü olarak olgunluğa erişmesi için 18. yüzyıl ya da 19. yüzyıla gelinmesi gerekcekti. Egemen bir ideoloji varsa o da devletçilikti. Kapitalizm gibi sınır tanımayan bir olgu, niçin güçlü devletlerin ortaya çıkışıyla korunup desteklensindi? Bu, tek bir cevabı olmayan bir sorudur. Ancak durum bir paradoks teşkil etmiyor, tam tersine: Kapitalist dünya-ekonomisinin ayırt edici özelliği, ekonomik kararların öncelikli olarak dünya-ekonomisinin arenasına, siyasi kararların ise öncelikli olarak dünya ekonomisi içinde ulus-devlet, şehir-devlet ve imparatorluk gibi hukuksal güç sahibi daha küçük yapılara yönlendirilmesidir.

Ekonomik olanla siyasi olanın ikili yönelimi veya dilerseniz “ayırımı”, grupların çıkarlarını makul ve tasarlanarak belirlenmiş bir şekilde ortaya koyabilmeleri için gerekli yerinde teşhisler konusunda, bir karmaşa ve şaşkınlık kaynağıdır. Ancak ekonomik ve siyasi kararları manalı bir şekilde birbirlerinden ayırmak veya ayırıp ayrı ayrı tartışmak, bu ciddi analitik problemlere yol açmaktadır. Bu problemleri bağlantılara işaret ederek veya sırasıyla ele alarak ve okuyucudan oluşum safhasındaki kanıtların tümünü görene kadar yargıda bulunmamasını isteyerek, çözmeye çalışacağız. Şüphesiz sıra kuralımızı, bilerek ya da istemeden birçok defa ihlal edeceğiz; ancak bu kural en azından tezimizi temsil etme şeklimizin arkasındaki prensibi oluşturmaktadır. Büyük sistemi, kapitalizmin, daha küçük sistemleri de devletçiliğin (ya da moda tabiriyle ulusal gelişmenin) ifadeleri olarak ele alıyormuşuz gibi gözükssek de bu asla tarihsel gelişimin bütüncül karakterini reddediyor olduğumuz anlamına gelmez. Devletler

dünya-sisteminin oluşumu bağlamında olmaksızın ortaya çıkmaz ve anlaşılamazlar.

Aynı şey sosyal sınıflar ve etnik (ulusal, dini) gruplaşmalar için de doğrudur. Onlar da devlet ve dünya-sistemi çerçevesinde eş zamanlı ve bazen birbirlerine zıt biçimlerde sosyal varlık bulurlar. O zamanki sosyal organizasyonun fonksiyonlarıdır. Modern sınıf sistemi 16. yüzyılda şekil almaya başladı.

Ancak 16. yüzyıl ne zamandı? Tarihsel yüzyılların, kronolojik yüzyıllarla her zaman için aynı olmak zorunda olmadığını hesaba katarsak, bu öyle kolay bir soru değildir. Burada hem üzerine oturduğu akademik çerçevenin sağlamlığı ve hem de verileri okuduğumda onlara çok iyi uyması dolayısıyla Fernand Braudel'in ulaştığı yargıyı kabul etmekten başka bir şey yapmayacağım. Braudel şöyle diyor:

16. yüzyılın bir ya da birden fazla mı olduğunu belirtmeyen ve tek bir bütünden oluştuğu izlenimi veren bir tanımlamaya kuşkuyla yaklaşıyorum. Ben “yüzyılımızı” (16. yüzyıl), Lucien Febvre ve değerli hocam Henri Hauser gibi, biri 1450'den başlayıp aşağı yukarı 1550'ye kadar süren, diğeri de bu tarihten 1620 ya da 1640'a kadar devam eden iki zaman diliminden ibaret olarak, algılıyorum.¹

Başlangıç ve bitiş noktaları, 16. yüzyıla bakılan ulusal perspektife göre değişir. Ancak biz 1450-1640 arasını, Braudel'in doğru tanımlamasıyla “geniş ama zayıf”² bir Avrupa dünya-ekonomisinin yarattığı makul bir zaman birimi olarak görüyoruz.

Peki, bu Avrupa dünya-ekonomisi neredeydi? Bu da cevabı zor bir sorudur. Çünkü kıtaların tarihsel tanımlamaları coğrafi tanımlamalarına tam uymaz. 16. yüzyıla gelindiğinde Avrupa dünya-ekonomisi sadece Kuzeybatı Avrupa ve (İber Yarımadası dahil) Hristiyan Akdeniz'i değil, aynı zamanda Orta Avrupa ve Baltık bölgesini de içine almıştı. Bu kapsamın içine ayrıca Amerika kıtasının belli bölgeleri de giriyordu. Yeni İspanya, Antil Adaları, Terraferma, Peru, Şili ve Brezilya (daha doğrusu bu saydığımız bölgelerin pratikte İspanyol ve Portekizlilerce idare edilen kısımları). Atlantik adaları ve

1 Fernand Braudel, «Qu'est-ce que le XVIe siècle? *Annales E.S.C.*, VIII, I, janv.-mars 1953, 73. B. H. Slicher van Bath 1450-1550 ve 1550-1650 dönemlerini tahıl fiyat düzeylerine göre ayırır: “Hafifçe yükselen” ve “dik biçimde artan”. *Agrarian History*, s. 113.

2 Fernand Braudel, “European Expansion and Capitalism: 1450-1650” *Chapters in Western Civilisation*, I, 3. basım (New York: Colombia Univ. Press, 1961), s. 260.

Afrika kıyılarındaki belli kapalı bölgeler de bu kapsama alınabilir. Bununla birlikte Hint Okyanusu'ndaki bölgeler, (belli bir süre için Filipinlerin bazı kısımları dışında) Uzak Doğu, Osmanlı İmparatorluğu ve (en fazla, kısa bir süre için son birim olarak kapsama alınmış olduğu söylenebilecek) Rusya bu dünya-ekonomisinin sınırları içinde değildi. Kolayca çizilebilecek sınırları bulmak mümkün olmamakla beraber, ben 16. yüzyıl Avrupa dünyasının önceleri daha ayrı olan iki sistemin bağlantısından ortaya çıktığını düşünmenin, bu dönemi tasavvur etmede en iyi sonuç veren perspektif olduğunu düşünüyorum. Bu iki sistem Kuzey İtalya şehirleri ve Kuzey ve Kuzeybatı Avrupa'da Flanders-Hanseatic ticaret ağı üzerine kurulu Hristiyan Akdeniz sistemi³ ve bir yanda Doğu Elbe, Polonya ve Doğu Avrupa'da diğer bazı bölgeler, diğer yanda Atlantik Adaları ve Yeni Dünya'nın belli kısımlarından oluşan sistemdi.

Alan olarak bakıldığında bu büyük bir yayılmaydı. Chaunu, Avrupalı güçlerin sadece resmi denizaşırı kolonilerini hesaba katacak, İspanya'nın 1535-1540 arasındaki beş yılda, Batı Yarıküre nüfusunun yarısından çoğu üzerinde kontrol sağladığını ve bu tarihten 1670-1680'e kadar (bu ikinci tarihten 18. yüzyılın sonuna kadar aynı kalacak şekilde) 3 milyon kilometrekareden 7 milyon kilometrekareye çıktığına işaret eder.⁴ Fakat alan olarak genişlemek nüfusça genişlemek anlamına gelmiyordu. Chaunu ayrıca Avrupa'daki demografik artışın "Avrupa'nın dışındaki bölgelerde yaşanan yoğun demografik düşüşle" global düzlemde sınıflandığı bir "demografik makas hareketinden" bahseder.⁵ Dolayısıyla Avrupa dünya-ekonomisinin alan/işgücü oranı ciddi biçimde artmıştı. Bu durum Avrupa'nın modern zamanların bu erken döneminde, ekonomide sürekli büyümeyi sağlayabilmesinin arkasındaki temel bir faktördü. Fakat yayılma, alan/işgücü oranının artışı, daha fazlasını getiriyordu. Yayılma sayesinde tarımsal üretimin rasyonelleştirilmesinin finansında kullanılacak olan büyük ölçekli temel kapital birikimi de mümkün hale geldi. 16. yüzyıl Avrupa dünya-ekonomisinin en bariz karakteristik özelliklerinden biri uzun vadeli enflasyon (diğer adıyla fiyat

3 Hristiyan Akdeniz bölgesinin doğası ve genişliğiyle ilgili bir tartışma için bkz. Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain*. (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1961) 260.

4 Chaunu, *Seville*, VIII (1), s. 148.

5 Pierre Chaunu, "Reflexions sur le tournant des années 1630-1650", *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, 257.

devrimi) idi. Bu enflasyonla kapital birikimi arasındaki bağlantı modern tarih yazımının merkezi temalarından biri olmuştur. Biz burada bu tartışma konusunun karmaşık detaylarını incelemenin, bu süreçte gözlemleyeceğimiz formların ışığında, Avrupa dünya-ekonomisinin bu dönem sonunda ulaşacağı işgücü tasnifini açıklamamızı, mümkün kılacağını öne sürüyoruz.

Avrupa'daki fiyatların periyodik özellik gösteren formu arkasında, devasa bir tarih bulunmaktadır. Her ne kadar akademisyenler, tarihler ve daha fazla ölçüde sebepler konusunda görüş ayrılığında olsalar da olgunun gerçekleştiğinde hemfikirdirler. Taneli tahılların fiyatları üzerine iki yeni özet⁶ bir araya getirdiğimizde aşağıdaki tablo ortaya çıkıyor:

- 1160-1260-ani tırmanış
- 1260-1310 (1330, 1380)-sabit olarak yüksek
- 1310 (1330, 1380)-1480-tedrici düşüş
- 1480-1620 (1650)-yüksek
- 1620 (1650)-1734 (1755)-gerileme
- 1734(1755)-1817-yükseliş

Eğer şu an ilgilendiğimiz dar zaman açıklığını, yukarıdaki listede “yüksek” olarak sınıflandırılan 16. yüzyılı ele alacak olursak, tabii ki bu sürede ekonomik dalgalanmalar vardı. Pierre Chaunu, Atlas Okyanusu ticaretinin en önemli ticaret merkezi olan Sevilla'daki *Casa de Contratacion*'un kayıtları üzerine yaptığı şaheser çalışmasında, aşağıdaki döngüyü keşfetmiştir. Hacim (hem genel hem spesifik ticari meta için) ve değer ölçülerini kullanan Chaunu, toplam 4 dönem gözlemlemiştir:

- 1504-1550-daimi yükseliş
- 1550-1562/3-nispeten küçük gerileme
- 1562/3-1610-genişleme
- 1610-1650-gerileme⁷

6 Eugen A. Kosminsky, *Past & Present*, No: I, s. 18; B. H. Slicher Van Bath, *Britain and the Netherlands*, s. 150.

7 Bkz. Pierre Chaunu, *Seville et l'Atlantique (1504-1650)*, VIII, (2): *La Conjoncture (1504-1592)* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1959), 14-25. Jorge Nadal, Sevilla üzerinden geçen ticaretin hacminden İspanya'daki fiyatlar hakkında çıkarım yapma konusunda mü-

Hacim ve değer ölçüleri kesinlikle aynı değildir. “Akış endeksi abartılı bir biçimde fiyatlardaki dalgalanmalara benzetilmiş durumdadır; karakteristik fiyat eğrisi ticari akış eğrisinden daha yatay şekildedir.”⁸ Chaunu 1610 olarak belirlediği kırılma noktasını, Almanya’daki Elzas (1627), Çukur Ülkelerdeki Posthumus’la (1637) uyum arz etmesi için seçmiştir. Çünkü daha sonra göreceğimiz gibi iniş Avrupa’nın farklı bölgelerinde farklı zamanlarda gerçekleşmişti.⁹

Bu zaman farklılıkları bize dünya-ekonomisinin henüz doğuş aşamasında olduğunu hatırlatır. Chaunu 15. yüzyılda Avrupa’daki üç ticaret bölgesinin (Hristiyan Akdeniz, Kuzeybatı Avrupa ve Doğu Avrupa) farklı fiyat seviyelerinde olduklarını ve sırasıyla pahalıdan ucuza doğru uzandıklarını belirtir. Bir dünya-ekonomisinin yaratılışı kesin ve net bir şekilde “(yüzyılın) başında fiyatların baş döndürücü farklı dağılımı ve uzun vadede aradaki boşluğun kapanması”¹⁰ ile ölçülebilir. Her ne kadar uzun vade 16. yüzyıldan uzunsa da fiyatlar arası boşluğun kapanma süreci gözle görülür işlerlikteydi. 1500 yılında Hristiyan Akdeniz ve Doğu Avrupa arasındaki fiyat oranı 6’ya 1’se, 1600’e gelindiğinde bu oran ancak 4’e 1’e,¹¹ 1750’de sadece 2’ye 1’e indi. Henryk Samsonowicz, 16. yüzyılın başlarından itibaren Prusya’daki işgücü ücreti ve fiyatlar, Batı Avrupa ve Prusya “ekonomik ve sosyal gelişmede birbirine tam zıt istikametlere yönelmiş

tereddittir; bunun nedeni hacmin ne kadarının transit olduğunu kararlaştırmanın imkânsız olmasıdır.

“Son olarak inanıyorum ki, yük miktarı eğrisini fiyatların üzerine koymakta Chaunu da değerli maden miktarını fiyatların üzerine koyan Hamilton gibi aynı hataya düşmüştür. Her iki örnekte de tam anlamıyla bir İspanyol olgusunun -yani tüketim maddelerinin fiyat hareketlerinin- ülke ekonomisi açısından çok önemli olmayan (dışarıya sevk edilecek gümüş gibi büyük oranda yabancı menşeli mallar) malların-kiyle karşılaştırılması söz konusudur.” “La revolución de los precios españoles en el siglo XVI: Estado actual de la cuestión” *Hispania, revista española de historia*, XIX, No.77, oct.-dic. 1959, 519-520, fn. 55.

8 Chaunu, *Seville*, VIII (2), s. 19.

9 “Kabaca konuşacak olursak, eğerde İspanya, İtalya ve Güney Fransa için bir değişiklik oluştu. Kuzey ülkelerinde ve özellikle Amsterdam’ın dünya sahnesinde egemenliğini ilan ettiği Hollanda ve Belçika’da bu değişiklik ancak 1650’de ortaya çıktı.” Braudel, *Chapters*, I, 263.

10 Chaunu, *L’expansion européenne*, s. 343.

11 “15. yüzyılın sonunda, üç Avrupa 100, 77 ve 16 gibi bir nispi fiyat oranıyla duruyordu, 10. yüzyılın sonunda bu oran 100, 76 ve 25 idi. Çitleme hareketi başlamıştı. Fakat bu sadece dış Avrupa’yı etkiledi. Akdeniz ve Orta Avrupa arasındaki uzaklık yüzyıl boyunca aynı kaldı, (age, s. 343)”

olmalarına karşın, giderek Avrupa'daki ücret ve fiyatlara yaklaştı"¹² der. "Olmalarına karşın" yerine "olmaları yüzünden" demesi gerekmiyor mu?

16. yüzyıldaki fiyat artışlarıyla ilgili başlıca açıklamalardan biri Earl J. Hamilton tarafından yapılmıştır. Hamilton açıklamalarını önce 16. yüzyıl Endülü'sü'nü ölçüt alarak yapmış, daha sonra genel-leştirerek Batı Avrupa'yı da kapsamına almıştır:

Üzerinde araştırma yaptığımız süreç boyunca Amerika'dan getirilen altın ve gümüşle Endülü's'teki fiyatlar arasında yakın bir bağlantı vardı. 1503'ten 1597'ye kadar Endülü's'te fiyatlarda sürekli bir artış gözlenirken 1503, 1505'ten başlayarak 1595'e kadar getirilen kıymetli madenlerin miktarında bir artma eğilimi mevcuttu. Altın ve gümüş ithalinde en büyük artışlar, en yüksek fiyatlara rastlamaktadır. Kıymetli madenlerin ithaliyle fiyatlar arasındaki korelasyon her ikisinin de düşüş gösterdiği 1600 sonrası yıllarda da kendini korumuştur.¹³

1960'a gelindiğinde Hamilton'un teorisi hem ampirik hem de teorik açıdan yoğun itiraz altındaydı. Buna karşı Hamilton tezini bir kez daha hatta daha büyük gayretle ileri sürdü:

1500'den bu yana kıymetli madenlerin arzındaki artış yüzdelik olarak muhtemelen fiyatlardaki yükselişten çok daha fazlaydı. Dolayısıyla Fiyat Devrimi için yardımcı sebepler aramak yerine fiyatların kıymetli maden stoklarındaki artışa ayak uyduramamasını açıklamak gerekmektedir. Altın ve gümüşün diğer ekonomik metanın fiyatlarının artmasıyla nispeten ucuzlaması sonucu levha, süs, mücevher gibi para dışı amaçlar için kullanımının artması yeni gelen altın ve gümüşün bir kısmını dengeledi. Doğuyla yapılan istenmeyen ticaretin arta kalanının tasfiyesi de epeyce madeni para tüketti. Kiraların ürün cinsinden para cinsine çevrilmesi, ücret /

- 12 Daha periferik bölgeler için aralıklar Braudel'in belirttiği gibi oldukça büyük kalabilmektedir: "Bu eski ekonomiler kendilerini ne kadar kaparlarsa, hiç beklemedik bir anda ortaya çıktığında altın ve gümüşe daha çok değer verilmektedir. Bir Venediklinin 1558'deki anlatımına göre, Sardunya'da hayat, hiç şüphesiz cüzdanı ağzına kadar dolu biri için İtalya'da olduğundan daha az pahalıydı." *La Méditerranée*, I, s. 352. . Henryk Samsonowicz, "Salaires et services dans les finances citadines de la Prusse au XVe siècle et dans le première moitié du XVIe siècle," *Third International Conference of Economic History*. Munich, 1965 (Paris: Mouton, 1968), 550.
- 13 Earl J. Hamilton, "American Treasure and Andalusian Prices, 1503-1660", *Journal of Economic and Business History*, I, 1, Nov. 1928. 34-35. Bu literatürün önemli bütün maddelerini içeren bir bibliyografya için bkz. Braudel and Spooner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 605-615.

maaş ödemelerinin kısmen mal yerine parayla yapılıyor olması ve takasta görülen düşüş de altın ve gümüş arzındaki artışı dengeleme vazifesi gördü.¹⁴

Kritigini yapan birçoğunun gözlemlediği gibi Hamilton, Fisher'in para miktar teorisini kullanmaktadır. Bu teori şöyle formüle edilmiş: $PQ = MV$. Bu formülde V ve Q'nun sabit kaldığı varsayılır (P:fiyatlar, Q:mal ve servis miktarı, M:para miktarı, V:para dolaşımı hızı). Bu formülü kullanırken yapılan varsayımın isabetinden kuşku kullanan muhalifler bir gözlemsel soruşturma yapılmasını istediler.

Hamilton'a yöneltilen ciddi eleştirilerin birinde Ingrid Hammarström Hamilton'ın sıralamayı yanlış yaptığını, ekonomik faaliyetlerdeki artışın fiyatları arttırdığını, bunun sonucunda madencilik faaliyetlerinin arttığını ve dolayısıyla kıymetli maden arzında artış görüldüğünü ileri sürer. Hamilton bu eleştiriye cevabında şöyle demektedir:

Açıktır ki, “bir şekilde ortaya çıkan ekonomik faaliyetlerden” kaynaklanan “fiyat artışları...” kıymetli madenlerin daha çok çıkarılması anlamına gelmez, bilakis artan üretim masrafları ve kıymetli madenlerin *sabit darphane fiyatları* dolayısıyla engeller niteliktedir. Dahası, fiyatlardaki artış var olan kıymetli madenlerin paraya çevrilmesini arttırmaz, aksine bu madenlerin para dışı amaçlarda kullanılmasını göreceli olarak ucuzlaştırarak azaltır.¹⁵

Fakat niçin darphane fiyatları sabit bir politika kararıydı? Kıymetli madenlerin bol miktarda ve (o zaman ki işgücünün şekli düşünüldüğünde) böylesi düşük bir reel gider karşılığı elde edilebilir olduğu bir zamanda üretiminin zorlaştırılması, yayılma zamanlarında kıymetli madenin akışından kâr edecek kesimin (ki bu kesimin içinde İspanyol sarayı da vardı) faydasına değildi. Hammarström'ün işaret ettiği gibi esas soru kıymetli madenlerin kullanıldığı şeklin arkasında yatan sebebin ne olduğudur:

Batı Avrupa Amerika'nın kıymetli madenlerine niçin ihtiyaç duyuyordu, hazine olarak saklamak ya da (Asya'da ve Amerika yerlilerince yapıldığı gibi) kutsal beldeleri süslemek için değil. Amaç

14 Earl J. Hamilton, “The History of Prices Before 1750”, *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960. *Rapports: I. Methodologie, histoire des universites, histoire des prix avant 1750* (Göteborg: Almqvist & Wiksell. 1960), 156.

15 Age, s. 157. İtalikler eklenmiştir

dolaşımdaki metal para miktarını artırmak, yani bir ödeme aracı olarak kullanılmaktı?¹⁶

Y. S. Brenner'in iddiasına göre İngiltere hakkındaki veriler Hammarström'ü destekliyor. Brenner'in işaret ettiğine göre ticari mal-fi-yat seviyesinde görülen değişim "Avrupa'da metal stokunun artması ya da artmamasından çok bu stokun kullanılma şekline kaynaklanmıştı."¹⁷ Brenner ayrıca fiyatlardaki artışın Amerikan hazinelerinin gelişinden önce başladığına işaret eder¹⁸ ve Fisher'in denklemindeki her şeyin bu zamanda değişken olduğunun görülmesinin gerekliliğini öne sürer:

Sonuç olarak, 16. yüzyılın ilk yarısında fiyatlardaki artışın sebebi piyasada dolaşan paranın dolaşım hızının ve miktarının artması ve tarım ürünlerinin arzının nispeten düşüp talebin yoğunlaşarak artmasıdır... Piyasada dolaşım hızı (V), sanayinin ortaya çıkışı ve ticaretin gelişmesi; toprak ve yasallaşmış fon pazarlarında yüksek kazanç sağlamaya yönelik yatırımlar ve toplumun geniş kesimlerinin kendine yeten kırsal anlayıştan şehirlerde yaşayan ve yiyecek için pazarlara (para arzı) bağlı olan topluluklara dönüşmesi dolaşımı arttı.¹⁹

16 Docent Ingrid Hammarström, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: Some Swedish Evidence," *Scandinavian Economic History Review*, V, I, 1957, 131.

17 Y. S. Brenner, "The Inflation of Prices in Sixteenth Century England," *Economic History Review*, 2nd, ser., XIV, 2, 1961, 231.

H. A. Miskimin, Brenner hakkında yorumda bulunurken şöyle söyler: "Daha da ileri giderek nüfus dağılımının ve bunun sabit toprak arzıyla ilişkisinin bir ülkenin sınırlarından giren altın ve gümüşü koruma eğilimiyle doğrudan bağlantılı olduğunda ısrar ediyorum. Zira gıda maddesi üretilen topraklar üzerindeki baskı arttıkça, ülkenin para rezervlerinin bir bölümü içeride üretilen tarım ürünlerine yönlendiriliyordu." "Agenda for Early Modern Economic History" *Journal of Economic History*, XXXI, I, March 1971, 179.

18 Y. S. Brenner, *Economic History Review*, XIV, s. 229.

Fernand Braudel de aynı noktayı vurgular. "Eğer yeni dünyanın madenleri bir faktörse, bunun nedeni Avrupa'nın ürünlerin avantajından yararlanmayı bilmesiydi." *La Méditerranée*, II., s. 27.

R. S. Lopez ve H. A. Miskimin ise, 1465'ten reformasyona kadar olan ekonomik gelişme, "yavaş bir iyileşme" süreciydi. Dolayısıyla 1520'den sonraki hızlı gelişme Hamilton'un savlarıyla uyumludur. "The Economic Depression of the Renaissance" *Economic History Review*, 2nd ser., XIV, 3.1962, 417.

19 ¹⁹Brenner, *Economic History Review*, s. 238-339. Braudel ve Spooner ayrıca hızda da bir artış olduğunu ileri sürerler. "Bu hız artışı, hayat pahalılığındaki artış, Rönesans'ın ya da önceki dönemlerle karşılaştırıldığında 16. yüzyılın, en çarpıcı yönlerinden biridir. Fakat oranlarda farklılık mevcuttu. Avrupa'da güçlü bir gelişme hamlesi vardı. Fakat bu gelişme tüm dünyayı 'mümkün ve imkansızın' sınırlarına, yani felâketin kenarına sürükledi." *Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle*, "Rela-

Dolayısıyla Brenner'in iddiası, kıymetli madenlerin kullanım şeklini belirleyen şeyin kapitalist faaliyetin genel artışı olduğudur.

Ekonomik genişlemenin kıymetli madenler teorisi, sabit hız (V) ve mal miktarı (Q) varsayımında bulunmasa da en azından üst limitlerin varlığını farz eder. Bunu destekleyecek herhangi bir delil mevcut mudur? Mal ve hizmetlerin miktarı konusunda böyle bir varsayım makul gelmiyor. En başta, Jorge Nadal'ın hatırlattığı gibi böyle bir varsayım tam istihdamı ima etmektedir:

Ancak mal üretiminin hacmi arttırılamaz hale gelince masraflardaki herhangi bir artış (para miktarı ve hızın çarpımlarının ($M \times V$) eş değeri) belli bir orantıda fiyatlarda artışa dönüşecektir.²⁰

Kıymetli madenlerin artışının dolaysız olarak değil de istihdamı artırma gücü vasıtasıyla fiyatlarda artışa yol açtığını varsayalım. Miskimin'in iddiası, örneğin "erken dönem merkantilist kıymetli maden tutkusunun" bu çerçevede anlam kazandığı şeklindedir:

Kıymetli madenlerin girişi muhtemelen insanları ve kaynakları işler hale getirmiş ve aynı zamanda devlet finansında kullanılacak fonu artırarak savaş masraflarını azaltmıştı. Bu durumda kıymetli madenleri kullanma konusunda hangi ülkelerin daha becerikli davrandıklarını analiz ederken her bir ülkenin, reel bir ekonomik büyüme sağlamak için geliştirilmiş, gelen altın ve gümüşün tamamının kullanımını zorunlu kılan kuralı gerek kurumsal gerekse fiziksel açıdan ne derecede yaygın biçimde uygulayabildiğini kıstas olarak kullanabiliriz.²¹

Peki, hızın üst sınırları konusunda ne denebilir? W. C. Robinson, Michael Postan'la tartışmasında, kıymetli maden akışının 14. yüzyıldaki düşüşü açıklamaya yetip yetmeyeceği sorusunu ele alır. Onun iddia ettiğine göre ilkel kredi mekanizmaları olan bir ekonomide "(V) hız, birim zaman ve demir para başına fiziksel anlamda dönen para miktarına yakın bir şeydi..." Bundan dolayı 13. yüzyıldaki kıymetli madenlerin piyasaya sürülmesi ve hızdaki artışla harekete geçen genişleme kendi içindeki bir takım şartlarla sınırlıydı:

Sonunda, yıllık küçük artışlar bir tarafa bırakılırsa para arzı üst sınıra ulaştı ve hızın daha fazla artması mümkün değildi. Bu noktada

zioni del X Congresso Internazionale de Scienze Storiche, IV: Storia moderna (Firenze: Sansoni, 1955), 245-246.

20 Nadal, *Hispania*, XIX, s. 517.

21 Miskimin, *Journal of Economic History*, XXXI, s. 183.

ticaret kısıtlanmış ve fiyatlar üzerindeki aşağı çeken bir baskı hissedilir olmuştur. Daha önceki mutlu iyimserliğin ve yüksek kârların yerini karamsarlık ve masrafların kısılması almıştı. Paranın stoklanması düşen fiyatlara karşı korunma maksadıyla başladı. Kısaca, aşağı gidiş kendi kendini devam ettirecek kapasitedeydi.²²

Postan, cevabında kıymetli madenlerin sürümü devam ettiği için Robinson'un limite ulaşıldığına dair iddiasının gerçeklerle çeliştiğini, kredi mekanizmalarının Robinson'un ileri sürdüğünden daha esnek olduğunu ve o zaman için işadamlarının psikolojik tavırlarının fazla önemi olmayan bir ekonomik faktör olduğunu belirtir.²³ Fakat temelde limit kavramına bir itirazda bulunmaz. Buna karşın Miskimin'in bu kavrama bence etkili bir itirazı söz konusudur:

Kredi kurumlarının gelişme seviyesi göz önüne alındığında, kıymetli madenlerin dolaşım hızı için sınırlı sayıda madeni paraya çevrildikten sonra, bir üst limitin olduğu muhtemelen doğrudur. Ancak kıymetli madenlerin dolaşımında kullanılan miktarının azaltılmasıyla gerçekleştirilen değer düşürme işlemi, bu madenlerin dolaşım hızı üzerindeki kurumsal ve fiziksel üst limitleri yukarıya çıkaracak etkiye sahip nitelikteydi. İç göç, şehirleşme ve uzmanlaşmanın yarattığı ortak baskı altında, değer düşürme işleminin hız üzerindeki limiti yükseltmesiyle ortaya çıkan yeni serbestliğin kullanılmış olması ve 16. yüzyılda Avrupa'daki değer düşürme işlemlerinin birçoğunun dolaşım hızı vasıtasıyla fiyatları, değer düşürme işleminin seviyesinin kendisine kıyasla orantısız olarak daha fazla artırmış olması mümkün, hatta muhtemel gözükmektedir.²⁴

Dolayısıyla, dönüp tekrar geldiğimiz gerçek, genişlemeyi izah etmede kritik olan şeyin belli politik kararların (örneğin değer düşürme işleminin) alınmasını dayatan çeşitli iç baskılarıyla sistemin bütünü olduğudur. Altın ve gümüş tek başına değil ama kapitalist dünya-ekonomisi bağlamında önem arz etmektedir. Charles Verlinde'ye göre, özellikle kapitalizmin bu erken dönemdeki tekelci formları fiyatlarda görülen sürekli enflasyondan sorumluydu:

Periyodik krizleri açıklarken, yüksek kâr amaçlı riskli girişimlere geniş bir yer ayırmamız gerekir. 'Tekel', fiyat hareketlerini düzenlemiyordu: Kısa vadede, bazı tüketim maddeleri (şarap) dışında

22 W.C. Robinson, "Money, Population and Economic Change in Late Medieval Europe." *Economic History Review*, 2nd ser., XII, 1, 1959, 67.

23 Bkz. M. M. Postan, "Note" *Economic History Review*, 2nd ser. XII, I, 1959. 78-79.

24 Miskimin, *Journal of Economic History*, XXXI., s. 177.

düzenleyici faktörleri ortadan kaldırıcı özellikteydi. Tekel bu fiyat hareketlerinin felâket boyutundaki yanlarından sorumluydu. Bu normal dışı hareketin dolaylı olarak ‘tekelden’ etkilendiği kesindir. Her fiyat artışından sonra kısmen suni olarak fiyatlar kriz öncesi seviyeye geri gelmedi. Dolayısıyla tekel belli ölçüde uzun vadeli fiyat artışının yoğunlaşması ve ivmelenmesine katkıda bulundu.²⁵

Peki, o zaman altın ve gümüşün geliyor olması iyi miydi kötü müydü? Burada soyut bir ahlak sorusu sormuyoruz, aksine, sordugumuz kıymetli madenlerin içeri akışının sonuçlarının yeni kapitalist dünya-ekonomisinin oluşturulmasında faydalı olup olmadığıdır. Hamilton bu durumda kesinlikle evet der. Ancak Joseph Schumpeter bunun tam tersini düşünmektedir:

Para olarak kullanılan metallerin arzındaki artışın doğuracağı ekonomik temelli şartlar, herhangi bir diğer para türünün miktarındaki bağımsız artışın sebep olacağından fazla değildir. Şurası açıktır ki bu etkiler bu şartlar tamamen artı miktarın nerede kullanılacağına bağlıdır. (16. yüzyıl hakkında) ilk gözlemlenecek şey, İspanya için konuşacak olursak yeni oluşan servetin Hapsburg politikalarını finanse etmede kullanıldığıdır. Kıymetli maden (içe) akışı paranın değerini düşürme politikasına bir alternatif oldu. Aksi takdirde paranın değeriyle oynamak gerekecekti. Böylelikle altın ve gümüşün içe akın etmesi savaş enflasyonunun aracı, tanıdık fakirleşme süreci ve bu sürecin sosyal organizasyonu olayının taşıyıcısı oldu. Takip eden baş döndürücü fiyat artışları bu olaylar zincirindeki tanıdık halkalardan biriydi.

Bütün bu açılardan bakıldığında, kapitalizmin evrimi piyasada dolaşan değer ölçüsündeki artıştan etkilenmiş ama sonunda bu etki evrim sürecini hızlandırmak yerine yavaşlatmıştır. İngiltere ve Fransa özelinde durum farklıydı, ama sadece ortaya çıkan etkiler buralarda daha zayıf olduğu için. İngiliz sanayi ve ticaretinin bütün kalıcı başarıları, kıymetli madenlere gönderme yapmadan izah edilebilir.²⁶

Schumpeter bu argümanını “enflasyonun etkisinin neredeyse tamamen yıkıcı olduğu”²⁷ kanaatiyle ortaya koymuştur. Yazar enflasyonun bir etkide bulunduğunu inkâr etmemekle birlikte, bu etkinin teorik ve tarihsel açıdan abartıldığını düşünmektedir. Schumpeter’in

25 Charles Verlinden v.d., «Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle» *Annales E.S.C.*, X, 2, avr-juin, 1955,198.

26 Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles I* (New York: McGraw-Hill, 1939) 231-232.

27 *Age*, I, s. 233. fn. I.

enflasyonun anlık ve bazen sürpriz sonuçlarına karşın, rasyonel olarak kontrol edilen sonuçlarına karşı eğilimini kabul etmesek de yazarın katı bir şekilde ortaya koyduğu bakış açısı, enflasyonun global etkilerinin sınıflar arası *ayırt edici* etkilerine oranla çok daha önemli olduğu bilincini bize dayatmaktadır.²⁸

Önce gıda maddesi arzına göz atalım. Niçin genel bir ekonomik büyümeye karşın tarımsal ürün arzında bir *düşüş* vardı? Öncelikle, mutlak manada böyle bir şey yoktu.²⁹ Sadece İngiltere’de ve İspanya gibi ülkelerdeki rakamlar, Avrupa dünya-ekonomisi bütünlüğü içinde değil de ayrıca değerlendirildiğinde artan nüfusa oranla arzda bir düşüşten bahsedilebilir. Sanayinin genişlediği ülkelerde, toprağın daha büyük bir kısmının atların ihtiyaçlarına ayrılması gerekli hale gelmişti.³⁰ Fakat nüfus hâlâ oradaydı; ancak bu nüfusun beslenmesi şimdi Baltık bölgesinden gelen hububat ürünleriyle sağlanıyordu.³¹

- 28 Miskimin, *Journal of Economic History*, XXXI’de bu sorunun çeşitli takip yollarını öne sürer: “Sanayinin yapısı ve üretim süreçlerinde savaştan yıpranmış on altıncı yüzyıl boyunca ortaya çıkan değişiklikler düşünüldüğü zaman, daha bol ve belki de daha ucuz paranın nasıl bir rol oynadığını sorabiliriz. Hükümetler özel sanayi ile rekabet etmeden ve bir rantiyeci sınıf yaratarak, kârların yeniden yatırıma dönmesinin önünü keserek ihtiyaçlarını daha düşük faiz oranlarıyla karşılayabildiğinde, özel sanayi sermaye birikimi daha mı kolay oldu? Buna karşılık düşük sermaye giderleri, Hollandalıların gemi inşası gibi sanayilerin daha büyük çaplı kereste ve hammadde stoku bulundurmasını ya da İngiliz deri tabaklama endüstrisinin tabaklama kuyularında daha çok deri bulundurarak ve dolayısıyla işgücü verimliliğini arttırarak, işgücünü muhafaza etmesini mi sağladı? Belki de bu analiz İngiltere’nin, Hollanda ve Belçika’nın göreceli ekonomik başarısının ve İspanya ve Fransa’nın da başarısızlığının sebeplerini ortaya koyma açısından faydalı olacak ve bu sırada “kâr enflasyonu” kavramını analitik bir yanlış anlamadan çok daha faydalı bir araca dönüştürecektir (s. 183).”
- 29 Göreceli bir açıdan var mıydı acaba? Robinson yeni temizlenmiş toprağın daha az verimli olması anlamında marjinal olmak zorunda olmadığını savunur. Bkz. *Economic History Review*, s. 68. Postan, teori ne olursa olsun, gerçeğin yeni yerleşimlerin verimli olmayan topraklar üzerinde kurulduğu cevabını verir. *Economic History Review*, XII, s. 81.
- 30 “16. yüzyılda tahıl fiyatlarının artışına katkıda bulunan ikincil bir faktör (Batı Avrupa’da) artan at sayısıydı. Ticaret ve sanayinin gelişmesi, ulaşım ihtiyaçlarının artmasıyla, büyük oranda atlardan oluşan daha fazla taşıma ve güç gereksinimi doğdu. Daha çok at daha fazla yem talebi anlamına geliyordu. Yem bitkisi yetiştirmek için ayrılan topraklar pek tabii ki insanları beslemek için üretilen tahıl ürünlerine ayrılmıyordu.” Slicher van Bath, *Agrarian History*, s. 195.
- 31 Bkz. Josef Petran, «A propos de la formation des regions de la productivité spécialisée en Europe Centrale», *Deuxieme Conference Internationale d’Histoire Economique*: Aix-en-Provence, 1962, Cilt II, *Middle Ages and Modern Times* (Paris: Mouton, 1965), 219-220.

Ancak bu ürün mevcut arzın düşük olması, ulaşım ve araçların kâr oranları dolayısıyla daha pahalıydı.

Peki, o zaman, mevcut altın ve gümüş arzının artmasının var olan şartlarla bir ilişkisi ve durum üzerinde etkisi yok muydu? Tabii ki vardı. Çünkü bu artış genişleyen Avrupa ekonomisi için önemli işlevler gördü. Henüz hâlâ zayıf olan bu sistemi doganın olumsuzluklarından koruyarak genişleme hamlesinin devamını sağladı. Michel Morineau Ortaçağ Avrupası'nda buğday fiyatlarının hasat miktarına doğrudan bağlı olarak yükselip alçaldığına işaret eder. 16. yüzyılda olan, altın ve gümüşün fiyatlarını artırmaktan ziyade düşmelerinin engellenmesi idi.³² Carlo Cipolla herhangi bir reel fiyat artışı

Bazen Baltık tahılının o kadar önemli olamayacağı, çünkü bunun toplam tüketimin sadece küçük bir yüzdesini oluşturduğu söylenir. Buna verilen iki cevap vardır. Avrupa'nın belli bölgeleri için Baltık tahılı önemli bir arz kaynağıdır. "Avrupa'nın toplam tüketiminin bu yüzde bir ya da ikisi yine de olağanüstü önemliydi. Zira hem Hollandalılar gibi deniz taşıyıcıları için zenginlik kaynağıydı, hem de Lizbon gibi başkentler için hayatta kalma sınırını temsil ediyordu." Charles Tilly, "Food Supply and Public Order in Modern Europe, "(teksir, 45) Bkz. Pierre Jeannin, «Les Comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)» *Revue historique*, CCXXXI, Janv.-mars 1964, 62. Jeannin, Scholliers'in 1562-1569 yılları arasında Baltık tahılının Hollanda tüketiminin % 23'ünü karşıladığını söylediğini aktarır.

İkinci cevap bir bütün olarak dünya-ekonomisi için az derecede önemli sayılabileceğidir. "Yerel ve uluslararası tahıl ticareti içiçe geçmiş durumdadır. Tahıl gibi bir mal örneğinde iki ayrı sektöre sahip ikili bir ekonomi açısından düşünmek yanlış olur. Eğer bu sav doğruysa, o zaman Baltık ülkelerinden gelen tahıl toplam talep ve arz açısından önemsizdir. Bundan şu çıkartılabilir; arz ve/veya talep edilen toplam miktardaki nispeten ufak değişiklikler, Baltık tahılının bulunduğu küçük sektörde nispeten büyük değişiklikler ortaya çıkarabilir." Glamann "European Trade, 1500-1700" *Fontana Economic History of Europe*, II, 6, 1971, 44.

- 32 "16. yüzyılda değerli madenlerin gelişi "para birimini" güçlendirmiş; para birimi yerine madenin değer kaybetmesine neden olmuştur. Değerli madenler gümüş fiyatında artışa neden olmuştur. Ancak gerçek fiyattaki artıştan sorumlu değildir." Michel Morineau, «D'Amsterdam a Seville; de quelle realite l'histoire des prix estelle le miroir? *Annales E.S.C.* XXIII, 1, Janv.-fevr. 1968, 195. Ruggiero Romano fiyat artışlarını altın ve gümüş fiyatlarına ya da para hesabına göre hesaplamamıza göre krizlerin ortaya çıkıp kaybolduğunu belirtir: "(On altıncı yüzyıl fiyatlarıyla ilgili olarak yapılan araştırma sonuçları) büyük oranda esasen para hesabı olarak ifade edilen fiyatların madeni fiyatlara dönüştürülmesinin eseridir. Dolayısıyla bunlar fiyat değil gümüş ve altın fiyatı ve tam anlamıyla, para tarihinin değil maden tarihinin ifadeleridir. (On beşinci yüzyılda bunalım olup olmadığıyla ilgili soruya gelince) karşı yorumların nedenleri çoğunlukla fiyat eğrilerinin farklı oluşturulmasına bağlıdır. Gümüş fiyatları? 15. yüzyıl "krizi"; para hesabı fiyatları? "kriz" çözümlenir" "Tra XVIe XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622" *Rivista storica Italiana*. LXXIV, 3. sett, 1962, 481-482.

oldugundan bile şüphelidir.³³ Bunun yerine Cipolla, 16. yüzyılın ekonomik yapısında asıl önemli olanın fiyat artışları değil faiz oranlarının düşmesi olduğuna inanır; iddia ettiğine göre, Ortaçağ'da faiz oranı % 4-5 civarındaydı. Bu oran 1520-1570 arası % 5,5'e yükselip 1570-1620 arası ani bir düşüşle % 2'lere çekilmişti. Altın ve gümüş parayı ucuzlatmıştı.³⁴

Bunun işaret ediyor gözüktüğü şey, buradaki kritik faktörün Marks'ın da dediği gibi başlangıcı "16. yüzyılda dünyayı kapsayan bir ticaret ve 'pazarın' oluşmasına"³⁵ dayandırılabilen bir kapitalist sistemin ortaya çıkıyor olmasıydı. Bu noktadaki en önemli unsur, kapitalizmin ekonominin sosyal organizasyonundaki baskın biçim olarak ortaya çıkmış olmasıydı. Burada muhtemelen kapitalizmin tek biçim olduğunu da söyleyebiliriz. Çünkü bir kez yerine oturduğunda diğer "üretim biçimleri" kapitalizmden türetilmiş sosyo-politik çerçeveye uyabildikleri ölçüde varlıklarını sürdürdüler. Yine de en azından bu noktada "sadece bir tane kapitalizm olmadığını, Avrupa'da kendilerine özgü bölgeleri ve işleyiş ağlarıyla birçok kapitalizm olduğunu"³⁶ hatırlamak doğru olacaktır. Esasına bakıldığında artan altın ve gümüş stokuna önem kazandıran şey tam da bu birden fazla kapitalizmin varlığıydı. Çünkü altın ve gümüşün dolaşım hızı başlangıçta, Akdeniz Avrupası'na kıyasla Kuzeybatı Avrupa'da daha düşüktü. Braudel ve Spooner'ın vardıkları sonuçta olduğu gibi "niçel para teorisi, dolaşım hızı ve Avrupa ekonomisindeki farklılaşmalar bağlamında ele alındığında bir anlama sahiptir."³⁷

Bu bizi Hamilton argümanının ikinci yarısına götürüyor. Sadece fiyatların artışı değil aynı zamanda maaşların bu artışın gerisinde

33 "(Amerikan altın ve gümüşü) fiyatların uzun bunalım dönemleri boyunca altına düşmeyeceği bir taban oluşturdu. Bunların görevi genel trendleri güçlendirmek ya da küçültmekti. Bu önemli bir roldü hiç şüphesiz. Fakat bu diğer trendlerle açıklanabilecek ve onlarla var olabilecek bir roldü. Bunlar değişimin gerçek aynalarıdır. Bunlar görmezden gelinemez. İkincil bir rol ile sınırlandırılmaz." Carlo M. Cipolla, "La pretendue revolution des prix» *Annales E.S.C.*, X, 4, oct-déc. 1955, 515.

34 «Bu nedenle 1570-1620 dönemi bütünlüğü içerisinde ele alındığında ki bu dönem enflasyonist bir dönemdi, öyle ki tarihçiler bu dönemi fiyat devrimi olarak nitelendirmişti-bir enflasyonist dönemde faiz oranlarının paradoksal bir biçimde düştüğü yanılmasına kapılır." Carlo M. Cipolla, "Note sulla storia del saggio d'interesse-Corso, dividendi, e sconto dei dividendi del Banco di S. Giorgio del secolo XVI." *Economia internazionale*, V, 2, magg. 1952, 266.

35 Karl Marx, *Capital*, (New York: International Publishers, 1967), I, VI, Böl. 146.

36 Braudel, *Chapters*, I, s. 286.

37 Braudel and Spooner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 449.

kalması söz konusuydu. Bu durumun varlığı ve sebepleri konusunda da derin görüş ayrılıkları vardır.³⁸ Hamilton, İspanya'da değilse de İngiltere ve Fransa'daki kurumsal katılık sebebiyle maaş ve kiralara fiyatlarla yetişemediğini iddia eder.³⁹ Bu durum bir boşluk, bir bakıma emeksiz bir kazanç yaratarak 16. yüzyıldaki sermaye birikimine ana kaynak sağlamıştır:

İngiltere ve Fransa'da fiyat devriminden kaynaklanan, fiyatlarla maaşlar arasındaki büyük farklılık, işçilerin daha önce sahip oldukları gelirin büyük kısmından mahrum olmalarını beraberinde getirip bu gelirin başka gelir dağılımlarından da faydalanan kesimlere yönelmesine sebep olmuştur. Kiralar da maaşlar gibi fiyatların gerisinde kaldığından toprak sahipleri işçilerin kaybindan hiçbir şey kazanmadı. Bu şekilde elde edilen kazançlar Doğu Hindistan ticaretinden gelen kazançlarla beraber önemli araç gereçlerin oluşturulmasını sağlarken, ulaşması mümkün muazzam kâr oranları da kapitalist girişimin hararetle uygulanmaya konmasını motive etti.⁴⁰

38 Pierluigi Ciocca, ücret gerilemesi hipotezi konusunda yazdığı uzun makalelerine son verirken ücret gerilemesi konusunun çözümünün 16. yüzyılda enflasyonun nedenlerini ortaya koyma sorunundan daha az zor olduğunu belirtir. Bkz. "L'ipotesi del ritardo dei salari rispetto ai prezzi in periodi di inflazione: Alcune considerazioni generali", *Bancaria*, XXV, 5 maio 1969, 583.

39 Jorge Nadal, Hamilton'ın bu ifadesinin ampirik gerçekliğini reddeder. Hamilton'ın rakamlarının yanlış bir metodolojik temele dayandığını; İngiltere ve Fransa için ağırlıklı rakamları kullandığını ileri sürer. Phelps-Brown ve Hopkins'in duvar ustalarının ücretlerini karşılaştırmak için mevcut yayımlanmış tek rakamları aldıklarında hepsi aynı şekilde ağırlıklandırılmış olduğundan analizin kökünden değiştiğini belirtir. "Bu rakamlardan alınacak ders şüphe götürmez biçimde açıktır: 16. yüzyıl boyunca, Valencia'daki duvar ustalarının aldığı ücretlerin satın alma gücü sürekli ve fevkalade bir düşüş yaşamıştır. Bu İngiliz ve Fransız duvar ustalarının ücretleriyle aynı doğrultudadır." *Hispania*, XIX, s. 523-524.

40 Earl J. Hamilton, "American Treasure and the Rise of Capitalism" *Economica*, IX, 27. Nov. 1929, 355-356.

Walter Prescott Webb her ikisi de Avrupalıların Amerika'yı fethetmesi sonucu ortaya çıkan birincil ve ikincil şelaleleri ayırma şeklinde faydalı bir kavramsal ayırım ekler. "Bütün şelalelerin en büyüğü olan toprağı bir kenara koyarsak, altın ve gümüşü, orman ürünlerini ve amberi ilk kategoride düşünebiliriz. Birincil şelaleler çabucak gelen, çok fazla yatırıma ve ön çalışmaya gerek olınadan sahip olunan mamullerdir. İkincil şelaleler uzun süre bekleme ögesi içeren ve çoğu zaman büyük masraf gerektiren ve uzun vadeli ve sabırsız bir yatırımcının sabrını zorlayacak kadar büyük yatırımlar olan şelalelerdir. On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda kapitalizme ivme kazandıran birincil şelalelerdi. İkincil şelaleler de kapitalizmin on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda devamını sağladı." *The Great Frontier*, (Boston, Massachusetts: Houghton, 1952), 181-182.

Fritz Redlich, bize Avrupa'daki savaşlar sonucu ortaya çıkan, eski bir şelale biçimi olan yağmanın da on altıncı yüzyıldaki sermaye birikiminde önemli rol oynadığını

Kiraların fiyatların gerisinde seyrettiği tezi özellikle ağır eleştirilere hedef olmuştur. Bu eleştiriler arasında Eric Kerridge'in 16. yüzyıl İngilteresi özelinde yaptığı itirazlar en çok göze batanlar arasındadır.⁴¹ Başka zaman ve bölgeler hakkında eleştiriler de başkalarının ortaya konmuştur.⁴² 1960'a gelindiğinde Hamilton kiralar konusunda geri adım atmıştı ancak bunun tezinin esasını etkilemediğini ileri sürmekteydi:

Fiyat Devriminin başlangıcında maaş ödemelerinin üretim giderlerinin 3/5'ini oluşturduğu varsayılabilir. Tahminimce 1500'de İngiltere ve Fransa'da toprak kiraları ulusal gelirin 1/5'ini oluşturuyordu. Yine kanaatimce, artan tarımsal fiyatların kiraları da yükseltme eğilimiyle kira sözleşmelerinde ara sıra görülen iptallerin, kiraları düşürücü etkilerinin birbirini iptal etmesiyle, kiralar da Fiyat Devrimi boyunca fiyatlar kadar hızlı yükseldi. Ulusal gelirin geriye kalan 1/5'i de faizin de içinde olduğu kârlara gitti. Masrafların 3/5'inin fiyatların çok gerisinde kalmasıyla kâr oranları 16. yüzyılda İngiltere ve Fransa'da yüksek seviyelere ulaşmış, bu seviyede 49-50 yıl kadar devam edip 17. yüzyılın sonuna kadar, küçülmekle beraber yine de büyük olan fiyat-ücret uçurumunun üzerinde seyretmiştir.⁴³

Hamilton'ın ücretlerin geride kalması hipotezine yöneltlen başka eleştiriler de olmuştur.⁴⁴ Önemli itiraz cephelerinden birine dahil olan

hatırlatır, „De Praeda Militari: Looting and Booty, 1500-1815,” *Viertjahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, Suppl. No. 39, 1956, 54-57. Buradaki fark yağmanın yeni kaynaklar eklemeyi değil, Avrupa'nın mevcut zenginliğinin yeniden dağıtılmasını temsil etmesidir.

- 41 Bkz. Eric Kerridge, "The Movement in Rent, 1540-1640", E. M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*. Bkz. Ayrıca Ian Blanchard: "1485-1547 döneminde kiralarda yaşanan değişikliklerle ilgili araştırma için mevcut yayımlanmış kanıtlar kesin sayılmaz ve bu hiçbir yerde [Joon Thirsk, ed., *Agrarian History of England and Wales*, IV. Cilt, s. 204'te] olduğundan daha net gösterilemez. Burada 1470'lerden itibaren ekilebilir toprakların kiralalarında belirgin bir artış olduğu belirtilirken, (sayfa 690'da) on altıncı yüzyıla kadar yukarı yönlü keskin bir hareket yaşanmadığı da ifade edilmektedir. Görünüşteki bu çelişkiyi çözümlmek için belli çiftliklerle ilgili araştırmalara müracaat edilmelidir. Ancak bunlarla ilgili çok az araştırma mevcuttur." "Population Change, Enclosures, and the Early Tudor Economy" *Economic History Review*, 2nd. Ser., XXIII. 3, Dec. 1970, 443.
- 42 Pierre Vilar, "Problems on the Formation of Capitalism" *Past & Present*, No. 10, Nov. 1956, 25. Ayrıca, Nadal, İspanya hakkında şöyle demektedir: "Hamilton'ın aksine enflasyonist dönemin büyük İspanyol toprak sahiplerinin aleyhine olmadığı sonucuna varmaya kendimizi mecbur hissediyoruz." *Hispania*, XIX, s. 526.
- 43 Hamilton, *Int. Cong.* I, 1960, s. 160.
- 44 Ciocca bunları, *Bancaria*, XXV, 4, apr. 1969, 425-426(dipnot 13)'da özetlemektedir.

John Nef, mal cinsinden ödemelerin varlığı dolayısıyla, kayıtlardaki maaş ücretlerinin toplam maaşları yansıtmadığını, mal cinsinden yapılan ödemelerin fiyat-ücret boşluğunu doldurmak için arttırılmış olabileceğini ve buğday fiyatlarındaki artışın diğer temel maddelerde görülmemiş olabileceğini ileri sürer:

Öncelikle Fiyat Devriminden önce derlenmiş endeks (kat)sayıları. Fiyat Devrimi sırasındaki minimum mecburi giderleri abartmaktır. İkinci olarak çalışan kesimin yiyecek masraflarındaki artış bir dereceye kadar bu kesimce değil, işverenlerince karşılanmıştır. Üçüncüsü, birçok işçinin temel ihtiyaçlarının bir kısmını karşılayabileceği küçük arazi parçaları vardı. Bundan, gelirlerinin ihmal edilemeyecek bir kısmını yiyecek dışı mallara harcayabilecek durumda oldukları sonucu çıkmaktadır.⁴⁵

Phelps-Brown ve Hopkins, hububat fiyatları mamul mallardan daha hızlı arttığı için ücretlerdeki kötüleşmenin görüldüğü kadar olmadığında hemfikirler. Dolayısıyla giderek önem kazanan işlenmiş gıda maddeleri temel tahıl ürünlerinden daha az pahalılaşmış ve üretim teknolojisindeki gelişmeler bu ürünlerin maliyetini daha da durdurmuştur.⁴⁶ Bununla birlikte Hamilton'ın kullandığı verilerle karşılaştırıldığında, elde edilen yeni (1968-Phelps-Brown ve Hopkins) deliller "16. yüzyıl Batı Avrupası'nda reel ücretlerde bir düşüş olduğu" genel hipotezini destekler mahiyettedir.⁴⁷

45 John U. Nef. "Prices and Industrial Capitalism in France and England" *The Conquest of the Material World* (Chicago, Illinois: Univ. Of Chicago Press, 1964), 254. Hamilton Nef'in görüşünü reddeder. "Prices and Progress," *Journal of Economic History*, XII. 4, Fall. 1952, 333-334. Fakat Ciocca şu yorumda bulunur: "Hamilton'ın söz konusu iki faktörün öneminin gelişen ticarileşme ve proleter sınıfın doğuşu tarihsel evresinde daha az olduğu şeklindeki görüşü, bize geçerli ve güven verici görünmektedir. Yine de azami ölçüde ihtiyat gerekmektedir." *Bancaria*, XXV, s. 428.

46 Bkz. E.H. Phelps-Brown and Shiela V. Hopkins, "Wage-Rates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century", *Economica*. XXIV, No: 96, Nov. 1957, 293. Bkz. Jean Delumeau, Roma'daki fiyatlarla ilgi olarak: "Daha genel olarak ifade edilirse, on yıllık buğday endeksi 1590'dan 1629'a kadar olan 40 yıl boyunca bütün diğer ürünlerden (çeşitli gıda maddeleri, şarap, yakacak odun, balmumu vs.) her zaman daha yüksekti. Buna muhtemelen tek bir istisna olabilirdi. O da 1610 ve 1619 yılları arasındaki kuru üzüm endeksiydi. Orada bile kuralı ispatlayan bir istisna niteliğinde görünmektedir. Zira kuru üzüm fiyatları 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında anormal derecede yüksekti." *Vie economique et sociale de Rome dans le second moitie du XVIe siècle* (Paris: Boccard), 44, 741 -742.

47 Phelps-Brown ve Hopkins, II. Tabloda 16. yüzyılda Güney İngiltere, Fransa, Alsace, Munster, Augsburg, Valencia ve Viyana için gerçek ücret küçülmesinin kanıtlarını sunar. "Builders Wage-rates, Prices and Population: Some Further Evidence," *Economica*, XXVI, No. 101. Feb. 1959, 21. Jean Fourastie ve Rene Grandamy, on beşinci

Reel ücretlerdeki düşüş Slicher van Bath'tan derlenen tablo 1'de çarpıcı şekilde örneklenmektedir.⁴⁸ Bu tabloda günlük yevmiye ile çalışan bir İngiliz marangozun 1 kg. buğday cinsinden aldığı ücret gösterilmektedir.

Tablo 1- Bir İngiliz Marangozun Reel Ücreti (ortalama)*

1251-1300	81.0
1300-1350	94.6
1351-1400	121.8
1401-1450	155.1
1451-1500	143.5
1501-1550	122.4
1551-1600	83.0
1601-1650	48.3
1651-1700	74.1
1701-1750	94.6
1751-1800	79.6
1801-1850	94.6

*1721-1745 arası ortalama=100

Bu çizelgeden üç faktör çıkarılmaktadır. Bir İngiliz marangozun aldığı reel ücretin 1850'deki değeri 1251'dekinden ciddi oranda farklı değildir. 155.1'lik yüksek nokta "uzun" 16. yüzyılın hemen öncesinde, 48.3'lük alçak nokta da sonunda yer almaktadır. 16. yüzyıl boyunca görülen düşüş oldukça büyüktür. Dikkat edecek olursak bu düşüş İngiltere'deki 1601-1650 arası maaşların Avrupa şehirli ücretlerinin hiç de aşağı ucunda seyretmediğinin bir başka açık delilidir.

Ücretlerdeki bu dramatik düşüşün kendisi de, 16. yüzyılda hâlâ yok edilmemiş olan pre-kapitalist ekonominin özelliklerinin kalıntıları olan üç yapısal faktörün sonucudur. Pierluigi Ciocca dikkatli bir detayla bu yapısal faktörlerin keskin bir enflasyon döneminde ücretleri düşürecek şekilde nasıl işlediğini ve niçin bu faktörlerin büyük

yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar yaşam standartlarındaki düşüşün ne kadar gerçek olduğundan emin değillerdir. Fakat on beşinci yüzyılla on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar arasında buğdayın reel fiyatının dört misli arttığını belirtirler.

„Remarques sur le prix salariaux des cereales et la productivite du travailleur agricole en Europe du XVe and XVIe siècles» *Third International Conference of Economic History*, Munich 1965 (Paris: Mouton, 1968), 650.

oranda daha sonraki yüzyıllarda yok edildiğini açıklamaktadır. Bu üç faktör şunlardır: Ücret taleplerindeki süreksizlik ve para konusundaki yanılsamalar; ücretlerin gelenek, kontrat ve kanunla sabitlenmesi ve ödemelerde gecikme. Ciocca'nın para yanılsamasından kastı, tedrici enflasyon artışlarını doğru algılama hususundaki -süreksiz, kısa dönem istisnalar hariç- yetersizliktir. Fakat bu artışlar fark edilebilseydi bile ücret görüşmeleri ancak belli aralıklarla yapılabiliyordu. Ayrıca 16. yüzyılda kontrat ya da adetler işlevini yitirdiğinde devlet sık sık araya girerek ücret artışlarını engelliyordu. Son olarak, o dönemlerde çalışanlar ancak yılda bir kez maaş alıyorlardı; bu da enflasyonun var olduğu bir dönemde değerini kaybetmiş para anlamına geliyordu. 20. yüzyıla gelince para yanılsamalarının etkileri zanaatkar sendikalarının organize olması, eğitimin yayılması, fiyat endekslerinin varlığı ve enflasyon konusunda birikmiş tecrübeyle denge leniyor hale gelecekti. Ayrıca işçilerin siyasal örgütlenmesi, devletin ücretleri kısıtlamasını daha da zorlaştırmaktadır. Ve tabii ki ücretlerin daha sık aralıklarla ödenmesi artık uzun zamandır kazanılmış bir hak konumundadır. Fakat kapitalist dönemin bu erken safhalarında işçiler bu hareket özgürlüğünden yoksundular.⁴⁹

16. yüzyıl Avrupa dünya-ekonomisinde ücretlerin geriden gelmesinin sebebini dünya kapitalizminin önceki formlarını kabul etmesinden kaynaklanan yapısal faktörlere bağlayan analizin doğruluk oranını güçlendiren sadece bu yöndeki gözlemsel veriler değildir. Bu yönüne destek veren iki bilinen gözlemsel istisna da mevcuttur: Orta ve Kuzey İtalya'daki ve Flanders'daki şehirler. Carlo Cipolla 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında "İtalya'daki işgücü ücretlerinin rakip ülkelerdeki maaş oranlarına göre aşırı yüksek olduğunu" belirtir. Cipolla'ya göre bunun sebebi "işçi örgütlerinin, işgücünün verimliliği ile orantısız bir ücret seviyesi dayatmada başarılı olmuş olmalarıdır."⁵⁰ Benzer şekilde, Charles Verlinden 16. yüzyılda Belçika şehirlerinde, ücretlerin, bugday temelli ürün fiyatlarını yakından takip ettiğini

49 Ciocca, *Bancaria*, XXV, s. 578-579.

50 Carlo Cipolla, "The Economic Decline of Italy", Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (London: Methuen, 1968), 139, 140. Bkz. Brian Pullan, "Wage-earners and the Venetian Economy, 1550-1630," *Economic History Review*, 2nd. Ser., XVI, 3. 1964. 407-426; Domenico Sella, «Les mouvements longs de l'industrie Lainière à Venise aux XVIe et XVIIe siècles», *Annales E.S.C.* XII, I, janv.-mars, 1957, esp. 40-45. Sella, Venedik'i zengin bir şehir olarak isimlendirmekte ve yüksek geçim giderlerini ağır kiralara ve yüksek ücretlere bağlamaktadır.

tespit eder.⁵¹ Peki, bu iki istisna neden kaynaklanmaktadır? Bunun sebebi tam olarak bu iki bölgenin “eski” ticaret merkezleri oluşu⁵² ve dolayısıyla işçilerinin ekonomik ve siyasi olarak daha güçlü oluşu idi. Bu sebeple işçiler kâr marjını fahiş biçimde artırmaya yönelik girişimlere daha iyi direnebiliyorlardı. Buna ek olarak kapitalist alışkanlıkların “ilerleyişi” eski yapıları kısmen yıkmıştı. Buna karşın aynı şartlar yani işçilerin söz konusu “gücü” ve kapitalist alışkanlıkların gelişmesi İtalyan ve Flanders şehirlerinin 16. yüzyılda sanayi merkezi olma özelliklerini kaybederek yerlerini yeni gelen Hollanda, İngiltere ve daha düşük derecede Fransa’ya vermelerinin de sebebi olmuştu.

Bazı işçilerin (daha net ifade etmek gerekirse en “ileri” sektörlerdekilerin) ücretlerin belirlenmesine, diğerlerinden daha iyi direnebilmiş olmaları düşüncesi, bizi uzun vadeli enflasyonun sebep olduğu *kayıplardaki farklılıkların*⁵³ neler olduğunu araştırmaya yönlendirmektedir. Pierre Vilar’ın açıklaması bir merkez-periferi yer değiştirmesinden ibarettir.⁵⁴ Fakat bir ikili ayırım, aşırı basit bir bakış açısını yansıtmaktadır, çünkü ileride göreceğimiz gibi 16. yüzyıl Latin (Hispanic) Amerikası ve Doğu Avrupa’da işgücüne dahil olan periferi işçileri tek

- 51 Bkz. Verlinden ve diğerleri, *Annales E.S.C.*, X, s. 198. Bkz. Herman van der Wee: “Dolayısıyla Brabant, on altıncı yüzyılda diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, ücretli olarak çalışan kitlelerin reel gelirlerinde felâketimsi bir düşüş yaşamadı.” *The Growth of Antwerp Market and the European Economy* (The Hague: Nijhoff, 1963), II, 386.
- 52 Bu bizi “eski” ticaret merkezlerinin neden merkez olduğu sorusuna geri götürür. Bu tamamıyla başka bir hikâyedir. Sylvia Thrupp şu kısa açıklamayı yapar: “Flanders ve Kuzey İtalya topraklarının verimliliği ve yakındaki “ekmek sepeti” bölgelerde ekstra yiyecek ithal etme kolaylığı, yüksek bir nüfus yoğunluğunu elverdiği için en ilgi çekici bölgelerdir. Bu onlara kırsaldaki sanayi işlerinde yarım gün çalışacak köylü işgücü stoku vermekle kalmamış, onlara nüfuslarının büyük bir bölümünü kentlileştirme imkânı da kazandırmıştı.” “Medieval Industry, 1000-1500,” *Fontana Economic History of Europe*, I, 6, 1971, 47.
- 53 Ülkeye göre farklılıklara göndermede bulunuyoruz. Ayrıca ülkelerdeki sosyal gruplara göre de farklılıklar söz konusudur. Bunlar kiralar, kârlar, ücret oranları ilişkisi tartışmamızda yansıtılmaktadır. Bununla birlikte, ücretli kategorileri arasında bu tür farklılıklar var gözükmemektedir. Ya da en azından İngiltere’deki inşaat endüstrisinde zanaatkâr ve işçilerin nispi ücretleri için durum buydu. “Burada inşaat işçilerinin oranı Kara Ölüm’den Birinci Dünya Savaşı’na kadar zanaatkârlarinkiyle aynı oranda değişmişti.” E.H., Phelps-Brown and Sheila V. Hopkins, “Seven Centuries of the Prices Consumables, Compared with Builder’s Wage-rates,” F.M. Carus-Wilson Ed. *Essays in Economic History* (New York: St Martin’s 1966), II, 189.
- 54 “Marx’ın muazzam derecede telkin edici şu ifadesini hatırlayalım. “Avrupa’daki ücretli işçilerin gizli köleliği, kendisine ayak olması için Yeni Dünya’daki saf ve basit köleliğe ihtiyaç duyuyordu.” Bu bağlamda uzun fiyat ve ekonomik faaliyet dalgalarını, sömürge ve Avrupa işgücünün sömürsündeki artış arasında bir tarihsel yer değişikliği açısından göremez miyiz?” Vilar, *Past & Present*, No. 10, s. 34.

kaybeden grup değildi. Eşzamanlı olarak, Batı Avrupa'nın büyük kısmındaki ücretli işçiler de belki Doğu Avrupa'dakiler kadar olmasa bile (bundan emin miyiz?) kayba uğradılar. Latin Amerika'daki işçiler için *kayıp* ölçülebilir şartlarda değildi, çünkü bu işçiler daha önce hiçbir şekilde, aynı şekilde aynı ekonomik sistem içinde bulunmamışlardı. J. H. Elliot bu gerileme döneminde bir İspanyol işçisinin kaybının, İngiltere'deki bir işçiden çok, Doğu Avrupa'dakine yakın olduğunu ileri sürer.⁵⁵

Dolayısıyla eğer ortak bir gelir cetvelinde Polonyalı işçi en aşağıda, İspanyol onun üstünde ve Venedikli de en üstte ise, merkez olma sürecindeki yarı-periferi alanlarını temsil eden İngiliz işçisi, bu cetvelin neresindeydi? Phelps-Brown ve Hopkins bu ülkelerde olanları değerlendirmenin bir yolunun "İngiliz ücretli işçilerin tabloya tam tezat oluşturan kayda değer gelirlerinin "çiftlikle""atölye" arasında değişen ticaret kurallarından kaynaklandığını görmek" olduğunu öne sürer.⁵⁶ Bir açıdan bu değişikliklerin çoğu ücretli çalışanlara etki edecek tarzdır. (Bu kişilerin toprak mal varlığı ya hiç yoktu ya da topraktan gelirleri ikincil öneme sahipti.) Phelps-Brown ve Hopkins bu tür özellikleri ücrete tabi kesimin 16. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'deki yerleşik nüfusun 1/3'ü olarak tahmin etmektedir. Bu kişilerin dedikleri gibi "bir yüzünde ücrete tabi olanların fakirleşmesi olan madalyonun öteki yüzünde, çiftlik ürünleri satanlar ya da çiftlikleri artırayabilecekleri rakamlara kiralayanların zenginleşmesi vardı."⁵⁷ Bu görüş, Hamilton'ın ücretin geriden gelmesinin kapital bi-

55 "(Hamilton'ın) İspanya'daki ücretlerin fiyatlarla birlikte hareket ettiği tezi şimdiye kadar oldukça temelsiz gözükmiştir. Gerçekte daha derin bir araştırma Kastilya'daki kitlelerin yaşam standartlarında on beşinci yüzyılda belirgin bir kötüleşmeyi gösterebilir. Bu kötüleşme diğer Avrupa devletlerine oranla Kastilya'daki fiyatların yüksekliğiyle birleşince yüzyılın sonunda Kastilya ekonomisinin kendine özgü durumunu açıklayacaktır: Hammadde ihraç eden ve lüks ürünler ithal eden, birçok açıdan Batı Avrupa ekonomilerinden çok, Polonya gibi bir Doğu Avrupa ülkesinin ekonomisine benzeyen bir ekonomi, Kastilya'da ayakta kalan endüstriler, zengin azınlığın ihtiyaçlarını karşılayan ve artan yabancı rekabetine açık lüks endüstrilerdi." J.H. Elliot, "The Decline of Spain", *Past & Present*, no.20, Nov. 1961-62. İtalikler eklemidir. Katalonya'daki gelişmeler benzerlik göstermektedir. Bkz. "Comments", Jaime Vicens Vives, "Rapport de M. Malowist", *IXe Congres Internationale des Sciences Historiques*, II, Actes (Paris: Lib. Armand Colin, 1951) Vices, Katalonya ve Polonya'daki "İkinci feodalizm" arasında karşılaştırma yapmaktadır.

56 Phelps-Brown and Hopkins, *Economica* XXIV, s. 298.

57 57. Age, s. 299, italikler eklenmiştir.

Bu analiz Dobb'unkine yakındır: "Şu soru sorulabilir: Eğer kitlelerin reel tüketimi düşüyse bu şartlar altında, fiyat düzeyi yükselmiş ve (temelde fiyatlarla para-ücretleri arasındaki farka dayanan ve mal çevrimiyle katlanan) büyük kârlar elde

rikiminin direkt kaynaklarından biri olduğu hipotezine biraz gölge düşürmekte, en azından Batı Avrupa'daki toprak sahibinin, kapital birikiminde anahtar rolü gören bir aracı olduğuna dikkatlerimizi çekmektedir. Yine de John Maynard Keynesce de tasdik edilen Hamilton'ın görüşü köklü temellere dayanır. Enflasyon, Avrupa dünya-ekonomisinin çok tabakalı yapısı dolayısıyla karmaşık bir şekilde gelirlerin yeniden dağılımına sebep oldu. Fakat bu siyasi açıdan en güçsüz olandan vergi alma ve birileri tarafından yatırımda kullanılmak üzere kapital birikimi sağlama yöntemi idi.⁵⁸ Özellikle toprak sahipleri, köylülerden para koparmanın yeni yollarını bulup duruyordu.⁵⁹ Burada hatırlayalım ki söz konusu argüman sadece kâr oranlarında ani ve büyük bir artış olduğunu değil ayrıca enflasyonun yatırımı teşvik ettiğini de ileri sürmektedir.⁶⁰

edilmesini sağlamış olabilir mi? Bu sorunun cevabı görünüşte, genişleyen pazarı besleyen zenginlerin ve durumu iyi orta sınıfın (yani, yeni burjuvazi ve Kraliyet, yükselen taşra kapitalist sınıfı ve büyük toprak sahibi çiftçiler) harcamaları olduğudur. Bu sınıfın artan harcamaları bir anlamda kâr etmesi için de gerekli şartları oluştuyordu. Dönemin genişleyen endüstrilerinin çoğu, daha zengin kesimlerin lüks tüketimlerini karşılıyordu. Bunun yanında gemicilik, inşaat (çok küçük düzeyde) makine ve zanaat aletleri ve ayrıca askeri teçhizat alanında da artan bir yatırım mevcuttu. Buna dış ticaretin etkisi de eklenmelidir- dış ticaret oldukça avantajlı şartlarda yürütülüyordu ve ülkeye göze çaracak derecede altın ve gümüş girdisiyle dengeleniyordu.” *Studies*, s. 120.

Braudel toprak sahiplerinin fiyat artışlarından neden Hamilton'ın başlangıçta ima ettiği şekilde etkilenmediğiyle ilgili bir analiz ekler: “Fiyat devriminin demokratik olma gibi bir ısrarı yoktu. Köylünün parayla ödenebilen borçlarını ve kiralalarını hafifletti ve Amerika'nın keşfinden önce sabitleştirdi. Gerçekte, köylülerin mülkü üzerindeki feodal hak iddiaları önemsizdi. Bazen yok denecek kadar azdı. Tabii her zaman değil. Özellikle de senyörün ödemeleri aynı ve pazarda cari olan şekillerde kabul ettiği düşünülürse. Bunun yanında, hem Akdeniz bölgesinde hem de Avrupa'da toprak dağıtımı hiçbir zaman, bir defa ve herkese temeline dayanılarak yapılmadı.” *La Méditerranée*, II, s. 51.

- 58 “Kapitalizm için sermaye gerekiyordu ve bunu sağlamak için en güçlü araç, oldukça avantajlı bir fiyat ücret oranıyla, zoraki tasarruflar yaratmaktı.” Earl J. Hamilton, *Journal of Economic History*, XII, s. 338. Bkz. J. M. Keynes: “Dolayısıyla bir kâr enflasyonu daha çarpık bir refah dağıtımına ortaya çıkaracaktır- bunu dengelemenin tek yolu başka bir yerin ya da dönemin değil, sadece modern İngiltere'nin [1930] ayırt edici özelliği olan türde, doğrudan vergilendirmeden geçmektedir.” *A Treatise on Money* (London: Mc Millan, 1950), II, 162.
- 59 “Bu toprak sahibi sınıf 17. yüzyılın başında Avrupa'da egemense bunun nedeni genel olarak ifade edildiğinden daha az mülk kaybetmesiydi. Dolayısıyla, birçok tüccarın ve şehirli zenginlerin toprak ya da çiftlik satın alması çılgınlık değildi.” Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 479.
- 60 “Artan fiyatlar yatırımdaki gecikmeleri cezalandırdı ve efektif faiz oranını düşürerek kâr beklentisiyle yatırım için borç almayı özendirdi. Kısacası, artan fiyatlar ve bunun

Bütün bunlar bizi John Nef'in, ücretlerin geriden geldiğiyle ilgili hipoteze itirazına götürüyor. Nef, söz konusu iddianın Fransa örneğinde olanlar yüzünden geçersizliğini öne sürer, çünkü ücretler Fransa'da da İngiltere'deki gibi geriden takip etmiş ama bu zaman diliminde sanayide ciddi bir ilerlemeye yol açamamıştır.⁶¹ Ayrıca Nef sadece İngiltere-Fransa karşılaştırması ile ilgilenmediğini belirtip endüstriyel gelişme açısından, Güney Almanya ve İspanyol Hollandası'nın Fransa ile Hollanda, İskoçya, İsveç ve Liege'in ise İngiltere ile ortak özelliklere sahip olduğunu öne sürer. Yani ilk bahsedilen grup "Rönesans çağı" ile yavaşlamış, ikinci grup ise hızlanmıştır. Ancak ağaç ve emek İngiltere ile kıyaslandığında daha ucuz idi, daha kıymetli değil. Problem in bunların aşırı ucuz olması mümkündür.⁶²

Fakat Nef'in yaptığı bu karşılaştırma İngiltere ve Fransa ancak soyut şartlarda (*in vocua*) kıyaslanırsa Hamilton'ın tezini çürütmektedir. Eger İngiltere ve Fransa Avrupa dünya-ekonomisi bağlamında karşılaştırılacak olursa o zaman bu kıyasın yaptığı tek şey, Fransa'daki reel ücret seviyesini İspanya ile İngiltere arasına koymaktan ibarettir. O halde bizim iddia edebileceğimiz şey bir bütün olarak dünya-ekonomisi içinde üretilmiş gelirin işçilere dağılımında keskin bir düşüş yaşandığıdır. Oranlar ülkeden ülkeye değişmiştir. Lokal bir yatırım sınıfı için en uygun şartlar çevredeki düşük gelirlerden elde edilen kârlara ve kendi bölgelerindeki (yüksek ölçekli yerine) orta ölçekli ücretlerden elde edilen kârlara ulaşabilmeyi mümkün kılacak şekildeydi. Orta ücret seviyesi uygun değerd, çünkü bir taraftan aşırı yüksek ücret seviyesinin (Venedik) kâr marjına çok ileri boyutta girmesine karşılık diğer taraftan aşırı düşük ücret seviyesi de (Fransa ve daha düşük İspanya) yeni sanayi dalları için yerel marketlerin

gerisinde kalan ücretler sermaye sağladı. Ve bunu kapitalist biçimde kullanmak için güçlü bir teşvik unsuru oldu." Hamilton, *Journal of Economic History* s. 339.

- 61 "Fransa örneğinde açıklamamız gereken, İngiltere örneğinde olduğu gibi, sanayi kapitalizminin Fiyat Devrimi döneminde neden çok ilerleme kaydettiği değil, neden az ilerlediğidir." Nef, *The Conquest of the Material World*, s. 242.
 - 62 "Fransız tarihi reel işçi ücretlerinde uzun bir düşüşün, yatırım açısından teşvik unsuru olmakla birlikte endüstriyel gelişmenin hızlanmasını tek başına sağlayacak kadar güçlü olmadığını telkin eder. 16. yüzyılın son çeyreğinde, işçilerin yaşam standardındaki düşüşün, kimi sanayi ürünlerine olan talebi kısıtlayacak kadar büyük olması ve fakir kesimlerin sefaletinin din savaşları sırasında imalat sanayinin gelişmesini engellemiş olması mümkündür. (Nef, *age*, s. 267.)"
- Nef, David Felix tarafından da desteklenir. "Profit Inflation and Industrial Growth: The Historic Record and Contemporary Analogies" *Quarterly Journal of Economics*, LXX, 3. Aug. 1956. Özellikle bkz. s. 443-451.

hacmine müdahale ediyordu. İngiltere ve Hollanda bu Avrupa ölçekli sistemde en uygun duruma en çok yaklaşanlar oldu. Sistemin bir dünya-ekonomisi olması enflasyon kaynaklı kârların, kâr getirebilecek şekilde, yeni endüstrilere yatırımda kullanılabilmesi ihtimalinin ön şartı niteliğindeydi.

Sonuç olarak enflasyon, hem bir zorunlu tasarruf ve dolayısıyla kapital birikimi mekanizması olduğu için ve hem de elde edilen orantısız ve eşitsiz olarak dünya-ekonomisinin “eski” gelişmiş bölgelerden oluşan periferi ve yarı-periferisinde beliren, merkez diye adlandırıla geldiğimiz bölgeye aktarılması işlevini gördüğü için önemliydi.

Bu tablonun diğer yüzünde gerçekleşen dünya-ekonomisi, (okuyucunun enflasyonun etkisi üzerindeki değerlendirmelerden de çıkarmış olabileceği gibi) bünyesinde sadece tarım ve endüstri arasında değil aynı zamanda tarım içerisinde de bir işgücü ayrışmasıydı. Bu branşlaşma ile eşzamanlı olarak gerçekleşen diğer bir farklılaşma da işgücü kontrolünde ve sınıflaşma şekillerinde görüldü. Bu iki olguda meydana gelen değişiklikler, *siyasi* faaliyetin arenaları olan “devletler” üzerinde, farklı siyasi sonuçlara yol açacaktı.

Şimdiye kadar niçin (örneğin Çin değil de) Avrupa’nın genişlediği, Avrupa’nın bu genişlemesinde niçin Portekiz’in başı çektiği ve neden bu yayılmanın enflasyonun eşliğinde olmuş olması gerektiği üzerinde durduk. Ancak söz konusu yayılmanın niçin bu kadar önemli algılanması gerektiği konusuna gerçekte pek değinmedik. Niçin bu dünya-ekonomisinin yaratılışı modern endüstriyel gelişmenin şartlarını hazırlamıştı da; anlaşıldığına göre göreceli olarak verimli tarım sektörüne ve yine göreceli olarak güçlü bürokratik siyasi mekanizmaya dayalı emperyal yenilikler bu yöne gitmeyi başaramamıştı? Bunun sebebi olarak teknolojiyi öne sürmek bizi sadece, bu kadar yoğun teknolojik ilerlemeyi teşvik eden sistem nasıl bir sistemdi, sorusunu sormaya götürür. (Needham’ın Batı teknolojisinin ani çıkışı metaforunu hatırlayınız.) E. L. Jones ve S. J. Woolf 16. yüzyılın ayırt edici özelliklerini net olarak, tarımsal üretimdeki gelişmenin tarihte ilk kez reel gelirin artmasına yol açması olarak görmektedir:

Tarihin tatsız derslerinden biri de teknik açıdan ileri ve fiziksel olarak üretir durumdaki tarımların, sanayileşmeyi teşvik etmek şöyle dursun, mutlaka sürekli GSMH artışını sağlamayacağıdır. Antikite medeniyetleri gelişkin tarımlarıyla başlangıç noktasını oluştururlar.

Orta Dogu, Roma, Çin, Mezo-Amerika'daki bu medeniyetlerin hiçbirisi endüstriyel ekonomilere yol açmadı. Teknik açıdan çiftçilik organizasyonları üstün, fiziksel olarak da ürettikleri tahılın miktarı etkileyici idi. Fakat bu medeniyetlerin sosyal tarihleri, iniş dönemlerinde de çıkış dönemlerinde de geniş kitleler için reel ücretlerde kalıcı bir artışın mevcut olmadığı şok edici üretim süreci hikâyelerinden oluşur...

Özellikle sulu tarıma sahip imparatorlukların ortak özelliği, dışta tehditlere içte de mevcut durumu muhafazayla meşgul bir bürokrasiye dayalı devlet aygıtının büyük bir güce sahip oluşuydu. Tarihe geniş bir açıdan bakıldığında, *bu bürokrasilerin uzun çağlar boyunca ve her nüfus yoğunluğunda geniş köylü kitlelerini pratikte belli bir istikrarda tutmayı amaçladıklarını ve bunda da başarılı olduklarını söylemek adil bir yorum olur.*⁶³

Yazarlar burada, böylesi bir sistemde toplam üretimdeki artışın ancak "statik genişleme" doğuracağını,⁶⁴ yani söz konusu artışla sadece, daha öncekiyle aynı sınıfsal orantılara bağlı olarak belirlenen net gelir/mal dağılımına sahip toplumun hacimce büyüyeceğini savunmaktadır.

Peki, 16. yüzyılın sosyal yapısının hangi özelliği, istikrar olarak adlandırmayı çok güç kılan, farklı bir tür sosyal dönüşümün gerçekleşmesinden sorumluydu? Şüphesiz 16. yüzyılın bürokratları, Jones'la Woolf'un daha öncekilere atfettiklerinden çok farklı güdülere sahip degillerdi. Eger sonuç farklı çıktıysa, bunun nedeni dünya-ekonomisinin daha önceki imparatorluklardan farklı şekilde örgütlenmiş olması olmalıydı. Bu farklı organizasyonda farklı sosyal baskılar mevcuttu. Özellikle böylesi bir sistemin yönetici sınıflar arasında yarattığı gerginlik türlerine ve sonuç olarak geniş halk kitleleri için oluşturduğu imkânlara bakabiliriz.

Avrupa'nın genişlemesini dayatan baskılar olduğunu düşündüğümüz şeylerin çerçevesini daha önce çizmiştik. Genişleme kendi mecburi şartlarını beraberinde getirir. Başarılı bir şekilde yayılabilmek için, hem (mükâfatın dağılımının bir fonksiyonu olan) merkez ülkede sosyal dayanışmayı belli seviyede muhafaza etmek hem de uzaklarda *ucuz işgücü kullanabilmek* gerekir. *Gidilecek yer uzaklaştıkça* (ulaşım

63 E. L. Jones and S. J. Woolf, "The Historic Role of Agrarian Change in Economic Development" Jones and Woolf. ed., *Agrarian Change and Economic Development* (London: Methuen, 1969). I: İtalikler eklenmiştir.

64 *Age*, s. 2.

masrafları dolayısıyla) kullanılacak işgücünün daha da ucuza mal olması önem kazanır.

Yayılma, aynı zamanda eşitsiz gelişmeyi, dolayısıyla mükâfatın farklı oranlarda dağılımını ve her biri çift modlu mükâfat dağılımı şeklinde kutuplaşmış iç içe tabakalardan oluşan çok tabakalı bir formatta eşitsiz gelişmeyi de beraberinde getirir. Sonuç olarak, 16. yüzyılda Avrupa dünya-ekonomisinin merkezi ile periferi bölgeleri arasında, Avrupa'da devletler arasında, devlet içinde sınıf ve bölgeler, bölgelerde şehir ve taşrada ve en nihayetinde daha yerel birimler içinde somut bir farklılaşma söz konusuydu.⁶⁵

Sistem içindeki dayanışma en son tahlilde bu eşitsiz gelişme olgusuna bağlıydı. Çünkü çok katmanlı karmaşık yapı çok katmanlı kimlik olgusuna ve siyasi güçlerin kendilerini sürekli yeniden düzenlemesine yol açıyordu. Bu da aynı zamanda teknolojik gelişme ve siyasi dönüşümlere ve yavaşlama, güç veya firar olarak ortaya çıkan isyanları da içeren ideolojik karmaşaya sebep teşkil eden temeldeki çalkantıları meydana getiriyordu. Böylesi çok katmanlı sosyal statü ve sosyal mükâfat içeren bir sistem ile üretim vazifelerinin dağılımının karmaşık olduğu bir sistem arasında, aşağı yukarı bir korelasyon vardır: Kabaca ifade edecek olursak, insan gücünü yetiştirenler yiyecek üretenleri, onlar çeşitli hammadde üreticilerini, bunlar da endüstriyel üretimde görev alanları beslemektedirler. Tabi ki bu son grup sanayicilik ilerledikçe, daha da ileri branşlaşma yaşanmakta ve dolayısıyla üretim sektöründeki hiyerarşi daha da karmaşıkmaktadır.

Bu dönemde dünya-ekonomisi çeşitli işçi gruplarına sahipti: Şeker tarlalarında ve madenlerin dış yüzlerini temizleme gibi kolay madencilik işlerinde kullanılan köleler; geniş toprak parçalarına yayılmış, taneli tahıllar ve odun toplama işinde çalışan "serfler"; nakit-mahsul işlemlerinde (taneli tahılları içerecek şekilde) çalışan "kiracı" çiftçiler ve bazı tarımsal üretim alanlarında çalıştırılan ücretli işçiler. Bu saydıklarımız Avrupa dünya-ekonomisinin nüfusunun % 90-95'ini oluşturuyordu. Ayrıca yeni bir mal sahibi küçük çiftçi sınıfı da vardı. Bunlara ek olarak küçük bir ara sınıf (işçilerinden sorumlu kâhyalar, bağımsız zanaatkârlar ve bir avuç özel yetenekleri olan işçi) ve büyük toprak işlerini yöneten, sosyal düzenin ana kurumlarının başında ve bir dereceye kadar kendi zevklerinin peşinde olan ince bir

65 Bkz. François Mauro, *Le XVIe siècle européen: Aspects économiques*'deki tartışma (Paris: Presses Universitaires de France, 1966- Collection Nouvelle Clio, 32) 285-286.

yönetici tabakası vardı. Bu son grup içinde mevcut soylular, aristokrat burjuvazi (Hıristiyan ruhbanlar ve devlet bürokrasisi) yer alıyordu.

Bir anlık düşünme bile, bu mesleki kategorilerin büyüyen dünya-ekonomisi içinde ne coğrafi ne de etnik olarak gelişigüzel dağıtılmadığını ortaya koyar. Birkaç yanlış başlangıçtan sonra tablo Batı Yarıküre’de bulunan Afrika kökenli köle sınıfı ve büyük çoğunluğu oluşturan Doğu Avrupalıdan ve Batı Yarıküre’de Amerikan yerlilerinden oluşan daha küçük çaplı iki kısımdan oluşan “serf” sınıfına dönüştü. Batı ve Güney Avrupa’daki köylülerin çoğu “kiracıydı.” Ücretli işçilerin hemen hepsi Batı Avrupalılardan oluşuyordu. Mal sahibi çiftçi sınıfı çoğunlukla Kuzeybatı Avrupa’dandı. Ara sınıflar, Avrupa kökenlilerden ve melezlerle siyah ve beyaz ırkın kaynaşmasından oluşan fertlerden müteşekkildi ve bütün bölgeye coğrafi olarak yayılmışlardı. Yönetici sınıf da aynı şekilde Avrupa kökenliydi, ancak inanıyorum ki orantısız bir çoğunlukla Batı Avrupa’dan gelmişlerdi.

Peki, dünya-ekonomisinde aynı zaman diliminde niçin işgücünü farklı şekillerde (kölelik, “feodalizm”, ücretli işçilik, kendine çalışma) örgütleme ihtiyacı duyuldu? Çünkü her bir tür işgücü kontrolünün kendisine en uygun olduğu değişik üretim türleri vardı. Ve bu kontrol biçimleri niçin dünya-ekonomisinin farklı bölgelerinde (kölelik ve “feodalizm” çevrede; ücretli işçilik ve kendine çalışma merkezde ve -ileride göreceğimiz gibi- ortakçı çiftçilik yarı-periferide) yoğunlaşmıştı? Bunun sebebi de işgücü kontrol biçimlerini, siyasi sistemin (özellikle de devlet aygıtının gücünü) ve yerli bir burjuva sisteminin oluşup gelişmesi imkânını, ciddi biçimde etkiler. Dünya-ekonomisi tam anlamıyla bu üç bölgenin var olduğu ve gerçekten de farklı işgücü kontrol biçimlerine sahip oldukları varsayımı üzerine kurulmuştu. Eger bu böyle olmasaydı kapitalist sistemin var olmasını mümkün kılan artı değer akışını sağlamak ve sürdürmek mümkün olmazdı.

Şimdi değişik işgücü kontrol biçimlerini ve bunların ürün ve üretim durumu ile ilişkilerini gözden geçirelim. Bunu yaptıktan sonra bu ilişkinin nasıl kapitalist öğelerin yükselişini etkilediğini görebiliriz. Kölelikle işe başlayalım. Kölelik Ortaçağ Avrupası’nda bilinmeyen bir şey değildi.⁶⁶ Fakat 16. yüzyıl-18. yüzyıl arası Avrupa dünya-ekonomisindeki rolüne kıyasla önemsiz bir konumdaydı. Bunun bir sebebi Avrupa’nın önceki askeri zayıflığıydı. Marc Bloch’un ifadesi ile:

66 Bkz. Charles Verlinden, *L’esclavage dans L’Europe medievale*, 2. cilt (Brugge: De Tempel, 1955).

Tecrübe (bunu) ispat etmiştir: Üretim ve yetiştirmede en zor sürü insan sürüsüdür. Eger köleliğin yüksek ölçekli girişimlerde işe yaraması bekleniyorsa, pazarda oldukça bol miktarda ucuz insan eti olmak zorundadır. Bunu da ancak savaş ya da baskınlarla elde edebilirsiniz. Dolayısıyla eğer bir toplumun yenebileceği zayıf toplumlar yoksa ekonomisinin büyük bir kısmını yerli insanlar üzerine inşa etmesi çok zordur.⁶⁷

Böylesi düşük kaliteli bir üretim biçimi ancak pazarın büyük olması ve dolayısıyla *kişi başına düşen gelirin* azlığının üretim hacmiyle telafi edilmesiyle kârlı hale gelebilir. İşte bu yüzden kölelik, Roma İmparatorluğu'nda büyüebildi ve kapitalist dünya-ekonomisinin erken dönem sanayi öncesi aşamalarının önde gelen kapitalist kurumlarından oldu.⁶⁸

Bununla birlikte, köleler beceri gerektiren büyük çaplı girişimlerde faydalı değildirler. Onlardan yapmaya zorlandıkları şeylerden fazlasını yapmaları beklenemez. Bir kez beceri gerektiğinde alternatif işgücü kontrolü bulmak daha ekonomiktir. Çünkü aksi takdirde ucuz işgücü maliyeti, düşük üretim oranıyla dengelenerek avantaj olmaktan çıkar. Yoğun işgücü isteyen ürünler, gerçekte “hasat” edilmek için minimum beceri gerektiren, dolayısıyla kontrol için en az yatırımı gerektiren ürünlerdi. Zalim patronların emri altındaki beceriksiz işçi yığınlarının kullanıldığı ürünler, öncelikli olarak şeker ve sonraları pamuktu.⁶⁹

Şeker ekimi, Akdeniz Adaları'nda başlayıp sonraları Atlantik Adaları'na oradan da Atlas Okyanusu'nu geçerek Brezilya ve Karayiplere

67 Bloch, *Cambridge Economic History of Europe*, I, s. 217. Bkz. Ayrıca Marc Bloch, “Mediaeval Inventions” *Land and Work in Medieval Europe* (Berkeley: Univ. of California Press, 1967), 180.

68 Bu görüşün klasik ifadesi Eric Williams, *Capitalism and Slavery* (London: Deutsch, 1964) Daha yakın tarihli, destekleyici bir ifade için bkz. Sergio Bagu, “La economía de la sociedad colonial”, *Pensamiento critico*. No. 27, abr. 1969, 53-61.

69 Eric Wolf, *küçük boyutlu* madencilik ve *küçük boyutlu* şeker kamışı üreticiliğinin Orta Amerika'da teknolojik nedenlerle ekonomik olmadığını ve yerlerini hızlı biçimde büyük boyutlu girişimlere bıraktığını belirtir. Madencilik örneğinde yaşanan teknolojik ilerleme 1557'de taraça sürecinin başlatılmasıydı; buna göre gümüş, filizlerinden civa yardımıyla ayrıştırılıyordu; bu pahalı makineler gerektiren bir süreçti. Zira bununla birlikte derin ocaklar açmak kârlı hale gelmişti. Şeker üretiminde ise büyük boyutlu değirmenler yine büyük sermaye gerektiriyordu. Benzer teknolojik gereksinimler çivit üretimi için de benzer sosyal sonuçlar doğurdu. Bkz. *Sons of the Shaking Earth* (Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1595), 177-180.

kaydı. Kölelik, şekerini takip etti.⁷⁰ Kölelik yer değiştirdikçe köle sınıfını oluşturan etnik kompozisyon da değişti.⁷¹ Fakat niçin Afrikalılar yeni köleler olmuşlardı? Çünkü ekimlerin yapıldığı yerdeki yerli işçi arzı tükenmişti; çünkü Avrupa iyi nüfus yoğunluğuna sahip ve kullanılacağı yerde yakın bir bölgeden insan gücü kaynağı bulma ihtiyacı içindeydi. Fakat bu bölgenin Avrupa'nın dünya-ekonomisinin dışında olması ve bu sayede bölgenin insan gücünün büyük oranlarda

70 “Şeker kamışı üretiminin 15. yüzyılda Madeira ve Kanarya Adaları'na yayılmasının ilk sonucu mevcut Avrupalı üreticilerle şiddetli bir rekabet olmuştu. Amerikan kolonileri de üretime geçince bu daha da güçlendi. 1580'de Sicilya'daki endüstri can çekişmekte, İspanya'daki ise küçülmekteydi. Güney İtalya, Malta, Mora, Rodos, Girit ve Kıbrıs'taki küçük ortaçağdan kalma şeker endüstrileri benzer bir çöküş yaşadı ve sonunda ortadan kayboldu.

Hem Madeira hem de Kanarya Adaları'nda şeker üretimi Afrikalı kölelerin kullanımını gerektiriyordu. Bu köle kullanımı adalara diğer Avrupalı üreticilerden daha düşük fiyatla şeker satma imkânı veriyordu. Fakat Madeira ve Kanarya sırasıyla Brezilya ve Batı Hint Adaları rekabetine yenik düştü. Amerika dönencelerinde şeker ve kölelik tarihi daha da yakından ilişkiliydi. Bu dönemde ihracat ürünlerinin hepsi arasında şeker kamışı en çok el emeği gerektiren üründü. Özellikle de hasat için daha çok gerekliydi. Şeker kamışının kesildikten birkaç saat sonra taşınması gerekliliği, tarlaların yakınlığında bir değirmen olmasını şart kılıyordu. Bunun sonucunda ilk defa plantasyon sistemi gündeme geldi. Hiç şüphesiz şeker kamışı, dönencelerdeki tarımsal kölelikten birinci derecede sorumluydu.” Masfield, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 280-290.

Trans-atlantik yerleşimi için eşik taşı sıfatıyla adalar sadece bir İberya olgusu değildi. A. L. Rowse aynı şeyin Kuzey Avrupa'da da üç basamakta söz konusu olduğunu belirtir: Kıtadan Britanya'ya, Britanya'dan İrlanda'ya ve sonra Britanya'dan Kuzey Amerika'ya.

“Kuzey Amerika'nın iskânını, bin yıl önce *Volkerwanderungen* zamanında, Britanya'nın orijinal Anglosakson halkları tarafından kolonileştirilmesi sürecinin, Atlantik'in karşısına yayılması olarak görebiliriz. “Adaların (İngiltere ve İrlanda) birleşmesi Atlantik'in ötesine büyük bir ileri atılım, halkların Kuzey Amerika'ya göçü, Elizabeth yanlılarının çarpıştığı açık kapı için temel oluşturdu. Tarihçiler tarafından gözlemlendiği gibi Virginia'da ilk kolonileri kurmada başrol oynayanların Güney İrlanda'nın iskânı ve kolonileştirilmesiyle en çok ilgilenen insanlar -Humphrey Gilbert, Walter Raleigh, Ricahrd Grenville- olduğuna dikkat edin. İrlanda sanki Amerika'nın bir kopyasıdır.” Rowse, “Tudor Expansion: The Transition from Medieval to Modern History” *William and Mary Quarterly*, 3rd ser., XIV, 3, July 1957, 310, 315.

71 “Kölelik ve köle ticareti Akdeniz'de Avrupalılar Afrika'ya yayılmadan yüzyıllar önce gelişmişti. On beşinci yüzyılda gelişen Atlantik ticareti hiçbir şekilde Afrika keşfinin salt yan ürünü değildi. Temelde iç tüketim için, alışverişten çiftlikler ya da sömürge pazarları kurmak için köleleştirmeye geçiş şeklindeki en önemli değişiklik, Amerika'nın keşfinden önce yoldaydı. Genel olarak, kölelerin rengi on beşinci yüzyılda beyazdan siyaha döndü ve toplum içerisinde kölelere, bir aile ya da çiftlik için bir hizmetçi ya da tarım işçisi olarak çalışan bireyler olarak değil, kişisiz bir ticaret metaı olarak davranma şeklinde artan bir eğilim vardı.” Anthony Luttrel, *The Transatlantic Slave Trade*, s. 78-79.

azaltılmasının yaratacağı ekonomik sonuçların, Avrupa'yı endişelendirmemesi gerekiyordu. Batı Afrika bunun için en uygun adaydı.⁷²

Alternatif işgücü arzının bitmiş oluşu açıkça ortadadır. Akdeniz ve Atlantik adalarına dayatılan tek kültürlü tarım, buraları hem toprak hem de nüfus açısından yıkıma uğratmıştı. Buralardaki topraklar kalitesini kaybetmiş, nüfus da ya ölerek yok olmuş (Kanarya Adaları'ndaki Guancheler gibi) ya da kötü şartlardan kurtulmak için göç etmişlerdi.⁷³ Karayip Adaları'nın yerli nüfusu tamamen ortadan kalkmıştı. Yeni İspanya'da (Meksika) nüfus 1519'da 11 milyon iken 1650 civarında 1.5 milyona inerek dramatik bir düşüş göstermişti.⁷⁴ Brezilya ve Peru'da da benzer nüfus düşüşleri görülmüştü.⁷⁵ Bu demografik düşüşün en doğrudan iki açıklaması, hastalık ve Avrupalıların yetiştirdiği hayvanların yerlilerin tarımına verdiği zarar olarak belirmektedir.⁷⁶ Fakat insan gücünün, özellikle de madenlerde kelime-

72 Kölelerin kendi dünya-ekonomisi dışından seçildiği gerçeğini teyit edici kanıtlar Charles Verlinden'in on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Girit çalışmasında bulunabilir. Girit o zamanlar bir Venedik kolonisiydi. Hem nakit mahsul tarımının merkezi hem de bir depo rolü görüyordu. Bu ikinci özellik açısından köle ticaretinde bir mihverdi. Köleler Güneydoğu Avrupa, Rusya ve Güneybatı Asya'dan (ki bütün bu bölgeler o zamanki Akdeniz dünya-ekonomisi dışındaydı) toplanıyor, Girit ve diğer Venedik kolonilerinde kullanıldıktan sonra, tekrar Mısır'a Güney Fransa'ya ve Doğu İspanya'ya satılıyordu. Bkz. «La Crète, debouche et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles» *Studi in onore di Amintore Fanfani, III: Medioevo* (Milano: Dott. A. Giuffrè - Ed. 1962), 591-619.

73 Bkz. Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 144-145.

74 74. Sherburne F. Cook ve Leslie Boyd Simpson, 1519'da Meksika'da 11 milyondan 1540'da 6.5 milyona, 1565'de 4.5 milyona, 1600'de 2.5 milyona düşüş olduğunu belgeler. Bkz. *The Population of Central Mexico in the Sixteenth Century*, Ibero-Americana: 31 (Berkeley: Univ. of California Press, 1948), 10-16-38-43-46. Woodrow Borah, 1650 yılı için 1,5 milyon rakamını ekler. Bkz. *New Spain's Century of Depression*, Ibero-Americana: 35 (Berkeley: Univ. of California Press, 1951), 3.

75 "Brazilya'nın yerli nüfusunun toptan yok edilmesi (Meksika'ninkine) eşit derecede dramatikti. Cizvit José de Anchieta, bu yerde (Bahia) yirmi yıl önceden şimdiye (1583) kadar yok edilen insanların sayısının inanılınayacak derecede olduğunu gözlemliyor ve Meksika'dakine benzer düzeyde bir nüfus katliamını gösteren rakamlar vermeye devam ediyor." Celso Furtado, *Economic Development of Latin America* (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1970) 5, fn. 2.

Peru için bkz. Alvaro Jara: "Yüksek yoğunluğa sahip, bir zaman alçalan demografik eğriyi destekleyecek nüfusa ait kitleler olmasaydı aç gözlü madencilik yatırımları yok olurdu." "Estructuras de colonización y modalidades de tráfico en el pacifico Sur Hispano-Americano," *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*. Vile Colique, Commission International d'Histoire Maritime (Paris: S.E.V.P.E.N., 1965), 251.

76 Bkz. J.H. Parry. *The Age of Reconnaissance* (New York: Mentor Books, 1963), 245-246.

nin tam manasıyla bitirilmesi de önemli etkiler yapmış olmalıdır. Bunun sonucunda nispeten erken bir dönemde İspanyol ve Portekizliler, Batı Yarı-küre’de yerlileri köleleştirerek işgücü olarak kullanmaktan vazgeçip bunun yerine tamamen, Afrika’dan getirilen köleleri ekimde kullanmaya başlamışlardı. Tahminen, taşıma masrafları yine de mevcut yerlilerin kaçmasını önlemenin potansiyel masrafından daha düşüktü. Ayrıca yerliler zaten hızla yok oluyorlardı.

Bütün bunlara rağmen kölelik her yerde kullanılmıyordu. Örneğin “ikinci serflige” tanık olan Doğu Avrupa’da, yeni “kira” şekillerine ve ücretli işçiliğin çoğalmasına ev sahipliği yapan Batı Avrupa’da ve hatta Latin Amerika’nın birçok bölgesinde bile kölelik kullanılmıyordu, İspanyollar burada köle kullanarak yapılan tarım yerine *encomienda* isimli bir sistem kullanıyordu. Peki, niçin Latin Amerika’nın her yerinde kölelik üretimde kullanılmıyordu? Muhtemelen, her ne kadar büyük ölçekli de olsa Afrikalı kölelerin arzı sınırsız değildi. Ve ayrıca yerli bir köle sınıfını kontrol etmenin ekonomisi de (yerli olmayan köle nüfusunun dünya çapındaki elde edilebilirliği bunu tek makul alternatif haline getiriyor), isyan ihtimallerinin yükseldiği göz önüne alınırsa, bunu değersiz bir tercih konumuna sokuyordu. Bu özellikle tahıl üretiminde, hayvan yetiştirmede ve madencilikte böyleydi, çünkü şeker üretimine kıyasla bu alanlarda tabandaki işçilerin daha yüksek düzeyde becerilere sahip olması gerekiyordu. Dolayısıyla bu işçilerin biraz daha gevşek bir işgücü kontrolü ile idare edilmeleri gerekiyordu.⁷⁷

Hem Doğu Avrupa’daki “ikinci serflik” hem de Latin Amerika’daki *encomienda* (bunların eşzamanlı olduğuna işaret edelim) bazılarınca “feodalizm” olarak adlandırıldıkları için bunların Ortaçağ Avrupası’ndaki “klasik” feodalizme benzer olup olmadıklarına ve bu benzer olup olmamanın hangi şekillerde olduğuna dair çok gereksiz bir tartışma başlatılmıştır. Tartışmanın etrafında döndüğü eksen, feodalizmin ayırt edici özelliğinin, mal sahipliğinin hiyerarşik ilişkisinin mi (feodal kiracılara bir toprak parçası verilmesi, kira ve hizmet

77 Bkz. Gabriel Ardant, yetenek gereksinimleri ve işgücü kontrolü biçimleri arasındaki bağlantı konusunda yasal sınırlamaların tedrici olarak ortadan kaldırılması tartışmasında şöyle der: «Serf daha çok üretmesini isterken kendi iş programını da düzenleyen bir sistem mantığı, hem sabit bir ödeme sistemi hem de daha çok bağımsızlığa yol açar. Talep yerine sabit ödemenin geçirilmesinin verimliliği arttırabileceği senyörlerin kendisi tarafından da anlaşılmıştır.” *Théorie sociologique de l’unpot*, I. S. 46-47. Bkz. Ayrıca age, I, s. 194.

karşılığı koruma önerilmesi), bir derebeyinin köylüleri üzerindeki siyasi egemenliğinin mi, yoksa köylülerin (nakit, mal cinsinden ya da satmak veya kullanmak için kendi ürünlerini yetiştirme hakkı olarak) az bir ücret karşılığı en azından yılın belli bir bölümünde her nedense çalışmakla “yükümlü” oldukları büyük mülk arazilerinin varlığının mı olduğudur. Açıktır ki her türlü kombinasyon mümkündür.⁷⁸ Bunun yanı sıra, tebaanın idareciye sorumluluklarının biçimi değişebileceği gibi tebaalığın derecesi de değişebilir ve Dobb’un dediği gibi “ilkindeki değişikliğe, her zaman ikinci bir değişiklikle eşlik edilmesi beklenemez...”⁷⁹

Burada ortaya koyduğumuz açıdan bakıldığında Ortaçağ Avrupası feodalizmi ile 16. yüzyıl Doğu Avrupa ve Latin Amerika “feodalizmleri” arasında temel bir fark bulunmaktadır. Birincide toprak sahibi (derebeyi) öncelikli olarak yerel bir ekonomi için üretmektedir ve gücünü merkezi otoritenin zayıflığından almaktadır. Onun sömürgeci baskısının ekonomik limitlerini, kendi malikânesini sosyal olarak en uygun kabul edilen derecede sınırlı bir lüksle donatma ihtiyacı ile zamanla değişen savaş masrafları belirliyordu. İkincide ise toprak sahibi (derebeyi) kapitalist bir dünya-ekonomisi için üretmektedir. Bu kesimin sömürgeci baskılarının ekonomik sınırları ise, pazarın arz-talep dengeleriyle belirlenmektedir. Otoritesi merkezi otoritenin zayıflığına değil gücüne bağlıdır (en azından çiftlik işçisine kıyasla gücüne). Olası bir karışıklığı önlemek için biz bu “serflik” çeşidini her ne kadar mükemmel olmasa ve tuhaf olsa da “nakit mahsul işçiliği” olarak adlandıracız.

“Nakit mahsul işçiliği” köylülerin devletçe de onaylanmış bazı yasal zorunluluklarla, en azından zamanlarının belli bir kısmını, dünya pazarında satılacak ürünler yetiştirmek üzere geniş bir arazide çalışarak harcadıkları bir tarımsal işgücü kontrol sistemidir. Normalde (çogunlukla devletçe tayin edilmiş) bu arazi bir ferdin

78 Bkz. Rushton Coulbourn, Ed. *Feudalism in History* (Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1956) Bkz. Claude Catien, «Au seuil de la troisieme annee: Reflexions sur l'usage du mot féodalité;» *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III, Pt. 1., April, 1960, 2-20; Dobb, *Studies*, s. 33-37; Lefebvre, *La Pensée*, No: 65; Henryk Lowmianski, “The Russian Peasantry” *Past & Present*, No: 26. Nov. 1963, 102-109; Joshua Prawer and S. N. Eisenstadt, “Feudalism” *International Encyclopedia of the Social Sciences* (New York: McMillan and Free Press, 1968), V, 393-403; George Vernadsky, “Feudalism in Russia” *Speculum*, XIV, 3. July, 1939, 300-323; Max Weber, *Economy and Society* (Totowa: Bedminster Press, 1968), I. 255-256.

79 Dobb, *Studies*, s. 66.

“mülkiyetindeydi”. Ancak bu arazi her zaman için miras bırakılabilir özellikte değildi. Devletin kendisi de böyle bir arazinin doğrudan sahibi olabilirdi, ama bu özelde, işgücü kontrolünü aktarma eğilimi söz konusuydu.⁸⁰ Böyle bir tanımlamayla bu tür işgücü kontrolü 16. yüzyıl Avrupa dünya-ekonomisinde, çevre bölgelerde tarımsal üretimde baskın hale geldi. Henri H. Stahl Doğu Elbe’nin (ve daha genelde Doğu Avrupa’nın) “ikinci serflığının” köken itibarıyla nasıl “kapitalist” olduğunu çok açık bir şekilde ortaya koyar.⁸¹ Bir grup diğer yazar da bizim “nakit mahsul işçiliği” dediğimiz şeyin feodal ekonomide değil kapitalist ekonomide yer alan bir işgücü kontrol yöntemi olduğunu tasdik etmektedir. Sergio Bagu, Latin Amerika’dan “koloni kapitalizmi” olarak bahseder.⁸² Luigi Bulferetti 17. yüzyıl Lombardiyası’nı “feodal kapitalizm” olarak adlandırır.⁸³ Luis Vitale, ısrarla İspanyol *latifundia*’sının “oldukça kapitalist bir girişim” olduğunu söyler.⁸⁴ Eric Wolf bir lordun “mülkü üzerinde saltanat usulü bir kontrolü” sürdürmesiyle bu mülkü “kapitalist bir girişim” olarak idare etmesi arasında hiçbir tutarsızlık görmez.⁸⁵

80 Bkz. Charles Gibson’un doğrudan kraliyet idaresi altında olan *corregidores* adı verilen adamlar tarafından yönetilen bu *encomiendas*ların satımlık ürün üretiminde kullanılan angaryadan *corregidores*lerin etkin vergi mültezimleri haline geldiği bir vergi mekanizmasına nasıl geçtiği ile ilgili tartışması. *The Aztecs under Spanish Rule* (Stanford California; Stanford Univ. Press, 1964), 82-97.

81 “Bu şekilde Almanya’da gerçekleşen serflığın yeniden doğuşu, eski duruma dönüş olmadığı gibi Elbe’nin doğusundaki eski ortaçağ formlarının tekrarı da değildi. İkinci serflığı yumuşatan kapitalist dünya pazarı etkileri yerel sosyal gelişme üzerinde yeni yasalar icra etti.

İlk planda, artan bir tahıl ürünleri üretimini garanti etmek zorunluydu. Bunu yapmak için ortaçağların görkemli yıllarına kadar dayanan „Dreifeldwirtschaft“ tekniğinden vazgeçilmeli ve yerine Junkerlerin Hollandalılardan ödünç aldığı ve kendi gereksinimlerine adapte ettikleri (Preussische Schlagwirtschaft) daha modern bir teknik olan „Koppelwirtschaft“ benimsenmeliydi.

İkinci planda, tarımsal üretimin hedefi geçimlik bir ekonomi için tüketici ürünleri olmaktan çıkıp dünya pazarlarındaki fiyatlara sahip ticari bir mal haline geldi.

Köylü üzerindeki feodal vergiler sonuçta ilkel bir sermaye birikimi niteliği kazandı.” Henri H. Stahl, *Les anciennes communautés bourgeoises roumaines-asservissement et penetration capitaliste* (Bucarest: Ed. de l’Académie de la Republique Socialiste de Roumanie, 1969), 15.

82 Bkz. Bagu, *Pensamiento critico*, No. 27, s. 34-35, 42-53, 61.

83 Bkz. Luigi Bulferetti, “Loro, la terra e la società: una interpretazione del Nostro Seicento” *Archivio storico lombardo*, 8th ser. IV, 1953. Çeşitli sayfalarda.

84 Luis Vitale, “España antes y después de la conquista de América”, *Pensamiento critico*, No: 27, abril, 1969, 12.

85 Wolf, *Peasants*, s. 54.

Bu motif 14. yüzyılda Girit'te Venediklilerle başlamış⁸⁶ ve 16. yüzyıla gelindiğinde Avrupa dünya-ekonomisinin periferi ve yarı-periferisinde tamamen yaygın hale gelmişti. Bizce önemli olan yönler iki boyutludur. Birincisi Pietro Vaccari'nin de dediği gibi "nakit mahsul işçiliğinin" "daha önceki feodal yarı köleliğin yeniden oluşturulması olarak tanımlanabilecek bir form"⁸⁷ *olmadığını* görmektir. Aksine bu *yeni* bir sosyal örgütlenme formudur. İkinci olarak ortada biri kapitalist biri feodal iki sosyal örgütlenmenin yan yana mevcudiyeti gibi bir durum *yoktur*, olamaz da. Dünya-ekonomisi ya birine sahiptir ya da diğerine. Ekonomi kapitalist olduğunda, feodal ilişkilerle belli bazı formel benzerlikler taşıyan ilişkileri kapitalist sistemin idari kurallarına göre yeniden tanımlamak gereklidir.⁸⁸ Bu hem Latin Amerika'daki *encomienda* için hem de doğu Avrupa'daki "ikinci feodalizm" diye adlandırılan sistem için geçerlidir.

Latin Amerika'daki *encomienda* krallığın doğrudan girişimi sonucunda ortaya çıkmıştı. Arkasındaki ideolojik temellendirme Hristiyanlaştırmaydı. *Encomienda*'nın en önemli işlevi madenler, sığır yetiştirme meraları için işgücü sağlama, ipek toplama ve *encomenderos* ile şehirlerdeki ve madenlerdeki işçiler için tarımsal ürünler sağlamaktı.⁸⁹ *Encomienda* aslında başlangıçta yerlilerden işgücü hizmeti alma hakkı şeklinde feodal bir imtiyazdı.⁹⁰

- 86 "Tımar Venediklilere tam kullanım serbestliğiyle verildi. Bu nedenle de Yunanlılar ve Yahudiler dışında herkese satılabilir ya da devredilebilirdi." Abrate, *Economia e storia*, IV, s. 262.
- 87 Pietro Vaccari, "I lavatori della terra nell'occidente e nell'oriente dell'Europa nelle età moderna" *Studi in onore di Armando sapori* (Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957), II, 969.
- 88 Henri Stahl, *Les anciennes communautés*: "Her tarihsel dönem tek kültürel bir alanda (*aire*) eşit olmayan gelişme düzeylerine sahip birçok ülkenin bir arada yaşaması ile karakterize edilir. Her zaman, ilerlemenin ileri noktasında olan ve geri kalmış ülkeler vardı. "Tarihsel bir dönem" kendisine en gelişmiş ülkelerin dayattığı karakteri benimser. Geri kalmış ülkeler devrin yasasına boyun eğmek zorundadır, (s. 17)"
- 89 "Encomendero haracı her türden yatırımda kullanıyordu: Madencilik, tarım, hayvancılık, endüstri, ticaret. Fakat yatırımlar beklendiği gibi çoğunlukla madencilik ve sonra hayvancılık alanında yoğunlaşıyordu." Jose Miranda, *El tributo indígena en la Nueva España durante el siglo XVI* (Mexico: El Colegio de Mexico, 1957), 186. Haracın ipek üretimiyle ilişkisi için bkz. s. 197-204. Haracın tarımsal olmayan nüfusun temel ihtiyaçlarının karşılanmasıyla olan ilişkisi için bkz. s. 204-223.
- 90 "Yasal ilke olarak, *encomienda* Yerlilerin Hispanizasyonunun yumuşak bir aracıydı. Temel özelliği Yerli grupların resmi olarak imtiyazlı İspanyol kolonicilerin sevk ve idaresine verilmesiydi. *Encomenderos* adı verilen bu insanlara kendilerine tahsis edilen yerlilerden haraç ve işçi alma yetkisi veriliyordu. Yerliler bu sürecin etkin olduğu dönemde haraç taleplerine maruz kalmakla birlikte *encomenderoslar* tarafından mal

Erken dönem *encomenderos*'un abartılması işgücü arzını tehdit edince (örneğin Karayip Adaları'ndaki yerli nüfus yok oldu) 1549 tarihli bir krallık kararnamesi ile *encomienda*'nın yükümlülükleri işgücünden 'haraca' dönüştürüldü. Bununla köleliğe benzer bir sistemden nakit mahsul işçiliği olarak adlandırabileceğimiz bir sisteme geçildi. Silvio Zavala'nın işaret ettiği gibi *encomienda*'nın yeni versiyonu "özgürdü" ama zorlama tehdidi arka planda gizliydi.⁹¹ "Özgürlük" işgücü arzında ciddi bir düşüşle sonuçlanınca başka bir yasal değişiklik yaşandı: Yeni İspanya'da *cuatequil*, Peru'da *mita* adı verilen zorunlu ücretli işçiliğin kurumsallaşması.⁹²

Sonuç olarak, Latin Amerika'daki *encomienda* (ve Brezilya'daki *donataria*) feodal tahsisatlar olarak başlatılmışlarsa da kısa sürede hukuksal reformlarla kapitalist girişimlere dönüştürülmüşlerdir.⁹³ *Cuatequil*

olarak sahiplenilemedikleri için özgür sayılıyordu. Bunların özgürlükleri *encomienda* ve kölelik arasında yasal bir ayırım yarattı. Bir *encomienda* tahsisi hiçbir toprak mülkiyeti, yargısal kaza, egemenlik ya da efendilik hakkı vermiyordu." Gibson. *The Aztecs* s. 58. Bkz. *Encomiendalardaki Yerlilerin yargı, ekonomik ve sosyal durumlarıyla ilgili olarak*: J. M. Ots Capdequi, *El Estado español en las Indias* (Mexico: Fondo de Cultura Económica, 1941), 24-33.

- 91 "Amaç mütevazı görevlerle gönüllü bir ücretli işçilik sistemi kurmaktır; fakat yerlilerin gönüllü olarak çalışmayabilecekleri öngörüsüyle buyruk kolonideki kraliyet otoritelerini ihtiyacı olan kolonicilere işçi vermekle görevlendirdi. Bir açıdan bu buyruk İspanyol efendiyle yerli *encomenderos* arasındaki dolaysız ilişkiden kaynaklanan, Yerlileri çalışmaya zorlama suiistimallerini engellemek için tasarlanmıştı. Bir diğer açıdan ise buyruğun önemi gönüllü bir işçilik sistemi yerlilerin çalışmayı reddetmeleri sonucu başarısız olursa devlet aracı olarak devreye girmeye ve işçileri çalışmaya zorlamaya hazır olmasında yatmaktadır." Silvio Zavala, *New Viewpoints on the Spanish Colonization of America* (Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press. 1943), 94. Bkz. Ayrıca klasik çalışması *Le encomienda indiana* (Madrid: Centro de Estudios Históricos, 1935) Bkz. John F. Bannon, ed., *Indian Labor in the Spanish Indies: Was there Another Solution?* (Indianapolis, Indiana: Heath, 1966)

Şili'deki *encomienda* ile ilgili olarak bkz. Ayrıca Alvaro Jara: "Yerliler üretim sistemine katılmaları konusunda baskı görüyordu. Bu sistemde İspanyollara iyice azaltılan ihtiyaçlarını muazzam oranda aşan bir artı değer sunmaları isteniyordu." *Guerre et societe au Chili: Essai de sociologie coloniale* (Paris: Institut des Hautes Etudes de L'Amérique Latine, 1961), 46.

- 92 Zavala, *New Viewpoints*, s. 95.

- 93 Bu Bagu'nun görüşü gibi görünmektedir. Bkz. *Pensamiento critico*. No. 27, s. 32-33. *Encomienda*'da kişisel hizmetin 1549'da İspanya Kraliyeti tarafından kaldırılmasının Brezilya'daki eşiti Portekiz kraliyetinin *capitanías hereditarias*ı geri alarak onları *capitanías da coroa* haline getirdikleri süreçti. Bu tür bir ilk girişim aynıyıl (1549) gerçekleştirildi. Bkz. J. Capistrano de Abreu, *Capitulos de historia colonial (1500-1800)* (Rio de Janeiro: Ed. Da Soc. Capistrano de Abreu, Typ. Leuzinger, 1928), 63-76.

ve *mita*'nın kurulma sebebinin feodal sistemin merkezkaç karakterini engellemek oluşu bunu doğrular gözükmetedir.⁹⁴

Toprak sahibi, sadece sermayesini oluştururken değil, köylü emeğini zorla kullanırken de arkasında İspanyol kraliyetini buldu. Aynı zamanda yerli toplumun geleneksel şefi ile de (şefin kendi otoritesini koloni idarecilerinin otoritesine eklediği ve zorlama sürecine katıldığı) bir anlaşması vardı.⁹⁵ Şeflik kurumunun gücü büyük oranda elbette koloni öncesi formlara dayanıyordu.⁹⁶ Şefin (ya da *cacique'nin*) çıkarları, işçilere ücretlerinin nasıl ödendiği düşünülürse açık hale gelir. Alvaro Jara Şili'de işler şekilde iken, 1559'da kurulan sistemi tarif eder. Orada altın yıkama işinde çalışan yerliler altının değerinin

94 Luis Vitale şu fikirleri ileri sürer: "Fethin ilk yıllarında *encomenderos* bağımsızlıklarını ilan etmeye çalıştılar. Amerika'da sonunda kendi otoritesini reddedebilecek bir lordlar grubunun oluşmasından korkan İspanya krallığı, herhangi bir feodal oluşuma karşı müdahale amacıyla güçlü bir idare kurdu. *Encomendero* Yerlilerin efendisi değildi. Onları yargılayamazdı da. Zira yerliler *encomenderonun* serfi değil kralın tebaasıydı. Bu nedenle, hizmetler *encomiendasının* yerini haraç *encomiendası* aldı. Maaşlı işçi sınıflar arasında oluşum halindeki bir kapitalist ilişkiyi haber veriyordu ve yeni bir işçi sınıfı oluşturdu." *Latin America*, s. 37-38.

Bkz. Jose Miranda: "*Encomendero* ilk önce devrinin adamıdır. Kar amacı güder ve zenginlik kazanmayı hedef edinir. Çağdaşlarına göre *encomendero* kendisinde yeni dünyanın arzuları ve ülkelerinin en güçlü biçimde yansıtıldığı bir eylem adamıdır. Ortaçağ adamından çok farklıdır. Feodal senyörün yaptığı gibi özlemlerini haraç ve hizmet elde etmekle sınırlamaz. Fakat onları çok katlı kazanç yapısına dönüştürür. Dolayısıyla *encomendero* büyük bir hırsla takip ettiği hedefine -zenginlik- ulaşmasını sağlayacak tek unsur olarak *encomienda'nın* kapitalist tarzda zorla işçi çalıştırma ögesine öncelik verir." "La funcion economico del *encomendero* en los origenes del regimen colonial, Nueva Espana (1521-1531)" *Anales del Instituto Nacional de Anthropologia e Historia*, II, 1941-1946, 423-424. Bakış açısı ve eylem tipi olarak kapitalistdi, fakat Miranda'nın gösterdiği gibi (s.431-444) mali sermayeyi yatırıma dönüştüren biri değildi.

95 Fernando Guillen Martinez şöyle söyleyecek kadar ileri gider: "Encomienda ve '*mita*' yerli kabile kurumlarının sayılar vasıtasıyla ya da eylemsizlik gücüyle korunduğu bölgelerde ancak kurum olarak ayakta kalmıştır. İnsanların ruhunda şeffliğe büyümlü bir bağlılık ve kolektif bir kölelik olduğu kadarıyla yerliler çalışmaya ve ölüme vakur bir şekilde gidiyordu. Fakat Hristiyanlığa döndürme hareketi ve beyazlarla karışma (*mestiza je*) kabilenin bütünlüğünü bozduğu ve bireyselliğe yol açtığı zaman yerli artık kendisini örgütlü bir köleliğe teslim etmiyordu." *Raiz y futuro de la revolucion*, (Bogotá: Ed. Tercer Mundo, 1963), 80. '*Mita*' kavramı ve kaynağı için bkz. Ots Capdequi, *El estado espanol*, s. 31-32.

96 Furtado, *Economic Development of Latin America*'da geleneksel yönetici sınıfının zayıf olduğu yerde "*encomienda'nın* sosyal bir örgütlenme biçimi olarak etkisiz olduğunu ve *encomenderonun* daha dolaysız kölelik biçimlerine başvurduğunu, insanları alışkın olduklarından çok farklı şartlarda yoğun bir çalışmaya zorladığını ileri sürer. Bu sistem nüfusun hızlı biçimde azalmasıyla sonuçlandı, (s. 10-11)."

1/6'sını alıyorlardı. Fakat *sesmo* olarak adlandırılan bu ücret, fertlere değil üyesi oldukları topluluğa ödeniyordu.⁹⁷ Böylesi toplu bir ödeme sonucu ortaya çıkabilecek eşitsiz bölüşüm çeşitlerini tahmin etmek hiç zor değildir.

Nakit mahsul işçiliğinin Doğu Avrupa'da tesisi, Latin Amerika'da kine kıyasla daha tedrici olmuştu. Latin Amerika'da durum buranın fethedilmesinin bir sonucu olarak gerçekleşmişti. 12. ve 13. yüzyılda Doğu Avrupa'nın çoğunda (yani Doğu Elbe, Polonya, Bohemya, Silesia, Macaristan ve Litvanya) aynı Batı Avrupa'da ve Rusya'da olduğu gibi köylü sınıfına karşı artan bir kabul ve feodal işgücü yükümlülüklerinin, parasal yükümlülüklerle dönüşümünü içeren bir süreç yaşanmıştı.⁹⁸ Bu süreç her yerde aynı sebeplerle yaşanmıştı: Ekonomik büyüme ve refahın serf ile derebeyi arasındaki pazarlık ilişkisi üzerindeki etkisi.⁹⁹ Bununla birlikte 14. ve 15. yüzyılda yaşanan gerileme Batı ve Doğu Avrupa'da ters sonuçlara yol açtı. Batıda gördüğümüz gibi feodal sistemde krize yol açarken, doğuda "derebeylik

- 97 "1559'da altın yataklarının altıda birini (*sesmo*) her *encomienda*'nın yıllık olarak ücret alan yerlilerine tahsis eden *Tasa de Santillan* kararnamesinden başlayarak bu tür bir katılımın her yerli topluluğunun ya da köyün hazinesine büyük bir yekûn olarak gelen toplumsal ya da cemaatsel bir maaş niteliği aldığını tespit etmek mümkündür." Alvaro Jara, "Una investigación sobre los problemas del trabajo en Chile durante el periodo colonial" *Hispanic American Historical Review*. XXXIX, 2, May 1959. 240.
- 98 Bazı bölgelerde, ortaçağlarda, hiç feodal sistem yoktu. Bunlar ilkinin değil sadece 'ikinci' feodalizmi gördüler. Stahl bunu Moldovya ve Eflak için söylemektedir. *Les anciennes communautés*, s. 241-244.
- 99 "Doğu Avrupa'nın doğal zenginliğinden yararlanmak için çok çaba gerekiyordu. 12. ve 13. yüzyıllarda devletler arasında oluşturulan belli bir güç dengesi karşılıklı işgalin kimseye fayda sağlamadığı anlamına geliyordu. Bohemya ve Polonya üzerindeki Alman baskısı çok ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Bu şartlar altında prensler, laik ve kilise aristokrasisi kendi kaynaklarını oluşturmayla daha çok ilgilenmek zorunda kaldı. Bu ise ancak köylülerin işbirliğiyle mümkündü. Bu arada köylülerin yükümlülükleri belirsizdi ve köylüler artı üretimlerinin ellerinden alınacağından korkuyordu ve çalışma metotlarını iyileştirme gibi bir kaygıları yoktu. Öte yandan lordlar serilerin üzerindeki taleplerini arttırma konumunda değillerdi. Zira kolayca kaçıp gidebilirlerdi. Sahip olduklarını ekonomik olarak geliştirmek isteyen prensler ve lordlar bu nedenle tebaalarını daha yoğun çalışmaya iknaya ve özellikle tarımla ilişkili olarak yeni metotlar geliştirmeye mecburdurlar. Bu hedeflerine köylü vergilerini sadece düzenlenmeyip aynı zamanda düşürüldüğü Alman ya da daha doğrusu Batı yöntemini kabul ederek ulaştılar. Bohemya'da 13. yüzyılın başlarında başlayan ve kısa süre sonra Polonyada da yürürlüğe giren hizmetlerin ve aynı ödemelerin parasal borçlara çevrilmesi tarımın gelişmesini ve sosyal işbölümünün ilerlemesini yansıtıyordu." M. Malowist "The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages." *Post & Present*, No. 33, April 1966. 14-15. Bkz. Jerome Blum, "Rise of Serfdom in Eastern Europe" *American Historical Review*. LXII. 4 July 1957, 807-836.

birimlerinde tepkiye”¹⁰⁰ o da 16. yüzyılda “ikinci serfligin” ve yeni bir toprak sahibi sınıfın dogmasına yol açtı.¹⁰¹

Aynı olguya (ekonomik gerileme) iki zıt tepki verilmesinin sebebi, daha önce açıkladığımız nedenlerden dolayı, bu iki bölgenin daha karmaşık tek bir sistem, Avrupa dünya-ekonomisinin birbirini tamamlayan iki kısmı haline gelmiş olmasıydı. Bu sistemde Doğu Avrupa, sanayileşen Batı’ya hammadde üretme rolünü üstlenerek Malowist’in deyiimiyle “temelde klasik koloni formuna benzerlik gösteren bir ekonomiye” sahip oldu.¹⁰² Baltık ticaretine bir göz atmak bunu doğrulamak için yeterlidir. 15. yüzyıldan itibaren doğudan batıya akan ürünler çoğunlukla yüksek hacimli mallardı (tahıl, kereste

100 *Grundsherr*, borç alıcısı *Gutsherr* doğrudan üretici haline geldi. Bkz. Hans Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience, 1660-1815* (Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1966) Bkz. Slovenya’da soyluların mali güçlüklerin topraklarını genişleterek, bunlardan aldıkları kiralari yükselterek ve ticarete girişerek nasıl aştıklarıyla ilgili bir tartışma için bkz. Ferdo Gestrin, “Economic et société en Slovénie au XVIe siècle,” *Annales E.S.C.* XVII, 4, Juil-aout 1962, 665.

101 «Kolonyal Doğu Elbe»de [on beşinci yüzyıl öncesi] Junker tekleri vardı. Fakat Teuton şövalyeleri dışında Junker sınıfı yoktu. Büyük siyasi ve sosyal ihtirasları olan birbirine sıkı sıkıya bağlı, sınıf dayanışması ve bilinci, somut bir savunma ve saldırı içerisinde üretilmiş kolektif bir irade ve şatomsu bir kendine güven sergileyen bir soylu toprak beyleri sınıfının oluşumu 15. ve 16. yüzyılın eseri idi. Kronolojik olarak İngiltere ve Macaristan’da yüksek sınıfın yükselişi, Bohemya ve Morovya’da toprak sahibi soyluların, Polonya’da *Szlachta*’nın doğuşu ve ayrıca Fransa’da ve Batı Almanya’da başıboş soylular ve toprağında yaşayan toprak beylerinin ekonomik ve siyasi çöküşü ile aynı zamana rastlar.” Hans Rosenberg, “The Rise of the Junkers in Brandenburg-Prussia, 1410-1653” *American Historical Review*, XLIX. 1. Oct. 1943, 4. Rosenberg’in İngiltere’yi Doğu Avrupa ülkeleriyle birlikte ele aldığına dikkat edin. Daha sonra göreceğimiz gibi bu anlaşılabilir. Fakat şaşırtıcıdır da. İngiliz yüksek sınıfıyla Doğu Avrupalı toprak beyleri arasında bu bağlantıyı kurmanın altında yatan nedenlerden biri Zs. P. Pach tarafından zikredilmekte ve her ikisinin de “burjuvaziye benzediği” belirtilmektedir. Bkz. „Die Abbiegun der Ungarischen Agrarentwicklung von der Westeuropaischen“ *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Resumes de communications* (Göteborg: Almqvist & Wiksell, 1960), 155.

102 M. Malowist, “Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th centuries” *Past & Present*, No: 13, April 1958, 32. Bkz. Ayrıca M. Malowist, “The Problem of Inequality of Economic Development in Europe in Later Middle Ages” *Economic History Review*, 2nd ser., XIX, 1. Arpil 1966. 15-28. Stanislaw Hoszowski, 17. yüzyılın ilk yarısından bir İngiliz diplomatından alıntı yapar: “Polonya Avrupa’nın tahıl ambarı ve gemi inşası modellerinin deposu haline gelmişti.” “The Polish Baltic Trade in the 15th-18th Centuries.” *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm* (Warsaw: The Polish Academy of Sciences, The Institute of History, 1960) 118.

ve daha sonra yün). Bununla birlikte eskiden beri yapılan kürk ve balmumu ihracatı devam ediyordu. Batıdan doğuya da (lüks ve orta kalite) tekstil ürünleri, tuz, şarap ve ipek gidiyordu. 15. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Hollanda Baltık tahılına bağımlı hale gelmişti; Hollanda ve İngiliz gemiciliği, Doğu Avrupa kerestesi, yağ, zifti ve kendiri olmadan düşünülemez haldeydi. Buna karşın, buğday doğunun en önemli ihracatı haline gelmiş, hatta İber Yarımadası'na ve İtalya'ya bile ulaşmıştı.¹⁰³

Hiç şüphesiz bu tür koloni tarzı ticaret formu daha önce Avrupa'da ticaret ilişkileri açısından mevcuttu. Kolonileri ve etki halkası ile Venedik bunun bir örneğiydi.¹⁰⁴ Ayrıca Katalonya Ortaçağ'ın sonlarında bir ticaret merkeziydi.¹⁰⁵ 13. ve 14. yüzyılda Portekiz Flanders,¹⁰⁶ İngiltere ise Hanse için ana üretici konumundaydı.¹⁰⁷ Daha ileri bölgelerin mamul malları ile takas etmek üzere birincil ürünler üretimi, Braudel'in taneli tahıllar için dediği gibi her zaman "sık (coğrafi) revizyonlara uğrayan marjinal bir olguydu". Braudel'in dediği gibi "yem her defasında nakit paraydı."¹⁰⁸ 16. yüzyılda farklı olan şey, içine büyük bir dünya-ekonomisini alan birincil ürünler pazarının varoluşuydu. Slicher van Bath, Hollanda ve Belçika'dan da merkezlenen, uluslararası tahıl marketinin başlangıcını sadece 1544'e götürür.¹⁰⁹

103 Bkz. Malowist, *Past & Present* No: 13, s. 26-27.

104 Kolonilerin birincil ürünlerinin metropolün mamul maddeleri karşılığında değişimi Freddy Thiriet, *La Romanie venitienne au Moyen Age* (Paris: Boccard, 1959) 304-305'de anlatılmaktadır. Girit İmparatorluğu'nun "ekmek sepeti" olarak tanımlanmaktadır (s. 414). "İmparatorluğun dışındaki ülkelerle benzer ilişkilere gelince, imparatorluğun buğdayı yetersiz kalıyordu." Bkz. S. 327-328.

105 105. Bkz. Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, 17. bölüm, özellikle 211-215.

106 Oliveira Marques, *Studi in onore di Armando Saponi* II, s. 449.

107 Bkz. Phillipe Dollinger, *La Hanse (Xlle-XVIIe siècles)* (Paris: Montaigne, 1964), 76-80.

108 Braudel, *Civilisation matérielle*, s. 94.

109 Bkz. B. H. Slicher van Bath, A.A.G.B. No: 12, s. 28. Bkz. Kari Helleiner: "16. yüzyılda yiyecek maddelerinin bölgeler arası deniz ticareti uzun bir tarihe sahipti. Bununla birlikte artık daha gelişmiş pazarlama mekanizmaları ve her şeyden öte sürekli ve geçici tahıl açıkları bulunan bölgeler, Doğu Elbe, Polonya ve Estonya'daki isteğe göre kullanılabilir artı üretimin hacminin artması sayesinde dışarıdan önceki zamanlarda olduğundan daha bol ve düzenli olarak beslenebiliyordu. 16. yüzyılın ortasında Danzip Limanı'ndan yıllık olarak ihraç edilen tahıl miktarı 1490-92 yıllarındaki ortalamanın altı-on misli daha fazlaydı. Bu dönemlerde Avrupalılara iki ya da üç önemli hayvansal besin kaynağı kapısı açıldı: Cape Cod'dan Labrador'a kadar olan zengin balık yatakları artan zengin protein miktarları sunuyorken, Macar ve Eflak ovaları ve Danimarka düzlükleri geçmişte bir zaman Avusturya, Almanya ve Hollanda'ya mu-

Eger Braudel'in "sık revizyonlar" fikrini ciddiye alırsak, kendimize bir alanın nasıl merkez yerine periferi olarak tanımlandığını sormak zorundayız. Ortaçağ'da, hatta Ortaçağ'ın sonlarında Doğu Avrupa'nın kaderinin, Avrupa dünya-ekonomisinin periferisi olmak olduğu hiç belli değildi. Epeyce yazar hem doğudaki hem batıdaki gelişmelerin benzerliğini vurgulamıştır. Örneğin Reginald R. Betts, 14. yüzyıldan bahsederken "Garip bir şekilde (gerçekten de öyle -I.W.) mal cinsinden ödemeyi tercih edenler, sadece İngiliz ve Fransız geniş toprak sahipleri değildi. Bu aynı zamanda Çek, Polonyalı ve Macar toprak sahiplerinin de tercihiydi"¹¹⁰ der. Benzer şekilde Zs. P. Pach, 15. yüzyıl gibi yakın bir tarihe kadar "(Macaristan'daki) kırsal gelişim trendinin, temelde Batı Avrupa ülkeleri ile uyumlu olduğunu..." iddia eder.¹¹¹

Peki, farklılaşma neden ortaya çıktı? Bu sorunun cevabı Batı Avrupa'nın atılımını sağlayan -coğrafi ve sosyal- faktörlerle verilebilir. Bir bakıma biz bunu zaten yaptık. Aynı soru ayrıca kısmen Doğu Avrupa'nın karakteristik özellikleriyle de cevaplandırılabilir. Bunlardan biri olarak şehirlerin zayıflığı önemli bir faktördü.¹¹² Bu olgu 14. yüzyılda küçük bir fark iken birbirini tamamlamaya dayalı farklılaşma nedeniyle Batı Avrupa şehirlerinin güçlenmesi ve doğudakilerin zayıflaması sonucu 16. yüzyılda önemli bir farka dönüştü. Alternatif bir cevap olarak, 13. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batı Avrupa'da tarımın daha yoğun yapıldığı ve Doğu Avrupa'da daha büyük alanların boş kalmaya devam ettiği gerçeği vurgulanabilir.¹¹³ Nakit mahsul işçiliği sürecini, yeni topraklarda kurumsallaştırmak görece daha kolaydı.

azzam sayılarda büyükbaş hayvan ihraç eden yetiştirme çiftlikleri haline gelmişti." *Camb. Eco. Hist. Eur.* IV. S. 77-78.

110 Reginald R. Betts, «La Société dans l'Europe centrale et dans l'Europe occidentale,» *Revue d'histoire comparée*, n.s. VII, 1948, 173.

111 Zs. P. Pach, «The Development of Feodal Rent in Hungary in the Fifteenth Century» *Economic History Review*, 2nd. ser. XIX, 1, April, 1966, 13.

112 "Batı Avrupa'nın ekonomik yükselişi Doğu Avrupa'daki şehir ve kasabaların çöküşünün en önemli nedenlerinden biridir." Hartung and Mousnier, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, s. 46. "15. yüzyılın ortasından 18. yüzyılın ortasına kadar Polonya ekonomisinin karakteristik özelliği serf işgücüne dayalı malikâne ekonomisinin yayılmasıydı. Bu kasabaların gelişmesini engelledi ve ülkedeki ekonomik ve sosyal şartları genel olarak olumsuz etkiledi." Hoszowski, *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, s. 117.

113 Bkz. Doreen Warriner, "Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe", *Slavonic and East European Review*, XXXI, No: 78. Dec. 1953, 174-175.

Fakat bu kez de kendimize doğu ile batı arasında küçük de olsa var olan farkların sebebini sormak zorundayız. Belki de bunun sadece tek bir jeopolitik açıklaması vardır: Ortaçağ sonlarında büyük yıkımlara, göçlere, çeşitli gerilemelere yol açan ve hepsinden öte krallar ve büyük prenslerin otoritelerini sarsan Türk ve Mogol-Tatar işgalleri.¹¹⁴

Burada işlerlikte olan şey bir sosyal etkileşim esnasında, başlangıçta var olan küçük farklılıkların korunması, istikrarını ve “geleneksel” olarak tanımlanmasını öngören genel prensiptir. O halde “geleneksel” o zaman da, şimdi de asla geçmişin değil, şimdinin bir ürünü ve boyutudur. Modern dünyadan bahsederken, Andre Gunder Frank şunu iddia eder: “Ekonomik gelişme ve az gelişmişlik, madalyonun iki yüzünü oluşturur. Her ikisi de dünya kapitalist sisteminin iç çelişkilerinin zaruri sonuçları ve çağdaş manifestolarıdır.”¹¹⁵ Ancak bu süreç Frank’ın işaret ettiğinden çok daha genel karakterdedir. Owen Lattimore’un belirttiği gibi, “Medeniyet barbarlığı doğurmuştur.”¹¹⁶ Lattimore sınır bölgelerdeki yerleşik ve göçebe arasındaki ilişkiden söz ederken bu iki grubun kökenlerini ve ilişkilerini doğru anlamının şunu gözlemekten geçtiğini söyler:

Başlangıçta birleşik olan bir toplumdan, birbirinden farklılaşarak iki tür çıkmıştır. Bu iki grubu kolaylık olsun diye (tarımın birincil, avlanma ve toplayıcılığın ikincil hale geldiği) “ilerlemeci” ve (avcılık ve toplayıcılığın halen birincil kaldığı, tarımın ikinci plana

114 Betts bu işgallerin ve “ikinci feodalizm”in ilk işgallerle ve Avrupa’da “ilk” feodalizmin oluşumuyla paralellliğini savunur. Bkz. Betts, *Revue d’histoire comparee*, s. 175. Sonraki işgallerin Doğu Avrupa yöneticileri üzerindeki etkisini belirtir. S. 175-180. Doeen Warriner, *Slavonic and East European Review*, XXXI’de “Avrupa ticaret kanalları deniz aşırı ülkelerdeki altın ve gümüş arayışı içerisinde Doğu Avrupa’dan batıya doğru akmasıyla Doğu Avrupa’nın da Batıyla aynı gelişmeyi sürdürebileceği, ticaret ve kasabaların genişlemesinin feodal toplum ve ekonominin çözücülerini görevi göceklerini ileri sürer. Ya da Batı Avrupa’daki on beşinci yüzyıl bunalımı Doğu’ya doğru kayabilirdi.” s. 176.

115 Andre Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York: Monthly Review Press, 1967), 9. Frank şöyle devam eder: “Ekonomik gelişme ve az gelişme birinin diğerinden daha çok ekonomik gelişme göstermesi anlamında göreceli ve nicel değildir; ekonomik gelişme ve az gelişme bağıntılı ve niteldir; her biri yapısal olarak birbirinden farklıdır. Ancak diğeriyle olan ilişkisi tarafından belirlenir. Ancak gelişme ve az gelişme tek fakat diyalektik olarak çelişen ekonomik yapı ve kapitalizm sürecinin ürünü olması açısından aynıdır.”

116 Owen Lattimore, “La civilisation, mere de Barbarie?” *Annales E.S.C.* XVII, 1, janv-fevr 1962, 99.

itildiği) “geri” olarak adlandırabiliriz. Bazen durum gelişigüzel ve amaçsız olmaktan öteye gitmiyordu.¹¹⁷

Dolayısıyla eğer bir bölge, belli bir zamanda, daha önceki bir zamandaki bir dizi faktörün etkisiyle anahtar bir faktör etrafında diğer bir bölgeye oranla küçük bir avantaja sahipse ve ortada bu küçük avantajı sosyal aksiyonu belirlemede merkezi önemi haiz konuma getirecek olaylardan oluşan bir *konjonktür* varsa, o zaman bu küçük avantaj büyük farklılığa dönüştürülür ve bundan doğan üstünlükler/avantajlar da konjonktür artık geçerli olmasa bile mevcudiyetini devam ettirir.¹¹⁸ 15. ve 16. yüzyıl Avrupası’nda durum buydu. Ticaret ve sanayi dünyasının, coğrafi ve demografik alanının genişlemesinin büyüklüğü göz önüne alındığında, Avrupa’da bazı bölgeler (eğer bunun için gerekli faaliyetlerde uzmanlaşabilirlerse) bu genişlemenin kârını daha büyük oranlarda sadece kendilerine devşirebilirlerdi. Bu yüzden zaman, işgücü, arazi ve diğer doğal kaynaklarının daha azını, temel ihtiyaçlarını karşılamada kullanmak zorundaydılar. Ya Doğu Avrupa Batı Avrupa’nın “tahıl ambarı” olacaktı ya da tersi. Her iki çözüm de konjonktürde oluşan “durumun ihtiyaçlarına” hizmet edecek karakterdeydi. Küçük avantaj bu iki alternatiften hangisinin baskın çıkacağını belirledi. Bu noktada 15. yüzyılın küçük avantajı, 17. yüzyılın büyük farklılığı ve 19. yüzyılın devasa farkı haline geldi.¹¹⁹

117 Owen Lattimore, *Relazioni del X Congresso de Scienze Storichi*, I, s. 110. Benzer bir görüş de Morton Fried tarafından ileri sürülmüştür: “Çoğu kabile, çok spesifik anlamda ikincil bir olgu olarak görünmektedir. Bunlar pekâlâ çok daha basit örgütlenmiş diğer toplumlar arasında nispeten iyi örgütlenmiş toplumların varlığıyla harekete geçirilen süreçlerin ürünü olabilir. Bu gösterilebilirse kabilecilik, evrimi içerisinde zorunlu bir başlangıç evresi olmaktan ziyade karmaşık siyasi yapının oluşturulmasına karşı bir tepki olarak görülebilir.” “On the Concept of Tribe and Tribal Society”, June Helm, Y.H., *Essays on the Problem of Tribe*. Proceedings of 1967 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society, 15.

118 Aslında, küçük farklılıkların kümülatif etkisinin bilincinde olma, nitelik ve nicelik hakkındaki bir ölçüde kısır tartışmayı aşmada köprü görevi görür. P.C. Gordon-Walker’la aynı görüşü paylaşıyorum: “Nitel ve nicel değişiklikler arasındaki ayrım gerçek değildir. Tarihçiler nicelik, derece açısından değişiklikler arasaydı nitelik değişikliklerinin nicelik değişikliklerinden kaynaklandığını tespit edeceklerdi. Bu hem fikir ve sosyal bakış açısı, hem de ekonomik örgütlenme açısından değişiklikler için geçerlidir...”

Nitel değişiklikler nicelik açısından ortaya çıkan önceki değişikliklerin ulaştığı belli bir yoğunluk evresinden başka bir şey değildir.” “Capitalism and Reformation” *Economic History Review*, VIII, 1, Nov. 1939, 4-5.

119 Traian Stoianovich Batı Avrupa’nın Güneydoğu Avrupa ile artan aynı eşitsizliğini ileri sürer: “On dördüncü yüzyılda Balkan toplumlarının ve (Batı Avrupa’nın) demir

Doğu Avrupa'da benimsenen işgücü kontrolü formu belirlenirken, hesaba katılan hayati şeyler, üretim artırılırsa büyük kâr elde etme fırsatı (çünkü artık dünya pazarı vardı) ve göreceli işgücü kıstıtlılığı ile büyük miktarda kullanılmayan arazinin varlığı idi.¹²⁰ 16. yüzyıl Doğu Avrupası'nda ve Latin Amerika ekonomisinin belli yerlerinde nakit mahsul üretiminde angarya emek tercih edilir (kârlı) ve (toprak sahibinin kendi çıkarı açısından) gerekli (yapılması gereken iş açısından) mümkün idi. Kölelik görece işgücü yetmezliği dolayısıyla pratik değildi. Yerli işgücü arzı, kontrolü çok zor olduğu için daima köle arzı olarak yetersizdir ve uzak mesafelerden köle getirilmesi de buğday kadar çok kontrol gerektiren ürünler için kârlı değildi. Her şeye rağmen, kölelerin getireceği masraf ihmal edilemez boyutlardaydı.

Her ne kadar köylülerin onurlarını (kısıtlı da olsa) koruyacakları ve formel özgürlüğün imtiyazlarına sahip olacakları zorla nakit mahsul işçiliğini köleliğe tercih edecekleri varsayılabilirse de bir nakit mahsul işçisinin sahip olduğu maddi şartların her zaman için bir köleninkinden iyi olacağı söylenemez. Nitekim Fernando Guillen Martinez, Latin Amerika'da, büyük oranda, *encomendero*'nun özgüvensiz sosyal durumundan dolayı *encomienda*'daki yerlilere kölelerden daha kötü muamele edildiğini iddia eder.¹²¹ Alvaro Jara'da benzer şekilde

yönelimi arasında az bir nicel farklılık keşfedilirse de bu ayrım 1700'de önemliydi. 1800'de daha büyüktü ve 1850'de çok daha büyüktü." "Material Foundations of Pre-industrial Civilization in the Balkans," *Journal of Social History*, IV. 3., Spr. 1971, 223.

- 120 Evsey D. Domar şu hipotezi ileri sürer: "Kölelik ve serflik olgusuyla ilişkili tarımsal yapının üç ögesinden -özgür toprak, özgür çiftçi, çalışmayan toprak sahipleri- herhangi ikisi beraber olabilmekle birlikte üçü aynı anda asla bulunamaz. Gerçekten bulunacak kombinasyon siyasi faktörlerin -idari tedbirler- davranışına bağlı olacaktır." "The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis," *Journal of Economic History*, XXX, I, March 1970, 21.

- 121 "Sürekli olarak başkalarına boyun eğen kastların ve grupların oluşturulması. Hispanik Amerika'da ilkel ve geçici hali dışında yasal bir yaptırım kazanamadı. Yerlilerin kişisel işgüçleriyle ilgili resmi yasama beyazlar, yerliler ve *mestizos* arasında aslen var olan yargısal eşitsizliği hiçbir zaman kabul eder görünmedi...

Sömürücü sınıf (toprak sahipleri ve müttefik bürokratlar) özellikle tedbirleri ve ekstra yasal oyunlar nedeniyle ahlaki sorumsuzluk, çapulculuk, insani olmayan şiddetin karakteristiklerini taşımaya başladı. Bu; Almanya, Fransa yahut İtalya'da olduğu gibi imtiyazlı ekonomik durumu devlet tarafından sıkı biçimde desteklenen bir aristokratik sınıfın birleştiği yerde, bilinmeyen bir durumdu.

Bunun kanıtı zenci kölelerin Antioquia madenlerinde çalışmak ve Rio Cauca ya da Atlantik kıyısına tarım işçisi olmaları için Yeni Granada'ya getirilmelerine izin verildiğinde, efendilerinden gördükleri babacan muamele, *encomenderolara* tahsis edilen yerli kabilelerin gördükleri muameleden çok daha az vahşi, daha az gayriahlâki veya

bu kez Şili'deki *encomienda* yerlilerinin yaşam standartlarının “kelime-nin en sert anlamıyla minimum seviyede”¹²² olduğunu ileri sürer.

Dolayısıyla ortaya çıkan dünya-ekonomisinin jeo-ekonomik pe-riferi bölgelerinde iki ana aktivite vardı: Başlıca altın ve gümüş için madenler ve belli gıda maddeleri için tarım. 16. yüzyılda Latin Ame-rika öncelikli olarak bunlardan ilkinin,¹²³ Doğu Avrupa da ikincisini sağlıyordu. Her iki durumda da teknoloji emek temelli ve sosyal yapı da emek sömürsüne dayalıydı. Artı değer genel olarak orantısız bir şekilde merkez bölgelerdeki nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya gidi-yordu. Yatırımlardan elde edilen ilk kâr ilerde göreceğimiz gibi mer-kezdeki gruplar, uluslararası ticaret grupları ve (örneğin Polonya'daki aristokratları ve Latin Amerika'daki sivil hizmetlerle *encomenderos*'u içine alacak şekilde) yerel idari personel tarafından paylaşıyordu. Nüfusun çoğunluğu, devlet ve hukuk aygıtı tarafından onaylanmış, tanımlanmış ve sınırları belirlenmiş angarya nakit mahsul işçiliği ile uğraşıyordu. Kölelerden, kullanımları kârlı olduğu oranda faydalanı-

daha az barbarcaydı. Zenci köle tüccarı imtiyazlı konumu içerisinde yasa tarafından korunuyordu ve köleliğin sürekliliği ile ilgili bu bilinç hali, sahiplere yerlilerin tabi kılındığı *encomenderos*'larda eksik olan somut bir sorumluluk hissi veriyordu.” Guil-len, *Raiz y Futuro*, s. 81.

- 122 Alvaro Jara, “Salario en una economía caracterizada por los relaciones de dependen-cia personal” *Third International Conference of Economic History*, Munich 1965 (Pa-ris: Mouton, 1968), 608. *Encomiendadaki yerlilerin düşük yaşam standartlarıyla ilgili daha fazla kanıt, ürününün çivit olduğu Guatemala'da bulunabilir. 1563'de İspanya Krallığı yerlilerin çalışmasını çok zararlı bir iş olduğu nedeniyle yasaklayan önceki Audiencia kararını yeniden yürürlüğe koydu. Robert S. Smith bu kararnamenin et-kisiz olduğunu belirtir:*

“1583'de kolonyal memurlar yetiştiricilerin bir kaçamak yol geliştirdiklerini tespit etti: Onları ücretle kiralamak yerine yerlilerle yük başına indigo bitkisi toplamak için anlaşma yapıyorlar, ücretleri de elbise olarak ödüyorlar, böylece para olarak ödeme-leri gerekenin onda birini ödemiş oluyorlardı. Yedi yıl sonra hazine görevlileri birçok mestizosun, mulattonun ve özgür zencilerin ve hatta kölelerin (yani hükümetin işi yapmayı beklediği işçilerin) yerlileri indigonun ana kaynağı olan viquillite bitkisi-ni cüzi ücretlerle toplamak ve taşımak için kiraladıklarını ortaya çıkardı.” “Indigo Production and Trade in Colonial Guatemala,” *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2. May 1959, 187. Köleler bile yerlileri kiralıyordu, ölçüye bakın!

- 123 “İspanyol işgalinin başlangıçtaki hedefleri, farklı işgal ve yerleşim yerlerinde ma-dencilik ekonomilerinin oluşturulmasına yönelik güçlü bir yakınsama gösterir. Yer-lilerin Avrupa'ya verdikleri temelde değerli madenlerdi. Kolonyal ürünler mütevazı bir ikinci plana atılmış görünüyordu.” Alvaro Jara, *Grandes voies maritimes dans le monde XV-XIXe siecles*, s. 249-250. Jara, deniz trafiğinin hacmini gösteren cetvellerin bu anlamda çok net olduğunu belirtir: “1591-1600 ve 1621-1630 on yıllık dönemleri dışında 1503 ve 1660 arasındaki bütün diğerleri bu formüle uymaktadır: Daha fazla maden üretimi, ticari karşılık olarak daha fazla deniz trafiği demektir. s. 266.”

lıyor ve böylesi bir hukuksal aşırılığın çok pahalıya mal olduğu yerlerde ise formel olarak özgür ama yasal olarak zorlanmış tarımsal işgücü, nakit mahsul bölgelerinde istihdam ediliyordu.¹²⁴

Dünya-ekonomisinin merkezinde, (Akdeniz Hristiyan dünyası dahil) Batı Avrupa'da durum birçok açıdan farklıydı. Nüfus yoğunluğu 14. ve 15. yüzyıldaki demografik düşüş zamanlarında bile çoğu yerden daha yüksekti.¹²⁵ Dolayısıyla tarım da daha yoğun ola-

124 Max Weber plantasyon ve malikâne ekonomileri arasında ayrım yapar. Temel ayrım işgücü kontrolü ve tipik ürünler üzerinde yoğunlaşır görünür. Bkz. *General Economic History* (New York: Free Press, 1950) 79-92. Plantasyonlar (Weber'e göre) bahçe ürünleri, tipik olarak şeker kamışı, tütün, kahve, pamuk üretirken, malikâneler hayvan yetiştirme ya da buğday üretimi veya her ikisi için kullanılır. Bu şekilde ifade edilen ayrımın faydalı olduğundan pek emin değilim. Burada tanımlandığı şekliyle doğu Avrupa'daki "malikâneler" İngiltere "malikânelerinden" ziyade Amerika plantasyonlarına çok daha fazla benzemektedir.

125 Bununla birlikte Güney Avrupa'daki nüfus yoğunluğu daha sonra tanımlanacak yarı periferileşme sürecinin gerçekleşmesiyle azaldı. Jaima Vicens Vives, bu sırada Doğu Avrupa'da ortaya çıkan gelişmelerle ilgili olarak Marian Malowist'in bir makalesi hakkında yorum yaparken, Katalonya ile şu karşılaştırmayı yapmıştır: "Doğrusu, 15. yüzyıl Polonyasından oldukça farklı bir ülke olan Katalonya'daki köylü-çiftçi sınıfların evriminde bir uzman olarak "İkinci feodalizm" olarak adlandırdığımız olguda çarpıcı bir benzerlik varsa, bunun benzer sebeplerle açıklanamayacağını kaydetmiştik. Bay Malowist, Polonyalı öncülerini takip ederek 15. ve 16. yüzyıllarda yeni bir feodalleşmenin başlangıcının ana unsurları olarak Polonya'nın Baltık ticaretinin gelişmesini ve şehirlerin büyümesinin doğal sonucu olarak- iç pazarların genişlemesini görür. Katalonya'da ise aksine, köylü-çiftçi nüfusunun yasal statüsünün kötüleşmesinin temelinde, bir tarafta Akdeniz ticaretinin gerilemesi, öte tarafta ise kasabaların boşalması bulunmaktaydı. Dolayısıyla, birbirine zıt olgulardan benzer sonuçlara ulaşılmaktadır." "Raport de M. Malowist" üzerine yapılan yorumlar, s. 148. Vicens'in Malowist'in görüşünü kusursuz olarak nitelendirmesine inanmamakla birlikte, esas noktayı gözden kaçırdığına inanıyorum. Köylünün Polonya ve Katalonya'daki yeni statüsünün nedenleri benzerdir. Farklı olan yalnızca başlangıç noktalarıdır. Katalonya on dördüncü yüzyılda Avrupa'daki en gelişmiş bölgelerden biriydi. Katalonya'daki nüfusun azalması ve Polonya'nın nüfusunun artması "uzun" on altıncı yüzyılın sonunda Avrupa dünya ekonomisindeki çok farklı olmayan statülerini yansıtan, birbirine oldukça uyan nüfus yoğunluklarını sonuç vermiş olabilir. Benzer şekilde Pierre Jeannin, Baltık limanlarının on altıncı yüzyılda hacimlerini ve etkinliklerini arttırdığını belirtir ve bizi periferideki kasabanın gerilemesini büyütmemek konusunda uyarır; bunun böyle olduğunu kabul etmeliyiz. Bkz. "Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle," *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, 3. Sept. 1956, 196. Fakat aklımızda tutmamız gereken çeşitli şeyler vardır. (1) Uluslararası ticaretteki artış liman etkinliklerinde artışa neden olmaktadır. Fakat idari merkezler ve yerel ticaret merkezi hakkında ne söylenebilir? (2) Nüfusun genelindeki artış kasabaların büyüklüğünde de normal olarak bir artışa neden olacaktır. Nispi kent oranları nasıldır? (3) Periferideki kentli nüfustaki göreceli bir artış bile Batı Avrupa'nın kentleşme derecesiyle ilişkili olarak göreceli bir düşüş anlamına gelebilir (ve geliyordu da).

rak yapılıyordu.¹²⁶ Buna ek olarak arazinin bir kısmı tarımsal kullanımdan, ortakçılığa kaydırılmıştı. Bunun sonucu daha az angarya idi. Bir dereceye kadar, daha çok becerisi olan işgücünün daha az yasal zorlamada ısrar etme gücü vardı. Veya daha doğru bir ifadeyle, zorlama daha dolaylı olmak zorunda, pazar mekanizması vasıtasıyla işleme konmak durumundaydı. Kısmen, sığır besiciliğinde, özellikle kışın yiyeceği sığırlardan ziyade insanların kullanımına yöneltmek, daima tahrik unsuruydu. Derebeylik sistemi bunu etkili bir biçimde çözecek yetenekte değildi.¹²⁷ Fakat 16. yüzyıl, ete talebin artan yaşam standartlarıyla yükseldiği bir zamandı.¹²⁸ Ayrıca, nüfusun genişlemesi ile tahıla olan talep de artıyordu. Bütün bunların sonuçları basitti. Kâr getiren bir sektör olan sığır besiciliğinin farklı bir sosyal iş organizasyonuna ihtiyacı vardı. Ve bu organizasyon ortaya çıkmadığı zaman (her ne sebeple olursa olsun) bunun sonucu otlakçılığın gerilemesi oldu.¹²⁹ Dolayısıyla, durum Avrupa çapında, bir işgücü ayrışması meselesi haline geldi.

126 Daha yoğun tarım, köylü için daha iyi şartları gerektirmektedir. Ondalık vergilerin verimliliği nasıl engellediğiyle ilgili olarak bkz. Ardant, *Théorie sociologique de l'impôt*, I, s. 208. Sabit vergilerin ve kiralara verimliliği onu nasıl teşvik ettiğiyle ilgili olarak bkz. Age, I. s. 225-226.

127 Witold Kula, teorik çelişkiyi açıklığa kavuşturur: "Hayvan bakımında baş sorumluluğu serflere yükleyen bir sistem bu şekilde hayvan yetiştirmesi için en kötü şartları yaratmaktadır. Köylülerin, kendilerinden çok senyörler için gelir kaynağı olan hayvanları ihmali, bir çiftlik işleten herkes için tase kaynağıdır. Yağmurların az yağdığı yıllarda ortaya çıkan yiyecek açığı, köylüyü hayvanlarını mı yoksa kendisini mi beslemesi gerektiği seçeneğiyle baş başa bırakmaktadır. Hangi seçeneğin tercih edileceği kolaylıkla tahmin edilebilir. Son olarak öküzlerin düşük verimliliği büyük bir sürü beslemeyi zorunlu kılıyordu. Bu da yem bulma zorluklarını daha da artırıyordu." *Théorie économique du système féodal: Pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18e siècles* (Paris: Mouton, 1970), 31 -32. Bu mülahaza yalnızca teorik değildi. Emmanuel Le Roy Ladurie, Languedoc'da 1515-1530'da tam olarak bunun olduğunu gösterir. *Les paysans de Languedoc* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1966), I, 323.

128 Bkz. Kristof Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, s. 45-52. "Hayvan ticaretinin en hareketli olduğu dönemler soyluların da altın çağıydı." (s. 50).

129 Languedoc'da olduğu gibi. Bkz. Le Roy Ladurie'nin tanımı: "Açık orman arazileri, otlakları azaltmaktadır. Fidanlıklar (zeytin, kestane vs.) taraçalar ve taş duvarlar genel arazi özelliğine sahip açık arazileri sınırlandırır. Bütün bu nedenlerle hayvan yetiştiriciliği önce duraklar sonra da gerilemeye başlar. Yem bitkilerini bilmeyen ya da onları bahçelerle sınırlayan bu eski tarımda, aynı anda hayvan yetiştirmek ve sebze üretimi yapmak mümkün değildir. Bunların gerektirdiği şartlar çelişmektedir. Zira her ikisi de boş fakat her geçen gün azalan toprak ihtiyacı duyar. İspanya'da olduğu gibi, yetiştiricilerin çıkarlarını savunacak bir Mesta'nın olmaması nedeniyle hayvan yetiştiriciliği, büyüme yaşayan geleneksel bir toplumda, kısa sürede feda edilir." *Les Paysans de Languedoc*, I, s. 324.

Merkez alanda şehirler gelişti, çeşitli endüstri dalları dogdu ve tüccarlar önemli bir ekonomik ve siyasi güç haline geldiler. Tarım kesin bir surette 16. yüzyıl boyunca nüfusun çoğunluğunun ana aktivitesi olmaya devam etti (Aslına bakılırsa bu tespit 19. yüzyıla kadar kuzeybatı, 20. yüzyıla kadar da güney Avrupa için geçerliydi). Bununla birlikte, Dogu Avrupa ve Latin Amerika'nın 16. yüzyılda Avrupa dünya-ekonomisine dahil edilmesi sadece sermaye sağlamakla (yağma ve yüksek kâr marjları ile) kalmadı, aynı zamanda merkez bölgelerde bir kısım işgücünün başka işlerde uzmanlaşmak üzere serbest kalmasına yol açtı. Merkezdeki mesleki dağılım yelpazesi oldukça karmaşıktı. Bünyesinde, çevredekilere benzer geniş bir grup (örneğin taneli tahıl üretimi) hâlâ vardı; ancak çevredeki tek kültürlü ekonomik faaliyetlerin aksine merkezdeki eğilim çeşitlilik ve uzmanlaşma yönündeydi.

16. yüzyıldaki genişleme sadece coğrafi değildi. Aynı zamanda artan nüfusu, artan tarımsal verimlilik ve "ilk sanayi devrimi" ile bir ekonomik gelişmeydi de. Avrupa ile dünyanın iskân edilmiş diğer bölgeler arasında ticaretin tesisi bu zamana denk geldi.¹³⁰ Yüzyılın sonuna gelindiğinde ekonomi açıkça farklı ve daha iyiydi.¹³¹

Şimdiye kadar periferideki yeni ortaya çıkan üretim ve işgücü kontrol çeşitlerini merkezdekilerle açık ve kapalı karşılaştırmayla ele aldık. Aslında merkezdeki yapı bizim bu noktaya kadar belirttiğimizden daha karmaşıktır. Fakat bu karmaşık yapıya bakmadan önce üçüncü bölge tipi olan yarı-periferinin tarımsal üretimine bakmalıyız. Henüz yarı-periferinin dünya-sisteminin işleyişi açısından fonksiyonunu irdelemiş değiliz. Bu noktada, birçok (fakat hepsi değil) ekonomik kriter açısından yarı-periferinin merkezden çevreye uzanan sürekli bir yapının orta noktasını teşkil ettiğini söylememiz yeterlidir. Yarı-periferinin bu konumu özellikle ekonomik kurumların (hem seviye hem kapsam açısından) karmaşıklığı, ekonomik fayda derecesi ve en çok da işgücü kontrolü şeklinde belirgindi.

130 Bkz. J. H. Parry, "Transport and Trade Routes", *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E. E. Rich and C. H. Wilson y. h. *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*. (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1967), 191.

131 Bkz. 1600 Avrupası'nın 1500 Avrupası'yla şu karşılaştırması: "Birincisi hâlâ baş uğraş alanı olan, 1500'dekinden çok daha fazla insan besleyebilen bir tarım sektörü, deniz aşırı ülkelerle ticaret, 1500'dekinden hâlâ daha büyük bir tekstil endüstrisi, çok daha büyük madencilik ve metalürji endüstrisi" Mauro, *Le XVIe siècle européen*, s. 257.

Periferi (Doğu Avrupa ve Latin Amerika) angarya işgücü (kölelik ve nakit mahsul işçiliği) kullandı. Merkez ise, ileride göreceğimiz gibi giderek artan bir şekilde özgür işgücü kullanıyordu. Yarı-periferide (periferi karakterine bürünme aşamasında olan eski merkezler) bunlara yaygın bir alternatif olarak, bir ara-form ortaya çıktı; ortakçı-çiftçilik. Ortakçı çiftçilik başka bölgelerde de biliniyordu, ancak bu dönemde öncelikli olarak yarı-periferide belirgindi. İtalya'daki *mezzadria* ve Provence'deki *facherie* zaten 13. yüzyıldan beri biliniyordu. Ayrıca *metayage* de 14. yüzyıldan itibaren Güney Fransa'nın diğer bölgelerinde uygulanıyordu. 14. ve 15. yüzyıllarda derebeylerinin mali sorunları arttıkça, derebeylerinin mülkiyetindeki araziler, giderek bu şekilde (ortakçı-çiftçilik) kiralanmaya başladı. Kiraya verilen topraklar bir köyü besleyebilecek büyüklükte değil de bir aileye yetecek parçalar şeklinde bulunuyordu. Duby, 15. yüzyılın ortasına gelindiğinde "Batı Avrupa'da, ayakta kalmayı başarmış tahıl üreten büyük ölçekli ekonomik girişimlerin ortadan kalktığını" belirtip bunu "kırsal yaşamda gerçekleşen köklü dönüşümlerden biri" olarak niteler.¹³²

Fakat gerçekleşen dönüşüm niçin bu şekilde gerçekleşmişti? Yani eğer bir dönüşüm tehdidi söz konusuysa niçin derebeyleri (Doğu Avrupa'da olduğu gibi) devletten köylüleri yerlerinde kalmaya zorlaması için yardım istememişti? Diğer taraftan eğer bu dönüşüm kabul görseyse, toprağın ya mülkiyeti satın alma ya da sabit kira ödeme şeklinde küçük çiftçiye transferi yerine niçin kuzeybatı Avrupa'da (tek olmasa da) başlıca çözüm olarak uygulanan, , ortakçı-çiftçilik uygulanmaya başlandı?

Dobb, Doğu ve Batı Avrupa'yı, derebeylerinin toprağı terk etme ve nüfusun boşalması olgularına tepkilerini karşılaştırırken ve Batı

132 Duby, *Rural Economy*, s. 325. Bkz. Ayrıca s. 275. Bununla birlikte Kastilya'daki durum biraz farklı gelişmiş gözükmektedir. "On dördüncü ve on beşinci yüzyılda Kastilya aristokrasisi gücünün doruğuna ulaşmış, devletin yöneticisi haline gelecek derecede önem kazanmıştı. Kastilya soyluları diğer Avrupa ülkelerindeki soylular gibi savunma pozisyonu almamışlar, aksine hanedanları değiştirmişler kraliyet patrimonisini devirmişler, Kralın gücünü kendi ihtiraslarının aleti haline getirmişlerdi. Bu durum gerçekleşmişti. Çünkü monarşi şehirlerden somut bir destek alamıyordu. Birçok Kastilya şehir ya da kasabası aristokrasinin kısındaydı ve birçoğu da boyun eğmişti." Vicens, *An Economic History of Spain*, s. 245. "Dolayısıyla" der Vicens, "on altıncı yüzyıl Extramadura ve Andalusia'da on dördüncü ve on beşinci yüzyılların büyük toprak bağışlarının hazırlamış olduğu büyük *latifundia*'nın yükselişini gördü." Bkz. S. 247-248.

Avrupa'yı "taviz", Doğu Avrupa'yı ise "tazelenmiş angarya" alanları olarak değerlendirirken, gösterilen reaksiyonlardaki farkı "köylü direnişinin gücüne " bağlar.¹³³ Öte yandan Ian Blanchard, köylülerin hoşnutsuzluk oranının bir faktör olduğunda hemfikir olmakla beraber, bunun etkisini dolaylı yoldan gösterdiğini söyler. Blanchard'a göre belirleyici faktör işgücü mevcudiyeti idi. Yazarın iddiasına göre 1520'lere kadar İngiltere'de işgücü açığı vardı ve toprak sahipleri gönülsüzce çitleme yaparken, kanun koyucular gerçekten de köylüleri yerlerinde kalmaya zorlamaya çalıştılar.¹³⁴ Dolayısıyla Blanchard'a göre, zorlama İngiltere'de de nüfus boşalması olduğu müddetçe başvurulan bir yöntemdi. Köylüler ancak nüfus olarak artınca patlayıp gerçekten toprak talebinde bulundular.

Sebepler ne olursa olsun, köylülerin gösterdiği direncin seviyesi fazla açıklayıcı değildir; çünkü bizim öğrenmeye çalıştığımız niçin köylülerin İngiltere'de Polanya'dan daha fazla direnç gösterdiği (Dobb buna gerçekten inanıyor mu acaba?),¹³⁵ derebeylerinin niçin daha güçlü ya da zayıf olduğu, kralların derebeylik otoritesini hangi sebeple kuvvetlendirdiği veya zayıflattığıdır. Aradığımız nedenler muhtemelen tek bir dünya-ekonomisi içinde birbirini tamamlayacak şekilde gerçekleşen ayrışmada yatmaktadır. Bu ayrışma için iki açıklama önermiştik: Ayrışmanın başlangıç döneminde şehirlerin göreceli güçleri ve arazinin ne kadarının boş (kullanılmıyor) olduğu.

133 Ve Dobb, köylü direnişinin gücüne "yerel lordların siyasi ve askeri gücünü" ekler. "Köylü direnişini aşmanın ve malikânelerin yıkılmasını güç kullanarak önlemenin, duruma göre kolay ya da zor olduğunu belirtir. Bu arada krallığın gücünü senyörlerin otoritesini güçlendirmek için kullandığını ya da soylular sınıfından rakip olacakların durumlarını zayıflatma fırsatını değerlendirdiğini de ekler." *Studies*, s. 51-52.

134 "1520'lerin sonlarından itibaren çitleme hakkında önceleri çok sessiz kalan kiracılar, toprakları otlak olarak elinde tutan ve dolayısıyla onların artan bir nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için yeni topraklar edinmelerini engelleyenlere kızgın hale geldiler. Bu kızgınlık çoğu zaman yasal kanallar vasıtasıyla örgütlendi, fakat gittikçe daha açık hale gelen bir şey yasalara boyun eğmeyecekleri ve çitleri yıkacaklarıydı." Blanchard, *Economic History Review*, XXIII; s. 440.

135 "Etkin direnişin farklı dereceleriyle ilgili bir açıklama Braudel tarafından yapılır -farklı nüfus yoğunluğu Orta Avrupa'daki düşük yoğunluklu yerleşim birimleriyle İtalyadaki (köy-şehirlerdeki) ve büyük merkezler olan Rhine, Meuse ve Paris havzasındaki yüksek yoğunluğu karşılaştırırken, Braudel şöyle söyler: "Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğundaki bu düşük köy yoğunluğu, köylünün kaderinin temel nedenlerinden biri olamaz mı? Büyük cemaatler sırt sırta dayanışma duygusundan yoksun olduklarından, kendilerini senyörlere karşı daha da savunmazsız buldular." *Civilization materielle*, s. 42.

Arazinin “boşluğu” arazi/işgücü oranı cinsinden yeniden tanımlanabilir. Eger arazi genişse göreceli olarak verimsiz üretim yöntemleri ile idare edilebilir, büyük ölçekli tarımsal üretime girilebilir ve köleler ya da nakit mahsul işçileri kullanılabilir. Yogun tarımsal girişim özgür işgücü gerektirir. Peki, ama niçin ortakçı-çiftçilik? Çünkü açıkça ortadaki durum her iki uca da eşit uzaklıkta bir görünüm arz etmektedir.

Köylüler açısından ortakçılığın, nakit mahsul işçiliğine büyük oranda olmasa da tercih edilir olduğuna işaret edelim. Ortakçılıktan çok tercih edilir olmamasının sebebi, refah dönemlerinde artsa da genelde net kazancın düşük oluşu ve borçlanma yoluyla oluşan mecburiyetlerin sık sık yasal zorlama ile paralel oluşuydu. H. K. Takahashi’ye göre *métayer*’ler “tefeci toprak sahiplerine” çalışan “yarı-serflerdi”.¹³⁶ Bloch Fransa’daki gelişmeleri, ortaçağ sonlarında köylülerin derebeylerinden tedrici bağımsızlaşmasından geriye kayış süreci olarak değerlendirir:

Tuhaf bir hipotezle başlayacak olursak eger Fransız Devrimi, 1480 civarında patlak vermiş olsaydı, derebeylerinin paylarını (*charges seigneuriales*) kısararak, arazinin neredeyse tamamını küçük çiftçilerden oluşan yığınlara verirdi. Fakat 1480’den 1789’a kadar üç yüz yıl geçmiş ve büyük arazilerden oluşan birimler yeniden tesis edilmişti.¹³⁷

Peki, niçin arazide kiracı olarak çalışmak ya da angarya nakit mahsul işçiliği değil de ortakçı-çiftçilik? Her ne kadar ortakçı-çiftçilik angarya nakit mahsul işçiliğine kıyasla kontrol noktasında dezavantajlı idiyse de (yasal zorlama olmaksızın derebeyine çalışmaya devam etmesi şartıyla) köylüleri üretim verimliliği noktasında teşvik etme gibi bir avantajı vardı.¹³⁸ Kısacası, işgücü bol bulunduğu

136 H. K. Takahashi, “The Transition from Feudalism to Capitalism: A contribution to the Sweezy Dobb, Controversy” *Science and Society*, XVI, 4, Fall 1952, 324.

137 Bloch, *Caractères originaux*, I, s. 154.

138 Bkz. Duby: «*Métayage* efendilere büyük bir avantaj sunuyordu. Onlara çiftliğin gelecekteki verimliliğinden kâr sağlama imkânı veriyordu. Tarım ürünlerindeki artışlardan da yararlanabiliyorlardı. Lordun katılımının en az olduğu zaman bile, kontrat net kârda belli bir orana sahip olmasını garanti ediyordu. [Bu toprağı köylüye kirala-
dığında elde edeceğinden daha fazlaydı]. Zira, metayer’in kendisine ayrılan paydan tohumluk ve bazen de ürün vergisini çıkarmak zorundaydı. Bu da normal olarak düşük tarımsal kazançlar üzerinde büyük bir yükü. Bununla birlikte sistem lordların farkında olduğu çarpıklıklar da yaratıyordu. Mahsullerdeki geniş dalgalanmalar, yakından takip ve kontrol gerektiriyordu.” *Rural Economy*, s. 275-276.

ortakçı-çiftçilik muhtemelen angarya nakit mahsul işçiliğinden daha kârlıydı.¹³⁹

Kiracılığa gelince, bu mantık çerçevesinde bu işgücü tarzı şüphesiz nakit mahsul işçiliğinden daha kârlıdır. Ancak burada bir şart vardır. Kiracıların kontrat ve gelirleri enflasyon zamanlarında sabittir; bu, en azından anlaşmalar göreceli olarak uzun vadeli olduğunda geçerlidir. Tabii ki bunun tersi *pazar* daraldığında da doğrudur. Dolayısıyla ortakçılık bir çeşit risk azaltma yöntemidir.¹⁴⁰ Bundan çıkan sonuçta dalgalanmanın getireceği riskin işletme masraflarından ağır bastığı genel olmayan tarım türlerinde, ortakçılığın büyük oranda tercih edileceğidir.

Bu dönem tam manasıyla yüksek risk dönemi değildi. Devamlı fiyat enflasyonu sürekli istikrarsızlığa yol açıyordu. Ve ortakçı-çiftçilik çare olarak görüldü.¹⁴¹ Bazı bölgelerde köylüler, ortakçılığın uygulatılmasını toprak sahipleri için aşırı pahalı hale getirecek yasal savunmalara sahip olmak gibi bir şansa sahiptiler. Bu durum toprak sahiplerini doğrudan kiracılık formuna sevk etti. İngiltere bunun bir örneği idi. Cheung burada anahtar olgunun mesela Fransa'da

139 DUBY'nin dediği gibi, *metayage*'ın toprak sahibine avantajı: "Ekim masrafları yüksek, pazarlanabilir ürünlerin getirileri de yüksekti, (age, s. 280).

140 Steven N. S. Cheung, bu önermeyi teorik olarak ifade eder: "Yarıcılık kontratındaki şartlar, kira yüzdesini, topraklar dışındaki girdilerin toprağa giriş oranı, yetiştirilen mahsullerin türleri. Bunlar karşılıklı olarak toprak sahibi ve kiracı tarafından belirlenir. Sabit kira ve ücret kontratları içinse pazar fiyatları göz önüne alınarak bir taraf diğer tarafın kaynaklarından ne kadarını kullanacağını ne tür ürünler yetiştirileceğini tek başına kararlaştırabilir. Yarıcılık kontratında, ürünün paylaşımı gerçek ürüne dayandığı için toprak sahibi tarafından ürünün hasadıyla ilgili tüm tespit çalışması yapılmalıdır. Dolayısıyla yarıcılık kontratı için anlaşma ve bunun uygulanması sabit kira ya da ücret kontratından daha karmaşıktır...

Muamele masrafı tek düşünseyse o zaman yarıcılık kontratları seçilmez. Sabit kira kontratında kiracı riskin [üründe fazla değişikliğe neden olan üretim işlevi dışındaki faktörlerin riskinin] bütününe olmasa da çoğunluğunu yüklenir; ücret kontratında ise toprak sahibi riskin tamamını üstlenir. Yarıcılık riski paylaşma (ya da dağıtma) sistemi sayılabilir..." *The theory of Share Tenancy* (Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1969), 67-68.

141 ¹⁴¹"Tahminen 16. yüzyılda başlayan bundan önce çok dengesiz biçimde dağılmış ve bilindiği yerde bile nadir olan yarıcılık Fransa'da 18. yüzyıl boyunca yayıldı ve orada daha da büyük bir yer işgal etti. *Parasal iniş çıkışlara daha kesin bir çözüm yoktur*. Bunun ilk farkına varan İtalyan burjuvazisi ve borç kaynaklarıydı. Bazen -Bologna'da 1376'da olduğu gibi başkent, contado (çevre kırsal) sakinlerine yer kiralayan her vatandaşından yasayla böyle bir kontrat isteyecek kadar ileri gitmişlerdi. Fransız mal sahipleri de aynı gözlemi yapmıştır." Bloch, *Caracteres originaux*. I, s. 152, italikler eklenmiştir.

değil ama İngiltere’de bilinen “ömür boyu kullanım anlaşması kavramı olduğunu gösterir.”¹⁴² Kuzey ve Güney Fransa arasındaki farklılıkta yasal faktörler tek başlarına belirleyici değildir. Kuzey ve Güney Fransa arasındaki farklılıktır. Kuzey Fransa yoğunluklu olarak kira formuna yönelirken Güney Fransa’da baskın yöntem hâlâ ortaklıktır. Her iki bölgede de kanunlar çok büyük oranda aynıydı. Duby aradaki farkı kuzeydeki çiftçinin göreceli zenginliğine ve güneydeki köylünün “olumsuz ekonomik koşullarda” ve “verimlilik oranı teknik ilerlemelerle kuzeydeki kadar artmamış topraklarda çalışıyor olmasına” bağlar.¹⁴³

Ancak eğer mesele teknoloji ise, o zaman da bir adım geri çekilmeye mecbur kalırız ve bir bölgedeki teknolojik ilerlemenin coğrafi ve kültürel olarak çok uzak olmayan başka bir bölgede neden benimsendiğini sorarız. Braudel toprak şartları açısından Akdeniz Avrupa’sı ile Kuzeybatı Avrupa arasında birincisi daha zayıf olacak şekilde temel bir fark olduğunu ileri sürer.¹⁴⁴ Porchnev ise geniş ticari/mülkî arazilerin varlığı (dolayısıyla ortakçı-çiftçiliğin olmayışı) dünya-ekonomisi ile ileri derecede iç içe olmayla bağlantılı olmasından

142 “Yasa tarafından ömür boyu kiranın dayatıldığı mülkten kaynaklanan sürekli bir kira anlaşmasında yarıcılık kontratını yürütme masrafı onu istenmez hale getirecek kadar yüksek olabilir. Zira kira iptali yarıcılar tarafından kötü hasada karşı korunmak için kullanılan etkin bir araçtır.” Cheung, *The Theory of Share Tenancy*. s. 34.

143 Duby, *Rural Economy*, s. 327.

144 Braudel iki alanın durumlarını karşılaştırırken şöyle der: “Akdeniz bölgesinde bir hasadın kendisini tehdit eden ardıl tehlikelerin tamamından kurtulabilmesi nadirdir. Ürünler verimsizdi ve tohum yatakları olarak bölgenin küçüklüğü göz önüne alındığında Akdeniz bölgesi her zaman bir kıtlığın eşliğindeydi.” *Civilisation matérielle*, I, s. 223.

Aldo de Maddalena aynı görüşte değildir: “Genel olarak, İtalya’daki ekilebilir arazinin veriminin düşük olduğu kabul edilmelidir. Tabii istisnai durumları saymıyoruz. Braudel Akdeniz toprağının bu verimsizliğinden iklimi sorumlu tutar. Fakat bu bilançoya teknolojik araç gereçlerin, kültürel sistemin, tarımsal anlayışın, iş kapasitesinin, sermaye miktarının, idari ve sosyal yapının siyasi ve askeri dalgalanmaların olumsuz etkisinin katılması bu olguyla ilgili olarak daha tutarlı ve tarihsel olarak daha makul bir görüşe ulaşmak için önemlidir.” “Il mondo rurale italiano nel cinque e nel seicento,” *Rivista storica italiana*, LXXVI, 2, giug. 1964; 423. Hiç şüphesiz bütün bu faktörler dikkate alınmalıdır. Ancak bütün makul nedensel açıklamaları bir kitapta yapmaya çalışmak pek yararlı bir yöntem değildir. Bununla birlikte Sylvia Thrupp’un daha önce 52. Dipnotta, ortaçağlarda Kuzey İtalya’daki yüksek verimlilikle ilgili görüşüne dikkat çekmek istiyorum.

dolayı, dünya-ekonomisi ile iç içe oluş derecesinin değerlendirmeye alınması gerektiğini ileri sürer.¹⁴⁵

O zaman ortaklığı ikinci en iyi olarak göremez miyiz? Güney Fransa ve Kuzey İtalya'nın toprak sahibi sınıfları, İngiltere'deki gibi arazi çitleme ve kiracılık ya da Doğu Avrupa'daki gibi angarya nakit mahsul işçiliği temelli geniş ticari/mülkî araziler sistemini uygulamayınca, çareyi ikisinin ortası olan¹⁴⁶ ortaklıkta bulmuşlardı. Ortaya çıkmakta olan kapitalist bir formda ortaya konan bu tavır, esasında yarı-periferi karakterindeki bölgelere uygun bir davranış türüydü.

Eğer yarı-periferi olarak kalıp kendilerinden periferi bölgelerin türediği uydu yan bölgelere dönüşmedilerse, bu sadece yüksek arazi/işgücü oranından kaynaklanmıyordu. Bunun sebebi ayrıca güçlü yerli *burjuva* sınıfı varlığının, zorluk zamanlarında *tarımsal* üretimin gelişmesinde özel bir etkisinin olması da olabilir. Duby, şehirli tüccarların sayıca çok ve göreceli olarak güçlü olduğu bölgelerde, birçok büyük arazinin, toprak sahipliğinin getirdiği sosyal statüye ve kılığa karşı korunma peşinde olan şehirlilerin eline geçtiğine işaret eder. Ancak bu kesimin gerçek amacı sıkıntılarına katlanarak gerçek tarım yapmak değildi. Araziyi, ortaklık için kullandırtmak dolayısı

145 Boris Porchnev bu dönemde Fransa'daki malikânelerin İngiltere'deki gibi gelişmediğini belirtir: "Yine de özellikle denize yakınlığın avantajlı ticari imkânlar doğurduğu periferi eyaletlerinde, ekonomik eğilim az geliştiği için küçük oranlarda da olsa bu tür büyük malikâneler bulunuyordu. Guyenne, Languedoc, Provence, Saintonge, Poitou, Normandy ve Britany limanları şarap, tarımsal ürünler ve hatta bazen kaçak buğday ve özellikle koyun olmak üzere canlı hayvan ihracını kolaylaştırıyordu. Kısacası, soylular yasak ticaret meyvesini tatmayı deniyordu." *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648* (Paris: S.E.V.P.E.N: 1963) 289. Bununla birlikte Porchnev'in listesine Languedoc ve Provence'i dâhil ettiğini gözden kaçırmayın. Bu soruna sonraki bölümde döneceğiz. Şu an için bunu bir kenara bırakalım. Zira çok sebepli bir olayın ortasında bulunmaktayız.

146 Marx, ortaklığı bir tür orta nokta gibi görmektedir: "Orijinal kira biçiminden kapitalist kira biçimine geçiş olarak görebileceğimiz métayer sistemi ya da ortaklık. Bir tarafta buradaki çiftçi tam kapitalist yönetim için gerekli sermayeden yoksundur. Öte taraftan, toprak sahibi tarafından alınan pay saf kira formu taşımamaktadır. Bu gerçekte onun tarafından konulan sermaye üzerindeki faizi ve bir artı kirayı içerebilir. Kira burada genel anlamdaki bir artı değer formu taşır gözükmemektedir. Bir taraftan, ortakçı kendisinin ya da bir başkasının işgücünü kullanıp, bir işçi olarak değil işgücü araçlarının bir kısmının sahibi olarak ürünün bir kısmı üzerinde hak iddia etmektedir. Öte taraftan, toprak sahibi de kendi payı üzerinde toprak sahipliği temelinde değil, sermayeyi ödünç veren kişi olarak hak iddia eder." *Capital*. III, ch. XLVII, *böl.* V. s. 803.

ile makul bir uzlaşı idi.¹⁴⁷ Bu uzlaşının köylüler nezdinde ne kadar “makul” olduğu G. E. de Falguerolles tarafından ciddi bir sorgulamaya tabi tutulmuştur. Çünkü söz konusu şehir burjuvazisinin yönelimi yatırımlarından kısa vadede kâr almaya dönüktü; bu yönelim müteakip yüzyılda araziye kıraçlaştırıcı bir etkiye sahipti.¹⁴⁸

Dolayısıyla ikinci bir paradoks da en “ileri” bölgeler hakkındadır. Daha önce şehirli işçilerin gücünün ücret oranlarını yüksek tutarak Kuzey İtalya’yı Kuzeybatı Avrupa’ya kıyasla bir endüstriyel dezavantaja ittiğine işaret etmiştik. Belki de işçilerin sahip olduğu bu güç, 16. yüzyıldaki ani nüfus artışı sırasında meslek sınıfı kısıtlamaları kullanılarak kırsal kesim işçilerinin şehirli işgücüne katılmasının engellenmesi ve kırsal alanlarda orantısız bir işgücü sayısının muhafaza edilmesini de açıklayıcı faktördür. Bu kısıtlama köylünün pazarlık etme gücünü zayıflatacak karakterdedir. Ne olursa olsun şehir burjuvazisinin bu “gücü” ortakçılığın kullanılma oranının artmasına ve dolayısıyla Kuzeybatı Avrupa’nın ekonomik ilerlemesinde çok önemli rol oynayan küçük çiftçi sınıfının, yarı-periferi bölgelerde ortaya çıkmamasına sebep olmuş gibi görünmektedir.

Şimdi de 1640’a gelene kadar Avrupa dünya-ekonomisinin merkezinde yerleşmiş olan İngiltere, Hollanda ve bir dereceye kadar Kuzey Fransa’ya bakalım. Bu bölgeler otlak ve tarımsal üretimden oluşan bir sentezi, özgür ya da daha özgür işgücü ve göreceli olarak daha verimli ölçüde üretim birimleri temelinde geliştirdiler. İşaret edilebileceği gibi, İspanya’da bu yöne yönelmiş ancak daha sonra istikamet değiştirerek bir yarı-periferi bölgesi olmuştur. Ekonomik roldeki bu değişmeyi daha sonraki bir bölümde işleyeceğiz.

147 «*Métayage* kontratı, İtalya ve Fransa’nın Akdeniz kıyısındaki kasabalarında oldukça yaygın bir sistemdi. Bu uygulama (on dördüncü ve on beşinci yüzyıllardaki nüfus düşüşü) dönemlerinde ortaya çıkan, kasabaların kontrol altına alabildikleri boş araziler üzerinde ekilebilir toprakları işleme ve tahıl üretme amacıyla kasabalarla köylüler arasında bir işbirliği idi.” Duby, *Rural Economy*, s. 356-357.

148 “Uygulandığı şekilde ortakçılık burjuva sahiplerinin gereksinimlerine cevap veren, temelde kapitalist bir rejim görüntüsüne sahiptir: Bunların isteği topraklarından gelirin bir kısmını net olarak almak ve çekilmektir. Girişimlerinin yönetimine ticari bir bakış açısı getirmişlerdi: *Livre de Raison* ya da *Livres de Recetes*’lerine hasattan paylarına düşeni, tahıl ya da hayvan satışlarını, borç verdikleri paranın faizini dikkatlice istiyorlardı [*le produit de leur usure*]. Bu yabancılar (*forains*) için en önemli konu para kazanmaktı. Tarımsal konularla ilgili bilgileri pek yoktu.” G. E. de Falguerolles, «La décadence de l’économie agricole dans le Consulat de Lempaut aux XVIIe et XVIIIe siècles,» *Annales du Midi*, LIII, 1941. 149.

Ortaçağın sonlarındaki krizde, nüfustaki düşüş, tarımsal ürünlere talebin azalmasına ve şehirli işçilerin ücretlerinin (dolayısıyla kırsal işçilerin pazarlık etme güçlerinin) artmasına sebep olunca daha önce gördüğümüz gibi Batı Avrupa'nın büyük ticari/mülki arazileri çökmüştü. Doğu Avrupa'da olduğu gibi nakit mahsul arazilerine dönüşemezlerdi, çünkü 16. yüzyılda var olan uluslararası pazar, genel olarak kötü olan ortaçağ ekonomik tablosunda yer alınıyordu. Ortada sadece iki ciddi alternatif vardı. Birincisi bu tip yapılar feodal mecburiyetleri para kirasına çevirebilirlerdi;¹⁴⁹ bu yolla masraflar azalmış ve arazi sahibinin geliri artmış olurdu. Ancak bu aynı zamanda arazinin kontrolünün tedrici olarak elden çıkması anlamına geliyordu. Yani ya sabit kira ile ya da durumu daha iyi olanlar için bağımsız mülk sahibi olarak küçük çiftçi sınıfının ortaya çıkması söz konusuydu. (Bağımsız mülk sahibi küçük çiftçi sınıfı belli sayıda yıl için kirasını, araziye satın alarak bir defada ödemiş biri olarak görülebilir.)¹⁵⁰ Bundan kaçınmak isteyen toprak sahibinin ikinci alternatifi arazisini büyükbaş ya da küçükbaş hayvan otlagına çevirmektir. 15. yüzyılda hem yün fiyatları hem de et fiyatları ekonomik durgunluğa daha çok direnç göstermişti ve ayrıca bu sektörde az bulunan, dolayısıyla pahalı olan, işgücü masrafları da daha azdı.¹⁵¹

Bu zaman diliminde hem İngiltere hem de İspanya otlak miktarını artırmıştı. 16. yüzyıl büyüyen ekonomisiyle buğday yüne karşı üstünlük sağlamış gözüküyordu,¹⁵² fakat, sadece et değil aynı zamanda don yağı, deri, süt ürünleri gibi tüketimi refah düzeyinin

149 [«Serflerin özgürlükleri» onlara verilmekten ziyade satılmıştı.» Marc Bloch, *Caractères originaux*, I, s. 111.

150 "Toprak parçalarının sahipliği sisteminde, toprağın fiyatı sermaye olarak kullanılan kiranın başka bir şeyi temsil etmez." Karl Marx. *Capital* III, ch. XLVII, V. Sect., s. 805.

151 151 Bkz. Slicher Van Bath A.A.G.B., No. 12, 164-168. Bkz. Peter J. Bowden: "On beşinci yüzyılın ortasıyla on altıncı yüzyılın ortaları arasında özellikle İngiltere'de koyun yetiştiriciliğinin yayılmasına başlıca sebep, mısır üretimine karşı yün üreticiliğinin daha kârlı olmasıydı.

"Kumaş üretimi ve ihracı arttıkça yün fiyatları da arttı. 1451-60 arasındaki on yılı temel alırsak ev üretimi yün fiyatları 1541-50'de yaklaşık iki misli artmıştı. Tahıl fiyatları on beşinci yüzyılın sonlarında nispeten sabit kalmış ve fiyatların genel olarak yukarı yöneldiği 1520'nin sonrasına kadar çarpıcı bir yükselme eğilimi göstermemiştir." *The Wool Trade in Tudor and Stuart England* (New York: Mac Millan, 1962), 4-5.

152 "Bununla birlikte on altıncı yüzyılın ortasında tahıldan yüne geçiş güdüsü zayıflıyordu. Topraklar kıtlıyor ve işgücü bollanıyordu. 1520'lerden beri yükselen mısır fiyatları 1540'larda, genel fiyat düzeyleri sert biçimde yukarı hareketlendiğinde iki katına çıktı. Sonra, 1557'de İngiliz kumaşının satıldığı yabancı pazarlar çöktü ve yün fiyatları birden düştü. [Bowden, *age*, s. 5]

yükselmesiyle artan ürünler veren büyükbaş hayvanlara da kıyasla aynı avantaja sahip değildi.¹⁵³

16. yüzyıldaki otlakçılık hakkında dikkate alınması gereken en önemli şey özellikle canlı hayvan besiciliği konusunda otlakçılığın giderek belli yerlere mahsus bir faaliyet haline geliyor oluşuydu. Bir bölgede büyükbaş hayvan sayısının çokluğu (dolayısıyla geniş arazi sahiplerine getirdiği avantaj), diğer bir bölgede daha az hayvan ve sık sık köylülerin et ve süt ürünleri tüketimlerinde düşüş, dolayısıyla beslenmelerinde bozulma anlamına geliyordu.¹⁵⁴ Canlı hayvan konusundaki bu abartılı dengesiz dağılım İspanya'da meydana geldi. Daha önce adı geçen iki seçenek -büyük arazili mülkiyetlerde geliri sadece derebeyine gelen toprakların (demesne) kiralık araziye çevrilmesi ve tarımda kullanılan kısımların otlağa dönüştürülmesi- birlikte meydana geldi. Çünkü otlakçılık tarımsal arazilerin seyrekleşmesine ve

Bkz. Peter Ramsey: "Çok genel konuşursak işgücü tasarrufu yapılması şartıyla, ekilebilir araziden otlağa geçiş 1550'ye kadar hâlâ kârlı olabilirdi. Bu dereceye kadar önceki yorumcular doğrulanmaktadır. Fakat 1570'den sonra otlaktan tekrar ekilebilir araziye dönmek daha kârlı hale gelmiş olabilir; tabii ki işgücü masraflarının tahıl satışlarındaki büyük kârı engellememesi şartıyla." *Tudor Economic Problems* (London: Gollanc, 1968), 25.

- 153 Delumeau'nun Roma hakkında söylediği gibi: "Nüfusu ve zenginliği artan bir şehre buğdaydan ziyade et ve peynir satmak [kırsalın baronlarına] daha avantajlı geldi. Sonuç olarak, otoritelerin kendilerini otlaklarını sınırlandırmaya zorlama girişimlerini sistematik olarak sabote ettiler. Soylular tarafındaki bu kâr hırsı ve bunun hayvan yetiştiriciliğinde gerçekleşme imkânı bulunmasına gerçek bir senyör reaksiyonu gösterilmiştir. Bu, Roma kırsalına özgü bir durum da sayılmaz." Delumeau, *Vie économique*, II, s. 567, 569.

Georges Duby Fransa'da on üçüncü yüzyılın sonundan itibaren hayvan yetiştiriciliğinin yayılmasını "şehirlerde artan et, deri ve yün ihtiyacına" bağlar. Buna karşılık, büyükbaş hayvan (ve şarap) üretiminin artan önemi "Fransız kırsalının ticarileşmesini muazzam ölçüde hızlandırdı." "The French Countryside at the End of the 13th Century," Rondo Cameron, Y.H., *Essays in French Economic History* (Homewood, Illinois: Irwin. Inc. 1970), s. 33.

- 154 "Avrupa çapında artan tahıl ve şarap talebi ülkeyi, özellikle de köylüleri en önemli besin kaynakları olan etten yoksun bıraktı. Son otlaklarını uzun süre kasap için saklayan köylüler sonunda bütün bunları kaybettiler..." "Nispi nüfus yetersizliğinin kişi başına düşen üretimi arttırmaya yetmediği anlamına geldiği bölgeler, Aragon gibi az verimli toprakları terk etmiş, ihracata yönelik üretim geliştirmiş ve işçiler göç etmiştir... Dolayısıyla, zengin bir beslenme kaynağının yok oluşu köylünün fakirleşmesi ve emir altına alınması, kâr oranlarında istikrar ve yetersiz istihdamla kol kola ilerlemiştir..." Jose Gentil da Silva, *En Espagne: développement économique, subsistence, déclin* (Paris: Mouton, 1965), 169-170.

dolayısıyla kira bedellerinin artmasına yol açıyordu.¹⁵⁵ Ayrıca toprak miktarı azaldıkça ekimin de daha yoğunluklu yapılması gerekiyordu. Bu da doğal olarak, işgücü kalitesinin önemini oldukça artırarak çeşitli işgücü türleri kullanmak yerine toprağı para karşılığı kiraya vermeyi daha yaygın hale getiriyordu.¹⁵⁶

16. yüzyılda koyun besiciliğinin artışı İngiltere ve İspanya’da büyük arazi çitlemelerine yol açtı. Fakat beklenilenle çelişecek tarzda böylesi çitlemelere yönelenler büyük çaplı toprak sahipleri değil, ortaya yeni çıkan küçük ölçekli bağımsız toprak sahipleriydi.¹⁵⁷ Tabii ki bu küçük ölçekli bağımsız çiftçilerin sayıca sürekli büyümesini sağlayan şey, 16. yüzyıldaki ekonomik yenilenmeydi.

“Koyunlar insanları yedi” deyiminde olduğu gibi koyun besiciliğinin artışı gıda sıkıntısına sebep oldu ve bu sıkıntı İngiltere’deki (küçük çiftçi sınıfı vasıtası ile) daha verimli tarımsal üretim ve Baltık tahılı (angarya nakit mahsul işçiliği yoluyla) ile telafi edilmek zorunda kalındı.¹⁵⁸

155 Bkz. Dobb, *Studies*, s. 58. Douglas C. North ve Robert Paul Thomas, “An Economic Theory of the Growth of the Western World,” *Economic History Review*, 2nd ser., XXIII, I, Apr. 1970, 13.

156 Bkz. Dobb, *age*, s. 53.

157 Julius Klein bunun neden böyle olması gerektiğini gösterir: “İngiliz çitleme hareketi ve Kastilya’daki benzer süreç muazzam ölçüde aynı zamana denk gelmiştir. Her iki örnekte de olay on dördüncü yüzyılda koyun endüstrisinin harekete geçmesiyle başlamıştır. İngiltere’de manastırların elinden alınan toprakların izlenmesi ve Kastilya’da kraliyetin askeri sınıfların elindeki büyük topraklara el koyması, on altıncı yüzyılın ortalarında her iki ülkede de otlak endüstrisinin gelişmesine maddi olarak katkıda bulundu. Ancak, bundan sonra her iki krallıkta da çitlemelerde tedrici bir artış oldu. Bu, büyük boyutlu koyun yetiştiriciliği ve İngiltere’nin küçük bir kopyası olan Kastilya örneğinde sabit sürüler ve köylü tarımı için iyi bir haber değildi. Her iki ülkede de mahkemeler hareketi korudu ve yine her iki ülkede kamu arazilerini çitleme isteği, yerleşik koyun yetiştiriciliğini geliştirme arzusuyla desteklendi. Her ikisinde de nihai sonuç küçük boyutlu tarımın geliştirilmesiydi. Yarımada çitleme hareketine karşı savaşı ve gerçekte iki yüzyıl boyunca ilerlemesine engel olan unsur, büyük boyutlu göçebe otlak endüstrisiydi. Ortaçağ ve erken Tudor İngilteresi’nde çitleme karşıtı çıkarlar büyük oranda tarımsal sınıfı temsil ediyordu” *The Mesta: A Study in Spanish Economic History, 1273-1836* (Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1919). 314-315.

158 “Prusya’dan ve Polonya’dan tahıl ihraç ticareti on üçüncü yüzyılın sonunda başladı ve bunu on dördüncü yüzyılda Baltık ülkeleri izledi. Tahıllar Hollanda’ya Kuzey Norveçe, İngiltere’nin mısır açığı bulunan (Fen bölgesi ve büyük koyun otlaklarının bulunduğu) bazı bölgelerine gemilerle naklediliyordu.” Slicher Van Bath, A.A.G.B., No. 12, 170.

Ayrıca arazi çitlemelerindeki artış, kırsal bölgelerde el sanatları endüstrisinin gelişmesine de imkân hazırlamış oldu.¹⁵⁹ Fakat İspanya'da *Mesta* (koyun besiciliği locası), küçük ölçekli toprak sahibinin büyük bir mesafe kat etmesini mümkün kılmayacak kadar köklü bir yerleşikliğe sahipti. Daha sonra göreceğimiz gibi, V. Charles'ın emperyal politikaları bu geniş arazi sahiplerine artı bir güç vermiştir. İspanya, sahip olduğu kırsal işsiz kesimi endüstriyel ilerleme de kullanmak yerine sınır dışı ve ihraç etmekteydi.

Batı Avrupa'daki tarımsal gelişme ve bu gelişmenin niçin Doğu Avrupa'daki gibi bir istikamete (angarya nakit mahsul işçiliğinin kullanıldığı geniş araziler) yönelemeyecek olmuş olması sorusu üzerinde biraz daha durmalıyız. Bunun, en son tahlilde, sebebi kapitalist bir dünya-ekonomisinin vücut buluyor oluşuydu. Paul Sweezy bir çeşit ekolojik süreklilikten söz eder: "Ticaret merkezlerinin yakınında (ticari büyümenin) feodal ekonomi üzerindeki etkisi güçlü bir şekilde dağılıyor; uzaklarda ise bu etki tam tersi bir yön alıyordu."¹⁶⁰ Fakat

159 Bu endüstrilerin neden bazı bölgelerde yoğunlaştığıyla ilgili olarak Joan Thirsk'şunu belirtir: "Ortak faktörler şöyle gözükmetedir: Kalabalık bir küçük çiftçiler topluluğu, çoğunlukla mal sahibi ya da en az sahiplik kadar avantajlı bir kira ile, otlak endüstrisi işleten kiracılar. Bu, çiftliklerin genellikle erken çitlendiği süt ürünleri endüstrisine dayanabilir, sonuçta malikâne örgütlenmesi ve kooperatif çiftçiliği zayıftır veya hiç yoktur. Ya da çitleme isteğinin olmadığı, ekilebilir arazinin zayıf olduğu ve yine kooperatif hayvancılığının ihtiyaç duyduğu açık alanlarla ilgili güçlü taslaklar olmayan kamu otlakları üzerinde yetiştiriciliğe dayanır... Bütün bunların altında bu ortak faktörlerin birbiriyle nasıl bağlantılı olduğunun mantığını görebiliriz. Otlak için en uygun toprağın bir kısmı yerel yerleşim tarihinde geç bir döneme kadar temizlenmemişti. Hemen çitlenecek gibi görünüyordu. Köyü tanımayan, ortak çalışma birimi olarak sadece aileyi bilen bağımsız bir çiftçiler topluluğunu doğuracak gibiydi. Toprak, sütçülük yapmaya elverişliyse, kumaş endüstrisini destekleyecek yeterli suyu da var demekti. Pek konuksever olmayan, geniş çalılıkların ve bataklıkların bulunduğu ve uygun mısır tarlalarının az olduğu bir kırsalda hayvancılık, yetiştiricilik ve koyunculukla sınırlı kalmak durumundaydı. Otlaklar işsiz gençleri kendine çekti. Burada çiftçilik mısır tarlasında olduğundan daha az işgücü gerektiriyordu ve insanlara ek işlerle uğraşmak için zaman tanıyordu." "Industries In the Countryside", F. J. Fisher, Y.H., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England* (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1961), 86-87.

160 Sweezy, *Science and Society*, XIV, s. 141. Bkz. Ayrıca s. 146-147. Joan Thirsk Sweezy'nin hipotezine katkıda bulunur: "Fakat on altıncı yüzyılın başında, krallığın uçlarında hâlâ açık zıtlıklar gözlemlenebiliyordu. Cornwall ve Devon, Cumberland, Westmoreland ve Northumberland'da bazıları hâlâ klan ruhunun izlerini taşıyan, ticari dünyadan neredeyse tamamen soyutlanmış, ıssız çiftliklere dağılmış olarak yaşayan birçok topluluk vardı. Doğu Anglia ve doğu Kent ise büyük çaplı gıda ticaretiyle uğraşıyor ve işlerini görünüşte klan, aile ya da malikâne lorduna herhangi bir sosyal yükümlülük taşımaksızın yürütüyordu. Dağlık ve düzlük bölgeler arasında (örneğin

bu Postan'ın ileri sürdüğü ve Dobb'un da katıldığı gibi çok basit bir formülasyondur.¹⁶¹ Sweezy'nin iddiası, köylülerin sahip olduğu alternatiflere ve “şehir yaşamının medenileştiren yakınlığına”, şehre kaçabilme yetisi üzerine kuruludur.¹⁶² Sweezy, periferi olan birçok bölgede, örneğin Doğu Avrupa'da, köylülerin sık sık şehir kadar cazip olan sınır bölgelerine gitme gibi bir seçenekleri olduğunu göz ardı eder. Nitekim köylülerin bu seçeneği kullanması 16. yüzyılda onları toprağa bağlayacak yasal düzenlemelere gidilmesinin sebebidir.

Köylünün alternatifleri arasındaki fark, bir rol oynamış da olsa, toprak sahibinin alternatiflerindeki farklardan daha azdı. Toprak sahibi en büyük ve en kısa vadeli kârı nerede elde edecekti? Bir yanda her ikisi de feodal işgücü anlayışını terk etmek anlamına gelecek, yüksek kârlı otlakçılığa ya da topraklarını para karşılığı küçük çiftçilere kiralamaya yönelip, elde edeceği kârı ticaret ve sanayi ve/veya aristokrat lükslere yatırabilirdi. Diğer taraftan çok ve devamlı kullanılan nakit mahsullerinin (özellikle tahıl) üretimini artırıp elde ettiği kârı ticarete (ancak endüstri ya da aristokrat lükslere değil) yatırabilirdi.¹⁶³ İlk alternatif Kuzeybatı Avrupa'da ikincisi de Doğu Avru-

Batı Midlands) zıtlıklar görünmez oluyordu.” *“The Farming Regions of England”, The Agrarian History of England and Wales. IV. Joan Thirsk, ed., 1500-1640 (London and New York: Combridge Univ. Press, 1967), 15. “Doğu Anglia'nın merkeze yakın bir noktada olmadığını söyleyenlere söz konusu olanın yirminci yüzyıldaki değil on altıncı yüzyıldaki konumu olduğunu hatırlatmak isteriz. Thirsk burada şu gözlemi yapar: Doğu Anglia bugünlerde Londra ve kuzey arasındaki ana trafik yollarından uzak, epeyce yalnız bir coğrafi konum işgal etmektedir. Oysa on altıncı yüzyılda Doğu Anglia'nın merkezinden geçen nehirleri, uzun kıyı şeridi, birçok limanı Londra, Kuzeydoğu İngiltere, İskoçya, Hollanda ve Baltık pazarlarıyla rahat bir iletişim kurmasını sağlıyordu. Sonuçta tarım sektörü ulusal ve uluslararası pazarların hizmetinde erken gelişti ve uzmanlık o kadar ilerlemişti ki on yedinci yüzyılın başlarında, iyi hasat yıllarında bile birçok bölge mısır açısından kendine bile yetmekten uzaktı...” (s. 40-41)*

161 “(İngiltere'nin) büyük pazarlardan en uzak daha geri sanatlarında, özellikle kuzeybatıda, ilk önce işçi hizmetleri terk edildi. Daha ilerici güneydoğu bunları en uzun süre devam ettiren bölge oldu.” M. Postan, “The Chronology of Labour Services”, *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th ser. XX, 1937, 171; Dobb, *Science and Society* XIV, s. 161.

162 Sweezy, *Science and Society*, XIX s. 147.

163 Bunun değerlendirilmesi gerekmektedir. Doğu Avrupa'nın soylu kapitalist toprak sahipleri tabii ki aristokratik lüksle ilgileniyordu. Aslında Jeannin'in söyleyecek çok daha fazla şeyi vardır: “Kraliyet hazinelerinin geçici ya da sürekli yoksulluğu, harcamalara bir kısıtlama getirse de lüks tüketimin artması 16. yüzyılda Avrupa'nın kuzeyinde yani Baltık Denizi kıyısındaki ülkelerdeki aristokratik yaşamın evrimini karakterize eden önemli değişikliklerden biridir.” *Viertel, jahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, s. 215. Fakat Jeannin'in her şeye rağmen yoksulluğa bir

pa'da tercih edilir durumdaydı. Bunun sebebi büyük oranda, hususi üretim alanlarında zaten ortaya konmuş olan farkın, o güne kadar en iyi yapılan şey ne ise daha verimli ve yoğun olarak yapılmasıyla kâr oranının maksimum seviyeye getirildiği ya da en azından getirildiğinin düşünüldüğü anlamına geliyor olmasıydı.¹⁶⁴ Dolayısıyla devlet mekanizmaları İngiltere'de otlak (ve sebzeçilik) amaçlı arazi çitlemeleri, Doğu Avrupa'da ise bugday yetiştirmek amaçlı geniş arazilerin tesisini teşvik etti.

İşgücünün niçin Kuzeybatı Avrupa'da sözleşmeyle Doğu Avrupa'da ise zorlama yoluyla elde edildiği sorusuna cevap olarak, otlak arazisi-tarımsal arazi karşılaştırmasını yapmak yeterli değildir. Çünkü o zaman Latin Amerika'da sözleşmeli işgücü kullanılması gerekirdi. Burada önemli rolü oynayan, daha önce belirttiğimiz gibi demografi idi. Batı Avrupa'nın alternatifinde, aşırı masrafa yol açmadan, toprak sahibinin ihtiyaçlarını yeterince ucuz ücretlerle karşılayacak insan gücü kaynağının var olacağı varsayımı vardı.¹⁶⁵ Doğu Avrupa'da ve Latin Amerika'da dünya-ekonomisinin 'varlığı hesaba katıldığında' işlenmesi kâr getirecek toprak miktarına kıyasla işgücü yetmezliği vardı. Ve böylesi bir yetmezliğin mevcudiyetinde, "pazarların genişlemesi ve üretimin artışı işgücü hizmetinin azalmasına yol açabileceği kadar artmasına da yol açabilecek durumdadır."¹⁶⁶ Gerçekten

sınır olarak işaret ettiğine dikkat edilmeli. Esas nokta budur. Genişleyen bir ekonomide, lüks tüketime olan rağbet artmıştı, fakat Batı Avrupa'daki artışla karşılaştırıldığında nispi bir düşüştü söz edebiliriz.

- 164 Douglas C. North ve Robert Paul Thomas, *Economic History Review* XXIII. "Bu sırada gerçekleştirilen çitleme ham yün üreten otlaklarda ve sebze, meyve yetiştirmeye uygun alanlarda oluyordu. Birincisi ham yüne olan talebin artmasına ikincisi ise büyüyen kentsel bölgelerin yerel yiyecek maddeleri talebine karşılıktı. 16. yüzyıl çitleme hareketi en yoğun olarak İngiltere'nin dağlık bölgelerinde yaşandı, çünkü orada çitlemeye dönüş iki nedenle ekilebilir bölgelerden daha yüksekti. Birincisi otlak olmaya uygun alanlar düşük nüfus yoğunluğuna sahipti; dolayısıyla çitlemenin gerçekleşmesi için daha az insanın anlaşması gerekiyordu. İkincisi ve belki de daha önemlisi, yün fiyatlarındaki artış otlak sahibi bireylerin her birinin, daha çok koyun otlatmaya çalışarak onu etkin olmayan biçimde kullanmasına neden olmuştu. Otlakta bir fazla koyun otlatmanın bireye maliyeti sıfıra ulaştı. Fakat herkesin bu şekilde davranmasının topluma maliyeti çok pozitif. Çayır arazi aşırı otlatma eğilimi gösteriyordu ve üretilen toplam yün miktarı gerçekte düşüyordu. Çayırı çitleme gücüne sahip bireyler belli alanları çitleyip buraları başkalarına yasaklayarak bu durumdan kaçınılabiliyordu, (s. 13)"

- 165 Dobb böyle bir insan gücü havuzunu "proleter ya da yarı-proleter unsurlar olarak isimlendirir." *Science and Society*, XIV, s. 161.

- 166 Postan, *Transactions of the Royal Historical Society*, XX, s. 192-193.

de, Latin Amerika'da nüfustaki azalma, sığır ve koyun besiciliğinin artmasını açıklayıcı faktördü. Bunların her ikisi de 16. yüzyılda çok yaygın hale gelmiş ve işgücü azlığı dolayısıyla ortaya çıkan angarya işçiliğini bir öge olarak bünyesinde barındıran büyük ölçekli ticari girişimler olmuşlardır.¹⁶⁷ Bundan dolayı, feodal kiranın sadece formunda yaşanan değişiklik önemli değildi.

Son olarak, para kiracılığının artmasının ne anlama geldiğine bakalım. Hatırlayacağınız gibi Batı Avrupa'da feodal vergilerin para kirasına dönüşmesi *geç ortaçağlarda* yaygın hale gelmişti, bunun en büyük nedeni son bölümde de tartıştığımız gibi nüfusun azalmasıydı. Bu, ya şu ya da bu şekilde bir önerme olarak görülmemelidir. Feodal vergiler kas gücüyle çalışmayla, nakdi ya da aynî olarak da ödenebiliyordu. Bunlarda yapılan değişiklikler çoğunlukla arazi sahibinin yararınaydı.¹⁶⁸ Bu nedenle, feodal kiranın *formunda* yapılan küçük değişiklik sadece kendi başına önemli değildi. Aslına bakılırsa, Takahashi bunun kutsal¹⁶⁹ önemde olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişse de, bu bana meseleyi olduğundan çok daha fazla vurgular görmektedir. Bu on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllar için belli derecede geçerli olsa da vergilerin para olarak ödenmesinin artması on altıncı yüzyıla gelinceye kadar kesinlikle anlamlı bir farklılığa dönüştü; bunun başlıca nedeni "ekstra ekonomik" zorlayıcı güçlerin kırsal bölgelerdeki işçiler yerine arazi sahiplerini dü-

167 Bkz. François Chevalier, *Land and Society in Colonial Mexico* (Berkeley; University of California Press., 1963.)

168 "Para kirasının gelişmesi her zaman işçi hizmetlerinin değiş tokuş ile ödenmesiyle ilişkili değildir. Çok sayıda malikânede para kirası aynı kiranın değiş tokuşu olarak ortaya çıktı. Son olarak, para kirası işçi hizmeti ve aynı kirayla yan yana ilerledi. Son olarak; para kirası çiftliğin bir kısmının kiralınması sonucu ortaya çıktı." Eugen A. Kosminsky, *Past & Present*, No. 7, s. 16-17. Bkz. Postan: "Bu makalede zımni olarak kiralının ve işgücü hizmetlerinin birbiriyle bütünleyici bir ilişki içinde bulunduğu ve birindeki artışın normal şartlarda diğerinde bir düşüşle karşılandığı varsayılmaktadır." *Transactions of the Royal Historical Society*, XX, s. 191.

169 "Feodal toprak mülkiyetinde meydana gelen ve malikâne sisteminin gerilemesine eşlik eden değişiklik, kiranın biçiminde de değişiklik yarattı. İngiltere'de para kirası, Fransa ve Almanya'da ise feodal kiranın niteliğinde değişiklik ortaya çıktı. Köylüler önceleri artı işgücünü doğrudan çalışma şeklinde sunuyordu. Şimdi ise bunu paraya çevrilmiş biçimde -ürün olarak ya da parasal değeriyle- ödüyordu. Değişiklik ortaya çok fazla yeni bir şey çıkarmadı. Her iki durumda da feodal lordlar toprağın gerçek sakinleri ve üretim araçlarının sahipleri olan köylü üreticilerden (*tenancier*, *Besitzer*) artı üretimi almak için mal değişimi yasalarının müdahalesi olmaksızın mülkiyet sahipliği sıfatıyla doğrudan "ekstra ekonomik zorlama" kullanırlar." Takahashi, *Science and Society*, XVI, s. 327.

şündüklerinden daha ileri adımlar atmaya zorlamasıydı.¹⁷⁰ Ya da en azından bazı arazi sahipleri bu baskıyı hissediyordu. Genişleme zamanında işçiler için bir rekabet söz konusuydu. İşgücünü en zengin arazi sahipleri satın alabiliyordu. En küçükleri ise topraklarına kiracı almaktan başka bir şansa sahip değildi çoğu zaman. Eski feodal ilişkilere en uzun süre bağlı kalanlar bu ikisi arasında kalan büyüklükteki arazi sahipleri idi.¹⁷¹

İngiltere ve Fransa ortaçağların sonunda aynı yolu izlemişti. Her iki ülkede de serflikten azat etme, para kiracılığının ortaya çıkışı ve bununla bağlantılı olarak da ücretli işçiliğin doğuşu söz konusu oldu. Bununla birlikte on altıncı yüzyılda alışılmadık bir şey ortaya çıktı. İngiltere bu yola devam etti. Doğu Avrupa 'serflikin ikinci dönemine' doğru adım attı. Güney Fransa yarıcılığa başladı. Güney Fransa'da dönüşüm kısa sürede bitecek gibi görünüyordu. Bloch'un da dikkat çektiği gibi "on altıncı yüzyıla kadar, özgürlüklerini elde edememiş olan köyler gün geçtikçe bunu daha zor bir iş olarak görmeye başlamışlardı."¹⁷²

170 Weber bu süreci, durumu daha mükemmel bir dönüşüme doğru itmenin, neden malikâne dışındaki güçlerin çıkarına olduğunu açıklar: "Kasabaların yeni oluşmuş burjuvazisinin ticari çıkarları, malikânenin zayıflamasını ya da dağılmasını istiyordu. Çünkü bu kendi pazar imkânlarını kısıtlıyordu. Malikâne sistemi zorunlu hizmetler ve kiracı ödemeleri yoluyla kırsal nüfusun alım gücüne sınır koydu, çünkü köylülerin bütün iş güçlerini pazar için üretim yapmaya tahsis etmekten ve alım güçlerini geliştirmekten alıkoyuyordu. Bunun yanında, özgür bir emek pazarı kurulmasında gelişen kapitalizmin de çıkarı vardı. Yeni kapitalistlerin toprak elde etme arzusu onlara malikâne sistemine karşı daha büyük bir çıkar düşüncesi kazandırdı. Son olarak, devletin m: li çıkarı da çiftçi bir kırsalın vergi ödeme kapasitesini arttırmak için malikânenin dağılmasında rol oynadı." *General Economic History*, s. 94.

171 Bkz. Dobb, "Daha küçük çiftlikler ihtiyaçlarına oranla çok daha az serf işgücünden yararlanabiliyordu. Oysa büyük çiftlikler, özellikle de Kilise'nin elindekilerde durum tam tersineydi. Bunun yanında, bir çiftlik sahibinin serfleri kandırması ya da onları zorla kaçırması da vuku buluyordu. Rekabetten ve daha güçlü ve zengin komşularının yağmasından zarar gören ve dolayısıyla yasa tarafından korunmaya en çok ihtiyaç duyan küçük çiftliklerdi. Fakat bazen bu ters bir etki yapıyordu. Bir çiftliğin sahip olabileceği serf işgücü belli bir önemli sayının aşığına düşerse, lordu çiftliği işlenmeye değer bulursa o zaman kiralık işgücüne başvurmak zorunda kalıyordu. Her bir serfinden elde edebileceği zorunlu hizmetin miktarı sorunu onun için, zengin komşusu için olduğundan nispeten çok daha az endişe kaynağıydı. Kiralık işgücü mevcut değilse, önündeki alternatif, işgücü hizmetlerini arttırmak ya da genişletmek değil (zira bu her halükarda yetersiz olacaktır) çiftliğin ekimini terk etmek ve bunun yerine kendisine toprağın kullanımı için para ödeyebilecek kiracılar bulmak olacaktır." *Studies* s. 59-60.

172 Bloch, *Caracteres originaux*, I, s. 117.

Bu olaya bir açıdan serfin kendisini özgürleştirme yeteneği üzerindeki kısıtlama olarak bakılabilir. Bloch bunu daha ziyade senyörün, serfi bir kiracılık anlaşmasına zorlama yeteneği üzerindeki sınır-lama olarak görür.¹⁷³ Bloch bu çok önemli Fransız-İngiliz değişkenini önceki farklılıklar açısından açıklar. Fransa ekonomik olarak İngiltere'den daha gelişmişti, yani para ekonomisi daha önce ve daha yoğun olarak yayılmıştı. İngiltere ise Fransa'dan politik anlamda daha ileri-ydi; daha güçlü merkezi kurumları vardı. Bu da kraliyet gücünün İngiltere'de bir fetih durumunda ortaya çıkmasından kaynaklanıyordu. Oysa Fransa'da krallar otoritelerini feodal bir dağınıklık arasında yavaş yavaş ve parça parça sağlamışlardı. Şimdi bu tartışmaların her birinin mantığına yakından bakalım.

İlk olarak, Fransa Avrupa'nın ticaret ve teknoloji akımlarıyla etkileşim açısından İngiltere'ye oranla daha merkezi bir konumdaydı. Bu nedenle de toprak sahibi sınıfları daha önce ortaya çıkmış, feodal vergilerin para kiralarna dönüşümü süreci de daha önce gerçekleşmişti.¹⁷⁴ Ne var ki, büyük çiftliklerin parçalanmasına karşı baskılar İngiltere ve Fransa'da yaklaşık aynı anda ortaya çıktı, bu ise "uzun" on altıncı yüzyılın başlangıcında İngiliz çiftliklerinin Fransa'dakilerden göreceli olarak hâlâ daha sağlam olduğu anlamına gelmektedir. Bu nedenle Bloch, İngiliz derebeylerinin geniş alanların ticarileşmesi imkânlarını kendi avantajlarına kullanmada Fransız derebeylerinden daha özgür olduklarını ima etmektedir. İngilizler bir tür ücretli işçilik sistemine geçmişler ve serflikten azat etme işlemine devam etmişlerdi. Fransızlar ise kötü bir durum içerisinde ellerinden geleni

173 "Doğu Almanya'da Elbe'nin ötesinde ve onun doğusunda Slav ülkelerinde bütün senyörlük sistemi değişti ve yenisine yol verdi. Feodal vergiler artık kazançlı değildir. Hiç sorun değil! Arazi sahibinin kendisi bir buğday üreticisi ve taciri olmuştur. Köylülerden alınan tarlalar onun ellerinde yeniden toplanmıştır. Çiftlik tasarruf haklarını yutmuştur. İngiltere'de olaylar başka türlü cereyan etmiştir. Orada da arazi sahiplerinin doğrudan gelişmesi köylünün ve genel arazinin aleyhine olmuştur. Buna rağmen arazi sahipleri büyük oranda rantıye sınıfı olarak kalmıştır. Fakat kiralarnın çoğu sabit kalmamıştır. Bundan sonra küçük araziler çoğunlukla sınırlı bir süre ve daha genel olarak da senyörün isteği üzerine kiralanmıştır. Her yenilemede kira o anın ekonomik şartlarına göre düzenlenmiştir. Avrupa'nın iki ayrı ucunda temel özellik aynıdır. On üçüncü ve on dördüncü yüzyıl feodal krizinden büyük oranda sorumlu olan sürekli tasarruf hakkı rejimi olmadan da yapılabilir.

Şimdi Fransa'da, böyle cüretkâr bir tavırla, bu imkânsızdı." (Bloch, *age*, I, 131-132.)

174 "İngiltere'deki malikânelerin küçültülmesine yönelik hareket Fransa'dan çok daha sonra vuku buldu: 11 -12- (kabaca) 13. yüzyılın başı yerine 13-14-15. yüzyıl. Senyörlük kurumu daha sonra oluşturulduğu için bu doğal bir gecikmedir." Marc Bloch, *Seigneurie française et manoir anglais*, s. 114.

yapmak zorunda kalmışlar ve derebeyleri yenileştirilmiş eski tarz bas-kılarla gelirlerini arttırmaya çalışmışlardı.

İkinci tartışma on ikinci yüzyıla kadar giden bir zamanda kral ve soylu sınıf arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. İngilizler yargı üzerinde güçlü bir kontrol kurmuşlardı. Bu başarının diğer tarafında ise, cezai suçlar üzerindeki yetkisini kaybetmiş olmakla beraber, lordun toprakları içerisinde kira müddetiyle ilgili olarak istediğini yapma gücünü kazanmış olması vardı. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda, malikâne mahkemeleri 'örf-i hukuku' yorumlarken (koşullu) arazi mülkiyetini önemsemedi. Kraliyet mahkemeleri nihayet on beşinci yüzyılın sonlarına doğru bu tür meselelere karışabilmeye başladığında, 'örf-i hukukun' çok çeşitli kiralara izin verdiğini fark ettiler.

Bununla beraber, Fransa'da merkezi bir ceza hâkimliği yoktu. Öte yandan, malikâne sahibinin de toprak yasası üzerinde özel bir otoritesi yoktu. Bu nedenle patrimonial ilişkiler çok kolay bir şekilde ortadan kaldırılamıyordu. Gerçek 'sahibin' kim olduğu çok muğlak hukuki bir sorun halini almıştı. On altıncı yüzyılda kiracıların topraklardan zorla çıkarılamayacağını öne süren hukukçular vardı. Bu nedenle kiralari değiştiremeyen senyör, belgeler üzerinde hukukî düzeltmelerle ve feodal vergi sorumluluklarını 'yeniden keşif' yoluyla genişleterek toprağı yeniden kazanmak zorundaydı.¹⁷⁵ Bu farklılık uzun vadede çok hayati olacaktı.¹⁷⁶

175 175. Bkz. Bloch, *Caractères originaux*, I, 132-139. A. D. Lublinskaya bu analiz hakkında şöyle söyler. «Marc Bloch'un bu açıklamaları bana yüzeysel gelmektedir.» Bununla birlikte makalesinde daha iyisini önermemektedir. «Préface à l'édition russe des *Caractères originaux de l'histoire rurale française*» *Annales E.S.C.* XIV, I, Janv. - mars 1959, 201.

Edouard Perroy bu hatlar üzerinde Bloch'dan daha ileri gider. Çünkü ona göre İngiltere ortaçağların sonunda feodal karakterini etrafa yayarken Fransa kendisinininkini kralın muvafakati ve hatta öncelik geliştirmesiyle güçlendirmektedir. Tezi şu şekilde devam eder. Fransa orta çağların başında feodal çözülmeden en çok etkilenen ülkedir. Dolayısıyla kral fiilen sadece bir toprak sahibinin yetkilerine sahipti. *Primus inter pares*. Capetlerin bu çelişkiye getirdikleri çözüm kralın senyörlüğünü, tek zirvesi kral olan büyük bir piramit haline gelen tüm Fransa'yı içine alacak şekilde genişletmekti. Bundan dolayı, 13. yüzyıl ve sonrasında krallar, tahsis edilebilir toprakların tımarlara dönüşmesini ve dolayısıyla nihai kontrolleri altına geçmesini teşvik etti. Bkz. Perroy, *Le Moyen, age*, s. 370-371.

176 Bunu göstermek için hikâyemizi devam ettirmeliyiz: "İngiltere'de mutlakıyetçiliğin çöküşü, yüksek sınıfın kazancına, ünlü 'çitleme' hareketinin yayılmasını, teknik metotların dönüşümünü, fakat ayrıca uygulamada bu dönüşüm ve etkileri sonucu, sayısız kiracının iflasını ve mal varlıklarını kaybetmesini mümkün kıldı. Fransa'da

Dolayısıyla, Bloch'un tartışıyor görüldüğü şey şudur; İngiliz hukuk sistemi derebeylerine daha çok esneklik sağladığı için para karşılığı kiracılık ve ücretli işçilik artmaya devam etti; bu da hem büyük kırsal çiftliklerin hem de yüksek sınıf haline gelen küçük toprak sahibi çiftçilerin gelişmesini sağladı. Bu aynı zamanda kırsal bölgelerden işgücünü kentsel alanlara yönelterek sanayileşmeyi sağlayacak proleter sınıfı ortaya çıkardı. Fransa'da monarşinin gücü, paradoksal bir biçimde senyörler sınıfını daha az ekonomik olarak işlevsel, daha 'feodal' kira müddeti biçimlerini benimsemeye itti, bu da Fransa'nın geride kalması anlamına geliyordu.

Kira müddeti sorununu çözümllemek bir ülkenin dünya-sisteminde oynayacağı rolle ilgili olarak çok önemli sonuçları doğurdu. Doğu Avrupa'daki gibi bir malikâne yönetim sistemi, denetlemenden sorumlu çok sayıda adam çalıştırmak anlamına geliyordu. İngiliz arazi sahipleri bu yönde hareket etmiş olsaydı, yeni ortaya çıkan dünya-ekonomisinde ihtiyaç duyulan yeni idari kadroları dolduracak yeterli personel bulunamayabilirdi. Malikâne sahipleri personelini başka işlere ayırmadı, aksine diğer alanlarda yeni işler ortaya çıktığı için malikânelerdeki gözetim işlerine bakacak daha az insan kaldı. Kiracılık bir çıkış yolu oldu.

Şimdi bütün tabloya bakalım. Kuzeybatı Avrupa topraklarının kullanımını kırsal ve tarımsal ürünler için bölme sürecindeydi. Bu yalnızca genişleyen pazarın kırsal ürünler için gittikçe daha büyüyen bir pazar oluşturmaları¹⁷⁷ ve dünya-ekonomisinin periferisinin merkez bölgeler için daha fazla tahıl ürünleri sağlaması durumunda mümkündü. Yarı-periferi (merkeze ayrılmış bir görev olan) sanayiden uzaklaşıyor ve tarımda göreceli bir kendine yeterliliğe doğru ilerliyordu. Merkezin tarımsal alanda uzmanlaşması kırsal iş ilişkilerinin de parasallaşmasını teşvik etti, çünkü işgücü daha nitelikliydi ve toprak sahipleri kendilerini ihtiyaç fazlası tarım işçisi yükünden kurtarmak istiyordu. Ücretli işçilik ve para karşılığı kiracılık işgücünün kontrolü için araç haline geldi. Bu sistemde bağımsız bir küçük ölçekli çiftçiler sınıfı ortaya çıkabilir ve hem tarımsal ürünler hem de yeni

benzer fakat ters bir hareketle mutlak monarşinin zaferi 'feodal tepkinin' derecesini sınırlandırdı." Bloch, *Caractères originaux*, I, s. 139.

177 Londra'nın büyüyen gıda pazarının İngiltere'nin ve Galler'in en uzak köşelerindeki kırsal üretimi nasıl teşvik ettiği F. J. Fisher tarafından anlatılır. Bkz. "The Development of London Food Market. 1540-1610", E. M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, I, (New York: St. Martin's 1965) s. 135-151.

zanaat endüstrisinde güçlü biçimde gelişebilirdi. Nüfus artışı ve ücretlerdeki düşüş göz önüne alındığında ortaya sonuç olarak, Marx'ın da dediği gibi bu küçük toprak sahibi çiftçilerin "hem işçilerinin hem de toprak sahiplerinin zararına zenginleşmeleri"¹⁷⁸ çıkıyordu. Bunlar ülkenin gıda maddeleri ihtiyacını yüksek sesle ileri sürerek,¹⁷⁹ işçilerin topraklarını çitle çevirmek suretiyle zorla ele geçirdiler ve daha sonra da onları düşük ücretlerle kiraladılar; bu arada büyük arazi sahiplerinden sabit kiralalarla daha çok toprak aldılar. Bu yeni küçük çiftçi sınıfının gücünü abartmak niyetinde değiliz. Bunların önemli bir ekonomik ve dolayısıyla da siyasi bir güç haline geldiklerinin farkına varmak yeterli olacaktır. Ekonomik güçleri 'girişimci' olma güdüsüne sahip olmalarından kaynaklanıyordu. Zenginliği ve yukarı doğru hareket etmeyi istiyorlardı. Başarının yolu ekonomik etkinlikten geçiyordu. Fakat sırtlarına eşraf olmanın geleneksel yükümlülükleri ya da sahip oldukları statünün gerektirdiği lüks harcama veya şehir hayatının yükümlülükleri henüz binmemişti.¹⁸⁰

Hiç şüphesiz, kırsal ekonomik eylemlerin bu şekilde yeniden dağılımının kentsel alanların karakteri üzerinde büyük etkisi oldu. Şehirlerde neler olup bitiyordu? On altıncı yüzyılın genel anlamda artan nüfus ve mutlak anlamda her yerde, fakat göreceli olarak merkez alanlarda büyüyen şehirler dönemi olduğunu biliyoruz. Bunu sonuç olarak, mantıksal açıdan ve somut kanıtlara dayanarak, Helleiner'in de dediği gibi "16. yüzyılda nüfusun toprak kaynakları üzerindeki baskısının artmasının" izlediğini biliyoruz.¹⁸¹ Doğu Avrupa'da bazı insanlar sınır bölgelerine taşındılar. Iber Yarımadası'ndan bazıları Amerika kıtasına gittiler ve bazıları da (Yahudiler ve daha sonra Müs-

178 Marx, *Capital*, I, ch. XXXIX, s. 744.

179 "İngiltere'de yeni endüstrileşme hareketinin yayılması, arazi sahipleri tarafından büyük ölçekli otlaklar yerine küçük ölçekli tarımın geçirilmesinin ülkenin gıda problemine tek çözüm olduğu savının dillendirilmesini destekledi." Klein, *The Mesta*, s. 344.

180 Marc Bloch 16. yüzyılda Fransa'da kendi topraklarını çekip çeviren arazi sahibi, yeni bir sosyal tür olarak "soylu çiftçilerin" ortaya çıktığını belirtir. "Akıllıca yapılırsa, hiçbir şey toprakların kendi sahibi tarafından idaresinden daha avantajlı olamazdı. Fakat bu bir yerde ikameti öngörüyordu. Fakat Paris'ten kaçış her şeyden önce ümitsizliğin çözümüydü. Dahası birçok büyük arazi sahibi, soylu ya da burjuva kendi toprakları üzerinde yaşama zevkine ya da boş zamanına sahip olmamıştı. Bu arada zenginlerin birbirinden uzak olarak geniş bir alana dağılmış birçok arazisi olduğundan ve bunun da onları bizzat idare etmeyi mümkün kıldığından söz etmiyoruz." *Caractères originaux*, I, s. 149.

181 Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 24.

lûmanlar) Akdeniz'in başka bölgelerine sürüldüler. Batı Avrupa'da ise genel olarak kasabalara göç ve gittikçe artan "bölgeye özgü" bir başıboşluk ortaya çıktı.¹⁸² Sadece kırsal bölgelerden bir kaçış söz konusu değildi, aynı zamanda toprakları çevrilen ve buralardan çıkarılan kırsal işçiler ve hasat zamanı birkaç haftalığına dağlardan ovalara inen göçer işçiler de vardı, bunlar Braudel için, "gerçek kırsal proleterlerdi."¹⁸³ Bunun yanında "senyörün maiyetinin oluşturduğu feodal oluşumların çöküşünün neden olduğu işsizlik ve vasallarına karşı krala hizmet etmeye koşan şişmiş orduların dağıtılması sonucu ortaya çıkan" başıboşluk da vardı.¹⁸⁴

Bütün bu gezginler ne yaptı? Tabii yeni endüstrilere niteliksiz işgücü sağladı. Marx'a göre "Özellikle İngiltere'de sanayi üretiminin hızla artması onları zamanla eritti."¹⁸⁵ Daha önce de gördüğümüz gibi, onların varlığı, derebeylerinin feodal hizmetleri kiraya dönüştürmek istemelerinin nedenlerinden birini teşkil etmektedir.¹⁸⁶

182 Braudel and Spooner, *Relazoni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, s. 242.

183 Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 67. "Çok kötü sağlık ve temizlik koşullarına maruz buradaki köylü çok az bir şeyle geçinmek zorundaydı. Efendisi vardı. Ne üretirse efendisi içindi. Çoğunlukla yeni gelmiş, dağ evinden koparılmış basit bir adam olarak çoğu zaman efendisi ya da aracısı tarafından kullanılıyordu. Tam hukuki durumu ne olursa olsun birçok açıdan bir tür sömürge esiriydi. Ovalar senyöre aitti."

184 Karl Marx, *Pre-capitalist Economic Formations* (London: Lawrence & Wishart. 1964), 134.

185 *Age*, s. 135.

186 Dobb, *Studies*, s. 55. Dobb şunu ekler: "Aslında şöyle bir paradoks mevcuttur: (kiralanan işgücünün fiyatına nispeten) bu önemli verimlilik düzeyine ulaşılmış olması şartıyla kiralık emek, rehinli serf emeğinden daha az verimli olmuş ve kullanım hâlâ bir avantaj olarak görülmüş olabilir, (s. 56)." Dipnot olarak da şunu ekler: "Kiralık işgücünden elde edilen artı üretim serf işgücünün (lordu için çalışırken) ürettiğinden büyük olmak zorunda değildi. Zira her ne kadar kiralık emeğin çiftlikte serf emeği yerine kullanıldığını varsayıyorsak da serf emeğinin yerine geçmiyor, fakat bir *artık kaynağı* olarak ona *ekleniyordu*. Lord işçi hizmetlerini, serflerin artı çalışma saatlerinin çiftlik tarımında üretebildiğinin eşdeğeriyle değiş tokuş ediyorsa, o zaman lord eğer yeni kiralık işçiler ücretlerinin üzerinde bir artık üretirse bu değiş-tokuştan kazançlı çıkacaktır. Zira bu artığı, serflerinden cinsi değiştirilmiş borçları karşılığı aldığına ek olarak alacaktır."

Bunun yanında, Marc Bloch'un hatırlattığı gibi "angarya-işgücü her zaman lordun hizmetinde değildi. Bu özellikle işçinin karnını doyurmak için çalıştığı kırsal işlerde alışıldık bir durumdu. Bu nedenle yiyeceğin fiyatı emeğin değerini aşıyorsa çalışmaya değmezdi. Ücretlerin ücretlinin yiyecek masraflarından daha az olabileceğini söylemek garip gelebilir. Fakat işgücünün niteliksizliğini de unutmamalıyız... Bunun yanında angaryaya tabi köylüden hizmet istenmediğinde, bu sonrakinin onları geri satın aldığı anlamına geliyordu. Yani onların yerine bir ödeme talep ediliyordu. Bu

Bununla birlikte, yiyecek üretmeyen ve gittikçe genişleyen bir iş-gücü tablosunu bir başka gerçekle uzlaştırmak zordur. Jones ve Woolf'a göre endüstriyel gelişmenin ön şartı olan ve tarihsel olarak ilk defa on altıncı yüzyıl Kuzeybatı Avrupası'nda karşılaşılan şey, verimlilikteki artış ve geniş bir pazarla birlikte, "yoğun nüfus baskısından kaçış ve insanlardan çok, gelirin katlanacağı bir alan oluşmasıydı..."¹⁸⁷

O halde merkez eyaletlerdeki şehirleri şişiren ve kırsal alanda işsiz, başıboş gezen fazla nüfus ne olacaktı? Bir şekilde, büyük sayılar halinde yok olmaya başladılar. Kimisi serserilik nedeniyle asıldı.¹⁸⁸ Kıtık oldukça yaygındı, özellikle de, "ulaşımın yavaşlığı ve caydırıcı fiyatı ve hasatların düzensizliği göz önüne alındığında bu daha rahat anlaşılabilir..."¹⁸⁹ Braudel ve Spooner'ın belirttiği gibi bu ekonomiyle ilgili bir analiz, "yaşam süresi kıtlıklar ve salgın hastalıklar nedeniyle ortalama olarak kısa olan bu [başıboş] nüfusun, gençliğini göz önüne almalıdır..."¹⁹⁰

O zaman bu, Braudel tarafından dikkat çekilen ve başka türlü anlaşılmaz olan bir olgunun sebebi olmaktadır: "Şehirlerde yaşayan işçi sınıfı sürekli göç dalgaları olmasa büyüklüğünü koruyamaz, aksine küçülürdü."¹⁹¹ Phelps-Brown ve Hopkins'in dikkat çektiği, kafa karıştırıcı durumun açıklanmasına da yardımcı olur: İşçilerin ücretlerindeki önemli düşüşe rağmen göreceli olarak az bir sosyal huzursuzluk vardı. Onlara göre "cevabın bir kısmı bunun [on beşinci

nedenle bir sütuna makul olarak, yani sosyal baskı neticesi ve yemek masraflarının arttırıldığı yerde makul olarak, talep edilebilecek ikame ödemesinin değerini yazmalıyız. Diğer sütuna ise, angarya işgücünün yerini alacak ücretli çalışma günlerinin fiyatını koymalıyız. Bir sütunun toplamının diğerini geçip geçmemesine göre angarya işçileri çalıştırıp çalıştırmama konusunda düşünülecektir." *Seigneurie française*, s. 116-117.

187 Jones and Woolf, *Agrarian Change and Economic Development*, s. 4.

188 Marx, *Pre-capitalist Economic Formation*, s. 134.

189 189. Braudel, *La Méditerranée*, I., s. 300.

190 Braudel and Spooner, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Storiache*, IV, s. 241-242.

191 Braudel, *La Méditerranée*, I., s. 306. "Bu vazgeçilmez göçmenler çoğunlukla sıkıntı içinde ya da kötü nitelikli insanlar değildi. Beraberlerinde çoğu zaman yeni teknikler getiriyorlardı. Bunlar da şehir hayatı için en az kendileri kadar vazgeçilmezdi. Fakirlikleri değil dinleri nedeniyle göç etmek zorunda kalan Yahudiler bu tekniklerin transferinde çok belirgin bir rol oynadılar."

yüzyılın] yüksek düzey[in]den bir düşüş olmasında yatıyordu; düşüş ne kadar büyük de olsa ücretli kesime hâlâ geçim temin ediyordu..."¹⁹²

Fakat Kuzeybatı Avrupa işçisinin ücret düzeyindeki bu geçimlik durumu ancak tahıl getirtilebilecek bir çevreye, bu akımı sağlayacak altın ve gümüşe sahip olmakla ve nüfusun bir kısmının yok olmasına izin vermekle mümkün kılınıyordu ki, bu işlenecek ilginç bir konu teşkil edebilir. Daha on altıncı yüzyılda, Avrupa'nın çeşitli şehirlerindeki işçi sınıfı içerisinde etnik derece farklılıkları olması muhtemel midir? Örneğin; Kazimierz Tyminiecki on altıncı yüzyıl Doğu Elbesi'ndeki şehirlerde bu gerçekten özellikle söz eder. Burada Alman işçiler, Slav kökenli göçmenleri üst mevkilerden dışlıyorlardı.¹⁹³ Erken modern Avrupa'daki işçi sınıfının etnik dağılımı üzerine çok fazla araştırma yapılmış görünmemekle birlikte, benim tahminim Tyminiecki'nin tanımının tüm dünya-ekonomisine özgü olarak gösterilebileceği yönündedir. Bu dünya-ekonomisinde sadece şehirler eşitsiz biçimde dağılmakla kalmıyor, aynı zamanda bu şehirlerde etnik gruplar da eşitsiz biçimde dağılıyordu. Burada katmanlar içinde katmanlar kavramını unutmamalıyız.

Kentsel işçilerle kastettiklerimize bakarken dikkatli olmak zorundaysak, üst sınıflara bakarken de dikkatli olmalıyız. Ortaçağ

192 ¹⁹²Bkz. Phelps-Brown and Hopkins, *Economica*, XXVI, s. 294. Kasabalı çeşitli sınıfların hayat tarzlarındaki göreceli farklılıklar çağdaş Avrupa'dan çok farklı olmuştur olamaz. Bu 1559'da Malaga'da 3096 aile (yaklaşık 12000 kişi) üzerinde yapılan bir araştırmadan çıkarılabilir. Bu araştırma sınıf farklılıklarıyla ilgili olarak aşağıdaki sonucu vermiştir:

Kesin olarak zengin olmamakla beraber durumu iyi olanlar (*razonables*) yüzde 10, orta halliler (*pequenos*) yüzde 70, fakirler (*pobres*) yüzde 20.

Malaga'yla ya da Paris'le ilgili olarak yapılacak bir yirminci yüzyıl araştırması bununla çarpıcı biçimde paralel bir sonuç verir miydi? Araştırma Braudel tarafından zikredilir. Bkz. *La Méditerranée*, I., s. 413.

193 "Almanya'nın Elbe'nin doğusunda Lusatia'dan Brandenburg'a oradan Mecklenburg'a uzanan -dolayısıyla uzun yıllar Alman (ya da Almanlaşmış prensler) egemenliğinde kalmasına rağmen Slav unsurların özellikle kırsal kesimde hâlâ güçlü olduğu- bölgesinde bu dönemde, yani 14. yüzyıldan itibaren fakat özellikle de 15. yüzyılla 16. yüzyılın ilk yarısında tipik olarak Slavların zanaat loncalarına alınmasında bir takım kasaba sınırlarının ortaya çıktığını görürüz. Dolayısıyla, uyruk temelindeki ayrımlara ek olarak Slav nüfusa 'sosyal' başka ayrımların da yöneltildiğini görüyoruz. Bu Slav nüfusun kasabalara göç etme eğilimlerinin güçlenmesi sonucu ortaya çıkmıştır." Kazimierz Tyminiecki, «Le servage en Pologne et dans le pays limitrophes au moyen âge», *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome* (Warszawa: Académie Polonaise de Sciences, Institut d'Histoire, 1955), 25.

Avrupası'nda yüksek statü, soylu adı verilen savaşçı arazi sahiplerinin elindeydi. Bunlar çoğunlukla mesleki anlamda homojen bir gruptu ve sahip oldukları toprakların büyüklüğü ve vasallarının sayısı ile orantılı bir derece farkıyla ayrılıyorlardı. Bireyler ve aileleri gösterge çizelgesi üzerinde yukarı aşağı hareket ediyordu. Aynı zamanda kentsel bir asilzade sınıfının ortaya çıktığı birkaç şehir de mevcuttu. Önceki bölümde, bunun neden olduğu kavramsal kimlik karmaşalarından söz etmiştik.

Fakat on altıncı yüzyılda arazi sahibi-tüccar, bir burjuva mı yoksa aristokrat mıydı? Bunun hem genel hem de özel olarak belirsiz olduğu açıktır. Tablo ticarete ve kapitalist tarıma dayalı bir dünya-ekonomisinin tesisiyle iyice bulanık hale gelmişti. Burada sırasıyla uluslararası tüccarlara ve sonra 'sanayicilere' göz atarak bunların coğrafi dağılımını ve toprak sahibi sınıflarla bağlantılarını görelim.

On altıncı yüzyılda kullanılan ticari kazanç teknikleri, birçok açıdan kentlerin geç ortaçağlarda dolaysız hinterlandına karşı kullanmayı öğrendiği metotların bir uzanımıydı. Kentlerin problemi ortak olarak, kendi pazarlarını kontrol etmek yani hem kırsal bölgeden alınan şeylerin maliyetini düşürmek hem de yabancı tüccarların rolünü en aza indirmekti.¹⁹⁴ İki teknik kullanılıyordu. Bir taraftan, şehirler sadece pazar operasyonlarını vergilendirmek için yasal hakları değil, aynı zamanda (kimin ticaret yapacağı, bunun ne zaman olması gerektiği, nelerin ticaretinin yapılacağı gibi) ticari operasyonları düzenleme hakkını elde etmeye çalışıyordu. Bunun yanında, kendilerinin dışında şehirler üzerinden ticaret yapan kırsal bölgelerin imkânlarını kısıtlamaya da çalışıyorlardı. Sonuç Dobb'un deyişiyle bir tür "kentsel kolonyalizmdi".¹⁹⁵ Zamanla bu çeşitli mekanizma-

194 Ticaret yapan aristokrat bazı açılardan, kent burjuvazisinin bakış açısına göre "yabancı tüccar" olarak düşünülebilir. Bkz. Fritz Redlich'in analizi. "Ticaret yapan aristokratlara karşı konulan sınırlandırıcı yönetmelikler ve yaptırım maddeleri oldukça geç bir tarihte, yani 1600'de yayımlanmış gözükmektedir. Gerçekte, sınırlamalar varislerin faaliyetlerini değil küçük çocukların işlerini belirlemiş gözükmektedir. Birkaç örnekte, soyluların ticari faaliyetleri üzerindeki sınırlamalar, yaptıkları işler soylulara uygun olmadığı için değil soylu rekabeti dolayısıyla tehdit altında bulunan şehir tüccarlarını korumak için yayımlanmıştır. Yasakların genel olarak perakende satış ve zanaat alanlarını kapsamakta olduğu gözükmektedir. Tarım, büyük ölçekli sanayi ve birçok durumda deniz aşırı ticaret alanlarında, girişimci faaliyetlerde her zaman yer bulmuşlardır." "European Aristocracy and Economic Development", *Explorations in Entrepreneurial History*, VI. 2., Dec. 1953, 83.

195 Dobb, *Studies*, s. 95. "Kentsel kolonyalizmden" "ulusal kolonyalizme" geçiş, Frederic Lane'in deyişiyle 'doğal güç tekelinin' boyutunun teknoloji tarafından genişletildiği

lar, ticari şartları, şehirlilerin ve dolayısıyla da arazi sahibi ve köylü sınıflarına karşı şehirli ticaret sınıflarının lehine değiştirdi.

Fakat bundaki kârlar önemli olmakla birlikte, uzak yerlerle yapılan ticaretten ve özellikle kolonyal ve yarı kolonyal ticaretten kazanılanlarla karşılaştırıldığında, küçük kalıyordu. Henri See erken kolonyal ticari operasyonların kâr marjlarının çok yüksek olduğunu tahmin etmektedir: “Bu bazen korsanlıktan farklı olmayan işlemlerden % 200-300 gibi kârlar elde ediliyordu.”¹⁹⁶ Bu yüksek kâr oranının gerçekten iki farklı yönü bulunuyordu. Birisi kolonyal alandaki, yani toprak ve işgücü alımındaki ‘tekel’ durumuydu. Bu, daha önce gördüğümüz gibi, gerek Hispanik Amerika’da gerekse Doğu Avrupa’da yasal gücün kullanımıyla düzenlenmişti. İkincisi, Batı Avrupa’da birincil ürünlerin satış alanlarındaki rekabetin eksikliği idi. Bu rekabet eksikliği, kısmen teknolojik gelişmenin yokluğu, kısmen de dikey ticari bağlantı dizilerinin bir sonucuydu.

Pek tabii ki, ticari işlemler teknolojisi geç on üçüncü yüzyıl ve erken on dördüncü yüzyıllarda çok önemli bazı ilerlemeler kaydetmişti:

o zaman doğal bir adım olarak görülmüş olabilir: “Ortaçağ Avrupası’nın büyük bölümünde, bir eyaletten daha fazla toprak yönetmek, boyut dezavantajı getiriyordu. Buna karşılık on yedinci yüzyılda bir yönetim, eğer ulusal bir krallığı işgal edecek kadar güçlü bir askeri teşkilata sahip değilse bir tek eyaletin sahipliğini bile dışarıdan gelen tehlikelere karşı koruyamazdı. Doğal tekellerin boyutu değişmişti ve yeni tekniklerle uyumlu doğal tekeller kurulurken, rekabet dönemleri daha yüksek koruma masrafları ortaya çıkmıştı. Atom silahları çağımızda belki de tüm dünyadan daha küçük bir doğal tekel bulunmamaktadır.” “Economic Consequences of Organized Violence”. *Venice and History* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966), 415-416. f.n., 4.

- 196 Henri Sée. *Modern Capitalism* (New York: Adelphi Co. 1928) 41. Dobb benzer şekilde şu savı ileri sürer: “İngiltere’de iç pazar genişliyordu. Bunun nedeni, pazarların sayısının katlanması değil aynı zamanda para ekonomisinin kiralık işgücünün gelişmesi ve çiftliklerin belli bir para karşılığı kiralanmasıyla, malikâneye gittikçe daha çok nüfuz etmesiydi. Bununla birlikte, hızlı ticari gelişme için büyük fırsatlar sunan dış ticaretti ve en etkileyici servetler bu alanda yapıldı.” *Studies*, s. 129.

Lenin ulusal kapitalizmin gelişmesinde uluslararası ticaretin temel rolünü de tartıştı. “Kapitalist bir ülkenin bir dış pazara sahip olma ihtiyacı sosyal ürünün ve (özellikle artı değer) gerçekleştirilmesi yasaların değil, ilk önce, kapitalizmin devletin sınırlamalarını aşan, yaygın biçimde gelişmiş mal dolaşımının sonucu olarak ortaya çıktığı gerçeğiyle belirlenir.” V. I. Lenin, *The Development of Capitalism in Russia* (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1956), 44.

Dünya ticaretinin bu üstünlüğü sonucu François Mauro, “1500 ve 1800, Rönesans ve Sanayi Devrimi arasında, Batı uygarlığını ayıranın ticari kapitalizm” olduğunu söyler. “Towards and Inter Continental Model: European Overseas Expansion Between 1500-1800” *Economic History Review*, 2nd, ser. XIV, I, 1961, 1-2.

Mevduat bankacılığı, kambiyo çekleri, komisyoncular, merkezi ticari kuruluşların tali ofisleri. Chaunu muhtemelen, bu tekniklerin ticari kapitalizmin birikim yapma yeteneğini “on kat arttırmasını” ve böylece “devletle yakın ilişki içerisinde yeni yerlerin keşfi ve sömürülmesi macerasını destekleyecek gemiler, adamlar ve araçlara sahip olmasını sağladı.”¹⁹⁷ Bununla birlikte, bu ticari yeniliklerin toplamı, uzak yol tüccarlarının büyük sermayeleri ve devlet desteği olmadan, dünya pazarına girmesi için yetersizdi. Bu nedenle, dünya pazarına çok fazla giremediler; zaten orada olanlar da bu durumu aktif olarak değiştirmeye çalışmadılar.¹⁹⁸

Daha da önemli olanı dikey bağlantılardı. Sermaye kaynakları sınırlıydı. Devlet aygıtlarının da büyük ölçekli borçlulardan olduğunu hatırlayalım. Örneğin, Portekizlilerin köle işgücüne dayanan şeker kamışı tarlalarının kârları, sadece doğrudan ilgili Portekizlilere değil, aynı zamanda daha “gelişmiş” Avrupa ekonomilerindeki hem başlangıç sermayesini hem de bir endüstriyel pazar temin eden kişilere gidiyordu.¹⁹⁹ Kuzeybatı Avrupa sadece fabrikaları geliştirmekle kalmamıştı, aynı zamanda dikey ticari bağlantıları parasal bir bağımlılığı teşvik ediyordu. Gerçekte, ilk defa geç ortaçağlarda Norveçli balıkçılara ve kürk avcılarına karşı Hanseatik tüccarlar²⁰⁰ daha

197 Chaunu, *L'expansion européenne*, s. 311.

198 “Ticari sermayeye altın fırsatı veren, pazarın gelişmemiş olması -üreticilerin ürünlerini ancak yerel ölçekte satabilmeleriydi... Bu ilkel şartlar devam ettiği sürece onları sömürme araçlarına sahip olanlar için olağanüstü kâr olanakları da sürdü. Ticari sermayenin bilinçli politikasının da, bu şartların ortadan kaldırılmasından ziyade devamı olması çok doğaldı.” Dobb, *Studies*, s. 89.

199 199. “Sao Tomé ‘deki şeker kamışı plantasyonları sistemi ilk defa Antwerp ve daha sonra Amsterdam’ın büyük şirketlerinin yer aldığı büyük ölçekli uluslararası ticaretle yakından ilişkiliydi. Ekonomik hayatın bu büyük merkezlerinde, Sao Tomé’den gelen artan miktarlarda melas sayesinde, 16. yüzyıl boyunca işleyen çok sayıda şeker rafinerisi kuruldu. Portekizli tüccarların adadan şeker ihracında oynadıkları çok aktif role rağmen, rafineri süreci, ekonomisi zayıf olan Portekizliler tarafından değil, o zamanlar ekonomik olarak atılımda bulunan, önemli sermaye kaynakları, nitelikli ve boş işgücü olan, yani gelişme yoluna çoktan çıkmış ülkelerce yapılıyordu.” Marian Malowist, «Les debuts du système des plantations dans la période des grandes découvertes», *Africana Bulletin*, No. 10, 1969, 29.

200 «Bu daha sonra teslim edilecek mallar için önceden ödeme yaparak bunları satın alma sistemiydi. Bergen’deki Hanseatik tüccarların 250 yıl boyunca bu metodu kullanarak Kuzey Norveç’ten gelen balık ve kürk ticaretinin neredeyse tamamını ellerinde tutmayı başardıkları bilinir. Hanseatik tüccarlar, Kuzey Norveç’teki balıkçılara avans olarak ödeme yaparak onların doğrudan kendilerine bağımlı hale gelmelerini sağlıyordu. Bu aynı zamanda bu ticaretten Norveçli kasabalıları da uzun süre uzak tutmalarına imkân verdi.” Marian Malowist, “A Certain Trade Technique in the Bal-

sonra da Doğu Avrupa hinterlandına karşı Riga, Gdansk ve Reval gibi şehirlerin Germanik tüccarları tarafından mükemmelleştirilen uluslararası bir borç gündelikçiliği sisteminden söz etmek abartı olmaz. Teknik başka yerde de biliniyor, Tulus tüccarları, İber Yarımadası'ndaki Cenovalılar tarafından ve İngiltere ve İspanya'nın bazı bölgelerindeki yün ticaretinde kullanılıyordu. Metot neydi? Çok basit: Mallar üretilmeden satın alınıyor, yani gelecekte sağlanacak mamuller için ödeme yapılıyordu. Bunun açık bir pazarda satışı engelliyordu. Dünya perakende satışlarını için en iyi zamanı üreticiler değil bu şekilde tüccarlar belirliyordu. Ödünç verilen para da malların teslimine kadar geçen zamanda, çoğu zaman harcadığı için üretici anlaşmayı uzatmak zorunda kalıyordu. Teoride yasayla yasaklanan bu uygulama sadece bunu devam ettirebilme araçlarına ve nüfuzuna sahip, "yabancı tüccarlar ya da dış pazarlara kolayca ulaşma imkânı olan zengin tüccarlar tarafından gerçekleştirilebiliyordu."²⁰¹ Bu tüccarlar bu sayede fiyat devriminin avantajlarından yararlanarak onları katlayabiliyordu. Bu sistemin dikey bir sömürü ve kâr elde etme ağını nasıl içerdigi, Malowist tarafından Polonya'da uygulandığı şekliyle açıkça tanımlanmaktadır:

On altıncı yüzyılda ve on yedinci yüzyılın başında, Gdansk tüccarları deniz ticaretine daha az önem verirken, Polonya'nın bütün bölgelerinde tarım üzerinde gittikçe artan bir nüfuz uygulamaya başladılar. On altıncı yüzyılın sonlarına doğru tahıl ihracatı şartlarının oldukça uygun olduğu bir zamanda, Gdansk tüccarlarının simsarları, Polonya'nın köy ve kasabalarında görünmeye ve büyük miktarlarda tahıl satın almaya başladılar... On yedinci yüzyılda, Gdansk'ın zengin tüccarları, Riga tüccarları gibi sadece daha küçük eşrafa değil aynı zamanda Polonya ve Litvanya'nın zengin soylularına da ön ödemeler yapmaya başladılar... Gdansk ticaretinin geniş hinterlandlardaki bu gelişmesi, fiyatlardaki devrim sırasında Gdansk tüccarlarının zenginliklerinin muazzam ölçüde artmasıyla açıklanabilir. Gdansk tüccarları Hollandalılardan ön ödemeler alıyor ve akabinde de zaman zaman bu amaçla Antwerp'deki tüccarlardan belli miktarda para topluyordu.²⁰²

tic Countries in the fifteenth to the Seventeenth Centuries" *Poland at the Xlth International Congress of Historical Sciences* (Warsaw: Polish Academy of Sciences, The Institute of History, 1960), 103.

201 *Age*, s. 104.

202 *Age*, s. 114.

Bu uluslararası borç gündelikçiliği, uluslararası bir tüccar grubunu Doğu (ve bir ölçüde de Güney) Avrupa'nın köklü tüccar sınıflarını etkisiz bırakmasını (ve dolayısıyla da sonunda yok etmesini) ve (soyluların da içinde bulunduğu) arazi sahibi girişimcilerle dolaysız bir bağ kurmasını sağladı. Bu girişimciler temelde kapitalist çiftçilerdi ve ilk büyük liman sahasına ulaşınca kadar malların kontrolünü ellerinde tutuyorlardı. Daha sonra bu mallar Batı Avrupalı (ya da Kuzey İtalyalı) tüccarlara devrediliyor²⁰³ onlar da, birkaç şehirde toplanan yeni filizlenen ticari bir sınıf aracılığıyla ve bunlarla birlikte çalışıyorlardı.

Avrupa dünya-ekonomisindeki uluslararası tüccarlar, belli milletlere mensup idiyse aynı şey sanayiciler için de geçerli miydi ve bu iki grup arasındaki ilişki neydi? Sanayi üretimi daha ortaçağlarda mevcut olmakla birlikte, dağınık, küçük ölçekli ve çoğunlukla lüks bir pazara yönelikti. Sanayi girişimcilerinin ortaya çıkışı, ancak bir dünya-ekonomisi çerçevesinde, kapitalist bir sistemin doğuşuyla mümkün oldu.²⁰⁴

Sanayileşme hamlesi, sadece genişleme ve büyüme değil aynı zamanda küçülme zamanlarında da, özellikle daha büyük tarımsal uzmanlaşma alanlarında gerçekleşti. Marian Malowist, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllardaki tarımsal kriz şartlarından ve bir giyim sanayinin gelişmesinden bahseder.²⁰⁵ Joan Thirsk kırsal ham-

203 Bkz. Dobb, *Studies*, s. 71.

204 "Kapitalist üretimden önce, yani ortaçağda, küçük endüstri genellikle, üretim araçları açısından işçilerin özel mülkiyetlerine; kırsal alanda küçük çiftçi, hür adam veya serfin tarımına; kasabalarda loncalar halinde örgütlenmiş zanaatlara dayanıyordu. Bu dağınık, sınırlı üretim araçlarını bir yerde toplamak, onları genişletmek, onları günümüzün güçlü üretim kollarına dönüştürmek, kapitalist üretimin ve onun savunucusu burjuvazinin tarihsel rolüydü." Frederick Engels, *Socialism: Utopian and Scientific* (New York: International Publishers: 1953), 28.

205 "İngiltere, Hollanda ve Belçika, Güney Almanya ve İtalya'da özellikle on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda kırsal tekstil endüstrisinin çok çarpıcı bir gelişmesini görürüz. Köylüler bu sürece kasabalarda yaşayan girişimcilerin ya da bazen kendilerinin hesabına katılırlar. Bu durum bana tarımın geçimlerini sağlamalarına yetmediğini hissettirir. Gerçekte, Flanders, Brabant ve Toskana'da bu dönemde lüks mamuller üretiminde tedrici bir gerileme söz konusuyken, Flanders'in kendisinde, Hainault, Hollanda, İngiltere, Güney Almanya ve İtalya'nın kimi bölgelerinde küçük kasabalarda ve kırsal bölgelerde yeni türden bir tekstil üretimi ortaya çıktı. Bu tekstiller çok kaliteli değildi. Ama daha ucuzdu ve bu nedenle fakirleşmiş soylular ve diğer daha az varlıklı tüketicilerin kolaylıkla alabileceği durumdaydı. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda, hem endüstride hem de uzun mesafeli ticarete genel olarak kullanılan mamullerin rolü lüks mamullere oranla her geçen gün daha önemli hale geldi." M.

lenin, yerinden edilen kırsal işgücünün, alternatif istihdam imkânları bulma ihtiyacının, on altıncı yüzyıl İngiltere'sinde nasıl devam ettiğini vurgular.²⁰⁶

Ancak, bu kırsal baskı çoğu “gelişmiş” bölgede gerçekleşmemiştir; bunun nedeni, birçok sanayinin o zamanlar kırsal alanlarda bulunmasının sadece kırsal bölgenin istihdam arayışının değil aynı zamanda kentsel reddin de bir işlevi olmasıydı. Flanders ve Kuzey İtalya'daki ortaçağ tekstil endüstri merkezlerinin birçoğu, sermayelerini lüks mamul üretimine yatırmışlardı ve ilk defa on dördüncü ve on beşinci yüzyıldaki mali krizin gerekli kıldığı ve daha sonra on altıncı yüzyılda bir dünya-ekonomisinin yaratılmasıyla kârlı hale gelen yeni bir pazara geçmeye yetenekli ya da istekli değillerdi. Bu girişimciler sınırlarla pek de ilgilenmiyorlardı.²⁰⁷ Bu duruma son verecek ilk ve ünlü hamle, Flaman kapitalistlerinin İngiltere'ye kaçışydı. Hatırdı

Malowist, “The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries”, *Economic History Review*, 2nd., ser., XII, 2, 1959, 178.

Bkz. Marx: “Sermayenin başlangıçta *ara sıra* ya da yerel olarak eski üretim biçimleriyle *yan yana* görüldüğü, fakat onları tedricen bir kenara attığı özgün tarihsel biçimler, sözcüğün uygun anlamı içerisinde *imalatı* (henüz fabrika değil) oluşturur. Bu, ihracata yönelik seri üretimin olduğu yerde -dolayısıyla büyük ölçekli *deniz ve kara ticareti temelinde* ve İtalyan şehirleri, İstanbul, Flaman ve Hollanda şehirleri, Barcelona gibi bazı İspanyol şehirleri (Barselona) gibi ticaret merkezlerinde ortaya çıkar. İmalat başlangıçta, sözde *kent zanaatlarını* değil, eğirme ve dokuma gibi en az hüner ve teknik eğitim gerektiren *kırsal yardımcı meslekleri* kapsar. Bir *ihracat pazarı* temeli bulduğu ve üretimin *anlık doğasıyla* değişim değerine -yani gemi inşası da içinde olmak kaydıyla gemicilikle doğrudan bağlantılı olan imalatçılara- yönelik olduğu bu büyük ticaret merkezleri dışında, imalat kendisini önce şehirlerde değil kırsal bölgede, loncaları olmayan köylerde tesis eder. Kırsal yardımcı meslekler, imalatın geniş temelini içermektedir. Öte yandan kent zanaatlarını fabrika olarak devam ettirmek için üretimde yüksek dereceli bir ilerleme gerekmektedir. Cam işleri, metal fabrikaları, bıçkışhaneler gibi daha başından itibaren büyük bir işgücü yoğunlaşması gerektiren üretim kolları, daha çok doğal güçten yararlanmakta ve hem seri üretim hem de araçlarının bir yerde toplanmasını gerektirmektedir. Bunlar kendilerini imalata da ödünç vermektedir. Benzer şekilde kâğıt imalathaneleri vs.” *Pre-capitalist Economic Formations*, s. 116.

206 “On altıncı yüzyılda nüfus artışı ile topraklar üzerindeki baskı ve Yorkshire vadilerinde el örgüsü endüstrisinin gelişmesi arasında bir ilişkinin olduğu düşünülebilir.” Thirsk, *Essays in Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, s. 88.

207 “Satmak için ucuz bir kumaşa sahip olmak isteyen sanayi kapitalistleri, bu tür kumaşları kendi kasabalarında üretirmeye çalıştığında bunu yapmalarına izin verilmediğini gördüler. Böylece, işleri gün geçtikçe daha çok kırsal işçilere verdiler. Eğer bu, şehir loncaları ve hükümetlerce yasaklanıyorsa o zaman endüstrilerini başka ülkelere taşıyorlardı. Kıta üzerindeki ‘ülkeler’ çok geniş değildi.” Robert L. Reynolds *Europe Emerges* (Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1967), 399.

tutmamız gereken şey, bu safhada bütün sanayilerin zayıf temellere sahip olduğuydu. Bunlar yükseliyorlar ve çöküyorlardı. Bunlar, sığınak arayan gezginlere benziyordu: “Geniş kuru bir otlakta, aynı anda yakılan, her biri çabuk kaybolan binlerce ateşe benziyorlardı.”²⁰⁸ Eski gelişmiş merkezlerin, uluslararası ticareti kontrol edenlerin, zorunlu olarak tahayyül ve cesaret merkezleri olmadığı açıktı. Bu, Henri Pirenne’nin kapitalist girişimcilerin devamsızlığı inancını haklı çıkarır görünmektedir.²⁰⁹

Bu nedenle terminolojimizi kullanırken tedbirli olmamız gerekmektedir. Burjuva ve feodal sınıflar, sosyal değişimi açıklamak için, sınıf kategorilerini kullanan bir açıklamada, genellikle yapıldığı gibi, “tüccar” ve “arazi sahibi” anlamında yorumlanmamalıdır. Avrupa merkezli dünya-ekonomisinin uzun oluşum dönemi sırasında, bu dünya-ekonomisinin göbeğinde, ‘feodalizmle’ özdeşleşmiş yani köylü işgücünün üretiminin büyük bölümünü bir şekilde sistematik ve yasal olarak arazi sahibine bıraktığı üretim şekillerini sürdürmekten kazanç sağlamak için ayak direten bazı tüccarlar ve arazi sahipleri mevcuttu. Yine sözleşmeli işgücüne dayalı yeni sanayi üretim biçimlerinin doğuşundan kazanç sağlamaya çalışan tüccar ve arazi sahipleri vardı. On altıncı yüzyılda bu bölünme çoğu zaman, en yakın tahminle, büyük ve küçük şeklindeydi. Büyük tüccar ve arazi sahipleri eski feodal sistemden daha çok kâr elde ediyorken, küçük (orta büyüklükte? Yükselen?) tüccar ve toprak sahipleri yeni kapitalist formlardan faydalanıyorlardı. Fakat büyük-küçük çatallaşması dikkatli biçimde ve ince ayrıntıyla kullanılmalıdır ve bu sadece tarihsel zamanın bu noktası için geçerlidir. Tabii ki teorik olarak çok anlam ifade etmektedir. Yeni toplumsal örgütlenme biçimleri, mevcut sistemde durumu iyi olanlara, enerji dolu ve hırslı ama henüz kalkınmamış olanlara olduğundan daha az çekici gelmektedir. Deneyssel olarak, başka nedenlerle daha da karmaşık hale getirilmekte olduğu

208 Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 399.

209 “Ekonomi tarihimizin bölünebileceği her dönem için ayrı ve farklı bir kapitalist sınıf olduğuna inanıyorum. Başka deyişle, bir dönemin kapitalist grubu bir önceki dönemin kapitalistlerinden doğmuyor. Ekonomik örgütlenmedeki her değişiklikte devamlılığın kırıldığını görüyoruz. Sanki o zamana kadar aktif olan kapitalistler, o ana kadar bilinmeyen ihtiyaçlar tarafından uyandırılan ve o zaman kadar kullanılmayan metotları gerektiren şartlara uyum gösteremediklerini kabul etmektedir. Mücadeleden çekilirler ve bir aristokrasi haline gelirler. Bir daha işlerin gidişatında rol oynarsa bunu ancak pasif tarzda yapar.” Henri Pirenne, *American Historical Review*, XIX, 3 Apr., 1914., 494-495.

da açıktır. Kaynakları ne olursa olsun, bu kimi küçük toprak sahipleri sınıfından kimi ise tüccar bozmalarından oluşan yeni “sanayici” sınıfı, Vilar’ın modern ekonominin en temel özelliği olarak nitelendirdiği şeye bağlıydılar: “Çok daha büyük pazarlarda orta büyüklükte kâr elde etmek: Birim başına daha az kazanç temelinde miktar olarak daha çok satış yapmak.”²¹⁰ Kârın bir kısmı ücretleri geciktirmekten geliyordu.²¹¹ Bir kısım ise beklenmedik kârlardı. Bir kısım düşük reel faiz oranlarından gelirken, bir kısım da paranın hesaplanamayan değer kaybı açısından geleceğe yönelik borçlanma işlemlerinden geliyordu.²¹² Fakat neticede kâr kârdı. Bu kâr miktarı, bu sınıf için sadece siyasi temeller oluşturmakla kalmadı, bütün ekonomi üzerinde de doğrudan bir etki yaptı. Bu çok yönde hissedildi. Kitlel bir talep halini alan ve gittikçe artan talebi karşılamak amacıyla, hammadde üretimine ve insan gücünün harekete geçirilmesine hız verdi. Buna ek olarak yollar, sel kontrol araçları, parklar gibi birçok yan ekonominin ortaya çıkmasından sorumlu bir endüstriyi oluşturdu.²¹³ On altıncı yüzyılın, tekstil sanayinin merkezinin dikkat çekici biçimde değişmesine tanık olduğu da açıktır. On beşinci yüzyılın sonunda ve on altıncı yüzyılın başında bu endüstriler, sadece Kuzey İtalya, Güney Almanya, Lorraine, Franche-Comte, İspanyol-Hollandası ve yünlül giyim alanında Güneybatı İngiltere gibi “eski” mer-

210 Pierre Vilar, *Actes du Colloque de la Renaissance*, s. 50.

211 Bu hipotezden şüphelenen J. O. Gould bile ücretlilerin reel gelirlerinde sert bir düşüş olduğunu kabul eder. Bkz. “The Price Revolution Reconsidered” *Economic History Review*, 2nd ser., XVII, 2., 1964, 265. Bkz. Ayrıca Dobb: “On dördüncü ve on beşinci yüzyıllardaki ticari sermayenin çarpıcı kazançları, tekelin meyvesi olması yanında, genel hayat standardının gerçek durgunluğundan çok üreticiler kitlesinin genişleyen ticaret hacminin faydalarından dışlanmasıyla elde edilmiştir. Diğer bir deyişle, yeni ticaret sınıfının bol kazançları, kaynağını üreticilerin gelirindeki mutlak değil nispi bir düşüşe borçluydu. Fakat on altıncı yüzyılın ikinci yarısında (ve muhtemelen on yedinci yüzyılda ya da en azından bunun ilk yarısında) durumun bu olmadığıyla ilgili kanıt mevcuttur.” *Studies*, s. 119-120.

212 Gould için bu faktör özellikle önemliydi: “Bugün geniş kabul gören bir olgu yirminci yüzyılın ortalarında, yükselen fiyatların sanayi kârları üzerindeki etkisinin ücretlerin fiyatların gerisinde kalmasından ziyade - çoğu zaman böyle bir geri kalma yoktu- sermaye giderlerinin onların gerisinde kalmasından geldiğidir... Görünürdeki kârın artan bir kısmı, makineler sonunda yerine konmak zorunda kaldığında bir şekilde tazmin edilecek tahsil edilmemiş yıpranma payıdır. Hesap günü sonunda gelir. Fakat makinenin ya da yapının ömrü uzunsa -ki Tudor ve Stuart dönemlerinden sabit sermayenin büyük bir kısmının durumu bu olmuş olabilir: su dolapları, tuzlalar, ocaklar vs.- o zaman görünürdeki yüksek kâr oranları bu yüzyıllarda yaygın olmuş olabilir.” *Age*, s. 264.

213 Bkz. Mauro, *Economic History Review*, s. 298.

kezlerde genişledi. Sonra, başlıca İngiltere’de ve Kuzey Hollanda’da, Nef’in gözlemlediği gibi, “on altıncı yüzyılın başında endüstriyel olarak geri kalmış ülkelerde yeni merkezler ortaya çıktı...”²¹⁴ On altıncı yüzyılda yeni bir ekonomik eylem çatısının ortaya çıkışıyla ilgili bu bölümde, durumu -kapitalist metotlara dayalı bir Avrupa dünya-ekonomisi- ortaya koymaya çalıştık. Tam olarak dünya-ekonomisinin bir bütün olarak göz önüne alınması durumunda anlaşılabilir bir üretici işbölümü içeriyordu. Sanayi sektörünün ortaya çıkışı önemliydi, fakat bu ancak tarımsal faaliyetlerin feodal formlardan kapitalist formlara dönüşümüyle mümkün oldu. Bu kapitalist “form”ların hepsi “özgür” işgücüne dayanmıyordu, sadece ekonominin merkezindeki işgücü özgürdü. Fakat “özgür” olmayan sektördeki arazi sahibi ve işçinin güdüləri, merkezdekiler kadar kapitalistti.

Bu konuyu bu analize yöneltilen itirazlara bakmadan geçemeyiz. Ernesto Laclau, Andre Gunder Frank’ı on altıncı yüzyıl Hispanik Amerikası’nın kapitalist bir ekonomiye sahip olduğunu ileri sürmesinden dolayı eleştirmektedir. O, bunun hem yanlış hem de Marksist söylemin dışında olduğunu savunmaktadır. Marks’ın yorumu üzerine uzun söylemlere dalmadan, Laclau’nun Marks’ın savlarının ruhu açısından olmasa da kelimeleri anlamında haklı olduğunu düşündüğümü söylemeliyim. Laclau’nun konunun özüyle ilgili temel düşüncesi, Frank’ın kârın doğrudan üreticiye gitmediği bir pazar için kâr amaçlı üretim şeklindeki kapitalizm ve dışarı kapalı bir geçim ekonomisi şeklindeki feodalizm tanımlarının her ikisinin de kavramsal açıdan yanlış olduğudur. Laclau, Frank’ın tanımının, “üretim ilişkilerini” (yani, temelde işgücünün “özgür” olup olmadığı) atlayarak, sadece on altıncı yüzyıl Hispanik Amerikası’nı değil aynı zamanda bir Roma *latifundium*’undaki köleyi ya da Avrupa’nın ortaçağlarından toprak serfini de içine aldığını, en azından lordun serften elde edilen ekonomik fazlalığın *bir kısmını* satışa sunduğu durumlarda böyle olduğunu söyler.²¹⁵ Laclau, daha sonra, eğer Frank haklıysa, “Elizabeth dönemi İngilteresi’nin ya da Rönesans Fransası’nın sosyalizm için hazır olduğu sonucuna varmamız gerektiğini” ileri sürmektedir.²¹⁶ Son olarak, feodalizmden uzak, kapitalizmle uyuşmayacak

214 Nef, *Conquest of Material World*, s. 116.

215 Ernesto Laclau(h), “Feudalism & Capitalism in Latin America,” *New Left Review*, No. 67, May-June 1971, 25.

216 Age, s. 30.

şekilde, Hispanik Amerika'da bir dış pazarın genişlemesinin "(feodalizmi) derinleştirmeye ve güçlendirmeye" hizmet ettiğini söyler.²¹⁷

Laclau konuyu kesin olarak bulandırmaktadır. Birincisi, orta-çağların toprak serfiyle on altıncı yüzyıl *encomiendasındaki* köle ya da işçi, veya Polonya'daki, bir "serf" arasındaki fark üç katlıydı: Fazlalığın "bir kısmını" pazara sunmakla "fazlalığın çoğunu" pazara sunmak arasındaki fark; yerel bir pazar ve bir dünya pazarı için üretim yapmak arasındaki fark; kârları harcayan sınıfları sömürmekle kârları en çoğa çıkarmaya ve onları kısmen yeniden yatırıma dönüştürmeye çalışmak arasındaki fark. Laclau'nun Elizabeth İngiltere'siyle ilgili çıkarımı tuhaf ve polemiklidir. Feodalizmi derinleştiren bir kapitalist dünya pazarında bulunmaya gelince, bu kesinlikle böyledir, fakat bu yeni türden bir 'feodalizmdir.'

Vurgulanması gereken nokta bir sistemi tanımlayan 'üretim ilişkilerinin' tüm sisteme ait 'üretim ilişkileri' olduğudur, tarihin bu noktasındaki sistem de Avrupa merkezli dünya ekonomisidir. Özgür işgücü, kapitalizmin tanımlayıcı bir özelliğidir, fakat üretim girişimlerinde kullanılan özgür işgücü değildir. Özgür işgücü, merkez ülkelerde tecrübe gerektiren işler için kullanılan işgücünün kontrol biçimiyken; angarya işgücü, çevre bölgelerde daha az beceri ve tecrübe gerektiren işlerde kullanılmaktaydı. Bunların birleşimi kapitalizmin özünü oluşturmaktadır. İşgücü her yerde özgür olduğu zaman, sosyalizme sahip olacağız.

Fakat kapitalizm bir dünya imparatorluğu çatısı altında gelişemez. Roma İmparatorluğu'nda hiçbir zaman ortaya çıkmamasının bir nedeni budur. Yükselen dünya-ekonomisinde tüccarların sahip olduğu çeşitli avantajlar, yöneticileri çok çeşitli çıkarlara ve baskılara bir şekilde cevap vermek zorunda olan tek bir devletin çatısı altında aranıyorsa, elde edilmesi politik olarak daha kolaydı.²¹⁸ Bu nedenledir

217 Age

218 Talcott Parsons, endüstriyalizmin başlangıçtaki gelişiminin kapitalizm biçiminde olması gerektiğini ileri sürer. Bu sisteme göre, "siyasi yapının gücünün icrası üzerinde kurumsal sınırlamalar vardı ve siyasi yapıdan bağımsız olarak ekonomik gelişmeye özel bir ivme kazandırılıyordu." *Structure and Process in Modern Societies* (New York: Free Press., 1960), 101-102. Parsons'a göre sebep şudur: "Siyasi nüfuz ya nispeten kısa vadeli seçme çıkarlarına yönelmiş ya da kolayca geleneksel stereotipleştirme içine düşmüş gözükmektedir. Bunlar, Weber'in siyasi çıkarların ekonomik anlamda rasyonel olmayan etkisi şeklinde söz ettiği nedenler olarak gözükmektedir." (s. 107) Bu makul bir düşünüş şekli olmakla beraber, devletin kapitalist gelişmedeki rolünün modern tarih boyunca sabit olduğu gerçeğiyle örtüşmemektedir. Parsons yapı-

ki kapitalizmin sırrı tek bir ulusal devletin, daha ziyade imparatorluk *olmayan* bir dünya-ekonomisinin çatısı altında işbölümünü tesis etmesinde yatmaktadır. K. Berrill, “yirminci yüzyılda az gelişmiş ülkelerde uluslararası ticaretin, çoğunlukla iç ticaretten çok daha ucuz ve kolay ülkeler arasındaki uzmanlaşmanın, bir ülkedeki bölgeler arasındaki uzmanlaşmadan çoğunlukla çok daha kolay ve erken olduğunu” belirtir.²¹⁹ Bu on altıncı yüzyıl Avrupa’sı için de geçerliydi. Bu ciltte bunun nasıl ve neden böyle olduğunu göstermeye çalışacağız.

Özetlersek, on altıncı yüzyılın ekonomik başarıları nelerdi ve biz bunları nelere bağladık? On altıncı yüzyıl, İngiltere ve Kuzey Fransa’da kömürün yakıt olarak kullanılmaya başlanmasını saymazsak, büyük bir teknolojik ilerleme asrı değildi. A. Rupert Hall hem sanayi hem de tarımı on dördüncü yüzyılda ‘krizle’ başlamış olan bir dizi teknolojik ve örgütsel değişikliğin son evrelerinde görmektedir. Bununla birlikte, on altıncı yüzyılda “Avrupa uygarlığının merkezinden periferisine teknik yayılımı” olduğunu kaydeder.²²⁰

On altıncı yüzyıla ilgili dört şey çok çarpıcıdır. Avrupa Amerika kıtasına yayılmıştır. Bu belki tek başına belirleyici olmayabilir, ama çok önemlidir.²²¹ Bununla ilgili çok hayati bir gerçek Braudel tarafından yakalanmıştı: “Yeni Dünya’nın altın ve gümüşü, Avrupa’nın sahip olduğu araçların üzerinde yaşamasını ve tasarruflarının üzerinde yatırım yapmasını sağladı.”²²²

sal farklılaşmanın temel coğrafi parçasını, ekonomik faaliyetin bir dünya-ekonomisi içerisinde gerçekleşirken, siyasi liderlerin güçlerinin olmasa da otoritelerinin ekonomik girişimin kapsadığı alandan daha küçük alanlarla sınırlı olduğunu atlamıştır. Kapitalistlere hareket serbestliği veren bu önemli yapısal farklılıktır.

219 K. Berril, “International Trade and the Rate of Economic Growth” *Economic History Review*, 2nd, ser. XII. 3. 1960., 352.

220 A. Rupert Hall, “Scientific Method and the Progress of Techniques,” *Cambridge Economic History of Europe*, IV. E. E. Rich ve C. H. Wilson, y.h., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries* (London and New York: Cambridge University Press, 1967), 100.

221 “Atlantik’in uzak kıyısında yeni bir sınır açılması böylece yeni fırsatlar ve başarıya olan inancı destekleyen bir düşünce ortamı yarattı. Fırsatlar mevcuttu. Aynı zamanda bunları yakalamaya hazır ve bunu yapabilecek insanlar da. Amerika Avrupa’nın ilerleme temposunu hızlandırmış olabilir. Hatta bu ilerleme Amerikasız olmamış da olabilirdi. Fakat uç önerme kabul edilirse Profesör Braudel’in taşıyıcı uyarısını hatırlama tavsiye edilebilir: ‘L’Amérique ne commande pas seule.’ Dümende sadece Amerika yoktur.” J. H. Elliott, *The Old World and the New, 1492-1650* (London and New York: Cambridge Univ. Press., 1970), 78.

222 Braudel, *Chapters*, s. 268.

Tasarruflarının üzerinde yatırım yapmak ve tasarruflarını arttırmak, ama nasıl? Fiyat Devrimi ve ücret kesintileriyle altın/gümüş madeninin yayılmasının, üretimin genişlemesiyle ilişkisi olup olmadığı ve demografik genişlemenin ne derecede sebep ya da sonuç olduğu kesin olmamakla birlikte, altın ve gümüşün kendisi “ticari bir maldı ve ticaretin genel olarak yayılması, on altıncı yüzyılın ne bir oyun, ne bir serap, ne de parasal bir yanılsama olmayan zenginliğinin altında yatan sebepti.”²²³

Üçüncü çarpıcı değişiklik kırsal işgücü modeliydi, periferide peşin satılan mahsulün toplanmasında çalıştırılan angarya işgücünün ve merkezde küçük arazi sahibi çiftçilerin ortaya çıkışı. Takahashi’nin küçük arazi sahibi çiftçileri feodalizmin sonundaki “ana muharrik”²²⁴ olarak adlandırması abartı olabilir, ancak onsuz kapitalist bir sistemin ortaya çıkabileceği de şüphelidir. Bu arada nakit mahsulün toplanmasında çalıştırılan angarya işçileri de unutmamak gerekir.

Jean Néré, Dobb’un kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamada proleter işçilerin bolluğuna özel bir vurgu yapmasını eleştirmektedir. Bunun seküler fiyat hareketleriyle bir arada ele alınması gerektiğini söylemektedir.²²⁵ Braudel ve Spooner öte yandan tesadüfî dalgalanmaların (Fiyat Devrimi) yapısal değişiklikler açısından kafa karıştırıcı olabileceği uyarısında bulunmaktadır.²²⁶ Burada açık olan, on

223 Braudel and Spooner. *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienza Storiche*, IV, s. 243.

224 “Feodal üretim ve mülkiyet düzenini bozan ve yerine çok doğal biçimde kapitalist toplumun oluşumunu getiren *ilk muharrik*, (küçük burjuvazi ve mal üreticileri olarak bağımsız köylüler) ve sonuç olarak endüstriyel kapitalistler ve topraklarını kaybetmiş ve emeklerini satmak zorunda kalmış ücretli emekçiler arasındaki kutuplaşmalarında bulunmalıdır. Bu türden bir kapitalist evrimin, klasik ve Batı Avrupa’nın ekonomik tarihine özgü olduğuna inanıyoruz.” “On the Transition From Feudalism to the Bourgeois Revolution”, *Indian Journal of Economics*, XXXV, 140. 1955, 149-150.

225 “Bay Dobb ipucu olarak ekonomik tarih labirentinde (*fiis conducteur*) mevcut insan gücündeki değişimleri seçer. Bu hiç şüphesiz üzerinde çalışılması gereken ilginç bir fenomendir. Fakat yazarımız diğer ipucunu, uzun vadeli fiyat hareketlerini bütünüyle görmezden gelmektedir. İki yaklaşımı birleştirme imkânını düşünmemektedir.” Jean Néré, «Le développement du Capitalisme» *Revue historique*, CCIII, Janv.-mars, 1950, 68.

226 “Her ekonomik dalgalanma, kesin yahut şiddetli veya yaratıcı olsun, uzun vadeli, yapısal bir tarihte -kapitalizmin gelişmesi- doğası açısından bütün tesadüfleri aşan bir tesadüf olarak kalmaktadır.” Braudel and Spooner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 450.

altıncı yüzyılda “kapitalist bir çağın”²²⁷ dogması ve bir dünya-ekonomisi şeklini almasıdır. Hiç şüphesiz, “bu ilk dünya birliğinin kırılmalılığı”²²⁸ siyasi evrim içerisinde çok önemli bir açıklayıcı değişkendir. Fakat gerçek, bu birliğin varlığını sürdürdüğü ve on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda varlığını güçlendirdiğidir.

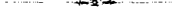
On altıncı yüzyıl Avrupa dünya-ekonomisinin en temel özelliklerinden bir tanesi, kimin kim üzerinde egemenliği olduğu sorusuna verilecek basit bir cevabın olmamasıydı. Hollanda ve Belçika’nın Gdansk üzerinden Polonya’yı, İspanya’nın da Amerikalardaki topraklarını sömürdüğü pekâlâ ileri sürülebilir. Merkez periferiye egemendi. Fakat merkez çok büyüktü. Cenovalı tüccarlar ve bankerler İspanya’yı sömürüyorlar mıydı, yoksa İspanyol emperyalizmi İtalya’nın bazı bölgelerini mi yutuyordu? Floransa mı Lion’a yoksa Fransa mı Lombardiya’ya egemendi, yoksa bunun her ikisi de mi doğruydı? Antwerp (daha sonra Amsterdam) ve İngiltere arasındaki gerçek ilişkiler nasıl tanımlanabilirdi? Bütün bu durumlarda bir taraftan tüccar bir şehir-devleti diğer taraftan da büyük bir ulus-devleti ele almaktayız.

Eğer resmi daha çok tanımlayacaksak, siyasi alana, çeşitli grupların devlet yapılarını kendi çıkarlarını korumak ve ilerletmek için nasıl kullandıklarına bakmalıyız. Şimdi bu soruya dönüyoruz.

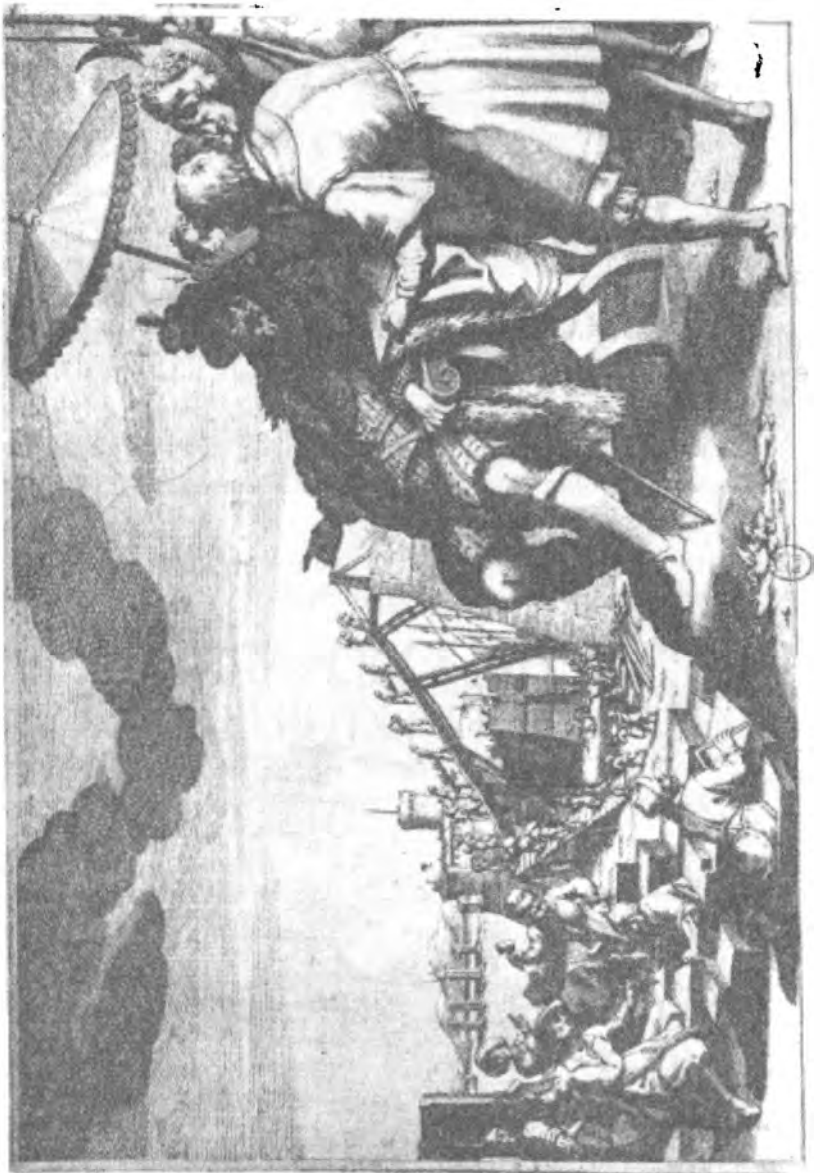
227 “Kapitalist üretimin ilk başlangıcına on dördüncü ve on beşinci yüzyıllar gibi erken bir zamanda belli Akdeniz kasabalarında rastlarsak da, kapitalist dönem on altıncı yüzyıldan başlar.” Marx. *Capital*. 1, ch., XXVI, s. 715.

228 Braudel, *Chapters*, s. 285.

3

MUTLAK MONARŞİ VE DEVLETÇİLİK

3. Resim: “Büyük Dük’ün Livorno Limanı’nı Sağlamlaştırması” Gravür Jacques Callot tarafından yapıldı. Gravür The Life of Ferdinand I of the Medicis koleksiyonundan alınmıştır. Ferdinand Tuscany’nın 1587-1609 yılları arasında büyük düküydü. Gravür 1617-1620 yılları arasında yapılmıştır.

B atı Avrupa’da mutlak monarşinin doğuşu bir Avrupa dünya-ekonomisinin doğuşuyla aynı zamanda olmuştur. Fakat bu bir neden midir yoksa sonuç mu? Her ikisi de savunulabilir. Bir taraftan, ticaretin genişlemesi ve kapitalist tarımın doğuşu olmasaydı, genişlemiş bürokratik devlet yapılarını finanse edecek ekonomik temel olmayacaktı.¹ Fakat diğer taraftan, devlet yapılarının kendisi yeni kapitalist sistemin en temel ekonomik desteği idi (tabii bu arada onun siyasi garantisi olduğundan söz etmiyoruz). Braudel’in dediği gibi “İsteseler de istemeseler de devletler yüzyılın en büyük girişimcileriydi.”² Bunun yanında, tüccarların başlıca müşterileriydiler de.³

Devletin kapitalist girişimdeki rolüyle ilgili birkaç farklı sav vardır. Biri onun derecesi, ikincisi ekonomik etkisi ve üçüncüsü onun sınıf içeriğiyle ilgilidir. Üçüncü tezi daha sonra tartışacağız. Birincisine gelince, devletin on dokuzuncu yüzyıl dünya-ekonomisine ne derece müdahale ettiğiyle ilgili oldukça çok anlaşmazlık varsa da, modern dünya-sisteminin en azından on altıncı yüzyılda başlayan ve en azından on sekizinci yüzyıla kadar süren erken dönemlerinde, devletlerin Avrupa dünya-ekonomisinde en önemli ekonomik faktörler olduğu şeklinde yaygın bir görüş birliği vardı..

1 “Devletler on altıncı yüzyılda gittikçe büyük ölçekli gelir toplayıcıları ve dağıtıcıları rolü üstlenir oldu; vergiler, memuriyetlerin satılması, kiralalar, müsaderelerle ulusal üretimin muazzam bir bölümünü ele geçirirler. Bu çok taraflı el koyma etkilidir. Zira bütçeler şu ya da bu şekilde ekonominin durumuyla birlikte farklılaşır ve fiyat düzeyinin iniş çıkışlarını izler. Bu nedenle devletlerin yükselişi ekonomik hayatın canlılığını izler ve kesinlikle bir tesadüf ya da rahatsız edici bir güç değildir.” Braudel, *La Mediterranee*, I., s. 409.

2 *Age*, I., s. 409-410.

3 “Ticari kapitalizm, devlete verilen borçlarla mümkün olan kârlı iş, vergilerin toplanması, kraliyet arazilerinin kullanılması, savaş ve saray harcamaları olmadan on altıncı yüzyılın ilk yarısındaki olağanüstü yükselişi gerçekleştiremezdi.” Hartung and Mousnier, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*. IV. s.44.

Fakat çoğunluk devletlerin bu rolü oynadığını kabul etse de, bazıları bunun gereksiz ve istenmeyen bir rol olduğunu düşünüyordu. Örneğin, Schumpeter özel girişimin uzun vadeli etkinliğinin üstünlüğüne olan inancına sadık kalarak, devletin mal ya da kredi alıcısı olarak ticari açıdan faydalı olduğunu reddetmektedir. “Sarayların israf çılgınlığının yokluğunda kendilerinden uygun araçların alındığı çiftçi ve burjuvalardan eş degerde mallar olmayacağını düşünmenin (affedilmez) bir hata olduğunu” söylemektedir.⁴ Affedilmez olabilir ama belki bir hata değildir. Bir köylünün vergi taleplerini karşılamak için, başka türlü ya tüketeceği ya da üretmeyeceği bir fazlalık üretmesi neden anlaşılmaz olsun? Schumpeter on altıncı yüzyılda Avrupa köylülerinin bütünüyle ticari bir pazara yönelik olduğunu gerçekten varsaymakta mıdır?

Saray harcamalarının, kredi ihtiyaçlarının ortaya çıkmasında hayati olduğu tezine gelince, Schumpeter’in burada iki yanıtı vardır. Birisi, ‘kredi düzenleyen bir makine’ geliştirirken elde edilen “herhangi bir fayda hem bu kârı elde etme metotları hem de finanse ettiği kullanımlarla işlenen ekonomik faaliyetlerin tahribatı ve felce uğratılması karşısında dengelenmelidir.”⁵ Bu argüman ancak bu kitabın tümünün savunusu açısından değerlendirilebilecek, muazzam bir karşıt argümanı tartışmaya dahil etmektir. Bunun için de yorumlanan görüş Avrupa dünyasının merkez bölgelerinde güçlü devletlerin gelişmesinin, modern kapitalizmin gelişmesi açısından temel bir unsur olduğudur. İkinci yanıtı ise, saraylara verilen borçların, muadillerinin geniş halk topluluklarının çıkarları açısından bakıldığında, ekonomik olarak sağlıklı olmayan ekonomik imtiyazlar olduğu şeklindedir.⁶ Bu hiç şüphesiz doğrudur, fakat bu bana kapitalizmin işleyişinin tesadüfî olarak bozulmasından çok onun özünün tanımı olarak görünmektedir; dolayısıyla da bu gerçekte Schumpeter’in önceki görüşünün reddini sağlayan bir sav teşkil etmektedir.

4 Joseph Schumpeter, *Business Cycles*, vol. 2, s. 936. s.

5 Age.

6 “Bir saraya borç para vermek, her ne kadar iştah kabartıcı bir faiz sözü verilirse de kendi içinde çok nadir olarak iyi bir iştir. Fakat bu tür borçlar, bir kural olarak, ödenmediği içindir ki zamanın büyük iş alanları olan ticaret ve sanayide imtiyazların ve tavizlerin alınması mümkün olmuştur. Fuggerlerin bir daha hiçbir aile şirketinin ulaşamayacağı bir düzeye ulaşması V. Charles’ın utançlarıyla alakalıdır.” (Age, I., s. 136, fn. 1).

Devlet bürokrasilerinin yavaş ama sürekli biçimde gelişmesine katkıda bulunan on dördüncü ve on beşinci yüzyıl ekonomik krizlerinin çeşitli yönlerini gözden geçirmiştik. Ayrıca ortaçağ şövalyelerinin modasının geçmesine neden olan ve çok daha büyük sayılarda yaya piyadeyi kontrol imkânı bulan merkezi otoritelerin elini güçlendiren askeri teknolojinin gelişiminden de söz etmiştik. Monarkların en başta gelen hedefleri ekonomik canlanmanın ön şartı olan düzenin yeniden sağlanmasıydı. Genicot'un veciz ifadesiyle özetlersek "sıkıntılı zamanlar otorite boşluğunun kötü etkilerini gösterecek, merkezileşme için temel teşkil etti."⁷

Peki ama bu tür siyasi rejimler neden bu özel zamanda öne çıkarlar ki? Bu soruya verilecek klasik cevaplardan bir tanesi, yeni devletlerin merkezkaç olgusu açısından konuşulması olacaktır. Bu tez çoğu zaman yirminci yüzyılın yeni devletleri hakkında kullanılmıştır.⁸ On beşinci yüzyılın "düzen onarıcılarının" başlangıç hamlesi "feodalizm krizinden çıktı. Senyörler üzerindeki ekonomik baskı köylülerin gittikçe daha çok sömürülmesine ve sonuçta köylü ayaklanmalarına neden oldu. Soylular arasında da yıkıcı savaşlar yaşandı. Zayıflayan soylular sınıfı, kendilerini daha büyük düzensizliklerin tehditlerinden korumak üzere gözlerini krala diktiler. Krallar bu soy-

7 Genicot, *Cambridge Economic History of Europe*, I., s. 700. Joseph Strayer benzer şekilde, ortaçağın sonlarında düzenin bozulmasıyla, aristokrasinin on altıncı yüzyılda "kraliyet liderliğini" kabul etme rızası arasında nedensel bir ilişki olduğunu ileri sürer. Müdahil değişkenin kolektif sosyal psikolojideki değişiklikte yattığından şüphelenir:

"Zengin sınıfların davranışını hangi faktörlerin, değiştirdiğine karar vermek zordur. Bazıları, özellikle küçük toprak sahipleri, kargaşa ve şiddetten en az fakirler kadar zarar görmüş ve fakirler gibi barış ve güvenlik istemişlerdir. Bazıları istikrarlı hükümetleri desteklemekle başlayan ekonomik dirilişten tam olarak yararlanabileceklerini fark etmişlerdir. Kimileri de on beşinci yüzyılın sonundaki devrimlerin çoğunun başarısızlığından etkilenmiş olabilir." *On the Medieval Origins of the Modern State* (Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1970), 91.

8 Mousnier, on altıncı yüzyıl Avrupa'sı için şöyle söyler. "Güçlü bir merkezi güç ihtiyacı ulusların (yani devletlerin) yapısından kaynaklanmaktadır. Bunlar bölgesel birtakım topluluklar, eyaletler, ülkeler (*pays*) belediyeler, köy toplulukları, kilise gibi tüzel yapılar, askeri birlikler, üniversiteler, loncalar birleşimidir. Kral bunların çatışmalarına hakemlik edecek ve bunların güçlerini ortak bir fayda anlayışıyla koordine edecek kadar güçlü *olmalıydı*. Fakat onların bölünmesi ona, birine karşı diğeriyle oynama imkânı vermektedir." *Les XVIe et XVIIe siècles*, s. 97, italikler eklenmiştir. Öyle mi olmalıydı? Neden peki? İşlevsel bir açıklama genetik problemi nadiren çözer. Zira sadece işlevsel alternatifler öngörmek mümkün olmakla kalmayıp, işlevsel ihtiyacı giderememek de çoğu zaman sadece olası değil aynı zamanda makul bir sonuçtur. Bu nedenle bir an herhangi bir yargıda bulunmaktan kaçınalım.

lular sınıfına karşı zenginlik ve güçlerini arttırmak amacıyla şartlardan yararlanmayı bildiler. Bu güvenliğini sağlamalarının karşılığıydı; Frederic Lane bunu “koruma kirası” olarak adlandırır ve bunu o zamanlar “hem ticaretle elde edilen servetlerin başlıca kaynağı hem de sanayi teknolojisi veya sanayi örgütlenmesinden çok daha önemli bir kâr kaynağı olduğunu” hatırlatır.⁹

Pek tabii ki kralın ilerlemesi sadece fırsatların değil aynı zamanda kendisinin de altında bulunduğu baskıların neticesiydi. Eisenstadt’ın tezine göre “bürokratik siyaset””siyasi liderlerin kendi kaynakları (örneğin kralın arazileri) ya da diğer grupların sorgusuz bağlılıkları sayesinde ulaşabildikleri imkânlarla bel bağlayamadıkları zamanlarda ortaya çıkar...”¹⁰ Peki, bağlılıklar her zaman sorgusuz muydu? Kaynakların ulaşılabilirliğine gelince, kralın kişisel kaynaklarının onların amaçları için yetersiz olması, daha iddialı hedeflerin işleviydi. Bu durumda yöneticileri daha iddialı hedefleri uygulamaya iten *araçları* incelememiz gerekmektedir.

Bununla ilgili bir öneri Archibald Lewis’den gelmektedir ve o bunu “toprağın varlığına” bağlamaktadır: “Hükümdar bütün boş toprakları dağıttı ve hiç toprak kalmadığı zaman, onun için vergi toplamaya -daha önceden halkına cömertçe dağıttığı zenginliği başka şekilde geri almaya- başlamakta başka bir seçenek yoktu.”¹¹ Bu ulusal vergilendirme hemen “mutlakîyetçiliğe” neden olmadı tabii ki. Aksine, hükümdar vergilendirme süreci içerisinde asillerin yardımını almak için parlamentolar tesis etmek zorundaydı, *fakat* bu “sadece kendini bu yardım olmadan da yapabilecek derecede güçlü hissedene kadar sürdü.”¹² Dobb ise farklı bir vurgu yapar. Kral üzerindeki baskının toprakların yetersizliğinden değil ‘işgücü azlığından’ kaynaklandığını belirtir; devlet aygıtının gelişmesi ‘işgücü pazarının kontrolünü’ güçlendirme görevi gördü.¹³

9 Bkz. Lane, *Venice and History*, s. 421-422.

10 S. N. Eisenstadt, “Political Struggle in Bureaucratic Societies,” *World Politics*, IX, I, Oct. 1956, 17.

11 Archibald Lewis, *Speculum*, XXXIII, s. 483.

12 *Age*, s. 483. Bkz. Edward Miller. “Umumi dolaysız bir vergi koyma çabası, on üçüncü yüzyıldan itibaren vekillerin veya delegelerin şahsında vergi ödeyen çeşitli grupları bir araya getiren temsilciler meclislerinin perde arkasındaki en temel etkilerinden-dir.” *Fontana Economic History of Europe*, I, s. 14.

13 Dobb, *Studies*, s. 24. Dobb “devlet müdahalesi” ve “özgürlüğü” kapitalist toplumlardaki iki siyasi örgütlenme biçimi olarak karşılaştırır. Bu bir Marxist için garip biçimde liberal bir görüştür. Bunların nöbetleşmelerini iş gücü kıtlığı açısından açıklar.

Bu analizden şu sonuç çıkarılabilir: Eger ekonomik kriz monarklar için daha fazla güç temini anlamına geliyorsa, on altıncı yüzyıldaki ekonomik genişlemenin ters bir etki yapması gerekiyordu. Bu, daha sonra da göreceğimiz gibi, bir dereceye kadar doğrudur. ‘Birinci’ on altıncı yüzyıl, sonraki bölümde göreceğimiz gibi, güçlü devletlerin değil imparatorlukların mücadele ettiği bir dönemdi. Güçlü devletler, daha sonra da göreceğimiz gibi ‘imparatorlukların çöküşlerine’ kadar ön plana çıkmadı. Aslına bakılırsa tarihçilerin ‘mutlakıyetçilik çağı’ olarak değerlendirdikleri dönem sadece on sekizinci yüzyıl olacaktı.¹⁴

Gerçekte, egri üzerindeki dalgalanmalara rağmen, modern çağ boyunca devletin gücünde seküler bir artışla karşı karşıya kalmaktayız. Kapitalist dünya-ekonomisi bu gittikçe artan merkezileşme ve iç kontrolü, en azından merkez devletlerde, sağlamış ve kolaylaştırmış gözükmektedir.

On altıncı yüzyılda, devlet aygıtının yöneticileri olan krallar, kendilerini nasıl güçlendirdi? Bunun için başlıca dört mekanizma kullandılar: Bürokratikleşme, gücün tek elde toplanması, meşruiyet yaratılması ve tâbi nüfusun homojen hale getirilmesi. Sırası geldiğinde her birini ele alacağız.

Eger kral güçlendiyse bu hiç şüphesiz kullanılacak yeni bir aygıt edinmesi sayesinde olmuştur: Sürekli ve bağımlı bir resmi memurlar topluluğu.¹⁵ Tabii, bu açıdan, Avrupa Çin’e daha yeni yetişi-

“Özgürlük kapitalizmde en çok, pek bol proleter mantığıyla, üretim biçimi güvenli olduğu zaman gelişir. Öte yandan işler adam aramaya başladığında yasal zorunluluk ortaya çıkar ve üretim biçimi sermaye üzerindeki gelir kaynağı olarak daha az kârlı ve istikrarlı hale gelir/” (s. 24-25.)

14 Bkz. Örneğin Max Beloff, *The Age of Absolutism, 1660-1815* (New York: Harper, 1962.)

15 “16. yüzyıldaki gerçek mutlakıyetçilik ile ortaçağlardaki teorik, hiçbir zaman gerçek olmayan ya da anlık, devamsız, aralıklarla gerçek hale gelen mutlakıyetçilik arasındaki farkın nedeni nedir? “Cevabımızı, Devletin yeni bir içyapısal organında yani bugün bürokrasi olarak adlandırdığımız, kamu yaşamının ön planında yer almış ve devletin günlük yaşamında, özellikle de dış ilişkilerde etkin rol oynamış kamu hizmetçileri kadroları, Kralın (ya da Prensin) ‘memurlarının’ güçlenmesi, yayılması ve bunlar tarafından elde edilen güçte aramalıyız.” Chabod, *Actes du Colloque*, s. 63-64. Edouard Perroy Fransa’da on üçüncü yüzyıl gibi erken bir zamanda başlayan bu süreci tartışır: “Fransa kralının hem senyörel hem de feodal otoritesinin gelişmesi, merkezi güç organlarının ortaya çıkmasına neden oldu.”

“On üçüncü yüzyılın son çeyreğinde kralın gücü, hiç artmadan iki faktörün etkisinde dönüşmeye başladı. Bu faktörlerden birisi mutlakıyetçilik, kamusal güç (ege-

yordu. Bu nedenle bürokratik bir devlet yapısı kendi başına on altıncı yüzyılın büyük değişikliklerinin sebebi olamayacağı gibi, onların sınırlarını belirlemek açısından da yetersizdi. Bununla birlikte devlet bürokrasisinin gelişmesi çok önemlidir; çünkü ekonomik politikayla ilgili kararları, devlet yapısından geçmeden kolaylıkla alınamamasını garantiye aldığından, siyasi oyunun kurallarını köklü şekilde değiştiriyordu. Bu her sınıftan bütün erkeklerin enerjilerinin büyük oranda siyasi krallığın ele geçirilmesine yöneldiği anlamına geliyordu. Tabii ki burada hâlâ, çağdaş Avrupa'yla karşılaştırıldığında nispeten küçük bürokrasinin yer aldığı bir dönemden söz ediyoruz.¹⁶ Fakat ortaçağların sonuyla karşılaştırsak, boyut ve yapı farklılığı nitel anlamda da bir sıçrayış yaşandığını göstermektedir.

Bir kral bu kadar çok insanı nasıl elde ediyordu? Onları satın alıyordu. Kralın problemi hiç temsilcisinin olmaması değildi. Sahip olduğu topraklar üzerinde idari ve askeri işlevleri yerine getiren insanlar vardı, ancak bunlar çoğunlukla ona *bağımlı* değildi, bu nedenle de kendilerinin ya da akranlarının veya ailelerinin çıkarlarından kaynaklanan aksi baskılar karşısında kralın kararlarını icra etmeye mecbur değillerdi. Bu durumda kral çoğunlukla “mütevazı ailelerden gelen”¹⁷ kişilere yöneldi ve onları maaşlı, tam gün çalışan elemanlar haline getirdi. Bunu mümkün kılan en önemli kurum memuriyetin satılabilirliği’ olarak biline geldi. Parasal ilgisizlik ve evrensel devşirme gibi normlara dayanan bürokrasilerin aksine bu formlar, hiç şüphesiz kralın *sınırlı* gücünün altını çiziyor ve devlet gelirinin bu satılabilir bürokrasinin gittikçe artan ödemelerine ayrılması ihtimalini vurguluyordu. Önceki feodal sistemin aksine, satılabilirlik devlet sisteminin göreceli üstünlüğünü mümkün kıldı. Hartung ve

menlik) fıkriydi. Eşit derecede önemli diğeri ise, idarenin gittikçe karmaşıklaşması ve kırtasiye işlerinin artmasıyla sayıları gittikçe çoğalan kralın kendi adamlarının baskısıydı. Yeni bir sınıf ortaya çıkıyordu. İktidarın araçları olan kanun ve kalem adamları. O sırada hükümet personeli kadroları, artık kendi gücüyle hareket edebilen bir otoritenin kolektif emanetçisi olarak kralın şahsını kapamaya gölgelemeye başladı...” *Le Moyen Age*, s. 372-373.

- 16 “Büyük siyasi aygıtlar imajı yanıltıcı olabilir. On altıncı ve on beşinci yüzyıl aygıtlarını karşılaştırsak hacimlerinin aşırı arttığını görürüz. Fakat bu hâlâ görecelidir. Çağdaş zamanları ve devlet için çalışan muazzam memur kitlesini düşünürsek, on altıncı yüzyıldaki ‘memur’ sayısı gülünecek derecede küçüktür.” Braudel, *La Méditerranée*, II, s. 37.

- 17 Age, s. 29.

Mousnier'in dediği gibi "Göründüğünün aksine, memuriyetlerin satılabilmesi çoğu zaman mutlak monarkın lehineydi."¹⁸

Kral tarafından gerçekçi alternatifler arasında siyasi bir tercih yapıldı. Rasyonel bir bürokrasi oluşturabilmesi için, devlet bürokrasisinin ürettiğinden başka kesin para kaynaklarına ihtiyaç duyuyordu. K. W. Swart'a göre on altıncı yüzyılda monarkların elinde olmayan şey, sonraki yönetimlerin aksine, "gelirlerinin özel bir kısmını, faize güvence göstermede" borç senedi olarak düzenleyebilme imkânıydı.¹⁹ Kısır bir döngüye yakalanmışlardı, çünkü bu imkânı elde edebilmek için önce daha güçlü bir devlet aygıtı oluşturmak zorundaydılar. Memuriyetin satılabilirliği hem doğrudan bir gelir (memuriyetin satılması) hem eleman ihtiyacının karşılanması anlamına geliyordu. Tabii ki bu o zaman kendi çıkarlarını düşünen toplu bir satılabilir memurlar grubunun oluşmasına neden oldu.²⁰ Hiç şüphesiz satılabilirlik Richard Ehrenberg'in de belirttiği gibi, gittikçe artan bürokrasinin geliri tükettiği ve borç ürettiği, devletin daha büyük parasal sıkıntıya düştüğü "kısır bir döngü" oluşturmaktadır.²¹ Çözüm, daireyi yukarı yönlü bir spirale dönüştürmekti ki bu sayede bürokrasi aygıtı idare masraflarından daha büyük bir artı değeri halktan çıkaracak derecede etkin çalışabilecekti. Kimi devletler bunda başarılı oldu. Diğerleri başaramadı. Buradaki en önemli ayırt edici faktör dünya-ekonomilerindeki rolleri oluyordu.

- 18 "İspanya krallarının belediye idarelerini korumaları altına almasına Fransa'da XII. Louis, I. Francis ve II. Henry'nin, IV. Henry ve XIII. Louis'in Saray ve şirketler üzerinde böyle güçlü bir etki aracına sahip olmasına imkân veren budur. Memuriyetlerin satılabilirliği ancak Avusturya Taht Savaşı'ndan sonra (1748) dayanılmaz olmuştur." Hartung and Mousnier, *Relazioni del X Congresso*, IV, s. 48.
- 19 K. W. Swart, *Sale of Offices in the Seventeenth Century* (The Hague: Nijhoff, 1949), 117.
- 20 "Monarşide maliyeye uygunluk kuralı geliştikçe devletteki maliye memurlarının önemi de arttı. Memuriyetlerin satılabilirliği geliştikçe maliye memurlarının sayısı da katlandı. Kendilerine daha fazla kazanç elde etmeyi garanti altına alma görüşüyle otoritelerinin çapını genişlettiler." G. Pages, "Essai sur revolution des institutions administratives en France du commencement du XVIe siecle à la fin du XVIIe", *Revue d'histoire moderne*, n.s. No. 1, Janv-feur. 1932, 26.
- 21 "Prenslerin aşırı borçlanmaları daha önce gördüğümüz nedenlere bağlıydı. Bu borçlar vergi mültezimliği ya da bireysel gelir kaynaklarını rehin vermeden taşınamıyordu. Bu mali sistemin korkunç derecede bozulmasına neden oldu. Bu, şartlar devam ettiği sürece kaçınılmaz bir durumdu. Sonuçta borçlar katlanarak birikti." Richard Ehrenberg, *Capital and France in the Age of the Renaissance*.

Yukarı yönlü spiral şu şekilde işliyordu: Ortaçağların sonunda kralın soylu sınıf üzerindeki ekonomik baskısıyla elde ettiği geçici avantajlar bir ‘bürokrasiyi satın almaya’ başlamayı mümkün kıldı. Bu daha sonra daha çok vergi koymayı ve daha çok ödünç almayı sağladı. Ekonomik dönüşümün dünya artı değerinin oransız paylaşımını sağlayacak şekilde devam ettiği bölgelerde devletler, paraya sahip olmanın geleceğe dönük olarak verdiği güven hissinden kaynaklanan bir refleksle, vergi koymayı ve ödünç almayı daha kolay bulur oldu. Devletler artan bu gelirleri baskı güçlerini arttırmak için kullandı, bu da onlara deyim yerindeyse ‘devletin baskı potansiyeline olan güven’ hissini arttırdı.

Bu; ulusal borçların, yani açık devlet bütçelerinin, ortaya çıkmasına neden oldu. Eski dünyada ulusal borç kavramı bilinmiyordu ve bu ortaçağlarda mümkün değildi. Çünkü merkezi yönetimler zayıftı ve iktidarın devamlılığı şüpheliydi. Bu ekonomik olguya ilk defa ancak on altıncı yüzyıl Fransa’sında I. Francis dönemiyle rastlıyoruz.²² Zira ulusal borçlar, ancak devletin insanların borçlarını geri almayı geciktirmeye ya da onları daha uygun zamanlarda toplamaya ve aynı zamanda da grupları mevcut artı değeri aynı ya da çeşitli yazılı işlemler olarak ödünç vermeye zorlayabildiği zaman var olabilir. Bu, krallığın artan gelirlerini garanti altına alma arzusunun bir parçasıdır. Krallık devlet mekanizmasını kurmak için paraya ihtiyaç duyuyordu ve bu parayı elde etmek için yeterli devlet mekanizmasına sahipti. Bununla birlikte uygulanan sistem henüz, devletin uzun vadeli vergi temelini güçlendirmeyi amaçlayan bir politika olan “merkantilizm” ya da devletin kısa vadeli gelirlerini arttırmayı amaçlayan bir politika olarak tanımlayabileceğimiz, Martin Wolfe’un ifadesiyle²³ “fiskalizm” değildi.

22 Bkz. Earl I. Hamilton, “Origin and Growth of the National Debt in Western Europe”, *American Economic Review* XXXVII, 2. May, 1947, 118-130. Bu ifade şu anda mevcut devletlerden söz ediyorsak doğrudur. Gerçekte, çoğu modern olguda olduğu gibi Rönesans dönemi İtalyan şehir devletlerinde ön deneme vardı. Marvin B. Becker Floransa’daki bir kamu borcunun 1303’de cüzi bir yekûndan 1427’de neredeyse Floransa nüfusunun toplam varlığına eşit bir miktara ulaştığını tespit eder. Bkz. “Economic Change and the Emerging Florentine Territorial State” *Studies in the Renaissance*, XIII, 1966, 7-9.

23 Martin Wolfe. “Fiscal and Economic Policy in Renaissance France,” *Third International Conference of Economic History*, Munich 1965 (Paris: Mouton, 1968), 687-689. Bkz. Fernand Braudel: “Devletler -en azından yaşayan, zenginleşen ve özellikle de kara ve deniz savaşlarının eritici masraflarına dayanabilenler- on altıncı yüzyılda başlayarak ve bu yenilenme çağında daha bir görkemle, ekonomik hayata egemen

Bu evrede ciddi bir devlet maliyesi mekanizmasının *yokluğu* hâlâ göze çarpıyordu; bu, sonraki devletlerle karşılaştırıldığında on altıncı yüzyıl devletinin Braudel'in deyişiyle, "bir başka zayıflık işaretiydi."²⁴ Bununla beraber, malî bir idareci olarak devletin zayıflığı, ulusal borçların devletlerin ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek için özel bir beceriye sahip ekonomik aktörler olarak gittikçe artan özerk çıkarlarını yansıttığı gerçeği kadar önemlidir.

Fazla paranın, onu toplamak için kullanılan idari mekanizmanın masrafları çıkarıldıktan sonra, belki de en önemli kullanım şekli sürekli ordular oluşturmaktı. Bir defa daha devletlerin personeli sağlama şekli onları satın almadı. "Satılabilir" bürokratların karşılıkları 'paralı' askerlerdi.

Peki ama kim satın alınacaktı? Kim olursa değil tabii ki, çünkü paralı asker olmak zaman zaman ödüllendirici olsa da tehlikeli bir meslekti. Genel anlamda tercih edilecek bir iş değildi. Bu işi daha iyi yapanlar canla başla çalışanlardı. Sonuçta, Avrupa'nın yeni iş bölümünün ayrılmaz bir parçası olarak, devşirme, coğrafi ve sosyal açıdan çarpık bir meslekti.

Batı Avrupa'daki nüfus artışı daha önce de belirttiğimiz gibi "işsiz" güçsüz, serseri bir takımın oluşmasına neden olmuştu. Her yerde bir "lumpen proleter oluşum" vardı. Bunlar kurumsallaşmasını çok iyi tamamlayamamış olan devletler için bir tehdit unsuruydu. Bunların bir kısmını orduya almak birçok işlevi birden yerine getirdi. Bu kimilerine iş imkânı sağlarken, bu grubu diğerlerini baskı altına

olur, onun formunu bozar ve onu bir dizi sınırlamaya tabi tutar; onu kendi ağlarında tutar. Her şeyi arzularla, devletlerin zayıflığıyla, istikrarsız oyunları ile açıklama eğilimi büyüktür. Fakat tarih hiçbir zaman tek yanlı değildir. Yine de, o zaman çok modern olan, kolaylıkla büyük ölçekli ticari kapitalizm çerçevesinde işler olarak tanımlayabileceğimiz ekonomik hayatın bir kısmının devletin mali iniş çıkışlarıyla bağlantılı olduğu; devlet tarafından harekete geçilip gözetilen ve ikincisinin aç gözlülüğü ve çok ağır kamu harcamalarının kaçınılmaz kısırlılığıyla sürekli olarak felce uğratıldığı önermesi somut tezlerle savunulabilir. Tarihin büyük güçleri olan bu aç gözlülük ve bu etkisizlik on altıncı yüzyılın kötüye gidişinde rol oynadı." "Le pacte de ricorso au service du roi d'Espagne et de ses preteurs à la fin du XVIe siècle." *Studi in onore di Armando Saporiti* (Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957), II, 1115.

- 24 "Büyük devletler henüz vergi ödeyen bütün kitleyle tam bir bağlantı içinde değildir ve bu nedenle onları istediği gibi sömürememektedir: Böylece ortaya özgün mali, parasal zayıflıklar çıkmaktadır. On altıncı yüzyılın sonunda devletler İtalya'daki birkaç yer dışında hâlâ hazine ya da devlet bankalarına sahip değildi." Braudel, *La Méditerranée*, II, s. 39.

almak için kullandı.²⁵ Bu, kralların eline lordları kontrol altına almak ve aynı zamanda onları korumak için yeni silahlar verdi. V. G. Kiernan paralı askerlerin kaç tanesinin Batı Avrupa'nın Gascony, Picardy, Brittany, Galler, Korsika, Sardunya, Dalmaçya gibi "az gelişmiş" köşelerinden geldiğini belirtmiştir. "Tümüyle ele alınacak olursa bu devşirme bölgelerinin çarpıcı sayıdaki bölümü Avrupa'nın Keltler ve Basklar gibi yerli halklarının oturduğu kenar bölgelerindeki dağlık yörelerde bulunuyordu."²⁶ Ve hepsinden öte, bunların İsviçre'den olduğu görülmektedir.²⁷

Kiernan bu devşirme örüntüsünün sadece on altıncı yüzyılın sosyal patlamasını kontrol etmekten doğrudan sorumlu olmakla kalmayıp²⁸ en az birincisi kadar önemli olmakla birlikte daha zor fark edilen

25 Fritz Redlich iki tür paralı asker bulunduğunu vurgular: Önce hiç şüphesiz ayaklanmış bireyler -o zamanın diliyle *fahrendes Volk*, ya da başıboş insanlar gelmektedir. Ayrıca, İsviçre ve Almanya'da kendi ana topluluklarında kök salmış daha yerleşik bir tür vardır. Bunlar acil durumlarda göreve çağrılan milislere benzetilmektedir. "The German Military Enterpriser and His Work Force" I, *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, Supp. No. 47, 1964, 115-117.

26 V.G. Kiernan, "Foreign Mercenaries and absolute Monarchy" *Past & Present*, No. 11 Apr. 1957, 66-83.

27 "Avrupa için örnekliği tartışılmaz olan Fransa'da XIV. Louis, 1474'de İsviçreli yabancı askerleri Kantonlarla anlaşarak hizmetine aldığı zaman, devrime kadar sürecek olan bir sistemi başlattı. Galler İngilizler için neyse, gayet avantajlı biçimde elde hazır duran İsviçre de o zamandan beri, Fransız kralları için odur. (Age, s. 72)" Oton Laskowski İsviçreli paralı askerlerin ününü askeri yeteneklerine bağlar. Bkz. "Infantry Tactics and Firing Power in the XVIth Century" *Teki Historyczne*, IV, 2, 1950, 106-115.

Bunlar Fransa tarafından her zaman aranılıyordu. Zira o zamanlar Fransız piyadesi dikkat çekici biçimde kötüydü. Sir Charles Oman'a göre bunun açıklaması şöyledi. "İsviçreli sabit güçler dışındaki birimler sürekli bir acele içinde yetiştiriliyor, kriz sona erdiğinde de silahsızlandırılıyordu." A. *History of the Art of War*, s. 45. Bu, Fransız piyadesinin neden yetiştirildiğinden daha hızlı biçimde silahsızlandırıldığını sormamıza neden olur. Burada Fransız monarşisinin güçlü bir devlet yaratma çabasını görme نیز mümkündür.

28 "Avrupa hükümetleri bu nedenle yabancı askerlere bağımlıydı. Özellikle iyi yaptıkları işlerden birisi isyancı unsurları bastırmaktı ve sürekli devrim çağı olan on altıncı yüzyılda, bu amaçla sık sık göreve çağırılıyorlardı. "Nerede benim İsviçrelilerim?" Cladius'un yanı sıra başı sıkışan birçok monarkın çığlığıydı. Paralı adamların başını çektiği isyanlar kendi paralı askerlerini kiralayabiliyordu. Bununla birlikte hükümetler bu harekatta genel olarak isyancıları bastırabiliyordu." Kiernan, *Past & Present*; No. 11., 74-75. Paralı asker kullanımının sosyal patlamayı dizginlediği ikinci bir yönü vardır. Bu savaşın yıkımını sınırlıyordu. Oman paralı askerlerin maaşları ödenmediğinde çekip gittiğini belirtir. Bunun askeri taktikler üzerinde doğrudan bir etkisi vardı. Sınır saldırısı yerine bir bekleme taktiği askeri avantaj sağlamak için bastırmaktan çoğu zaman daha başarılıdır. Düşman tarafta huzursuzluk işaretleri

ikinci bir etkisi olduğunu belirtir; eğer hatırlarsak, kendi deyişimizle bir dünya-ekonomisini ele almaktayız:

Paralı asker devşirme kaynakları, komşularıyla karşılaştırıldığı zaman, İngiliz ordusu için çok önemli iki devşirme merkezi olan Nepal ve Pencap'ın uzun yıllar kaldığı gibi, politik olarak durgun kaldı. Despotik Fransa'yla üç asır birlikte yaşama, İsviçre için kötü sonuçlar doğurdu. Kanton siyaseti asker ihracına izin için alınan ücretlerle bozuldu ve soylu gruplar güçlerini halk karşısında gün geçtikçe arttırdı. Alfieri'nin acı biçimde vurguladığı gibi, dağların bu hür insanları tiranlığın en başta gelen bekçi köpekleri oldu. Eğer İsviçre, Köylü Savaşı'nın yapıldığı 1524'te, elli yıl öncesinde olduğu kadar devrimci bir güç olsaydı, Avrupa tarihi farklı bir şekilde yazılabilirdi.²⁹

Paralı askerler çoğu kez doğrudan devletler tarafından bile devşirilmiyordu. Mevcut mekanizma buna izin vermiyordu. Bunun yerine devlet kâr amacı güden “askeri girişimcilerle” anlaşma yapıyordu. Redlich bunun en kârlı sermaye birikim aracı olduğunda kuşkuludur; zira “eğer gelirleri olağanüstü derecede yüksekse o zaman tipik olarak harcamaları da muazzamdı.”³⁰ Fakat bu, devlet kurumunun kapitalizmin doğuşunu nasıl etkilediğinin kanıtlarından biridir. En azından kısa vadede “kaynakların yetersiz kullanımının kronikleştiği bir toplumda gittikçe artan askeri harcamalar, çoğu zaman diğer türden daha çok üretilmesini teşvik etmiş, bu sayede savaş zamanları artı değer miktarı artmıştır.”³¹ Fakat askeri girişimde ticaret ve üretimden daha fazlası söz konusuydu. Sistem kredi de yaratıyordu. Zira sadece prensler bankerlerden borç almakla kalmıyor, sermayeleri Fuggers gibi büyük tüccar bankerler tarafından sağlanan askeri girişimciler de aynı şeyi yapıyorlardı. Bu Otuz Yıl Savaşları'na kadar böyle kalacaktı.³²

gören askeri komutanlar çoğu zaman sadece vaktin geçmesini beklerdi. “Zira birkaç haftalık yokluk ve iflas muhalif kesimi yok edecektir.” Oman, *A History of the Art of War*, s. 38.

29 Kiernan, *Past & Present*, No. 11, s. 76.

30 Redlich, *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, s. 401.

31 Frederic Lane bu görüşü H. John Habakkuk'a atfeder. Lane şu çekinceyi ekler: “Uzun vadede, diğer şeyler eşit kalmak şartıyla, yüksek askeri harcamalarla yüksek bir kaynak istihdamı düzeyine ulaşabilen bir toplum, aynı kaynak istihdamı düzeyine daha az askeri harcamayla ulaşabilirse eğer daha az artık ürettiği söylenemez mi? *Venice & History*, s. 422. fn. 11. Tabii ki fakat mesele son “eğer” dedir.

32 Bkz. Fritz Redlich, “Military Entrepreneurship and the Credit System in the 16th and 17th Centuries.” *Kyklos*, X, 1957, 186-188.

Bunun yanında, paralı ordular fakirler için iş imkânı ve girişimci-ler için de büyük fırsatlar sunuyordu. Fakat tabii ki hepsi bu değildi. Orduların beslenmesi de gerekiyordu. Tipik olarak gıda maddeleri tüccarları ordulara savaş alanlarında eşlik ediyor ve ayrıca yağma için de aracı oluyorlardı.³³ Alan Everitt'e göre ordunun erzakını temin etmek Tudor İngilteresi'nde³⁴ yöresel tahıl üretimi için en önemli teşvik kaynağı olmuş ve hatta dış ticareti dahi özendirmiştir.³⁵ Devletlerin ayrıca büyüyen bürokrasilerinin gıda ihtiyaçlarını karşılama gibi bir sorumluluk duyduğu dikkate alınırsa bu daha makul görünebilir.³⁶ Bu nedenle, kapitalizmin yayılması devletin kısa vadeli ihtiyaçlarına hizmet eder hale gelmiştir.

Monark, sivil bürokrasiyle ilgili olarak, bir çıkmazın içindeydi. Askeri girişimci monarkın güç arayışında vazgeçilmez bir yardımcıydı. Ayrıca artı değerın hatırı sayılır bir kısmını emiyordu. Hiç şüphesiz askeri girişimci, kralın soylu bir *vasaldan* daha güvenilir bir temsilcisiydi, fakat sonuçta o da temelde kendi çıkarlarını gözetiyordu. Parası kalmayan prenze lanet olsun!³⁷ Ancak, bunun gerçekleşme olasılığı da yine devletin dünya-ekonomisindeki rolünün dogrudan bir işleviydi.

33 Bkz. Redlich, *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, Suppl. No. 39. s. 49-50.

34 Bkz. Alan Everitt "The Marketing of Agricultural Produce", *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, y.h. 1500-1640 (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967), 521-522.

35 "Savaş zamanı Tudor ordularının ihtiyaçlarını karşılamak için üretimlerini arttıran ya da ekim alanlarını genişleten İngiliz çiftçileri barış sağlandığında kendilerini büyük bir artıka yüklenmiş buluyordu. Bütün olasılıklar içerisinde savaş zamanı tecrübeleri, Avrupa pazarlarından yararlanma çaresini önerdi ve üretim İngiliz askerlerinden Fransızlara ya da Flaman zanaatkâra aktarıldı." (Age, s. 524)

36 "Özelleşmiş devlet çalışanları-kadroları oluşturulması, devletin doğrudan sorumlu olduğu aç karınların sayısını katladı." Charles Tilly, "Food Supply and Public Order in Western Europe", s. 20. Bkz. Ayrıca s. 36-40.

Bkz. C. S. L. Davies: Sanayi öncesi çağda hükümetlerin karşılaştığı problemler, savaş alanındaki bir orduya erzak temini kadar güç olabiliyordu." "Provisions for Armies, 1509-50: A Study in the Effectiveness of Early Tudor Governments", *Economic History Review*, 2nd, ser., XVII, 2, 1964, 234.

37 "Aslında savaş lordunun en kötü riski, askeri girişimcinin ve bu arada işgücünün, efendilerinin siyasi hedefleri pahasına kendi paralarının ödenmesini isteyebilmesidir. Savaş lordu borçlarının ödenmemesi ya da geç ödenmesiyle, parası ödenmemiş bir girişimci ya da emek gücü tarafından kendisi için yürütülen savaşı kaybetme riski yaratmış olur." Redlich, *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, s. 69.

Ordular, her durumda kendileri için bir noktaya kadar ödeme yapıyordu. Zira daha fazla verginin hayata geçirilmesini sağlamışlardı. Bu “vergilerin ağırlığı neredeyse tamamen halkın-özellikle de kırsal alanda yaşayanların sırtına binmişti.”³⁸ Halk kızdı ve kızdığı oranda da isyan etti.³⁹ Sonra bu isyanları, ellerinden geldiği kadarıyla, bastırmak için ordular çıkageldi. En kolay isyan şekli, devletlerin başa çıkması en zor olduğu için haydutluktu ve bölge ne kadar dağlıksa bu da o derece daha kolaydı.⁴⁰ Devlet polisi, merkezi bölgeler dışında bununla başa çıkamayacak kadar zayıftı ve bu haydutluk kimi geleneksel senyörlerin yeni devletlere karşı çıkmasında deren bir yankı buldu.⁴¹

Hiç şüphesiz, Delumeau’nun da belirttiği gibi, “haydutluk çoğu zaman kırsalın şehir karşısında ayaklanmasıydı.”⁴² Fakat kırsalda kim ve en önemlisi de ne zaman ayaklanıyordu? Köylülerin haydutluk olaylarına karışması, tahıl üretiminin az olduğu zamanlarla oldukça yüksek bir ilişki katsayısı göstermektedir.⁴³ Tabii ki bir yiyecek ayaklanması olduğunda bu harekete çok fakir olanlar katılacaktı, fakat özellikle Akdeniz bölgesinde haydutluk hareketinin merkezinde çok fakirler yoktu. On altıncı yüzyılın sonlarında, gerçekleşmekte olan ‘yeniden-feodalleşmeye’ ve topraklarının ‘yarı-periferileştirilmesine’ karşı protesto biçimini haydutlukta bulanlar, yeni doğan küçük

38 Genicot, *Cambridge Economic History of Europe*, I, s. 700.

39 Braudel on altıncı yüzyılın ilk kısmının çok canlı olduğunu, sonra 1500’den 1600’e kadar oldukça sakin geçtiğini belirtir. Braudel şu yorumu yapar: “Dolayısıyla, II. Philip devrinde devletlerin sağlamlığının bu sessizliği, bu genel ihtiyatı açıklaması mümkündür. Güvenlik güçleri de çok sertti...” *La Mediterranee*, II, s. 80.

40 “Böylece, on altıncı yüzyıl sona erdiğinde her yerde insanlar ve sınırlamalarla aşırı dolu olan Akdeniz’in dağlık kesimi özgürlüğünü kazanmak için patladı. Bu yaygın savaş haydutluk adını verdiğimiz (anlamı müphem) gizli ve çok uzun sosyal savaşla karışıklaşır ve gözlerinizde bulanıklaşır. Alplerde ve Pirenelerde, Apeninlerde ya da başka dağ sıralarında, denizin nefes alma fırsatı bulduğu bu dönemde, bu muazzam dağ öfkesi boyunca, Hristiyan ya da Müslüman, ortak bir kader çizilebilir.” (Braudel, *age*, s. 93)

41 “Deniz korsanlarının (*la course maritime*) arkasında şehirler ve kasabalar vardı. Karayolları haydutlarının arkasında ise maceracıları destekleyen senyörlerin sürekli yardımı vardı. Çetelerin başında ya da arkasında gerçek bir senyör bulunuyordu. Olayı çok basite indirgemeyelim: Yaygın ve birçok çeşidi olan haydutluk kimi soylularca da kullanılıyordu. Fakat sadece diğer soylulara yönelik olarak. Zira çetecilik sadece soyluların belli bir ögesinin kriziyle bağlantılı değildi. Bu köylü tabanı olan bir kitle hareketiydi.” (*Age*, II, s. 88-90)

42 Delumeau, *Vie economique*, II, s. 547.

43 Bkz, *age*, II, s. 543, 546-547, 608, 625.

toprak sahibi çiftçilerdi.⁴⁴ Bu gibi ülkelerde kötü hasat yıllarına karşı direnme araçları büyük toprak sahiplerinden daha az olan, Güney İtalya'daki *massari* gibi, özellikle küçük girişimciler, kırsal bölgedeki fakir sınıfların derecesine hızlı bir iniş yapmaktan korkuyor ve bu nedenle ilk düşmanları olarak gördükleri büyük toprak sahiplerine karşı haydutluk yapıyorlardı.⁴⁵

Haydutlukta yer alan bir diğer unsur da tabii ki soylu sınıfının bir kısmıydı, ama hangileri? Bunların ekonomik dalgalanmalardan olumsuz etkilenenler olduğu görülmektedir. Paralı askerler bahsi-mizde, çitlemeye yönelik çeşitli girişimlerle birlikte ortaya çıkan nüfus artışının, bir aylıklık ve serserilik problemine neden olduğunu ve paralı askerlerden oluşan orduların, diğer amaçlar yanında, bu “ser-serilerden” bazılarını diğerlerini kontrol altında tutmak için istihdam etmeye yaradığını belirtmiştik. Paralı ordular toprak sahiplerini güçlendiriyordu. Aynı mantıkla, geleneksel soylu sınıfını da sadece kralın iradesini egemen kılacak kadar etkili güçler tesis etmekle değil, aynı zamanda daha küçük soylular için de bir istihdam boşluğu yaratarak, zayıflattı.⁴⁶ Tabii ki, birçok bölgede fakirleşmiş şövalyeler

44 Rosario Villari Güney İtalya'daki tarımsal içe kapanmanın etkisini yorumlar: “Protestan reformasyonunun yayılmasına eşlik eden kırsal isyan dalgalarından zarar görmeyen güney kırsalı, artık feodal toprak vergilerinin daha ağırlaştırılmış biçimde yeniden konulmasına ve Kilisenin ekonomik ve finansal olarak yeniden örgütlenmesinin çağdaş gücüne tepki gösteriyordu. Buradaki önemli nokta, harekete katılanların fakir işçilerden çok, kırsaldaki yönetim ve sosyal bütünleşmede rol oynayan grupların olmasıydı.

“Bunlar tarımsal girişimciler, *massari*, tahıl üretiminin yarı kapitalist düzenleyicileriydi: Bunlar 16. yüzyıldaki uygun şartların seküler evresi boyunca kâr elde etmiş, kısmen ücret erimesinin meyvesini toplam ve dolaylı olarak soyluların finansal krizinden ve kentsel burjuvazinin gelişmesinden yararlanmıştı. Bu sırada ücretli işçi, küçük ya da orta büyüklükte mülk sahibi, tarımsal girişimciydi. Zengin burjuvazininin oldukça farklı bir çehresi olan *massari*, krallığın birincil üretiminde ve otlaklarda çok önemli örgütsel bir işleve sahipti.” *La rivolta antispagnola a Napoli: Le origini (1581-1647)* (Bari: Laterza, 1967), 61.

45 Age, s. 61-62.

46 George Rusche ve Otto Kircsheimer bu durumun sonuçlarını resmetti: “Ucuz paralı asker arzı, şövalyeleri ikinci plana attı ve bu onlara gelirlerinin önemli bir bölümüne mal oldu. Bazıları iki kat zarar gördü. Zira özellikle alt sınıflarda olanlar toprağın veriminin düşmesi ve köylülerin sefaleti nedeniyle kiralalarını ödeyemez hale düştüler. Bu kalıtsal fakat topraksız şövalyelerin birçoğu, tebaalarının daha küçük ölçekte yaptıkları gibi yol kesiciliğe başladılar. Buradaki temel fark yoksul köylüler açıkça haydutluk yaparken şövalyeler amaçlarını meşru savaş ya da şehir tüccarlarından fakirleştirilmiş kitlelerin öcünü alma bahanesi altına gizliyorlardı.” *Punishment and Social Structure* (New York: Russell & Russell, 1939), 13.

için başka bir seçenek daha vardı. Kralın hizmetine girebilirlerdi. Bunun yanında, kralın daha güçlü olduğu yerlerde haydutluk çok daha zordu. Prensın zayıf olduğu yerde, onun zayıflığı haydutluğu daha kârlı ve alternatif hizmetleri daha az mevcut kıldı. Bu anlamda haydutluk zımnî olarak ‘geleneksel’ direniş biçimlerine kaçıştan ziyade, daha güçlü bir devlet talebiydi. Bu bir muhalefet biçimiymi ve bazı durumlarda “krallıkta var olan en büyük muhalefet gücüydü.”⁴⁷ Fakat bu, modern devlet çerçevesi içerisinde bir muhalefetti.

Bu nedenledir ki haydutluğu devlet otoritesine yönelik geleneksel feodal bir muhalefet biçimi olarak görmek ciddi bir yanlış olmaktadır.⁴⁸ Bu daha çok, devlet otoritesinin yetersiz gelişiminin, devletin, ekonomik ve sosyal kargaşa sonucu yerlerinden olan insanların zararlarını karşılamadaki yetersizliğinin, devletin enflasyon, nüfus artışı ve yiyecek kıtlığı zamanlarında gelir dağılımında eşitliği sağlama konusundaki isteksizliğinin sonucuydu. Haydutluk bu anlamda devletin kendisinin, hem kimi soyluların geleneksel haklarını (ve dolayısıyla da refah kaynaklarını) ve yeni bürokrasileri beslemek için kimi köylülerin ürünlerini ellerinden almak hem de devletin kendi içerisinde, bir kısmını elde etmenin çok daha cazip hale geldiği bir zenginlik yaratarak ortaya çıkardığı bir olguydu. Haydutluk, Avrupa dünya-ekonomisinin oluşturulması sonucu ortaya çıkan muazzam ekonomik kaynakların yeniden dağıtılmasının neden olduğu karmaşanın belirtisiydi.

Siyasi organizmalar kısmî bile olsa bir meşruiyete ulaşabildikleri derecede her zaman daha istikrarlıdır. Meşruiyet süreci analizlerinde, hükümetlerle halk kitleleri arasındaki ilişkiye neredeyse özel bir bakışın neden olduğu büyük bir şaşırtıcılık mevcuttur. İnsanlık tarihindeki çoğu hükümetin, sömürülen, baskı altında ezilen ve hükümetleri tarafından kötü muameleye tabi tutulanların çoğunluğu tarafından “meşru” görüldüğü şüphelidir. Kitleler kaderlerine razı olabilirler ya da mutsuz biçimde homurdanıp değişim isteyebilirler veya geçici iyi talihlerine şaşırabilir veya aktif olarak isyan edebilirler. Fakat hükümetler takdir edilmeyerek, sevilmeyle ve hatta

47 Villari, *La rivolta antispagnola a Napoli*, s. 58.

48 “Haydutluk olgusunu devlete yönelik feodal tepki kavramıyla ilişkilendirmek bu tarihsel durumun gerçeklerine uymamaktadır. On altıncı yüzyılın sonu devletin baronlara karşı büyük baskı uyguladığı bir dönem değildir. Roma’da dahi Papa’nın büyük toprak sahiplerince (*eudatah*) gasp edilen malları ve hakları geri verme teşebbüsü, 1581’de gaspçıların kesin başarısıyla sona ermiştir.” (Age, s. 60)

desteklenmeyerek ömürlerini sürdürme eğilimindedir. İşte on altıncı yüzyıl Avrupa'sında olan da tam olarak buydu.

Meşruiyet kitleleri değil kadroları ilgilendirir. Siyasi istikrar sorununu devlet mekanizmasını idare eden küçük grubun merkezdeki personeli ve yerel yöneticilerden oluşan büyük grubu, rejimin bu kadroların mevcut olduğuna inandırıldığı uzlaşmayla ulaşılan değerlere göre oluşturulduğu ve işlediğine ve bu rejimin karmaşa olmadan işlevini sürdürmesinin bu kadroların menfaatine olduğuna ikna ettiği oranda var olur. Bu şartlar sağlandığında bir rejimi 'meşru' olarak adlandırabiliriz.

Meşruiyet bir 'ilk ve son defa' meselesi değildir. Sürekli bir uzlaşma meselesidir. On altıncı yüzyılda, monarkların yeni otoritesini meşrulaştırma aracı olarak ortaya çıkan ideoloji, kralların tanrısal hakları şeklindeydi; bu sistem mutlak monarşi olarak adlandırıla geldi. Mutlakiyetçilik bir ideoloji olduğu için, onun iddialarını görünüş değerine göre ele almalıyız. Bu nedenle iddialarının neler olduğunu ve toplumsal yapının gerekleriyle ne kadar uyduğuna incelemek faydalı olacaktır.

İlk olarak, 'mutlak' ne derecede mutlak anlamına geliyordu? Çoğu durumda, monarkın ilan edilmiş iradesini uygulamayı reddetme gibi meşru bir iddiada bulunabilecek hiçbir insan olamayacağı teorisi, hiç de yeni değildi. Bununla birlikte bu dönemde daha önceki ve sonraki dönemlerde olduğundan daha yaygın bir yorum kazandı ve entelektüel kabul gördü. Bununla beraber 'mutlak' hem teori hem de gerçek açısından yanlış bir terimdir. Teoride, mutlak sınırsız anlamına gelmiyordu, zira Hartung ve Mousnier'in belirttiği gibi "ilahi ve tabii yasalarla sınırlanıyordu." Onlara göre "mutlak" "sınırsız" olarak değil daha ziyade "kontROLSÜZ" (*pas controlee*) olarak yorumlanmalıydı. Monarşi, geçmişin feodal güç dağılımına karşı olmak açısından mutlaktı. "Despotluğu ve tiranlığı ima etmiyordu."⁴⁹ Aynı şekilde, Maravell de "modern devletin ne başlangıç ne de onu izleyen dönemlerinde 'mutlak monarşinin sınırsız monarşi anlamına gelmediğini belirtmektedir. O göreceli bir mutlaklıktı."⁵⁰ Uygulamadaki temel iddia, monarkın yasanın sınırlamalarıyla sınırlandırılmaması gereği idi: *Ab legibus solutus*.

49 Hartung and Mousnier, *Relazioni del X Congresso*, IV, s. 8.

50 Jose A. Maravell, "The Origins of the Modern State" *Cahiers d'histoire moderne* VI, 4, 1961, 800.

Iddialar ne olursa olsun, monarkın yetkileri aslında sadece te-oride değil gerçekte de oldukça sınırlıydı. Kralın gücü birçok du-rumda, üzerinde daha fazla anayasal ve ahlâkî sınırlamalar bulunan bir yirminci yüzyıl liberal demokrat yöneticisinden çok daha azdı. Bir kere, yirminci yüzyılın devlet aygıtı arkasında, artan sınırlama-ları karşılayacak derecede örgütsel bir kapasite vardır. “Mutlak” bir monarkın gerçek gücünü anlamak için, onu zaman ve mekânın si-yasi gerçeklikleri bağlamında değerlendirmemiz gerekmektedir. Bir monark, siyasi muhalefet ortaya çıktığında, devlet içerisindeki diğ-er güçlere karşı makul bir üstünlük kurma olasılığına sahip olduğu de-recede mutlaklı.⁵¹ Fakat on altıncı yüzyıldaki en güçlü devletler bile, tebaasının sadakatının önceliği bir yana; sınırları içerisinde güç araç-larına ya da zenginlik kaynaklarına hükmetmeye,⁵² açık bir önem vermek zorunda kalmışlardır.

Sosyal bir güç olarak devletin ve onun ideolojisi olarak da mut-lakıyetçiliğin ortaya çıkışı, ulus ve ulusçulukla karıştırılmamalı-dır. Bir dünya-sistemi içerisinde güçlü devletlerin oluşturulması, hem güçlü devletler hem de periferi içerisinde ulusçuluğun tarihsel bir ön şartıydı. Ulusçuluk bir devletin üyelerinin kolektif bir daya-nışmanın bütün gerekleriyle birlikte, bir statü grubu, vatandaş ola-rak kabul edilmesidir. Mutlakıyetçilik ise en başta bu sıfatla devletin varlığını sürdürmesine önem verir. Birincisi tanım gereği kitlesel bir duygu iken, ikincisi devlet aygıtıyla doğrudan ilgili küçük bir grup insanın duygusudur.

Güçlü bir devletin savunucuları hiç şüphesiz zamanla ulusal duy-guyu amaçlarına ulaşmada somut bir pekiştirici olarak kullanacaktı.

51 Erik Molnar şu dikkatli tanıımı yapar: “Mutlakıyetçilik, devletin gücünün temel ve etkin olarak, hükümdar tarafından kontrolü altındaki askeri ve bürokratik organi-zasyonun yardımıyla, ülkenin bütünü üzerinde uygulandığı siyasi bir rejimdir. Bu tanım temel bir kriter olarak etkin güç kavramını içermektedir. Bu genellikle, ken-dine rakip çıktığı zaman, örneğin bir parlamento ya da kalıtsal bir bürokrasi tara-fından ifade edilen karşı istekleri bastırır.” *Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme*, *XIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques: Rapports, IV: Methodologie et Histoire contemporaine* (Wien: Verlag Ferdinand Berger & Sohne 1965), 155.

52 “Kraliyetin on altıncı yüzyıldaki gücünün sınırlarını hiçbir şey, hükümetlerin sürekli bir finansal kriz içinde bulunmaları, en çok ödeme gücüne sahip olanların servetle-rinden para sızdıramamaları ve ne zaman yeterli bir gelir kazanmaya çalışsalar çok masraflı bir isyanı bastırmak zorunda kalmaları kadar açık biçimde gösteremez.” William J. Bouwsma, “Politics in the Age of the Renaissance”, *Chapters in Western Civilization*, 3rd ed. (New York: Columbia Univ. Press, 1961), I, 233.

Ayrıca belli ölçüde daha on altıncı yüzyılda üzerinde çalışacakları bir şeyleri vardı.⁵³ Fakat bu kolektif duygu mevcut olduğu ölçüde topluluğun bütününe değil genellikle prensin şahsına yöneltildi.⁵⁴ Mutlak monark ‘kahraman’ bir kişilikti.⁵⁵ Tanrılaştırma süreci zaman geçtikçe daha da yoğun bir hal alıyordu. Bu, ayrıntılarla dolu saray seremonilerinin geliştirildiği bir dönemdi, monarkı sıradan işlerle temastan uzak tutmak (ve tesadüfen de saray aristokratlarının istihdamı ve bu şekilde onları denetlenecek ve kontrol edilecek kadar yakında tutmak) daha iyiydi.

Ulusçuluğun burjuva arasında ilk gerçek savunucularını bulması, merkantilizmin çatısı altında on yedinci yüzyılın sonunda ve on sekizinci yüzyılda gerçekleşti.⁵⁶ Fakat on altıncı yüzyılda, burjuvanın çıkarları henüz devlete bağlı değildi. Çok büyük sayıda burjuva, kapalı değil açık ekonomilerle ilgileniyordu. Devlet kurucuları için de olgunlaşmamış ulusçuluk, etnik ve toprak bütünlüğüne dayalı çok küçük bir varlık etrafındaki kristalleşmeyi tehlikeye atıyordu. Erken dönemlerde devletçiliğin neredeyse ulusçuluk karşısı olduğu söylenebilir, zira ‘ulusçu’ duyguların sınırları, monarkın devletin sınırlarından çoğu zaman daha dardı.⁵⁷ Ancak çok daha sonra

53 53. “Ne on beşinci ne de on altıncı yüzyılda gerçek bir ulusal gelenek yoktu. Ancak kralların kendi amaçlarına alet ettikleri, iktidara yapışıp kalmalarını meşrulaştırdıkları ve herkesin özgürce katılarak bir şey yaptıkları bir cemaat duygusu mevcuttu;” Maravell, *Cahiers d'histoire moderne*, VI, s. 796.

54 “16. yüzyılda devlet fikrini sürekli işleyen hukukçular ve ideologlar genellikle halktan çok (Machiavelli’nin kullanımındaki) Prensten, kolektiflikten çok, otoriteden söz ediyordu...

“Bu nedenle şu hareket noktası üzerinde düşünmeliyiz: Devlet kendi başına var değildir. O ilk planda yeni bir otorite biçiminin temel anlamda teyididir: *Hükümdarın halk gücü*.” Georges de Lagarde, “Reflexions sur la cristallisation de la notion d’Etat au XVIe siecle”, Enrico Castelli, y.h. *Umanesimo e scienza politica* (Milano: Dott. Carlo Marzorati, 1951), 247-248.

55 “Antikite modası on altıncı yüzyılda Roma kanunlarının yeni gücünü ilan eder ve buna kahraman, gücü her şeye yeten ve çok merhametli yarı Tanrı fikrini ekler. Kahraman, halkın kendisini teslim etme gereği duyacağı bir varlık modelidir.” Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siecles*, s. 96-97.

56 “Çok esnek karışık formül için salt ekonominin taban karşılığında bir yer vardır: Pazar, burjuvazinin ulusçuluğu ilk öğrendiği okuldur.” Pierre Vilar, *La Catalogne dans l’Espagne moderne*, I (Paris: S.E.V.P.E.N., 1962), 34.

57 “Batılı devletlerin halklarından birçoğu, özellikle başkente yakın olanlar, kendilerini kralın, bugün *Staatsvolk* olarak isimlendirebileceğimiz bir şeye sahip kendi özel tebaası gibi hissetmeye başlıyordu. Güçlü tebaalarını kontrolü altına almaya çalışan bir kral, onlara karşı orta sınıfları sürebilir, fakat aynı zamanda toprakları üzerindeki

devlet aygıtını yönetenler, baskın etnik grubun dışta kalan bölgeleri 'asimile' ettiği 'bütünleştirilmiş' devletler⁵⁸ kurmaya çalışacaklardı.

On altıncı yüzyılda, birkaç devlet siyasi gücün merkezileştirilmesinde ve bu merkezileşmenin meşruiyetinin kabulünün, en azından kısmen, gerçekleştirilmesinde çok önemli bir ilerleme kaydetti. Bunun büyük oranda gerçekleştiği şartların hatlarını çözmek çok zor değildir. Çeşitli kadrolar, kaynakların kontrolünü elinde tutan çeşitli gruplar, sınıf çıkarlarının siyasi hedeflerini alternatif eylem kanallarında aramaktan ziyade, monarkı ikna etmeye ve etkilemeye çalışarak siyasi olarak daha iyi korunacağını hissettiği anda, göreceli olarak etkili bir monarşik sistemden, göreceli olarak 'mutlak' bir devletten söz edebiliriz.

"Mutlak" yanlış bir vurgu ifade etmektedir, tabii bu kralların vermek istediği bir vurgudur. Mutlakiyetçilik ciddi bir ifade değil söylemsel bir buyruktur. Belki de kralın şahsı üzerine yoğunlaşmayı vurgulamaktan vazgeçip, sadece güçlendirilmiş bir devletten ya da daha çok 'devletten' söz etmek daha akıllıca olacaktır.⁵⁹ İdeolojiyi 'devletçilik' olarak isimlendirmemiz daha uygundur. Devletçilik, devlet aygıtının ellerindeki artan güce yönelik bir taleptir. On altıncı yüzyılda bu mutlak monarkın ellerindeki güç anlamına geliyordu. O bir iktidar talebiydi ve bu talep ona ulaşma çabasının bir parçasıydı. Hiç kimse, onu zamanın gerçek dünyasının tanımı olarak almamıştır ve almamalıdır. Bu talep Avrupa merkezli dünya-economisinin çekirdeğini oluşturacak belli devletlerde, bir noktaya

feodalizmi, dışarıdaki feodalizmi himaye ederek bertaraf etmek isteyebilirdi." Kieran, *Past & Present*, No. 31., s. 33.

- 58 "Bir toplumun birleşik olması, bir devlette mümkünse bir ırk, bir dil, bir kültür olması gerektiği, siyasi sınırlar içindeki bütün insanların ne yapılması gerektiğine karar verme hakkının olması fikri, 19. yüzyıl Batı düşüncesinin sonucu olarak yenidir." Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China* (Leiden: Brill, 1965), 2nd rev., ed., 6.
- 59 Charles Tilly 'devlet olmayı' "resmi bağımsızlık, yönetsel olmayan örgütlerden farklılaşma, merkeziyetçilik ve iç koordinasyonla ölçer. Buradan "aşırı devlet olmanın, ne siyasi istikrarı ne de uluslararası alanda gücü garanti etmediği sonucu çıkar. Devlet olmadaki artış, yönetimin kendisine tabi nüfusu içindeki hareketli kaynakların idaresini de kolaylaştırır. Ulusal ya da uluslararası düzeydeki hedefleri gerçekleştirmek için kullanılmayan kaynaklara ulaşma kapasitesini artırır." "Reflections of the History of European Statemaking" Charles Tilly, *The Building of States in Western Europe'un* taksir edilmiş 9. bölümü, (Princeton, New Jersey: Princeton University Press.) 18-19. baskıda.

kadar gerçekleştirilmiş, başka yerlerde ise daha sonra ele alacağımız nedenlerle başarısızlığa uğramıştır.

Siyasi gücün merkezileştirilmesi sürecindeki en önemli başarı göstergelerinden biri ve aynı zamanda önemli bir mekanizma, nüfusun *şu ya da bu şekilde* kültürel olarak homojen bir gruba dönüştürülmesiydi. Bu bir defa daha, geniş halk kitlelerinden çok, en geniş anlamda kadrolar için geçerliydi: Kral, bürokrasisi ve saray adamları, (büyük ve küçük) kırsal toprak sahipleri, tüccarlar. On altıncı yüzyılda merkez devletler bu katmanlar arasında daha büyük bir “etnik” homojenliğe doğru yol alırken, periferik bölgeler tam aksi yönde hareket ediyordu.

İşe devlet mekanizmasının bir “azınlık” grubuna mensup tüccara nasıl yaklaştığına bakınakla başlayalım. İlk olarak, ortaçağlar boyunca ticari faaliyetlerde önemli bir rol oynayan Yahudiler vardı. Kaydedilmesi gereken şeylerden bir tanesi hem sosyal hem de ekonomik açıdan “ortaçağların sonunda Yahudilerin statüsünde sürekli bir bozulma söz konusuydu.”⁶⁰ Bir yandan İngiltere, Fransa ve İspanya daha güçlü merkezileşmiş yapılar kurdukça Yahudileri kovmaya başladılar: İngiltere 1290’da, Fransa on dördüncü yüzyılın sonunda, İspanya 1492’de Yahudileri ülkelerinden çıkardı. Bu olgu Almanya’da da gerçekleşti; her ne kadar orada ülkeden kovulmadılarsa da birçok açıdan tüccar grup rolleri zayıfladı. 800-1200 yılları arasında Batı ve Doğu Avrupa arasındaki uluslararası ticaretin büyük bölümünü, kuzey kıtalaraarası yoluyla Yahudiler gerçekleştiriyordu ve bu ticaretin temeliydiler.⁶¹ Bu dönemde, her iki bölgede de yasal statüleri makul derecede olumluydu.⁶² On üçüncü ve on dördüncü yüzyıl-

60 Salo W. Baron, *A Social and religious History of the Jews*, 2nd ed., XI: *Citizen or Alien Conjurer* (New York: Columbia University Press, 1967a), 192.

61 “13. yüzyılın sonunda, Yahudilerin uluslararası ticaretteki durumu, Almanya’da kendilerine yönelik bir dizi yasaklamalarla zayıflamıştı. O zamandan itibaren doğuyla yapılan ticaret bütünüyle sonraki ve iyi bilinen kanallar üzerinden yapıldı: Güneyde İtalyan Akdeniz’i ve kuzeyde Hanseatik, Rusya ve Polonya üzerinden geçen kıta-aşırı yolun önceki yüzyıllarda işlev gördüğü şekliyle tarihsel kaynaklarda yer alması sona erdi.” J. Brutzkus, “Trade with Eastern Europe, 800-1200”, *Economic History Review* XIII, 1943. 41.

62 Salo W. Baron, Polonya’yla ilgili olarak şöyle söyler: “Yahudilerin on birinci ve on ikinci yüzyıllardaki yaşamıyla ilgili çok az şey biliyoruz. Ancak Yahudilerin istedikleri gibi davrandıkları ve eğer varsa yasal kısıtlamalardan pek etkilenmedikleri açıktır.” *A Social and Religious History of the Jews*, 2nd ed. III. Heirs of Rome and Persia (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1957a), 219. Batı Avrupa’da feodal sistem Yahudilere iltimashı davranma eğilimindeydi. Onları “Hristiyan soy-

larda, Yahudilerin hem yasal statüleri hem de ekonomik rollerinde, bütün Avrupa boyunca genel bir düşüş oldu.⁶³ Bununla birlikte, on altıncı yüzyılda coğrafi bir dengesizlikten söz edebiliriz: Batı Avrupa'da hemen hiç yokken, Avrupa'nın doğu ve kısmen de güney bölgelerinde gittikçe artan sayılarda varlıklarını hissettiriyorlardı, bu bir şekilde merkezde yokluklarını; periferi ve yarı-periferide artan sayılarını ifade ediyordu.⁶⁴

Yahudiler Doğu Avrupa'nın ekonomik hayatında sürekli artan bir rol oynamalarına rağmen, işçi sınıfı statüsü üzerindeki meslekler arasında sadece tüccar rolü oynamalarına izin veriliyordu. Sadece

lularına benzer, yeni bir kraliyet vasalları grubu yaptı." Salo W. Baron, *A Social and Religious History of Jews* 2 nd ed. IV; *Meeting of East & West*. (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1957 b), 50. Bu; İspanya (s. 36-43), Şarلمان Fransa'sı (bkz. S. 43-53), Almanya (s. 64-75), İngiltere ve Normandiya (s. 75-86) için de geçerliydi. Her ne kadar feodalizm, "anarşik çeşitliliği ve Kilisenin Yahudiler üzerindeki otoritesini güçlendirmesiyle Yahudilerin Batı Avrupa'daki yaşamını büyük oranda karmaşıktırdıysa da onların temel hoşgörü üzerindeki sürekli ısrarı, kralların tanrısal hakları üzerindeki vurguyla krallığın otoritesini güçlendirmeleri, krallara adil yönetim gösterme emirleri ve halk arasındaki, rahipleri ve Yahudileri de içeren, daha savunmasız gruplar için 'tanrısal bir mütareke' yapma amaçlı anlaşmaların yorulmak bilmez biçimde propagandası sonucu, Kilisenin merkezi ve taşra organları, Yahudilerin güvenliğine muazzam derecede katkıda bulundu." S. 53-54.

63 Ortaçağların başında Yahudiler krallık vasalları olmaktan büyük kazanç sağladı. Ortaçağların sonlarında aynı krallar güçlendi. Ancak Yahudilerin durumu kötüleşti. Baron bu konuda şu yorumu yapar: "Kendi prens efendileri bu ilişkiden daha çok parasal kazanç sağladığı halde, artan güçlerini Yahudi 'serflerinin' daha etkin korunması için kullanmaması iki kat şaşırtıcıdır (s. 198)." Baron cevabı Ortaçağların sonlarında şekillenmeye başlayan yeni türden bir ulusçulukta bulur (s. 199). Ek olarak, ortaçağ toplumlarının gittikçe laikleşmesi, etnik-dini hoşgörüsüzlüklerini yoğunlaştırmıştır (s. 200).

64 "On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda bir ülkeden diğerine kovulan Yahudiler, Doğu-Orta Avrupa'nın açılan sınırlarına artan sayılarda koşullar ve Sloven, Macar ve Litvanya topraklarında büyüyen ve her zamankinden daha genişken topluluklar kurdular. Söz konusu toplumlara nakit para ve kredi kaynağı olarak faydaları dokundu; devletlere de hazır, çoğu zaman çaresiz vergi objeleri olmaları en büyük ekonomik varlıklarıydı." Salo W. Baron, *A Social and Religious History of Jews*, 2nd ed. XII: *Economic Catalyst* (New York: Columbia Univ. Press., 1967 b), 30-31.

Almanya marjinal bir bölgedir. "Kara ölüm felaketinden sonra ise Alman Yahudilerinin büyük bir kısmı ölmüş ve fakirleşmiş olarak gittikçe daha çok borç para verme işinde yoğunlaşmaya karar verdiler. Kazançları devamlı olarak düşmesine rağmen halkın düşmanlığına uğradılar. Vergileri aracılığıyla birçok açıdan Yahudilerin sessiz ortakları olan hükümdarlar himayeleri altındaki (Yahudileri) her geçen gün daha az güçlü savunuyorlardı. Sosyal huzursuzluk ve dini çatışmaların, iç savaşa ve din savaşlarına zemin hazırladığı on altıncı yüzyılın başındaki fırtınalı on yıllarda, şartlar daha kötüye gitti. (s. 151-153)"

onlar için, girişimcinin klasik rantıye yolu kapalıydı.⁶⁵ Aynı şekilde Kuzey İtalya'da, şehir-devletlerinin kısmen küçük vergi kaynaklarının sonucu olan küçük boyutlarına, kısmen de ülke dışındaki vatandaşlarını korumaktaki acizliğine bağlı olarak finansal açıdan güçten düşmesi sonucu,⁶⁶ Yahudilerin durumu bir ölçüde düzelmeye başladı ve bir defa daha başlıca tüccar rolünü oynamaya başladılar.⁶⁷ Yahudi meselesi, yöneticilere sunulduğu şekliyle, yeni doğan “merkantilizm”e karşı ‘fiskalizm’ ikilemiydi. Bir yandan, Yahudi tüccarlar devletin önemli bir gelir kaynağıyken; öte yandan Yahudi olmayan tüccarlar onları rekabetçi, toprak sahipleri de alacaklı olarak görüyor, her iki grup da Yahudileri ortadan kaldırmak için yöneticilere baskı yapma konusunda çoğu zaman birleşiyordu. İlk görüş başlangıçta önce çıktı; tabii ki krallar bunu düzenleme konumunda olduğu sıklıkta.⁶⁸ Yerli burjuvazi merkez devletlerde güçlendi, Yahudilere yönelik hoşgörüsüzlük çok önemli derecede yasal dayanak buldu.

- 65 “Toprak sahipliği ve sosyal yükselmenin ilke olarak yasaklandığı Polonya Yahudileri için durum farklı görünmektedir. Bu örnekte, sanayi ve madencilik faaliyetlerine daha sık yatırım yapıldığına inanıyoruz.” Marian Malowist, “L'évolution Industrielle en Pologne du XIVe au XVIIe siècle: traits généraux,” *Studi in onore di Armando Sapori* (Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957), I, 601.
- 66 “Fakat İtalyan şehir devletlerinin bu ticari liderliğinin düşüşünü nasıl açıklayabiliriz? Buna neden olan unsurlar şunlardır: Şehir devletlerinde gelişen sınıf mücadelesi, kraliyet kredi sağlayıcılarının (Bardi Peruzzi) iflası, dışarıdaki vatandaşlarının haklarını koruyacak güçlü bir devletin yokluğu; yani temel neden olarak, kendisini büyük bir bölgesel devlete dönüştüremeyen şehir-devletin esas yapısı,” Antonio Gramsci *IL Risorgimento* (Roma: Giulio Einaudi Ed. 1955), 9.
- 67 “Kuzey İtalya cumhuriyetleri dünya bankacılık merkezleri olarak rol oynadığı sürece, Yahudi finans kaynakları Avrupa'nın geri kalanında bile kendilerinininkini çoğu zaman aşan bu 'Lombard' ana yurdundan etkili biçimde uzak tutuldular. Ancak, on üçüncü yüzyılın, çeşitli büyük firmaların iflasına neden olan finansal krizlerinden sonra, Yahudiler için yeni fırsatlar ortaya çıktı.
“İtalyan prenslikleri de çok geçmeden Yahudilerin varlığını ek bir ekonomik güç kaynağı olarak takdir etti.” Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XII, s. 161, 163.
İspanya ve Sicilya'daki Yahudiler 1492'de buralardan kovulduğunda, “İtalya Hristiyan Avrupa'da mültecilere açık tek ülkeydi.” Cecil Roth, *The History of the Jews of Italy* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America. 1946), 178-179.
- 68 “Eğer Yahudiler Batı Avrupa'nın belli bölgelerinde tamamıyla gözden çıkarılmadıysa bunun nedeni büyük oranda, doğrudan ya da dolaylı olarak, Yahudilerin gittikçe artan vergileri üzerinden sağladıkları borç paralar vasıtasıyla topladıkları gelire olan finansal ilgileriydi.” Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XII, s. 197.
On üçüncü ve on dördüncü yüzyıl Aragon'uyla ilgili olarak bkz. I. Lee Shneidman: “Birisi ödünç para verdiğinde genellikle bunun geri dönmesini bekler. Ama devlete borç verdiğinde bu bütünüyle doğru değildir. Krallar küçük bir borcu çoğunlukla geri öderken normal uygulama tekrar borçlanarak geri ödeme yapmak ya da ilk bor-

Yahudiler rakipleri için kolay bir hedefti, zira onlardan ideolojik bir dava üretilebilirdi. Ekonomik rolleri dini temellere dayalı olarak tartışılabilirdi. Batı Avrupa'da monarkların buna yaklaşımı, Yahudileri topraklarından kovmak, fakat yerli tüccarların bakış açısından aynı derecede rakip olmakla birlikte, dini temeller açısından daha az saldırıya açık bir başka grubu onların yerine koymak şeklinde oldu. Örneğin, P. Elman, İngiliz monarkının sonunda, 1290 yılında, Yahudileri kovmak zorunda bırakıldığı zaman, onların yerine nasıl İtalyan tefecileri buyur ettiğini anlatır. Kral çoğu zaman borçları geri ödemediğinden, "İtalyanların açtığı krediler Yahudi parasından pek de farklı sayılmazdı."⁶⁹ Bununla birlikte on altıncı yüzyılda, İtalyanlar İspanya'da olmasa da İngiltere'de⁷⁰ girişimci rollerini kaybetti⁷¹;

cu ödemek için farklı birinden başka borç almak şeklindeydi. Genellikle, Yahudilerin devlete verdiği borç kaybolurdu. Onlar da bu parayı kazancıyla birlikte vergi toplamadan karşılamak zorunda kalırdı. Bu kazançlar diğer borçların kaynağı haline geldiği için, monarklar Yahudilerin borç artı kazancın değerini geri toplamalarını garanti etmekten çok endişe ederdi." *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire, 1200-1350* (New York: New York Univ. Press, 1970), II, 433.

69 P. Elman, "The Economic Causes of the Expulsion of the Jews in 1290," *Economic History Review*, VII, I, Nov. 1936, 151. Elman ayrıca Yahudiler "son kuruşuna kadar söğüşlendiği" için İtalyanların onların yerini alması istendiğini ileri sürer.

70 ⁷⁰"O zamanlar deniz aşırı ülkelerle ticaret yapan İngiliz tüccarlar güçlerini İngiliz kasabalılarıyla birleştirmişti ve yabancı düşmanlığı ekonomik milliyetçilik olmaya doğru gidiyordu. On dördüncü yüzyılın sonlarında İngiliz kumaş tüccarlarının Baltık bölgesine nüfuz etme teşebbüsleri Hanse kasabalarında pek hoş karşılanmadı. Bu şartlar altında İngiltere'deki Hanselilerin ayrıcalıkları (bunlar arasında kumaşa ödenen verginin o ülke vatandaşlarından bile daha düşük olması da bulunuyordu) muazzam derecede haksız görünüyordu ve İngiliz tüccarlar ya Baltık bölgesinde karışıklılık ya da Hanselilerin İngiltere'deki ayrıcalıklarının kaldırılmasını istediler... Bu arada İtalyanlar da benzer bir tartışmanın merkezi oldular. Kasabalılar ortak para haline gelmeye başlayan altın ve gümüş savunucularına karşı tavır aldılar. Bankacılık ve ihracat işlemlerini altın ve gümüş ihracına neden olduğu ve ticaretlerinin niteliğinin (lüks "ıvır zıvır") sürekli bir altın ve gümüş kaybını doğurduğu söyleniyordu." Edward Miller, "The Economic Policies of Governments: France and England," *Cambridge Economic History of Europe*, III: M. M. Postan, E. E. Rich and Edward Miller, y.h. *Economic organization and Policies in the Middle Ages* (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1963) 330-331.

71 1492 dönüm noktasıdır. Vicens bu konuda şunları söyler: "Bundan önce Batı'daki diğer ülkelerde olduğu gibi kent burjuvazisi yoktu. Bu boşluk Hristiyan dininden olmayan bir sınıf tarafından dolduruldu: Yahudiler." *An Economic History of Spain*, s. 248. Bundan sonra Cenevizliler egemen oldular. "İspanya'daki Cenevizli tüccarların tarihteki dönüm noktası Amerika'nın keşfi ve bunun ardından yeni kıtayla ticaret ilişkilerinin başlamasıydı. O zamandan sonra, İspanya'daki ekonomik egemenliğe yükselişleri, bu ulusun on altıncı yüzyıl dünyasının egemen gücü olarak ortaya çıkışıyla paraleldi. Talih İspanya'ya iki imparatorluğu aynı anda verdi: Biri Eski, diğeri ise Yeni Dünya'da. İspanya'nın özellikle ekonomik alandaki imparatorluk sorumlulukla-

oysa bu sırada Yahudiler Polonya'daki Polonyalıların yerlerini alıyordu.⁷² Bu nasıl mümkün olmuştu?

Batı Avrupa'da yeni doğan endüstri kollarıyla birlikte gittikçe farklılaşan tarımsal temel, ticari burjuvaziye o derecede güçlendirdi ki, kral onları siyasi olarak dikkate almak zorunda kaldı. Öte yandan, yabancı tüccarlardan daha iyi olmasalar da vergi vererek, faizle borç sağlayarak ve ticari ortak olarak monarşiye parasal destek olabiliyorlardı. 'Ulusçu' refleksi bu nedenle doğaldı.⁷³ Bununla birlikte, Doğu Avrupa'da mesele çok farklı bir nitelik gösteriyordu. Monarklar daha zayıftı, tüccarlar daha zayıftı, tarımsal üreticiler ise daha güçlüydü. On altıncı yüzyılın Doğu Avrupa'sında mesele, nakit mah-

rına hazırlıksızlığı, Cenevizlilerin ilerlemesi için sıçrama tahtasıydı." Ruth Pike, "The Genoese in Seville and the Opening of the New World" *Journal of Economic History*, XXII, 3. Sept, 1962. 348. Bkz. Chaunu, *Seville*, VIII, (1), 285-286.

Bkz. ayrıca Javier Ruiz Almansa: "Üç ırk grubundan (Hristiyan, Yahudi, Kuzey Afrikalı Müslüman) her biri dönemin sosyal ve ekonomik yapısında kendisine belirli bir rol biçmişti. Yahudilerin kovulması doldurulması zor bir boşluk yarattı ve İspanyol toplumunda gerçek bir organik kargaşa oluşturdu. Cenevizli ve Flaman tüccarlar daha önceleri Yahudiler tarafından icra edilen görevleri, bütünüyle olmamak kaydıyla üzerlerine aldılar. Güney Fransa'nın zanaatkarları Moriscolar tarafından bırakılan boşluğun büyük kısmını doldurdular." "Las ideas y las estadísticas de población en España en el siglo XVI *Revista internacional de sociología*, I, 1947. Juan Regla, "La Expulsion de las moriscos y sus consecuencias", *Hispania revista española de historia*, XIII, No. 52, 1953, 445.

- 72 "On beşinci yüzyılın başında birden moderniteye geçen Polonya'da, gittikçe artan bir Yahudi egemenliği vardı. Bu neredeyse bir Yahudi ulusu ya da devleti sayılabilecek sayılarının sonucuuydu. Bunların tamamı on yedinci yüzyıldaki ekonomik zorluklarda ve acımasız baskılar altında silinip gidecektir." Braudel, *La mediterranee*, II, s. 137.
- 73 "On üçüncü yüzyıldan on dördüncü yüzyıla geçerken büyük İtalyan şirketleri, İngiliz yün ihracatına hâkimdiler ve bazı yıllar ihracat üzerinde tam bir tekel uyguluyorlardı ve kraliyet Gümrük idaresi bütünüyle kontrolleri altındaydı.

"İtalyanların bu konumuna, sonunda, yerli tüccarların oluşturduğu sendikalar ve son olarak da İngiliz Staple şirketi tarafından son verildi. "1361'de İngiliz Staple Şirketi Kuzey Avrupa'ya yapılan yün ihracatının fiili tekeli elinde bulunduruyordu. "Tekel yün tüccarlarının çıkarlarına uygundu; kumaş üreticilerinin yükselen çıkarlarına da hizmet ediyordu. Zira içeride ve dışarıdaki yün fiyatları arasında büyük farklar yaratıyordu. Her şeyden önce kral da durumdan memnundu. Yün ihracı üzerindeki vergi ve destekleme sunabileceği muhtemel en iyi teminatı ve bir ticaret tekeli elinde bulunduran uzman bir şirket, yüzyıl savaşlarının ilk yıllarında birer birer iflas eden bir dizi firma ve sendikadan çok daha güvenli bir borç para kaynağıydı. Çıkarları zedelenen tek kesim yün üreticileriydi ve bu yün üretiminin düşmesinin nedenlerinden biri olmuş olabilir." M. M. Postan, "The Trade of Medieval Europe: The North" *Cambridge Economic History of Europe*, II: M. M. Postan ve E. E. Rich, y.h., *Trade and Industry in the Middle Ages* (London and New York: Cambridge University Press, 1952) 238.

sul üretiminde gittikçe uzmanlaşan kapitalist dünya-sisteminin diğer bütün bölgelerinde olduğu gibi ticari bir burjuvazinin varlığı ya da yokluğu değildi. Eger para ekonomisi varsa, kullanımının teşvik ettiği karmaşık mal ve hizmet değişiminde huni görevi görecektir insanlar olmalıdır. Mesele bu ticari burjuvazinin büyük oranda yabancı ya da yerli olmasıydı. Eger yerli olursa, iç politikaya önemli bir ek faktör ilave edecekti. Yabancı olursa, çıkarları zamanla metropol olarak isimlendirilecek yeni gelişen kutupları ile bağlantılı olacaktı.

On altıncı yüzyılda Doğu Avrupa'da Yahudilere gösterilen rahbetin en önemli nedeni, yerli toprak sahiplerinin (ve belki de Batı Avrupa'daki tüccarların) Doğu Avrupa'da vazgeçilmez yerel tüccarlar olarak, yerli ticari burjuvadan ziyade Yahudileri istemesi değil miydi?⁷⁴ İkincisi güçlenirse (Yahudilerin hiç sahip olmadığı) bir siyasi temel kazanacak ve belki de üretici bir burjuva olmanın yollarını arayacaktı. Tereddütsüz seçtikleri yol Doğu Avrupalı arazi sahibi-tüccarın ortak çıkarlarını tehdit edecek şekilde, ulusal ekonominin "açıklığını" düşürmeyi içerecekti. Erken modern dönemin Doğu Avrupa'daki yerli burjuvazi için bir *düşüş* zamanı olduğunu biliyoruz;⁷⁵ "öte yandan, Yahudiler hem toprak sahiplerinin temsilcileri hem de küçük köylerde tüccar ve zanaatkâr olarak, gittikçe artan bir rol oynadılar."⁷⁶ Bu, dünya-ekonomisinin daha genel bir gerçeğini göstermektedir. Devletin siyasi sistemi içerisindeki sınıf ittifakları, yönetici grubun, çıkarları birincil ürünlerin bir dünya pazarında satılmasına bağlı olan kişiler tarafından mı yoksa çıkarları ticari-endüstriyel kârlarda olanlar tarafından mı baskı altına alınacağını bir işlevidir.

74 İspanya'da ve Portekiz'de zorla din değiştirmeler vuku buldu. Bu yarı-periferileşme için idealdi. Yahudilerin Marrano olarak işlerini devam ettirmesine izin verildi. Bu onların burjuvazi içerisinde öncekinden çok daha önemli bir rol oynamasını sağladı. İber Yarımadası üzerindeki gelişmeler yerel burjuvazinin kovulmasının istendiği bir noktaya geldiğinde "Burjuva" ve "yeni Hristiyanlar" arasındaki tesadüf ikincisini kolaylıkla bir kıyımın hedefi yaptı. Bkz. I. S. Revah, "L'heresie marrane dans L'Europe catholique du 15e au 18e siecle", Jacques Le Goff, *Heresies et society dans L'Europe preindustrielle, 11e-18e siecles* (Paris: Mouton, 1968) özellikle Portekiz'le ilgili 333. sayfa.

75 Bkz. Malowist, *Past & Present*, No. 13, Ferdo Gestrin, *Annales E.S.C.* XVII, (1962).

76 Salo W. Baron, kişisel mektup, Nov. 16. 1970. Bkz. D. Stanley Eitzen: "Yahudiler (on altıncı yüzyılda) soylular ve Prensler için yaptıkları işler nedeniyle daha da sevilmez hale geldiler. Prenslerin finansal araçları olarak hizmet veriyorlar, kraliyet topraklarını ve yüksek sınıfın çiftliklerini kiralyorlar ve çoğu zaman vergi tahsildarı olarak çalışıyorlardı." "Two Minorities: The Jews of Poland and the Chinese of the Philippines" *Jewish Journal of Sociology*, X, 2. Dec, 1968, 227.

Bu uluslar ötesi siyasi-ekonomik ittifakların oyuncuğu sadece Yahudiler değildi. Katolik ülkelerdeki tüccarlar çoğunlukla “Protestandı.” On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda tüm Avrupa’daki en önemli ideolojik çatışma –reformasyon karşı-reformasyon çatışması– hem güçlü devletlerin hem de kapitalist sistemin ortaya çıkışıyla çözülemez şekilde iç içe geçti. On altıncı yüzyılda Avrupa’nın yeniden tarımsallaşan bölgelerinin aynı zamanda karşı-reformasyonun zafer kazandığı bölgeler olması ve bu arada sanayileşen ülkelerin büyük oranda ‘Protestan’ kalması tesadüf değildir. Almanya, Fransa ve “Belçika” arada bir yerdedi ve sonuç da uzun vadede ideolojik bir uzlaşma oldu. Almanya, Katolik ve Protestan olarak ikiye bölündü. Fransa ve “Belçika’da” az “Protestan” vardı, fakat belli grupların taraftar olabileceği ruhban karşıtı, özgür bir düşünce sistemi geliştirdiler.

Bu bir tesadüf değildir, tabii Weber’i izleyerek Protestan teolojisinin kapitalizmle bir şekilde Katolik teolojisinden daha uyumlu olduğunu düşündüğümüzden değil. Hiç şüphesiz bu iddia savunulabilir. Öte yandan, herhangi bir karmaşık fikirler sisteminin belli bir toplumsal ya da siyasal amaca hizmet edecek şekilde kullanılabilmesi de, sosyal çevresine uyum gösterme yeteneğini kanıtlamıştır. Soyut fikirler düzeyinde “Katolik Ahlâkı ve Kapitalizmin Doğuşu” başlıklı bir kitabın yazılmamış olması için çok az neden vardır. Kalvinist teolojinin de kapitalist karşıtı imalar içerdiği kabul edilebilir.⁷⁷

77 “Bununla birlikte, Kalvinizm işadamlarının çabalarını destekleyen bir din olarak ortaya çıktığı günümüzde çoğu zaman bir aksiyom olarak görülmektedir. Bu doktrin, daha kaba formlarında Kalvinizmin tasarruf çabasını kutsadığı ve ticaretteki başarısının Tanrı’nın seçkin kulları arasında sayılmanın bir işareti olduğu inancını yerleştirdiğini ifade eder. Kalvinizmin bu şekilde tahrifi akla gelmeyecek bir şey değildir. Ancak şunu vurgulamakta fayda var ki bu bir tahrif olarak kalmamakta aynı zamanda özellikle katı Kalvinistler için çok rahatsız edici bir saptırma halini almaktadır. Zira bu, Tanrı’nın sırrı bilinmez işlerini ortaya çıkarmaya çalışmak gibi günahkâr bir varsayımı içermektedir. Kalvinizmin tahrifinin halk düzeyindeki türü daha farklı bir niteliktedir. Bu insanın Kader’e olan inancını yazgıcılığa dönüştürme ve kişinin Tanrı’nın iradesi karşısında bireysel çabalarının faydasız olduğu hissine kapılarak, çalışmaya olan ilgiyi kaybetmesine neden olacaktır. Birkaç yıl önce Güney Afrika’daki “Fakir Beyazlar” problemini araştırmak için Carnegie Şirketi tarafından atanan komiserler, “Fakir Beyazlar” arasında gayret ve kendine güven eksikliğine neden olan faktörün “yanlış Kalvinizm” tarafından beslenen bir yazgıcılık olup olmadığını ciddi anlamda tartıştılar. Bu Kalvinizmin ticari girişimler için bir teşvik unsuru olduğu şeklindeki genel inançla ilgili ilginç bir yorum oluşturur. Gerçekte çok güçlü biçimde Kalvinizmin ekonomik fırsatlar ve teşviklere tepkisini, inançla ilgili olmayan etkilerin belirlediğini vurgular.” H. M. Robertson, “European Economic Developments in the Sixteenth Century” *South African Journal of Economics*, XVIII, I, Mar. 1950, 48.

Burada vurgulamaya çalıştığım farklı bir şeydir. Protestanlık, fikirsel olarak tesadüfi bir dizi⁷⁸ tarihsel gelişme sonunda, büyük oranda reformasyon döneminde güçlü ulusal devletlerin çatısı altında ticari kapitalizmin genişlemesini benimseyen güçlerle ve bu güçlerin ege-men olduğu ülkelerle özdeşleşir hale gelmiştir. Dolayısıyla, Polonya'da ve İspanya'da ya da İtalya'da veya Macaristan'da bu gibi güçler zayıfladığında, Protestanlık da [ve çoğu zaman hızla] zayıflıyordu. İhracata yönelik tarımın gelişmesini destekleyenler aynı zamanda Katolikliğin yeniden ifadesini savunuyorlardı.

Reformasyona geliştiği şekilde bakılması gerekmektedir. Christopher Hill'in de söylediği gibi:

Kilise, Fransa ve İspanya gibi büyük güçlerin yöneticileri için uzun zaman güç, himaye ve zenginlik kaynağı olmuştur. On altıncı yüzyılın başında Roma'yla ilişkilerini koparan yönetimler Katolik uygarlığının kenarlarındaydı; bunlar aynı zamanda yöneticileri Papalıkla sıkı bir pazarlığa girecek kadar güçlü olmayan - İngiltere, İsveç, Danimarka, İsviçre, İskoçya gibi- ikincil güçlerdi.⁷⁹

Tam da bu noktada Kuzey Avrupa'nın, daha 'ilerlemiş' Hristiyan Akdeniz dünyasının ekonomik ağırlığına karşı bir öfke unsuru mevcuttu.⁸⁰ Fakat bildiğimiz gibi, uzatılmış on altıncı yüzyılın so-

78 Kapitalist eylemleri meşrulaştırmak için Kalvinist teolojiiyi kullanmanın Katolik teolojiden daha kolay olduğunu inkâr etmeye çalışmıyorum. Sadece Weber değil en güçlü bazı eleştiricileri de aynı şekilde düşünür. Örneğin Christopher Hill şöyle söyler: "Kalbin güdülerini kullanan, sosyal baskıların bireysel hareketleri daha serbestçe etkilemesine izin veren doktrinler, özellikle hızlı sosyal değişim dönemlerinde ve onun etkilerine en çok maruz kalan kişiler arasında gelişir. Hristiyanlık böyle bir dönemde ortaya çıktı; reformcuların teolojisine dayandığı St. Augustine de, eski standartların çökmekte olduğu bir dönemde yaşadı. O da dış eylemden çok içgüdüleri vurguluyordu. Resmi kiliselerin ayine dönmesi, muhalefet gruplarının da iç unsuru vurgulamasının sürekli bir gerilim olduğu görülmektedir." "Protestantism and the Rise of Capitalism", F. J. Fisher, y.h., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England* (London and New York: Cambridge University Press, 1960), 34-35.

Benim savunduğum şey, sosyal ihtiyaç göz önüne alındığında Katolikliğin kapitalizmi meşrulaştırmak için kullanılabileceği, bunun için Protestanlığa gerek duyulmayabileceğidir. Hill'in şu ifadesine katılıyorum: "Fakat Protestanlıkta otomatik olarak kapitalizme götüren bir şey yoktur. Onun önemi, Katolikliğin daha katı kurumlarının ve törenlerinin dayattığı engellerin temelini oymasında yatmaktadır (s. 37)."

79 Christopher Hill, *Reformation to Industrial Revolution 1530-1780*, vol. II, of the Pelican Economic History of Britain, (London: Penguin Books, 1967), 34.

80 "Sonra, 1520'lerde büyük isyan, Luther'in başkaldırısı geldi. Bu Avrupa'nın eski olgunlaşmış ekonomisi içerisinde bir isyan değildi. Bu kuzey ve orta Avrupa'nın az gelişmiş, uzun süredir vergiler altında ezilen, hayal kırıklığına uğramış ve Akdeniz

nuna kadar, Kuzeybatı Avrupa dünya-ekonomisinin merkezi, Doğu Avrupa periferisi olmuştu ve Güney Avrupa da o yönde ilerliyordu.

P. C. Gordon-Walker, Protestanlığın evrimini -önce Luther sonra Calvin- Fiyat Devrimi'nin iki evresiyle ilişkilendirmek ister: 1520-1540/50 evresi yumuşaktı ve Almanya ve Hollanda'yla sınırlıydı (Merkezi Avrupa gümüş üretimi); 1545'ten sonra yaklaşık bir asır kadar süren evre (Amerikan gümüşü). İkili evrelerin yeni kapitalist sistemin ard arda gelen yapısal ihtiyaçlarıyla daha yakından bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir:

Fiyat Devrimi'nin ortaya çıkardığı sosyal problem gerçekte iki parçalı bir problemdi. İlk gereksinim temel birikimdi; ikincisi ve onun ardından gelen gerçekten temel gereksinim ise, kapitalist toplumun sınıflarının ilkel birikim sonucu ortaya çıkan kaynakların gerekli kıldığı yeni konumlara alıştırılmasıydı...

Bu iki evre Avrupa'nın çeşitli bölgelerinin önemini belirtiyordu. 1520-40 yıllarından itibaren en başta gelen bölgeler (Ortaçağlardan hiçbir orta sınıf miras almayan) İspanya⁸¹ ve (güçlü bir feodal burjuvazisi olan) Almanya idi. 1545-80 yıllarından itibaren Almanya ve İspanya gözden düştü ve onların yerini İngiltere, Hollanda ve Fransa ve İskoçya'nın bazı bölgeleri aldı. Bu bölgelerle reformasyonun gerçekleştiği bölgeler arasındaki paralellik çarpıcıdır: Aynı şekilde (her ikisi de 1520-40'lara rastlayan) Fiyat Devrimi'nin ilk evresiyle Luther ve (her ikisi de 1545-80'lere rastlayan) ikinci evreyle Calvin arasındaki paralellik de dikkat çekicidir.⁸²

ve Ren yüksek medeniyetlerini ayakta tutmak için sömürülmüş 'koloni' bölgelerinin isyanıydı." H. R. Trevor-Roper. "Religion, the Reformation and Social Change," *European Witch-Craze of the sixteenth and Seventeenth Centuries and other Essays* (New York: Harper 1969 b), 32-33.

81 Bkz. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XII, s. 18.

82 P. C. Gordon-Walker, *Economic History Review*, VIII, 1937, s. 14. "Lutherci evrenin somut neticeleri, Katolikliğin orta ve art sınıflar üzerindeki egemenliğinin kırılması ve Katolik ve feodal mülklere el konulmasının onaylanmasıydı. "İkinci evrede" temel problem sınıfların yeni şartlara ayak uydurmasıydı. Burjuvazi uşak ruhluluğunu yönetme arzusuyla, işçi sınıfı gevşek, rahat çalışmasını disiplinli, düzenli ve örgütlü işle değiştirmek zorundaydı. Kapitalist toplum, yüzeye, feodalizmden daha yakın olan sınıf yapısını örtmek için bireyselleşmeye ihtiyaç duyuyordu. Sınıf yapısı (ezelden beri) meşruiyet ve bireyin manevi davranışlarının sosyal ayırımı tek kriteri olduğu vurgusuyla üzeri kapalıydı. Onun işletilmesi için gerekli doğru sosyal ahlak ve metotlar kendini seçilmişler arasına yazdırmak ve gerekliyse lanetlenmişler üzerine zorla yüklemek için hazırda...

Bunun geçerli bir hipotez olduğunu görmek için bütün tarihsel ayrıntıları kabul etmeye gerek yoktur.

Bunun yanında, Polonya'daki karşı-reformasyonun zaferine döndüğümüzde dini ve siyasi-ekonomik şartların birbiriyle yakından bağlantılı olduğuyla ilgili ek kanıtlarımız da vardır. Stefan Czarowski, Polonya'nın kendine yer edindiği görülen reformasyondan, neden Katolikliğe geri dönüş yaptığı ve bu dönüşün neden büyük bir hızla olduğu konusunda dikkatli bir analiz yapmaktadır. Toprak sahibi soyluların (*noblesse territoriale*) kendi deyişle bir "sınıf diktatörlüğü" içerisinde siyasi gücü ele geçirdiği anla, Katolik saldırısının gerçekleştiği an arasındaki eş zamanlılığa dikkat çeker. Analizinde, aristokrasi, toprak sahibi soylular ve küçük (*petite*) soylular arasında ayırım yapar. Reformasyon taraftarlarının (burjuvalar olduğu kadar) aristokrasi saflarında bulunduğunu ileri sürer. Aristokrasinin Kilise arazilerine göz diktiğini belirtir. Küçük toprak sahipleri ise hâlâ güçlü Katolik kilisesi tarafından desteklenen yerel rahiplerle mücadeleyi güç bulmuştur. Dolayısıyla Protestanlığı kucaklamak onlar için daha az avantajlıydı ve onlar da bunu yapmamayı tercih ettiler. Czarowski ve diğerleri Polonya'da Kalvinizmi benimseyenlerin senyörler olduğunu, kral ve burjuvazinin Lutherçiliğe eğilimli olduklarını belirtir.⁸³ Bu Weber'in teziyle pek de uyuşmamakta, fakat bize Erik Molnar'ın

Reformasyonun en önemli işi olan sınıf oryantasyonu tedricen başarılı. Protestanlar daha önemli hale gelen diğer etkinliklere yönelmek zorundaydı: Her şeyden önce laik devlet ve bilime yer verilmeliydi (s. 16-17, 18)."

- 83 Bkz. Stefan Czarowski, "La reaction catholique en Pologne a la fin du XVIe siecle, et au debut du XVIIe siecle" *La Pologne au Vile Congres Internationale des Sciences Historiques* (Societe polonaise d'Histoire, Varsovie: 1933), II, 300. Bkz. Thadee Grabowski: "(1530 ve 1555 arasında) Lutherçiliğin başlıca savunucuları ruhban sınıfı üyeleri, Alman soyundan burjuvazi ve o zamanlar üniversite eğitiminin merkezleri olan Wittenberg ve Königsberg'den dönen üniversite öğrencileriydi.

"Soylu sınıfı neredeyse hiç ilgilenmedi. Lutherçilik onlara göre çok mütevazıydı ve kraliyet gücünü destekliyordu. Çok dogmatik ve monarşik olduğu için senyörlerin hoşuna gitmedi. Çünkü onlar eski Roma Cumhuriyeti tarzında bir cumhuriyetin hayalini kuruyordu." "La reforme religieuse en Occident et en Pologne", *La Pologne au Ve Congres Internationale des Sciences Historiques*, Bruxelles, 1923 (Warsaw, 1924), 67-68.

Ancak, Stanislaw Arnold bunun çok doğru olmadığını ileri sürer: "İleri gelenlerden yalnızca bir kısmının Reform'un özellikle de Kalvinizmin ustaları olduğu kesindir. Fakat Kalvinizm özellikle, o sırada ülkede iktidarda bulunan, özellikle Diyet'deki orta soyluların en ilerici unsurlarını kendisine çekti." "Les idees politiques et sociaux de La Renaissance en Pologne," *La Pologne au Xe Congres International des Sciences Historiques a Rome* (Warszawa: Academie Polonaise des Sciences Institut d'Histoire, 1955), s. 160. Arnold özellikle Czarowski'yi eleştirir. Bkz. s. 159 vd.

monarşi, küçük soylular ve burjuvazinin aristokraziye karşı ittifak kurduğu tezini hatırlatmaktadır. Czarnowski daha da ileri giderek “burjuvazinin” bu durumda bölünmüş olduğunu belirtir. Şehirlerde, özellikle de (eski bir ticaret merkezi olan) Cracow’daki “yüksek burjuvazi” aristokraziyle ittifak halindeydi. Burada şehir aristokrasisinin söz etmektedir ki bunlar on beşinci yüzyılın sonundan on altıncı yüzyılın ortasına kadar “yeni doğan kapitalizmle birlikte ortaya çıkan para tacirleri ve tüccarlar sınıfının bir parçasıydı.”⁸⁴ Fakat Polonya, Avrupa dünya-ekonomisinin çekirdeği sıfatıyla, İngiltere’nin yolunu seçmeyecekti. Daha sonra söz edeceğimiz büyük 1557 krizi, sadece Lyon, Antwerp ve Güney Fransa’daki sermayedarları değil Cracow’daki bankerleri de çöküntüye uğrattı:

Bu andan itibaren aristokrasinin ve Kalvinizmin canlılığı azaldı. Önceki zamanların büyük ticari hamlelerinin gelişmesini sağlayan: Olkusz gümüşü, Macar bakırı gibi mallar, sınaî ürünler, sürekli değer yitirdi. Köylülerin kiralalarını ödedikleri paranın değeri hızla düştü. Bu arada Polonya’nın buğdayına, potasyumuna, meşe kabuğuna, derisine ve boynuzlu hayvanlarına olan uluslararası talep arttı. İkincisi bu mamullerin saygın üreticileri para kullanmadığı, angarya ve ücretsiz serf işgücünden yararlandığı ve ürettiklerini ihtiyacı olanlarla takas ettiği oranda, [mali krizin etkilerine karşı] direndi. Küçük ve orta büyüklükteki toprak sahiplerinin/soyluların yaptığı tam olarak buydu.⁸⁵

Czarnowski, bunun Polonya’da burjuvazinin bulunmadığı anlamına gelmediğini belirtir. Cracow burjuvazisi çökmüş olabilirdi, ama onların yerini İtalyanlar, Ermeniler ve Almanlar almıştı. 1557’de uluslararası bir ağ çöktü ve ona bağlı olan Polonya burjuva-aristokrasisi de beraber çöktü. Bundan sonra diğeri ortaya çıktı. Onunla çalışan Polonyalılar -”soylular”- Polonya’nın dünya-ekonomisindeki yeni yerini kabul etti. Çocuklarını eğitmeleri ve onları eski aristokrasinin etkisinden korumaları için Cizvitlere verdiler: “Böylece Polonya Kilisesi, deyim yerindeyse, soyluların dini ifadesi haline geldi.”⁸⁶ Ve

Fox ve Tazbir, Czarnowski ve Grabowski’ninkine yakın bir tablo önerir. Bkz. P. Fox, “The Reformation in Poland”, *The Cambridge History of Poland*, I. W., F. Reddaway ve diğ. *History of Poland* (Warszawa: PWN-Polish Scientific Publishers. 1968), 185-186.

84 Czarnowski, s. 301

85 Age, s. 304.

86 Age, s. 308. J. Uminski Polonya’daki Protestanlığın Polonyalı olmayan unsurlarını vurgular: “Luthercilik özellikle Polonya kasabalarında oturan Alman asıllıları ken-

zafer edası içerisindeki bu soylular, Polonya ‘ulusal’ hissiyatını gerçekte Katolik inançlarından ayıramaz olarak değerlendirebiliyorlardı.

Dolayısıyla Polonya güvenle Katolik haline geldi, çünkü dünya-ekonomisinde kesin olarak periferideki bir bölge olmuştu. Karşı-reformasyon Protestanların gördükleri şekliyle ‘toplumsal regresyonu’ sembolize ediyordu (buna sebep değildi.) Ne var ki dinsel şokları yer-sizdi. Zira Kuzeybatı Avrupa’nın sosyal ilerlemesi, tabii ki, Amerika kıtasının kontrolüyle birlikte, Doğu ve Güney Avrupa’nın da ‘gerilemesi’ sayesinde mümkün olmuştu. Karşı-reformasyon sadece Protestanlığı değil aynı zamanda Rönesans’la özdeşleştirdiğimiz çeşitli hümanizma güçlerini de hedef alıyordu. Bu on altıncı yüzyılda Venedik ve Roma arasındaki gerilimlerle gösterilmektedir. Kriz, Venediklilerin Kilisenin belli haklarını sınırlama çalışmalarının Venedik Senatosu’nun Roma tarafından aforoz edilmesine neden olduğu 1605 yılında tepe noktasına ulaştı. Karşı-reformasyon İtalya’da bir Karşı-Rönesans’tı⁸⁷ ve onun başarısında Kuzey İtalya’nın dünya-ekonomisinin yarı-periferisel bir bölgesine dönüşmesi işlevi vardı.

Kilise, *uluslar ötesi* bir kurum sıfatıyla, bütün kalbiyle moderniteye karşı çıkmaya atıldı. Çünkü aynı derecede *uluslar ötesi* bir ekonomik sistemin doğuşu onu tehdit ediyordu. Bu sistem *siyasi* gücünü bazı merkez devletlerde güçlü *devlet* mekanizmalarının oluşturulmasında buluyordu; bu gelişme kilisenin bu devletlerdeki konumunu tehdit etmekteydi. Fakat paradoksal olarak, Avrupa dünya-ekonomisinin uzun

dine çekti. Kısa sürede soylular arasında Kalvinizmin yerini almaya başlayan sözde anti-Teslisçilik Polonya’nın dilini kullanmıyordu. Polonya anti-Teslisçiliği yabancılar tarafından örgütlendi ve yönetildi. “The Counter-Reformation in Poland” *The Cambridge History of Poland*, I, 412.

Janusz Tazbir dini ulusçuluğun uluslararası sonuçlarını vurgular. “Katoliklik Polonya’yı, Protestan İsveç’ten Ortodoks Rusya’dan ve Müslüman Türkiye’den ayırmıştır (s. 228).” Tersine, “Papalık Polonya üzerinden sadece kendi siyasi hedeflerini değil Habsburglarınkini de gerçekleştirmeye çalışmıştır, (s. 229)”

- 87 “Zira yeni Lutherçilik ve Kalvinizm sapkınlıkları arkasında, Katolik otoritelerin varlığından haberdar olduğu, potansiyel olarak çok daha tehlikeli düşmanlar gizlenmişti. Papalık divanı uzun vadede Protestanlığı bastırmakla, zamanın artan siyasi münhasırcılığına dönmekten, her yerde gittikçe daha federal ve özerk hale gelen kilise yönetimini merkezileştirmekten, kendine çok güvenen laik kesimi kilisenin otoritesine boyun eğdirmekten, sanatsal ve entelektüel kültürün tehlikeli özgürlüklerine son vermekten, Hristiyanlığın çok çeşitli etkinliklerini gözetmek için kendi tezlerini destekleyen nesnel, hiyerarşik ve felsefi gerçeklik kavramının geçerliliğini yeniden teyit etmekten ve kısaca tarihçilerin Rönesans dönemiyle özdeşleştirdikleri bütün süreçlere son vermekten daha az ilgileniyordu.” William J. Bouwsma. *Venice and the Defenses of Republican Liberty* (Berkeley: Univ. of California Press., 1968), 294.

vadedeki başarısını belirleyen de periferideki bu ülkelerde kazandığı başarıydı. Reformasyon savaşının ihtiraslarının 1648'den sonra nihai olarak dinmesinin nedeni her iki tarafın da tükenmiş olması ve bir çıkıma girilmesi değil, daha ziyade Avrupa'nın coğrafi dağılımının, dünya-ekonomisinin temelindeki hamlelerin doğal icrası olmasıdır. Protestan etiginin rolüyle ilgili olarak, C. H. Wilson'la aynı görüşü paylaşmaktayım:

Eğer Protestanlık ve Protestan etiği ekonomik olguları bir zamanlar olduğundan daha az açıklıyor görünüyorsa, o zaman Reformasyon döneminde de açıklanacak daha az şey olduğu görünmektedir. Ekonomik meselelerdeki liderlik yavaş yavaş Akdeniz'den kuzeye kayıyor ve İtalyan şehirleri önemini kaybederken, Hollanda'dakiler önem kazanıyordu; fakat kuzey ekonomilerindeki ticaret şekillerinde veya kullanımdaki endüstriyel tekniklerde, on beşinci yüzyıldaki bir Venedikli tüccarın ya da Floransalı bir kumaşçının bilmediği çok az şey vardı.⁸⁸

On altıncı yüzyılda, kimi monarklar satılabilir bürokrasiler, paralı ordular, kralların tanrısal hakları ve dini birlik (*cuius regio*) yoluyla büyük güç kazanmıştı. Diğerleri başarısız olmuştu. Bu, daha önce de belirttiğimiz gibi, bölgenin dünya-ekonomisindeki işbölümünde oynadığı rolle yakından ilişkiliydi. Farklı roller farklı politikalara neden olan farklı sınıf yapılarını sonuç veriyordu. Bu bizi devletin yeni kapitalist dönemin en önemli sınıflarına karşı oynadığı rol şeklindeki klasik soruna getirmektedir. Bu sınıflar, kapitalist toprak sahipleri ve kapitalist tüccarlardı; bunların aristokrat ya da burjuvazi şeklinde kısaltılmaları zaman zaman pek faydalı olmamaktadır, zira bazı aristokratlar kapitalistken diğerleri değildi. Ne yazık ki, devletin ne rol oynadığı, kimin temsilcisi olduğu, ne derecede üçüncü bir güç sayılabileceği üzerinde genel bir anlaşmaya varılmamış sorulardır. Pierre Vilar en temel teorik meseleyi çok güzel ifade etmiştir:

Özel önemi olan bir sorun feodal gelirlerin nasıl bölüneceğiydi: Bir "hakemlik" sistemiyle mi yoksa başka şekilde mi, aylak bir aristokrasi ve aracı bir sınıf olan 'tüccar-üreticiler' arasında mı yoksa senyörlük gelirlerini dönüştüren ve onları yeni türden yatırımlar için elinde tutan benzer tipler arasında mı; başka deyişle, feodal gelirler kapitalist yatırım için nasıl harekete geçirilecekti?⁸⁹

88 C. H. Wilson, "Trade, Society and the State", *Cambridge Economic History of Europe*, IV, 490.

89 Vilar, *Past & Present*, No. 10, s. 33-34.

Bunun bir yönü mutlak devletin, feodalizm “krizi”, senyörlük gelirlerinin düşüşü ve (ticaret burjuvazisi, küçük toprak sahibi çiftçiler, tarım işçileri gibi) diğer sınıfların saldırısıyla karşı karşıya kalan feodal bir aristokrasi tarafından ne derecede son sığınılacak yer olarak görüldüğüydü. Takahashi’ye göre mutlakıyetçilik “[köylülerin özgürleşmesi ve bağımsızlığı yönündeki] bu kaçınılmaz gelişmeden kaynaklanan feodalizm krizine karşı durabilmeyi amaçlayan yoğunlaştırılmış bir güç sisteminden başka bir şey değildir.”⁹⁰ Bu görüş büyük oranda Christopher Hill,⁹¹ V. G. Kiernan,⁹² Erik Molnar,⁹³ ve Boris Porchnev,⁹⁴ tarafından da paylaşılmaktadır.

İkinci bir görüş açısına göre mutlak monarşi politikası, aristokrasinin çok büyük, belki de belirleyici etkisi olduğu, fakat monarkın aristokrasinin bu ihtiyaçlarının basit bir uzanımından ibaret olmadığı bir alandı. Örneğin Joseph Schumpeter şunu ileri sürer:

Dolayısıyla [mutlak monarkların idaresi altındaki] aristokrasi bir bütün olarak hâlâ dikkate alınması gereken güçlü bir faktördü. Krallığa boyun eğmesi bir teslimden çok uzlaşma niteliğindeydi. Bu, kralın lider ve soylu sınıfın yürütme organı olarak seçildiği -zorunlu- bir seçime benziyordu. Soyluların pasif olarak bile rejime direnmemesinin nedeni, temelde, kralın her istediklerini yapması ve devletin iç kaynaklarını onların emrine sunmasıydı. O bir bireyden çok devletin gerçek sahibi olan bir sınıftı⁹⁵

90 Takahashi, *Science and Society*, XVI, s. 334.

91 “Mutlak monarşi feodal bir devlet türüdür.” Christopher Hill, “The Transition from Feudalism to Capitalism”, *Science and Society*, XVII, 4, Fall 1953, 350.

92 “Batı’daki mutlak monarşi özel bir tür feodal devletten çıktı.” V.G. Kiernan, *Past & Present*, No. 31., s. 21.

93 “Avrupa mutlakıyetçiliğinin bütün türleri soylular ya da toprak sahipleri sınıfının çıkarlarına hizmet etmiş ve onların, ilk önce en kalabalık sınıf olan köylüler olmak üzere, diğer sınıflar üzerindeki siyasi egemenliğini ifade etmiştir.” Erik Molnar, *XIIe Congres International des Sciences Historiques: Rapports*, IV, s. 156.

94 Porchnev bürokrasinin burjuva kökenlerini, özellikle, siyasi ve ekonomik olguların bölünmezliğinin, her soylunun sınıfının bütününün çıkarlarıyla uyum içinde olmak zorunda olmayan özel çıkarlarını kovaladığı bir feodal sistemin iç çelişkilerinden kaynaklandığı şeklinde açıklamaya çalışır. “Sonuçta garip bir zorluk ortaya çıkar: Aristokratik bir devletin (*etat nobiliaire*) iktidar yapısı aristokratların eline bırakılamaz. Zira iktidarın herhangi bir özel aristokrat grubu tarafından ele geçirilmesi senyörler sınıfının diğer unsurlarıyla açık bir mücadeleye sebep olacaktır.” *Les soulèvements populaires*, s. 563.

95 “Joseph A. Schumpeter, “The Sociology of Imperialism”, *Social Classes, Imperialism* (New York: Meridian Books, 1955), 57-58.

Braudel de aynı şekilde kral ve aristokrasi arasındaki çekişmenin sınırlı olduğunu ve bunun, kralın bir yandan soyluları disiplini altına almaya çalışırken öte yandan da ona verdiği imtiyazları halkın baskısından korumaya çalışmasını içerdiğini söyler.⁹⁶ A. D. Lublinskaya da Braudel'e yakın görüştedir.⁹⁷ J. Hurtsfield "soylu sınıfı olmadan yönetimde bulunmayı zor bulan" monarşilerin ikilemini vurgular; "çünkü onlar olduğunda da yönetim işini aynı derecede zor buluyorlardı."⁹⁸

Üçüncü bir görüş ve belki de en geleneksel olanı Roland Mousnier'e aittir. Ona göre monarşi çoğu zaman aristokrasiye karşı burjuvaziyle ittifak kuran, bazen de ikisi arasında aracılık yapan özerk bir güçtü.⁹⁹

Fakat devlet mekanizmasının nispeten özerk rolü ve sınıf mücadelesinin aristokrasi ve burjuvazi arasında görüldüğü bu iki önermenin, zorunlu bir kesişme noktası var mıdır? Molnar öyle düşünmektedir. İlk planda, daha çok kategori kullanmaktadır. Monarkın

96 "İslam'da olduğu gibi Hristiyanlıkta da soylular en üst konumu işgal eder ve onu bırakmaya hiç niyetli değillerdir. Devletin her yerinde, sosyal ve siyasal bir devrim, bu tımar sahipleri, köylerin, tarlaların ve yolların efendileri, kalabalık kırsal nüfusun muhafızlarına karşı mücadele etmelidir. Mücadele etmek onlarla anlaşmak, onları bölmek ve ayrıca korumak anlamına gelmektedir. Zira yönetici sınıfın ortaklığı olmadan, bir toplumda iktidarı sürdürmek imkânsızdır. Modern devlet bu silahı eline alır. Eğer onu düşürürse her şey yeniden yapılmak zorunda kalacaktır. Sosyal bir düzenin yeniden oluşturulması da küçük bir iş değildir. Ayrıca on altıncı yüzyılda hiç kimse bu ihtimali ciddi olarak düşünmemişti." Braudel, *La Mediterranee*, II, s. 50. (bkz. Ayrıca s. 54)

97 "Mutlakiyetçilik her iki soylu grubuyla ilişki içerisinde olanların en temel sınıf çıkarlarını, yani mülkiyetlerini korumayı amaçlıyordu. Mutlak monarşi, şüphesiz, kılıç soylularının (*noblesse d'épée*) tepkisel taleplerini karşılamadı ve çoğu zaman onlara karşı çıktı. Fakat bu hâlâ "eşitlikten" çok uzaktı." A. D. Lublinskaya, *French Absolutism: The Crucial Phase, 1620-1629* (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968), 26.

98 J. Hurstfield, "Social Structure, Office-Holding and Politics, Chiefly in Western Europe", *New Cambridge Modern History*, III.; R. B. Wernham, y.h.. *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610* (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968), 130. Şöyle devam eder: "Fakat tüm Batı Avrupa'da aristokrasinin toplumdaki işlevi içsel olarak çelişkiliydi. Baronlar olarak geleneksel iktisatları ve düşmanlıkları vardı ve bunlar çoğu zaman kralın barışının çıkarlarına karşıydı. Fakat kalıtsal makam sahipleri olarak gücünün devamı kendi bencil güçlerini kısıtlamalarına dayanan yasal bir sistemi işletmeleri bekleniyordu."

99 "Mutlak monarşi iki sınıfın, burjuvazi ve soylular, çatışmasından doğar. Bu sınıf çatışması belki de mutlak monarşilerin gelişmesinde temel faktördür." Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, s. 97-99.

açıkça karşı olduğu feodal bir aristokrasiden söz eder. Buna ek olarak, her ikisi de potansiyel müttefikler olan “soylu sınıfı” ve burjuvazi vardı. Soylu sınıfının daha küçük toprak sahibi ve kapitalist tarıma daha eğilimli olduğu görülmektedir, fakat bu tam olarak açık değildir. Mutlakıyetçiliğin köylüler üzerinde ağır vergiler uyguladığı görülürken paranın nasıl bölüştürüldüğü daha az açıktır. Bir yandan, artan devlet bütçesi vergi tahsildarlarının, bürokrasinin maaşlarını ödemek, devlet borçlarını kapatmak ve askeri malzeme alımı için kullanılıyordu ve bunların hepsi burjuvaziye yarıyordu. Fakat öte yandan, devletin mevcut bütün harcamaları -yani sarayın ve ordunun idaresi için harcanan para- soylulara yapılan ödemelerdi. O bunu “soylu sınıfıyla burjuvazi arasında manevra yapma”¹⁰⁰ taktiği olarak görür. Engels devlet mekanizmasının en azından “istisnai dönemlerde”, bazı açılardan iç iradesine karşı, aracı rolünü ne şekillerde oynadığına işaret eder.¹⁰¹

Monark ve aristokrasi ilişkisinin net olmaması soylu sınıfının oluşumuyla ilgili bir muğlaklıktan kaynaklanmaktadır. Hiç şüphesiz aile üyelikleri soylu sınıfında zamanla çeşitlenmektedir; durum soylu sınıfına sahip bütün toplumlarda sürekli bir hareketliliktedir. Fakat on altıncı yüzyıl sadece aile değil aynı zamanda meslek hareketliliğinin de yoğun olarak yaşandığı bir zamandı. Örneğin, soylu statüsü Batı feodalizminde girişimci mesleğiyle temelde uyuşmazdı. Bu muhtemelen geç ortaçağ belediyelerinde büyük oranda bir mitti, on altıncı yüzyılda, bu hem kırsal hem de kentsel bölgelerde olmak üzere Avrupa’nın bütününde geçersizdi. Her yerde -İtalya, Macaristan, Polonya, Doğu Elbe, İsveç, İngiltere- soylu sınıfının üyeleri girişimci

100 Molnar, *XIIe Congrès International des Sciences Historiques: Rapports*, IV, s. 163.

101 “Kamu gücüne ve vergi koyma hakkına sahip olma açısından memurlar kendilerini toplumun üzerinde duran toplum organları olarak takdim eder.

Devlet sınıf çatışmalarını kontrol altında tutma ihtiyacından ve ayrıca sınıflar arasındaki çarpışmanın en hareketli zamanında doğduğu için, normalde en güçlü, ekonomik olarak yönetici olan ve bu sayede politik olarak da yönetici hale gelen ve ezilen sınıfı baskı altında tutmanın ve sömürmenin yeni yollarını elde eden sınıfın devletidir. Bununla birlikte istisnai durumlar ortaya çıkabilir. Örneğin savaştan sınıflar güç olarak neredeyse eşittir ve devlet gücü aracı olarak her ikisiyle olan ilişkisinde bir an belli bir bağımsızlık elde eder. Bu 17. ve 18. yüzyılların (16. değil) mutlak monarşisi için geçerlidir. Burada soylular ve burjuvazi birbirine karşı dengede tutulmuştur.” Frederick Engels. *The Origins of the Family, Private Property and the State* (London: Lawrence Wishart, 1940), 195-196.

olmuştu.¹⁰² Durum çoğu zaman bundan ibaretti, öyle ki soylu sınıfı İspanya'da olduğu gibi, mevcut olduğu her yerde bu mesleki role yönelik resmi kısıtlamaları başarılı bir şekilde ortadan kaldırmaya çalıştı.¹⁰³ Şunu da unutmamalıyız ki, Protestan ülkelerde Kilise, topraklarını elinden alınmış olarak görse de on altıncı yüzyıl, özellikle İtalya'da, kapitalist bir tarımsal girişimci sıfatıyla Kilisenin devriydi.¹⁰⁴

102 On beşinci yüzyılda çeşitli İtalyan şehirlerinde ticaretle uğraşan aristokratlarla ilgili olarak Paul Coles şöyle söyler: "Soylular on altıncı yüzyılda, Avrupa'nın ticari etkinliklerinde oynayacakları önemli rolün provasını yapıyordu." "The Crisis of Renaissance Society: Genoa, 1448-1507", *Past & Present*, 11, April 1957, 19.

"On beşinci yüzyılın sonuna doğru Macaristan'da yeni bir gelişme trendi başladı. Bu, ekonomik olarak senyörler sınıfının pazar ticaretine ve daha sonra (şarap, sığır, buğday gibi) bu maddelerin üretimine gittikçe daha çok katılmaları şeklinde özetlenebilir." Zs. P. Pach "En Hongrie au XVIe siècle: l'Activite commerciale des seigneurs et leur production marchande", *Annales, E.S.C.*, XXI, 6, nov-dec, 1966, 1213. "Soyluların on beşinci yüzyılın sonundan başlayarak zamanla artan şekilde tarımsal ürünler ve canlı hayvan dış satımında rol alması, toprakların soylular tarafından doğrudan kullanılmasının gelişmesiyle ilişkili ilginç bir olgu daha oluşturmaktadır. On altıncı yüzyılda soyluların kumaş ve lüks mamuller ithalatçısı olarak ortaya çıkması şeklindeki gelişmeyi kolaylaştıran faktör, büyük kasabalardaki gümrük vergilerinin soyluların baskısı altında düşük tutulmasıydı." Marian Malowist, *Studi in onore di Armando Saporì*, I, s 587-588. "Junkerlerin girişimcilikleri on altıncı yüzyılda sanayi üretimine akın ve kasabaların ticari tekelleri ile birlikte genişledi. Junkerlerin tüccar, kaçakçı, sanayici olarak ortaya çıkışı kasaba ve kırsal arasındaki geleneksel dengeyi kesinlikle yıktı." Hans Rosenberg, *American Historical Review* XLIX, s. 236.

On altıncı yüzyılın sonlarından başlayarak, Roma kırsalının büyük bölümü bir düzine toprak sahibinin elindeydi. *Mercanti di campagna* (kırsalın tüccarları) olarak isim yapmışlardı. Bkz. Delumeau, *Vie Economique*, II, s. 571.

Daha önce sözü edilen askeri girişimciler çoğunlukla soylu kökenliydi. Olmasa da bu tür bir girişim etkinliği genellikle soylulaşmaya yol açıyordu. Bkz. Redlich, *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, Suppl. No. 47., s. 411, 427-428.

Bkz. Ayrıca Goran Ohlin, "Entrepreneurial Activities of the Swedish Aristocracy", *Explorations in Entrepreneurial History* VI, 2, 1953, 147-162; Lawrence Stone, "The Nobility in Business, 1540-1640", *Explorations in Entrepreneurial History*, X, 2. Dec. 1957, 54-61.

103 "Daha fazla güçlükten kaçınmak ve yekpare bir kural koymak için, 1622'de bir papalık tayin kararı edinildi. Bu bütün (askeri) teşkilatlara Santiago yasasını uyguladı. Buna göre (kilise teşkilatı üyelerine) büyük ölçekli girişimcilere değil, sadece küçük dükkân sahiplerine veya küçük tefecilere ticari faaliyet yasağı getirildi. Ticaret İspanya'nın imparatorluk statüsünü devam ettirmesi açısından hayati bir faktördü ve salt para kazanma olarak görülüp bir kenara atılamazdı." L. P. Wright, "The Military Orders in Sixteenth and Seventeenth Century Spanish Society" *Past & Present*, No. 43. May 1969, 66-67.

104 "Toprağa yatırım yarışında Kilise ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar (*gli enti morali*) (çoğunlukla kilisenin etkisi altında) kendilerini avantajlı bir durumda buldular. Çünkü bu alana laik kesimden ve 'özel taraflardan' önce girmişlerdi. 1500'ün sonlarında Milan'ın toprak mülkiyetinin yarısı onların elindeydi. Tabii ki bunun iyi bi-

Bu madalyonun öbür yüzünde, başarılı burjuvazinin sürekli biçimde bir toprak sahibi ve soylu haline gelmesi vardı ve otuz yıl sonra bu ikisini birbirinden ayıracak kesin hatlar çizmek çok güç hale geldi. R. H. Tawney bunu on altıncı yüzyılda çok hızlanan normal bir süreç olarak görmektedir.¹⁰⁵ Hem Braudel¹⁰⁶ hem de Postan¹⁰⁷ soylu statüsünden olmayanlar için girişimcilikten rantiyeciliğe geçiş şeklinde sürekli bir örüntünün varlığı görüşünü paylaşır ve bunda uzun vadeli bir güvenlik arayışı görür. Bununla birlikte önemli olan bu mesleki hareketliliğe rağmen, toprak sahipleri sınıfının gücünün dağılmadığını takdir etmektir. March Bloch'un belirttiği gibi: "Senyörlük rejimi yıkılmamıştı. Gerçekte kısa süre sonra tazelenmiş bir güçle geri dönecekti. Daha ziyade senyörlerin malları büyük oranda el değiştirmişti."¹⁰⁸ En azından bu noktada, temel hiyerarşik statü ve

linen sosyal ve dini neticeleri olmuştu." Bulferetti. *Archivio storico lombardo*, IV, s. 21-22.

- 105 "Çok erken tarihten itibaren başarılı tüccar, tasarruflarını bir malikâneye yatırarak kendisine sosyal bir itibar ve derece sağladı. Parasız centilmenler ise ailesinin kayıp giden servetini ticari spekülasyonlarla, tüccar bir ailenin kızıyla evlenerek geri koymaya çalıştı. Bu sonuncusu en az spekülâtif değilse de en az kazançlı bir girişim de değildi. On altıncı yüzyılın başında her iki hareket de büyük bir hızla devam ediyordu. Böyle bir hız daha önce görülmemişti ve bunu ancak her türden ticari etkinliğin gelişimine bağlayabiliriz. Ticaretten elde edilen büyük servetlerin artışı ortaya yeni bir iş adamı sınıfı çıkardı. Bunların girişimleri sadece limanlarla ya da imtiyazlı kasabalarla sınırlı değildi. Aynı zamanda, daha manastır vakıflarının sekülerleştirilmesi toprak spekülasyonunu bütün bir kuşağın çılgınlığı haline getirmeden önce bile, geniş toprakları olan malikânelere de yatırım yapıyorlardı." R. H. Tawney, *Agrarian Problems in the Sixteenth Century*, (New York: Longmans, 1912), 187.
- 106 "On altıncı yüzyılda monarşiye bağlı ve kralın hizmetinde olan burjuvazi, sürekli yok olmanın eşiğindeydi: Sadece mahvolmayı göze almıyorlardı. Çok zengin veya ticaret hayatının tehlikeleriyle yorgun düşmüş olanlar memuriyetler, limanlar, unvanlar satın alıyorlar; bütün prestiji ve dingin tembelliğiyle soyluların yaşamına kapılıyorlardı. Krala hizmet hızla soylulaşmaya götürüyordu; diğer yolları dışarıda bırakmayan bu yolla, burjuvazi kaybolup gidiyordu." Braudel, *La Mediterranee*, II, s. 68.
- 107 "Bir rantiyeye yaşamı sürme eğiliminin nedenini bulmak zor değildir. Aktif dış ticaretin fiziksel tehlikeleri her zaman zenginlik fırsatları getirmiyordu. Dış pazarlar küçüldükçe bu fırsatlar da azalıyordu. Aynı zamanda, sermayenin yüksek bir faiz oranı elde etmeye yetecek kadar kıt olması da muhtemeldi... (Bu süreç) yeni burjuvazinin sadece bir parçasını açıklıyordu ve tabii ki başka parçalar da vardı. Her şeyden önce hâlâ büyük oranda ticari olan uğraşlarda güvenlik arayan ve bulan insanlar vardı. Bunu küçük ölçekte, düzenli ve iyi korunan pazarlarda ticaretle yapıyorlardı. Ticaretin çoğu orta büyüklükte insanların elindeydi. Orta büyüklükte oldukları için güvenliği işbirliğinde, birleşmede ve daha genel olarak sayılarda arayıp buluyorlardı." M. M. Postan *Cambridge Economic History of Europe*, II, s. 218.
- 108 Bloch, *Caracteres originaux*, I, s. 129.

ödül dağılımını bozmadan bu büyük ölçekli personel ve meslek genişimine izin veren, istikrarı yaratan, monarkın mutlakıyetçiliği idi.

Peki devletin ticaret burjuvazisinin kendisini ifadesine, kârlarını toplamasına ve onları korumasına yardımdaki anahtar rolüne ne demeli? Böyle bir ilişkinin varlığı kesin olmakla beraber, bu bir derece ve zamanlama meselesiydi; ilk ilişkideki karşılıklı destek, sonraki yıllarda bogucu bir kontrole dönüşecekti. Tüccar ve kralın ortak yaşamının on yedinci ve on sekizinci yüzyılda doğrudan bir karşıtlığa dönüşmesi rastlantı değildi. Hartung ve Mousnier bu gerilimin işaretlerinin daha on altıncı yüzyılda var olduğunu görmektedir.¹⁰⁹ Douglass C. North ve Robert Paul Thomas, sadece geliri yeniden bölüşen ticaret biçimlerinin aksine, artan verimliliğe dayalı bir girişimciliği teşvik etme etkisi olan çeşitli hukuksal ve ekonomik kurumların doğuşunun hatlarını çizmeye çalışırken¹¹⁰ devletin kurumsal rolünü vurgulamanın anlam ifade ettiği şartları açıklamaya özen göstermişlerdir. Devlet müdahalesinin pazarda yol açtığı ekonomik dengesizlikler ve yenilik ihtimaline verdiği zararlarla birlikte, “hükümete toplumun bir kısmı tarafından şiddetle karşı çıkılsa bile çeşitli politikaları benimseme imkânı veren zorlama gücü”¹¹¹ gerçeğini de unutmamak gerekmektedir. Meseleyi bu şekilde formüle etmek devletçiliğin kapitalizm için gördüğü işlevleri maliyet-kazanç analizi

109 “Kapitalizm ve mutlak monarşi ilişkisi her zaman kapitalizmin lehine değildi. 16. yüzyılın 60’lı yıllarından itibaren, bütün Avrupa’yı etkileyen iflaslar ve devletin aşırı müdahalesi, ticari kapitalizmin ilerleyişinin kıta üzerinde yavaşlamasına neden olan faktörlerdi. Bu yavaşlama öte tarafta mutlak monarşinin uzan vadede yararınaydı. Burjuvazinin çok hızlı büyümesini engellediği gibi burjuvazi ve soylular arasında, hiç şüphesiz Batı Avrupa mutlakıyetçiliğinin özelliklerinden biri olan nispi bir denge sağlanmasına yardımcı oldu.” Hartung and Mousnier, *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV, s. 45.

Christopher Hill de benzer bir görüş ileri sürer: “Tekeller kendi içlerinde kötü değildi: Bunlar geri kalmış bir ülkedeki yeni endüstriler için bir himaye biçimiydi. En erken tekeller ulusal savunma ile alakalı olanlardı. Elizabeth kraliyet madenleri İngiltere’yi top dökümünde kullanılan yabancı bakıra olan bağımlılıktan kurtarmayı amaçlıyordu. Güherçile ve barut için de benzer tekeller vardır. Fakat tekeller kapitalist gelişmeye düşman hükümetlerce mali amaçlarla kullanıldığında, hızla zararlı hale geliyordu. On yedinci yüzyıla satılmak için tekeller oluşturuluyordu.” *Reformation to the Industrial Revolution*, s. 96.

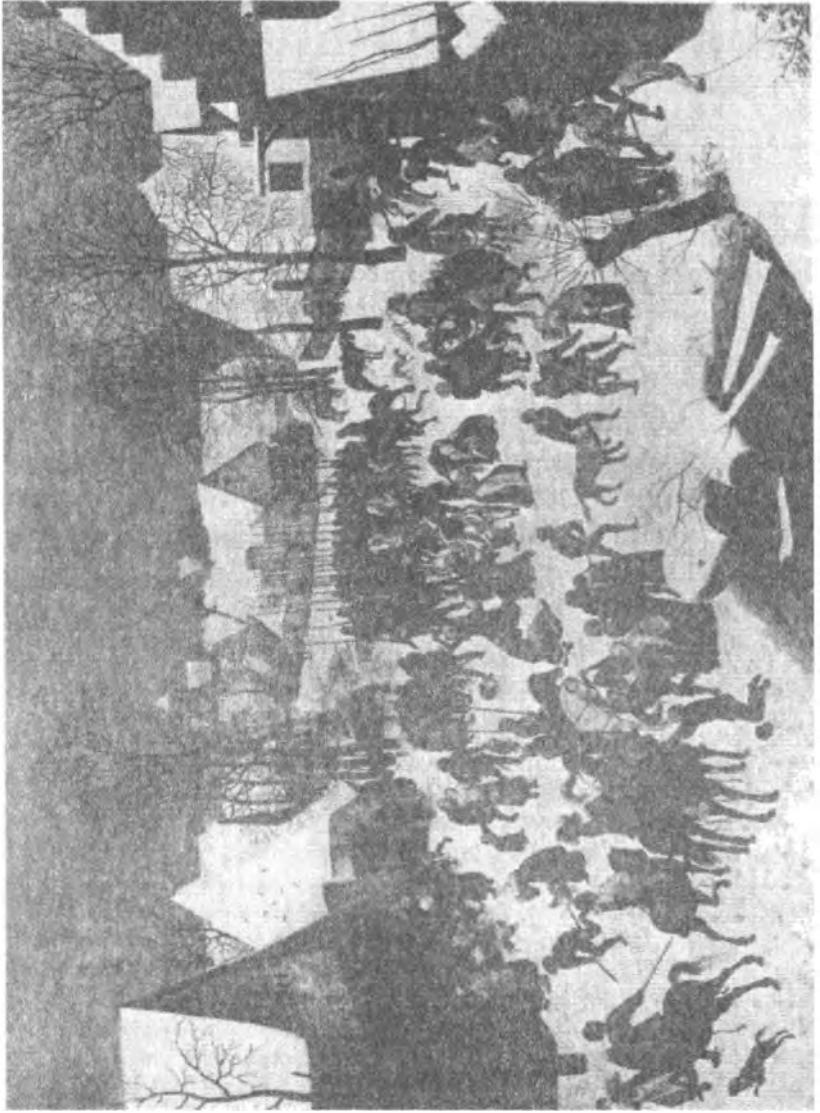
110 Bunlar sadece ölçek ekonomileri değil, aynı zamanda (mülkiyet haklarının yeniden düzenlenmesi yoluyla) dışsalıkları “içselleştirerek” işlem masraflarını düşürme, (komisyon yoluyla) bilgi masraflarını azaltına ve (anonim ortaklıklarla) risk masraflarını düşürme ile de ilgilidir. Bkz. Douglass C. North and Robert Paul Thomas, *Economic History Review*, XXIII, s. 5-7.

111 *Age*, s. 8.

çerçevesinde değerlendirmemiz konusunda bizi uyarmaktadır. Öte yandan aristokrasi için mutlak monarşi, imtiyazların bir tür son nefese kadar savunulmasını temsil etmekteydi; zira kazançlarını şirketin ekonomik verimliliğinin en üst düzeye çıkmasıyla sağlayanlar için devlet mekanizması kimi zaman son derece faydalıydı, kimi zaman da en önemli engeldi.¹¹²

Artık modern dünya-sisteminin iki yapı taşının ana hatlarını çizmiş bulunmaktayız. Bir taraftan, kapitalist dünya-ekonomisi dünya çapında bir işbölümü üzerine kurulmuştu; buna göre bu ekonominin (merkez, periferi ve yarı-periferi olarak adlandırdığımız) çeşitli bölgeleri özel ekonomik roller üstlenmiş, farklı sınıf yapıları geliştirmiş, neticede farklı işgücü kontrol biçimleri kullanmış ve sistemin işleyişinden eşit olmayan şekilde faydalanmıştır. Diğer taraftan, siyasi eylem temelde dünya-ekonomisindeki farklı rolleri nedeniyle farklı biçimde yapılanmış, en merkezileşmiş olanları merkez devletler olan, devletlerin çatısı altında gerçekleşmiştir. Şimdi on altıncı yüzyılın bütünü, belli bölgelerin bu dünya-ekonomisinde periferi, yarı-periferi veya merkez *olduğu* bir süreç bağlamında gözden geçireceğiz. Böylece şimdiye kadar soyut bir analiz olma riskini taşıyan şeyi somutlaştırmaya çalışacağız. Ayrıca bu şekilde tüm *sürecin* birliğini göstermeyi de ümit ediyoruz. Gelişmeler tesadüfi olmaktan ziyade, belli bir olası çeşitlilik içerisinde, yapısal olarak kararlaştırılmıştı.

112 Simon Kuznets devletin girişimciler için taşıdığı faydadaki ana unsura işaret eder: "Egemen devletin varlığı, doğrudan ve açıkça ekonomik gelişme alternatifleriyle ilgili çatışmaların ülke çapında ve halk arasında var olabileceği yerde hiç şüphesiz karar imkânını ima eder." "The State as the Unit of Study of Economic Growth," *Journal of Economic History*, XI, I, Winter, 1951, 28.

Resim 5: “Massacre of the Innocents” Büyük Pieter Brueghel’in yağlı boya çalışması. 1565 yılı civarında, İspanyolların Hollanda’daki zulmüne karşı bir protesto olarak yapıldı.

4

SEVİLLA'DAN AMSTERDAM'A: İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ

Avrupa dünya-ekonomisi insanlar için büyük bir ödüldü, dolayısıyla onu kontrol altına almak için uğraşmaları da oldukça anlaşılabilir bir çabadır. İmparatorlugun egemenliği klasik bir yoldu ve o dönemin insanlarına yabancı değildi. V. Charles idaresindeki Hapsburglar tüm Avrupa'yı kendi içine çekmek için çok cesur bir girişimde bulundu. 1557'ye kadar girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı ve İspanya sürekli olarak sadece siyasi etkinliğini değil aynı zamanda ekonomik açıdan merkezi olma sıfatını da kaybetti. Birçok şehir Avrupa dünya-ekonomisinin göbeği olmak için can atıyordu. Sevilla, Lizbon, Antwerp, Lyon, Cenova ve Hamburg gibi şehirlerin iddiaları olmasa da büyük istekleri vardı. Fakat gerçekte 1450'de olası olmayan bir aday olarak Amsterdam, 1600'e kadar üstünlük kazanacak şehir olacaktı. Şimdi İspanya'nın ve müttefik bütün şehir devletlerinin Amsterdam'ın başarılı isyancıları karşısında çöküşüyle sonuçlanan, imparatorlugun bu çöküş hikâyesine dönüyoruz.

1450'lerde başlayan yukarı yönlü ekonomik hareket ilk önce bütün eski ticaret merkezlerinde, Avrupa'nın omurgası olarak adlandırılan -Flanders, Güney Almanya, Kuzey İtalya- ve tabii ki, coğrafi keşifler sonucu İspanya gibi ülkelerde göz kamaştırıcı bir zenginlik yarattı. Bu bölgelerin V. Charles idaresinde Hapsburg İmparatorluğu'nu nasıl oluşturduğu çok çarpıcıdır. Bu genişlemede, en önemli yeni unsur on altıncı yüzyıl İspanyası'nın Atlantik ötesi ticaretiydi. Sevilla'da ve onun *Casa de la Contratacion de las Indias*'ında üslenen bu ticaret o kadar önem kazandı ki "tüm Avrupa ve dünya hayatı, tek bir dünya varmış gibi bu ticaret trafiğine bağımlı hale geldi. Sevilla şehri ve hesapları, bize dünyanın ritmi hakkında her şeyi söyleyebilir."¹

İspanya böyle merkezi bir rol oynar hale nasıl geldi? Her şeyden önce, 1. bölümde de tartıştığımız gibi, Avrupa'nın deniz aşırı ülkelerdeki on beşinci yüzyıl genişleme hareketinde liderliği ele alan İspanya değil, Portekiz'di. Bununla birlikte, on beşinci yüzyıl, İspanya tarihinde sakin bir dönem değildi. Gerçekte Jaime Vicens Vives, "kriz sözcüğünün, on beşinci yüzyıl İspanya tarihini özetlediğini" söyler.²

Kriz (isyan ve iç savaş dönemi olarak) siyasi ve (Avrupa ölçekli resesyon olarak da) ekonomikti. İspanya'nın krize ekonomik anlamda ilk tepkisi, gemi endüstrisini geliştirmek ve düşük fiyatlar sonucu, (küçülen) dünya pazarının hatırı sayılır kısmını ele geçirmek oldu.³ İspanya'daki yün üreticileri kartelinin (*Mesta*) gücü o kadar büyüktü ki potansiyel Kastilya burjuvazisinin on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda krala korumacı politikalar benimsetme çabaları başarısızlıkla sonuçlandı.⁴ Vicens söz konusu endüstrilerin, Katolik ve endüstriyel faaliyet taraftarı Monarklar olan, Ferdinand ve Isabella devrinde bile "ya sadece lüks mamuller ürettiğini ya da yerel bir pazarı olduğunu" belirtir.⁵ İspanya, İngiltere'nin aksine, önemli bir tekstil endüstrisi geliştirmeye doğru gitmiyordu.⁶ İronik olarak İngiltere'yi endüstriyel

2 Jaime Vicens Vives, *Approaches to the History of Spain*, 2nd ed. (Berkeley: Univ. of California Pres., 1970), 76.

3 "14. ve 15. yüzyıl krizleri, Kastilya yününün düşük fiyatlarının çekiciliği, İngiliz yünü ihracatının iyi bilinen yavaşlaması, İtalyan kasabalarının aktif kumaş endüstrisi olmadan Kastilya'daki milyonlarca gezici koyundan oluşan koyun yetiştiriciliğinin ortaya çıkışı imkânsız, düşünülemez olurdu." Braudel, *La Mediterranee*, I, s. 84.

4 "Kumaş endüstrisinin 15. yüzyılda çarpıcı bir gelişme kaydettiğini gösteren bir gerçek, 1348'de Madrigal'da düzenlenen Cortes'de, yabancı kumaş ve Kastilya yünü ithalatına yasak konulması isteğinin dile getirilmesiyle gösterilir. Bu korumacı politika önerisi II. John tarafından kabul edilmedi. Çünkü Mesta'nın müdahalesi oldu ve yün ticaretinde çıkarı olan tüccarlar, toplayıcılar, taşıyıcılar ve kullanıcılar buna karşı çıktı. O zaman, büyük toprak sahipleri tarafından Kastilya burjuvazisinin gelişmesini engellemek için büyük bir mücadele başlatıldı. IV. Henry Mesta'nın toplam ihracatından Kastilya kumaş endüstrisi tarafından elde tutulabilecek oranı üçte bire sabitlediği zaman 1462'de Toledo Cortes'i tarafından yapılan anlaşmayı bu açıdan anlamalıyız. Dışarıya giden ve birçok aristokratın servetini oluşturan zenginliği ülke içinde tutma niyeti varsa, bu çok düşük bir orandı." Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, s. 259-260.

5 Age, s. 305.

6 "Kastilya temelde kumaş değil birincil ürünler, yün ihracatçısıydı ve Katolik monarkların merkantilist politikasının temellerinden biri, mesta sürülerinin, merino yününün teşvik edilmesi idi. Öte yandan gelişen bir koyun endüstrisine sahip, ham yününün onda dokuzu geleneksel olarak Flanders'a ihraç edilen İngiltere daha on dördüncü yüzyıldan, koyun sürüleri sayıca artmaya başladığı zaman, birincil ürünlerin endüstriyel dönüşümüne paralel bir politika benimsemişti." Jose Larraz, *La epoca del mercantilismo Castilla 1500-1700* (Madrid: Atlas, 1943), 20.

gelişim yolunda ilerlemeye teşvik eden, geç ortaçağların depresyonu ile birleşmiş, Kastilya rekabeti gerçeği olmuştur. Bununla birlikte bir diğer gerçek, İspanya'nın bu yola girmemiş olduğudur.

Peki, İspanyol ekonomisi yapısal olarak çok zayıfsa İspanya'nın on altıncı yüzyılın ilk yarısındaki merkezi *ekonomik* konumunu nasıl açıklayabiliriz? Bunun nedeni, kısmen zayıflığın kısa değil uzun vadeli olması, kısmen de bazı düzeylerde siyasi sistemin güçlü olmasıdır. Kastilya ortaçağlar boyunca net bir 'ulusal' göreve sahipti. Bir yandan, Müslümanlar Iber Yarımadası'ndan tedrici olarak atılıyordu (*Reconquista*); bu Müslüman Gırnata Devleti'nin çöküşünde ve Kolomb'un yılı olan 1492'de, Yahudilerin İspanya'dan atılmasında tepe noktasına ulaştı. Öte yandan, İspanyolca konuşan Hristiyan devletlerin birleştirilmesi isteği vardı. Bu istek yalnızca birlik anlamında tepe noktasına ulaştı; Aragon ayrı bir yasama organı, devlet bütçesi ve toplumsal-hukuksal bir sistem bulundurmaya sürdürdü.

İspanya yeniden fetih üzerine kurulduğu için feodalizm *siyasi* bir biçim olarak zayıftı.⁷ Sonuçta, Jose Maravell'in de belirttiği gibi "feodal bir yapıya dayanmayan siyasi ve toplumsal bir düzene sahip olmak, devlet biçimlerinin gelişmesi için uygun bir zemin oluşturuyordu."⁸ Mükemmel sayılabilecek ulaşım sistemi, merkezle periferi

7 Luis Vitale, feodalizmin İspanya'da diğer Batı Avrupa ülkelerinden daha zayıf olmasının beş nedenini sıralar. Bunlar Arap-Müslüman fetihleri, Mesta'nın rolü ve burjuvazinin erken rolü etrafında odaklanır. Bkz. *Latin America: Reform or Revolution*, s. 34-36.

8 Maravell, *Cahiers d'histoire moderne*, VI, s. 791. Bu büyük toprak sahiplerinin ekonomik gücünün zayıf olduğu anlamına gelmez. Aksine, Pierre Vilar buna dayanarak İspanyol emperyalizminin "feodalizmin en yüksek evresi" olduğunu savunur. «Le Temps de Quichotte», *Europe*, 34, No. 121-122, janv-fevr., 1956,8. Bununla birlikte önceki bölümde *latifundia* gibi bir olgunun neden "ikinci feodalizm"den çok "kapitalist tarım" sayılması gerektiğini tartıştık. Yinede bkz. Vilar: "İspanya'da ya da daha ziyade Kastilya'da yönetici sınıflar Conquista'ya Reconquista tarzında katıldılar: *Feodal tarzda*. Toprakların işgali, insanların boyun eğmeye zorlanması, servetlerin toplanması, kimseyi kelimenin kapitalist anlamıyla, "yatırıma" hazırlamaz. Bunu yeni doğan burjuvazi yapmış olabilir. Nitekim 1480'den yaklaşık 1550'ye kadar bunu yapmakta tereddüt göstermedi. Bununla beraber, para dolaşımındaki yeri nedeniyle önce limanların ve panayırkların istikrarsız kapitalizmini denedi. Bunun yanında, emrindeki "üretim güçleri" -insan, toprak, teknik yenilikler- Kastilya düzlüklerinde oldukça hızlı biçimde "azalan kârlar" yasasına karşı geldi. Bunun üzerine 1550'den sonra piyasa para girişinin kısırlaştırıcı etkisini hissetti. Biri harcar, ithalat yapar, faizle borç verir. Biri az üretir. Fiyatlar ve ücretler fırlar. Parazitlik gelişir, yatırımlar kaybolur. Bu durumda fakirlik yakın demektir. (Age, s. 9-10)"

Vilar'ın "limanların ve panayırkların" istikrarsız kapitalizmi tartışması, Marx'ın ticari sermayenin gelişen niteliği ile ilgili şüphesine atıfta bulunur gözükmektedir: "Bu-

arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiyi göreceli olarak kolaylaştırdı. ⁹Ferdinand ve Isabella güçlü bir *ulusal* pazarlar sistemi oluşturması için *Mestaya* yardım etti.¹⁰ Derece ve hiyerarşi değerlerini koruma bağlamında da olsa, bireysel bir hareketlilik sistemi sağladılar.¹¹ Bürokrasiyi güçlendirdiler ve onu “kökleri halkın içinde bir kurum haline getirdiler.”¹² Katolik Kilisesini, sözde ulusallaştırdılar.¹³ Her şeyin ötesinde, “Kastilya’nın mevcut ekonomik potansiyelinin tam olarak ortaya çıkabileceği şartları oluşturdular.”¹⁴

Eğer altın ve gümüş İspanya üzerinden geliyor ve eğer Kastilya Avrupa merkezlerinin semalarında süzülüyorsa, bu Pierre Vilar’a göre, “sebepler olduğu kadar sonuçtu da.”¹⁵ Peki, ama tam olarak neyin so-

nunla birlikte, bunun gelişmesi tek başına bir üretim biçiminden diğerine geçişi açıklayamaz. Aksine, ticari sermayenin hâlâ hakim olduğu yerde geri kalmış şartlar görmektedir.” *Capital* III, Ch, XX., s. 327. İtaliyeli eklenmiştir.

- 9 “Kastilya’nın, yarımada da kendisini çevreleyen ve çoğu zaman kendisini denizden ayıran periferi bölgeleriyle bağlantısını sağlayan toplu mal taşımacılığıydı. İspanya’yı oluşturan da (Ortega y. Gasset’in dediği gibi) Kastilya’nın kendisi değil bu olgudur. Zira etkin bir yönetimin ilk şartı ulaşımın durumu değil midir? Kastilya bütün bu nedenlerle, ağırlık merkezi, İspanya’nın kalbi haline geldi.” Braudel, *La Mediterranee*, I, s. 49.
- 10 “Ferdinand ve Isabella’nın Mesta sürüleri üzerindeki *portazgosu* (kasabalar tarafından pazara giden mal ve hayvanlara konan eski bir vergi) sınırlama ve düzenlemeyle özel olarak ilgilenmesi bu örgütün önemini iç iletişimin teşviki açısından çok artmış olması nedeniyleydi. Ticaretin ulusallaştırılması, yerel ve metropoliten pazarlardan ulusal pazarlara geçiş, yarımada üzerinde, ilk defa bu aydınlanmış hükümdarların takdir ettiği, muazzam önemde bir ekonomik ilerleme evresiydi.” Klein, *The Mesta*, s. 223.
- 11 “Ferdinand ve Isabella’nın politikalarının etkisi, Kastilya toplumundaki derece ve hiyerarşinin önemini teyid edip güçlendirmesi, fakat aynı zamanda da önceki devirlerde imtiyazlı bir statü elde etmeyle ilgili olarak çok daha az ümitleri olan birçok kimseye sosyal ilerleme fırsatı tanımış olmasıydı. İlerlemenin anahtarlarında birisi, nihai olarak kraliyet hizmetinde bir yere ulaştıran eğitimdi. Diğer zenginlik, özellikle de (Yahudi kökenliler de dâhil olmak üzere) zengin tüccar aileleriyle saygın aristokrat kökenli ailelerin arasında ittifakı mümkün kılan kentsel zenginlikti.” J. H. Elliott, *Imperial Spain, 1469-1716* (New York: Mentor 1966) 113-114.
- 12 Maravell, *Cahiers d’histoire moderne*, VI, s. 805.
- 13 “Katolik krallar kısmen ayrıcalıklarını korumak, kısmen de yabancıların krallıktaki işler hakkında az bilgi sahibi olması nedeniyle krallıklarındaki kilise görevlerinde yabancı istemiyordu.” (Age, s. 86)”
- 14 Elliott, *Imperial Spain*, s. 117. Elliott öte yandan, onların saltanatıyla ilgili birçok olumsuz özellik sayar. Bkz.s. 123-127.
- 15 Vilar, *Past & Present*, No. 10, s. 32. Alvaro Jara da İspanya’nın ileriye doğru sıçradığını zira Hispanik Amerika’yı fethettiğini ekler: “İspanya Avrupa’nın çatısından soyutlanmış değildi. Sırası geldiğinde ikincisinin finansal merkezlerinden çıkan ve bir

nucu? Gerçekte değerli madenlerin ekonomik rolü etrafında merkezlenen Akdeniz dünyasının düşük ayarlı altın ve gümüşü, başlıca altın tedarikçisi olarak Sudan'ın geçmişteki merkeziliği, Portekizlilerin İtalyan şehir devletlerinin Kuzey Afrika araçları üzerinde git-tikçe artan etkisi, Cenovalıların İspanya'daki önemi ve Cenovalıların (sadece İspanyolların uygulama durumunda oldukları) Portekizli olmayan bir altın-gümüş kaynağı bulma girişimi gibi uzun bir dizi olgunun sonucudur.

Bu karmaşık öykünün kökenine inelim. Altın ve gümüşün ortaçağ ticaretindeki öneminden ve Sudan altınının Avrupa'ya Kuzey Afrika'dan Hristiyan Akdeniz dünyası vasıtasıyla nasıl ulaştığından daha önce söz etmiştik. On beşinci yüzyılın ortasında Kuzey Afrika'nın rolü birdenbire muazzam şekilde azaldı. Bunun derecesi bir tartışma konusu olabilecek gibi görünmektedir. Braudel Kuzey Afrika'nın konumunun çöküşünden söz eder.¹⁶ Malowist de bu azalmayı kabul eder; fakat bunu felâket olarak nitelendirmez.¹⁷ Birden ortaya çıkan bu altın ve gümüş açığı, İspanyol devletinin artan askeri

şekilde kendisine iletilen ekonomik gerekliliklerin etkisini ve yansımasını alıyordu. Bunlar ister İspanyol tüketiminin ihtiyaçları isterse monarşinin askeri seferlerinin gerekleri olsun. Yerli koloniler koruyucu bir geri plan oluştuyordu. Nitekim bu olmadan İspanyol hâkimiyetini açıklamak imkânsız olurdu. Dolayısıyla, İspanyolların -özel girişimlere dayalı- Amerikan fetihlerinin geniş hamleleri (*rasgos*) ile ne bir risk ne de büyük bir masraf olmadan, muazzam servetler toplamayı mümkün kılan bir fetih türünü teşvik eden metropol devlet aygıtının ihtiyaçları arasındaki paralel çıkarların çakışmasından söz edebiliriz. "Estructuras de colonizacion, y modalida, des del trafico en el Pacifico sur hispano-americano", *les grandes voies maritimes dans le monde, XV-XIXe siecle, VII Coloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1965), 251.

- 16 "15. yüzyılın son on yılından itibaren Sudan altını, Kuzey Afrika şehirlerine, en azından aynı miktarlarda gelmemeye başlar. Akdeniz birden önemli bir altın stoğundan yoksun kalır. Bunun üzerine Kuzey Afrika'nın yerel refahı, iskambil kâğıtlarından bir ev gibi çöker. Ne olmuştur? Sadece şu: 1482'de başlayan Sao Jorge de Mina inşa edilir... Bu Sahra ekonomik trafiğini gerçek anlamda kendine çekmeye başlar; bir yön değişimi ve farklılaşması gerçekleşir." Fernand Braudel, *Monnaies et civilisation: de l'or du Soudan a l'argent d'Amerique*, *Annales, E.S.C.*, I, 1., Janv-mars 1946, 12-13.
- 17 "Portekiz ticaret durakları Arguin (1448'den sonra) ve Sao Jorge da Mina'nın (1482-1484) Afrika altın ticareti üzerindeki etkisiyle ilgili olarak epey yanlış anlama olmuştur. Arguin ticaret durağının bir dereceye kadar Sudan altınının ihraç yönünü değiştirdiğini kabul etmeliyiz. Ancak bu Sahra ötesi ülkelerin ve halklarının çıkarlarını zedelememiştir. Sudanlı tedarikçiler ve bu ticaretle uğraşan Berberi göçebeler, Avrupalıların Arguin'e gelmesiyle yeni alıcılar buldu. Ancak bu onların bu ticaretteki pozisyonunu hiçbir şekilde etkilemedi. Bu geleneksel altın alıcıları, yani Avrupalı rakiplerinin Batı Afrika kıyılarında görünmesinin etkilerini hissetmiş gözükten Mağripililer ve Mısırlılar için geçerli değildi...

ve saray masrafları nedeniyle, sürekli ağırlaşan mali yükünün değerinin düşmesine neden oldu.¹⁸

Mali kriz ciddiydi ve bu İspanya'daki Cenovalıların tepkisine neden oldu. Çünkü onlar hem İspanya'nın bankerleriydiler, hem de altın alıcısıydılar. Cenova'nın İspanyol ticaretindeki rolünden daha önce söz etmiştik. Cenovalılar sadece finansör olarak değil, birçok şekilde ticaretin içindeydiler.¹⁹ Peki, Cenovalılar altınlarını neden Portekiz vasıtasıyla alamamışlardı? Belki de, keşif hareketlerindeki öncü ülke olarak Portekiz'in gücü, Cenova için İspanya'nın önerdiğinden daha avantajlı şartlar sunmayacağı anlamına geliyordu.²⁰ Belki de, bu güç aynı zamanda bir hayal gücü eksikliğine de neden olmuştu. Hayal gücü, genellikle kısa vadeli kanalları tıkananlar için orta vadeli kâr araştırmasından başka bir şey değildir. Kanallar tıkalı olmadığı zaman, hayal gücü zayıflar. Portekiz Afrika kıyılarından aşağılarda zaten iyi işler yapıyordu. Batıya yönelik tehlikeli deniz seferlerine çıkmak için üzerlerinde hiçbir baskı hissetmiyorlardı.²¹ Chaunu çok belâgatlı biçimde İspanya'nın Amerika'yı keşfinin tesadüf olmadığı şeklinde mantıklı bir önermede bulunur. "Su-

Araştırmamızın şu anki safhasında, Sudan altınının Mağrib'e ve Mısır'a ihracının belki de gerçekten azaldığını, fakat bunun Arap dünyası için felâket ölçüsünde olmadığını düşünüyoruz. Quardane'de dolaşımdaki altının düşmesinin çok uzaklarda kurulmuş olan Mina Limanı'ndaki ticaret durağının faaliyetlerine bağlanabileceğine şüphayle yaklaşıyoruz...

Durum ne olursa olsun, *Tarih es Soudan'ın* yazarına göre, Djené on altıncı yüzyılın sonunda ve on yedinci yüzyılın başında, hâlâ Sahra tuzunun altınla değiş tokuşu merkeziydi." Marian Malowist, "Le commerce d'or et d'esclaves au Soudan Occidental", *Africana Bulletin*, No. 4, 1966 a, 56-59.

18 Bkz. Miguel Ángel Ladero Quesada, "Les finances royales de Castille á la veille des temps modernes", *Annales E.S.C.*, XXV, mai-juin 1970, 784.

19 Cenevizliler ve İspanyol olmayan diğerleri sadece altın ve gümüşün aranmasında ve İspanya'daki ticaretinde değil, aynı zamanda Kanarya Adaları'ndaki birincil üretiminde de büyük rol oynamıştır. Bkz. Manuela Marrero, "Los Italianos en la fundación de Tenerife hispanico", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderni e contemporaneo* (Milano: Dott. A Giuffr -Ed., 1962), 329--337.

20 "O zamanlar Portekizli olmayan bir çözüm arayan tek taraf Cenova olmuştu." Braudel, *La Méditerran e*, I. s. 14.

21 "Colombus'un Portekiz'deki başarısızlığı, yönetim çevresinin coğrafi bilgisinde ve ülkedeki ticarete gerçekleşen ilerlemeydi. Eğer duyarlı ise ve kat edilmesi gereken uzaklıkları göz önüne alıyorsa, hiç kimse hatalı olduğu açıkça g r len bu tür hipotezlere dayanarak para ve insan hayatı yatırımı yapmaya istekli değildi.

"Portekiz ayrıca başarılı Afrika keşfi politikasına, Sudan  zerinden Baharat adalarına doğrudan bir deniz yolu araştırmaya, Colombus tarafından önerilen yolu izlemeye çok zayıf bir şans verme konusunda çok kararlıydı." Chaunu, *S ville*, VIII (1), s. 89-90

nulan imkânları değerlendirme ve kendine yeni imkânlar yaratma konusunda tarihteki en yetenekli ülkeydi.”²² İngiltere İtalyan John Cabot’u kullanıyordu, fakat ikinci İngiliz seferi İspanyol desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Fransa ve İngiltere gerçek anlamda on yedinci yüzyıla gelene kadar denizaşırı keşif ülkeleri olamadılar ve on sekizinci yüzyıla kadar da başarılı olmuş sayılmazlar.²³

Bununla birlikte, İspanya on altıncı yüzyılda, Amerika kıtasında deniz ulaşımı masraflarının elverdiği ölçüde büyük bir imparatorluk yaratmayı başardı.²⁴ Bu, trans-atlantik ticaretinin yıldırım hızıyla gelişmesi anlamına geliyordu: Ticaret hacmi 1510 ve 1550 yılları arasında sekiz kat, 1550 ve 1610 arasında da yine üç kat artmıştır.²⁵ Bu ticaretin odak noktası, birçok açıdan İspanya’nın temel bürokratik yapısı haline gelen, Sevilla’daki devlet tekeliydi.²⁶ Bu trans-atlantik ticaretindeki ana mal, altın ve gümüştü. Başlangıçta İspanyollar İnkalılar tarafından zaten çıkarılan ve dinsel törenler için kullanılan altını topluyorlardı.²⁷ Bu çok kazançlıydı. Fakat sonu yok da değildi, kaynaklar tam tükenirken İspanyollar gümüş amalgamı metodunu buldular; bu onlara çok bol miktarda bulunan ve Avrupa’ya gerçek-

22 *Age*, s. 235.

23 “16. yüzyılın başı ile 18. yüzyıl arasında teknolojik bir devrim olduğu reddedildiği, Kastilya’nın rolünün Akdeniz ve Okyanus’un kuzeye doğru esen ticaret rüzgârlarıyla orta enlemlerin güneye yönelik ters akıntılarının kesişim noktasında ‘Reconquista’nın lideri pozisyonuyla desteklendiği kabul edilmese, o zaman Amerika’nın Palos’dan yola çıkan bir Cenevizli tarafından keşfi, şansa yani saçmalığa bağlanır. Aynı şekilde rüzgârları görmezden gelirsek, Endülüs’ün 16. yüzyıldaki tekeli ve yaşamı, yarımada Güney İberyalıların uzun ve bilgili çabaları, saçma bir kaprisin saçma sonucu haline gelir.” Chaunu, *Séville*. VIII (1), s. 236-237.

24 “Hispanik Amerika boyutlarına yarım asırdan kısa bir sürede ulaştı. Arakanya Şili’si’ni ele geçirememek bunu kanıtlar. Koloni Amerikası büyümek ve hayatta kalmak için kısa zamanda etkin deniz ticareti sistemine dayanmaya başladı. Taşıma giderleri büyük bir servet üretimi gerektiriyordu. Bu ilk Amerika’yı bu zenginlikleri derhal üretebilen sistemlere mahkûm etti.” Pierre Chaunu, *L’Amerique et les Amériques* (Paris: Lib. Armand Colin, 1964) 85-86.

25 “Bu ilk genişleme evresinin dinamizmi ne kadar şaşırtıcıdır: Burada gerçek anlamda bir yapısal kırılmanın huzurundayız. Bu ayrım kolaylıkla açıklanabilir: 1504-1550, hiçlikten varlığa geçiş dönemi değil midir?” Chaunu, *Séville*, VIII (2), s. 51.

26 “Okyanus politikasında, durumu kontrol eden Endülüs’teki bir grup adamdan kurtulamayan İspanyol devleti bütün gücüyle Sevilla’nın tekeline sıkı bir bağlılığı sağlamaya çalıştı. Bu diğer faydaları yanında kontrolünün etkinliğini de destekliyordu.” Huguette and Pierre Chaunu, “Economie atlantique, économie-monde (1504-1650)” *Cahiers d’histoire mondiale*, I, 1, juil, 1953, 92.

27 Bkz. Alvaro Jara, “La producción de metales preciosos en el Peru en el siglo XVI”, *Boletín de la Universidad de Chile*. No. 44, nov. 1963, 60. Bkz. s. 63’deki tablo.

ten önemli bir değerli maden akışını temsil eden gümüşü, çok kârlı biçimde çıkarma imkânı verdi.²⁸

Ticaretin “yıldırım hızıyla” büyümesi beraberinde Avrupa’da görkemli bir siyasi genişlemeyi de getirdi. V. Charles 1519’da Kutsal Roma İmparatoru olarak tahta çıktığı zaman, Avrupa’daki toprakları (Aragon’un da içinde bulunduğu) İspanya, Hollanda, (Avusturya’nın da dâhil olduğu) Güney Almanya’nın çeşitli bölgeleri, Bohemya, Macaristan, Franche-Comte, Milan ve İspanya’nın Akdeniz’de sahip olduğu (Napoli, Sicilya, Sardunya, Balaerics gibi) çeşitli ve birbiriyle komşu olmayan bölgeleri içine alıyordu. Bu imparatorluk, yapısal açıdan çağdaşı Muhteşem Süleyman’ın Osmanlı İmparatorluğu ve Korkunç İvan’ın Moskova İmparatorluğu’yla paralel olarak, bir an Avrupa’nın siyasi alanını içine çeker gibi göründü. Yeni doğan dünya-ekonomisi bir başka imparatorluk haline gelecekmış gibi duruyordu. V. Charles, Avrupa dünya-ekonomisini imparatorluğunun içine alma çabalarında yalnız değildi. Fransa kralı Birinci Francis de aynı şeyi yapmaya çalışıyordu.²⁹ Ve Fransa büyüklük ve merkezilik gibi avantajlara sahipti.³⁰ Fakat Fransa’nın kaynakları

28 “Civaya dayalı tekniğin kullanımı olmadan Avrupa’daki enflasyon süreci durur ve Amerikan madenciligi bir durgunluk ve gerileme evresine girerdi.” Alvaro Jara, “Economia minera e historia económica hispano-americana,” *Tres ensayos sobre economia minera hispano-americana* (Santiago, Chile: Centro de Investigaciones de Historia Americana, 1966), 37.

29 “On altıncı yüzyılda bir Fransız emperyalizmi vardır. İlk önce Fransa kutsal Roma imparatorunu tanımayı ve ona bağlanmayı reddeder. “Kral krallığında imparatordur.” Sonra, VIII. Charles (1494’de) doğuya ulaşmak için İtalya’ya indi. Bir hacı seferi düzenledi. İstanbul imparatorluğunda yeni unvanlar aldı. Napoli’ye girdi. Başında altın taç, ellerinde imparatorluk asası ve küresi olduğu halde herkes şöyle bağıırıyordu: “Muhteşem imparator” Bunun üzerine Almanya’da panik ortaya çıktı. Oradaki-ler onun Kutsal Roma Germen imparatoru unvanını istediği düşüncesine kapıldı. İtalya’ya egemen olma girişimleri ve I. Francis’in 1519 Kutsal Roma imparatorluğu seçiminde aday olması şeklini alan bu Fransız emperyalizmi, V. Charles’in seçiminden sonra Habsburglar’a karşı savunmacı bir politikayla yer değiştirdi.” Mousnier, *Les XVe et XVIe siècles*, s. 132-133.

Michel François benzer şekilde I. Francis’in “ikili mirasından” söz eder. Bir tarafta otoritesi siyaset felsefecileri (*légiste*) ve devlet adamlarının sıkı çalışmaları sonucu yaratılan bir monark, öte tarafta “Fransız monarşisi için hiç görülmemiş biçimde genişletilmiş perspektifler açan” VII. Charles ve II. Louis’in emperyal İtalyan girişimlerinin varisi idi. «L’idée d’empire sous Charles-Quint» *Charles-Quint et son temps*, Colloques Internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 Sept. 3 Oct. 1958 (Paris: Ed. du C.N.R.S., 1959), 25.

30 1500 itibarıyla şu söylenebilir: “İngiltere, İspanya ve Burgonya-Avusturya ilk ve en büyük Avrupa gücü Fransa etrafında bir tür uydu gibi dönüyordu. Fransa’nın en önemli avantajı, büyüklüğü ve merkezi konumuydu. Modern dönemin başında

daha azdı ve İmparator olarak I. Francis'in değil de V. Charles'in seçilmesi büyük bir engeldi. Bununla beraber, İspanyol İmparatorluğu'nun "kalbinde"³¹ bulunan Fransa, sonraki elli yılı iki imparatorluk devri Hapsburg ve Valois arasında fiilen sürekli bir savaş hikâyesi haline getirecek kadar güçlüydü. Bu çekişme, sonunda her ikisinin de 1557'de tükenmesi ve Avrupa'da uzun süredir kurulan imparatorluk hayallerinin sona ermesi ile bitecekti.

İki devin, Fransa ve İspanya'nın, mücadelesi askeri anlamda çoğunlukla İtalya yarımadası üzerinde gerçekleşti; bunların ilki 1494-1516 yılları arasındaki Fransız-İspanyol savaşları, sonra da 1559 yılına kadar süren Hapsburg-Valois çatışmasıydı.³² İtalya için yapılan savaşın nedeni her iki imparatorluk için de açıktı. Kuzey İtalya'daki şehir-devletleri geç ortaçağlarda Avrupa kıtası üzerindeki en "gelişmiş" ekonomik, endüstriyel ve ticari faaliyetlerin yürütüldüğü yerlerdi. Artık uzak mesafeli ticareti tekellerinde bulundurmasalar da, biriktirmiş oldukları sermaye ve tecrübe açısından hâlâ güçlüydüler³³ ve dünya-imparatorluğu adayı, onlar üzerinde kontrol sağla-

Fransa batı Avrupa'nın kalbiydi. İngiltere, İspanya, İtalya ve Alman imparatorluğu onun etrafında simetrik olarak dizilmişti ve Fransa iç hatlara hükümediyordu. Merkez aynı zamanda en kalabalık krallıktı." Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, s. 129-131.

- 31 İfade on altıncı yüzyılda yaşamış bir İspanyol'a aittir. A. Perez, *L'art de gouverner, Discours adressé à Philippe II*, Ruggiero Romano, «La pace di Cateau- Cambresis e l'equilibrio europeo a meta del secolo XVI», *Rivista storica italiana*, LXI, 3. 1949, 527.
- 32 Bkz. Oman, *A History of the Art of War*, s. 14. Askeri mücadelenin büyük oranda İtalya'da vuku bulduğundan söz edilir.
- 33 R. S. Lopez 1870 sonrası İngiltere'siyle paralellik çizilmesinin uygun olduğunu ileri sürer. "Bütün bunlar gerilemeyi ima ediyorsa ne İtalyanlar ne de yeni rakipleri bunun tam olarak farkında değildi." "The Trade of Medieval Europe: The South" *Cambridge Economic History of Europe*, II: M. M. Postan ve E. E. Rich, ed., *Trade and Industry in the Middle Ages* (London and New York: Cambridge University Press, 1952), 351.

Amintore Fanfani ayrıca İtalya'nın Orta çağlardaki ihtişamını ve on beşinci ve on altıncı yüzyıldaki düşüşünü gözlemler. "İtalya'nın ortaçağlardaki iyi talihi, yarımada üzerindeki limanlarının, batının Doğu Akdeniz'le Doğu Akdeniz'in de batıyla ticaretinin üssü olmasıyla ilişkilidir. Bunun yanında doğu Akdeniz'le kurulan ticari ilişkiler sömürge niteliği taşıırken, batıyla olan ilişkiler endüstriyel mamuller ihracatçısının ilişkileriydi. İtalyanların deniz aşırı kolonileri olduğu ve Alplerin ötesinde kolonisi bulunmadığı pek doğru değildir. Fakat gerçekte neredeyse bütün İtalyanlar pek görünmeyen bu nedenle büyük oranda hoş görülen, ama önemli ve dolayısıyla aşırı ölçüde kazançlı salt bir ekonomik kolonizasyondan yararlanıyordu... 14. yüzyılda başlayan iki olay İtalyan zenginliğinin dayandığı şartları tehdit eder oldu... İllerleyen Türkler ve liberalleşen Fransız ve İngilizlerle birlikte İtalyan ekonomisinin refah perspektifleri azaldı. Yine de on altıncı yüzyıl boyunca bütünüyle ortadan kaybolma-

mak zorundaydı. İtalya'nın dağınık siyasi haritasında³⁴ sadece Lombardia orta büyüklükte³⁵ fakat siyasi olarak hayatta kalmak için hâlâ çok küçük bir toprak parçası üzerinde nispeten güçlü bir devlet mekanizması kurmuştu.³⁶ Aslında nispeten küçük bir bölgeden, "her biri çok çeşitli anlaşmazlıkları, düşmanları ve bir ölçüde farklı ağırlıkları olan Venedik, Milan, Cenova ve Floransa'dan oluşan bir 'dar kentsel dörtgenden' söz ediyoruz..."³⁷ Bu şehir-devletlerinin siyasi problemi (aynen Flanders için olduğu gibi) çok uzun süredir, "fe-

mayı başardılar." *Storia del lavoro in Italia dalla fine del secolo XV agli inizi del XVI* (Milano: Dott. A. Giuffr . Ed., 1959), 24-25.

- 34 İtalya'nın siyasi olarak bu kadar dağınık olmasının bu analizle ilişkisi yoktur. Cevap muhtemelen erken Orta çağların, bazı şehir-devletlerinin geç orta çağlardaki nispi ekonomik başarısıyla birleşik siyasi gelişmelerinde yatmaktadır. Klasik bir açıklama Jacob Burckhardt tarafından sunulmaktadır: "Papalarla Hohenstaufen arasındaki mücadele İtalya'yı diğer batılı ülkelerden temelde farklı bir siyasi durumda bırakmıştı. Fransa, İspanya ve İngiltere'de feodal sistem, varlığının sonunda doğal olarak birleşik bir monarşîye dönüşecek kadar iyi örgütlenmiş ve Almanya'da en azından görünüşte imparatorluğun birliğini sürdürmeye katkıda bulunmuşken, İtalya onu neredeyse bütünüyle silkip atmıştı. On dördüncü yüzyıl imparatorları, en uygun durumlarda bile, artık feodal lordlar olarak kabul edilmiyor ve saygı görmüyordu. Bunun yerine zaten mevcut olan güçlerin destekçileri ve muhtemel liderler olarak görülmüyorlardı. Öte yandan papalık, hizmetkârları ve müttefikleriyle birlikte, gelecekteki ulusal birliği sağlayacak kadar değil, engelleyecek kadar güçlüydü. İkisi arasında çok sayıda siyasi birim yer alıyordu. Bunların varlığı sadece onu sürdürme güçlerine dayanıyordu." *The Civilization of the Renaissance in Italy*, (New York: Modern Library, 1954), 4.

Bkz. Wallace Ferguson: "Rönesans İtalya'sının devletleri kuzeyinkilerden ister istemez farklıydı. Çünkü İtalya'nın geçmiş tarihi farklıydı ve bu farklılık kısmen salt siyasi iki gerçeğin sonucuydu: Birincisi, İtalya onuncu yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Kutsal Roma Germen imparatorluğuna ilhak edilmişti. İkincisi papalar yarımadanın merkezinden genişlemesine uzanan topraklar üzerinde bir devleti yönetiyordu." "Toward the Modern State", Wallace Ferguson. *Renaissance Studies*, No. 2 (London, Ontario: » Univ. of Western Ontario, 1963), 147-148.

- 35 "Lombardiya'yı 14. ve 15. yüzyıllarda İtalya'nın geri kalanından ayıran, siyasi dönüşümüydü... *Signoria* o dönemde Lombardiya'da yaşanan büyük ekonomik değişimlerin temelinde yatan yenilikti. Lombardiya'da topluluğun politikalarının ötesine uzanan zamanın ekonomik politikaları, kısmen Kilise ve topraklarına uyan uygulamada, İngiltere'nin merkantilizmini haber veriyordu...

Milan dükleri sözgelimi bayındırlık işlerinde, sanayi ve ticareti teşvik eden politikalarında, tarımdaki iyileştirmelerde, nüfus politikalarında (büyük ailelerin Lombardiya'ya yerleşmesi için maddi teşvikler) çok önemli şekillerde hâlâ uzaklarda olan merkantilist devletleri önceden haber vermişlerdi." Douglas F. Dowd, "The Economic Expansion of Lombardy, 1300-1500: A Study in Political Stimuli to Economic Change" *Journal of Economic History*, XXI, 2, June, 1961., 147, 160.

- 36 Bu olgunun sadece Lombardiya'dan daha genel olduğunun kanıtı için, bkz. Mousnier, *Les XVIe et XVI-le siecles*, s. 93.

- 37 Biaudel, *La Mediterran e*, I, s. 354.

odal müdahaleden bağımsız kalmayı başarmaları ve [aynı zamanda da] yeni monarşilerin sunduğu daha merkezileşmiş bir siyasi kontrol tehdidine direnmeleri idi.”³⁸ Monarşilere direnme yollarından biri bir imparatorlukla bağlantılı olmaktı.³⁹ Her ne kadar Gino Luzzatto 1530 ve 1539 arasında olanları İtalya’nın “yarımadanın büyük bölümünde İspanya’nın doğrudan ve dolaylı egemenliği altına girmesi”⁴⁰ şeklinde tanımlasa ve Paul Coles de benzer şekilde “on altıncı yüzyılın ilk yarısındaki uluslararası tarihle ilgili hakim görüşün Fransız ve İspanyol emperyalizminin İtalya için savaşması”⁴¹ olduğunu söylesede, şehir devletlerinin bu hâkimiyet biçimine o kadar da fazla direnebildikleri açık değildir. Bunu önlerindeki en iyi seçenek olarak görmüş olabilirler. Bunun bir dünya-ekonomisi olduğunu ve yerel ekonomik faaliyetlerin ve ekonomik grupların anahtarı “ulusların” herhangi bir şekilde siyasi karar alma mekanizmasının odak noktalarıyla ilişkili olmadığını hatırlamalıyız. Bu çerçeve içerisinde şehir devletleri ve imparatorluk arasındaki bağlantı temelde bir ‘çıkarcılıktır’.⁴² Nitekim buradaki benzetme gerçek hâle gelmiştir. Ruth Pike, Sevilla’daki Cenovalı sayısında yaşanan en büyük artışın 1503 ve 1530 yılları arasında olduğunu ve yüzyılın ortasına kadar “Amerika kıtasıyla yapılan ticareti büyük oranda kontrol ettiklerini ve Se-

38 C. H. Wilson, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 492.

39 Henri Pirenne bazı kasabaların iki basamaklı kurtuluş süreçlerine işaret eder: “Bir belediye cumhuriyeti lorduna olan bağlılığını kestiği zaman mutlak bir bağımsızlığa sahip olmuyordu. Sadece, kendisini daha yüksek bir hükümdarın dolaysız gücü altına sokarak, kontun ya da piskoposun gücünden kaçınıyordu. Alman kasabası sadece, lordunun yakın ve çok aktif otoritesini, imparatorun uzak ve çok esnek otoritesiyle değiştirmesi anlamında özgürdü.” *Early Democracies in the Low Countries*, (New York: Norton 1971), 183.

40 Gino Luzzatto, *Storia economica dell’età moderna e contemporanea*, Part I, L’età moderna (Padova: CEDAM, 1955), 116. “İtalya’da sadece Venedik bağımsız kaldı. Fakat o da Türklerin her zaman ciddi baskıları karşısında hareketsizleşti. (s. 117).” Yine de, Domenico Sella şöyle hissedir: “Venedik kendi şansını yarımadanın diğer şehirlerini vuran krizde buldu.” *Annales, E.S.C.*, XII, s. 36.

41 Coles, *Past & Present*, No. II., 41.

42 “İtalya’daki 16. yüzyıl emperyalizmi başlangıçtaki askeri işgalden daha fazlasını içeriyordu. İtalyan cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kaybetmesinin ekonomik olarak tazmini bir zorunluluktur. Bu özellikle vatandaşları Doğu Akdeniz ticaretinin küçülmesinin yol açtığı zararları tazmin etme konusunda çok istekli davranan Cenova örneğinde acil görünüyordu. İspanya da Yeni Dünya’da ve daha sonra Flanders’deki zenginlikleriyle bu türden bir tazmini karşılamaya çok uygun görünüyordu. On altıncı yüzyılda İspanyol ve İtalyan devletleri arasındaki ilişkiler tarihi temelde, bir çıkarcılıktır. İspanya krallığı siyasi olarak İtalya’nın, İtalyan işadamları da ekonomik olarak İspanya’nın sırtından geçiniyordu, (age, s. 41)” Bkz. 57. dipnot s. 46-47’deki referansları.

villa'nın ekonomik hayatı üzerinde güçlü bir nüfuz uyguladıklarını" belirtir.⁴³ Bununla birlikte, Portekizliler ilk Cenovalı dalgasına direnmesine karşın, İspanyollar onları kendi içlerinde erittiler: "Onları kendi içlerine almakla istikrar ve asimilasyon sağlandı, bu da on altıncı yüzyıl İspanyası'nda sadece torunları tarafından ticaretin terk edilmesine neden olabiliyordu."⁴⁴

V. Charles imparatorluğu bu önemli dört İtalyan şehir devletinin (dominyonu dışında kalan Venedik hariç) üçünü kontrol etmenin yanında diğer iki ekonomik ayağı daha vardı: Güney Almanya'nın (özellikle Fuggerler olmak üzere) tüccar-bankacı ailelerinin ve 'birinci' on altıncı yüzyıl, Avrupa dünya-ekonomisinin büyük ticaret merkezi Antwerp'in ele geçirilmesi.

Güney Almanya'nın, Alplerin öteki tarafında bulunan tüccar şehirlerinin durumu Kuzey İtalya'dakilerden çok da farklı değildi. Örneğin R. S. Lopez "on beşinci yüzyılda en hızlı gelişen bölgenin Güney Almanya ve İsviçre şehirleri içerisinde bulunduğunu" belirtir.⁴⁵ 1460 yılından yaklaşık 1500 ya da 1510'a kadar gümüş madenciliği Orta Avrupa'da hızla gelişti ve ek bir ekonomik güç kaynağı sağladı.⁴⁶ On altıncı yüzyıldaki ticari genişleme Almanya'nın Kuzey İtalya ve Flanders arasındaki aracı rolünü yalnızca pekiştirir görünüyordu.⁴⁷ Başlangıçta Atlantik ticaretinin gelişmesi ve Akdeniz ticaretinin nispi gerilemesi bile onların ekonomik zenginliğini etkilemiş görünmüyordu; özellikle de Habsburg İmparatorluğu'nun çatısı altında Atlantik ticaretinin nimetlerinden yararlanmaya başladıkları zaman.⁴⁸

43 Ruth Pike, *Journal of Economic History*, XXII, s. 370.

44 Age. s. 351.

45 Lopez, *Cambridge Economic History of Europe*, II, s. 349.

46 Bkz. Iohn U. Nef. "Silver Production in Central Europe, 1450-1618". *Journal of Political Economy*, XLIX, 4. Aug. 1941. 575-591. İspanya ve Portekiz'in yeni sömürge dünyalarındaki güney Almanyalıların rolü ile güney Almanya'daki sanayi faaliyetleri arasındaki ilişki için, bkz. Jacob Streider, "Origin and Evolution of Early European Capitalism", *Journal of Economic and Business History*, II, 1. Nov. 1929, 18.

47 "16. yüzyılın büyük bölümünde kuzey İtalya ve Flanders, Avrupa'daki endüstriyel ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı başlıca bölgelerdi ve bunlar arasındaki bağlantı her ikisinin zenginliği için de temel teşkil ediyordu... Karayollarının çok büyük maddeler dışında bütün her şey için birçok avantajı vardı.... Kuzey İtalya ve güney Almanya arasında gelişen transalp ticareti, 16. yüzyılda uzun süre devam edemedi." Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 185.

48 Gerald Strauss Alman tüccarlarının, ticaretlerinin coğrafi olarak yön değiştirmesine tepkileri konusunda şöyle söyler: "Bu gelişmeye Avrupa trafiğinin merkezleri-

Bu dönem bütün modern tüccar-kapitalistlerin en göze çarpanı olan Fuggerlerin geliştiği bir dönemdi. Güçlerinin doruğuna ulaştıkları V. Charles devri kimi zaman Fuggerler Devri olarak da isimlendirilmiştir. Fuggerler, Charles'ın imparatorluk tahtını kendisi için satın almışlardı.⁴⁹ Onlar imparatorluğunun mali direği, ekselanslarının kişisel bankerleydi. Çağdaş bir tarihçi olan Clemens Sender, onlardan şöyle söz ediyordu:

Jakob Fugger ve yegenlerinin isimleri bütün krallıklarda ve ülkelerde ve hatta vahşiler arasında bile bilinir. İmparatorlar, krallar, prensler ve lordlar onunla vakit geçirmek istemişler. Papa onu sevgili oğlu sıfatıyla selâmlamış ve kucaklamış. Kardinaller karşısında ayaga kalkmışlardır. Dünyadaki bütün tüccarlar ona aydınlanmış insan ismini vermişler ve bütün vahşiler onu merak etmişlerdir. O tüm Almanya'nın şanıdır.⁵⁰

Fuggerler ve Charles güçlerini ve temellerini birbirlerine vermişlerdi. Fakat bu aynı zamanda beraberce yükselip yine beraberce yok olacakları anlamına geliyordu. Zira gerçekte Fuggerlerin faaliyeti yalnızca "Charles'ın imparatorluk sınırları içerisindeydi ve imparatorluk ne kadar uluslararası ise o da o kadar uluslararası sayılabilirdi..."⁵¹ Charles ve halefleri ödeme yapamadığında Fuggerler de kazanamazdı. Sonunda, Fuggerlerin Habsburglardaki ödenmemiş borçlardan kaynaklanan toplam kaybı on altıncı yüzyılın ortalarında "sekiz milyon Ren guldeni olarak tahmin ediliyordu."⁵²

Fakat, Kuzey İtalya ya da Fuggerlerden daha önemlisi "on altıncı yüzyılın ekonomik hayatında başrolü oynayan" Antwerp'ti.⁵³ J. A.

le (Antwerp ve Lisbon) olan eski bağlantılarını sıkılaştırarak uyum göstermişlerdi. 1500'den sonraki yarım asır boyunca yeni ticaret Nuremberg ve Ausburg ve diğer şehirlerin uluslararası ticaretini hızlandırdı ve daha önce beslenmiş oldukları transalp taşımacılık ticaretinin hızla çöküşünün zararlarını fazlasıyla karşıladı." *Nuremberg in the Sixteenth Century* (New York: Wiley. 1966), 148. Hemen yukarıda alıntı yapılan Parry bir yüzyıl sonrasına kadar "hızlı bir çöküş" olmadığını düşünür gözükür. Ancak her iki yazar da, en azından 1550'ye kadar güney Almanya'daki ticaretin geliştiği konusunda aynı fikri paylaşıyor. Bkz. Ayrıca Streider. *Journal of Economic and Business History*. 14-15.

49 W- Bkz. Richard Ehrenberg, *Capital and Finance*, s. 74-79.

50 A.g.e s. 83

51 Lublinskaya, *French Absolutism*, s. 8.

52 Ehrenberg, *Capital and Finance*, s. 131.

53 Emile Coornaert, „La genese du système capitaliste: grande capitalisme et économie traditionnelle au XVIe siècle», *Annales d'histoire économique et sociale*, VIII, 1936, 127.

van Houtte (özellikle Flanders için) “ulusal” bir pazar merkezi olan on dördüncü yüzyıl Bruges’ü ile Güney Almanya üzerinden Akdeniz ve Baltık ticaretinin kıtalararası ticaretle bağlantısını sağlayan “uluslararası” bir pazar merkezi olan, on altıncı yüzyıl Antwerp’i arasındaki farkı araştırır.⁵⁴ Antwerp, Habsburg İmparatorluğu uluslararası ticaretinin büyük bölümünü koordine etmekle kalmıyor, aynı zamanda İngiltere ve Portekiz’in Avrupa dünya-ekonomisiyle bağlantısını sağlayan ana kanal görevi görüyordu.⁵⁵ Her şeyden önce İngiltere’nin vazgeçilmez köprüsüydü.⁵⁶ Örneğin mevcut Anglo-İtalyan ticaretinin nakliye masrafları nedeniyle daha ucuz olduğu gerçeğine rağmen bu rolü sürdürebildiyse bunun nedeni tüccarlara sadece böyle

54 Bkz. T. A. van Houtte, «Bruges et Anvers: Marchés nationaux ou internationaux’ du XIV e au XVIe siècles», *Revue du Nord*, XXXIV, 1952, 89-108. Herman van der Wee (1963): «Antwerp’in Batı Avrupa’nın ticari metropolü olarak ortaya çıkışı ve Orta Almanya’da odaklanan kıta-aşırı ticaretin gelişmesi birbiriyle ayrılmaz biçimde bağlantılıydı.» *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy* (The Hague: Nijhoff, 1963), II, 119. Bunun 1493-1520 yıllarında vuku bulduğunu ve güney Almanya’nın sonuçta on altıncı yüzyılın ilk yarısında Antwerp’deki ticari liderliği ele geçirdiğini ileri sürer (s. 131). Bkz. Pierre Jeannin: «Antwerp’in 16. yüzyıldaki kara ticareti deniz ticaretinden üstün olmasa da, buna eşit bir düzeye ulaşmıştı.» *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, s. 198. Bkz. Ehrenberg, *Capital and Finance*, s. 112-113.

55 “İngiltere’nin kumaş ticaretinin Antwerp üzerinde kesin bir etkisi vardı. Eğrisi Antwerp pazarının genel gelişme eğrisiyle çakışıyordu. Portekizliler, güney Almanyalılar ve İngilizler Antwerp’in dünya ticaretinin üç ayağını oluşturuyordu.” J. A. Van Houtte, «Anvers aux XVe et XVIe siècles: Expansion et apogée», *Annales E.S.C.*, XVI, 2, mars-avr. 1961, 258-260.

Bkz. Philippe de Vries: “16. yüzyılın başında, İngiltere... Burgonya mirasına sahip Habsburg ülkeleriyle birlikte, Antwerp ve Flanders’in finansal ve endüstriyel merkez olduğu ekonomik birliği oluşturdu.” “L’animosité anglo-hollandaise au XVIIe siècle» *Annales E.S.C.*, V, I, janv.-mars 1950, 43. Öte yandan imparatorluk rekabeti Antwerp’in Fransa’yla olan ilişkilerini zedeledi. “Oldukça doğal olarak. Antwerp’in Lyon’la olan ticareti ve özellikle Portekiz baharat ticareti ciddi biçimde yara aldı.” Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, s. 144.

56 Jan Craeybeckx ticaret merkezi kavramını şu şekilde tanımlar: “Her kim soyut ayrımlardan ziyade gerçeğin kendisiyle ilgilenirse, ticaret merkezinin her şeyden önce bir pazar olduğunu” kabul edecektir. Ticaret merkezini vazgeçilmez kılan ve tüccarları onun kurallarına uymaya mecbur bırakabilen, sadece belli öneme sahip bir pazar olabilir.... Sadece birkaç şehrin sunabileceği ayrıcalıklar bu nedenle çok temel değildi. Bu pazar ya da ticaret merkezine sahip herhangi bir şehir belli bir bölge üzerinde, hukuken ya da fiilen, egemenliğini yeterli derecede hissettiriyorsa, orası bir ticaret merkezi sayılabilir.” “Quelques grand marchés de vins français dans les anciens Pays-Bas et dans le Nord de la France é la Fin du Moyen Age et au XVIe siècle: Contribution à l’étude de la notion d’étape» *Studi in onore di Armando Saporì*, II (Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957), 819.

bir imparatorluk ticaret merkezinin sunabileceği birçok ekstra avantaj sağlamış olmasıydı.⁵⁷

Buna ek olarak, Antwerp o sıralar Avrupa'daki en üst para ticaret merkezi haline geldi; "bunun başlıca nedeni özellikle İmparator V. Charles'ın dünya politikasının ortaya çıkardığı kısa vadeli kredi ihtiyacının gittikçe artmasıydı."⁵⁸ Antwerp sadece imparatorluk tahvillerinin ticaretinin yapıldığı yer değildi; şehrin kendisi bir bütün olarak Charles'ın en başta gelen borç kaynaklarından biri haline geldi.⁵⁹ İmparatorlukların sabit bir vergi tabanı olmadığı için, modern devletin rahatlıkla üretebildiği türden kredi bulmaları zordu. Bir on altıncı yüzyıl imparatorluğu, hükümdarının sahip olduğu kadar krediye sahipti.⁶⁰ Bu nedenle borçlarına teminat olarak "kamu refahının merkezleri olan" şehirlere yönelmek zorundaydı.⁶¹ Ne var ki şehirlerin de kredi kapasitesi sınırlıydı, neticede onlar da Fuggerler gibi kimi büyük ailelerin garantisine ihtiyaç duyuyordu. Lonchay'ın aşağıdaki anlatımı da bunu göstermektedir:

Şehirlerin kredisi; eyaletlerin ve borç alanların kredisi gibi sınırlıydı. Bu nedenle kimi finansörler hükümetlere borç vermeden

-
- 57 Bkz. Wilfred Brûlez, «Les routes Commerciales d'Angleterre en Italie au XVIe siècle», *Studi in onore di Amintore Fanfani*, VI: *Evo moderno* (Milano: Dott. A. Giuffrè-Ed., 1962), 181-184.
- 58 Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, s. 362. Sonraki yıllarda nispi bir düşüş olmakla beraber, «Antwerp para piyasası ellilerin başında dahi Habsburgların stratejik finans merkezi olarak kaldı.» (s. 206). Sermaye Antwerp, Venedik, Lyon, Plaisance, Floransa, Séville ve Rouen arasında arbitraj yoluyla gidip geliyordu. Bkz. José Gentil da Silva, «Trafics du Nord, marchés du Mezzogiorno finanças génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du XVe siècle», *Revue du Nord*, XLI, 1959, 140.
- 59 Bkz. Fernand Braudel, «Les emprunts de Charles-Quint sur la Place d'Anvers», *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 Sept-3 Oct., 1958 (Paris: Ed. du C.N.R.S., 1959), 197-198.
- 60 "Genel anlamda zenginliğin artmasıyla devletler bugün neredeyse sınırsız kredi sahibidir. Üretken bir ulus paraya kolayca ulaşabilmektedir... "Halka arzlar, kolaylık ve hızlilik, modern devletler tarafından alınan borçların karakteristik özellikleridir. Bu on altıncı yüzyılda farklıydı. Sermayenin yetersizliği, dağıntık halde bulunması nedeniyle finans kaynakları, alıcıya yalnızca çok yüksek fiyatlarla hizmetini sunuyordu. Ülkenin kaynaklarıyla ilgili bilgisizliği onu hükümdar hakkında güvensiz kılıyordu. Devlet başkanı ve prensin şahsı, ya da kral ve özel şahıs arasında ayırım yapmıyordu." H. Lonchay, «Etude sur le emprunts des souverains belges au XVIe et au XVIIe siècles» *Académie Royale de Belgique, Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques et de la Classe des Beaux-Arts* (1907), 926, 928.
- 61 Age, s. 941.

önce; borçlarını ödeyebilen bir ticari kurumun, tercihen büyük bir bankanın teminatını istiyordu. Bu nedenle, 1555'te tüccarlar 200.000 poundluk bir borç için, teminat olarak devletlerden borç mektubu ya da Fugger'in "kefilliğini" istedi. Macaristan'da Maria, Ortel'den kefil olmasını istedi ve karşılığında kendisine vergi gelirlerinden (*le produit des aides*) bir karşı-teminat vermeye söz verdi.⁶²

Dolayısıyla V. Charles, Kastilya, Antwerp, Fuggerler hep beraber kredi üstüne katlanan kredi, borç belgesine dayandırılan borç belgeleri, ümit ve iyimserliğe dayalı kâr cazibesi oluşturulmasında kol kola hareket ediyordu.

1530'lardan itibaren artan trans-atlantik ticareti Antwerp'e yeni bir genişleme devri yaşama şansı verdi.⁶³ Ticari genişlemenin iki odak noktasının -Güney Almanya tüccarlarının merkezi rol oynadığı kıtalararası ticaret ve İspanyolların (Cenovalılarla) Atlantik ticareti- aynı zamanda bir para ticareti merkezi olan Antwerp'de bir araya gelmesi "ateşli bir kapitalist hareket" yarattı.⁶⁴ Bu canlılık sözde Habsburg dünya-imparatorluğunun siyasi-idari çatısını etkisi altına alan kendi dinamigine sahipti. Ya bir taraftan Alman devletlerinde hüküm süren toplumsal kriz ve Avrupa'nın geri kalan kısmını ele geçirme arzusundan kaynaklanan askeri harcamaların neden olduğu inanılmaz mali bunalımlarla sarılı olan imparatorluk iflas edecekti ya da kapitalist güçler. İkincisinin daha güçlü olduğu ortaya çıktı. Şimdi imparatorluğun yaşadığı iki gerilimi gözden geçirelim.

1450-1500 yılları siyasi açıdan Almanya'da "prensliklerin birleştirilmesi" zamanıydı; bu güç bir iş olmakla birlikte kısmen başarılı oldu. Geoffrey Barraclough şöyle yazar: "Prensler, Almanya'yı

62 62: *Ages*, s. 943.

63 "Yeni ticari genişleme Hollanda için çok avantajlı oldu. Bu bir tesadüf değildi. İspanya-Hollanda bağlantıları somut bir hanedan birliği kazanmıştı. Hollanda tekstil endüstrisi gittikçe artan İspanyol yünü tüketimiyle desteklenmişti. Yeni dünyanın değerli madenleri 30'lardan itibaren Habsburg dünya politikasında önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Finansmanları büyük oranda Antwerp para piyasasına bağlı olduğu için bu daha da önemli bir teşvik unsuru. 1539'da Hollanda ekonomisi Antwerp üzerinden İspanya'yla çok güçlü bir şekilde bağlantılıydı. Van der Molen devalüasyonun neden olduğu kriz hakkında şöyle yazıyordu: 'Eğer İtalya ya da İspanya'dan kısa sürede büyük siparişler gelmezse, Flaman kumaş tüccarlarının çoğu iflas edecek.' Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Market*, II, s. 178.

64 *Age*, s. 317.

geçmişten miras aldığı anarşiden kurtarmışlardır.”⁶⁵ Bununla birlikte bu birleşme çok kısmî bir birleşmeydi. Reformasyon ve 1525 Köylü Savaşı beraberce yeni ortaya çıkan refahı tehdit eder hale geldiğinde siyasi bölünmeler, diğer ülkelerin yaptığının aksine, bu kargaşayı sona erdirmeyi imkânsız hale getiriyordu.⁶⁶ Alman “ulusunun” gerçekleştirilmemesi çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Bir defasında Napolyon bunun V. Charles’ın kendisini Alman Protestanlığının başı olarak kabul ettirmedeki başarısızlığı olduğunu tartışmıştır.⁶⁷ Engels ise uzun uzadıya bunun nedeninin Luther’in ve orta sınıfın, köylülerin devrimci isteklerinden korkması olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁸ Tawney köylülerin (yani küçük toprak sahibi çiftçilerin) diğer sınıflar arasında müttefikler bulduğu ve ulusal çıkarlarla ilgili devlet adamları için endişe kaynağı olacak kadar önemli saydıkları İngiltere’yle olan zıtlığa işaret etmiştir.⁶⁹

Sonuçları itibariyle İtalya’nın büyük bölümünün de sıkıntı çektiği itaatten çok farklı olmayan, siyasi olarak kendi kendini bozan niteliklere sahip toplumsal krize ne neden oldu? Muhtemelen aynı faktör: *Öncelikle* bir siyasi birliğin, yani, gelişme aşamasında bile bir devlet mekanizmasının olmayışı. On altıncı yüzyılın başlarındaki “Almanya” “ulusalcı” duyguların idari bir oluşumu içerisinde gelişmekten ziyade bunun önüne geçmesi durumunda ne kadar derinden bölücü olabileceğinin mükemmel bir göstergesidir. V. Charles Alman Protestanlığına liderlik yapamazdı, çünkü bir imparatorlukla

65 Geoffrey Barraclough, *The Origins of Modern Germany* (Oxford: Blackwell, 1962), 352.

66 Antwerp de on altıncı yüzyılın ilk yarısındaki, yani V. Charles dönemindeki büyük sosyal gerilimlerden zarar görmüştür. Buradaki belli başlı şikâyetlerin, 1561’e kadar çözülemeyecek olan ücretlerin gerilemesi problemlerinden zarar gören kent işçilerinden geldiği gözükmetedir. Bkz. Charles Verlinden, “Crises économiques et sociales en Belgique à l’époque de Charles Quint» *Charles Quint et son temps. Colloques internationaux du C.N.R.S.*, Paris, 30 Sept-3 Oct. 1958. (Paris: Ed. du C.N.R.S., 1959), özellikle s. 183. Bununla birlikte Antwerp’de bu sırada hiçbir siyasi kargaşa söz konusu değildi. Bu belki de Fanon’un kentli işçilerin kendiliğinden ayaklanmalara köylülerden daha az başvurduğu tezini doğrular gözükmetedir. Bkz. Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth* (New York: Grove Press, 1966), 85-117.

67 A. J. P. Taylor tarafından zikredilmiştir. *The Course of German History* (London: Hamilton, 1945), 163. Bkz. Hurstfield: “Almanya’yı Papaya karşı birleştirebilecek olan Protestan reformu onu Papaya karşı bölmüştü.” *New Cambridge Modern History*. III, s. 130.

68 Friedrich Engels. *The Peasant War in Germany*, in *The German Revolutions* (Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press. 1967), çeşitli sayfalarda.

69 Tawncy, *Agrarian Problem*, s. 347.

özdeşleşmişti. Alman devlet adamları ne türlü bir siyasi uzlaşmaya ulaşabileceğinin kayıt altına alınabileceği bir devletin var olmadığı bir zamanda küçük toprak sahibi çiftçilerin ihtiyaçlarını ulusal çıkarlar çerçevesinde dikkate alamazlardı. Bunlar dışarıdaki hamileri için ekonomik olarak hiçbir anlam ifade etmeyecek kadar küçük prensliklerdi. Sonuç bocalama ve felâket oldu.

En önemli anın V. Charles yönetiminin ilk yıllarında olduğu görülmektedir. A. J. P. Taylor oldukça dramatik fakat ikna edici olarak şu fikirleri öne sürer:

V. Charles'ın ilk yılları, Goethe'nin deyimiyle, bir defa kayboldugunda, sonsuzluğun bir daha asla geri vermeyeceği bir devirdi. Ulusal bir orta-sınıf Almanyası oluşturma devresi 1521'de belki de sonsuza kadar, ama kesinlikle yüzyıllar boyu kayboldu. 1525'de, ulusal uyanma devrinin geçmiş olduğu ve ondan itibaren 250 yılı aşkın bir süre kesiksiz devam edecek sürekli bir mutlakîyetçilik ve otoriter rejim ilerlemesi başladı⁷⁰ açıldı.

Karışıklık her halükârda, 1555 Augsburg Antlaşması'na ve bu antlaşmada ortaya çıkan *cuius regio eius religio*'ya [Her prensin kendi topraklarında Lutherciligin mi yoksa Roma Katolikliğinin mi hakim olacağına karar vermesi (Ç.N.)] dayalı bölünmüş Almanya çözümüne kadar, çok alevli biçimde devam etti. On yedinci yüzyılın başlarında Almanya Otuz Yıl Savaşları'nın mekânı oldu ve hem nüfus açısından hem de ekonomik olarak şiddetli bir gerileme yaşadı.

Alman prensliklerinde yaşanan toplumsal kargaşa V. Charles için sadece bir, belki de en büyük problemdi. Bu hiç şüphesiz imparatorluğunun çöküşünü açıklamak için yeterli değildi. O halde, parçalanmanın nedeni ne idi? Neden sonunda sadece İspanya ve Hispantik Amerika'ya indirgendi? Neden bu sonraki İspanya üstünlüğünü kaybederek Avrupa'nın yarı-periferisi haline geldi? Pierre Chaunu Hispantik Amerika'nın ekonomik yükselişini, Habsburg İmparatorluğu'nun ve gerçekte tüm Avrupa'nın ekonomik yaşamındaki merkeziliğini "V. Charles'ın devletlerinin parçalanmasının sonucu değil nedeni olarak görür."⁷¹ J. H. Elliott ve Ramon Carande de benzer

70 Taylor, *The Course of German History*, s. 162.

71 Pierre Chaunu, «Seville et la 'Belgique' 1555-1648» *Revue du Nord*, XLII, 1960, 269. Şunu ekler: "Bu sözde bölünmenin gerçekte bir çoğalma olabileceği gerçeğine dikkat ettik mi? II. Philip devletlerinin 1560'dan sonra, sadece Avrupa'yı çok dikkate alan tarihçiler tarafından yaratılan izlenimlere rağmen,

şekilde, V. Charles'ın Avrupa emperyalizminin İspanya ve özellikle Kastilya için gereğinden fazla pahalı hale geldiğini savunur.⁷² Gerçekten de, Braudel büyük fiyat artışları düşünüldüğünde (Orta Avrupa-sız bir İspanya ve Hollanda'dan oluşan) küçülmüş bir imparatorluğun bile su üzerindeki mali üstünlüğünü koruma yeteneği açısından "çok geniş" olduğunu ileri sürer.⁷³ Buradaki tez siyasi aşırılıkların özellikle kapitalizmin bu erken evresinde, enflasyon zamanlarında gelir olarak değerlerinden daha büyük mali birer yük oldukları şeklindedir.⁷⁴ İspanya, on altıncı yüzyılda ihtiyaç duyulanın orta büyüklükte

1540'dan yani Amerika'nın neden olduğu köklü değişikliklerden önce V. Charles'ın imparatorluğundan" daha geniş olduğunu ne derece fark ettik...?

Bu bakış açısı kabul edildiğinde 1555-1559 bölünmesi doğru bir perspektife yerleştirilir. Buna göre V. Charles oğlunu başlatmış olduğu işleri Avrupa'da devam ettirme yeteneğinden yoksun görüyordu: İnsanların acıları, hastalıkları ve zamanları açısından yirminci yüzyılın küçük gezegeninden ziyade koca bir evrene karşılık gelen bir dünya düzeyinde devletleri sonsuza kadar bir arada, çok sayıda ve denizlerin ötesine uzanmış tutmak imkânsız görünüyordu... V. Charles'ın imparatorluğunun bölünmesi, daha doğrusu besin eksenini olan Sevilla ve Karayipler çevresinde yapılanması *conquista'nın* sonunda, Amerika'nın etkisi altında oldu. (270-271)"

- 72 «V. Charles'ın emperyalizmi, oğlunun aksine Avrupa temelli bir emperyalizmdi. Charles'ın Avrupa ülkeleri arasında saltanatının ilk yarısında imparatorluk harcamalarının yükünü taşıyan Hollanda ve İtalya vardı. Fakat her ikisi de sırasıyla kurumaya başladığında Charles daha fazla gelir kaynağı için başka yerlere bakmak zorunda kaldı... (1540'dan sonra) İspanya'nın (yani temelde Kastilya'nın) finansal katkıları Belçika ve Hollanda'nınkiyle ilişkili olarak gittikçe artan bir önem kazandı... -

İmparatorun Aragon krallığından daha büyük destek sağlayamaması onu kaçınılmaz olarak Cortes'in çok daha az güçlü olduğu, Cortes'in kontrolü dışında çok sayıda önemli gelir kaynağının bulunduğu Kastilya'nın finansal kaynaklarına gittikçe daha çok bağımlı kıldı.» Elliott, *Imperial Spain*. s. 197, 199. "Cehennem kadar sürekli bir kıtlığın pençesinde kıvranan V. Charles, ekonominin kendi tasarılarının hizmetinde bulunduğunu biliyordu. Fakat zirvesine taşıdığı İspanyol hegemonyasıyla uyumlu bir politikası yoktu. Ne o ne de Kastilyalılar kabaca bile ulusal bir politikanın ısıltılarını göremedi. Yetkileri özlemleri kadar güçlü değildi. İmparatorluk çevresinde Gattinara'nın kendisine sunduğu gibi uygun bir politika düşünebilseydi bile, şartlar göz önüne alındığında onu uygulayabileceği şüphelidir. Ağır yük getiren buna benzer çok sayıda eylem, modern ekonominin en büyük miktarlardaki hazinelerinin gelmesi ve hızla aktarılmasına rağmen Kastilya'yı fakirleştirdi." Ramon Carande, *Carlos V y sus banqueros: La vida económica en Castilla (1516-1556)*, 2a ed. corr. y aum. (Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones 1965), I, 140.

- 73 "Bu fiyat fırtınasında Akdeniz ülkeleri ya da Akdeniz'e yakın ülkeler, diğerlerinden daha mı çok etkilendi? Buna İspanya'yla ilgili olarak olumlu yanıt vermek bize oldukça doğru gelmektedir. Özellikle de bu geniş imparatorluğun muazzam savaş giderleri akıldan tutulursa." Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 486.
- 74 "İmparatorluk için bir başka hareket görülebilir... Zenginliği en sonunda imparatorluğun diğer üyelerinin 'ihanetiyle' yok edilen Kastilya'nın, Avrupa'dan dışlanması ve bunun sonucunda taşımak zorunda kaldığı birçok yük.

bir devlet olduğu zaman bir imparatorluktu. Bürokrasi yetersizdi çünkü imparatorluk İspanyası insan ve mali kaynakları düşünüldüğünde, oluşturabileceğinden daha büyük bir bürokrasiye ihtiyaç duyuyordu. Bu tarihçilerin deyişiyle İspanyol bürokrasisinin “yavaşlığının” temel nedeniydi.⁷⁵

Bir defa daha, bir sistem olarak dünya-ekonomisinin yeni bir sistem olarak dünya-imparatorluğu üzerindeki yapısal avantajı ön plana çıkmaktadır. Örneğin, H. G. Koenigsberger İspanya’nın Sicilya kolonisini sömüremediğinden söz ederek, bunu siyasi bir teorinin yokluğuna bağlar.⁷⁶ Bu bana at ile arabanın yerlerinin değiştirilmesi gibi gelmektedir. İspanya’nın kendisini Sicilya’da bir ticaret tekeli kurmaya yönlendirecek siyasi bir teorisi yoktu, çünkü bürokratik olarak imparatorluğunun kaynaklarını gerektiği gibi kullanamayacak kadar zayıftı. Enerjisinin çoğunu Amerika kıtalarındaki imparatorluğunu sürdürme ve Hollanda’daki savaşları idare etme ve İspanyol Amerika’nı yönetmeye harcıyordu. Amerika’daki imparatorluğunu devam ettirmek için, İspanyol yerleşimcileri ve yerli soylu sınıf arasındaki

Benzer bir olguya, Meksika ve Yukarı Peru’nun dinamik madencilik sektörlerinin sonunda finansal açıkları her geçen gün artan bir periferinin hızla büyüyen zorunlulukları altına girdiği Amerika’da da rastlanabilir. Sanki bedenden ayrılmaya hazır kollar gittikçe ağırlaşmaktadır. Sanki imparatorluğu bütün olarak tutmanın giderleri, ekonomi genişlemeden uzun vadeli küçülmeye geçerken, bir tarafta Kastilya diğer tarafta Meksika ve Yukarı Peru’daki madencilik tarafından üretilen bütün zenginliği yutar oldu. Bu bir dereceye kadar, 18. yüzyılda İtalya ve Flaman periferisi Kastilya’dan koptuğu zaman için de geçerlidir. Bu ikincisinde bir ekonomik dirilmeyi tetikler. Zira kendisini imparatorluğun bütünlüğünü koruma yükünden kurtarmış, kimseye faydası olmayan kendisini eritip bitirme sürecinin dışına çıkmıştır... Kastilya’ya gelince, 16. yüzyılın başında dinamik unsurlar olan Akdeniz uzanımları, 17. yüzyılın başında pasif unsurlara dönüşmüştü. Buralar asker ve para aracılığıyla yönetilir olmuştu. (1640’da Aragon’da olduğu gibi) ortak savunma için ekstra bir talep olduğunda ayaklanmaya hazırıldılar.” Chaunu, *Seville*, VII! (1) s. 248-249.

75 Bkz. Braudel. *La Mediterranee*. 1. s. 343.

76 “Sicilya, komşularıyla*geleneksel ticari ilişkileri bulunan köklü bir krallık olduğu için, İspanyol devlet adamları ona hiçbir zaman Amerikan kolonileri gibi davranmaya kalkmadı. Avrupa’da gelişmiş bir İspanyol imparatorluk teorisi olmaması, Sicilya’yı İspanya’nın yeni dünyada dayatmış olduğu ticaret tekeline kurtardı. Gerçek bir ekonomik kaynak koordinasyonu sağlayamayan böyle bir ticaret tekeli İspanyol ekonomik emperyalizminin kendisini gösterebileceği tek yol olabilirdi. Sicilya kendisini Cenevizli bankerlerin himayesinden ve Floransa’ya ve Venedikli üreticilere ticari endüstriyel bağımlılıktan kurtaramadı. Fakat en azından vatandaştan, buğday ve ipeklerinin büyük bölümünü kendilerine bitmiş mallar tedarik edenlere satabiliyordu.” H.G. Koenigsberger, *The Government of Sicily Under Philip II of Spain* (London: Staples Press, 1951), 143.

müttefiklerini kontrol altında tutacak büyüyen bir bürokrasiye yatırım yapmak zorundaydı.⁷⁷

İspanyol İmparatorluğu yürüyebilir miydi? Farklı bir şekilde yapılanmış olsa belki. Koenigsberger'in de dediği gibi: 'Temel zayıflığı, vergi tabanının dar olmasıydı. Kastilya ve gümüş, imparatorluğu finanse ediyor ve savunuyordu; diğer dominyonlar şu veya bu şekilde seyirciydiler.'⁷⁸ Ferran Soldevila, Kastilyalıların Katalanlar gibi "yakın" bir grubu bile İspanya-Amerika ticaretinden nasıl sürekli olarak dışladığını ortaya koyar.⁷⁹ Fakat farklı biçimde yapılanmış olsaydı, bir imparatorluk olmazdı; bizim vurgulamak istediğimiz nokta da budur. Eger Katalanlar Kastiyalılarla birlikte bir devlet içerisinde birleştirilse ve V. Charles'ın imparatorluk arzuları, Kastilya'yı hem sömürüp hem de onu imparatorluğunun bazı kısımlarıyla, kendi kendini yok eden kaçınılmaz çıkar çatışmalarına sürüklemeydi,⁸⁰ İspanya'nın Avrupa dünya-ekonomisinde bir çekirdek devlet haline gelme şansı olabilirdi. Bunun tersine, aşırı genişleme V. Charles ve haleflerini tüketmekten başka bir şey yapmadı.

77 "1570'den itibaren özel teşebbüs ve sömürge yönetiminin faaliyetlerinin, İspanyolların ve müttefikleri olan ve haraç toplamak ve iş gücü temini için kullandıkları yerli soylu grupları *caciques*'lerin sınırsız merhametsizliklerini engelleyecek şekilde ayarlanması gerektiği açıktı. Yerli toplulukları etkin bir şekilde korumak, örgütlemek ve kullanmak için onları kentileştirmek, Hristiyanlaştırmak ve batı Avrupa ekonomisiyle bütünleştirmek gerekiyordu." Stanley J. ve Barbara H. Stein, *The Colonial Heritage of Latin America* (London and New York: Oxford Univ. Press, 1970) 71.

78 H.G. Koenigsberger, "The European Civil War", *The Hapsburgs and Europe 1516-1660* (Ithaca, New York: Cornell Univ. Press, 1971), 257.

79 Bkz. Ferran Soldevila, "Barcelona demana a l'Emperador Carles V. t'autorització per a comerciar directament amb America (1522)", *Studi in onore di Amintore Fanfani, V: Evo moderno e contemporaneo* (Milano: Dott. A. Giuffrè Ed.), 638-641.

80 Örneğin bkz. Malowist: "Baltık kıyısından, özellikle de Polonya'dan gelen buğday ve kerestenin teslimindeki her aksama, Hollanda'da ve diğer eyaletlerdeki geçim giderlerinde bir artışa neden oluyor ve İber yarımadasındaki ülkelerle, Britanya ve İngiltere'yle olan mal değişimini engelleyerek, Hollanda'nın dış ticaretini felç ediyordu. Bu nedenle Amsterdam ve komşu şehirlerin tüccarları, Danzig ve Polonya'yla iyi ilişkiler sürdürmeye çalışıyor ve V. Charles'ın on altıncı yüzyılın ilk yarısında Boğaz'ın kapanmasına neden olan ve sonuçta Baltık'a ulaşmayı imkânsız kılan bir politika olarak Danimarka'ya yönelik düşmanlığını büyük bir gayretle engellemeye çalışıyordu", *Economic History Review*, XII, s. 185.

Benzer şekilde, Antwerp tüccarları da V. Charles'ın belli noktalarda altının Hollanda'dan Fransa'ya kaçışına neden olan sabit bir altın-gümüş oranı tutturmaya çalışma çabalarından zarar gördü. Bkz. Florence Edler, "The Effects of the Financial Measures of Charles V on the Commerce of Antwerp, 1539-42" *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVI, 3-4, juil-dec, 1937, 665-673.

1556'da imparatorluk parçalandı, V. Charles tahttan çekildi. V. Charles'ın oğlu II. Philip Hollanda'yı aldı, fakat Orta Avrupa'daki topraklar ayrı bir dünya olarak kaldı. Philip 1557'de iflas ilan etti. İspanya-Hollanda içerisinde, siyasi çekim merkezi Philip 1559'da oraya döndüğünde İspanya'ya geri geldi. Bunun ertesinde, yaklaşık seksen yıl sonra, birçok karmaşanın ertesinde bölgenin kuzey, Kalvinist, bağımsız Birleşik Eyaletler (şu ya da bu şekilde çağdaş Hollanda) ve güney, Katolik, sözde İspanyol Hollandası (şöyle ya da böyle çağdaş Belçika) gibi kısımlara ayrılmasıyla sonuçlanan Hollanda Devrimi geldi.⁸¹ Fakat bu kriz bir İspanyol ya da Habsburg imparatorluk krizinden öte bir şeydi. Bu Avrupa dünya-ekonomisinin evriminde bir dönüm noktasıydı. Zira bu devrimdeki ana bir unsur, 1559'da İspanya ve Fransa'nın girdiği Cateau-Cambresis barışıydı. Bu antlaşmanın önemini anlamak için bir başka imparatorluk heveslisi Fransa'ya göz atmalıyız.

Hiçbir ülke Batı Avrupalı devletlerin on altıncı yüzyılda yaşadığı ikilemleri Fransa'dan daha iyi sergileyemez. Bir taraftan, muhtemelen hiçbir Avrupa ülkesi geç ortaçağlardan nispeten daha güçlü bir monarşiyle çıkmamıştır.⁸² Önceki bölümde Bloch'un Fransa, İngiltere ve Doğu Avrupa arasında, on altıncı yüzyılda ortaya çıktıkları şekliyle, kira düzenlemeleri açısından var olan ve geç ortaçağlardaki adli yapılarının farklı dinamiklerine dayanan farklılıklarla ilgili açıklamalarını gözden geçirmiştik. İngiliz sistemi, on dördüncü yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar, toprak sahiplerinin yeni ihtiyaçlarını karşılayacak kiranın yasal olarak yeniden tanımlanmasına imkân

81 Sosyal içeriğinin anlatımı ve nedenlerinin değerlendirmesi için bkz. J.W. Smith, "The Netherlands Revolution." Robert Forster ve Jack P. Greene, ed., *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe* (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1970), 19-54. Makale iyi bir kısa bibliyografya da içermektedir.

82 "Mutlak bir monarşinin temellerinin en iyi atıldığı yer Fransa'dır... Fiilen, 1484 Estates-General'in başarısızlığından sonra kralın otoritesine karşı özel ya da kamusal hiçbir özgürlük hakkı talep edilemedi." Mo-usnier, *fes XV7e et XVIIe sieclis*, s. 100. Bkz. Eli F. Hecksher: "Fransa, coğrafi olarak 16. yüzyılın birinci yarısı gibi erken bir tarihte kuşattığı bölgelerden ve üst üste binmiş egemen devletlerden neredeyse bütünyle uzak, birleşik ve derli toplu bir krallıktı. Monarkın ülkesi üzerinde belki de Avrupa'daki herhangi birinden daha büyük bir otoritesi vardı ve devlet adamları da çok erken zamanlardan beri vergilerin icra etmesi gereken belli bir amacı bulunduğu bilinçli bir ekonomik politikaya sahipti.... Feodal örgütlenme biçimlerinin devamı kendisini, sadece nehir ve yol vergilerinde (*péages, pedagia*) gösteriyor. Fakat buna ek olarak, diğer ülkelerde olduğu gibi şöyle ya da böyle özerk şehir ekonomisinin anıları olarak şehir vergileri varlığını devam ettiriyordu." *Mercantilism*, I, rev. ed. (London: Geo. Allen and Unwin, 1955), 78-79.

veriyordu; bu tanımlar Fransa'da çok daha katıydı. Bu nedenle soylu sınıfı avantajlarını sürdürebilmek için politik olarak daha saldırgan olmak zorundaydı. Dolayısıyla, Bloch haklı olarak on altıncı yüzyılda Fransa'da "senyör adaletinin çöküşüne" işaret ederken,⁸³ Rushton Coulbourn'un dediği gibi, soylu sınıfın siyasi gücü yeni dünya-ekonomisinde manevra yapmaya daha az yetenekli ekonomik bir yapıya neden oldu.⁸⁴

Fransa'daki soylular sınıfı ve yeni tüccar-yüksek sınıfı kaynaştırma mekanizmasının, İngiltere'deki kadar güçlü olmamasının birçok sonucu oldu. Şimdilik, sadece dünya-sistemindeki politika üzerinde ne gibi etkileri olduğuna bakalım. Edward Miller ticari çıkarların siyasi gücünün İngiltere'de Fransa'dakinden daha güçlü olduğunu belirtir. Sonuç olarak, Fransız ticaret politikası ortaçağların sonlarında çok daha açıktı.⁸⁵ Son tahlilde, Fransa daha güçlü bir bürokrasisi olmakla birlikte on altıncı yüzyılın başlarında İngiltere'den daha az "ekonomik yönelim güçleri" edinmişti.⁸⁶ Böyle bir durumda fiskalizm (devlet

83 Bloch, *Caractères Originaux*, I, s. 107.

84 "On beşinci yüzyılda Fransız soyluları İngiltere'dekiler gibi *roturiers* (avam) ile karışma eğilimi göstermişti. Ancak on altıncı yüzyılda hükümet bunu kesin biçimde durdurmaya çalıştı ve soylulara ticareti ve kazanç getiren diğer belli faaliyetleri yasaklayan bir kanunla bunu başardı. Sorun çoğu kıta ülkesinde olduğu gibi Fransa'da da soylu sınıfı vergiden muafı ve ticarete girdiklerinden bu muafiyetleri beraberlerinde taşıyorlar ve devlet önemli bir yeni gelirin bir kısmını kaybediyordu. Fransa'da kral soylulardan onların bu vergi bağımsızlığını ellerinden almaya cesaret edemeyecek derecede korkuyordu." Rushton Coulbourn, "A Comparative Study of Feudalism", *Feudalism in History*, s. 316.

85 "XI. Louis'in amacı 'panayır ve pazarların ülkeyi zenginleştireceği ve krallık içerisinde artan trafik ve ticâretten zenginlik akacağı' inancıyla Fransa'yı ticaret yollarının kesişme yeri haline getirmektir. O zamanlar Fransa'da hükümet desteği sadece sınırlı derecede yerli ticari kaygıların yanında yer alıyordu ve bu kaygıları sürekli olarak örgütlenmiş bir biçime dönüştürememişti." Miller, *Cambridge Economic History of Europe*, III, s. 334-335.

86 *Age*, s. 338. Joseph Strayer benzer şekilde Fransızların yönetimin daha çok merkezleştirilmesi formülünün, yasanın çok daha az tek biçimli olmasını ve dolayısıyla çok daha az bir ulusal ekonomi politikası ihtimalini sakladığını ileri sürer: "İngiltere için olduğu gibi Fransa için de iki önemli gelişme alanı finans ve yargıydı. Fakat Fransız kralları yavaşça ilerliyordu ve onların önceki kurumları İngiltere'dekilerden çok daha basit ve daha az formelleşmişti..."

(On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Fransa tarafından gerçekleştirilen) bir dizi ilhak, Fransız yönetimi için ciddi sorunlar doğurdu. Küçük bir krallığı idare etmeye yetecek nispeten basit kurumlar, artık muazzam derecede genişlemiş topraklar ve krala tabi nüfusla baş edebilmek için genişletilmeli ve karmaşıktırılmalıydı. Yeni eyaletlerin kendi kurumları ve adaletleri vardı ve bunlar çoğunlukla kralliyet yönetimininkinden daha gelişmiş ve özelleşmişti...

hazinesini güçlü tutma politikası) baskıları Fransız monarkını imparatorluk arzularına itti; bunun daha güçlü bir nedeni Habsburgların da böyle bir arzusunun olmasıydı. İspanya'nın yaptığı gibi denizası yayılmayı deneyebilirlerdi, fakat bunun için uluslararası sermayenin, yani Kuzey İtalyan sermayesinin, desteğinden yoksundular.⁸⁷ Geri kalan tek alternatif Avrupa'nın kendisi içerisinde, özellikle Kuzey İtalya'ya yönelik imparatorluk genişlemesiydi.

“Bütün bu problemlere temel çözüm, Fransız devletin esas kurucusu sayılabilecek kral Philip Augustus (1180-1223) tarafından bulundu. Her eyaletin kendi kurumlarını ve adetlerini sürdürmelerine izin verdi. Ancak bu eyaletlerdeki önemli mevkilere Paris'den gönderdiği adamları yerleştirdi. Dolayısıyla Norman mahkemeleri Norman yasasını uyguluyordu. Ancak baş memurlar Norman değil, krallık çevresinden seçilmiş kralın kendi adamlarıydı. Eyalet gururu okşanırken, kral yeni mülkleri üzerinde etkin bir kontrol yürütüyordu...”

“Öte yandan İngiliz yönetimi, tek biçim kurum ve yasalar üzerindeki ısrarıyla Galler prensliği ya da küçük İrlanda krallığı gibi ayrı siyasi kurumları olan bölgeleri asimile etmede büyük sorun yaşıyordu. Fakat yeni yükselen Fransız devleti esnekliği karşılığında ağır bir bedel ödemek zorunda kaldı. Yerel liderler temelde yerel adetlerin ve imtiyazların korunmasıyla ilgileniyordu. Merkezi hükümet kendilerine güvenmediği gibi onlar da merkezi hükümete güvenmiyordu. Bunlar yerel idare işinde geniş çapta kullanılamıyorlardı. Gerçekte Fransız idaresinin temel kuralı, hiç kimsenin kendi eyaletinde memuriyette bulunmamasıydı.” *On the Medieval Origins of the Modern State*, s. 49-51.

- 87 “Fransa 15. ve 16. yüzyıllarda dünyanın yedi denizi üzerinde iki kere başarısızlığa uğradı... 15. yüzyıldaki başarısızlık büyük keşiflerin kendi denizcileri olmadan -ya da neredeyse hiç olmadan- yapıldığı zaman, 16. yüzyıldaki başarısızlık ise Fransa'nın... Atlantik, Afrika ve Amerika'da ticaret yolları, adalar, kıyılar ve kazançlar mücadelesinden vazgeçtiği zaman gerçekleşti...”

“Daha önemli olan, daha yüzyıl savaşlarından önce, Ceneviz gemilerinin Akdeniz ve kuzey arasında başarılı bir bağlantı kurmasından itibaren kıta aşırı ticaret yollarının ve Fransız ekonomisinin büyük ticaret çevrelerinden dışlanması olmuştur. Champagne panayırı sadece bir süre devam etmişti. Şimdi genel ekonominin bu işbirliğini dikkate almadan, yani 15. yüzyılda Venedik ya da Ceneviz'in desteği olmadan, İtalyan ve İskandinav uluslararası sermayesinin katılımı bulunmadan, Lizbon'u ya da Ceuta'nın ele geçirilişini, Cenevizlilerin Andulisi'de kurduğu kökleri ya da çok daha sonra Macellan'ın yolculuğunu nasıl açıklayabiliriz? İberya'nın iyi talihinin arkasında 14. ve 15. yüzyılların bu atılımı, uluslararası kapitalizmin ve sevk edici güçlerinin birbiriyle bağlantılı kaderleri olan ve bağları Fransa'yı aradan çıkaran Sevilla, Lizbon, daha sonra Antwerp gibi şehirlerle işbirliği bulunmaktadır. Bütün bunların tepesinde... Yüz Yıl Savaşları draması her şeyi daha da kötüleştirdi. Kötüleştirdi ama ticaret yollarındaki devrimin zaten başlattığı bir kriz yaratmadı.” Fernand Braudel, “La double faillite ‘coloniale’ de la France aux XVe et XVIe siècles», *Annales, E.S.C.*, IV, 4. Oct-Déc, 1949, 454. Belki de sadece dış desteğin yokluğu değildi. Braudel sonuç olarak şunları söyler “Sömürge işi bir ülkenin bütün hayatını, tüm yapısını en ince ayrıntısına kadar sorgulamayı gerektirir. On altıncı yüzyıl Fransa'sı buna hazır değildir, (*ouverte aussi profondément*), (s. 456).”

Fransa, merkezi Lyon'da bulunan rekabetçi bir uluslararası finans ve ticaret ağına sahipti. Ortaçağların yükseliş dönemlerinde, Champagne panayırları bir süre Kuzey İtalya ve Flanders tüccarları için büyük buluşma noktaları oldu. Ayrıca uluslararası ticaret merkezi görevi de görüyorlardı. Sonra on üçüncü yüzyılın sonlarında ve on dördüncü yüzyılın başlarında gerileme baş gösterdi.⁸⁸ On beşinci yüzyılda, Fransız monarkları Lyon'un gelişmesini dikkatli bir şekilde destekledi⁸⁹ ve zamanın büyük bankerlerinin bulunduğu Floransa'yla⁹⁰ olan bağlarını güçlendirdiler.⁹¹ Hem Lyon hem de Antwerp on altıncı yüzyılın başlarında çok büyük miktarlarda sermayeyi bir araya getirerek "bireysel finansörlerin gücünü katlanılabılır sınırlar içine çektiler ve [dolayısıyla] mütevazı faizlerle büyük sermaye birikimi yapmayı mümkün hale getirdiler."⁹² Lyon, Antwerp kadar uluslararası bir merkez değildi çünkü Fransız kralları onu aynı anda "kendi finansal merkezleri" yapmaya çalışıyordu.⁹³ Lyon ticari bir merkez olarak da Antwerp ayarında değildi. Kısacası, en iyi ikinci olarak adlandırılabilir.

Bununla birlikte, Fransa çabalarını sürdürdü. Hapsburg ve Valois İmparatorlukları başarısız oldu ve beraberce çöktü. 1557'de sadece İspanya değil, Fransa da iflasını ilan etti. Bununla birlikte Hapsburg bozgun halinde bile sanki üstünlüğünü ilan edermiş gibi duran ilk imparatorluktu. İki mali kriz hızla askeri çatışmaların kesilmesine ve 1559'da, yüzyıl kadar süreyle Avrupa'nın siyasi referans teminlerini değiştirecek Cateau-Cambresis Antlaşması'na neden oldu.

88 Robert-Henri Bauthier şu açıklamayı yapar, "Bize göre Champagne panayırlarının gerilemesi ve çöküşü batı ekonomisinin 13. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılın başında yaşadığı genel dönüşümle ilgilidir. İki alanda önemli değişiklikler olmuştur: (1) İtalya'nın endüstrileşmesi, (2) değerli madenler pazarındaki devrim... Champagne panayırlarının başlıca amacı İtalyanların Fransız ve flaman kumaşı alımları için para temini olduğundan, bunların gerilemesi kaçınılmaz olmuştur. Zira bütün kuzey Fransa'nın kumaş endüstrisi aynı krizi yaşadı..."

Uluslararası ekonomi geleneksel olarak gümüşe dayanıyordu; 13. yüzyılın sonunda altın önem kazanmaya başladı ve iki madenin oranındaki ani değişimler, faaliyetleri yabancı paraya ve para satımına dayanan şirketlerin dengesini tamamıyla bozdu." "The Fairs of Champagne", Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, 62-63.

89 Bkz. Ehrenberg, *Capital and Finance*, s. 281-306.

90 Bkz. Age, s. 202-220.

91 Bkz. Age, s. 193.

92 92* Bkz. Age, s. 333.

93 Bkz. A.g.e., s. 307.

Dolayısıyla bu iflaslar mali düzenlemelerin ötesinde bir şeydi. Tüm dünya çökmeye başlamıştı.

Çöken sadece belli bir devlet yapısı değildi. Bu sadece V. Charles'ın, şövalyelerinin gözyaşları arasında tahtından trajik bir şekilde indirilmesi değildi. Çöken dünya-sistemiydi. Avrupa yüzyıl kadar bir süre yeni bir zenginliğin keyfini sürüyordu. İnsanlar ondan eskinin yollarıyla yararlanmaya çalışmıştı. Fakat teknolojik ilerleme ve kapitalist unsurların yükselişi, ekonomik alanlarla aynı düzeyde, siyasi imparatorlukları yeniden yaratmayı mümkün kılacak kadar çok yol kat etmişti bile. 1557 yılı, bu girişimin başarısızlığa mahkum edilmesine ve Avrupa'da ulus (bizim deyişimizle ulus-devlet) olmayı hedefleyen devletlerin kendi başlarına hüküm sürmelerine ve hâlâ gelişen dünya-ekonomisine bağlı olarak büyümelerine izin veren bir güç dengesinin kurulmasına işaret ediyordu.

Krizler sembolik dönüm noktalarıdır. Birçok tarihçinin belirttiği gibi, "birinci" on altıncı yüzyılın örgütsel özelliklerinin birçoğu, çok sonraki tarihlere; Hollanda'da İspanyol otoritesinin bittiği 1576'a, İspanyolların yenilmez donanmasının bozguna uğratıldığı 1588'e ya da Vervins Barışı'nın (ve Nantes Sözleşmesi'nin) yapıldığı 1598'e kadar kaybolmaz. En kesin tarihi tartışmanın bir anlamı yoktur, çünkü örgütsel vurgudaki değişiklik her zaman tedricidir ve temel yapısal faktörler buza benzer şekilde hareket eder.

Fakat değişiklik olduğu kesindi ve bu bizim, bunun Avrupa merkezli dünya-ekonomisi açısından neticelerini seslendirmemize değerdir. R. H. Tawney'in "birinci" 16. yüzyılın örgütsel vurgusunu tasviri ile başlayalım:

Uluslararası ticaret mekanizması, ekonomik örgütlenmesi içerisinde üç asır sonrasıyla karşılaştırıldığında hiç de aşağı olmayan bir etkinlik durumuna ulaşmıştı. Çağın en iyi örgütlenmiş ekonomik sistemlerinden çoğu İspanya ve Hollanda arasındaki çatışmada ve Fransız din savaşları tarafından çökertilmeden önce, para pazarları Avrupa ticaretinin güç merkezleri olan ve görüşleri ve politikaları finansal durumu düzenlemede belirleyici olan on ya da on iki ticari kuruluş mevcuttu. Zirve noktasına ulaştığı ve İngiltere'nin öğrencisi olduğu Flaman, Fransız ve İtalyan şehirlerinde on altıncı yüzyıl finansal örgütlenmesinin özü; uluslararasılık, her kapitalistin kendi yöntemleriyle faaliyette bulunma özgürlüğü, belirtileri önemli pazarların birbiriyle duygu birliği içerisinde hareket

etmesi ve sonuçları uluslararası finansın stratejik noktalarında muazzam kaynakların harekete geçirilmesi olan bir birlik idi. Merkezi ve sembolü Antwerp'teki ticaretti, burada şu ithaf yazısı okunuyordu: “*Ad usum mercatorum cujusque gentis ac language.*” Burada Guicciardini'nin de dediği gibi, gök kubbenin altındaki her dil işitilebiliyor ya da Lyon'daki panayırlar, bir Venediklinin sözleriyle “tüm İtalya'nın, İspanya ve Hollanda'nın büyük bölümünün parasal işlemlerinin temelini oluşturuyordu.”⁹⁴

Tawney bu sistemin yıkıcı savaşlar nedeniyle çöktüğünü söyler. Bu doğrudur ancak nedensel zincir çok dolaysızdır. Son bölümde etkin sebebin on altıncı yüzyıl Avrupası'nın ekonomik hamleleri düşünüldüğünde bir imparatorluk sisteminin yaşama geçirilememesi, fakat yapısal eksikliklerinin, yani nispeten düşük verimlilik düzeyinin ve bürokratik çatının zayıflığının, dağınık orta ölçekli girişimlere dayalı gelişen ve genişleyen bir ekonomiyle karşılaşması olduğunu öne sürmüştük.

Önemli bir engel de imparatorluk devlet mekanizmalarının artan parasal talepleri ve sonuçta, yüzyılın ortasında imparatorlukların iflasına yol açan devlet kredi faizlerinin oranının artmasıydı. V. Charles Napoli, Sicilya, Milan, Antwerp ve Kastilya gibi şehir devletlerini ve buralardaki tüccarları finans kaynağı olarak kullanmıştı.⁹⁵ Bu tezin klasik yorumu Henri Hauser tarafından yapıldı; ona göre Avrupa'daki 1559 finansal kriz “muhtemelen ticari kapitalizmin evrimini engelledi ve ekonomik coğrafyanın dönüşümüne hız kazandırdı.”⁹⁶ Hauser'e göre İspanya ve Fransa arasında 1557'de başlayan savaş, devlet kredilerini çok zayıf hale getirdi, geri ödeyememe sorunlarına neden oldu ve her iki devleti de 1559'da Cateau-Cambresis'de acele bir barış yapmaya zorladı.

Bunun genişlemiş Habsburg İmparatorluğu açısından taşıdığı sonuçlar büyük oldu. Doğrudan İspanya'nın çöküşünün başlangıcına neden oldu.⁹⁷ Kriz Antwerp ve İngiltere'nin de kesin biçimde geri-

94 R. H. Tawney, “Introduction”, Thomas Wilson, 4 *Discourse Upon Usury* (London: Bell and Sons, 1925), 69.

95 Braudel, *Charles Quint et son temps*, s. 199.

96 Henri Hauser, “The European Financial Crisis of 1559” *Journal of European Business History*, II, 2, Feb. 1930, 241. Kredi enflasyonunun tanımı için bkz. s. 242-250.

97 “1560-65 döneminde başlayan enflasyonun ritminin yavaşlamasını görmezden gelirse, II. Philip'in saltanatının başından beri gizli olarak var olan krizin durumunu kavramamız imkânsız olurdu. İlk devlet iflasının daha 1557'de ve Philip'in politikasındaki ilk büyük değişikliğin de 1568'de gerçekleşmesi tesadüf değildir.” Nadal,

lemesine yol açtı; bu arada ikincisini Amsterdam'la yeni ve kârlı bir ortaklığa girme konusunda serbest bıraktı.⁹⁸ Antwerp'de ise, İspanya'yla aynı eksene dayalı yükseliş sona erdi. "II. Philip'in 1557'de iflası, nihai olarak Antwerp'in kaderini de belirleyen ilişkilerin kesilmesine neden oldu."⁹⁹

Flanders'ta, kriz özellikle nitelikli işçiler arasında Kalvinist eğilimlerin güçlenmesine neden olacaktı. 1567'de İspanyollar Alva Dükkü'nü yeni sosyo-politik kargaşayı bastırmaya gönderdi, ancak bu uzun vadede Kalvinist tüccarlar ve zanaatkârları Protestan ülkelere göç etmeye zorlamaktan başka bir işe yaramadı.¹⁰⁰ Yıllardır durgunluk içerisinde bulunan Flaman endüstrisi ve ticareti 1585'te çöktü.¹⁰¹

Hispania, XIX, s. 513. Nadal Hamilton'un aksine İspanya'daki fiyat artışlarının yüz yılın sonunda tepe noktasına ulaştığını, verilerin 1501-1550 arasında (yüzde 107 ile) 1551-1600 arasındakinden (yüzde 98) daha çok arttığını gösterir. Bkz. *Age*, s. 511-512.

98 '1557 krizi Antwerp'in kamu maliyesi alanındaki durumunu temelden etkilemişti. Sonraki yıllarda düşüş devam etti. İngiliz kraliyeti Gresham'ın itici gücü altında, kendisini Antwerp'in himayesinden almışlarda tamamıyla kurtardı...

1569'da İngiltere-Hollanda ambargosu ilişkilerin bütünüyle kopmasına neden olduğu zaman, İngiltere kendisini Antwerp'in ticari ve finansal etkisinden kurtaracak kadar güçlü hissetti. Hamburg Antwerp'in ticari, Londra da finansal mirasına kondu. Her iki yer için de parlak bir gelecek söz konusuydu. Böylece Antwerp ile yayılmasının son üssünü de bütünüyle kaybetmiş oldu." Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, s. 222-238.

99 *Age*, s. 207.

100 Bkz. *age*, s. 232-236., Bkz. Pany: "İspanyollann öfkesi Antwerp'i ciddi biçimde tahrip etti. Parma'nın kuşatması ve 1585'de şehri alması birçok ticarethanenin taşınması ya da iflası ve binlerce Protestan zanaatkarın çoğunlukla Amsterdam'a göçüyle sonuçlandı... Antwerp'in elinde tuttuğu deniz ticareti Amsterdam'a geçti." *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 169.

101 Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, s. 183. Bununla birlikte iki modern yazar Antwerp'in gerilemesinin abartıldığını ve daha uzun bir süre nispeten güçlü kaldığını ifade eder. Bkz. Jan Craeybeckx «Les industries d'exportation dans les Villes flamandes an XVIe siècle, particulièrement à Gand et à Bruges» *Studi in onore di Amintore Fanfani*. IV: *Evo moderno* (Milano: Dott. A. Giuffré-Ed., 1962), 415. Bununla birlikte, Craeybeckx Antwerp'in 1585 sonrası yeni girişimlerini "tabii ki uluslararası ticaretin ağırlık merkezinin Amsterdam ve Londra'ya kaymasını engellemediğini kabul eder. (s. 416)".

Jean A. van Houtte daha da güçlüdür. Çöküş tablosunu "ağır biçimde deforme olmuş" şeklinde isimlendirir. «Déclin et survivance d'Anvers (1550-1700)», *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evo moderno e contemporaneo* (Milano: Dott. A. Giuffré-Ed. 1962), 706. Savaş zamanı ambargolar deniz ticaretini etkilediyse de Antwerp'in kara ticaretine zarar vermediğini belirtir. Bkz. *age*, 720. On yedinci yüzyıl boyunca Antwerp'in tüccar sınıflarının ihmal edilemeyecek önemde bulunduğunu belirtir, (s. 722).

Bu felâket neticesi ortaya çıkan sosyal ve siyasi kargaşayı bir araya getiren Hollanda isyanı, Hollanda ve Belçika'nın kuzey yarısında on altıncı yüzyılın sonlarında başlayan dünya ticaretinin merkezi rolü açısından elverişli bir siyasi temel oluşturdu.¹⁰²

Güney Almanya da çok kötü etkilendi. Luzzatto “en şiddetli darbenin onlara İspanyol krallığının önce ödeme güçlüğü sonra da iflasından geldiğini” belirtir. “Bu durum sadece Fuggerlerin değil Güney Almanya'nın büyük tüccar-bankerlerinin çoğunun servetlerini, eritmmişti.”¹⁰³ Durum ekonomik olarak kötüleşince, Güney Almanya ve Kuzey İtalya'nın sabık müttefikleri, rekabetçi bir ticari arayış içerisinde birbirlerinin topraklarını işgal etmeye başladılar; bu özünde karşılıklı olarak yıkıcı bir işti.¹⁰⁴

Bu çöküşün Alman devletleri açısından siyasi sonuçları büyük oldu. Barracough'un deyişiyle “Protestanlığın, imparatorluğun çöküşüne tepki olarak güçlü bir ulusal nitelik taşıyan, devrimci ateşi”¹⁰⁵ Almanya'yı süpürdü. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi, V. Charles'ın imparatorluğundaki varlığı, siyasi geleceğini Alman birleşmesine bağlayamayacağı ve bir İspanyol milliyetçisinin perspektifini de alamayacağı anlamına geliyordu. *Cuius regio* uzlaşısı Alman prensliklerini kuşatmış, Alman burjuvasının temellerini yıkmış ve birleşme ümitlerini yüzyıllarca ortadan kaldırmıştı. Almanya büyük oranda Lutherci bir kuzey ve en azından ekonomik olarak Doğu Avrupa periferisinin parçası olan bir kuzeydoguya ve (Ren topraklarının bir kısmını da içine alan) daha zengin Katolik güneybatıya bölünecekti. A. J. P. Taylor'un dediği gibi: “Her iki gelişme de Rönesans'ın bütün Almanya'yı kucaklamış olan görkemli günlerinden geri döndü...”¹⁰⁶ Nispeten daha engin güneybatıda bile, on yedinci yüzyıla kadar el sanatları endüstrisine bir geri dönüş yaşanacaktı.¹⁰⁷ Taylor Almanya'nın on altıncı yüzyılın başlarındaki refahını ve ekonomik

102 Bkz. Verlinden, *Charles Quint el son temps*, Laime Vicens Vives makaleyi izleyen tartışmada aynı şeyin Katalonya'da da geçerli olduğunu ileri sürer. Bkz. age, s. 187. Bkz. J. W. Smit „Özet olarak, Hollanda devriminin ön şartı olarak sosyo-ekonomik durumdan etkilenmemek imkânsızdır.” (*Preconditions of Révolution*, s. 43.)

103 Luzzatto, *Storia economica*, s. 151.

104 Bkz. Strauss, *Nuremberg in the Sixteenth Century*, s. 150.

105 Barracough, *Origins of Modern Germany*, s. 370.

106 Taylor, *Course of German History*, s. 20.

107 R. Ludloff Alman gelişmelerini şu şekilde tanımlar: “On altıncı yüzyılda teknik ilerleme ve kapitalist örgütlenmeye doğru, kararlı bir ilerleme kısmen bölgesel lordların feodal güçlerinin gittikçe artan vergilerine bağlı olarak bir duraklama ve on yedinci

liderliğini abartıyor olabilir, ancak yeni doğmakta olan ekonomik gelişmenin dramatik çöküşüne işaret etmede kesinlikle haklıdır.¹⁰⁸

V. Charles'ın Avrupa dünya-ekonomisini siyasi olarak egemenliğine alma çabası, İspanya, Alman devletleri, Flanders ve Kuzey İtalya şehirleri ve kaderlerini imparatorluğa bağlamış olan tüccar aileler üzerinde olumsuz etki yaptı. Bir imparatorluk kurma çabası makul hatta mümkün bir şey gibi görünüyordu, ama öyle değildi.

Amerika kıtasındaki İspanyol sömürge girişimlerinin hikâyesinden büyük oranda söz etmiştik. Burada durumu İspanya'nın çöküşünün Amerikalılar üzerindeki etkisini ölçmek için, İspanyol İmparatorluğu'nun içsel bir olgusu olarak tanımlamak yerinde olacaktır. İspanya Karayip Denizi'nde ve onu çevreleyen kıyı şeridinde (çağdaş Meksika, Guatemala, Kolombiya); Peru ve Şili'de olduğu gibi koloniler kurmuştu. Bu koloniler, sadece genel olarak Avrupa'nın değil, özelde de İspanya'nın ekonomik tamamlayıcıları olarak algılanıyordu.¹⁰⁹ İspanya Amerikalarda büyük bir bürokrasi oluşturacak idari bir enerjiye sahip değildi. Bu nedenle imparatorlukların eski yöntemlerinden yararlanarak, yerel şefleri Kraliyet ve İspanyol iskâncıların aracı temsilcileri olarak siyasi sisteme kattılar.¹¹⁰

yüzyılda küçük üretim metodlarına geri dönüş.” “Industrial Development in 16th - 17th Century Germany,” *Past & Present*, No: 12. Nov. 1957, 58.

- 108 “Almanya bu sırada Avrupa ticaretinin can damarıydı ve şehir ve kasabaları bütün diğerlerinden daha zengindi. Gerçekte, diğer ülkelerdeki ulusal monarşiler imparatorluğa direnişten ziyade Alman ticari üstünlüğüne direnişten doğmuşlardır...

“Her ticari topluluk dünya pazarına bağlı iniş çıkışlar yaşar. Fakat modern Avrupa’da hiçbir ticari topluluk Alman orta sınıfının finansal güçlerinin zirvede olduğu ve ulusal konsensüslerinin tam olarak sağlandığı bir sırada yaşadığı gibi muazzam ve uzun süren bir felâket yaşamamıştır. Aslında bu sırada orta Avrupa’da zaten egemen ekonomik güç olduklarından, egemen siyasi güç olmayı da beklemekteydiler.” Taylor, *The Course of German History*, s; 17-18.

- 109 “İskâncılar İspanya’dan, bir Amerikan ortamında İspanyol hayat tarzını devam ettirmek için gerekli malları ithal ediyordu. Bu ithalatı karşılamak için de hayvancılık, plantasyon, maden endüstrisi geliştirmişler, Avrupa’da satılmak üzere mal üretimi yapmaktaydılar. Bu plantasyonlarda çalıştırmak için kölelere ihtiyaçları vardı ve Batı Afrika’yla yeni bir ticaret için bir pazar oluşturdular. Son olarak, yüzyılın ortasında dünyadaki en zengin madenlere rast geldiler. Bu onların daha fazla ithalat yapabilmesini sağladı ve doğu mamullerini satın alabilmek için gerekli madeni para arzıyla, Avrupa’yla ticareti geliştirdi.” Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 199.
- 110 “Çeşitli yerli toplumlar içerisinde Colombus öncesi zamanlardaki otoritelerin üstünlüklerinin sona ermesi, bir taraftan gücün geleneksel şefler (*cacique*, *curaca*) tarafından suistimalini, öte taraftan da bu şeflerin iskâncılarla, özellikle de *encomenderos*’la kendi başlarına işbirliği yapmalarına neden oldu...

İspanya'nın kendi iskâncılarını tam olarak kontrol edecek enerjisi de yoktu. Onların siyasi bağıllığını kazanmak için birçok ekonomik taviz verdi. Bunlardan biri, Yerlilerin hayvan yetiştirmelerini yasaklayarak onların bağımsız ekonomik temellere sahip olmalarını engellemekti; aksi takdirde yeni kapitalist ekonomide etkin bir biçimde rekabet edebilirlerdi.¹¹¹ Bunun yanı sıra, Yerlilerin sadece hayvan yetiştirmeleri yasaklanmadı, aynı zamanda bu politikanın başarısı onları ekonomik olarak da zayıflattı; zira İngiltere'de olduğu gibi orta Amerika'da da, koyunlar insanları yiyordu.¹¹² Bununla birlikte iskâncılar, Yerli ve Afrikalı köle isyanlarından çok, İngilizlerin ve başkalarının ticaret alanlarına ve dolayısıyla kâr marjlarına müdahalelerine karşı, İspanyolların devam eden desteğine dayanıyorlardı.¹¹³ Dolayısıyla, Kraliyet ve bürokrasisinden zaman zaman memnun olmasalar da özerk bir güç olarak örgütlenmediler. Bunun yanında, birçoğu

111 ¹¹¹19. yüzyıldaki İngiltere, Fransa, Belçika, Afrika ya da Asya'da olduğu gibi, 16. yüzyıl Amerika'sındaki İspanyol devleti de yerli toplumların eski bölgesel alt bölümlerini düzenledi. Nüfus merkezlerinin yerini değiştirdi ve sadece kendisi tarafından atanan (*investie*) ve kontrol edilen, bir tek şefler hiyerarşisini tanıyacağını ilan etti. 19. yüzyılda olduğu gibi 16. yüzyılda da sömürge idaresi bu şekilde tavizler vermek zorunda kaldı. Fakat ister geleneksel olsun ister yeni, şefler sonuçta sadece birer vergi toplama aracıydı." Charles Verlinden, «L'état et l'administration des Communautés indigènes dans l'empire espagnole d'Amérique», *International Congress of Historical Sciences*. Stockholm 1960. *Résumés des communications* (Göteborg: Almqvist & Wiksell, 1960), 133. m. Bkz. Wolf, *Son of the Shaking Earth*, s. 182-183.

112 Bkz. *Age*, s. 197-198.

113 Bkz. E. E. Rich'in köle ticareti ekonomisiyle ilgili tanımı: "Talebin hiçbir zaman tam ve ucuz olarak karşılanamaması köle-emeğine bağıllığın neredeyse kaçınılmaz bir özelliği idi. Zira köle sahipliği sisteminde işgücü en kolay biçimde harcanan faktördü. Bu şartlar altında gemilerle kaçak köle ticareti çok çekici hale gelmekteydi. Buna göz yumulmakta ve sayıları gün geçtikçe artmaktaydı... Genel olarak bu ticaretin, köle almak için Afrika kıyılarına gittiklerinde, Portekiz'in gerçek bir mülkünü ciddi biçimde işgal ettiği varsayılıyordu. Fakat onları İspanyol topraklarında satmaya götürürken sadece resmi bir vetodan kurtuldukları kabul ediliyordu. Serbest ticaretin önündeki en ciddi engel İspanya'dan ziyade Portekiz'di. Köle ticaretine bu yaklaşım on altıncı yüzyıl tüccarlarını öyle bir noktaya getirdi ki, güçlü bir İngiliz tüccar grubu, iskâncıların köle ihtiyacını İspanyol yönetiminin ekonomik güç ve kontrol arzusu ve İngiliz tüccarlarının da sonuçtaki kâr arzularını tatmin edecek şartlarda bir İngiliz İspanyol ticaret ortaklığı kurma imkânını gördüler... John Hawkins İngiltere ve İspanya arasında düzenli bir ticari işbirliği kurma ümidiyle Batı Hint Adalarına köle ticaretine başladı." *Cambridge Economic History of Europe*. IV, s. 325-326. İspanyol otoritelerinin temelde Portekizli tüccarları hedef alan Hawkins'in projelerine neden karşılık vermediğini kendimize sormalıyız. Bunun nedeni, İngiliz nüfuzunun uzun vadede, krallık ve iskâncılar için daha tehlikeli görünmesi ve krallığın bu teklifi bir başlangıç olarak görmesi olamaz mıydı?

mütevazı ailelerden gelen iskâncılar, kolonilerin ihracat ekonomileri olması gerçeğinden yararlanıyordu.¹¹⁴

Gerçekte, imparatorluk yapılarında çoğu zaman olduğu gibi, alt imparatorluklar -kat kat- geliyordu. Meksika'nın (yani Meksika'daki İspanyol kolonicilerin) Peru'yu nasıl "kolonileştirdiklerinden" söz edebiliriz. Meksika'nın çok daha büyük bir nüfusu vardı. On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda fiyat düzeylerinde sürekli bir eşitsizlik vardı. Meksika Peru'ya mamul mallar, lüks ihtiyaç maddeleri ve köle ihraç ediyordu ve karşılığında para ve civa alıyordu.¹¹⁵ Filipinler İspanyol ticaret sahasına girdiğinde, Meksika'daki İspanyol koloniciler, İspanyol Manilenoların önünü keserek, Manila ve Lima arasında aracılık yapmaya başladılar.¹¹⁶ Çin mallarının Manila yoluyla Meksika'dan Peru'ya yeniden ihracı, koloniler arası ticaretin dayanak noktası haline geldi.¹¹⁷ İspanyol Krallığı başarısız biçimde Meksika'nın oynadığı bu rolü sonlandırmaya çalıştı, zira Kastilya'nın kârlarını bölüyordu.¹¹⁸ Chaunu'nun dediği gibi "16. yüzyılda hiç kimse, Meksika'nın Peru'ya, bir metropolün kolonisine yaklaştığı gibi davranmasına razı olmayacaktır."¹¹⁹

Avrupa'daki "ikinci" on altıncı yüzyılda ekonomik küçülmeyle birleşmiş siyasi aşırı genişlemenin sonuçlarından biri de İspanyolların Amerikalara göçünde yaşanan artışı.¹²⁰ Bu ihtiyaç sahibi İspanyollar için bir iş imkânı ve Amerikan koloni bürokrasisindeki

114 "Şili sömürge varlığının en başından bir ihraç ekonomisine sahipti... Oldukça tipik biçimde, varlığına bir altın ihracatçısı olarak başlamıştı. Fakat madenler... çok zengin değildi ve ömürleri uzun olmadı... Bununla birlikte İspanyol anakara kolonileri arasında tipik olmayan biçimde belki de Guatemala'nın pek aksine olmayarak, daha o zamanda kendi topraklarının bir ürününü ihraç ediyordu: Hayvanlarından donyağı." André Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, s. 29.

115 Bkz. Woodrow Borah, *Early Colonial Trade and Navigation Between México and Peru*, Ibero-Americana: 38. (Berkeley: Univ. of California press, 1954) 81-82, 86-88,

116 Bkz. William C. Schurz, "México, Peru and the Manila Galleon" *Hispanic American Historical Review*, I, 4. Nov. 1918, 39.

117 Bkz. Borah, *Early Colonial Trade*, s. 121.

118 Bkz. *age*, s. 118-120, 124-127.

119 Pierre Chaunu, "Pour une histoire économique de l'Amerique espagnole Coloniale" *Revue Historique*, LXXX, 216, oct-déc, 1956, 218.

120 Göçün derecesi Jorge Nadal tarafından tespit edilmiştir. Bkz. *La Población española (siglos XVI a XX)* (Barcelona: Ed. Ariel, 1966), 73-80. Hiç şüphesiz aşırı bir nüfus vardı. José Gentil da Silva bunu "Aşırı kalabalık bir Kastilya tasviri, İspanyol saltanatından ayrılmaz bir olgudur" diye tasdik eder. "Villages castillans et types de production au XVIe siècle," *Annales E.S.C.*, XVIII, 4 Juil-Aout 1963, 735. Göç çöküşle ilgili olabilir mi? Belki, ama basit bir korelasyon içinde değil.

makamlar satıldığı için, İspanyol devleti için de ivedi bir gelir kaynağıydı.¹²¹ Öte yandan, Amerika'da yurtlarından uzakta yaşayan İspanyolların ekonomik küçülme karşısında artan nüfusu, ilk İspanyol yönetimi altındaki yerlilerin nüfusunun felâket sayılacak ölçüde azalması ile birlikte, İspanyol Amerika'sında bir "durgunluk asrı"¹²² yarattı ve sonuçta zamanla borç gündelikçiliğine dayanan bir malikâne sisteminin ortaya çıkmasına neden oldu.¹²³ Fakat malikâne sis-

121 "Sömürge memurluğu her sınıf ve gelir grubundan bütün İspanyollara, küçülen metropol ekonomisinde yoksun oldukları istihdam ve zenginlik olanaklarını sundu. Bunun yanında, güçlenen sömürge idaresi İspanyol monarşisine istekli iskâncılara, sömürge memuriyetlerini satma şansı verdi. Bunlar da Amerikan yerlileri üzerindeki kontrol pozisyonlarını sürdürmek için mecbur oldukları bu yeni idarecilere borç vermeye hazır diğer İspanyolları buluyordu." Stein & Stein, *The Colonial Heritage of Latin America*, s. 71-72. Swart, İspanya'nın memuriyetlerin satılabilirliğini sömürgelerine de yaydığını, Fransa'nın ise bunu yapmadığını, bunun koloniler için bir yük işareti olduğunu belirtir. Bkz. Swart, *The Sale of Offices*, s. 41.

122 "Mevcut bütün veriler, beyaz iskâncıların on yedinci yüzyılın büyük bölümünde, yalnızca 1576-1579'dan sonraki en iyi yıllarda, kendilerini ve kendilerine bağlı hizmetçileri ve işçileri besleyecek yeterli yiyeceği kolaylıkla bulabildiklerine işaret eder. Emek arzından başka faktörler de bu dönemde etkin olmuş olabilir. On altıncı yüzyılın sonunda, küçükbaş hayvan sayısındaki açıklanamayan düşüşün nedeni tek başına çoban eksikliği olamaz. Fakat emek arzı, besin maddeleri ve kentlerde tüketilen diğer maddelerin açığında en önemli faktör olarak görünmektedir... Madencilikte de kanıtlar, yerli nüfustaki azalmaya bağlı olarak, şiddetli ve sürekli bir işgücü açığına işaret etmektedir...

"Yeni İspanya'nın şehirlerini kuşatan ekonomik güçlükler... Yeni dünyadaki belli başlı İspanyol kolonilerindeki benzer gelişmelerle neredeyse kesin bir paralellik arz ediyordu. İspanya'daki çok az ekonomik imkân ve kötüleşen yaşam koşulları, çok sayıda İspanyol'un ekonomik koşullar kötü olsa da gıda maddelerinin 16. ve 17. yüzyıllarda İspanya'dakinden daha bol olduğu koloniye göç etmesi anlamına geliyordu. Sömürge toplumunun doğası nedeniyle bu göçmenler Yeni İspanya'daki iş gücüne herhangi bir katkı yapmaktan çok beslenecek insan sayısında bir artışa neden oldular... İspanya ve kolonisindeki ekonomik ve demografik krizler, aynı zamana denk gelerek her ikisinin zararına etkileşimde bulundu..." Borah, *New Spain*, s. 25-26, 29. Yüzyılın sonunda Şili'deki krizle ilgili olarak bkz. Alvaro-Jara, *Guerre et Société en Chili: essai de sociologie coloniale*, s. 105-119. .

123 «Hacienda'nın doğuşunun bir mücadeleden ziyade bir gelişme olduğu sonucu çıkarılabilir. Büyük malikânenin evrimi, şehirlerin büyüklüğü ve İspanyol nüfusu, yerliler arasında kültür uyumu derecesinin artması ve erken modern zamanlardaki İspanyol toplumunun doğası gibi gerçekliklere yanıt verdi... Kraliyet ya da Kilise'nin bunun gelişmesindeki ilk muharrik olarak görülebildiği yerde, yakından bakıldığında daha derin güçlerin iş başında olduğu tespit edilecektir. Kraliyet politikası *encomienda*'nın ortadan kaldırılmasıyla itibar kazanmıştır. Ancak kolonilerdeki tabii gelişmeler kurumu mahkûm etmişti. Bir taraftan, ticaret ve madencilikten kazanılan servetler doğrudan *encomienda*'ya bağımlı değildi. Öte taraftan, İspanyol toplumunun hızla gelişmesi kendi malikânelerini kurarak, esnek olmayan *encomienda* sisteminin temellerini çökerten yeni güçlü aileler üretmişti." James Lockhart "Encomienda and

temi plantasyondan çok¹²⁴ iskâncı bir elitin kendi kendine yetmesine dayanan küçük bir ekonomik sisteme yönelikti.¹²⁵ İspanya'nın kendisi, gelişmekte olan sistemi, kendisi için ekonomik faydası azalan ve siyasi güçlüğü artan bir sistem olarak değerlendirdi. Daha sonraları, İspanya imparatorluk adına siyasi bedeller ödemeyi sürdürürken, diğer Avrupalı ülkelerin İspanyol Amerikası'nın ekonomik faydalarını elde etmesi daha kolay olacaktı.¹²⁶

Hacienda: The Evolution of the Great Estate in the Spanish Indies" *Hispanic American Historical Review*, XLIX, 3, Aug., 1969, 428.

- 124 Steins, Hacienda ve plantasyon arasında şöyle bir ayrım yapar. "Hacienda, madencilik merkezlerinde yerel olarak ya da Mexico City ve Lima gibi büyük kentsel alanlarda tüketilen tahıl ve büyük baş hayvan gibi ürünler çıkaran, büyük boyutlu malikânelerdi. Amerika yerlileri bağımlı, nispeten hareketsiz, özel bir tür ücretli emek formuyla, borç gündelikçiliği ile sınırlandırılmış işgücünü oluşturuyordu. Haciendanın aksine plantasyon dış, yani Avrupa tüketimi için, mal üretme amacıyla oluşturulmuş bağımsız bir ekonomik birimdi." *The Colonial Heritage of Latin America*, s. 40.
- 125 "1590'ların başında İspanyolların sahip olduğu malikânelerin oluşumu, yeterli işgücü bulabilmeleri şartıyla, İspanyol şehirlerinin gıda gereksinimini karşılayabilecek üretim noktasına ulaşmış görünüyordu. Bu şehirlerin yerli üretime
- 126 bağımlılıktan tamamıyla kurtulduğu anlamına gelmemektedir. Fakat herhangi bir darlıkta, kendi vecinolarının sahip olduğu ve doğrudan onlar tarafından kontrol edilen çiftliklerce üretilen gıda maddelerinden yararlanabiliyorlardı." Borah, *New Spain*, s. 33.

Bkz. Huguette and Pierre Chaunu: "İspanya'dan Amerika'lara ihracat, on altıncı yüzyılda temelde iskâncılara yönelik birincil mamullerden oluşmakta iken, bu on yedinci yüzyılda İtalya'da ve Kuzey Avrupa'da üretilen mamul maddelere dönüşür. Bu önemli değişikliğin temelinde ne vardı? İspanyol kolonizasyonu, geliştikçe kendi doğal koşullarına daha egemen hale geldi. Birçok örnek arasından birini verirsek: Pasifik kıyısında, kuru Peru vahasında Andalusia aristokrasisinin, kayıtsız bir yönetimden gördüğü engellemelere rağmen, başarılı şarap üzümü ekimi. Bir diğer neden: Hint adalarında yerliler arasında doğmuş, sonraki kuşaklara mensup İspanyol koloniler yerel yiyeceklerle karşı babalarının hissettiği aynı ön yargıları taşıyorlardı. Son olarak ve özellikle, düşük değerli ürünlerin muazzam masraflarla taşınması artık budalalık sayılırdı. Bunlar İspanya ile Amerika arasındaki uzun mesafede taşınamayacak mallardı. Ayrıca yeni dünyanın gümüş madenlerinin yüksek getirileri artık bu budalalığı mümkün kılmıyordu. Bu getiriler bir dizi nedenle (en kolay ulaşılabilen damarların tükenmesi, maden sahalarında insan gücü kıtlığı, alalım için gerekli ciwanın artan fiyatı ve özellikle 16. yüzyıl fiyat devrimi sonucu gümüş alım gücünün düşmesi) azaldığı zaman, gümüş Avrupa'ya daha az ihraç edilir oldu ve Amerikada daha iyi dengelenmiş ve daha farklı bir ekonominin oluşturulmasını sağladı." *Cahiers d'histoire mondiale*, I, s. 99-100. 126,"II. Philip'in saltanatı bir İspanyol-Atlantik ekonomisine dayalıydı. Amerika'nın ve kendisi de yeni dünyanın gümüş madenlerinden düzenli gümüş alımı yapan bir Kastilya'nın kaynaklarından finanse ediliyordu... 1590'lardan itibaren İspanya'nın ve Amerika'daki mülklerinin ekonomileri ayrılmaya başladı (yani birbirini tamamlayan değil birbirleriyle rekabet eden ekonomiler haline geldi.) Bu arada İngiliz ve Hollandalılar da gittikçe büyüyen uçurumda kendilerine bir yer bulmaya çalışıyorlardı." *Elliott, Imperial Spain*, s. 285, 287. Bu İspanya'nın

Dolayısıyla, 1557 sonrası dönemde İspanya, imparatorluğunun orta Avrupa kısımlarını kaybetmekle kalmadı, aynı zamanda uzun savaşlardan sonra Kuzey Hollanda da elinden alındı. Geride kalan kolonilerinin kârlarından da oluyordu. Bunun yanında Amerikalaların İspanya için, toplamın % 10'una varan oranda önemli bir gelir kaynağı olması, İspanya'nın zaten kazanılmış olan faydaları elde tutmak için yayılma sürecini yavaşlatmasına neden oldu.¹²⁷ Fakat bu yavaşlamanın geçici olmadığı ortaya çıktı.

İspanya'nın çöküşü modern Avrupa tarihinin en önemli konularından biri olmuştur. Sebep, bizim deyişimizle, İspanya'nın on altıncı yüzyılda Avrupa dünya-ekonomisi içerisindeki merkezi coğrafi-ekonomik konumuna rağmen, egemen sınıfların böyle bir ekonomiden yararlanmasını sağlayacak devlet mekanizmasını kurmaması (belki de kuramaması) gibi gözükmektedir. Bu "merkez" bölgelerin coğrafi ya da ticaret hareketleri açısından en merkezde olması gerekmediğini göstermektedir.

İspanya, on altıncı yüzyıla girerken kimi temel ekonomik yapı yanlışlarına sahipti bile. Birincisi, daha önce de belirttiğimiz gibi, göçer koyun sürüsü yetiştiricilerinin nispeten örgütlü gücü, toprak sahibi çiftçilerin ortaya çıkışına engeldi, zira ekilebilir toprakların çitle çevrilmesine karşı ayrıcalıklarını koruyabilmekteydiler. İngiltere'de koyun yetiştiriciliği daha az göçerdi ve arazi mülkiyetinin yavaş yavaş

Avrupa dünya-ekonomisinin yarı periferisinin bir parçası olmaya başladığını söylemenin bir başka şeklidir.

Andre Gunder Frank, on altıncı yüzyılda Şilide üretilen ekonomik artığın, lüks mamullere harcanma derecesini kaydeder. Bu Şili'nin dövizinin ve iç kaynaklarının emilmesiyle eş değer olarak görülebilir. Bu İspanya'nın lehine olan bir durum değildir. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, s. 33.

- 127 «II. Philip'in, güvenlik kaygılarıyla, mevcut eyaletler çalışkan İspanyol kolonicilerle ve yerleşik yerlilerle doluncaya ve metotlu ve itaatkar memurlarca idare edilinceye kadar, daha çok fetih yapmak istemesi oldukça doğaldır. Her şeyden önce, yayılmanın önüne geçilmesi, Hint adalarının krallığın gelir kaynağı olarak gittikçe önem kazandığının kabulünden kaynaklandı. II. Philip tahta çıktığında Hint adalarından elde ettiği gelir toplam gelirin neredeyse yüzde onuna denk geliyordu ve gittikçe de artıyordu. Philip'in büyük borçları ve Avrupa'daki muazzam taahhütlerinin ışığında Hint adalarının gelirini daha hızlı biçimde arttırmak, gümüş madenciliği ve gelir getirici diğer faaliyetlerde İspanyol sermayesine ve özgürlüğüne ve yerli emeğine odaklanmak, enerjinin uzak ve spekülatif yeni *entradas*'da dağıtılmasına izin vermekten ziyade mevcut ve kârlı eyaletlerin geliştirilmesinde ısrar etmek, kraliyet politikasının belli başlı hedefi haline geldi." J. H. Parry, *New Cambridge Modern History*, III, s. 510-511.

ortaya çıkışına imkân veren çitleme sistemiyle daha uyumluydu.¹²⁸ İkincisi, önemli bir sanayi sektörü yoktu ve (Kastilya'daki kumaş ve ipek endüstrileri gibi) var olan da 1590 krizinde çökecekti.¹²⁹ Vicens bunu biraz mistik olarak "Kastilya'nın kapitalist dünyayı anlayamamasına"¹³⁰ bağlar. Her ne olursa olsun, krizden sonra olanlarla ilgili somut tanım, harcama modelinin en azından müdahil bir çöküş değişkenini temsil ettiğini göstermektedir.

Özellikle para sahipleri (aristokratlar, Endülüs'de ve Extremadura'daki yüksek sınıf ve emekli devlet memurları) parayı (kilise, saray ve manastır) inşaat işlerinde savurdular ya da sanat eserlerinde kutsadılar. Fakat hiçbirisi sanayi faaliyetlerine, ya da sadece ticarete girişme eğiliminde bulunmadı.¹³¹

Yatırım modelindeki benzer bir değişiklik de yeni kapitalist ekonomiye çok daha fazla eğilimi olan Katalan burjuvazisini etkiledi. Braudel onların ticaretten gittikçe uzaklaşarak ekilebilir topraklara yatırım yaptıklarına dikkat çeker. "Bu Barselona'nın ekonomik dramının bir yüzü değil midir? Barselona burjuvazisi parasını deniz ticaretinde riske etmeyi sürdürmek yerine toprağa yatırmayı tercih etmekteydi."¹³² Bu şöyle düşünmemize neden olmaz mı: Nasıl olur da bu zamanda, Avrupa'nın en önemli imparatorluğunun merkezinde burjuvazi denizaşırı ticaretten tahıl üretimine yönelmekte, endüstriyel temelini oluşturmayı düşünmektedir?¹³³ Bir başka bilmece daha var-

128 "On altıncı yüzyıldaki büyük İspanyol şehirleri, tarımsal ekonomideki büyük bir gerçeğin farkına varıyordu. Ne yazık ki Kastilya bunu felâketlerle dolu iki yüz yıl geçene kadar tam olarak takdir edemedi. Ekilebilir alanlarla otlaklar pekala birleştirilebilirdi ve ikisi hiçbir şekilde rakip değildi ve karşılıklı olarak birbirini dışlamazdı." Klein, *The Mesta*, s. 327-328.

129 "İngiltere, Hollanda, Fransa 16. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar, İspanya'dan birincil ürünler satın aldı: Zeytinyağı, boya, yün vs. Öte yandan İspanya karşılık olarak, mamul maddeler ve ayrıca tahıl aldı. Bu şekilde tanımlanan uluslararası özelleşme, İspanya endüstrisini uzun süreli yatırımlardan dışladı. Sadece küçük zanaat girişimleri varlığını sürdürmek için mücadele etti." Da Silva, *En Espagne*, s. 177-178.

130 Vicens Vives, *Approaches*, s. 98. Ramon Carande, 16. yüzyıl boyunca İspanyol kumaş üretimi kalitesinin sürekli düştüğünü belirtirken, belki de daha doğrudur. Bkz. *Carlos*, V., s. 191-193. Bkz. Elliott, *Imperial Spain*, s. 193.

131 ¹³¹Vicens Vives, *Approaches*, s. 95.

132 Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 63.

133 İspanya gittikçe malikâne üretimine daha uygun tarımsal ürünler yetiştirmeye dönmekteydi. "Buna önemli bir örnek ücretli köylülerin ve kırsal işçilerin işi haline gelen şaraptı." Da Silva, *En Espagne*, s. 159. Buna ek olarak, bu işçilerin ücret düzeyleri Fransız göçmen akınıyla daha da düştü. (s. 113). Bkz. Nadal, *La poblacion espanola*, s. 80-88.

dır. Birçok yazar Vilarınkine benzer ifadelerde bulunmaktadır: “Zira İspanya’yı parazite benzer şekilde zenginleştiren madenler *alım gücünün en yüksek olduğu* ülkelere akıyordu.”¹³⁴ Ya da Vicens’in deyişiyle: “Doğru, Kastilya Avrupa’nın geri kalanıyla mücadelesinin en kritik anlarında Amerika’dan gelen değerli madenlerden güç alıyordu.”¹³⁵

Buradaki bir faktör hiç şüphesiz Cenovalılar, Hollandalılar, Portekizli Yahudiler ve Fransızlar gibi, yabancıların devam eden temel finansal rolleriydi.¹³⁶ Diğer faktör ise V. Charles’ın; Kastilya

Aksine, tüketim pazarında kalırken bir üretici olarak balıkçılıkta kaybediyordu. H. A. Innis bunun sonuçlarını belirtir: “İspanyol balıkçılığının gerilemesi, İspanyol pazarının Fransa, İngiltere ve yeni İngiltere’ye açılmasının ters yönüdür. İngiltere için yüzyıllarca yeni dünyanın gelişmesi, denizciler için geçim kaynağı, İngiliz mamulü malların tüketimi ve İspanyol parasını çekmenin yolu anlamına gelen ticarete yol gösterdi. On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Britanya imparatorluğunun köşe taşı gerçek anlamda, İspanyol ticaretinde yerleşmişti. Protestan İngiltere’nin morina balığı tüketimi, değişen yaşam standartlarıyla azalmıştı. Ancak Katolik İspanya sürekli ve büyüyen bir pazar sunuyordu. Yeni dünya balıkçıları ‘Papa’ya ve on şiline’ diye kadeh kaldırıyor ve buna bütün iyi Britanya imparatorluğu vatandaşları da katılırdı.” “The Rise and the Fall of the Spanish Fishery in Newfoundland” *Proceedings and Transactions of the Royal Society of Canada*, 3rd. Ser., XXV, Section II, 1931, 167.

134 Vilar, *Past & Present*, No. 10, s. 32 (Fn. 88)

135 Vicens Vives, *Approaches*, s. 97.

136 “Bu krizden yararlananların başında yabancılar -kendilerinden nefret edilen Cenevizliler (öfkeli bir Katalan’ın deyişiyle Beyaz Mağribiler), Portekiz Yahudileri ve sapkın Hollandalılar geliyordu. Yabancı bankerler Kraliyet hazinesini idare ediyordu. Yabancı tüccarlar Kastilya ekonomisi üzerinde güçlü bir kontrol sağlamıştı. Doku-naçları Sevilla’nın kazançlı Amerikan ticaretini sarmalıyordu.” John Elliott, *Past & Present*, No. 20, s. 69.

“Dünyevi meselelerin muazzam şekilde hor görülmesi, İspanya için ekümenik bir misyon ideali, Kastilya’nın ekonomik iyileşmesine yönelik herhangi bir programı kesin biçimde başarısızlığa mahkûm ediyordu. Cenevizli bankerler. Amerikan madenlerinin işletilmesinden doğan kârları tekellerine almıştı ve Cenevizli Levazımatçılar, donanmaların tedariklerini sağlamasını kontrollerinde tutuyorlardı. Bu sırada İtalyan, Flaman, Fransız tüccarlar Medina del Campo’daki panayırlar ve Sevilla ve Cádiz’den gelen yatırımlarla, sömürge ticaretinin kontrolünü ele geçirmişlerdi. Monarşi buna tepki vermekten çok uzak olarak, kendisini Pirenelerin uzak köşesinde kapitalist mekanizmaya bağlayan tehlikeli finansal kargaşalarda daha çok rol aldı. Başlangıçta bu bağ vazgeçilmezdi. Sonra yıkıcı ve sonunda kısırlaştırıcı oldu... Ülkeye ne tarım arazilerinin verimliliğini arttırmak, ne de okyanus dünyasından -ve hatta Portekizliler ve Fransızların ellerine bırakılan köle ticaretinden bile- yararlanmak için sermaye yatırımı yapıldığını görmüyoruz.” Vicens Vives, *Approaches*, s. 97-98. Ramon Carande on altıncı yüzyıl İspanya’sının yabancı bankerlere bu bağımlılığının, Yahudilerin ülkeden kovulmasının doğrudan sonucu olduğunu ortaya koyar. “16. yüzyıldan önce Kastilya ve Aragon’da, örneğin İngiltere ve Fransa’da olduğu gibi, yabancı bankerler yoktu. Bununla birlikte, uzun bir süre, 13. 14. ve 15. Yüzyıllarda bu krallıklarda yabancı tüccarlar yok değildi. Ancak Kastilya ve Aragon kralları,

burjuvazisinin yükselen fiyatları boğması, aristokrasinin lüks harcamaları ve İmparatorun borçlarının enflasyonu körükleyici ve korumacılığa karşı etkileri (ki bunların hepsi İspanya'nın pan-Avrupa Habsburg İmparatorluğu'ndaki varlığıyla bağlantılıydı) nedeniyle bunalmadan önce, bir İspanyol *ulusal* perspektifi ve merkantilist bir politika¹³⁷ benimsemedeki isteksizliği idi.¹³⁸ Bu iki faktörün sonuçları, İspanyol olmayan finansal çıkarların İspanya içerisindeki büyük

krallığa yabancı bankelere ihtiyaç duymuyordu. Abrahamlar, Isaacalar ve Samueller yeterliydi. Ekonomik alandaki ve özellikle kredi alanındaki Yahudiler, Orta çağlar boyunca, ülkede kendilerini yerlerinden edecek yetenekte rakip bulmadılar. Yahudiler kralların aynı anda hem hazinedarları hem de borç para kaynağıydı." *El Crédito de Castilla en el precto de la política imperial*, discurso leído ante la Real Academia de la Mistoria (Madrid, 1949), 24. Bkz. Klein, *The Mesta*, s. 38.

- 137 Elliott, *Imperial Spain*, s. 196. Bu aynı zamanda Ramón Carandé'nin "The mercantilist crossroads" başlıklı bölümünün konusudur. *Carlos*, V, I, ch. VII. Bkz orada: "V. Charles İspanya'yı kendi hedeflerinin peşinde, kendisinin de kabul ettiği gibi kileri haline getirdi. Ferdinand şu sözcükleri yazıyordu: "Kendimi yalnızca İspanya'daki krallıklarım nedeniyle tutabiliyorum." Fakat bu nedenle herhangi bir ulusal birleştirme tasarısı hazırlamadı. Çeşitli bölgeler, klasik zamanlarda olduğu gibi, uzlaşmaz-çıkarları olan birçok eyaletle doluydu. İmparatorlukta bir bütün olarak rol almasalar da, kolektif ekonomik çıkarları imparatorun karar vericiliğine bağımlıydı ve dolayısıyla ulusal pazar içerisinde gereken dikkati çekmedi, (s. 159)." * Luis Vitale İspanyol politikasının «merkantilist» değil «mücadeleci» (*cambiarla*) olduğunu ileri sürer. *Pensamiento critico*, No. 27, s. 23. Gerçekte İspanya'nın çöküşünün kökleri korumacı bir politikayı benimseyememiş olmasındaydı. "Paradoksal olarak İspanya kendini düşman ülkeler olan İngiltere ve Fransa'daki endüstri için en baş itici güç haline dönüştürdü, (s. 24)"

- 138 Bkz. Elliott, *Imperial Spain*, s. 192-193. Klein imparatorun borç para almasının İspanya'daki iç çatışmalar hakkında hüküm verme yeteneğine nasıl tecavüz ettiğini gösterir. On altıncı yüzyılın başında Mesta'nın ayrıcalıkları, yiyecek fiyatlarının artmasına neden olduktan sonra, daha çok arazinin ekime açılmasının teşvik edilmesini isteyen çeşitli çıkar gruplarınca Cortes'de tartışıldı: "Charles'in kendisi de bir şekilde bütün odak probleminin çözümüyle ilgili olarak çalışma içerisindeydi. Tabii ki ilk planda dedelerinin yaptığı gibi Mesta ve endüstrisinden yararlanılmasını önerdi -bu sınırsız otlak anlamına geliyordu. Bu yöndeki politikası, 1525'de kredi kaynağı Fuggerlere çok değerli *maestrazgos* otlaklarının mültezimliğini vermesiyle teşvik edildi. Ayrıca bu topraklar üzerinde ciddi bir ekim işlemine izin vermek, bankerlerin rahatsız edici sorgulamalarına maruz kalmaya neden olabilirdi. Öte yandan finansal gereksinimleri arttığı için, Cortes'den özel destekler ya da *servicio* talep edilmek zorundaydı. Bu paraları garanti altına almak istiyordu. Bu nedenle birkaç büyük şehir kamu arazilerinin çitlenmesi için izin vermeye mecbur kaldı. Çünkü Cortes'den destek kararı çıkarmak için gerekli oylarda, bu şehirlerin etkisi büyüktü...

Bununla birlikte, Charles karar vermekte gecikmedi. Zira planları ve hedefleri büyük bir yeni endüstrinin gelişmesine bağlı olarak sabırlı biçimde bekleyecek türden değildi. Hemen fonlar bulmalıydı. İspanya topraklarında mevcut en kullanışlı kaynakların başında köklü ve şimdilerde gelişmekte olan, o zaman her zamankinden ve gelecekte de olacağından daha zengin, otlak endüstrisiydi. Orman koruması ve

rolü ve hükümetin uygun korumacı tedbirler almaktaki isteksizliği (ya da yeteneksizliği), İspanya'nın ekonomik rolünün tersine dönmesine neden oldu.¹³⁹ İspanya, yabancı tüccarlara karşı hareket etmek yerine Katolik olmayan İspanyolları yerlerinden kovma yolunu izledi; bu kendi kendini yok etme süreciydi. İspanya'nın Avrupa'daki Protestanlık güçlerinin ve Akdeniz'deki İslâm'ın baş düşmanı sıfatıyla uluslararası rolü, 1588'deki Büyük Yenilmez Donanma bozgununun acısını tatmış olması nedeniyle¹⁴⁰ uluslararası siyasetin mantıksal ulusal sonuçlarını izlemesine yol açtı. İspanya, 1492'de Yahudileri, 1502 ve 1525'de Müslümanları kovduktan ve on altıncı yüzyıl boyunca *Marranosları* ve "*Erasmusçuları*" işkenceden geçirdikten sonra, sözde son dini azınlık olan *Moriscoları* 1609'da ülkeden kovdu¹⁴¹ Moriscoların sayısı 300.000'i buluyordu ve çoğunlukla tarım işçileriydi, oransız biçimde Valencia ve Endülüs'de yaşıyorlardı.¹⁴² Moriscoların kovulması İspanya'nın toplumsal içyapısını bozdu. Bu kısmen on yedinci yüzyılın ilk on yılındaki ekonomik engellerin¹⁴³ kısmen de

ekilebilir alanlar, otlakların çıkarlarına tabi kılınmalıydı." Klein, *The Mesta*, s. 327-238.

Bu yeterli değilse, gümüş ithalatında 1590'dan sonra yaşanan düşüş İspanyol hükümetinin kayıplarını, geride kalan İspanyol burjuvazisini aşırı vergilendirmek gibi felâket getiren bir politikayla karşılamaya yöneltti. Bkz. Elliott, *Past & Present*, No. 20.s. 71

- 139 "II. Philip, bana, kendisini düzenli bir biçimde üretimi ve madenleri ya da plantasyonları zengin fakat yine de uluslararası finans karşısında silahsız bir 19. yüzyıl güney Amerika yönetimi konumunda bulur gözükmektedir. Hükümet kızmakta ve hatta sağa sola vurmakta serbestti. Fakat sonra boyun eğmeye; kaynaklarını ve idari makamlarını devretmeye, 'anlayışlı' olmaya zorlandı." Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 464.
- 140 "Bir zaman İspanya'nın uluslararası Protestanizm'e karşı savaşını kaybetmekte olduğu çıktı... İlk iki Hapsburg'un muzaffer İspanya'sıyla, haleflerinin bozguna ve hayal kırıklığına uğramış İspanya'sını, birbirinden ayıran bir yıl varsa, bu 1588'dir." Elliott, *Imperial Spain* s. 282-284.
- 141 „Morisco, Hristiyan topraklarında yaşayan ve 1502'den itibaren Kastilya'da ve 1525'den itibaren Aragon'da Hristiyan vaftizini kabule, yoksa İspanya'yı terke zorlanan Müslümanlar için kullanılan bir deyimdir. Çoğu buna razı oldu, fakat Arap dilini ve eski adetlerini korudular." Joan Connolly Ullman tarafından yazılan dipnot, Vicens Vives, *Approaches*, s. 31.
- 142 Bkz. Vicens Vives, *Approaches*, s. 102-103. Vicens rakamlarını Henri Lapeyre'nin çalışmasına dayandırır. *Geographie de l'Espagne morisque* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1959).
- 143 "17. yüzyılın ilk yıllarında İspanya'da 1601-1604'deki fiyat trendinde ve 1608-1609'da Atlantik'deki İspanyol bölgeleriyle İspanyol Amerikası arasındaki ticaret hacmi trendinde bir dönüş yaşandı. Moriscoların (1609'da) ülkeden kovulma zamanına kesin biçimde rastlaması, bu İspanyol konjonktür niteliğine çok şey borçludur." Pierre Chaunu, "Minorites et conjoncture: l'expulsion des Moresques en 1609", *Revue Historique*, CCXXV, 1., janv.-mars 1961, 93.

İspanya'nın uluslararası durumunun bozulmasının sonucuydu.¹⁴⁴ Bu İspanya'nın burjuva unsurlarının *lâtifundia* sahibi aristokrasiye yöneltilmiş, kapitalist büyümeye bağlı olmayan bu sınıfın egemenliğini kırmaya yönelik son girişimiydi.¹⁴⁵ Fakat aristokrasi kaybettiği geliri burjuvaya olan borçlarını reddederek telafi etmeyi bildi, devletin de onları desteklediği bu hareketle kendisini kurtardı.¹⁴⁶ Pierre Vilar sonucu şu şekilde özetler: "Bu feodal ekonomiyi bozmak yerine, kredi kaynakları olan küçük toprak sahibi zengin çiftçilere ve burjuvaya zarar olarak geri döndü."¹⁴⁷ Sonuç iki yönlüydü. Bir yandan, "Moriscoların kovulması İber Yarımadası'nın dengesini bir asırdan fazla bir süre bozdu. Kastilya'da alınan karar, Valencia ve Aragon'un belkemiğini kırdı."¹⁴⁸ Öte yandan, ekonomik zorlukları daha da derinleştirdi.¹⁴⁹ Ve İspanya'yı çöküşünden sorumlu geçici günah keçileri aramaya itti.¹⁵⁰

144 Juan Reglá 16. yüzyılda Moriscoların potansiyel 'beşinci kol' olarak görüldüğünü ve Osmanlı ilerleyişi korkularının Moriscoları yapılan muamelelere iyi etki ettiğini belirtir. Bkz. "La cuestion morisca y la con-yuntura internacional en tiempos de Felipe II" *Estudios de historia moderna*, III, 1953, 222-228.

145 Bkz. Juan Reglá "La expulsion de los moriscos y sus consecuencias", *Hispania, revista espanoia de historia*. XIII, No, 51, 1953, 222. Bununla beraber Klein bunu kısmen otlak üretimi çıkarlarının, ekilebilir arazi çıkarlarına karşı savunması olarak görür: "Mesta'nın monarklara etkisi, Moriscoların 1609'da ülkeden çıkarılmasını sağlamakta kullanmış olması muhtemel gözüknektedir. Ekim amaçlı olarak otlakların bireysel bazda çitlenmesine karşı açtığı davalarının kayıtları, II. Philip'in saltanatının son yıllarda şaşırtıcı derecede çok sayıda Morisco'nun davalı olduğunu gösterir. Moriscoların önemli bir kısmı seyyar satıcı, tüccar ve dilenci olmakla birlikte çok daha büyük kısmı köylü tarımcıydı. Ülkeden çıkarılmaları İspanyol tarım tarihinin en ciddi kayıplarından biriydi." *The Mesta*, s. 338. Bkz. Jorge Na-dal: "Bu kıyımın arkasındaki gerekçeler ikiye indirilebilir Bir yanda inançları değiştirilemeyen Mağribi azınlığı, artan ekonomik güçlüklerden ekonomik olarak Hristiyan çoğunluktan daha iyi çıkmıştı. Öte yandan rakiplerinden daha merhametli olan Müslüman vasallar feodal aristokrasinin çıkarlarını koruyordu." *La Población española*, s. 63.

146 Bkz. Juan Reglá, *Hispania, revista español de historia*, XIII, No. 52, 1953, 446.

147 Vilar, *Europe*, 34, s. 6.

148 Chaunil, *Revue Historique*, CCXXV, s. 97. Bkz. Juan Reglá, "La expulsion de los moriscos y sus consecuencias en la economia valenciana" *Studi in onore di Amintore Fanfani*; V: *Evi moderni e contemporanei* (Milano: Dott. A. Giuffre-Ed, 1962). 525-545. J. H. Elliott, Moriscoların ülkeden çıkarılmasının İspanya ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisi konusunda çekinceleri varsa da şunu kabul eder: "Moriscoların ülkeden çıkarılması o zaman en azından Valencia için ekonomik bir felâketti." "The Spanish Peninsula, 1598-1648" *New Cambridge Modern History*, IV; J. P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years War, 1609-48/59* (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1970), 455.

149 "Moriscoların ülkeden çıkarılmasının hemen hissedilen sonuçlarından birisi, Carrera ticaretinin 1614-1622 dönemindeki hacminin rekor dönemi olan 1605-1613'ü karşılayamamasıydı." Chaunu, *Revue Historique*, CCXXV, s. 93.

150 "Faydalı Morisco günah keçisinin aniden yok olduğu, 17. yüzyıl İspanya'sının konjonktürel bozulma sürecinde vuku bulan, Yahudilere ve Yahudi olduğu ileri sürülen-

Bu arada, devlet kendisini dışarıda daha çok borçlanmış ve bütçe krizini (1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647) borç ertelemeleriyle karşılamaya daha da eğimli halde buldu ve sonunda “daha fazla para toplayamadı ve bu nedenle de savaşa devam edemedi.”¹⁵¹ İçeride ise, “V. Charles’ın fantastik derecede masraflı dış politikaları ve bunları finanse etmek için krediye bağımlı olması», J. H. Elliott’a göre, “ülkenin zenginlik kaynakları üzerinde yabancı bankerlerin egemenliğini kurmakla kalmamış” aynı zamanda “Kastilya’da yükün büyük bölümünün onu taşımaya en az yetenekli sınıflar tarafından yüklenilmesine neden olmuştur.”¹⁵² İspanya’nın nihai ikilemi 1600’ler gibi erken bir dönemde Martin Gonzalez de Cellorigo isimli bir avukat-ilahiyatçı tarafından kavranmıştı: “Eger İspanya’da altın ya da gümüş külçeleri yoksa bunun nedeni vardır; onun fakirliği, zenginliği nedeniyledir.”¹⁵³

İspanya’nın büyüyen ekonomik problemleri, güçlü bir devlet mekanizması oluşturmamasıyla birleşince, ortaya devletin pek de baş edemediği yaygın haydutluk olayları çıktı.¹⁵⁴ Bürokrasinin “yavaşlığı” bırakın iyileşmeyi daha da kötüleştirdi; bütün bu zorluklar “İspanyol krallarının iktidarlarını sürdürdükleri ve en az değişiklik ve reformla

lere yönelik hedef transferine yeterince dikkat ettik mi?”, Chaunu, *age*, s. 94.

151 G. N. Clark, *The Seventeenth Century* (London and New York: Oxford University Press (Clarendon 1929), 42.

152 Elliott, *Imperial Spain*, s. 204.

153 Vilar tarafından zikredilmiştir. *Europe*, 34, s. 10. H. G. Koenigsberger aynı noktaya daha modern bir dille değinir: “Böyle, yabancıların tüm şaşkınlıklarına rağmen, Peru’dan gelen bütün gümüş İspanya’yı zengin bir ülke haline getirmede, Amerikan hazinesi imparatorun savaş masraflarının karşılanmasına yardımcı oluyor, Cenevizli bankerlere servet kazandırıyor. Fakat çok azı ülkenin ekonomik geri kalmışlığını çözümleme amacıyla üretime yatırılıyordu. V. Charles’ın imparatorluğu gün geçtikçe daha çok bir İspanyol imparatorluğu haline geldiği zaman, İspanya’nın ekonomik zayıflığı, batı Avrupalı rakipleriyle mücadelesinde her zamankinden daha ciddi bir engel haline geldi.” “The Empire of Charles V in Europe”, *New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559* (London and New York: Cambridge Univ-Press, 1958), 322-323.

154 Da Silva haydutluğun ortaya çıkışını “satış fiyatlarının ve pazarın aşırı gerilimlerinin köylüleri yerel senyörlerin merhametine bırakmasına...” bağlar. *En Espagne*, s. 161. Juan Regla bunu Fransız krizinin yan ürünlerinden biri olarak görür: “Bunun yanında, Fransız krizi Katalonya ve Aragon’a haydutluğa girişmiş, çok sayıda Gascon göçmen dalgası attı.” *Hispania*, XIII, s. 233. Tabii ki bütün bunları (conlara yüklemek biraz fazla oldu. Fakat Enrique Serraima 1582’de, Pireneler’deki durumun felâket boyutuna ulaştığını, çünkü Huguenotlar ve yerli dağ çetelerinin “aynı amaç uğrunda birbiriyle birleşmekte olduğunu” belirtir. “Hugonotes y bandidos en el Pirineo catalán” *Estudios de historia moderna*, IV, 1954, 211.

yönetimlerini korudukları”¹⁵⁵ yapısal bir katılık oluşturdu. Devlet gelirlerindeki düşüşe rağmen devlet, parazit bir yaşam süren saray bürokrasisinin lüks harcamalarını üst düzeyde tuttu ve hatta arttırdı.

Son darbe muhtemelen nüfus faktörü olmuştur (ki bu daha önce de öne sürdüğümüz gibi, aracı bir değişken olarak, olaya karışmaktadır.) Eger on altıncı yüzyılın “birinci” yarısında İspanya’nın (ya da en azından Kastilya’nın) nüfusu büyükse ve büyüyorsa,¹⁵⁶ bu “ikinci” yarıda çok çeşitli nedenlerle geçerliliğini kaybetti: Amerikalara göç, savaş ölümleri, 1599-1600 yılında Endülüs ve Kastilya’da baş gösteren açlık ve bulaşıcı hastalık ve daha önce de gördüğümüz gibi *Moriscoların* 1609’da ülkeden kovulmaları. Bu, İspanya’nın Avrupa’nın diğer bölgelerinden daha az girişimci olması nedeniyle değildi.¹⁵⁷ Bu daha önce saydığımız nedenlerle devlet mekanizmasının yeterince iyi yapılanamamış olması ve dolayısıyla “olumsuz şartların» Elliot’ın deyişiyle “çok güçlü olduğunun görülmesi”¹⁵⁸ ve İspanya’nın Chaunu’nun tabiriyle “seküler küçülme olgusuna aşırı duyarlılık göstermesi” nedeniyledir.¹⁵⁹ Her halükârda, İspanya Avrupa’nın en üstün gücü haline gelmedi. Aksine, önce yarı-periferi sonra da periferi olmaya mahkûmdu; ta ki yirminci yüzyılda yeniden yukarı doğru hareket etmeye çalışana dek. İspanya tek başına da çökmemişti. Beraberinde yükselişinde kendisiyle bağlantılı Kuzey İtalya, Güney Almanya, Antwerp, Cracow, Portekiz gibi bölgeleri de dibe çekti. Portekiz dışında hepsi bir bütün olarak dünya ekonomisinin olduğu kadar Habsburg (ve İspanyol) İmparatorlukları’nın hizmetinde şehir devletleriydi. Refahları, “ikinci” on altıncı yüzyılda dünya-sistemi yeniden yapılanıyorken, uzun sürmedi.

Yeni sistem, merkez-devletleri sürekli bir ekonomik ve askeri gerilim durumu içinde birbirine geçmiş, periferi bölgelerinin sömürülmesi (ve devlet mekanizmalarının zayıflatılması) ayrıcalığı için yarışan ve belli oluşumlara yarı-periferi bölgeler sıfatıyla özelleşmiş, aracı

155 V. G. Kiernan, *Past & Present*, No. 31, s. 37.

156 “İspanya’nın on altıncı yüzyıldaki büyük emperyal başarıları, aşırı kalabalık bir Kastilya’nın, artı nüfusunun cesareti ve canlılığıyla elde edilmisti. On altıncı yüzyıl İspanya’sının nüfus rakamları yetersiz ve güvenilmezdi. Fakat Kastilya’nın nüfusunun, 1530’lardaki en hızlı artış oranıyla Avrupa’nın başka yerlerinde de olduğu gibi yüzyılın büyük çoğunda arttığı, artık genel olarak kabul edilmektedir.” Elliott, *Past & Present*, No. 20, s. 57.

157 Bkz. Elliott’un iddiaları, *Imperial Spain*, s. 194-195.

158 Age, s. 195.

159 Chaunu, *Seville*, VIII. (1), s. 244.

bir rol oynama izni veren, kapitalist bir dünya-ekonomisine hâkim olan bir sistem olacaktı.

Merkez-devletler Hapsburg ve Valois İmparatorlukları'nın yaşadığı ekonomik felâketlerden iyi bir ders çıkardı. Kontrolleri dışında finansal bir labirente yakalanmama konusunda kararlıydılar. İlk olarak, o zamanlar geçerlik kazanan bir kavram olarak, ticaret dengesini sağlamalarına imkân verecek bir tür ithalat kontrolü oluşturmaya çalıştılar.¹⁶⁰ Fakat devletler ticaret dengesini düşünmekten başka şeyler de yapıyordu. Ayrıca GSMH'yi de gözetiyorlardı, her ne kadar o zamanlar öyle isimlendirilmese de, bu GSMH'de devletin payı ve bunun kontrolü konusunda da dikkatliydi. Sonuç, on altıncı yüzyılın "ikinci" yarısında, Carl Friedrich'in de belirttiği gibi, "devletin kendisi bir kredi kaynağı haline gelmiş, o ana kadar borç veren toplumunda olan finans kurumları gözden düşmüştü."¹⁶¹

Dolayısıyla bir iç dönüş dönemi başladı. Genel olarak, izleyen dönem belki de, R. B. Wernham'ın yaptığı gibi, "modern Avrupa'nın en acımasız ve tutucu dönemi" olarak nitelendirilebilir.¹⁶² Fakat çatışmalar başlangıçta devletler arasında olmaktan çok kendi içlerindeydi. Devletler arasında şimdilik nispî bir huzur, sürekli bir yorgunluk, "çekişmeli ve hâlâ patlamaya hazır bir birlikte yaşam" söz konusuydu.¹⁶³

160 "1550'lerin sonlarında savaş baskısı altındaki bütün büyük güçlerin finansal olarak çöküşü ve sonuç ortaya çıkan Cateau-Cambresis, bütün yönetimleri, savaş kasasını altın ve gümüşle doldurma ihtiyaç la etkilemişti." Lawrence Stone, "Elizabethan Overseas Trade", *Economic History Review*, 2nd ser., II, 1 1949, 35. Stone yeni Fransız ilkesini zikreden "Les choses desquelles les hommes se peuvent passer doibvent estre jurees necessaires."

161 Carl J. Friedrich, *The Age of the Baroque* (New York: Harper, 1952), 8.

162 "Introduction," *New Cambridge Modern History*, III. R. B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*. (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968), 1.

163 "Böylece on altıncı yüzyılın birinci yarısında Avrupa'yı yıpratan büyük çatışmalar, savaşan tarafların birer birer tükenip kalmasıyla sona erdi. Doğuda Hristiyanlarla Müslüman Türkler arasındaki uzun mücadele, yavaşça çekişmeli ve hâlâ patlayıcı bir birlikte yaşama dönüştü. Merkezde, Kutsal Roma İmparatorluğu'nda 1555 Augsburg anlaşması, Lutherci prensler, Katolik prensler ve gücü her geçen gün daha çok imparatorluğun uzak doğu sınırlarına, Avusturya dukalıkları ve Bohemya'ya dayanan bir Hapsburg imparatoru arasında, istikrarsız fakat değerli bir üçlü denge oluşturdu. Batı'da Nisan 1559'daki Cateau-Cambresis anlaşması, hâlâ bütün diğer güçlerin üzerinde ve uzun çatışmaları sona ermekten çok ertelenen iki Akdenizli olan Fransız monarşisi ve Hapsburg hanedanlığının İspanyol kolu arasında, kaba istikrarsız bir dengeyi tanıdı. Bu çatışmalardan her birisi, sona erdiklerinde onun arkasında kendi

Devletin siyasi olarak bu içe dönüşü -yani devletçilik, çünkü bu zorunlu olarak ulusçuluk değildi- ekonomik gelişmenin doğasıyla bağlantılıydı. Karşılaştırmalı nüfus bilgilerini hatırlamakla işe başlamak önemlidir. Fransa'nın 1600'de 16 milyon nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir; bazı Alman prensliklerinin nüfusu 20 milyonu buluyorsa da, bu haliyle Avrupa'nın en büyük ülkesi sayılıyordu. (1580'den sonra birleşen) İspanya ve Portekiz'in nüfusu 10 milyon, İngiltere ve Galler 4.5 milyondur. Yoğunluklar oldukça farklı bir düzeydeydi. Geleneksel tüccar-sanayi şehir devletlerine sahip bölgeler başı çekiyordu: Milkare başına 114 kişiyle İtalya ve 104 kişiyle Hollanda ilk sıradayken, Belçika-Fransa'daki nüfus yoğunluğu 88 ve Galler'in 78'di. İspanya ve Portekiz'de ise oran sadece 44 kişiydi.¹⁶⁴

Hem mutlak rakamların hem de yoğunlukların anlamı kapalıdır. Sayılar savaşta ve endüstride güç anlamına geliyordu. Fakat bu aynı zamanda yönetecek insanlar ve doyurulacak karınlar demektir. Önceki tartışmamızın da gösterdiği gibi en uygun büyüklük belli değildi. Frank C. Spooner "ikinci" on altıncı yüzyıl için, artan nüfusun ekonomik faydalarıyla ilgili şüpheler kaydeder. O azalan kârlardan söz eder.¹⁶⁵ "Batı Avrupa'daki ekonomik faaliyetler "ikinci" on altıncı yüzyılda uzatılmış bir rahatlık ve güçlenme dönemi yaşadı."¹⁶⁶ Bu Alman madenciligini çökerten, altının değerini yükselten

özel siyasi sistemlerini bırakıyordu. 1559'da bu sistemlerden her biri her geçen gün diğerlerinden ayrılarak kendi yoluna devam etti." (Age. s.2).

164 Bu rakamlar Frank C. Spooner, "The Economy of Europe, 1559 - 1609" de bulunmaktadır. *New Cambridge Modern History*, (III..R. B. Wernham, ed.) *The Counter-Reformation and The Price Revolution, 1559 - 1610* (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968) 33. Bkz. Braudel, *La Mediterranee*, I. s.361; Cipolla, *Guns and Sails*, s.86 (fn).

165 "Bununla birlikte, nüfus değişiklikleri ekonomik gelişme için her zaman başlangıçta tasavvur edildiği gibi olumlu olmayabilir. Daha çok insan, toplumun ve yasaların kenarında yaşayan daha çok haydut ve çeteyi getirdi, ayrıca bir başka güç problem olarak istihdam taleplerini artırdı. Kısacası nüfusun artması getirdiği yükleri ve olumsuzluklarıyla karışmış olarak bir dizi avantajı içeriyordu. Belli bir zaman insan üretiminin düşen kârlar yasalarını bir bozulma sürecinin izlemesi mümkündür. On altıncı yüzyılın sonundaki Avrupa, özellikle de en yoğun ve en zengin batı ülkelerinde, nispeten aşın kalabalık hale gelmişti. Sanayi devrimi gibi teknolojik bir devrim durumu kurtarabilirdi, ancak bu iki yıl sonra geldi. Başka bir deyişle üretim düzeyinin gerekli kapasiteye ulaşamamış ve nüfus için yetersiz olması muhtemeldir. Gerçekte, arz artan talebe karşılık veremiyordu.. "Spooner, *New Cambridge Modern History*, III. s. 34.

166 Age s. 14.

ve Avrupa ekonomisini ateşleyen gümüş enflasyonu dönemi idi.¹⁶⁷ Gümüş enflasyonunun bir sonucu, Tawney'in de gözlemlediği gibi, "on altıncı yüzyılın son yarısında tarım, endüstri ve dış ticaretin büyük oranda krediye bağımlı hale gelmesiydi."¹⁶⁸ İkinci sonuç ise ekonomik çekim merkezini Orta Avrupa'dan batıya, yeni Atlantik ticaretine aktarmasıydı. Spooner, Cateau-Cambresis Antlaşması'ndan "geleceğe açılan bir kapı olarak bir dönemin kapanması" olmadığını şeklinde söz eder ve "gelecek yolunun Atlantik'in ve dünyanın yedi denizinin ötesinde bulunduğunu" ekler.¹⁶⁹

Ekonomik olarak, bu dönemin en çarpıcı olayı Atlantik'te değil kuzeye doğru gerçekleşti. Astrid Friis bunun "Baltık mallarının, özellikle de tahıl ürünlerinin, diğer Avrupa ülkelerine ithalatında yaşanan hızlı artışla eş zamanlı olarak Hollanda ve İngiltere'de deniz ticaretinin istisnai derecede genişlemesi olduğunu" savunur.¹⁷⁰ Ona göre altın ve gümüşte, kredi ve finansa yaşanan krizler ekonomik ve siyasi değişimin motoru değil, neticesidir.¹⁷¹ Bu durumda, para pazarı üzerinde baskı kuran ilk nedenin tahıl kıtlığı olduğunu söyler.¹⁷² Bunun sonuçlarından biri, o sıralarda zaten Baltık tahıl pazarının merkezi olan ve bu nedenle Antwerp'ten ve güney eyaletlerindeki şehirlerden daha kolay biçimde borçlarını ödeyebilen, Amsterdam'ın, elinin muazzam şekilde güçlenmesiydi.

167 Age s.26.

168 Tawney, *A Discourse Upon Usury*, s.86.

169 Frank C. Spooner, "The Hapsburg - Valois Struggle", *New Cambridge Modern History*. II: G. R. Elton, y.h. *The Reformation 1520 - 1559* (London and New York: Cambridge University Press, 1958), 358.

170 Astrid Friis, "An Inquiry Into the Relations between Economic and Financial Factors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Scandinavian Economic History Review*, I. 2. 1953,193. Bkz. aynı s. 209-213

171 Özellikle Hauser'in 1557-1559 krizleriyle ilgili tezine yönelik olarak şöyle der: "Kötü gelişmelerin kaynağı, finans politikasından çok hakim ekonomik şartlarda aranmalıdır. İkincisini övecek değilim. Belki de Hollanda - İspanya maliyesindeki bir çöküşten uzun vadede kaçınılmazdı. Fakat nüfusun vergileri ödeme ve vergilerden gelen gelirin tahmin edilmesini sağlayan kredi açma yeteneği Hollanda hükümdarının finansal sisteminde önemli bir faktördü....

"Erken modern zamanlardaki, özellikle de İngiltere'deki ekonomik bunalımlarla ilgilenen W. R. Scott, bunları hızlandırmış olabilen çok sayıda eş zamanlı faktör arasında kötü hasat, salgın hastalıklar ve ticaretin savaş nedeniyle durmasının ihmal edilemeyecek kadar belirgin olduğunu söyler. Özellikle bu üç faktör Hollanda'da kader yılı olan 1557'de tespit edilebilir." Age, s.195.

172 Bkz. Age s. 213-217

Bu nedenle Sevilla'dan Amsterdam'a geçiyoruz. "İkinci" on altıncı yüzyılın hikâyesi, Amsterdam'ın çözölen Hapsburg İmparatorluğu'nun, ipliklerini nasıl topladığını, İngiltere ve Fransa'nın güçlü devletler olarak ortaya çıkmaya başlamasını ve sonunda güçlü "ulusal ekonomilere" sahip olmalarını sağlayacak, dünya-ekonomisi için yumuşak bir operasyonun çerçevesini nasıl oluşturduğunun hikâyesidir.

Bu gelişmeler büyük oranda, Avrupa dünya-ekonomisinin ilk genişlemeci evresinin sona yaklaşmasının sonucudur. Bu "büyük yükselişin, sanki kendi yarattığı engelleri ve zorlukları aşmak için yeterli ivmeye sahip değilmiş gibi alçalmaya başladığı andır."¹⁷³ Şimdi, geleneksel nüfus ve finans merkezleri olan Hollanda-Belçika ve Kuzey İtalya'nın tepkilerine döneceğiz. Sonra, izleyen bölümde İngiltere'nin sadece Avrupa'nın üçüncü siyasi gücü değil, aynı zamanda sanayi alanında da en hızlı ilerleyen bir ülke olarak ortaya "çıkışını; Fransa'nın, imparatorluktan devletçi bir yönelim oluştururken, örgütsel değişimin bütün yararlarını görmesinin engellenme şekillerini ele alacağız.

Bu sırada Hollanda ve Belçika ne kadar önemliydi? Lucien Febvre, Chaunu'nun Atlantik ticaretiyle ilgili *magnum opus*'una yazdığı önsözünde, Hollanda'ya ve oradan dışarıya yapılan ticaretin karşılaştırmalı olarak önemini yitirdiğini öne sürer ve hatta bunda ısrar eder:

Yukarıdan görölen ekonomik bir tarih perspektifinden, geniş ölçekli bir dünya ve kültür tarihi açısından, kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye yapılan, faydalı fakat hiçbir açıdan değerli olmayan -gıda maddelerinden oluşa- bu kıyı ticareti, takas, mütevazı alımlar ve bunların neden olduğu kısa mesafeli nakliye faaliyetleri ile Amerika'dan Avrupa'ya yapılan ticaret arasında ortak ne vardır? İkinci-sinde o ana kadar bilinmeyen miktarlarda değerli madenlerin akışı söz konusuydu; bu hem ekonomiyi hem de devleti, Avrupalı güçlerin "büyük politikalarını" diriltecek ve dolayısıyla da toplumsal karışıklıkları tahmin edilemeyecek ölçülerde tetikleyecek ve hızlandıracak nitelikteydi. Tüccar ve paralı burjuvazinin zenginleşmesi, Fuggerler ve diğer birçoklarında olduğu gibi, onları prenslik derecesine yükseltti; statüsünü ve görkemini, zenginliği yaratanların kârlarını parazite benzer şekilde sömürmekle sağlayan soylular sınıfı çöktü; Avrupa'da uzun yıllar süren, denizasırlı ülkelerin ve altınla gümüşün efendileri olan Hapsburgların egemenliği ortaya çıktı: Bir sürü önemli şeyin yanında, bu yerel (*trafic casanier*),

173 Spooner, *New Cambridge Modern History*, III. s. 42

sisli gökler altında şişman karınlarını sakıngan biçimde sürükleyen yelkenlilerle yapılan, bu rastgele ticaretin ne önemi vardı?¹⁷⁴

Gerçekten ne önemi vardı? Soru budur? Febvre'nin gerçekleri tamamıyla doğru olsa bile -ki burada onun kuzey ticaretini ciddi biçimde küçümsediğine inanmayı gerektirecek nedenler vardır-¹⁷⁵ Febvre'nin yazısının gözdağı verici gelişmesini kabul etmeden önce bir durmalıyız. Zira bu yardımlaşmalı yerel ticaret yeni endüstriler için hammadde ve şehirli için de yiyecek getiriyordu.¹⁷⁶ Daha önce gördüğümüz gibi, bu Avrupa'da yeni bir işbölümü sağladı ve bunu yasal olarak tanzim etti. Değerli madenler her şeyden önce gayrimenkul alımı için kullanılmış olmalı; ayrıca daha önce gördüğümüz gibi, değerli madenler, İspanya için hesap defterinde geçmekten çok daha fazla bir şey yapmış görünmemektedir.

Bu sadece, Hollanda ve Belçika etrafında dönen ticaretin *ekonomik* merkeziliği sorunu da değildir. Bu aynı zamanda dünya-ekonomisinin mali ve ticari odağını işletmek için gerekli yeni becerilerin özelleşmesi sorunuydu. “Birinci” on altıncı yüzyıldan “ikincisine”

174 Lucien Febvre, “Preface”, Huguette & Pierre Chaunu, *Seville et l'Atlantique (1504 - 1650)*. I: *Introduction Methodologique* (Paris: Lib. Armand Colin, 1955). xiii.

175 Bkz. Jan Craeybackx'm kitap eleştirisi, Emile Coornaert, *Les français et le commerce Internationale à Anvers (fin du XVe - XVI e siècles)*. Bu eleştiride Coornaert'in kitabının, “eski kıtanın çeşitli bölgeleri arasındaki trafiğin Lucien Febvre tarafından H. Ve P. Chaunu'n *Seville et l'Atlantique* adlı önemli eserinin birinci cildine yazdığı önsözde tarif edildiği şekilde, küçük ölçekli bir günlük işten (*train-train quotidien*) çok daha fazla olduğunu gösteren birçok kanıt sağladığını belirtir. Sadece Middlebourg'dan gelen şarabın değer olarak olmasa da en azından tonaj olarak İspanya ve Yeni Dünya arasındaki trafiğin yıllık hacmine çoğu zaman eşit olduğu ve hatta bunu geçtiğini fark ettiğimizde bu ifadenin ciddi anlamda yeniden gözden geçirilmesi gerekir.” *Les. français. Et Anvers au XVIe siecle*” *Annales E.S.C.* XVII, 3. mai-juin 1962, 543.

176 Bkz. Aksel E. Christensen'in tanımı: “Baltık ihracatı tahılın yanında pratikte münhasıran Hollanda ve Güney-Batı Avrupa Endüstrisi için hammadde ve yan ürünlerden oluşuyordu. Desteklemiş olduğu endüstriler arasında en göze çarpan gemi inşasıydı. Kenevir gemi inşası ve balıkçılık (balık ağları) için uzak bir yan sanayi olan halat yapımı için hammaddeydi. Öte yandan keten diğer bir yan endüstri olan yelken yapımının temelini oluşturuyordu. (Gemi inşası için ayrıca zift, katran ve metalleri de saymalıyız.)... Gerçekte, Baltık ticareti sadece en eski ve hâlâ en önemli toptan ticaret olarak değil aynı zamanda deniz ticaretinin gelişmesinin de temeli olarak, Hollanda ticaretinin ‘anası’ ve canıydı.” *Dutch trade to the Baltic about 1600* (Copenhagen: Munksgaard, 1941), 365-366. Bkz. J. G. Van Dillen, “Amsterdam's Role in Seventeenth Century Dutch Politics and Its Economic Background”, J. S. Bromley and E. H. Kossman, y.h., *Britain and the Netherlands*, (Graningen: Wolters 1964), özellikle s. 133 - 135.

geçerken Hollandalıların dünya baharat ticaretini Portekizlilerin elinden almasını sağlayan da bu tür becerilere sahip olmalarıydı.¹⁷⁷

Hollanda ve Belçika'nın Avrupa içi ticaret için taşıdığı önem tabii ki yeni bir şey değildi. S. T. Bindoff'un hatırlattığı gibi "on birinci yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar Hollanda, Avrupa ticaretinin düğüm noktalarından biriydi."¹⁷⁸ Antwerp'in "birinci" on altıncı yüzyıldaki önemli rolünden söz etmiştik.¹⁷⁹ Antwerp 1559'da çöktü,¹⁸⁰

177 "On beşinci yüzyılın ikinci yarısında, Lizbon ve *Casa de Contratacion*'un dünyanın baharat ticaretini kontrol ettiği ve baharat gemileri donanmasını Goa'daki antrepolarına ve sonra Tagus'taki demirleme yerlerine yönelttiği... yeni bir dünya-ekonomisi oluşturuldu. Portekiz yönetimi ve finansal teknikleri böyle karlı yükler için yetersiz kalıyordu ve Hollandalılar duruma müdahil oldular. Hollandalıların kontrolündeki baharat ticareti, Baltık ve kuzeybatı Avrupa ticaretlerine paha biçilmez bir yardımcı oldu. Yeni ve genişlemiş baharat ve doğu ürünleri ticareti, Avrupa'ya ve gerçekte Atlantik'in karşısına yayılmış bir ticaret sistemine dönüştü." E. E. Rich, "Preface", *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E. E. Rich ve C. H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries* (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967), xii.

Bkz. ayrıca yeniden E. E. Rich: "Bu arada Hollandalılar doğuya ya da batıya sefer yapmaya ve ticarete aktif olarak katılmaya gerek duymadan Yeni Dünya ticaretinin avantajlarından yararlanmıştı. Enerjilerinin çoğu dini çatışmalarında ve İspanya'yla süren uzun mücadelelerinde bitmişti; coğrafi konumları ve ticari zekâları sayesinde ülkelerini ve büyük Antwerp şehirlerini, Doğu'nun baharatının deposu ve Amerika'nın hazinelerinin borsası haline getirdi. Kuzey Denizi ringa balığı ticareti, onları Portekizliler ve Akdeniz'le kârlı bir ticari ilişkiye soktu; kereste, keten, zift, katran ve kürkten oluşan Baltık ticareti onları Batı Avrupa'nın diğer devletleri ve özellikle İngiltere için vazgeçilmez kıldı." Expansion as a Concern of all Europe," *New Cambridge Modern History*, I: G. R. Potter, ed., *The Renaissance, 1493-1520* (London and New York: Cambridge University Press, 1957), 468,

178 (S. T. Bindoff, "Economic Change: The Greatness of Antwerp," *New Cambridge Modern History*, II: G. R. Elton, *The Reformation 1520-1559* (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1958), 51.

179 Fransa'ya ve daha sonra İber yarımadasına yapılan Hanseatik ticaret, on üçüncü yüzyıl gibi erken bir zamanda Bruges üzerinden geçiyordu. On altıncı yüzyılda Antwerp aradan çıkarılamaz hale getirildi. Bu zamanda Hanseatik gemiler, genel olarak Atlantik ticaretinde tüccardan çok taşımacı olarak kaldı; Bkz. Pierre Jeannin «Anvers et la Baltique au XVI e siecle," *Revue du Nord*, XXXVII, avr- juin 1955,] 107-109. Jeannin, Antwerp çevresinin, Hanseatik geleneklerin ve kurumların çözücüsü rolü oynadığını belirtir, (s.97).

180 Herkes aynı fikirde değildir. Frank J. Smolar, Jr. çöküşün abartıldığını savunur. "Resiliency of Enterprise: Economic Causes and Recovery in the Spanish Netherland in the Early Seventeenth Century", Charles H. Carter, ed., *From the Renaissance to The Counter-Reformation* (New York: Random House, 1965) 247-268. Ayrıntılı tartışma 251-252. sayfadadır ve şu sonuca varır: "İçsel ekonomik güç göstergeleri ve yaygın iyileşme potansiyeli güçlüdür; bunun kanıtları çoktur ve büyük oranda henüz kullanılmamıştır, (s. 253)."

burada kaydedilmesi gereken önemli olan nokta, yerine kimin geçeceğinin hiçbir şekilde belli olmadığıydı. Bildiğimiz gibi, sahneye Amsterdam çıkmıştı, fakat Lawrence Stone bu gerçeği yorumlamanın bir şeklinin bunu Hollandalıların başarısı kadar İngilizlerin başarısızlığı olarak da görmek olduğunu öne sürer; bu başarısızlık İngiltere'nin dünya-sistemindeki "üstünlüğünü" geciktirecekti.¹⁸¹

O halde Amsterdam'ın başarısı hem ekonomik hem de politik olarak önemliydi. Fakat bunu mümkün kılan siyasi şartlar nelerdi? On altıncı yüzyılın son elli yılı sadece Amsterdam'ın yükselişine değil; aynı zamanda, zaman ve mekân sınırları sosyal içeriği kadar biçimsiz (ya da tartışmalı olan) sözde Hollanda devrimine işaret eder.

İlk önce, bu bir devrim miydi? Ve eğer bir devrim ise ulusal bir devrim miydi, yoksa bir burjuva devrimi miydi? Ve bu iki kavram arasında fark var mıdır? Devrim kavramı üzerinde uzun bir söyleve başlamayacağım. Bu çalışmanın mantığında bu soruyu ele almak için henüz hazır değiliz. Bu noktada bu sorunun Hollanda örneğinde, modern çağın herhangi bir diğer büyük "devrimi" örneğinde olduğundan daha muğlak (ve kesinlikle daha açık) olmadığının altını çizmeliyim.

Tarih literatürü yorumda çok büyük bir şemacılık olduğunu göstermektedir. Kimileri devrimi temelde Felemenk ulusunun -yani daha sonraları "Belçikalı" (Güney Hollandalı) Katoliklerden yardım gören ve İspanya krallığına karşı özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi veren (Kuzey Hollandalılarla) Calvinistlerin- hikâyesi olarak görür. Diğerleri ise onu bütün Hollandalıların, bütün dini gruplarca desteklenen ve sadece bir ulusun yarısını özgürleştirebilen isyanı olarak görür. J. W. Smit bir tarih araştırmasını şu dikkat çekici yorumuyla bitirmektedir:

181 "İngiltere ticaretini Antwerp'in çöküşünün yıkıcı etkilerini telafi edecek şekilde yeniden düzenlemeyi başarmıştır. Fakat İlyas'ın pelerinini giymeyi başaramamış -daha doğrusu bunu neredeyse hiç denememiş, Antwerp'in çöküşüyle Amsterdam'ın yükselişi arasındaki dönemde sunulan eşsiz fırsat yitip gitmişti. İngiliz ekonomik tarihinin kritik döneminde, Almanya'dan madencilik ve endüstriyel teknikler alanında liderliği devraldığının göstergeleri mevcuttur. Fakat ticaret ve gemicilikte üstünlüğü daha girişimci, daha etkin ve daha iyi örgütlenmiş Hollandalılara kaptırmıştı. Antwerp'in çöküşünden yararlanamamanın, İngiltere'yi dünya büyüklüğü pozisyonuna ulaşmada en az bir asır geciktirdiğini ileri sürmek abartı olmaz." Stone, *Economic History Review*, II. s. 54.

Ancak, bu problemler, başkaldırıyı bir *blok* olarak ele almayı bırakırsak ve çok çeşitli sosyal, ekonomik ve ideolojik grubun çıkarlarını ve ideallerini temsil eden birden fazla isyan olduğunun farkına varırsak çözümlenebilir: Bu isyanlar bazen paralel ilerlemekte, bazen birbiriyle çatışmakta, bazen de bir tek hareket halinde birleşebilmektedir.¹⁸²

Gelişmekte olan dünya-sistemi perspektifinden bakıldığında karmaşık bir ulusal-sosyal devrimin, (Fransa dışında) nispeten sakin ve sosyal düzen çağı olan “ikinci” on altıncı yüzyılda, neden Hollanda’da vuku bulduğunu ve isyanın nasıl büyük oranda başarılı olduğunu sormamız gerekmektedir.¹⁸³

V. Charles döneminde, Hollanda’nın iç siyaseti Avrupa’nın diğer bölgelerindeki siyasetten farklı değildi. Soylular sınıfı prensleriyle ihtiras dolu bir ilişki içerisindeydi; onun gittikçe artan ekonomik ve siyasi gücünden korkuyor, onu hem burjuvaya hem de halk isyanına karşı çıkarlarının koruyucusu olarak görüyor ve prens hizmetini “küçük ogulları” ve sefalet içindeki akranları için parasal bir kurtuluş olarak nitelendiriyor ve sonuç olarak prensin yanında yer alıyordu.¹⁸⁴ Sonra, birden, “yükselen şehirlerin hayal kırıklığına uğranmış zengin burjuvasının umutsuzluk içindeki zanaatkârlara ve ayakta kalmaya çalışan veya çöken soylulara katıldığı ve yerel ayaklanmaların genel bir devrim oluşturacak biçimde birleştiği”¹⁸⁵ bir durumla karşılaşırız. Bütün bunlar nasıl olmuştu?

Devrimin *patlak vermesinin* anahtarının ne zanaatkârların ve şehir işçilerinin sosyal memnuniyetsizliğinde ne de hiç şüphesiz devrimden en çok fayda görenlerin başında gelen burjuvada olmadığını

182 J. W. Smit “The Present Position of Studies Regarding the Revolt of Netherlands,” Bromley & Kossmann, ed. *Britain and Netherlands* (Groningen: Wolters, 1964), I. 28.

183 “On altıncı yüzyılın sonlarında kral naibi aileler tarafından yönlendirilen bir tüccar sınıfının yönettiği bir ekonominin dramatik yükselişiyle birleşen siyasi gelişme, on yedinci yüzyılda Hollanda’da ulaşılmış oldukları seçkin konumu büyük oranda açıklar.” D. J. Roorda, “The Ruling Classes in Holland in the Seventeenth Century,” Bromley & Kossman, ed., *Britain and Netherlands* (Groningen: Wolters, 1964), II, 112-113.

184 “Soylu sınıfı, ortak düşmanları olan burjuvaziye karşı prensin yardımına başvurma ya da soyluların güçlenmesini engellemeye çalışan prensle karşı burjuvaziyle ittifak kurma seçeneğine sahipti. V. Charles’ın saltanatı sırasında soylular prensi seçmiş gözükmektedirler. Daha yüksek soylular hızla imparatorun hizmetine yükselmiş, daha düşük soylular ise ya daha küçük idari işlevler ya da ordu hizmetiyle yetinmişlerdi.” J. W. Smit, *Preconditions of Revolution*, s.31.

185 *Age*, s.41.

düşünüyorum. Anahtar, “Hollanda” soylu sınıfının büyük bölümünün birden prensin *onların* temsilcisi olmadığından ve onun politikalarının kısa ve orta vadede çıkarlarını önemli derecede zedeleyeceğinden ve siyasi arenası (İspanyol İmparatorluğu) kontrol edebileceklerinden çok daha büyük olduğu için, onu politikalarında değişiklik yapmaya ikna etmenin siyasi imkânları dışında olduğundan korkmalarındaydı.¹⁸⁶ Kısacası “ulusalci” bir muhalefetin refleksini göstermişlerdi.¹⁸⁷

Şimdi bazı kanıtlara bakalım. Oradaki soylu sınıfı, başka yerlerde olduğu gibi, gittikçe artan bir borç içerisindeydi. Bunun yanı sıra, İmparator sürekli olarak mevcut gelir kaynaklarına müdahale ediyor; oralarından kesinti yapıyordu.¹⁸⁸ II. Philip tahta çıktığında para kaynağı bulma sistemine şiddetli bir direnişle karşılaştı.¹⁸⁹ V. Charles’ın son yılları deneme yıllarıydı. İmparatorun büyük parasal talepleri, soylu sınıfının gerçek gelirinde fiyat devrimi nedeniyle ortaya çıkan bir düşüşle birleşmişti. İflaslar ve Cateau-Cambresis barış antlaşmasının getirdiği ekonomik zorluklar durumu birden daha da kötüleştirdi.¹⁹⁰

186 “Salt fakirlikten kaynaklanan devrimler kısa ömürlüyken, büyük devrimler devrimci olmak isteyen zengin sınıfların ve bu şekilde davranmak zorunda olan çaresiz sınıfların birleşmesine bağlı değil midir?” Pierre Vilar’ın yorumlan, *Charles-Quint et son temps*, s. 188.

187 “On altıncı yüzyılda neredeyse ilk defa muhalefet hareketleri ulusal boyuta ulaştı ve hanedan mensuplarından işsiz zanaatkarlara kadar birçok sınıfı ya da sınıf unsurunu içine aldı.” H. G. Koenigsberger, “The Organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands During the Sixteenth Century,” *The Journal of Modern History*, XXXII, 4, Dec, 1955, 336.

188 “Merkezi yönetim ve kendilerinden nefret edilen hukukçular, sürekli biçimde geride kalan senyörlük haklarına tecavüz ediyorlardı. 1520’de yeni ondalık vergilerinin konulmasını yasaklayan ve 40 yıldan az bir süredir var olan feodal hakları kaldırmaya çalışan bir kanun yayınlandı. 1531’de Kraliyet, lordların kiracılarından hediye ya da yeni hizmetler almasını yasakladı. Yetkili haklarının icrasından gelen gelirin azaldığına daha önce değinmiştik.” H. G. Koenigsberger, “Property and the Price Revolution (Hainault, 1474-1573),” *Economic History Review*, 2nd. ser., IX, 1, 1956, 14. Bkz. Smit: “Fakat böyle bir düşmanlığın temelde ekonomik durumlarını korumak kaygısı ya da sosyal statülerini sürdürmek arzusu tarafından esinlendiği sonucuna varmak güçtür. Yüksek soylular hâlâ büyük miktarda gelir temin ediyordu, fakat nispi ekonomik durumu, düşük soyluların gibi çarpıcı harcamalarla kötüleşmekteydi. Tabii ki ekonomik baskılar soyluların çektiği birçok sıkıntıdan sadece biriydi, fakat bunlar her taraftan kuşatılan bir sınıfta devrim için önemli bir itici güç oluyordu.” *Preconditions of Revolution*, s. 41-42

189 Bkz. Pieter Geyl, *The Revolt of the Netherlands (1559 - 1609)* (London: Williams & Norgate, 1932) 69-70.

190 “Düşük soyluların reel gelirindeki düşüş, gerçekte yükselen fiyatlara bağlıysa, o zaman on altıncı yüzyılın ilk üç çeyreğinde eşit biçimde dağılmamış, fakat fiyatların daha önce olduğundan çok daha hızlı biçimde arttığı 1550’den sonraki yıllarda 20 yıl

Sonra, II. Philip ekonomik sıkıntıların tam tepesindeyken 1559'da yeni piskoposluklar oluşturmak için Roma'nın iznini aldı. Bu hareket siyasi ve linguistik sınırları rasyonelize etme, piskoposlukların sayısını arttırma amacı güdüyordu ve piskoposların (büyük lordların çocuklarından ziyade ilahiyatçılar olarak) teknik anlamda nitelikli olmalarını gerektiriyordu. Temelden yapılan hesaplamalara göre, yeni piskoposluklara verilecek para, tarihi eskilere dayanan ve o zamana kadar mali olarak bağımsız belli manastırlardan elde edilecek, yeni piskoposlar çeşitli siyasi meclislerdeki başkeşişlerin yerine geçecekti. Hiç şüphesiz, Pieter Geyl'in özlü biçimde belirttiği gibi Philip'in "çok zeki" bir devlet yapıcısı olduğu ortaya çıktı.¹⁹¹ Yine de, "tasarımlarının her tarafta güvensizlikle karşılandığı bir zamanda, Kralın otoritesini bu şekilde güçlendirme planına güçlü bir muhalefetin ortaya çıkmasına şaşırılmamak lâzım."¹⁹²

Öte taraftan, soylu sınıfı Devlet Konseyini "tamamıyla aristokratik bir icra organına" dönüştürmeye çalışıyordu.¹⁹³ Philip bunu reddetti, ancak düzeni sağlamak için yerel soylular ve şehir merkezlerinin sağladığı destekle kendi hükümetini Hollanda'da bırakarak, İspanyol birliklerini çekme hususunda uzlaştı. Buna alt sınıfların ve orta burjuvanın 1560'lardaki resesyounun neden olduğu genel sıkıntıları¹⁹⁴ ve dört bir taraftan saldırı altında olan Kilisenin genel zayıflığı eklenince, bir isyan mümkün hale geldi:

Dini kaygı taşımayan kalabalıklar, baskının nefretlik sembolleri olan hapishanelere saldırdılar ve Protestanları serbest bıraktılar. Hoşgörü genel bir slogan haline geldi ve özgür bir Halk Sınıfı talebiyle birlikte, muhalefetin siyasi programının çekirdeği oldu. Bu sloganlar bir süre ulusal ya da eyaletler bazında genelleşmiş mükkemmel inançlar olarak işledi; bunlar basit ilkelerdi ve her şeyden önce sosyal olarak tarafsızdı.¹⁹⁵

öncesinde odaklanmıştı. Dolayısıyla, eğer bir kriz varsa bu 1559'daki Cateau-Cambresis anlaşmasından sonra aristokratik Hollanda süvarisinin *bandes d'ordonnances* den terhis edilmesiyle şiddetlenen keskin ve ani bir krizdi." Koenigsberger, *Economic History Review*, LX, s. 14.

191 "Bu bir monarkın devlet inşasında neler yapabileceğinin çarpıcı bir örneğiydi. Ve Philip'i hanedanının geleneğini takip eden çalışkan bir işçi olarak göstermektedir." Geyl, *The Revolt of Netherlands*, s. 71.

192 Age s.72.

193 Smit. *Preconditions of Revolution*, s.17.

194 Bkz. Age s.42-43.

195 Age s.48.

Bunun Cateau-Cambresis'den hemen sonra olduğunu, bu barışın Trent Meclisi oturumlarının sürmesine ve dolayısıyla karşı-reformasyonun kurumsallaşmasına izin verdiğini unutmamalıyız.¹⁹⁶ Böylece Katoliklik ve İspanya Tahtı birbiriyle daha önce olduğundan çok daha sıkı biçimde özdeşleşiyordu.

“Devrim” birkaç evreden geçti: (Hem kuzeyde hem de güneydeki) ayaklanma ve bunun bastırılması (1566-1572); kuzeyde sadece Hollanda ve Zeeland'daki (daha “Protestan”) ikinci ayaklanma (1572-1576) ve bunun Ghent'in pasifleştirilmesiyle sonuçlanması; ülkenin 1579'dan itibaren (kuzeyde Birleşik Eyaletler ve güneyde kraliyet rejimi olmak üzere) ikiye bölünmesi; 1598'de yeniden birleşme girişi; 1609'da kalıcı bir ateşkes antlaşması.

Bu dönem süresince dikkat çekilmesi gereken nokta -başlangıçta biçimsiz ve çok taraflı olan- çatışmanın Protestan ya da daha doğrusu “Protestanlaşmış” kuzeyin dünya ölçeğindeki gücü, mücadele boyunca ve bunu takiben on yedinci yüzyılda artan burjuvazinin ihtiyaçlarına cevap veren bir rejimle birlikte, kuzeyin ulusal bağımsızlığı için mücadelesiyle gittikçe açık bir biçim aldı. Bir kere başladığında “imparatorluğun çöküşü”¹⁹⁷ ve özellikle de yeni Avrupa güç dengesi düşünüldüğünde, İspanyolların onu durdurmak için yapacakları çok

196 “Fransa ve İspanya arasındaki barış Katolikliğin Trentine örgütlenmesinin dayandığı siyasi temeldi. Bu sadece bir halk için değil bütün Hristiyanlık için özel bir alışkanlığı olan bir olguydu.” Manuel Fernandez Alvarez, “La Paz de Cateau-Cambresis» *Hispania, revista española de historia*, XIX. No: 77 oct. - die, 1959, 544.

197 Koenigsberger II. Philip'in savunmasına gelir: “II. Philip Alva'nın Hollanda'ya gönderilmesinden dolayı neredeyse evrensel olarak mahkûm edilmiştir. Fakat bu yargılar büyük oranda tarihinin olayı geriye bakarak değerlendirmesine dayanmamakta mıdır? Güçlü bir on altıncı yüzyıl hükümdarı (anayasal bir muhalefet olsa da) yüksek soyluların ve (henüz emekleme çağında olsa da) askeri bir örgütlenmeye sahip devrimci bir dini hareketin ikili muhalefeti karşısında farklı biçimde davranabilir miydi? Fransa ve İskoçya'da Calvinistler Fransız ve İskoç yönetimlerinin zayıflığı nedeniyle korkunç örgütlenmelerini oluşturmuşlardı. İsyanın daha emekleme döneminde bastırılması gerektiği on altıncı yüzyıl devlet idaresinde yaygınlaşmış bir kaniydi. Bununla birlikte bu politika pek başarılı olamadı. Çünkü belki de 1567'de bile çok geç olmuştu ve Alva, Su Dilencileri'ni ezecek deniz gücüne komuta etmiyordu. Hiç şüphesiz, Philip durumun karmaşıklığını yanlış anladı; Alva'nın da onun hedefleri için yanlış seçim olduğu ortaya çıktı. Ancak bunun da gün geçtikçe çok aşikâr olmadığı görüldü; zira Alva Papa IV. Paul ile olan savaşta çarpıcı bir taktik örneği gösterdi. Ancak... Alva'nın gaddarlığı bile, baskı altındaki bir halktan ani bir isyanın patlak vermesini sağlamadı, 1572 isyanı oldukça örgütlü ve acımasız Su Dilencileri'nin ve onların Hollanda ve Zeeland'daki aynı derecede iyi örgütlenmiş “beşinci kollarının” çalışmalarıyla mümkün oldu.” *Journal of Modern History*, XXVII, s.341.

az şey vardı. Gerçekte, İspanya'nın içinde bulunduğu zorluklar, İspanya ile Hollanda arasında 1557'den 1648'e kadar süren ilişkideki her önemli dönüm noktasının İspanya'da mali bir krize neden olmasıyla açıkça gösterilmektedir.¹⁹⁸

Hollanda Devrimi "ulusal" bir hareket olmakla birlikte başından beri dini bir unsur içeriyordu. Soylu sınıfı başlangıçta Kralla mücadelenin biçimini ve niteliğini tekeline almaya çalışırken, Calvinist cemaat kendilerine biçilen pasif rolü bozarak, kuzey ve güneyi içine alacak şekilde ülkeyi süpüren ve *Görüntülerin Bozulması* olarak bilinen bir öfkeye dönüştürdü. Geyl, otoriteleri "korkudan felç olmuş"-şekilde tanımlarken, Calvinist liderlerin kendilerinin de "şaşkınlık ve rahatsızlık" içinde olduğunu belirtir.¹⁹⁹ Devrime ideolojik bir ihtar tonu ekleyen ve I. Shöff'er'in, *Görüntülerin Bozulmasını* Bastil'in yerle bir edilmesi ve 1917'deki Petrograd sokak ayaklanmalarıyla karşılaştırmasını sağlayan din unsuruydu.²⁰⁰

Bu evre çabuk geçmekle birlikte, Calvinistlerin devrimci bir parti sıfatıyla sahip olduğu güç, H. G. Koenigsberger'in karşılaştırmasındaki on altıncı yüzyıl Jakobenleri gibi,²⁰¹ başkaları yolda kalır-

198 İspanya'daki iç gelişmelerin Hollanda devriminin iniş çıkışlarıyla olan bağlantısı H. Loncay tarafından düzgün biçimde vurgulanmıştır: "Bu İspanyol finansal krizleri sadece Antwerp, Londra ve Amsterdam arasındaki ticareti ilgilendirmemiş aynı zamanda farkedilmeyen Belçika olayları üzerinde de etki yapmıştır. 1557 krizi II. Philip'in, Saint Quentin ve Gravelines zaferlerine rağmen, Fransa'yla barışı sonuçlandırmak için neden bu kadar acele ettiğini açıklar. 1575 krizi ise, İspanyol öfkesini ve uzun süredir ödemeleri yapılmayan yabancı askerlerin bütün aşırılıklarını anlamamızı sağlar. 1596 anlaşması Hollanda ve Belçika'nın Arşidük'e devredilmesinden önceye rastlar. II. Philip bu kararı almıştır, çünkü bu ülkelerde barışı sağlamanın bu sayede güç kullanımından daha kolay olacağını düşünüyordu. 1607 - 1608 buyrukları, III. Philip'in neden onurunu çok yaralayan On İki Yıl ateşkesini imzaladığını açıklar. 1647 buyruğu ise, IV. Philip'in Birleşik Eyaletlerin bağımsızlığını kesin biçimde kabul etme isteğiyle alakalı değildi. Dolayısıyla Belçika'nın kaderi İspanya'ninkine bağlıydı; çoğu zaman birinin finansal durumu bilinmeden diğ'erin siyasi tarihini anlamak pek mümkün değildir." *Academie Royale de Belgique*, s.994-995.

199 Geyl şunu ekler: "Her halükârda, gerçek bir Calvinist işti. Şiddetli ve dürüsttü. Sanat ya da güzellik kaygılarıyla sınırlandırılmamıştı ve Tanrının seçkin kulları için ülkeyi putperestliğin şeytani süslerinden temizlemeye ve bir vuruşta bin yıllık bir geçmiş'i yıkmaya çalışıyordu. İş bir kere tamamlandığında, Calvinizm'in entelektüel liderlerinin de onayı eksik kalmadı." Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, s. 93.

200 Bkz. I. Schöff'er "The Dutch Revolution Anatomized: Some Comments," *Comparative Studies in Society and History*, III. 4. July 1961, 471.

201 Bkz. Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII s.335. Gordon Griffiths benzer şekilde, Hollanda devriminin, Crane Brinton tarafından geliştirilen kategoriler açısından, Fransız devrimine benzediğini savunur. Bkz. "The Revolutionary Charac-

ken onların “nüfusu korkutma”²⁰² politikası uygulamayı sürdürme ve “stratejik noktalarda kalabalıktan harekete geçirmeyi başarabilme” enerjisine sahip oldukları anlamına geliyordu.²⁰³ Ghent’in pasifleştirilmesinde, otoriteler çatışmayı dini bölünmeyle çözmeye çalıştıklarında, yaptıkları tek şey Hollanda’daki ve Zeeland’daki Reform Partisi’ni güçlendirmek ve sonuçta Protestan kontrolü altındaki bölgelerin “Protestanlaşmasına” neden olacak, siyasi ve dini davanın özdeşleştirilmesini pekiştirmek oldu.²⁰⁴ Ülkenin 1579’da bölünmesi her iki tarafta güçlenmeye ve dolayısıyla sürüp giden bir dini kutuplaşmaya neden oldu.²⁰⁵ İdari bölünmenin gerçek hatları jeo-askeri faktörlerin sonucuydu. Güney Hollanda İspanyol süvarisinin egemenlik kurabildiği açık topraklara sahipti. Kuzey bölgesi ise suyolları ve süvarinin ilerlemesine mani diğer engellerle doluydu. Kısacası ideal

ter of the Revolution of the Netherlands.” *Comparative Studies in Society and History*, II. 4. July 1960, 452 - 472.

202 Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, s.342.

203 Age, s. 343.

204 Bkz. Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, s.161.

205 Pieter Geyl şöyle der: “O halde Hollanda’nın Protestan bir kuzey ve Katolik bir güneye bölünmesinin gerçek açıklaması mevcut olanın tam tersi değildir. Ayaklanmanın bir yerde başarısız öbür yerde başarılı olmasının nedeni Güneyin Katolik, Kuzeyin Protestan olması değildir. Bunun nedeni nehirlerin isyanın kendisini kuzeyde güçlendirmesiydi; bu arada İspanya stratejik bariyerin yanlış tarafında bulunan eyaletleri geri alıyordu. Zamanla ortaya Protestan Kuzey Cumhuriyeti ve Katolik Güney Hollanda ya da Protestan Hollanda ve Katolik Belçika şeklinde ikili bir sistem çıktı.” *Debates with Historians* (New York: Meridian, 1958). 209. Bkz. Henri Lapeyre, *Les monarchies européennes du XVI e Steele*, Collection Nouvelle Clio 39 (Paris, Presses Universitaires de France 1967), 188 - 189.

Böylece idari ayrımcılık dini kutuplaşmaya yol açar. Bunun yanında, Kalvinistler kapitalist değil, kapitalistler Kalvinist olmuşlardır. H. R. Trevor-Roper durumu açıklar: “On yedinci yüzyılın ortalarındaki büyük Kalvinist girişimciler Kalvinist imanıyla ya da farazi sosyal ifadesiyle birleşmeseydi, onları ne birleştirecekti? Bunlara dikkatle bakarsak belli açık gerçekler tespit ederiz. Birincisi, ister iyi isterse kötü Kalvinist olsunlar, çoğunluğu çalıştıkları ülkenin yerlisi değildi. Ne Hollanda ne İskoçya ne de Cenevre ve ne de Palatinlik -bunlar dört önemli Kalvinist toplumdur- kendi girişimcilerini oluşturmadı. Bu cemaatlerin yerlilerinin almış olduğu zorunlu Kalvinist eğitimin böyle bir etkisi yoktu. Neredeyse bütün büyük girişimciler göçmendi. İkincisi bu göçmenlerin çoğu Hollandalıydı... Bunun yanında daha da dikkatli bakarsak bu Hollandalıların Cumhuriyetin belli bir sınıfından geldiğini görürüz. Orada bile, kendileri ya da babaları göçmendi. Ya “Fleming” -yani şu anda İspanyol yönetiminde bulunan güney eyaletlerinden gelen göçmenler- idiler. Ya da Liege, Katolik prens-piskoposluğundan Liege’lilerdi.” *The European Witch - Craze*, s. 15 - 16.

bir gerilla ülkesiydi.²⁰⁶ Zamanla, kuzeydekiler Protestan, güneydekiler ise Katolik haline geldiler.

Dolayısıyla, birçoklarının öne sürdüğü gibi, Protestanlık milliyetçilik ve kapitalizmle olmadığı gibi sosyal değişimle de uyumlu değildir. Sir Lewis Namier'in aktardığı gibi, "din milliyetçilik için bir on altıncı yüzyıl sözcüğüdür."²⁰⁷ Protestanlık Kuzey Hollanda'yı birleştirmeyi sağlamıştır. Önceki bölümde Katolikliğin Polonya ulusal hissiyatıyla nasıl ve neden ilişkili olduğundan söz etmiştik. Katoliklik aynı şeyi İrlanda için de yapmıştır.²⁰⁸ Din ulusal davayla sıkı biçimde bağlantılı olmadığı yerde, Fransa'daki Kalvinizm örneğinde olduğu gibi, varlığını sürdürmeyi başaramamıştır.²⁰⁹

206 " (Modern bir terim kullanacak olursak) Belçika büyük oranda Gemblours'dan Waterloo'ya meydan savaşlarına uygun bir "süvari ülkesi"ydi. Avrupa'nın kokpiti, savaş alanlarında kaybedilip kazanılan bir bölgedir. Aynı şey (yine modern bir terim kullırsak) Hollanda için geçerli değildir; denizin kollarıyla, nehirler, kanallar ve bataklıklarla parça parça edilmiş Hollanda'nın sınırları içerisinde, büyük orduyu formel bir düzende yerleştirmek imkânsızdır." Omen, *A History of The Art of War*, s. 54K

207 Cristopher Hill, *Reformation to the Industrial Revolution*, s.23. Kişisel bir söyleşide Hill şöyle der: "Nami-er, Balliol Koleji öğrencilerinin kendisiyle geçirdiği birkaç tartışma akşamını zikreder. Bu sırada sene 1934'tü ve Oxford'da Ford Konferanslarını veriyordu." Bkz. F. Chabod: "16. yüzyıl devletin rol oynayan duygular varsa, bunlar doğaları itibariyle ulusal ya da vatanseverlikten ziyade dinidir. Fransa örneğinde bu sadece iç politikalar için geçerlidir. Dış politika ise çoktan ideolojiden ayrılmıştı. Fakat Hapsburglar örneğinde bu ayrıca dış politikayla da ilişkili olamaz mı?" *Actes du Colloque*, s. 620.

208 "Hollanda'daki Protestanlık gibi İrlanda'daki Katoliklik de kendisini ulusal bir dava ile özdeşleştirmekten yeni güç aldı. İrlanda toplumu Hollanda'nınkinden daha az karmaşık olmakla birlikte İngiliz egemenliğine karşı verdiği mücadelede, Hollanda'nın İspanya'ya karşı verdiği mücadeleden birçok aynı özelliği almıştır. Her iki toplumda da dini dava ulusal bir kimlikle yüceltilmişti. Her ikisinde de ulusal liderlerin uluslararası bir dini hareketle bağ kurması, uluslararası yardım sağlamak için yeni fırsatlar doğurmuştur." J. H. Elliott, *Europe Divided, 1559 - 1598* (New York: Harper, 1968), 302.

209 "Fransa ve Hollanda'daki rejimler arasında, siyasi muhalefetlerinin karakterini büyük oranda etkileyen temel bir farklılık vardır. (Fransa'da) Catherine bizzat yarı yabancıydı, fakat bölünmüş bir ülkede ulusal birliğin sembolü olarak kalan bir kraliyet yönetiminin başındaydı. Margaret, V. Charles'ın kızı ve bir Flaman olarak, doğuştan Hollandalıydı, ancak gittikçe yabancı sayılan bir krallık yönetiminin başında bulunuyordu. Bunun uzun vadede sınırsız biçimde önemli olduğugörüldü, zira—1560'ların Fransasında hiç ortaya çıkmadığı gibi- yabancı hurafelerine karşı ulusal geleneklerin savunucusu olarak bir muhalefetin ortaya çıkmasına izin verdi." Elliot, *age* s.126. Kalvinizm'in İngiltere'de Elizabeth yönetiminde, neden o sıradaki Hollanda ya da Fransa'da olduğu gibi devrimci olmadığını sorarsak, bir defa daha kraliyet otoritesinin pozisyonunun fark yarattığı cevabını veririz: "Birincisi, İngiltere Papalığa karşı ulusal ruhunu VIII. Henry'nin Roma kilisesiyle olan mücadelelerinde yaymıştı.

Olup biten şey, çatışan çıkarların girdabında, yeni örgütsel ittifakların ancak yabancı ve geçici ittifaklarla kurulabildiği idi. İnsanlar bu ittifakları güvenceye almaya çalışıyordu. H. G. Koenigsberger bu noktayı dikkat çekici biçimde yakalamaktadır:

Din farklı sınıfların farklı çıkarlarını bir arada tutan ve onlara modern Avrupa tarihindeki ilk gerçek ulusal ve uluslararası partileri kurabilecek bir örgüt ve bir propaganda aygıtı sağlayan bağlayıcı bir güçtü; zira bu partiler kendilerini oluşturan sınıfların sadece küçük bir azınlığını kucaklayabilmişlerdir. Bunun yanında, din sayesinde, en alt sınıflara ve kalabalıklara ulaşarak işsizliklerinden kaynaklanan fakirliklerinin ve umutsuzluklarının acısını barbarca katliamlarda ve gözü dönmüş yağmalarda çıkarmalarını sağlamışlardır. Toplumsal ve ekonomik memnuniyetsizlik her iki tarafın kendine taraftar bulması ve hem Calvinist Ghent’de hem de Katolik Paris’de ortaya çıkan halk demokrasisi tiranlığı için verimli bir zemindi.²¹⁰

Eğer din o zamanlar ulusal bir harç görevi görüyorsa, sonuçta ortaya çıkan devlet yapılarının toplumsal içeriği konusunda bize çok az şey söyler. J. W. Smit Hollanda Devrimi’nin, bazı muğlaklıklara rağmen, temelde bir burjuva devrimi olduğunu, burjuvayı iktidara taşıdığını ve Hollanda’nın bölünmesi ve sonuçta ortaya çıkan devlet sınırları düşmanları karşısındaki gücünün derecesinin bir ölçüsü olduğunu ileri sürer.²¹¹

İngiltere’de yabancı etkisi sorunu Kraliçe Mary’den sonra II. Charles’ın saltanatına kadar hiçbir zaman tekrar ciddi bir problem olmadı. Fakat İngiltere’nin durumunda daha da önemli olan 1588’den sonra, Fransa ve Hollanda’da olduğu gibi bir Roma Katolik Deccalini sürekli hatırlatacak bir Katolik hükümdarın yokluğuydu.” Leo F. Şolt, “Revolutionary Calvinist Parties in England Under Elizabeth I and Charles I,” *Church History*, XXVII, 3 Sept. 1958, 235.

210 Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, s.350-351. Ulusaşırı bir hareket olarak Calvinizm ile ilgili olarak bkz. Robert M. Kingdon: “16. yüzyıl ayaklanmaları sadece ulusal tarihlerdeki ayrı bölümler olarak görülmez. Bunlar en azından kısmen uluslararası devrimci bir dini örgütün işi olarak görülmelidir. Bu örgüt Calvinist bir kiliseden başkası değildir.” “The Political Resistance of the Calvinists in France and the Low Countries” *Church History*, XXVII, 3. Sept. 1958, 233.

211 “Her şeyden önce, yapmamız gereken tüm nitelendirmelere rağmen yeni cumhuriyet çok güçlü biçimde vurgulanan tüccar ulusal kimlikle beraber ilk gerçek kapitalist ve burjuva ulus olmuştur. Çelişkili gerçeklerin yorumu için anahtarın, devrimin Hollanda’nın sadece bir kısmında başarılı olmasında saklı bulunduğunu düşünüyorum. Hollanda devriminin gerçekte yenilikçi, ilerici ve toplumsal bir devrim olduğu önermesini savunmak istiyorum. Fakat tüccar burjuva sınıfı tüm Hollanda’da yönetimini kuramayacak kadar zayıftı.

Tabii ki soylu sınıfı da çeşitli yerlerde ve zamanlarda, özellikle başlangıçta, sürece katıldı; fakat ulusal davadan, arada sırada ortaya çıkan sosyal radikalizm akımlarından korkarak uzaklaştı.²¹² Fakat sosyal radikal hareketler, resesyonla birlikte ekonomik genişlemeyle içice olan şehirlerde lümpen proleterler arasında yeterli bir temele sahip olsa da, Ghent'in 1577'den 1579'a kadar kısa bir süre Jan van Hembyze tarafından kontrolünün gösterdiği gibi,²¹³ hızlı biçimde ulu-

Kendi görüntüsündeki bir devleti ancak Hollanda'da bulabilirdi. Burada Pazar ekonomisi zaten ilerlemiş bir evredeydi. Ve güney sermayesi, halkı ve becerileriyle yutulmuştu, rakip sosyal gruplardan da önemli bir muhalefet gelmiyordu." Smit, *Precondition of Revolution*, s. 52 - 53. Bkz. T. Wittman: "İspanya'ya karşı yapılan 1566 -1605 bağımsızlık savaşı tutarlı bir süreç oluşturur ve bir burjuva devriminin kriterlerini bütünüyle karşılar. Kentli ve köylü kitlelerin anti feodal mücadeleleri, İspanyol baskısına ve Katolik kilisesine direnişle birleşti. Bu kitle hareketleri *Estates-Generaal*'in önüne, özellikle Utrecht Birliğinin oluşmasından sonra ve bütün sınırlarına ve çelişkilerine rağmen, burjuvazinin sosyal özlemlerini yansıtan bir liderlik getirdi." "Quelques Problemes relatifs à la dictature revolutionnaire des grandes villes de Flandres, 1577 - 1579," *Studia Historica*, No.40 (Academiae Scientiarum Hungaricae), 1960, 3-4.

- 212 "Ne zaman ciddi bir sosyal devrim tehlikesi baş gösterse -1566'da görüntülerin bozulmasından 1570'lerin sonlarında Ghent Kalvinistlerinin saldırgan demokratik diktatörlüğüne kadar- Hainault soyluları derece farklarını unutup İspanya'nın yönetimine boyun eğmek anlamına gelse bile sosyal *statükoyu* korumak için birleşiyor-du." H.G. Koenigsberger, *Economic History Review*, IX. s. 15
"Uzun vadede din bile soyluları demokratik diktatörlükle uzlaştıramazdı. İki taraftan biri önceden ortak olan düşmanla ittifaka itildi. Sonuç her halükarda devrimci tarafın parçalanması ve halk hareketinin bozgunuydu." H.G. Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, s.351.
- 213 Bkz. Wittmann: "Şirketler... devrimin sola dönük hamlesinin hiç de arkasında değildi, onlar daha ziyade bundan faydalananlar ve hatta onun ayak zincirleriydi. Büyük Flaman kasabalarında radikalleşmenin şartları mevcuttu. Yoksullaşma ve kapitalist üretime hızlı bir geçiş sağlayan faktörlerin henüz var olmadığı bir durumda, feodal rejimin dağılmasıyla alevlendirilen, hızlandırılmış bir sosyal farklılaşma. Yoksullaşmış usta, kalfa, çırak sınıfları, küçük tüccarlar ve çeşitli lümpen proleter unsurlarından oluşan halk kitleleri, sadece içgüdüsel olarak da olsa, bu evrim safhasını yansıtıyordu." *Studia historica*, s.16. Wittmann bir dipnot da ekler: "16. yüzyılda lümpen proleterler sınıfının muazzam gelişmesiyle ilgili olarak Engels *The Peasant War in German/de* bazı yerinde yorumlarda bulunmuştur... Marksist tarihçiler Orta Çağlardaki kitle hareketlerini analiz ederken bu faktörü henüz yakından incelememişlerdir, (s. 16)". Smit bu lümpen proleterlerin dini görüşleri hakkında şu yorumda bulunur: "Aynı zamanda kendimize kitleler arasında dogmatik dine karşı kayıtsızlığın ne kadar yayıldığını; 1566'nın put kırıcıları ve 1572'nin devrimci işsizleri olan insanların o sırada Protestanlığın ya da Kalvinizm'in öncüsü olmaktan çok, ne kadar bir grup gezgin ilgisiz ve bu dinlerin müstakbel devşirmeleri olduğunu sormalıyız. Devrimin Kalvinist nitelikte mi yoksa salt siyasi, modern ya da muhafazakâr mı olduğu sorusuna vereceğimiz cevap, nüfusun sosyal ve ideolojik yapısının incelenmesine bağlıdır." *Britain and the Netherlands*, I. S. 24.

sal temalarının bakışını kaybedip burjuvaya karşı dönerek ve dolayısıyla çelişkili biçimde Kralın güçleriyle ittifaka yönelerek kendilerini yalnız bırakıp yok ediyorlardı.²¹⁴

Bu nedenle, yavaş biçimde, ortaya bir şehir yönetimleri konfederasyonu çıktı. Bu oluşum, hem demokratik donanımları gerçekleştirdi, hem de eski İspanyol sistemine katılımlarının neden olduğu ekonomik yüklerden bağımsızdı.²¹⁵ Tüccarlar kendileri için diğer birçok devletin idari aygıtı olmayan gevşek bir konfederasyon oluşturdular. Birçokları bunu bir zayıflık olarak nitelendirdi, ancak Smit “Hollanda Cumhuriyeti’nin, devlet aygıtının ekonomik bütünlüğünü Avrupa’daki monarşilerinin hepsinden daha çok sağladığını” hatırlatırken konunun özüne daha çok yaklaşmış olmaktadır. “Hollanda burjuvazisi ekonomik genişlemeyi sağlayacak, bununla birlikte kendini aşırı merkezîyetçilikten de özgür hissedecek derecedeki reformu gerçekleştirmiştir.”²¹⁶ Dolayısıyla, Hollanda devrimi; birçok soylu, kurulu düzenden kopmadan başlamayabilirdi. Altan gelen radikal akımlar olmadan da ikinci evresine ulaşamayabilirdi. Fakat sonuçta dizginlere sıkıca yapışan ve yeni toplumsal düzenden en çok yararlanan burjuvazi oldu.

214 “Devrim hiçbir yerde Ghent’de olduğu kadar ileri götürülmemiştir.” Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, s.344. Bkz. ayrıca Wittman: “Bununla birlikte ne nesnel bir koşul kendi çıkarlarının peşinden giden devrimci bir burjuvazi, ne de öznel bir şart, Hembyze ve destekçileri tarafında daha tutarlı bir politika mevcuttu. Bu radikalleşmenin eksikliği kendi inkârına neden oldu; 1583’de Fransız Öfkesi’nden sonra Orangistlerin otoritesini tamamıyla yıkan Hembyze kendisini Orange’ci William’a karşı Ghent güçlerinin başına yerleştirdi ve İspanyollara yardım için başvurdu. Hembyze’nin ihaneti -tarihçiler tarafından şimdiye kadar ele alınma şeklinin aksine- ahlaki bir sorun oluşturmamaktadır. Bu daha ziyade vaktinden önce gelişmiş bütün burjuva devrimlerinde rastlanan bir olgudur. İngiltere’de de Cromwell’in kral naipliği sırasında, bazı Levellers partileri çöktüğünde Hembyze ve Dalthenus’un yaptığı gibi, kralcılar ve İspanyollarla ilişki kurmuşlardı.” *Studia Historica*, s. 36.

215 “Dolayısıyla, Cumhuriyet aristokratları aşağıdan kontrol altında tutulmadı. Bununla birlikte, Devrim’in yukarıdan gelen her türlü sınırlamanın kaybolmasına yol açması da dikkate değerdir, on altıncı yüzyılın birinci yarısında, merkezi yönetim, yerel aristokratları hırslı seçkin kişiler ve kasabalarındaki memnuniyetsiz küçük vatandaşların koalisyonuna karşı desteklemişti. Merkezi yönetim ayrıca naiplerin kendi kasabaları dışında güç icrasına gitmemelerini de sağlamıştı. Öte yandan, Devrimden sonra kent yargıçları tamamıyla bağımsız uygulamaya geçtiler. Hiç kimsenin müdahalesi olmadan, dizginsiz biçimde yönetimde bulundular.” Roorda, *Britain and Netherlands*, II. S. 114 - 115.

216 216 Smit, *Preconditions of Revolution*, s. 52.

Peki, bütün bunlar neden başka yerlerde değil de Hollanda'da oldu? "İkinci" on altıncı yüzyılın içe dönme, güçlü bir devlet yaratmaya çalışma adına, imparatorluk ideallerinin reddedildiği çağ olduğunu söylemiştik. Bununla birlikte, bu dönemin bir kısmında bütün büyük güçlerin müdahale ettiği, genel bir karmaşanın ortaya çıktığı bir alan vardı. Hollanda devrimini yorumlamanın bir şekli, onu baskın yerel grupların, yabancıların siyasi müdahalelerinden kurtulma; İspanya, Fransa ve İngiltere'nin en azından gerçekleştirmeye çalıştığı kendi kendinin kontrolünü sağlama çabası olarak görmektir.

Onu yorumlamanın başka bir yolu da, 1559'dan sonra İspanya, Fransa ve İngiltere birbirlerinin güçlerini dengelediğinden, Hollanda'nın kimliğini ifade etme ve İspanyol boyunduruğunu kırma toplumsal alanını bulduğu şeklindedir. Bu özellikle 1588'de İspanyol donanmasının bozguna uğratılmasından sonra daha doğrudur.²¹⁷ Bu ülkelerden hiçbiri Hollanda'nın bağımsızlığı için çalışıyor değildi. İspanya, sömürgelerinden bir kısmını kaybetmek istemiyordu. Fransa, İspanya'yı zayıflatmak istese de, Fransa'daki dini çatışmalar açısından taşıdığı neticeler dolayısıyla tereddüt ediyordu. İngiltere, Fransa'yı dışlamak istiyordu ama İspanya'yı da olaya müdahil etmek istemiyordu; bu nedenle de sözde İspanyol egemenliği altında Hollanda'nın özerkliğini tercih ediyordu.²¹⁸ Bununla birlikte esas nokta dünya-sistemi içerisindeki bu çatışmanın, İspanyol dünya hâkimiyetinin zayıflamasını, Birleşik Eyaletlerin çıkarlarını en üst düzeye çıkarmalarını mümkün kılmasıydı. 1596'ya gelindiğinde artık İngiltere ve Fransa'yla eşit olarak bir antlaşmaya girebiliyorlardı, oysa kısa bir süre önce İngiltere ve Fransa onları kendi tebaası olarak görüyor ve birbirlerine ikram ediyorlardı. Geyl'in belirttiği gibi: "Bir defa daha Fransa ve İngiltere'nin Hollanda ve Belçika'yla ilgili karşılıklı kıskançlıkları bir fayda sağladı."²¹⁹

Hollanda devriminin önemi, ulusal bir özgürlük modeli oluşturmada değildir. 19. yüzyılın romantik tarih yazıcılığına rağmen, Hollanda örneği, ideolojik akımların kaynağı rolü oynamadı. Esas önemi Avrupa merkezli dünya-ekonomisi üzerindeki etkisinde yatmaktadır. Hollanda devrimi dünya-sistemini uzun düzenleme

217 217Bkz. Geyl, *The Revolt of Netherlands*, s.217 - 219.

218 Fransa'yla ilgili olarak bkz. G. N. Clark. "The Birth of the Dutch Republic." *Proceedings of the British Academy*, 1946, 191. İngiltere hakkında bkz. R. B. Wernham, "English Policy and the Revolt of Netherlands," Bromley and Kossman, ed., *Britain and the Netherlands* (Groningen: Wolters, 1964) I, 30-31.

219 Geyl, *The Revolt of Netherlands*, s. 225.

yılları boyunca, İngiliz ve Fransızlar onu tanımsal olarak güçlendirecek adımlar atmaya hazır olana kadar, bir sistem olarak sürdüren gücü özgür bıraktı.

Amsterdam'ın ve Kuzey Hollanda'daki diğer şehirlerin önceki ekonomik tarihini anımsayalım. Hollandalılar Baltık ticaretinde önemli bir rol oynuyorlardı.²²⁰ Geç ortaçağlarda kendilerine bir yer bulmuşlardı ve on altıncı yüzyılın başlarında Hanseatik şehirlerin yerlerini alıyorlardı. Tüm Baltık ticareti on altıncı yüzyılda yükselen bir eğri üzerindeydi ve 1560'larda ticaretin yaklaşık % 70'ini kontrol edebilecekleri bir noktaya varmışlardı. Devrim dönemi Baltık ticaretinin düzeyinde gerilemelere neden olduysa da, Hollandalılar bu geçici düşüşlerini 1630'a kadar telafi etmişlerdi.²²¹

Devrimin etkisi, sadece Flanders'in ekonomik çöküşünü keskinleştirmekle kalmamış; aynı zamanda birçok Flaman burjuvanın kuzeye göç etmesi nedeniyle kuzeyi personel açısından güçlendirmek

220 "On beşinci yüzyılda Zeeland ve Holland eyaletlerinin balıkçılık ve gemi inşasıyla uğraşan kasabaları yavaşça fakat kararlı biçimde zenginleşti, kıyı ticaretlerini her geçen gün daha da doğuya doğru genişlettiler ve birliğin temel ekonomik gücünün dayandığı Prusya merkezlerinde olduğu gibi Hanse'nin en tehlikeli rakipleri oldular." Carl Brinkmann, "The Hanseatic League: A Survey of Recent Literature," *Journal of Economic and Business History*, II, 4. Aug. 1930, 591.

Aynı zamanda Hollanda İskoçya'nın deniz aşırı ticaretinin büyük bir kısmını, 1560'a doğru tonajın yarısını kazanıyordu. İstatistikler o kadar güçlü değildir: "Herhangi bir olayda farklı ticaret yollarını izleyen gemilerin sayısı ve hatta tonajı İskoçya ile Hollanda ve Belçika arasındaki ticaretin gerçek önemini tam olarak gösteremez, zira kömür ve tuz dışında bu ticarete giren maddeler, İskoçya'nın Norveç ticaretiyle karşılaştırıldığında nispeten yüksek değerdedir." S. G. E. Lythe, *The Economy of Scotland in European Setting, 1550-1625* (Edinburgh: Oliver & Boyd, 1960), 245.

221 "Hollanda'nın Baltık ticaretindeki gemi sayısının analizi, ne İspanya'ya karşı ayaklanmanın ne de yeni uzak ticaret yollarına doğru yayılmanın, 1600 öncesinde ve sonrasında Hollandalıların Baltık ticareti hakimiyetlerinde kalıcı bir gerileme olmadığı sonucuna varmamızı sağlar." Christensen, *Dutch Trade*, s.90.

Oscar Albert Johnsen, Norveçlilerin Hollanda'nın 1572'de İspanya'ya karşı ayaklanmasından İspanya Kralı'nın ülkeleriyle "doğrudan ve düzenli ticari ilişkiler kurmak için yararlandığını" gösterir: "Bununla birlikte 12 Yıl Barış'ının 1621'de sona ermesinden sonra Hollanda donanması Norveçliler'e saldırarak kadar güçlenmişti." Bu korsanlık ve gasplar pratikte "Akdeniz'deki denizciliğimizi bütünüyle tahrip ediyordu." "Les relations commerciales entre la Norvege et l'Espagne dans les temps modernes," *Revue historique*, 55 e annee fasc. 1. sept. - dec. 1930, 78. Johnsen Norveç'i bozanın Hollanda'nın sadece deniz gücü değil aynı zamanda ticari gücü olduğunu kabul eder. Bkz. s. 80.

Pierre Jeannin'in dediği gibi: "Hollanda ticaretinin Hanse üzerindeki üstünlüğünün tam zamanı tartışılabilir, fakat yaklaşık 1600'de zafer tamamı." *Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, s. 193 - 194.

olmuştu. “Hollanda ve Zeeland gelişmişlerse bu kısmen Flanders ve Brabant’ın en yaşamsal güçlerinden besleniyor olmalarındandı.”²²² Bunun yanında, Birleşik Eyaletlerin 1579’da ilan ettiği dini hoşgörü ilkesi, Yahudilerin 1597’de başlayan gelişlerine neden olmuş- tur. “Böyle bir göç, kuzeyin tüccar devletlerinin zenginliğine katkıda bulunacak zenginlikleri ve zekâları getirerek, bir Avrupa gerçeği haline gelmiştir.”²²³

Hollanda içindeki siyasi mücadele yatışmaya başlar başlamaz, Hollandalılar sadece Baltık ticaretinin değil dünya ticaretinin de merkezi olma yolunda ilerlediler.²²⁴ Dahası, yeni ticaret, Hollandalıların “ana ticaret” olarak isimlendirdikleri Baltık ticaretinin önemini azaltmak yerine arttırdı. Doğu Avrupa Hollanda şehirlerini besleyecek tahıl tedarikini ve Hollandalıların balıkçılık ve gemi inşası alanlarındaki ihtiyaçlarını karşılıyordu.²²⁵ Buna karşılık gemi inşası Hollandalıların bir başka yerdeki başarısının da anahtarıydı.²²⁶

222 Geyl, *Revolt of Netherlands*, s. 239.

223 Spooner, *New Cambridge Modern History*, III, s.31. Braudel daha da ileri gider: “1350-1450’nin seküler geri çekilmesi, Yahudi tüccarları İtalya’ya ve onun korunaklı ekonomisine iterken, 1600 - 1650 krizi onlara bu sefer Kuzey Denizi’nde korunak bulur. Protestan dünyası onları, buna karşılık onlar da onları tercih ederek Protestan dünyasını kurtardı. Yine de Werner Sombart’ın belirttiği gibi, Cenova, Amerika, Hindistan ya da Çin’e giden ticaret yolları açısından, Hamburg ya da Amsterdam gibi iyi bir yerdeydi.” *la Méditerranée* II., s.151.

224 “1590 ve 1600 arasındaki kısa dönemde Hollandalılar tamamıyla yeni bir ticaret sistemi geliştirdi. Hâlâ kundakta olmakla birlikte Hollanda sömürge ve Doğu Akdeniz ticaret yolları bir kere tesis edilmişti. Yeni ticaret özellikle de Hindistan ticareti, hem egemen kurumların, büyük tüccarların hem de çağdaş bütün halkın ilgisinin merkezi olmayı hemen başarmıştı.” Christensen, *Dutch Trade*, s. 19.

Violet Barbour, Amsterdam’ın yükseliş hızının çağdaşlarca görüldüğünü öne sürer: “Yabancılar Amsterdam’ın dünya ticaretinde egemenliğe yükselişini, çekememezlikle karışmamış bir hayretle izlediler. Sanki şehir aniden orada bitivermişti.” *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century* (Ann Arbor, Michigan: Ann Arbor Paperbacks, 1963), 17. Bkz. Da Silva, *Revue du Nord*, XLI, s. 143. Hollandalıların üstünlüğünü tam olarak 1597 - 1598 arasına yerleştirir.

225 Christensen, *Dutch Trade*, s.424. Bkz. Barbour: «Şehrin yeni refahının kaynağı, daha önceki mütevazı üstünlüğünden başlayarak, tahıl ve denizcilik gereçleri ticareti ve bu ve diğer ağır maddelerin taşınması, depolanması ve pazarlanması olarak görünmektedir. Şartlar -açlık, savaş ve daha fazla ve daha büyük silahlar gerektiren değişen savaş teknikleri, daha çok, daha büyük ve daha iyi silahlanmış gemileri gerektiren deniz seferleri- Amsterdam’ın arz etmeye hazır olduğu mal ve hizmetlere olan talebi muazzam şekilde arttırdı.” *Capitalism in Amsterdam*, s. 26. Ayrıca Amsterdam’ın 1592’den sonraki deniz sigortacılığı (s. 33 - 35) ve 1609’dan sonraki silah ve mühimmat tedarikçiliği (s.35 - 42) rolünden söz eder.

226 “Amsterdam kereste hammadde pazarı olduğu için Hollanda’da gemi inşası başka yerlerde olduğundan daha ucuzdu. İngilizler büyük ve silahlı ticaret gemilerinden

Bu bir defa daha ekonomik avantajın birikimsel niteliğini göstermektedir. Hollandalılar Baltık ticaretinde bir yer sahibi olduğu için, kereste ticaretinin köprü pazarı haline geldiler. Kereste ticaretinin köprüsü oldukları için de gemi yapımı maliyetlerini düşürdüler ve teknolojik olarak daha büyük yenilikler eklediler. Buna karşılık Baltık ticaretinde daha iyi rekabet etmeye başladılar. Bu yer nedeniyle de, daha büyük bir yayılmanın parasal yönünü karşılayabildiler.²²⁷ Bu temelde Amsterdam Avrupa ekonomisinin üç yönlü merkezi haline geldi: Emtia piyasası, gemicilik merkezi ve sermaye piyasası. “Büyükliğünün hangi yönünün en önemli olduğunu söylemek ya da birini diğer ikisine olan bağımlılıktan ayırmak çok güç hale geldi.”²²⁸ Bu birikimsel avantaj süreci, çoğunlukla ekonomik gelişme-

vazgeçmezken, Hollandalılar yaklaşık 1595’de uçan gemi (*fluyt*) adında yeni bir tür gemi inşa etti. Bu hızlı ve pratik bir gemiydi; uzun, dar ve hızlıydı, ağır yüklerin taşınması için kullanılıyordu. Uçan gemi küçük bir mürettebatla işletilebiliyordu. Düşük navlun diğer denizci ulusların neden Baltık, Norveç ve Rusya’daki Hollanda gemiciliğiyle rekabet edemediğini açıklar.” J.G. Van Dillen, *Britain and the Netherlands*. II. S. 136. Bkz. Violet Barbour, “Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century” Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History* (New York: St Martin’s; 1965), I. 227 - 253.

Hollanda *fluyt*’unun teknik avantajlarıyla ilgili kısa bir tanım için bkz. J. H. Parry, *The Age of Reconnaissance* (New York: Mentor Books, 1963) s. 83. Herbert Heaton Hollanda gemi inşasının üstünlüğünün finansal ve ekonomik mülahazalarla açıklanacağını savunur: “(1) Hammaddeler düşük fiyatlarla nakit para karşılığı çok fazla miktarlarda satın alınıyordu... (2) Gemilerin inşasında tasarım, parçalar ve inşaat metodları açısından belli bir standartlaşma vardı... (3) Gemi inşacısı, yabancı rakibinden çok daha düşük faizle borç para bulabiliyordu.” *Economic History of Europe*, gözden geçirilmiş baskı, (New York: Harper 1948), 275.

- 227 “Tahıl Amsterdam’ın ticaret filosunu işler tutmak için yük temin etti ve navlun ücretlerini ödedi ve böylece daha az hacimli malların ucuz taşınmasını sağladı... 1666 gibi geç bir tarihte Amsterdam borsasında aktif sermayenin dörtte üçünün Baltık ticaretine bağlı olduğu tahmin edilmektedir.” Barbour, *Capitalism in Amsterdam*, s.27.
- 228 Barbour, *Age* s. 18. André-E. Sayous Amsterdam’ın finansal bir merkez olma rolünün avantajını dile getirir. “Öte yandan Amsterdam tekniklerini geliştiriyordu: Deniz risklerini kapitalist gruplar arasına yaymak ve modern formlarda kredi sağlamak daha kolay hale geldi. Tehlikeleri bölüştüren ve oranları sabitleştirmede derecelerini daha kesin biçimde yorumlayabilen birçok kişinin katılımı sayesinde deniz sigortacılığı gelişti.... Kredilere gelince, eğer bu metotlar gelişmediyse en azından ticari mallar için ödünç verilen miktarlar arttı, kredi mektubu sadece ödemelerin bir yerden diğerine transferini sağlamakla kalmadı aynı zamanda tahmini gerçek bir kredi görevi gördü. Yine de pazarın taleplerini izleyen arbitraja hizmet etmedi.» «Le rôle d’Amsterdam dans l’histoire du capitalisme commercial et financier,” *Revue historique*, CLXXXIII, 2, oct - dec, 1938, 263. Bkz. ayrıca s. 276 - 277. Sayous’a göre Amsterdam’ın yükselişindeki temel faktörler gerçekte, “sermayeyi gruplama ve spekülasyonla ilgili yeni formlardı. (s.279)”

nin yayılması evresinde işler ve lider bölge, modası geçmiş donanım ve nispeten sabitleşmiş yüksek işgücü maliyetlerinin getirdiği dezavantajlardan zarar görene dek sürer.

Hollandalıların zenginleşmesinin bir başka nedeni daha vardı. Braudel, İngilizlerin en sonunda yapacağı gibi, neden 1588'den sonra denizleri egemenliği altına almadığı sorusunu sorar. Cevabı, siyasi karışıklara rağmen, Hollandalıların İspanya'yla nispeten kesiksiz devam eden ekonomik bağlarında bulur.²²⁹ İngiltere de İspanya'nın Amerikan hazinesiyle olan aynı bağı kuramaz mıydı? Henüz kuramazdı; İngiltere İspanya için hâlâ bu tür bir ilişkiye izin verilemeyecek derecede bir tehdit arz ediyordu.²³⁰ İspanya da hâlâ İngiltere'ye direnecek kadar güçlüydü. İmparatorluk çökmüş olabilirdi, ancak Avrupa dünya-ekonomisinin kontrolü hâlâ İspanya'nın kolonyal zenginliklerine ulaşmaya bağlıydı. Hollanda, İspanya'ya karşı baskaldırı halinde olsa da, hâlâ onun bir parçasıydı. Ve her halükârda Hollanda, Fransa ve İngiltere'nin aksine siyasi bir tehdit arz etmiyordu.

Hollanda böylece küçük bir ülke olmaktan faydalandı. "Finansal olarak sağlıklı" bir ülke olmaktan da yarar gördü.²³¹ Kendi topraklarını kullanmak isteyen tüccarlara maksimum imkânlar sağladı. Zenginlere yaklaşımı başka devletlerin başlangıç merkantilizmi tarzında değildi.²³² Bu özellikle uzun vadede çok temel bir yaklaşımdı ve tüccarlar ve finansal sınıfın kısa vadeli kârlarını en üst seviyeye

229 "Sadece bir açıklama tutarlıdır. Hollanda, Katolik ülkelere yakınlığı ve İspanya'nın kapılarını zorlamadaki ısrarıyla, İber yarımadasıyla ve onun yokluğunda kendi ticaretini bile besleyemeyecek olan Amerikan hazineleriyle bağlantılı kaldı.... İspanya ve Hollanda a.asında 1609-1621 barışıyla güçlendirilen para ilişkisi, on altıncı yüzyılın ortasında, İspanya'nın talihi gibi bozulur ve çark yine Hollanda'ya karşı dönmeye başlar." Braudel, *La Méditerranée*. I, s. 572 - 573.

Barbour Amsterdam'ın tahıl kontrolüne vurgu yapar: "Amsterdam'ın bir altın ve gümüş pazarı olarak yükselişinin İspanya'yla savaş ticaretine ve bir ölçüde savaş ganimetlerine çok şey borçlu olması mümkündür. Bu nedenle 1595'de ve 1630'a kadar müteakip birkaç yılda İspanyol hükümetinin tahıl ithalatı karşılığında değerli maddeler ithalatına izin vermiş olması mümkündür." *Capitalism in Amsterdam*, s.49. Bir defa daha avantajın biriktiğini görüyoruz: "Fakat Cadiz setinden Hollanda'ya doğrudan gümüş sokulması hikâyenin yalnızca bir kısmıydı. Ayrıca Cadiz'de ulusal paraları dolaylı olarak havale söz konusuydu. Mal alımı hizmetleri için yapılan ödemeler, spekülâtif imkânlar sunmaktaydı ya da sadece güvenlik temini ve serbestlik açısından tercih ediliyordu, (s.50-51)"

230 Bkz. Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 209.

231 Friedrich, *The Age of the Baroque*, s. 8.

232 Jose Larraz (1943) eğer bir Hollanda merkantilizmi olsaydı bunun "liberal bir tür merkantilizm olacağını" söyler. *La epoca del mercantilismo*, s. 186.

çıkarma açısından önemli değildi. Yaklaşım serbest ticaret yaklaşımıydı.²³³ Daha doğrusu bu denizlerde üstünlük sağladığı “ikinci” on altıncı yüzyıldaki yaklaşımıydı. Amsterdam hâlâ ihtiyacı olduğu alan için mücadele ederken, politikaları açısından korumacıydı.²³⁴

Bir bütün olarak Avrupa merkezli dünya-ekonomisi perspektifinden bakıldığında Hollanda, dünya ticareti yayılma döneminin sonuna gelirken, bir tür değerli yaşamsal sıvı haline geldi. Bu sıvı, çeşitli ülkeler iç siyasi ve ekonomik mekanizmalarını yeniden düzenlemeye çalışırken, kendi aygıtının işlemlerini sürdürüyordu. Bununla beraber, Hollanda’nın politikalarının başarısı, ne İngiltere’nin ne de Fransa’nın merkantilist eğilimlerini serbest ticaret kurallarına göre ticaret yapan Hollandalı tüccarların önünü kesecek şekilde, pazara girme noktasına vardırılmamış olmasına bağlıydı.²³⁵ Bunun bir nedeni muhtemelen, Hollandalıların İspanyollarla süren bağlantıları nedeniyle para piyasasının nispi kontrolünü hâlâ ellerinde bulundurmalarından dolayı, hâlâ çok güçlü olmalarıydı.²³⁶

233 “Hollandalılar her yerde mümkün olan en geniş serbest ticarettten yanaydı; İngilizler oldukça sınırlı bu ticareti tercih ediyorlardı, bu özellikle İngiltere ve kolonileri, fakat aynı zamanda dış ülkelerle İngiltere arasındaki ticareti kapsıyordu.” Robert Reynolds, *Europe Emerges* (Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1967), 442.

Bkz. ayrıca Barbour: “On yedinci yüzyılda, başka yerde nadir bulunan para madenlerini ihraç etme serbestliği, Amsterdam’daki kambiyo oranlarını dengeledi ve kırılması ve satışı şehirde canlı bir ticaret haline gelen kambiyo senetlerinin herkesçe kabul edilen bir kredi aracı olarak dolaşımını teşvik etti.” *Capitalism in Amsterdam*, s. 53.

234 “Amsterdam’ın Batı Avrupa’nın emtia borsası işlevinin temel şartlarından birisi, on beşinci yüzyılın ikinci yarısında, denizcilik politikasında izlenen korumacı çizgi tarafından sağlanmıştır. Buna uygun olarak, Baltık’dan gelen ve Amsterdam vatandaşı olan bütün gemi sahipleri şehre uğramak zorundaydı. Aynı şey bir kaptanla ortak bir gemi işleten Amsterdam vatandaşları için de geçerliydi. Henüz oluşum halindeki bir denizcilik yasası olan bu kural Lübeck’i ve Baltık’tan Flanders’e, özellikle de Bruges’e uzanan doğrudan trafiği hedef alıyordu.” Glmann, *Fontana Economic History of Europe*, II. s. 35.

235 “Büyük alımlar, liberal kredi ve ucuz ulaşım Amsterdam fiyatlarını menşe yerlerde hâkim olan fiyatlarla bir düzeyde tuttu. 1606’da Avam Kamarası üyelerinden birisi Hollandalıların Hollanda’da giyilen İngiliz kumaşını satabildiklerini ve oradan İngiliz şirketlerinden daha ucuz biçimde yeniden ihraç edebildiklerini savunuyordu.” Barbour, *Capitalism in Amsterdam*, s. 95.

236 Hollandalıların yabancı yatırımları ve gücüyle ilgili olarak bkz. örneğin Barbour: “On yedinci yüzyılda alım için kredi ya da kısa vadeli avans arayan yabancı mallar çoğunlukla Amsterdam’daki özel sermayeye yöneliyordu... Baltık’taki üstünlük için kuzey krallıkları arasında yapılan birbiri ardına gelen savaşlarda, Hollanda sermayesi aynen Hollanda gemiciliği gibi her iki tarafta savaşmıştır... İngiltere ve Fransa kendi orta sınıflarının ticari ve endüstriyel yetenekleri daha güçlü ve rekabetçi olduğu ve kendi mallarına kuvvetli bir destek bulduğu için yabancı

Amsterdam Sevilla'nın yerine geçtiyse, Kuzey Hollanda "ikinci" on altıncı yüzyılda Avrupa dünya-ekonomisinin ticari ve mali merkezi haline geldiyse, özellikle bu zamanda ticari ve parasal rollerini azaltmaktan çok arttıran Venedik ve Cenova gibi Kuzey İtalya şehir devletlerine ne olduğunu nasıl tanımlayabiliriz? Tüm söyleyebileceğimiz bu genişlemenin kısa ömürlü olduğu ve bir çöküş sürecini gösteriş altında sakladığıydı; "ikinci" on altıncı yüzyılın sonunda bu bölgeler Avrupa dünya-ekonomisinin yarı-periferisi haline indirgendi.

Amsterdam'ın ileriye yönelik gerçek hamlesi 1590 yılına kadar gerçekleşmedi. 1557 ve 1590 krizleri arasında, Hollanda devrimi oldu. Hollanda'nın dünya ticaretindeki rolü o dönemde kaçınılmaz olarak daha küçüktü. Sonuçta, Cenova önceden Antwerp ve bankacılıkta Fuggerler tarafından oynanan kimi rolleri üzerine aldı.²³⁷ Gariptir ki, Antwerp'in çöküşüyle, Amerika'dan gelen altın ve gümüşten mahrum kalacak olması nedeniyle kaybedecek çok şeyi bulunan İngiltere²³⁸ kısa soluklu askeri hareketlerle altın gemilerini yağma-

kapitalizme Kuzey ülkelerinden daha az bakir topraklar sunmuştur. Fakat Hollanda sermayesi her iki ülkede de iş başındaydı." Age s. 105, 111. 119. Bkz. Braudel yukarıda 229. dipnot.

- 237 "Cenevizli bankerlerin 1557'den 1627'e kadar süren çağı, büyük kapitalizmin saatine göre, Fuggerlerin kısa ve Amsterdam'ın karışık kapitalizmleri arasına denk gelmektedir... Cenevizliler'in talihinin 1557'de sihirli bir değneğin sallanmasıyla İspanyol Devleti'nin garip iflasının ertesinde birden ortaya çıkmadığı gibi, 1627'de, beşinci ya da altıncı İspanyol iflası zamanında bir gecede yok olmadığı da açıktır. Cenova uzun bir süre uluslararası finansın eksenlerinden biri olarak kalmıştır." Braudel, *La Méditerranée*, I. S. 454 - 455.

Bkz. ayrıca Elliott: "Cenevizli bankerler V. Charles'in kreditörleri olarak Fuggerlerle beraber hareket etmişler ve 1557 kraliyet iflasından sonra Fuggerler'in etkisi azaldığı zaman Cenevizlilerinki artmıştı." *Europe Divided*, s. 59 - 60.

Ve Spooner: "Yaklaşık 1570'den sonra Cenevizliler'in devri başlamıştı. Finansal egemenlikleri, Alman madenlerinin zenginliği, 1530'dan sonra kayb olduğu zaman koşuydu Fuggerler'den devralmışlardı." *New Cambridge Modern History*, III, s. 27.

Venedik de bu zamanda anahtar bir finansal rol oynamıştır: "Venedik on altıncı yüzyılın uzun ekonomik genişleme sürecinde uluslararası kambyo senetleri dolaşımında bir aktarma noktası olmuştu... Venedik 1587'den itibaren *Banco delta Piazza di Rialto* adıyla bir mevduat bankasına sahipti. Senato 1593 kararnamesiyle kambyo senetlerini onun ana defterine işlenmesini şart koştu. Sonuçta, uluslararası ticari işlemlerdeki büyük bir araç bu şekilde yaratılmış oldu. Gerçekten, Cumhuriyetin iki para sistemi vardı: [*moneta corrente*] ve [*moneta di banco*]" Frank C. Spooner, "Venice and the Levant: An Aspect of Monetary History (1610- 1614)," *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi Moderno e Contemporaneo* (Milano: Dott. A. Giuffrè. Ed., 1962) 646 - 647.

- 238 "II. Philip ve Elizabeth arasında, kraliçe ve İngiliz tüccarlara izin verildiği süreç, Antwerp borsasındaki kredileri yoluyla Amerikan altın madenlerine yatırım yap-

lamaya girişti, bu da İspanyolların altını Cenova üzerinden nakletmesine sebep oldu.²³⁹ Bu nedenle Cenova'nın gücü kısmen Hollanda'daki kargaşadan, kısmen kendini tamamıyla ekonomik amaçlara adanmış olmasından²⁴⁰ kısmen İspanyol monarşisi ve ticaret sistemiyle kurdugu, kökenlerinden daha önce söz ettiğimiz, sürekli yalan ilişkiden geliyordu²⁴¹

Venedik'e gelince, "birinci" on altıncı yüzyıl (Türklerin İstanbul ve Mısır'ı ele geçirmesi ve Portekizlilerin Doguya giden yeni deniz yolları bulması nedeniyle) Akdeniz ticaretinin çöküşüne tanıklık ederken, "ikinci" on altıncı yüzyıl özellikle Doğu Akdeniz'de ticaretin büyük bir diriliş yaşadığına şahit olmuştur.²⁴² Bu diriliş daha

mak üzere bir anlaşma (*pactole*) politikası mümkündü. Bununla birlikte özellikle bu düzen, bu denge 1566 kriziyle ve Alva Dükünün 1567'de Hollanda'ya ayak basmasıyla bozuldu... Muazzam Atlantik bölgesinde her şey o zamandan itibaren değişti." Braudel, *La Méditerranée*, I. s. 438.

- 239 "Antwerp finansal alandaki merkezi konumunu, İngiliz kraliçesi Elizabeth Plymouth limanına sığınan bir İspanyol donanmasındaki gemilerde bulunan bir hazineye el koyduğu 1568'den itibaren kaybetmeye başladı... İngiliz kanalı artık güvenli değildi; bu nedenle Cenevizli bankerler değerli madenleri Cenova ve Besançon panayırıları üzerinden geçirerek güzergâhlarını değiştirdiler. Böylece, sonraki kasaba 16. yüzyılın sonuna doğru Batı Avrupa'da önde gelen bir bankacılık merkezi ve Yeni Dünyadan akıma devam eden gümüşün dağıtım merkezi haline geldi.

Bu nedenle, bankacılık noktasında Antwerp'in mirasından yararlanan Amsterdam değildi... Amsterdam 1640'a kadar dünya değerli madenler merkezi haline gelmedi." Raymond de Roover, «Anvers comme marché monétaire au XVI e siècle», *Revue Belge de philologie et d'histoire*, XXXI, 4, 1953, 1044 - 1045. Bkz. Braudel: "1580'den itibaren, beyaz madenin gerçek dağıtım merkezi, İspanya'nın kendisi kadar ve ondan daha fazla, İtalya'nın büyük şehirleri oldu. Bu rolden büyük çıkarlar sağladılar. İspanya'nın bol gümüş" paralarının bir kısmını Doğu Akdeniz'e ihraç etmek hem kolay hem de kârlı bir işti." *La Méditerranée*, I. s. 450 - 451.

- 240 "Cenova'nın ticari olmayan bir unsurun müdahalesinden istisnai biçimde bağımsız bir para piyasası olduğu iyi bilinen gerçeği üzerinde durmak gereksizdir. Orada hiçbir zaman finansal faaliyetler üzerindeörneğin kilise baskısı hissedilmemiştir." Carlo M. Cipolla, *Economia internazionale*, V, s. 256.

- 241 Lonehay İtalyan bankerlerin İspanyol krallığına koymuş oldukları reel faiz oranının %16 - 20 olduğunu gösterir. Bkz. *Academic Royale de Belgique*. S. 950 - 951. H. G. Koenigsberger şöyle der: "Cenova, diğer herhangi bir devletten çok daha fazla olarak, servetlerini İspanyol monarşisine yatırmıştı. Peru gümüşünü Sevilla'ya gönderdiği sürece Cenova plütokrasisi geliştirdi." "Western Europe and the Power of Spain *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610* (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1968) 257.

- 242 "Birkaç farklı gücün yakınsamasına bağlı olarak, on altıncı yüzyılın ortalarına doğru Doğu Akdeniz pazarları tamamıyla doğu mallarıyla donanmıştı ve Venedik önceki ticari zenginliğini yeniden elde etti. Fakat yüzyılın yarısındaki bunalım çok şiddetli

1540 yılında başlamıştı ve kısmen Portekizlilerin Hint okyanusu ticaretini kontrol edememesine,²⁴³ kısmen Venedik'in Portekiz'e karşı bazı rekabet avantajlarına²⁴⁴ ve kısmen Portekizlilerin Avrupa'daki za-yıflıklarına²⁴⁵ ve Hollanda'daki İspanyol krizine bağlıydı.²⁴⁶

Fakat kuzey İtalyan dirilişi sürekli olamadı. Ne tarımsal ne de endüstriyel temeli, kuzey Hollanda ve (daha ziyade) İngiltere'nin aksine sağlam değildi; sonuçta on yedinci yüzyılda İtalya'nın çöküşünden söz ediyoruz.

oldu." Vitorino Magalhães-Godinho, «Le repli venitien et égyptien et la route du Cap, 1496 - 1533» *Eventail de l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre*, Vol. II (Paris: Lib. Armand Colin, 1953), 300. Bkz. Frederic C. Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Its Revival in the sixteenth Century", *Venice and History*, (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966), 581-590. Ayrıca bkz. "Venetian Shipping During the Commercial Revolution", *Venice and History*, 13-24; bkz. ayrıca E. E. Rich, *New Cambridge Modern History*, I, özellikle s. 447.

243 "Arap araçlara sahip Akdeniz ticareti, yüksek fiyatlar önererek kaliteli malları kendisine ayırabiliyordu. Portekizliler Asya'daki alış fiyatlarını aşırı düşük tutarak burada belki de aşırıya kaçıyordu... Akdeniz'in Doğu ticareti araçlara olan ilgisinden hiçbir şey kaybetmedi, bu ancak kuvvet kullanarak durdurulabilirdi, bu da menşee noktalarını görmezden gelmek anlamına geliyordu. Portekizliler birkaç seferde bunu başarmıştı. ... Fakat denetimlerinin sıklığı ancak sınırlı bir süre devam etti, sonra kendiliğinden gevşedi." Braudel, *La Mediterranee*, s. 459 - 496.

244 "16. yüzyılın başında Akdeniz İspanyol ticareti, Portekizlilerin ümit Burnu üzerinden Hindistan'la yeni bir doğrudan ticaret yolu açması sonucu ciddi bir kriz yaşadı... Ancak Portekiz tekeli kısa ömürlü oldu. Denizde korkunç olmakla beraber Portekizlilerin çok geniş bir alana yayılmış üslerden hareket ederek Avrupalı müşterileri olduğu gibi Mısır'ı ve Türk İmparatorluğu'nu da besleyen, serpilmekte olan bütün bir ticareti sürekli olarak baskı altında tutmaları imkânsızdı... Hint Okyanusu İspanyol ticareti kısa sürede eski kanallarına geri döndü; bununla Venedik gemilerindeki Akdeniz ticareti de dirildi. Fiyat ve kalite rekabetinde avantaj ne şekilde olursa olsun tamamen Portekizlilerde değildi. Ümit Burnu yolunun masrafları ve riskleri büyüktü ve artma eğilimindeydi; Portekizlilerin dışarıya yönelik karlı bir nakliye yapabilecek hiçbir mamulü yoktu. Baharatı altın ve gümüşle satın alıyorlardı ve eve dönüş yolculuğundaki ticaret, dışarı gidişin masraflarını da karşılamak zorundaydı... Baharatın kalitesinde de farklılıklar olabiliyordu. Portekiz baharatı kısa sürede bozulmaya ve kalitesini kaybetmeye eğilimliydi." *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 164 - 165.

245 Portekiz kraliyet fabrikasının kalıcı bir kurum sıfatının bitmesinin etkisiyle ilgili olarak bkz. S. T. Bindoff. "Bu adımın nedenleri ve doğrudan sonuçları ne olursa olsun bir çağın kapanışını sembolize ediyordu." *New Cambridge Modern History*, II, s. 68.

246 Bkz. J. B. Harrison "Colonial Development and International Rivalries Outside Europe, II: Asia and Africa." *New Cambridge Modern History*, III. R. B. Wernham, ed., *The Counter Reformation and the Price Revolution, 1559 - 1610*. (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1968) 533-534.

On altıncı yüzyıldaki nüfus artışı göz önüne alındığında, özellikle 1580-1620 döneminde, artan tarımsal temelin zayıflığı çok yönlüydü.²⁴⁷ Toprak şartlarının nispi zorlugundan daha önce söz etmiştik. “Birinci” on altıncı yüzyılda ticaretten gelen kârlar azaldıkça, yatırımların tarım alanına özellikle buğday üretimine kaydığı doğrudur.²⁴⁸ Bu özellikle şehir ticaretine karışmalarına izin verilmeyen manastır tarikatları için geçerliydi. Bu akım özellikle Venedik civarındaki topraklarda²⁴⁹ 1570 ve 1630 yılları arasında güçlendi; yerel yatırımcılar tarımsal fiyatların artışına ve endüstriyel kârlardaki düşüşe bu şekilde yanıt vermişlerdi.

Bununla beraber, artan üretime rağmen açlık sorunu söz konusuydu. Bunun bir açıklaması, toplumsal sistemin görüş açısından, tesadüfi ve dışsal bir faktörde yatar: On altıncı yüzyılın son birkaç on yılında yağmurların ve soğugun aniden artması ve sonuçta bataklıkların ve dolayısıyla sıtmanın yaygınlaşması.²⁵⁰ İkincisi özellikle önemliydi, zira İtalya zaten iç kolonileşme sürecinde toprakların iş-

247 Örneğin Carlo M. Cipolla 1580 ve 1610 - 1620 arasında Milan’da “yoğun bir nüfus artışı olduğunu” belirtir. *Mouvements monétaires dans l’Etat de Milan (1580 - 1700)* (Paris: Lib. Armond Collin, 1952), 31. 1619 -1620 aşağı dönüş noktası olmak üzere Floransa için de benzer bir artış olduğu kaydedilmektedir: Ruggiero Romano, “A Florence au XVI e siècle: industries textiles et conjuncture”, *Annales E.S.C.*, VII. 7. oct. dec. 1952, 508 - 512.

248 “Buğday tek başına (16. yüzyıldaki bütün diğer ekonomik faaliyetler üzerinde) tarımsal üretimin üstünlüğünü kurdu. Buğday tarımsal gelirin sadece bir kısmını temsil etmekle birlikte tarım Akdeniz’in temel endüstrisini oluşturmaktadır.” Braudel, *La Méditerranée*, I. s. 385.

249 “Bu değişikliğin temel nedeni Venedikliler’in topraktan elde etmeyi umdukları kazançtı... Buna erken bir teşvik unsuru 15. yüzyılda büyük manastırların toprak ıslahı yoluyla elde ettikleri büyük kazançların örneğiydi...

Tarımsal faaliyetlere geçiş döneminin 1570 ila 1630 arasında olduğu görülüyordu. Bu dönemde Venedik mülkiyeti muhtemelen %35 arttı.” Brian Puller ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (London: Methuen, 1968) 194-195 içinde, S. S Woolf, “Venice and the Terra Ferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities.” Bkz. Bouwsma: “Her bakımından, İtalya’da kilisenin sahip olduğu topraklar Karşı-Reformasyon döneminde genişliyordu. Özel şartlar bu eğilimi Venedik toprakları üzerinde başka yerde olduğundan daha ileri taşımıştı. Kilise cemiyetleri dönemin büyük ıslah projelerine sahip oldukları özel sermaye birikimleriyle coşkulu biçimde katılmıştı.” *Venice and the Defenses*, s. 343.

250 Braudel yağmurlar ve resesyon ilişkisiyle ilgili anlatımını şu yorumla sonuçlandırır: “Bitiş yıllarında yüzyıl egemen olan toplumsal açlık dramının bütününün belki de gerçek kaynağı muhtemelen bu kararsız hava koşullarıdır. Bu hipotezi, bütün ihtiyacımızı takınarak ileri sürüyoruz, ne var ki bu ifade edilmeliydi.” *La Méditerranée*, I, s. 248.

lenmesinin yaygınlaşması sonucu olarak bu hastalıktan kötü biçimde etkileniyordu.²⁵¹ Yine de altına ve gümüşe sahip bir bölgenin buğday ithal edebileceği düşünülebilir. Bu başka yerlerde açlığın etkilerini yaymaya yetecek kadar gerçekleşmiş görünmektedir;²⁵² ancak bu endüstriyel üretim için tarımsal bir temel oluşturacak derecede değildi. Neden değildi? (Manastırlar gibi) yeni büyük tarımsal üreticilerin, artan tahıl ithalatına siyasi desteklerini vermediği düşünülebilir.²⁵³ Tabii ki maliyet faktörü de söz konusuydu. Baltık tahılı uzaktı, Mısır ve Suriye tahılı da çoğu zaman bulunmuyordu, bunun nedeni ya onların da yeterli üretim yapamamaları ya da Türklerle savaş halinde olmalarıydı.²⁵⁴

251 “On altıncı yüzyılda sıtına belasının nüksetmesi izleniminden hiçbir yerde kurtulamazsınız. Bunun nedeni, belki de insanoglunun eski düşmanı olan bataklıkların ıslahıyla uğraşmasıydı. 16. yüzyılın bütünü ve hatta 15. yüzyıl fazladan toprak arayışıydı. Onu nemli, gevşek topraklı ovalardan başka nerede bulabilirdi? Fakat hiçbir şey zararlılarla sarılı toprağın karıştırılmasından daha tehlikeli değildi... 16. yüzyılda Akdeniz’in her yerinde devam eden iç kolonizasyon yüksek bir bedel içeriyordu... Bu özellikle İtalya’da yüksekti. Eğer bu sonraki büyük hareketin dışında kalarak uzaktaki toprakların fethi şansını kaçırdıysa, bunun nedeni, kendi evinde sel basmış düzlüklerden dağların tepelerine kadar, elinden geldiği kadar geniş bir alanı fethetmeyle uğraşması değil midir?” Braudel, *La Méditerranée*, I. 59. Bkz. P.J. Ione? “Per la storia agraria Italiana nel medio evo: lineamenti e problemi” *Rivista storica italiana*, LXXVI, 2, giugno 1964, 307-308.

252 “Amerika’dan gelen değerli madenler büyük tahıl alımları iç ödeme imkânı yaratmasaydı Akdeniz bölgesindeki yiyecek durumu her şekilde çok daha ciddi olacaktı. Bu nedenle iklim dalgalanmaları, değerli madenlerin gelişinin etkilerinin tüm Avrupa’ya yayılmasını sağlayan faktörlerden biri haline geldi. On beşinci yüzyılın ortasından beri devam eden ticaretin ve gemiciliğin yayılması, kötü hasatların etkilerini de azaltmış olmalıdır. Bununla birlikte iklim değişiklikleri, Akdeniz ülkelerini Atlantik ve kuzey denizlerinin yükselen uluslarıyla ilişkileri içerisinde zayıflatacak etkilerde bulundu.” Utterström, *Scandinavian Economic History Review*, III, s. 44.

253 “Akdeniz, 1591 yiyecek krizinden sonra olduğu gibi önce de temelde kendi tarımından elde ettiği ürünle geçiniyordu. Amsterdam örneğinde, Hollanda ve Belçika’da gelişenlerle ya da daha geniş kapsamlı olarak fakat çok daha sonra, serbest ticaretin olduğu İngiltere’de olacaklarla kıyaslanabilecek hiçbir şey olmaz. Kentsel evrenler başka hiç kimseye onlara erzak temini görevini devretmez.” Braudel, *la Méditerranée*, I. s. 387.

Bununla birlikte tahıl ithalatı arttı. Leghorn’un genişlemesinde buğdayın oynadığı role işaret eden gerçekte Romano’yla birlikte Braudel’di: “Leghorn’un yükselişi bir buğday limanı olarak oynadığı rolün artmasıyla bağlantılı değil midir? 1591’in büyük kıtlığı ve kuzeyden buğday akınının en önemli dönüm noktası olduğuna inanıyoruz.” Fernand Braudel ve Ruggiero Romano, *Navires et marchandises à l’entrée de Port de Livourne (1547 - 1611)*, (Paris Lib. Armand Colin, 1951), 22.

254 Doğu Akdeniz’in bir tahıl kaynağı olarak bağlantısının kesilmesinin ne kadar önemli olduğu J. H. Parry’nin on beşinci yüzyıldaki durumu tanımında gösterilmektedir: “Daha kalabalık ve daha az üretken olan Batı’da durum daha güçlü. Floransa, Ceno-

Bunun yanı sıra, tahıl ithalatı mümkün olan en kötü şartlar dâhilinde ve ticari rakipleri olan Hollandalılar aracılığıyla yapılıyordu. Zira Amsterdam, Baltık stoklarının kontrolünü elinde tutuyor ve onları istediği zaman azar azar dağıtabiliyordu.²⁵⁵ Hollanda'nın İtalya üzerindeki bu konjonktür avantajı, daha sonra dünya-ekonomisinin oluşturduğu bağlar nedeniyle, daha sürekli bir şeye dönüştürülebiliyordu. Spooner'ın belirttiği gibi, yeni gelişmiş kredi teknikleri -kambiyo senetlerinin ciro edilmesi, *patto di ricorsa* (bir tür kısa vadeli kredi) ve kamu bankaları- tam da bu zamanda ortaya çıkıyordu. Bu kredi sistemi uluslararasıydı ve Kuzey İtalya düşüşe başlarken bu etkinliklerin merkezi hemen değişti.²⁵⁶ Zira tüccar finansörler başka

va, Venedik, Ragusa, Napoli ve İspanya'nın doğu kıyısındaki şehirler -bu sonuncular çoğunlukla şarap, yağ veya yün üreten kırsal bölgede kurulmuştu- tamamıyla deniz yoluyla tahıl ithalatçısıydı. Çünkü kendi üretimleri yetersizdi ya da istikrarsızdı, aynı zamanda karadan yerel ulaşım da masraflıydı. En önemli batılı kaynaklar Apulia ve Sicilya idi; her ikisi de siyasi olarak düzenli ithalatçılar olan Aragon hükümdarlarıncaya kontrol ediliyordu; fakat batı Akdeniz tahıl açısından nadiren kendine yetebiliyordu ve ithalatçı şehirler de Doğu Akdeniz'in ucuz ve bol tahılına sürekli başvuyordu. Özellikle Venedik doğunun tahılına bağımlıydı, Ege'deki kolonileri faydalı birer tedarikçi, ayrıca cumhuriyet Mısır'dan düzenli olarak tahıl ithal ediyordu. Bu nedenle Akdeniz'de uzmanlaşmış, karmaşık ve zorunlu olarak esnek bir deniz taşımalı tahıl ticareti vardı. Venedik, Cenova, Ragusa gemileri büyüktü, hacimli yüklerini taşımak için tasarlanmıştı ve genellikle başka hiçbir şey taşımıyordu." *The Age of Reconnaissance*, s. 53.

- 255 "Akdeniz'de koşullar farklıydı: Cezayirli korsan gemilerinden gelen sürekli tehdit tehlikesi nedeniyle bu bölgede büyük ve silahlı gemiler vazgeçilmezdi... Bununla birlikte Amsterdam Büyük tahıl stokları sayesinde Akdeniz ticaretinin bir kısmını ele geçirmeyi başardı. On altıncı yüzyılın sonları ve on yedinci yüzyılın ilk yarısında, İtalya ve İspanya'da tahıl açığı dönemleri olmuştu, oysa Amsterdam ambarları Polonya ve Doğu Prusya çavdar ve buğdayıyla doluydu, böylece Hollandalı tüccarlar büyük kârlar elde edebiliyordu." Van Dillen, *Britain and Netherlands*, II. S. 136. Bkz. Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s. 158- 159. Parry Akdeniz'deki tahıl açığının nedeni için bir açıklamada daha bulunur: "1570'lerin Türk-İspanyol düşmanlığı ve Venedik'in İspanya'yla ortaklığı da normal tahıl ticaretinin yerini kaydırmıştır. Bu aynı zamanda erzak ikmali yapan donanmalar, ordular ve garnizonlar gerektiriyordu, [s. 159]"

- 256 "Bir başka açıdan, kredinin derecesi ticaret ağıyla, bütün Avrupa'daki limanlar, pazarlar ve panayırırlardaki tüccar birlikleriyle yakından ilişkiliydi. Cenova'nın tüccar finansörlerinin faaliyetleri çarpıcı bir örnekti. Avrupa'nın geleneksel odağı olan İtalya'da tesis edilmiş ve İspanya'nın büyük Atlantik macerasına kıta üzerindeki bütün araçlarıyla iştirak etmiş olarak uluslararası ekonomideki vurgu değişikliğinin Avrupa ve Atlantik'in güneyinden kuzeyine gerçekleştirildiği kanallardı. Böylece Hollanda'nın olağanüstü başarısının yolunu açtı." Spooner, *New Cambridge Modern History*, III. s. 31.

yerde olduğu gibi Cenova'da da, coğrafi bağılıklarla ilgili kaygılardan uzak olarak kendilerini kurtardılar.

Ya sanayi? Kuzey İtalya özellikle Venedik'teki yeni yaşam tarzıyla içice geçmiş bir sanayi merkezi değil miydi? J. H. Elliott 1560 ve 1600 arasındaki yeni yatırımlardan ve görkemli bir zenginlik devrinden söz eder.²⁵⁷ Ancak bu zenginlik uzun sürmemiştir. Kuzey İtalya 1600'de Avrupa'daki en gelişmiş sanayi merkezlerinden biriyken 1670'e kadar yoksul tarımsal bir bölge haline geldi. Zenginliğin aldatıcı olduğundan söz etmiştik. Domenico Sella Venedik'in on altıncı yüzyıl sonlarındaki ekonomik refahından "üzerine oturduğu temelin geçmişte olduğundan daha dar olduğu ve buna göre ekonomisinin daha zayıf hale geldiği gerçeğini saklayamayacağından" söz eder.²⁵⁸ Burada iki düşünce söz konusudur. Birisi kendi tekstil endüstrilerini geliştirdikleri için İngiltere ve Fransa'nın müşteri olarak kaybidir. Bu nedenle pazar artık şu ya da bu şekilde Kuzey İtalya ve Almanya'yla sınırlıydı. İkinci olarak, deniz ulaşımı artık daha çok Venedikli olmayan gemilerin elindeydi. Carlo Cipolla'nın dediği gibi "ülkenin tüm ekonomik yapısı, dışarıya sunabildiği mamul malların ve hizmetlerin yüksek oranlarda satılmasına çok bağlı hale gelmişti."²⁵⁹

Mamul malların satışına çok bağımlı hale gelmek ne demektir? Her şeyden önce, dünya ekonomisinin merkez bölgelerinin başarısının sırrı, mamul mallarını periferinin hammadesiyle değiş tokuş

257 "Avrupa'nın diğer bölgeleri dikkatlerinin ve kaynaklarının büyük kısmını deniz ticaretine yönelttiği bir sırada Venedik tamamiyle aksi yönde hareket etti. Venedik filosu 1560'dan sonraki yıllarda gerilemeye başladı... Fakat denizdeki bu geri çekiliş, Venedik sermayesinin gemicilikten anakaraya taşınmasıyla çakıştı. Burada ticaret için değil, toprak elde edilmesi ve Avrupa savaşlarından her ikisi de zarar gören Kuzey İtalya ve Hollanda tekstil endüstrileriyle başarılı biçimde rekabet edilebilen büyük ölçekli bir tekstil endüstrisi kurmak için kullanılıyordu. Bu politika, en azından kısa vadede, büyük ödülleri sonuç verdi. Yüzyılın geri kalan kısmında, Venedik sanki geçmişin görkemli günlerine mucizevi bir şekilde geri dönmüş gibi görünmesini sağlayan bolluk içinde yüzdü." Elliott, *Europe Divided*, s. 58-59.

258 Domenico Sella, "Crisis and Transformation in Venetian Trade," Brian Pullan ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, (London: Methuen, 1968), 90.

259 Carlo M. Cipolla, "The Decline of Italy: The Case of a Fully Matured Economy," *Economic History Review*, V, 2, 1952, 180 - 181. Bu sadece Venedik değil Milano için de geçerlidir. Bkz. Cipolla, *Mouvements monétaires*, s.33-34. Venedik'in bu gerileyişinin ayrıntıları 1620-1720 dönemini kapsayan sempozyumda takdir edilecek biçimde anlatılır. *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII. Atti del Convergnò* (27 giugno-2 luglio 1957) (Venezia - Roma: Istituto per la Collaborazione Culturale, 1961)

etmesindeydi. Fakat bu basit tablo iki faktörü dikkate almamaktadır: Hammadde ithalatının fiyatlarını (daha önce Kuzey İtalya'dan çok Hollanda için daha mümkün olduğunu tartıştığımız gibi) siyasi-ekonomik olarak düşük tutma imkânı ve merkez ülkelerin pazarlarında diğer merkez ülkelerin mamul mallarıyla rekabet edebilme yeteneği.

Buradaki hikâye oldukça basitti. Hollandalılar İngiltere'de İngilizlerden daha ucuz mal satarken, İtalyan malları muhtemelen daha pahalı hale geliyor²⁶⁰ ve bu da onları tercih edilmez duruma düşürüyordu.²⁶¹ İtalyan loncaları işgücü maliyetlerini yüksek tutuyordu. Devlet vergileri nispeten yüksekti, İtalyanlar kaliteli mallar üretiyordu. Diğerleri ise daha az kaliteli ve daha renkli -daha az dayanıklı, ikinci kalite fakat daha ucuz- kumaşlarla geliyordu. Modern endüstriyel başarının sırrı kendisini çok erken açığa çıkarıyordu. Otuz Yıl Savaşları da Alman pazarına zarar verdiğinde, felâket geliyorum

260 E. J. Hobsbawm İtalyanların aşırı fiyat talepleriyle ilgili bir tezin geçerliliği konusunda çekincelere sahiptir. Bkz. "The Crisis of the Seventeenth Century," Trevor Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560 -1660* (London: Routledge & Kegan Paul, 1965), 19. Ancak, Barry Supple Cipolla'nın hipotezini teyid eden bazı kanıtlar sunmaktadır. Bkz. *Commercial Crisis and Change in England, 1600-1642* (London and New York: Cambridge University Press, 1959), 159-160. Bkz. ayrıca Ruggiero Romano'nun Venedik gemi yapıcılığının özellikle 1570'den sonra gerilemesiyle ilgili tartışması: "(İnşaat kredileri politikası) Venedik tersaneleri tarafından talep edilen ve başka yerlerle, özellikle de Kuzey Avrupa'dakilerle karşılaştırıldığında yüksek olan fiyatları dengeleyemedi." "La marine marchande vénitienne au XVI e siècle," M. M. Mollat ve diğerleri, ed., *les sources de l'histoire maritime en Europe, du Moyen Age au XVIII e siècle*, Actes du IVe Colloque International d'Histoire Maritime (Paris: S.E.V.P.E.N, 1962), 46.

261 "Kuzey kumaşı başarısını iki faktöre borçluydu. Daha ucuzdu ve kalitesi, belki de Venedik ürünlerinininkinden daha az tahmin edilebilir şekilde, yeni moda eğilimlerine daha çok hitap ediyordu." Sella, *Annales E.S.C.*, XII, s.39.

On altıncı yüzyılda kaliteli işin daha az değil *daha çok* sanayileşmiş iş anlamına geldiği unutulmamalıdır. Fabrika işinin halk kitleleri için üretimle olduğu kadar seri üretimle de özdeşleştiği ve zanaatkarlığın ihtisaslaşmış bir pazar, bir tür ince el sanatçılığına dönüştüğü bir dönemde, sanayi çağından önce bunun tersinin geçerli olduğunu fark edebilmek için hayal gücümüzü zorlamamız gerekmektedir. O zaman, fabrikalar yani doğrudan denetim altında bir yerde beraberce işbirliği yapan işçi toplulukları, bazı lüks kalemlerde olduğu gibi kalitenin esas olduğu, hassaslığa güvenlik nedenleriyle çok önem verildiği ya da geniş ölçüde bir kontrol gerektiren bir problemin olduğu durumlarda kullanılıyordu. Benzer bir durum örneğin Senato'nun "kadırğa ve gemilerimizin ve benzer şekilde gemicilerimizin ve sermayemizin güvenliğinden endişe duyduğu on altıncı yüzyıl Venedik'inde halat üretimi için söz konusuydu. Senato böyle bir girişim için özel ellere güvenmiyordu. Senato'nun ifadesi Frederic Lane tarafından zikredilmiştir. Bkz. "The Rope factory and Hemp in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Venice and History*, (Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966), 270.

dedi: Tekstilde üretim düşüşü, sermayenin yatırımdan kaçması, endüstrinin loncaların işgücü maliyetlerinden ve vergi tahsildarlarından kurtulmak için kırsal alanlara taşınması. Endüstriler rekabetçi olmadığı için yok olup gittiler.²⁶²

Kuzey İtalya en azından kuzey Hollanda'nın rolünü oynayabilir miydi? Belki de, fakat muhtemelen her ikisi için de yeteri kadar yer yoktu ve Hollanda iş için birkaç nedenle Venedik, Milano ya da Cenova'dan daha uygundu. İtalya, İngiltere ya da Fransa'nın yolunu da izleyemezdi, çünkü siyasi birliğe sahip değildi.²⁶³ 1630'daki veba salgını İtalya'yı kasıp kavurduğunda²⁶⁴ yiyecek arzı üzerindeki baskı

262 "Bir ülke on yedinci yüzyılın başında İtalya'nın kendisini içinde bulduğu gibi talihsiz bir durumdaysa, er ya da geç doğal ya da uyarılmış bir takım güçler bir ayarlama yapmak için harekete geçer. Dengesizliği gidermek için, gerekli adımlar çeşitli olabilir. Yeni üretim biçimlerinin geliştirilmesi, yeni pazarların araştırılması, belli tüketim biçimlerinin terk edilmesi, iç fiyat düzeyi ile dünya fiyat düzeyi arasındaki ilişkinin azaltılması vs. Eğer bir ülke yeni üretim biçimleri geliştirebiliyor ve yeni pazarlardan yararlanabiliyorsa, geniş anlamda tüm istihdam düzeyini hem de yaşam standartlarını sürdürebilir. Aksi takdirde yaşam standardında ve çok muhtemel olarak istihdam düzeyinde de doğal olarak dramatik bir düşüş yaşayacaktır." Cipolla, *Economic History Review*, V, s. 186 - 187.

E. J. Hobsbawm kuzey İtalya'nın başka türlü davranışının mümkün olup olmadığı konusunda şüphelidir. "İtalya'nın çöküşü feodal bir dünyaya bağımlı olarak yaşayan kapitalizmin zayıflığını göstermektedir. Dolayısıyla 16. yüzyıl İtalyanları belki de en büyük sermaye birikimlerine sahiptiler; ancak onlarla açıkça yanlış yatırım yaptılar. Onları binalarda atıllaştırdılar ve onları (doğal olarak borçluların lehine olan) fiyat devrimi sırasında kredilerle israf ettiler ya da onları üretim faaliyetlerinden atıl yatırıma yönelttiler.... Bununla birlikte çok büyük katedrallerin ticareti yaraladığının uzun süredir farkında olan İtalyanlar oldukça makul hareket ediyordu. Yüzyılın tecrübesi göstermişti ki en büyük kazanç ne teknik ilerlemede ne de üretimde elde ediliyordu... Eğer büyük miktarlarda sermayeyi üretim dışı olarak harcadılarsa, bunun sebebi kapitalist sektörün sınırları içerisinde herhangi bir ölçekte tedricen daha başka yatırım yapacağı yer kalmadığından olabilir... Geç on altıncı yüzyıl genel patlaması ve büyük oranda özel girişimcilere ve aristokrasilerin eşi görülmemiş lüksüne dayanan büyük mutlak monarşilerin birden artan talepleri kötü günleri erteledi." *Crisis in Europe*, s. 18 - 19.

263 Amintore Fanfani İtalya'nın çöküşü için tek olmasa da bu ilk açıklamayı yapar: "İtalya'da tarıma sığınmaktan başka bir seçenek yoktu; öte yandan üç şeyin eksik olması nedeniyle çöküşü yavaşlatamamışlardı: (1) Büyük bir tek pazarın ya da birleşmeye yönelik eğilimin eksik olması; (2) İtalya'nın büyük okyanus genişleme hareketinde bulunmayışı; (3) İtalyan ekonomisinin gerçek ihtiyaçlarını karşılayacak önemli bir ekonomik programın olmayışı." *Storia del lavoro*, s. 48.

264 Vebanın şiddeti nüfus üzerindeki etkisiyle gösterilmektedir: "1630 ve 1657 salgınları 1580-1629 dönemindeki artışı yok etti ve İtalyan nüfusunu 11 milyon düzeyine geri çekti." Carlo M. Cipolla, "Four Centuries of Italian Demographic Development," D. V. Glass & D. E. C. Eversley, y.h., *Population in History* (London: Arnold, 1965), 573.

azaldı, fakat aynı anda ücretler de daha da yükseldi. Bu hepsini tamamlayıcı bir rol oynadı. Kuzey İtalya böylece merkezden yarı-periferiye geçişini tamamlamış oluyordu. Daha önce İspanya'nın da bu sıralarda benzer bir geçişi gerçekleştirmekte olduğunu belirtmiştik. Kuzey İtalya hiç şüphesiz Güney İtalya²⁶⁵ ve Sicilya gibi²⁶⁶ kimi diğer Akdeniz bölgeleri kadar hiçbir zaman düşmedi; fakat bu ileriki yüzyıllarda küçük bir avuntu olacaktı. R. S. Lopez Hristiyan Akdeniz için 1450'den beri yanlış gitmekte olan şeyleri belirtirken, hüznünlü biçimde şu sonuca ulaşır: "Hiç şüphe yok ki Akdeniz halklarının üstünlüğü birçok felâket sonucu varlığını sürdürememiştir."²⁶⁷

265 "Toprak satışı ve (sonuçta feodal kapitalizmin doğuşu) İtalyan yarımadasında Piedmont'tan... Sicilya'ya kadar her yerde vuku buldu..." Bulferitti, *Archivio storico lombardo*, IV, s. 21, fn. 30. Villari güney İtalya'daki süreci "feodal toprakların ticarileşmesi" olarak adlandırır. *La rivolta antispannola a Napoli*, s. 164. Bu tür toprakların devlet tarafından satışı soylulaşan yeni grupların yükselişini kolaylaştırdı. "Bu feodal arazilerin karmaşık bir genişleme ve birleşme hareketiydi; yüksek burjuvazi buna güçlü bir destek verdi. Hareket geleneksel soylu sınıfının ekonomik ve sosyal gücünün vurgulu bir şekilde teyidiyle çakıştı. [s. 192]" Bunun bir sonucu "kasabaların feodalleşmesiydi, [s. 168]" ki buna güçlü fakat etkisiz biçimde karşı çıkılmıştı. "Feodal genişlemenin en görünür sonuçlarından birisi, kentsel gelişmenin yeni bir evresinde bulunan eyaletin kentsel merkezlerinde saraylar, kiliseler, villalar, bahçeler inşasıyla lüks ve kazanç getirmeyen malların tüketimindeki artışı. [s.193 - 194]"

266 "Ciddi biçimde az sanayileşmiş, bankaları ve kredisi yabancılar tarafından kontrol edilen, dış satımının kazançtan Cenevizlileri, Venedikli ve Katalan tüccarları zengin eden, feodal ekonominin dezavantajlarını modern kredi sisteminkilerle birleştiren bir tarımsal sisteme sahip Sicilya, fakir bir ülke olarak kaldı ve hiçbir zaman Kuzey İtalya'nın geç Orta çağlarda kazandığı liderliğe yetişemedi." Koenigsberger, *The Government of Sicily*, s. 82.

267 Lopez, *Cambridge Economic History of Europe*, II, s. 353. Braudel Akdeniz'in bütününde 1620'lerde başlayan ekonominin düşüşünden söz eder. «L'économie de la Méditerranée au XVII e siècle,» *Les Cahiers de Tunisie*, IV, 14,2e trimestre, 1954, 195. Emmanuel Le Roy Ladurie, 1620'den itibaren İtalyanları, Kastilyalıları ve İspanyol-Amerikanları saran bu çöküş cüzzamından [decrossance] söz eder. *Paysans*, s. 636.

6. Resim: “Two Beggars Fighting”, Nancy’deki Court of Lorraine’in 1602’den 1616’ya kadar ressamı, gravürçüsü ve nakışçısı olan Jacques Bellange tarafından yapılan metal oyma. Bu metal oyma 1612-1617 yılları arasında yapıldı (Washington D.C.: National Gallery of Art, Rosenwald Collection).

5

GÜÇLÜ MERKEZ DEVLETLER:
SINIF OLUŞUMU VE
ULUSLARARASI TİCARET

Modern dünya tarihinin sürekli konularından birisi “nasyonalizm” ile “enternasyonalizm” arasındaki iniş çıkışlardır. Burada, pek tabii ki varlığını inkâr edemeyeceğimiz ideolojik iniş çıkışları değil, örgütsel olanı kastediyorum. Zaman içerisinde bazı noktalarda önemli ekonomik ve siyasi kurumlar uluslararası alanda işlev görmeye yöneltilmekte ve yerel çıkarların ivedilikle dünyanın başka yerlerindeki gelişmelerle bağlantılı olduğu hissedilmektedir. Kimi diğer noktalarda, sosyal aktörler yerel olarak çaba gösterme eğiliminde bulunmakta, devlet sınırlarının güçlendirilmesini temel kabul etmekte ve bunların ötesindeki olaylara nispi bir kayıtsızlık göstermektedir. Bunlar tabii ki yalnızca *eğilimlerdir* ve bütün aktörler baskın eğilimi göstermek zorunda olmadıkları gibi, tutarlılık da bütün aktörler için zorunlu ya da olası değildir.

Burada yapısal değil, örgütsel bir eğilimden söz ettiğimi vurgulamam lâzım. Konu dünya ekonomisinin çok mu yoksa az mı bütünlleştirilmiş olduğu, trendlerin enflasyonu körükleyici mi yoksa düşürücü mü olduğu, mülkiyet haklarının çok mu yoksa az mı yoğun olduğu (ya da olmadığı) değildi. Bu yapısal değişkenler örgütsel seçenekleri destekler, fakat oradaki bağıntı orta değil, uzun vadeli.

Örgütsel “ikinci” on altıncı yüzyılda, Cateau-Cambresis antlaşmasından sonra, ekonomik denge sallanacaktı. Kuzeybatı Avrupa, Avrupa dünya-ekonomisinin kalbi haline geldi. Şimdi İngiltere ve Fransa’ya böyle temel bir gücü verenin ne olduğuna bakmanın sırası. Sanayi sektörünün yükselişi bu tabloda önemli bir unsur olduğundan ne tür bir endüstriyel dönüşümün sürdüğüne ve İngiltere’nin ondan nasıl büyük oranda faydalandığına bakalım.

“İkinci” on altıncı yüzyıldaki endüstriyel dönüşümün en önemli özelliği (bir miktar olsa da) teknolojinin yeniliğinde ya da sosyal

örgütlenmesinde değildir. Fabrika ve seri üretim temelde hâlâ bilinmiyordu. Avrupa dünya-ekonomisinin endüstriyel üretim düzeyi bütünsel anlamda o kadar yükselmemişti. Domenico Sella'nın hatırlattığı gibi, “uzun” on altıncı yüzyılın tüm ekonomik gelişmelerine rağmen “Avrupa'nın 1700 yıllarında sahip olduğu endüstri sektörü, on dokuzuncu yüzyıl halefinden çok, Ortaçağ selefiyle daha çok benzerlik taşıyordu.”¹

En önemli değişiklik endüstrinin coğrafi dağılımındaydı. Yaklaşık 1550'ye kadar, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde endüstriyel etkinlik düğümleri vardı. “Avrupa'nın endüstriyel belkemiği Flanders'tan Toskana'ya uzanıyordu.”² Fakat başka yerlerde de sanayi mevcuttu. Yaklaşık 1550'den itibaren, endüstriyel etkinlik belli “Kuzeybatı” Avrupa ülkelerinde yoğunlaşmaya ve diğer Avrupa ülkelerinde azalmaya başladı. Bu düşüşün V. Charles'ın imparatorluğunu oluşturan toprakları birbiri ardına vurması çok dikkat çekicidir.³

Sanayi belli bölgelerde sert biçimde düşüş gösterirken, Avrupa'nın geri kalan kısmında kendisini iki türe ayırdığı görülmektedir. John Nef bir yanda Kuzey İtalya, Fransa ve İsviçre ve öte yanda Avrupa'nın “kuzeyi” (İngiltere, Hollanda, İsveç, Danimarka ve İskoçya) arasında ayırım yapar. Nef'e göre:

İlk grupta sanatsal ve lüks endüstri ürünlerinde dikkat çekici bir gelişme vardı. Sanat ve el sanatçılığı yeni serpilmiyordu, ağır sanayi ürünlerinde ise az bir artış söz konusuydu ve sonuçta hacim itibarıyla dikkat çekici sayılmazdı. İkinci grupta ise ağır sanayide ve sonuçta üretimde büyük bir genişleme söz konusuydu ve bunun örneği yoktu.⁴

1 Domenico Sella, “European Industries, 1500 - 1700,” *Fontana Economic History of Europe*, II, 5, 1970. 5. Ruggiero Romano on altıncı yüzyılda sadece tekstil ürünleri, maden çıkarma endüstrileri ve gemi inşaatı alanında birkaç “gerçek” endüstri bulunduğunu belirtir. “Geri kalan bütün üretim faaliyetleri temelde bireysel zanaatkarların çalışmalarına dayanıyordu.” *Revista Storica Italiana*, LXXIV, s. 500.

2 Sella, *Fontana Economic History of Europe*, II, s. 64.

3 “Ürün hacminde belirli bir düşüş, endüstriyel girişimin ölçeğinde bir küçülme ve endüstrinin nispi öneminde bir azalma söz konusuydu. Bu, Avrupa'nın büyük bir kısmında, -V. Charles'ın idaresinde bir kuşak boyunca ismen birleştirilmiş topraklar olan- Franche-Comte ve güney Hollanda'nın da içinde bulunduğu imparatorluk ve İspanyol sömürgelerinde de böyleydi. “ John U. Nef, *War and Human Progress* (New York: Norton, 1963) 6. Nef, s. 6 - 7'de sabık Habsburg imparatorluk yapısının her kısmındaki çöküş için tarih verir.

4 *Age*, s. 6.

Sella, coğrafi hatlarını biraz farklı biçimde çizer. Kuzey İtalya'yla birlikte Flanders ve Güney Almanya'yı düşünün yaşandığı bölgelerin dışında tutar, ki bunun için iyi nedenleri vardır. İsviçre'den hiç söz etmez. Bunun yerine bir miktar kazanç gösteren İsveç ve Fransa ile elde edilen kârların “çok dikkat”⁵ çekici olduğu, her birinde “geniş bir endüstriyel etkinlik yelpazesi” kurulan İngiltere ve Hollanda arasında ayırım yapar.⁶

Bununla beraber, her iki yazar da İngiltere'nin büyük yükselişi konusunda hemfikirlerdir. Bu birçoklarının Ortaçağ İngilteresi'nin Avrupa kıtasıyla olan ilişkisini “sömürgecilik” olarak değerlendirdiğini hatırladığımızda daha şaşırtıcı olmaktadır.⁷ Nef ise, 1547 gibi

5 Sella, Fontana Economic History of Europe, s. 65

6 Age, s. 66. Bkz. Heaton, *Economic History of Europe*, s. 314-319. Eli F. Hecksher'in “ortaçağ ekonomisinin olgunluğu” adını verdiği 1520 ve 1600 arasındaki dönemde İsveç ile ilgili olarak çizdiği tablo, Sella'yı teyid eder niteliktedir: “16. yüzyılda İsveç ekonomisiyle ilgili olarak dikkat çekici olan uzun uzadıya bir değişiklik değil değişimin çok geç gelmesiydi. Sanki siyasi, ekonomik ve entelektüel olarak dış dünyadan soyutlanmış görünen ülke hâlâ gelecekte ziyade geçmişe bakıyordu. Devlet tarafından yerine getirilen işler o kadar önemsizdi ki ne yöneticiler ne de vergi mükellefleri tabii ekonominin devam eden varlığından zarar görüyordu. Devlet dışarıda büyük masraflara girmedikten, ihracat yoluyla yabancı para kazanma ihtiyacı da hissetmiyordu. Nüfusun yaşam tarzı genel anlamda değişmeden kalmıştı; öyle ki tuz dışında ithalat önemsiz derecedeydi.” *An Economic History of Sweden* (Cambridge Massachusetts: Harvard Univ. Press. 1954), 77 - 78.

François Mauro İngiltere ve Hollanda'nın baş rolünü açıklamak için anahtar endüstriler olgusunda ısrar eder: “Çağdaş Üçüncü Dünya'da çelik endüstrisi nasıl rol oynuyorsa, madencilik ve metalürji endüstrileri de ticari devrimde benzer bir rol oynamıştır. Tüccar sınıfının yanı sıra sanayici sınıfı da ortaya çıktı. İngiltere ve Hollanda'nın en büyük hazinesi bunların her ikisine de sahip olmasıydı: Biri diğerine yardım ediyordu, biri makineleri sağlıyor diğeri işçi kitleleri için tüketim ürünlerini temin ediyordu. Antwerp-Liége-Hondschoote: Bu Belçika'nın 16. yüzyıldaki başarı üçgenidir. Londra-Newcastle Elizabeth dönemindeki İngiliz endüstri devrimi öncesi eksenidir.” *Le XVIe siècle Européen*, s. 298 - 299.

7 (Postan, *Cambridge Economic History of Europe*, II, s. 233. Ancak, Postan başka yerde, İngiltere'nin ortaçağlarda İtalya'yla olan ilişkisini yirminci yüzyıl sömürgeciliğinin, sömürge idaresinin kalkmasından sonraki ödünç alma teknikleri ve sermaye çevrimiyle paralel görme konusunda mütereddittir. Farklılığın İngiliz gelişmesinin tedriciliğinde yattığını, bunun nedeninin de muhtemelen az borçlanma ve yabancı yatırımla birleşmiş nüfus artışı ve diğer iç faktörlerde bulunduğunu ileri sürer. Burada, İtalyanların idaresinin bir bütün olarak ulusal ekonominin tablosuna karşı konduğunda çok ikinci dereceden ve nispeten önemsiz kaldığını savunur: “İtalyanların etkisinin en fazla olduğu yer yatırım alanı ya da daha ileri teknikleri öğretmeleri değil, kısmen krallara ülkenin ekonomik hayatını karıştırmada yardımcı olmalarıydı. Krallık vergileri ve kraliyet maliyesi, toprak sahibi ve tarım işçileri sınıflarından, önceleri atıl duran büyük miktarlarda servet topladı ve bunu tüccarlar, sermayedar-

geç bir tarihte İngiltere'nin "Fransa'yı da içine alan kıta ülkeleriyle karşılaştırıldığında endüstriyel olarak durgun" olduğunu ileri sürer. Ancak, İngiltere'nin özellikle 1575 ve 1620 arasındaki endüstriyel gelişimi nedeniyle "iki ülkenin durumları tersine döner oldu..."⁸

Geç ortaçağlarda İngiltere'nin dış satımının kompozisyonunda ve dolayısıyla hedeflerinde büyük değişiklik oldu. Dış satıma -tahıl, kereste ve daha az miktarlarda maden ve deri gibi- hammaddelerin tedarikçisi olarak başladı. On altıncı yüzyılda, bu kalemlerin ihracı nispeten ve tahıl kaleminde tamamen azalmış, kumaş İngiltere'nin en önemli dış satım kalemi haline gelmişti.

Tahıl ürünleri (özellikle de buğday) on dördüncü yüzyıldan itibaren önemsizleşen bir rol oynadı. Bunun nedeni kısmen Doğu Avrupa'nın hububat ihracına başlaması ve uluslararası hububat pazarının büyük bölümünü ele geçirmesiydi. Bu İngiliz üretimini arttırma eğilimini önleme rolü oynamış olabilir.⁹ İngiltere bunun yerine, bildiğimiz gibi, büyük çiftliklerin dağıtılmasına yöneldi; bu genellikle nüfusun azalması, (özellikle tahılda olmak üzere) fiyat düzeyinde artış ve yüksek geçim giderleriyle açıklanan bir faktördür. Hiç şüphesiz, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Londra pazarındaki gelişme buğdaya olan talebi arttırdı,¹⁰ ancak o sırada İngiltere büyük çiftlikleri dağıtmış bulunuyordu ve tahıl ürünleri kısmen dışarıdan temin

lar, ordu müteahhitleri ve savaş zenginlerinin ellerine boşalttı. Bu şekilde, ülkenin biriktirilecek olan zenginliğinin bir kısmı ticaret ve endüstrinin kullanımına sunuldu." "Italy and the Economic Development of England in the Middle Ages" *Journal of Economic History*, XI, 4, Fall 1951, 345

8 (John U. Nef, *Industry and Government in France and England, 1540 - 1640* (Ithaca: Great Seal Books, 1957), 1.

9 "Erken Orta çağlarda özellikle de 13. yüzyılda, İngiltere tahılı da içine alan bir gıda maddeleri ihracatçısıydı. Daha sonraları ise bir başka ve çok daha önemli bir tahıl kaynağı ortaya çıktı. Elbe'nin ötesindeki Slav topraklarının Almanlarca sömürgeleştirilmesi sonucu yeni geniş tarımsal kaynaklar açıldı ve 13. yüzyıldan itibaren Doğu Alman ve Polonya çavdarı Batı'ya aktı. 14. yüzyılın başında, Baltık tahılı Flaman yiyecek stoklarına katkıda bulunmaya başladı ve zamanla İngiliz tahılını İskandinav pazarlarından çıkardı." Postan, *Cambridge Economic History of Europe*, II, s. 121.

Bkz. A. R. Myers: "On altıncı yüzyıla kadar İngiliz ihraç malları, kumaş dışında genellikle hammaddeden -madenler, buğday ve diğer gıda maddeleri, yün ve deri- oluşuyordu; on yedinci yüzyılda ise bu malları, özellikle de buğday ihraç eden İngilizler, yeni sömürgeleştirilmiş Doğu Alman topraklarının gittikçe artan güçlü rekabetiyle karşı karşıyaydı." *England in the Late Middle Ages*, Volume IV, Pelican History of England (London: Penguin Books, 1952) s. 57.

10 Bkz. F. I. Fisher, *Essays in Economic History*, II. s. 197 - 207.

ediliyordu.¹¹ İngiltere hâlâ kıtanın bir “kolonisi” olsa da İrlanda ve Norveç İngiltere’nin ekonomik “kolonileri” haline geldi.¹² Bu aynı zamanda Galler’in resmi olarak ilhakı dönemi idi. Böylece İngiltere, özellikle sığır yetiştiriciliğinde uzmanlaşmış bir iç koloni oluşturmuş oluyordu.¹³

Yün ihracatı, İspanyol rekabeti, tekstil ihracatının artışı ve yünün İngiltere’deki giyim endüstrisi tarafından kullanılması sonucu, on beşinci yüzyılda, “zaten sürekli azalmaktaydı.”¹⁴ Özelde, devlet tarafından mali bir araç olarak kullanılan yün ihracı üzerindeki vergiler, “yeni doğan İngiliz kumaş endüstrisi için bir gümrük koruması olarak görev yapıyordu.”¹⁵ Bu sırada 1614’de, yün ihracatı resmi olarak yasaklandı, bu sayede İngiltere İrlanda’nın yün ticaretini düzenlemeye ve İrlanda’yı sadece İngiltere’ye yün ihraç eden bir ülke haline getirmeye çalışıyordu.¹⁶

11 Bkz. M. M. Postan, “The Economic and Political Relations of England and the Hanse (1400 to 1475),” Eileen E. Power ve M. M. Postan, ed., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century* (New York: Barnes & Noble, 1966) Özellikle 139 - 141. Bkz. N. S. B. Gras: “Tudor döneminde çok önemli bir değişiklik meydana geldi... İngiltere önceki yabancı tahıllardan bağımsızlığını kaybetti... Londra’nın büyümesi büyük bir talep artışına neden oldu; bu da sonuçta örgütlü bir ithalatı doğurdu... 16. yüzyılda tahıl ihracatında genel bir artış olduğu düşünülürse bütün bunlar daha da ilginçtir.” *The Evolution of the English Corn Market* (Cambridge: Harvard Univ. Press, 1915), 101 - 102. Bkz. Marian Malowist, “Histoire sociale: Epoque Contemporaine,” IXe *Congres International des Sciences Historiques. I Rapports* (Paris: Lib. Armand Colin, 1950), 310.

Fakat bkz. van Dillen: “[on yedinci yüzyılda] İngiltere kendi kendine yetebiliyordu, ancak Hollanda böyle değildi. Bu nedenledir ki başlangıçta ithal edilen tahıl temelde Hollanda’ya yönelikti.” *Britain and the Netherlands*, II, s. 134. Bkz. ayrıca Alan Everitt, *Agrarian History*, IV. s. 524 - 527

12 G. N. Clark, *The Wealth of England from 1496 to 1760*, (London: Oxford Univ. Press, 1946), 27-28. Fakat Norveç, İngiltere’ye bağımlılıkları azalmış olan İskoçya, Danimarka ve Hollanda’ya da birincil ürünler ihraç ediyordu. Bkz. Lythe, *The Economy of Scotland*, s. 147.

13 “Tudor devrinde Galler’de ortaya çıkan değişiklikler sınırlardaki kargaşayı bastırarak sığır ticaretinin gelişmesini himaye etti.” Caroline Skeel, “The Cattle Trade Between Wales and England from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries,” *Transactions of Royal Historical Society*, 4 th ser, IX, 1926, 138.

14 Eileen E. Power, “The Wool Trade in the Fifteenth Century,” Eileen E. Power ve M. M. Postan, y.h., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, (New York: Barnes & Noble, 1966), 39.

15 Myers, *England in the Late Middle Ages*, s. 132:

16 Bkz. P. I. Bowden, *The Wool Trade in Tudor & Stuart England* (London: Macmillan, 1962) s. 203- 212.

İngiliz tekstil endüstrisinin, yeni ortaya çıkan dünya-ekonomisi için çok önemli iki özelliği vardı. Bu İngiltere’de gittikçe daha çok *kırsallaşan* bir endüstriydi ve İngiltere’yi çok geniş ihraç pazarları aramaya itiyordu.

Önceki bölümde, Marian Malowist’in teorisine göndermede bulunmuştuk. Buna göre İngiltere’de, Avrupa’nın kimi diğer bölgelerinde olduğu gibi, tarımsal gelirlerde keskin bir düşüşe neden olan on dördüncü ve on beşinci yüzyıl resesyonları, gelir arttırmak için kırsal tekstil endüstrilerinin oluşturulmasına neden oldu. Kapitalistlerin görüş açısından, kırsal endüstrilerin aynı zamanda şehir loncalarının uyguladığı yüksek ücretlerden kurtulma özelliği vardı¹⁷ ve kırsal endüstriler çırpma değirmenlerini çalıştırmak üzere daha ucuz su gücü kullanma avantajı sunuyordu.¹⁸ Bu kırsal endüstriler “çok yüksek kalitede olmamakla birlikte daha ucuz tekstil ürünleri ürettiyordu ve dolayısıyla fakirleşmiş soylu sınıfı ve daha az zengin müşteriler bunları kolayca satın alabiliyordu.”¹⁹ İngiltere’deki kırsal tekstil endüstrisinin gelişimi, şehir merkezlerindeki gerilemeyi telafi etmekten öte şeyler yaptı.²⁰ Fakat ekonomik küçülme zamanlarında, iç piyasa endüstriyi besleyemeyecek kadar küçüktü. “Bu nedenle dışarıda pazar

17 Bkz. Postan, *Cambridge Economic History of Europe*, II, s. 244. Bkz. Ramsey, *Tudor Economic Problems*, s. 101.

18 “12. yüzyılın sonlarından itibaren su gücüyle çalışan çırpıcı tezgâhlarının kullanımı hızlı biçimde gelişti. Bu iş daha önce elle ya da ayakla yapılıyordu. Tezgâhları çalıştırmak için akan suyun kullanımı Cots-wolds, Pennines ve Lake District’de bulundu ve on dördüncü yüzyılın başında kumaş endüstrisi bu bölgelere taşındı. Özellikle Doğu Anglia’da yapılan Worsted kumaşı çırpıma ihtiyacı duymuyordu. Dolayısıyla su gücüne bağımlı değildi. Fakat Worsted kumaşı bile kasaba zanaatkarlarının sınırlayıcı politikası yüzünden köylere taşınma eğilimindeydi. Ürünlerinin fiyatlarını yüksek tutma girişimleri çöküşlerini hızlandırdı. Zira örgütlenmemiş köy kumaş işçileri daha düşük ücretler almaya razıydı... Geç Orta Çağ İngiltere’sinde kırsal kumaş endüstrisinin gelişmesi bu nedenle (bazen ileri sürüldüğü gibi) III. Edward’ın Flaman dokumacıları İngiltere’ye yerleştirmeye devam etmesinden çok teknik ve örgütlenmedeki bu ilerlemeye bağlıydı.” Myers, *England in the Middle Ages*, s. 56.

19 M. Malowist, *Economic History Review*, XII, s. 178.

20 “Kumaş endüstrisinin on üçüncü yüzyılda en çok gelişen kentsel merkezlerdeki çöküşü, en az aynı dönemde kırsal alandaki gelişmesi kadar çarpıcıdır. Fakat şimdiye kadar tarihçilerin dikkatini çeken meselenin kent yönüdür ve bundan yanlış biçimde endüstride bir bütün olarak gerileme olduğu çıkarımı yapmışlardır.” E. M. Cams-Wilson, “An Industrial Revolution of the Thirteenth Century”, *Economic History Review*, XI, 1941. 59. Bkz. Edward Miller: “İngiliz tekstil endüstrisinin üretimi birçok bilginin bir küçülme çağı saydığı on dördüncü yüzyılda hızlı biçimde artmıştır.” “The Fortunes of the English Textile Industry During the Thirteenth Century” *Economic History Review*, 2nd. Ser, XVIII, 1 Aug 1965, 39 - 60.

aramak zorundaydı. On dördüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere ve Hollanda'da yapılan da bu oldu.”²¹

Böylece, tekstil ürünleri İngiliz dış satımının çekirdeği oldu; bu hububat ihracatının daha büyük rol oynadığı on üçüncü yüzyıldan bir sapmaydı ve bu Postan'ın deyişiyle “vaktinden önce gelişmiş bir merkantilizm” bağlamında gerçekleşti.²² Bunun bir yönü, yabancı tüccarların özellikle de İtalyanların dışlanmasıydı; bu süreç on beşinci yüzyılda,²³ pek de zorlanmadan gerçekleştirildi.²⁴ Hanseatik tüccarları ortadan kaldırmak daha da zor oldu, ancak bu da on altıncı yüzyıla kadar başarıldı.²⁵

Kumaş ticareti İngiltere'ye birçok zorluk getirdi. Birçok pazarda satış yapma gereksinimi, İngiltere'nin rekabet ve siyasi güçlükler nedeniyle koruma altındaki yün ticaretinden daha çok zararla karşılaşması anlamına geliyordu.²⁶ Gerçekte, kumaş endüstrisi on beşinci yüzyılda bu korumasız haliyle çok sayıda gerileme yaşadı. Hem Postan hem

- 21 Malowist, *Economic History*, s. 179. Bkz. Postan: “İngiliz ihracat malları temelde yünden oluştuğu sürece İngiliz tüccarlarının pazar ve müşteri aramak için çok uzaklara gitmesine gerek yoktu. Yün, endüstrisinin hammaddesiydi; müşterileri yabancı kumaş üreticileriydi ve tek kumaş üretim merkezleri sadece çok yerelleşmiş değil aynı zamanda genellikle Hollanda ve Belçika'da olmak üzere yakında bulunmaktaydı. Öte yandan bitmiş kumaş, potansiyel müşterilerin bulunduğu merkezlerde ya da başka deyişle Kıta Avrupası ve ötesindeki bütün kadın ve erkekler için satılmalıydı.” *Cambridge Economic History of Europe*. II. s. 245.
- 22 Postan, *Power and Postan*, ed., *Studies in English Trade*, s. 103; bkz. Clark, *Wealth of England*, s. 39 - 40.
- 23 Bkz. Alwyn A. Ruddock, *Italian Merchants and Shipping in Southampton, 1270 - 1600* (Southampton: University College, 1951) çeşitli yerlerde.
- 24 Bkz. Jacques Heers, «Les Génois en Angleterre: la crise de 1458 - 1466.” *Studi in onore di Armando Saponi* (Milano: Instituto Edit. Cisalpino, 1957), II, s. 812 - 824.
- 25 Bkz. Postan, *Studies in English Trade*, s. 101.
- 26 “On altıncı yüzyılda yün ve kumaş ticareti arasındaki belirgin farklılık her malın pazarlanma koşullarıyla ilgiliydi. Yün, Kıta Avrupa'sındaki alıcılara, İtalyan gemilerini saymazsak, İngilizler'in elinde bulunan ve devlet tarafından canlandırılan bir ticaret merkezi olan Calais'de İngilizler tarafından satılıyordu. Buna karşılık, kıtada en az İngilizlerinki kadar büyük miktarlarda yabancılar tarafından satılan kumaş, Prusya'dan Avrupa'nın batı yakasını dolaşarak, İtalya'ya kadar uzanan bölgelerde pazarlanıyordu. Bu dışa yayılmış ve korumasız pazar dış etkilere merkezi ve korunaklı, İtalyanların destekleyici ticaretine sahip Calais'den daha açıktı. İngiliz kumaşının hitap ettiği daha büyük pazarlar Baltık bölgeleri, özellikle Prusya ve Polonya, Hollanda ve Belçika ve aşağı Ren ve son olarak da Fransa ve Guinne idi. 1448 - 76 döneminde sadece Guinne İngilizlere kaptırılmakla kalmadı, Baltık ve Çukur Ülkeler pazarları da siyasi huzursuzluklar nedeniyle istikrarsızlığa sürüklendi. Bu nedenle, üç pazar bölgesinin içinde bulunduğu şartlar kumaş ticaretindeki gerilemenin sorumluluklarını değerlendirirken dikkate alınmalıdır.” H. L. Gray, “English Foreign Trade from

de S. T. Bindoff bu gerilemeleri denizaşırı tüccarların yeni ticari bir örgütlenmeye gitmesinin temel sebebi olarak görür. Londra Dış Ticaret Birliği 1489'da resmen kurulmuş ve Antwerp'le olan ticari ilişkileri tekeline almıştı.²⁷ Fakat İngilizler pazarın genişliği dolayısıyla kaybettiklerini, sürümden telafi ettiler. Bunun yanında, rasyonelleşmeye ve verimli çalışmaya zorlandılar; zira Bindoff'un da belirttiği gibi "yeni durum sadece, özellikle yabancı müşterilerin beğendiği belli türlerde, artan bir kumaş talebi değildi ve dahası -ve daha önemlisi- belli bir zamanda denizaşırı pazara teslim edilmesi gereken daha fazla kumaş talebi de söz konusuydu."²⁸ Bunun yanında, İngiliz tarafı, şehirlerarası rekabetle kuşatılan Hollanda tarafından daha birleşikti ve dolayısıyla serüvenci tüccarlar "şehirlerden yalnızca birini kullanma hatasına düşmekten sakınarak"²⁹ ekonomik anlamda pazarlık gücüne sahip bir konumda kalabiliyordu.

İngiltere'nin ticari konumunu güçlendiren bir olumlu yön daha vardı. Vergi sistemi (Flanders, Kuzey İtalya gibi) daha eski ticaret merkezlerinden daha az baskıcıydı ve teknik örgütlenmesi modern

1446 to 1482," Eileen E. Power & M. M. Postan, ed., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century* (New York: Borne & Noble, 1966), 25.

- 27 "On beşinci yüzyılın ortasında İngiliz kumaş tüccarları daha uzak bütün ileri karakollarından çıkarılmıştı. İskandinavya pazarı yüzyılın bitiminde kaybedilmişti. Prusya'yla ve bu ülke aracılığıyla bütün orta ve doğu Avrupa'yla olan bağlantılar, 30'lar ve 50'lerde ard arda gelen İngiliz - Hanse çatışmalarıyla koptu. İngiliz ticaretinin Hollanda'ya odaklanması, İngiliz endüstrisinin bitmemiş kumaşta ihtisaslaşması, şirketlerin doğuşu ve dış ticaretle uğraşan tüccarların tekeli -Orta çağların sonundaki İngiliz ticaretinin bütün bu tanıdık özellikleri, yüz yıl savaşlarının sonunda İngiltere'nin Orta Çağ İmparatorluğu'nun çöküşüyle ilişkilendirilebilir." Postan, *Economic History Review*, XII, 1942, 3. Bkz. ayrıca Postan, Power & Postan ed., *Studies in English Trade*, s. 153.

"Fakat bu dönemin Antwerp "ulusları" arasında yer bulmanın değerini bilen İngilizlerdir ve Antwerp'in İngiliz kumaşı için pazar kasabası seçilmesi, baharat pazarının kurulmasına göre tüccarların bütün Avrupa'dan oraya çekilmesinin nedeni olarak sadece ikinci sıradadır. İngiliz kumaş ticareti on beşinci yüzyılda birçok engellemeler karşısında, Hollanda'da bir ticaret merkezi kazanmaya çalışmıştı. Göstermiş olduğu ve takdir edilmesi gereken kararlılık, zorunluluktan doğan bir meziyetti, zira Avrupa kıyısında başka yerde kalamamaları kendi hatalarıydı, bu da birçok İngiliz tüccarı şanslarını Hollanda'da denemeye itti. İngiliz kumaş ticaretinin Antwerp'e gelişinin, ona egemen olagelen Dış Ticaretle Uğraşan Tüccarlar Şirketi'nin doğuşu gibi, bir bütün olarak İngiliz deniz aşırı ticaretinin gelişmesinin değil küçülmesinin bir işlevi olduğu görüşüyle ilgili olarak söylenecek çok şey vardır." S. T. Bindoff, *New Cambridge Modern History*, II. s. 53 - 54.

- 28 S.T. Bindoff, *Tudor England*, The Pelican History of England, Cilt V (London: Penguin Books, 1950), 20.
- 29 Bindoff, *New Cambridge Modern History*, II. s. 54.

ve dolayısıyla daha ekonomikti, bu da ona “birinci” on altıncı yüzyılın başında rekabet avantajı kazandırıyor. ³⁰ “İkinci” on altıncı yüzyılın başında İngiltere’nin gelişen bir dış satımı vardı ve bunun üçte ikisi Antwerp’e, üçte biri ise Fransa ve İber Yarımadası’na yönelikti. Fransa’yla olan net açığı Habsburg bölgeleriyle aktif bilanço-dan gelen altın ve gümüşle kapatıyordu. Elizabeth devrinin başında, İngiltere’nin deniz aşırı ticareti kendi lehine işliyordu. ³¹

“İkinci” on altıncı yüzyıl başladığında, İngiltere siyasi ve ekonomik avantajlara sahipti. İngiltere’nin içeride istisnâ derecede ve nispeten erken bir dönemden itibaren birleşmiş olduğunu ileri sürebiliriz. ³² Burada bunun nedenlerini gözden geçirmeyeceğiz, bunlardan daha önceki bölümlerde söz etmiştik; burada sadece açıklamaların iki kampa ayrıldığını belirtmekle yetineceğiz: Ortaçağ toplumsal yapısının özellikle güçlü bir monarşinin oluşmasına katkıda bulunduğu ³³ ve Ada İngiltere’sinin doğal coğrafyasının kralın

30 “İster uluslararası ticaret olsun isterse iç ticaret; paketlenme, ulaşım, boşaltma, yasal işlemler ve vergiler, maliyet fiyatının sadece küçük bir kısmına eklenir. Bu altı çizilmesi gereken bir gerçektir; 15. Yüzyıldaki bu batı ticareti çok daha ağır bir vergi politikası sürdüren Cenovanınkinden çok daha avantajlı koşullar içindeydi. Her hâ-lükarda belli ticari teknikler (ulaşım ya da tâli işlemler) nispeten düşük fiyatlara izin verecek derecede kullanılır. Mesela ister İngiliz kumaşı gibi pahalı mallar isterse şap gibi ucuz bir ürün olsun bu masraflar düşük kalıyordu; bu da modern ekonominin bir işaretiydi...”

Kredi koşulları da önemlidir. Londra’da herkes aşırı formalite ve masa altı metotları olmadan kolayca para bulabiliyordu.” Heers. *Studi in onore di Armando Saporì*, II, s. 832.

31 “İngiltere’nin deniz aşırı ticareti - o çağ açısından gerçekten muazzam olan ve büyük bir tarımsal reformu ve iç ekonomi modelindeki bütünsel bir değişimi içeren bir sanayileşmenin sonucu- bir tek ürünün, yani kumaşın, İngiltere’nin iklimsel olarak üretmediği çok sayıda maddeyle, kibar ve lüksü seven bir orta ve yüksek sınıfın artan ihtiyaçlarını karşılamak için, her türden bitmiş sanayi ürünü karşılığında takasını içeriyordu. İngiltere Kuzey Avrupa çiftçisini giydirdiyordu ve karşılığında Avrupa’nın teknik becerileriyle icat edilen ve Doğu ve Güney’den Avrupa’nın ticaret filosuyla ithal edilen ürünlerin büyük oranını emiyordu. Ticaret dengesi, tamamıyla Avrupa’nın İngiltere’nin neredeyse sınırsız bir tedarikçisi olduğu kumaşı kullanma, taşıma ve satın alma kapasitesine bağlıydı.” Lawrence Stone, *Economic History Review*, II, s. 9.

32 Bkz. Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, s. 44 - 45. Eli F. Hecksher İngiltere’nin 12. yüzyılın ikinci yarısında, II. Henry’nin idaresinde bir tek parası olduğunu, oysa Fransa’nın bunu ancak 1262’de gerçekleştirebildiğini belirtir. *Mercantilism*, I, s. 119.

33 Örneğin Marc Bloch: «[William’ın fethi] tam da tüm Batıdaki ekonomik ve entelektüel koşulların dönüşümünün bölünmeye karşı olan mücadelenin lehine olmaya

merkeziyetçilik girişimlerine, kıta üzerindeki bölgelerden daha az engel yarattığını söyleyebiliriz.³⁴

Bu açıklamalar ışığında, Tudor monarklarının bu “doğal” fırsatların çoğunu nasıl değerlendirdiklerini görerek, İngiltere’nin “ikinci” on altıncı yüzyıldaki endüstriyel avantajlarını izleme yeteneğini açıklayalım.

Faktörlerden biri, G. R. Elton’ın 1530-1542 yılları arasında “en radikal modernleşmecilerden biri olan”³⁵ Thomas Cromwell’in yönetiminde gerçekleştirildiğini söylediği, Henri ya da Tudor “idari devrimi”ydi. Elton bunun gerçek bir değişim dönemi olduğunu söyler. Nitekim bu dönemde modern egemen devlet kurulmuştur: “Tudor Monarşisi, İngiltere’de şaşılabilecek derecede yeni bir ulusal monarşiydi ve görünüşteki vurgu kral üzerine olsa bile gerçek vurgu ulusal karakteri üzerineydi.”³⁶ İdari reform, ortaya çıkan kapitalist çıkarların gerekli kıldığı daha büyük bir koordinasyonun tamamlayıcısıydı. İngiltere dünya-ekonomisi çerçevesinde bağdaşık bir bütün olsa da, artık ayrı ekonomiler halinde varlığını sürdüremezdi.³⁷

başladığı sırada gerçekleşti. Başarılı bir savaştan doğan bu monarşi, daha baştan emrinde eğitilmiş bir personel ve bürokratik bir aygıt bulmuş gözükmetedir...

“Belli açılardan hiçbir devlet tamamıyla feodal olmamakla birlikte (ya da olmadığı için) feodalizm bir anlamda kraliyetin prestijini arttıracak nitelikteydi. Her parça toprağın bir kira evi olduğu bu ülkede, kral kelimenin tam anlamıyla lordların lorduydu. Hiçbir yerde askeri tımar sistemi daha metotlu biçimde uygulanmıyordu.” *Feudal Society*, s. 429 - 430.

- 34 Örneğin, Hecksher: “(Orta çağlarda güçlü bir merkezi devleti yaratmadaki güçlüklerin) iki önemli nedeni, iletişim imkânlarının özellikle de kara ulaşımının mevcut durumuydu. Bu ilkel teknik koşullar altında büyük keşiflerden önce, iç kara su yolları veya kıyı şeridi trafiğinden daha büyük güçlükler arz ediyordu. İngiltere gibi, çarpıcı biçimde uzun bir kıyı şeridine sahip bir ülke, bu nedenle siyasi birliği sağlama konusunda kıta devletlerinden (ki bunlar arasında durumu en kötü olan Almanya’ydı), çok daha fazla imkana sahipti.” *Mercantilism*, I, s. 36. Bkz. Clark, *The Wealth of England*, s. 4-5, 44-45.
- 35 H. R. Trevor-Roper’a ait olan ifade “England’s Modernizer: Thomas Cromwell” de bulunabilir. *Historical Essays* (New York: Harper, 1966), 74.
- 36 G. R. Elton, *The Tudor Revolution in Government* (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1953), 4.
- 37 “İngiltere’nin farklı bölgeleri (ve bir ölçüde farklı kasabaları) on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda farklı ekonomik tarihlere sahipti. Bu on dokuzuncu yüzyılda, Avrupa’nın farklı uluslarının ekonomik gelişmesinin haklı biçimde farklı hikayeler olarak ele alınmasına benzemektedir. Bu açıdan kapitalizmin doğuşu başlı başına güçlü bir düzenleyici etkidir.” Dobb, *Studies*, s. 21.

Elton yeni kurumsallaştırılan bir dizi yönetmelik görür –yeni bir maliye idaresi, yönetimin baş sekreterlik adı altında merkezileştirilmesi, kralın sarayının rasyonelleştirilmesi, bu koordinasyon alanı olarak has meclisin oluşturulması – her biri “bürokratik düzenin daha çok tanımlanması, uzmanlaşması” yönünde yeni bir yeniden örgütlenmeyi içeriyordu.³⁸ Elton’un çalışması, tarihçilerin yeterli nicel bilgi olmaksızın, kimi “farklılıkların” nitel bir atılıma ne derece neden olduğunu tartıştığı sonu gelmek bilmeyen tartışmalar açmıştır.³⁹

Hem Henry Reformasyonu gerçekten yeni miydi? İdari değişim gerçekten devrimsel miydi, yoksa sadece on dördüncü yüzyıldan on yedinci yüzyıla kadar aralıksız süren bir süreçte, bir ileri adım daha mıydı? Cristopher Hill bana olup bitenler hakkında dengeli bir görüşe sahipmiş gibi görünmektedir:

Ortaçağ boyunca tahterevallı inip çıktı: Kral zayıfladığı veya önemsizleştiği zaman, baronların kontrolünde daha ‘bürokratik’ bir yönetim oluştu; kral güçlendiğinde ise onun kişisel kontrolünde bir “saray” hükümeti kuruldu. Fakat on altıncı yüzyılda bu döngü bozuldu. Departmanlar saray dışına çıktı, kralın bunlar üzerindeki kontrolü sürdü...⁴⁰

Devletin idari açıdan güçlendirildiği bu dönem aynı zamanda, Hill’in de hatırlattığı gibi, “İngiliz tarihinde 1066’dan beri ülkenin (İrlanda dışında) hiçbir denizaşırı mülkü olmadığı tek dönemdi.”⁴¹ Böylece, idari yetenekler tamamıyla içe yönlendirilebildi. Sonuçlar çok kesin ve önemli oldu.

38 Elton, *Tudor Revolution*, s. 415. Ayrıca “köklü bir değişiklik, kilisede ya da kralın sarayında yetişen bir bürokrasiden, başbakanın dairesinde yetişen ve sonra devlet hizmetinde istihdam edilen bir bürokrasiye geçişi (s. 308).”

39 Bkz. Penry Williams ve G.L. Harriss. “A Revolution in Tudor History?” *Past & Present*, 25, July 1963, 3-58; G. R. Elton, “The Tudor Révolution: A Reply,” *Past & Present*, 29, Dec. 1964, 26-49; G. L. Harriss and Penry Williams, «A Révolution in Tudor History?» *Past & Présent*, 31, luly 1965, 87-96; G. R. Elton, «A Révolution in Tudor History?» *Past & Présent*, 32, Dec. 1965, 103-109.

40 Hill, *Reformation to Industriel Révolution*, s. 28. Bu özet olarak, sanırım Elton’ın bir ölçüde daha aşırı versiyonundan daha iyidir: “1530’ların reformları, devletin bürokratikleşmesi, modern devlete işaret eden ve iç savaş zamanlarında bile gerçek anarşiyi engelleyen bu devamlılığı sağlamayı başarmıştı.” *Tudor Révolution*, s. 417.

41 Hill, *age*, s. 25.

İngiltere kültürel ve ekonomik bir birleştirici güç olarak güçlü bir başkent geliştirebilmişti.⁴² Yine İngiltere kıtada siyasi bir kargaşa varken, sürekli bir ordu olmadan, kısmen endüstriyel gelişmesine bağlı olarak iç barışı korumayı bildi.⁴³ İngiltere'nin kıtadaki din sa-

42 "On altıncı yüzyıl, İngiliz kasabalarının kıta üzerinde eşi görülmedik biçimde, bir tek ulusal varlık halinde birleşmelerine şahit olmuştur. Londra'nın önemli derecede genişlemesi ve birleştirici bir kuvvet olarak artan gücü, Reformasyon sonrası döneme dayandırılabilir. Şehir tüccarları yasa, düzen ve iç güvenlik birimlerinin tesisi, Galler ve Kuzey'de iç savaşın sona ermesi, imtiyazların kaldırılması ve iletişimin yavaşça iyileşmesinden yararlanarak yerel şirketlerin ayrıcalıklarını tedricen yok ettiler. Aynı zamanda parasal olarak Londra'dan desteklenen Protestan vaizler, krallığın karanlık köşelerini, sermaye tarafından kabul edilen gerçek din anlayışına getirmek için çalışıyorlardı." Hill, *age*, s. 25-27.

İngiltere'nin kıtaya kıyasla istisnai durumu Hecksher tarafından da vurgulanmaktadır: "Birleşik bir vergi sistemini yerleştirme işi başka hiçbir ülkede İngiltere'de olduğu kadar nispeten kolay olmamıştır. Bunun arkasında iki önemli faktör vardı. Birincisi, bütün diğer alanlarda olduğu gibi, İngiliz monarşisinin birleşmiş ve kırılmamış gücü, ikincisi ise kara yollarını ve iç kara su yollarını Almanya ve Fransa gibi yoğun coğrafi bloklar örneğindeki kadar çok daha az önemli kılan, deniz ulaşımının büyük önemi... "İngiltere sadece yol ve nehir geçiş paralarının önemsizliği sayesinde eşsiz bir yer kazanmadı. Belediye harçlarından bağımsız, tamamıyla devletin elinde, ne çeşitli bağımsızlıklarla ayarlanan ne de normal olarak iltizama verilen ulusal bir gümrük sistemi de oluşturabilirdi...

"Bunun yanında, gümrükler devletin elinde olmakla kalmamış, dış ve iç ticaret arasında da kazançlı bir ayırım göstermişti." *Mercantilism*, s. 46, 51, 52.

Bkz. Gino Luzzatto, *L'età moderna* (Padova: CEDAM), s. 14.

Barry Supple ekonomik bütünleşme sorununu daha muhafazakâr biçimde formüle eder: "Üretim faktörleri ya da çoğu tüketim maddesi için henüz ulusal bir pazardan söz edemeyiz. Fakat bölgesel uzmanlaşma ve ticaret, ticari müdahalelere ciddi anlamda açık bir ekonomik denge yaratacak kadar ilerlemişti." *Commercial Crisis*, s. 3. Londra pazarının ulusal ekonomik gelişmeye itici bir güç olarak gelişmesiyle ilgili olarak bkz. F.J. Fisher'in iki makalesi: "The Development of London Food Market, 1540-1640" Carus-Wilson, ed., I, 135-51; "The Development of London as a Center of Conspicuous Consumption in the 16th and 17th Centuries," Carus-Wilson, ed., II, 197-207.

43 "Orta çağlardan modern çağa geçişte İngiliz halkı, batı Avrupa ve güney ve batı Almanya'yı da içeren orta Avrupa'yla karşılaştırıldığında, kültürel olarak gerilerdeydi; bu dönemin on beşinci yüzyılın bitimine ya da daha öncesine dayandırılması ve bu karşılaştırmanın endüstriyel ve maddi uygarlık ya da entelektüel başarı ve yaşam sanatları açısından yapılması fark etmez. Fakat İngiliz toplumu sonraki yüzyılda öyle şeyler kazandı ki, yüzyılın sonunda, kıta komşularının önünde duruyordu. İngilizlerin kazancı hem mutlak, hem göreceydi. Temelinde de ada toprakları üzerindeki hızlanmış ilerleme bulunuyordu. Oysa kıta üzerindeki gerileme on yedinci yüzyılda on altıncı yüzyılın sonuna doğru olduğundan çok daha fazla görünüyordu..." "Elizabeth İngiltere'si yatırım açısından büyük bir avantaja sahipti. Öyle ki Hristiyanlığın geri kalan kısmı yıkıcı savaşlarla meşguldü. Bereket versin ki savaşlar tüm şiddetiyle Endüstriyel ve ticari en yetenekli rakiplerine iabet etmişti. Bu İngiliz endüstriyel topluluğu için ayrı bir şans tabii ki." Thorstein Veblen, *Imperial German*

vaşlarından uzak durmasının nedeni, R. B. Wernham'ın belirttiği gibi, Cateau-Cambresis Antlaşması'ndan sonraki dönemde, "İngiliz adalarının [büyük oranda İngiliz tahtına kimin geçeceğinin belli olmaması nedeniyle ortaya çıkan] siyasi istikrarsızlığı, onları tehlike bölgesi ve Batı Avrupa'daki düşmanlıkların odak noktası haline getirmesiydi."⁴⁴ İngiltere'nin Anglikan bir devlet olarak ortaya çıkmasını sağlayan Fransız ve İspanyol İmparatorlukları'nın bu düşmanlıkları ve görece tükenmişlikleriyle birleşen 1559 Egemenlik Yasası idi.⁴⁵ Bu "Batı Avrupa'da üçüncü büyük gücün ortaya çıkmasını ve Habsburg ve Valois ikiz emperyalizmlerinin çoklu güç dengesi tarafından ele geçirilmesini mümkün kıldı."⁴⁶

Görece iç barış ve sürekli ordunun yokluğu, vergi toplamaya ve ofislerin satılmasıyla verimli büyüklüğün ötesinde şişen bir bürokrasiye daha az ihtiyaç duyulması anlamı taşıyordu.⁴⁷ Merkezi gücün genişlemesi çok daha büyük ve çok daha fazla yük getiren bir bürokrasiden ziyade etkin bir bürokrasiyle sağlanmıştı. Bunun bir başka kaynağı da, İngiltere'nin en büyük toprak sahibi olan Kralın kendisinin ekonomik durumuydu.⁴⁸ Fakat gücü yeni endüstri-

and the Industrial Revolution (Ann Arbor, Michigan: Ann Arbor Paperback, 1966), 92, 98.

44 R. B. Wernham, "The British Question 1559-69," *New Cambridge Modern History*, III, R. B. Wernham ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610* (London and New York: Cambridge University Press., 1968). 209.

45 Bkz. *age*, 212.

46 *Age*, 233.

47 İngiltere'nin de içinde bulunduğu bütün Avrupa'nın genel problemiyle ilgili olarak bkz. Hurstfield: "Sonra 16. yüzyıl Avrupa yönetimleri kendilerini bitmek tükenmek bilmeyen hedefler karşısında nispeten cılız kaynaklarla karşı karşıya buldu. Orta sınıfların ulusal yönetimin masraflarının büyük bölümünü karşılayamadığı bir durumla karşı karşıyaydı. Fakat eğer orta sınıflar işbirliğine yanaşmadıysa, monarşilerin kendileri de orta sınıfla olan ilişkilerinde bir dereceye kadar kapalıydı. Böylece, tüm Avrupa'da ekonomiyi hileyle vergilendirme; mevcut ticari ve endüstriyel süreçleri finansal bir sünger olarak kullanma girişimleri ortaya çıktı. Bunlar kaçınılmaz olarak ekonominin bozulmasını içeriyordu ve bu kitlesel ölçekte gerçekleşiyordu. Bunun en iyi göstergesi memuriyetlerin yaygın şekilde satılmasıydı." I. Hurstfield, *New Cambridge Modern History*, III, s. 139-140.

Fakat İngiltere'yle ilgili olarak bkz. Christopher Hill "Tudor barışı ve İngiltere'de daimi bir ordunun bulunmayışı, vergilerin kıta standartlarına göre nispeten hafif olduğunu gösteriyordu. Küçük miktarlar sırası geldiğinde, İngiltere'nin Fransa'nınla karşılaştırılabilir güçte bir bürokrasiyi geliştirememesinde rol oynadı." *Reformation to Industrial Revolution*, s. 101.

48 "Kraliyetin gücünü yeniden toplamasının arkasındaki geçek, krallığın eski zenginliğine kavuşmasıydı. Kral krallıktaki en güçlü adam olmak için en zengin olmalıydı.

lere dayalı olarak oluşturulacak, nispeten yalnız ve birleşik bir ulusal ekonomide, en büyük toprak sahibi olarak kralın çıkarları nerede bulunuyordu? Hiç şüphesiz kralın çıkarları belirsizdi, zira bir toprak sahibi olarak topraklarından, bir kral olarak da toprak sahiplerinden gelecek geliri en üst düzeye çıkarmaya çalışıyordu.⁴⁹ Bu çelişkiyi ortadan kaldırmaya yarayacak en iyi çözüm onun rolünü bir toprak sahibine indirgemeye çalışmaktır. Fakat o zaman monarşi yedek bir gelir kaynağı bulmak zorundaydı. Bu amaçla Kraliyet, Parlamento'ya, 1619'da, "Büyük Anlaşma"yı önerdi. Buna göre Kraliyet yıllık bir ödenek karşılığında feodal haklarını devredecekti.⁵⁰ Öneri bu ödeneğin miktarı konusundaki anlaşmazlık yüzünden reddedildi. O zaman Kraliyet gelirleri azalmakta olduğundan, bu red, dönemin siyasi gerginliklerini arttıracaktı.

İç istikrarsızlık ve iç barış, idari bir devrim fakat nispeten küçük bir bürokrasi, ulusal bir pazar ağı ve büyük bir toprak sahibi olarak kral -bu garip kombinasyon, G. E. Aylmer'in "erken Stuart dönemi İngiltere'sinin aynı anda hem 'çok yönetilen' hem de çok az hükümet olan bir ülke olduğu şeklindeki paradoksunu ve klişesini doğurdu."⁵¹ Bu paradoks için İngiliz tarih yazıcılığındaki merkezi bir tartışmaya dönmeliyiz: İngiliz devrimi öncesi İngiliz üst sınıfının doğası ve çok tartışılan 'yüksek sınıfın' rolü.

Gerçekte bu, on beşinci yüzyılın sonuna doğru en büyük toprak sahibi de olmak zorunda olduğu anlamına geliyordu." Elton, *Tudor Revolution*, s. 25.

- 49 "Mutlakıyetçilik devri manastırlıkların dağıtılmasıyla başlatıldı. Bu ekonomik olarak yönetici sınıfı yeniden yüzdürdü ve yeni ailelere gelir sağlayarak onu aşağıdan çıkardı. Bundan önce bir süre toprak beyleri çitleme ve topraklarını kiraya verme yoluyla ekonomik güçlerini tesise çalışmaktaydı. Fakat bu tür tedbirler köylülerin hoşnutsuzluğuna neden oldu ve toprak beylerinin ekonomik ve sosyal güçlerini politik olarak güçlendirecek güçlü bir merkezi hükümeti zorunlu kıldı. Ancak bu mutlak monarşiyi hiçbir zaman çözemediği ve kendi çöküşüne neden olan bir ikileme itti. Eğer toprak beylerine sınırsız hareket özgürlüğü verirse, yönetici sınıfı devirebilecek köylü ayaklanmasıyla karşı karşıya kalıyordu. Toprak beylerini kısıtlar ve köylüleri korusa, yönetici sınıf içerisinde monarşiyi tehlikeye atabilecek bir isyanla karşılaşabilirdi." Brian Manning, "The Nobles, the People and the Constitution" *Past & Present*, 9, Apr. 1956-48.
- 50 Bkz. Gordon Batho, "Landlords in England. A. The Crown" *Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640 (London and New York: Cambridge University Press, 1967), 273.
- 51 G. E. Aylmer, *The King's Servants* (New York: Columbia Univ. Press, 1961), 7.

Bu tartışma literatüründe J. H. Hexter'in deyişiyle "yüksek sınıf üzerinde kopan fırtına"⁵² insana sonu hiç gelmeyecekmiş gibi görünen, her oyunun mükemmel şekilde hemen karşılandığı bir masa tenisi topu gibi gelmektedir. İçice geçmiş iki tartışma olduğunu anlamak için yoğunlaşmadan ziyade dikkatin dağılması gerekmektedir. Birisi "ikinci" on altıncı yüzyılda İngiliz tarihiyle ilgili çok önemli meseleler, diğeri modern toplum bilimindeki temel çatışma hatları. Bu algılayışa dayanıldığında, kimi insanların gerçekte tartışmanın ortasında hızlı biçimde taraf değiştirdiğini ve böylece bir tek dürüst top oyunu olduğu yanılmasını yarattığını anlamak için, dikkatin toplanması gerekmektedir.

Tartışmanın çözülmesi zorsa bunun nedeni hikâyenin kendisinin çok karmaşık olmasıdır. İşe toprak sahipliği açısından neler olduğunun düşünüldüğüne bakınakla başlayalım.

Frank C. Spooner'a göre Avrupa'yı 1540-1560 yılları arasında sarsan muazzam ekonomik kriz "İngiltere örneğinde özellikle şiddetliydi..."⁵³ Bu hiç şüphesiz manastırların ve diğer kilise mallarının müsadere edilmesini mümkün kılan Reformasyonun resmen ilanına yol açan faktörlerden biridir. O zaman Kraliyet hem acil gelir temin etmek hem de siyasi açıdan güçlenme aracı olarak, Christopher Hill'in deyişiyle "alıcılara Protestanlıkta kazanılmış bir hak vererek", topraklarının çoğunu sattı.⁵⁴ Bu siyasi karar pazarda mevcut toprak miktarını dramatik biçimde arttırdı, bu da kapitalist işleyiş biçimlerinin o zamanlar (muhtemelen Kuzey Hollanda dışında) hiçbir Avrupa ülkesinin yaşamadığı şekilde ve oranda yayılması sürecini hızlandırdı.⁵⁵ Bir kere satılan araziler (çoğu zaman birden fazla olmak

52 V. H. Hexter, "The Myth of the Middle Class in Tudor England," *Reappraisals in History* (New York: Harper 1963), 117-162.

53 Spooner, *New Cambridge Modern History*, III, s. 15. Lawrence Stone 1540'dan itibaren, "1553'de mali çöküş ile sonuçlanan üç adet baş döndürücü çıkış ve dipsiz iniş çevrimi dönemi olduğunu" söyler. "State Control in Sixteenth Century England," *Economic History Review*, XVII, I, 1947, 106.

54 Christopher Hill, "Some Social Consequences of the Henrician Revolution," *Puritanism and Revolution* (New York: Schocken Books. 1958), 44. Marc Bloch: "Manastırların dağıtılmasının (1536-1539) sınıfların kaynaşmasını hızlandırdığını" ifade eder. "En büyük kısmı Krallık verdi veya sattı. (Birçoğu keşişlere idareci olarak hizmet etmiş ya da topraklarını kiralamış) bütün sınıflar, soylular ve yüksek sınıf, tüccarlar (Londra tüccar sendikaları) bundan yararlandı." *Seigneurie Française*, s. 122.

55 Bkz. Clark, *Wealth of England*, s. 64-65. Lawrence Stone buna ek olarak, "aile sisteminin zorunluluklarının soyluların topraklarının büyük kısmını satmasına neden

üzere) yeniden satıldı. Bütün bunlar gelecek 75 yıl boyunca nelere yol açacaktı? Bu, tartışmanın köşe taşlarından biri gibi görünmektedir.

R. H. Tawney'in ilk makalelerinde ileri sürdüğü iki sav hakkında nispeten az tartışma olmuştur. Bir teze göre: "Aktif bir toprak-piyasasının eğilimi, genelde, büyük boyutlu arazileri azaltırken, "orta büyüklükteki" arazilerin sayısını da arttırmaktı."⁵⁶ Bununla birlikte bu orta büyüklükteki topraklara kimin -lordların mı yoksa küçük çiftçilerin mi- sahip olduğu konusunda bir şey söylemez.⁵⁷ Tawney'in vurguladığı ikinci nokta ise, toprakların el değiştirmesinin daha "ticari bir tarımla" sonuçlanmış olduğudur.⁵⁸ Burada da yine nispeten az bir tartışma söz konusudur.

Fakat, toprağı kontrol edenlerin sosyal sınıflandırılması nasıldı? Burada fırtınalar kopar. Bu anlambilimsel bir mesele olmaktan çok öte bir şey olmakla birlikte, herkes aristokrasiye, yüksek sınıfa (alt, üst, salt) ve küçük çiftçilere çeşitli isimler vermeye çalışırken anlam bilim rolünü oynar. Bilginlerin burada ateşli biçimde tartışmaları tesadüfî değildir, zira İngiliz tarihindeki bu dönem sadece ekonomik bir değişim ve muazzam bireysel sosyal hareketlilik anı değil, aynı zamanda sınıfların değişimi devriydi. Anlamlı sosyal gruplanmaların nasıl isimlendirilmesi gerektiği konusunda sadece biz değil, o dönemin insanları da kararsızdı.⁵⁹ Bununla birlikte belli bir dönemdeki

olduğunu" savunur. Bkz. *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*. Kısaltılmış basım. (London: Oxford Univ. Press, 1967), 76-88.

56 R. H. Tawney, "The Rise of the Gentry, 1558-1640", E. M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History* (New York: St Martin's 1965), I, 202.

57 Bu özellikle Tawney'in en sert eleştirmenlerinden olan ve birçok asilzadenin orta büyüklükte malikâneleri olduğu ve ruhban sınıfından olmayan birçok kişinin de ondan fazla malikânesi olduğunu öne süren I. P. Cooper'in görüşüdür. Bkz. 'The Counting of Manors', *Economic History Review*, 2nd ser., VIII, 3, 1958, 381-383.

58 Tawney, *Essays in Economic History*, I, s. 189.

59 "Hiç kimse, yanıltıcı olmadan modern toplumun başlangıcını 'katı' sınıf açıklamalarıyla tasavvur edemez. Özellikle de sınıf kavramının Marks'ın üç parçalı sınıflandırma şemasıyla sınırlandırılmasında ısrar ediliyorsa, bu hiç mümkün değildir. Belli bir noktada ücretli işçiler efendilerine karşı çıkabilir. Sonra bunun aksine efendileriyle birlikte ticari sermayenin ya da devletin baskısına karşı hareket edebilirler. Köylüler aynı anda kralın soylu sınıfının gücünü azaltına manevralarına karşı çıkabildikleri gibi, soyluların feodal vergilerin oranını artırma girişimlerine karşı da ayaklanabilirler. Köylüler bir bütün olarak ülke düzeyinde hiçbir zaman gerçek bir dayanışma gösterememişlerdir. Buna karşılık şehir sakinleri onlara her zaman baskı yapmışlardır. Herkes birkaç sosyal gruba ait bulunuyordu: Aile, lonca, kasaba veya köy, -16. yüzyılda "ülke" olarak isimlendiren- vilayet, modern anlamda ülke ve ekonomik sınıfı. Tabii ki çoğu zaman kendisini bu farklı sosyal üyeliklerin bir birleşimi açısından

kavramın akıcılığına işaret etmek onun faydasızlığını göstermek de-
gildir. Bu, bilgini şüpheli bir cesaretle sevk etmelidir.

Düğümü çözmek için, söylem kavramlarını takip etmekle işe baş-
layabiliriz. Aristokrasi, yüksek sınıf ve toprak sahibi küçük çiftçileri
tek tek ele alalım. Fakat bunu yaparken şunu hatırlayalım: “Ekono-
mik değişiklikler [isimleri her neyse, toprağı kontrolünde bulundu-
ranlar arasında] yeni çiftlik idaresi metotlarına yatırımları hızlandırı-
yordu... Tarım tekniklerini yeni ticarî şartlara uydurdıkları oranda
çok kazanıyorlar, eski metotları takip edecek şekilde muhafazakâr
kaldıkları oranda kayba uğruyorlardı.”⁶⁰ Toplumsal statü ile kapi-
talist tarımın taleplerine uyum arasında genel bir bağıntının olma-
dığı oldukça açık görünmektedir. Lawrence Stone aristokrasiyi, bü-
yük çiftlikler üzerinde “beceriksiz yönetimden” ve “gelirle gider
arasındaki açığı küçük bir çatlaktan büyük bir uçuruma dönüştüre-
cek apaçık bir israftan” sorumlu olarak resmeder.⁶¹ Buna ek olarak,
aristokrasi hukuk davalarının ve kamu hizmetinin yüksek giderle-
rine de katlanmak zorundaydı; zira “Tudorlar yönetimlerini maaşsız
bir bürokrasiyle sürdürüyordu.”⁶² Fakat gelir arttırma çabaları bo-
şunaydı: Sıcak peşin para için uzun vadeli kira anlaşmaları yaptılar,
aşırı borçlandılar; devlet kendilerine daha fazlasını veremeyecek du-
ruma gelene kadar onun himayesine bağlı kaldılar. Hepsini boşunaydı:

Aristokrasinin ekonomik kaynaklarının yıpratılması süreci Eliza-
beth döneminde aralıksız devam etti. 1603’e gelindiğinde, Tudor

tanımlıyordu. Bir bütün olarak kumaş işçilerinden ya da bir bütün olarak Norfolk
halkından değil, Norfolk kumaş işçilerinden söz ediliyordu. Bireylerin kendileri,
üyelikleri ve bağlılıklarıyla ilgili anlayışları sadece anın koşullarına bağlıydı. Bir bire-
yin temel bağlılığının ne olduğunu bilme sorunu, cevabı olmayan bir soruydu. Çün-
kü hem verilerin değerlendirilmesi gücü, hem de tercihler belli koşullarla ilişkili
olarak değil soyut anlamda yapılmaktaydı.» C.S.L. Davies, «Les Revokes populaires
en Angleterre (1500-1700)» *Annate E.S.C.*, 24, I, janv.-févr, 1969, 59-60. Davies’in
sosyal bağlarla ilgili olarak, kendini tanımlama biçimi ve karmaşıklıkları hakkında
söyledikleri tabii ki doğrudur. Ancak hiçbir surette Marksist sınıf modeliyle çatışma-
maktadır. Marks da aynı mülâhazalara yer vermiştir. Bununla birlikte Davies bize o
sırada sınıf üyeliklerinin ulusaldan ziyade bölgesel olduğunu hatırlatmakta faydalı
olmuştur.

60 Tawney, *The Agrarian Problem*, s. 195.

61 Lawrence Stone, “The Anatomy of the Elizabethan Aristocracy,” *Economic History
Review*, XVIII, 1 & 2, 1948, 3-4.

62 Age, s. 15.

toplumunun tüm hiyerarşik yapısı muhtemel ve yakın bir çözülmenin arifesinde görünüyordu.⁶³

Bununla birlikte, birkaç yıl sonra aynı Elizabeth döneminde aynı aristokratların muhayyilelerini ve girişimlerini öven yine aynı yazardır:

Bu dönemde soyluluk, ne yüksek sınıf ne de tüccarlar olmak üzere, hiçbir sınıfın karşı durmaya hevesli olmadığı bir rol oynadı. Bu dönemde aristokrasinin önemi, riskli sayılan ve bu nedenle daha ihtiyatlı sosyal sınıfların desteğini alamayan yeni yatırımları teşvik etmeye ve bunlara parasal kaynak sağlamaya istekli olmalarından gelmektedir. Büyük ölçekli madencilik ve maden endüstrileri Tudor döneminde hâlâ çok yeni olduğundan bu alanda da öncü rol oynadılar. Okyanus ticareti ve keşif hareketleri için de aynı şey geçerliydi.⁶⁴

Bu girişim ruhunun çiftliklerinde de mevcut olduğu görülmektedir:

Eski soylu sınıfı kendi çiftlikleri üzerinden yeni kaynaklar geliştirmek için şaşırtıcı bir isteklilik gösteriyordu. 1558 ve 1642 arasında asilzadelğin yüksek sınıfa nazaran sosyal ve ekonomik olarak gerilemesi, hiçbir şekilde girişimcilik ruhunun eksikliğinden ileri gelmemektedir.⁶⁵

Stone'un çizdiği bu iki resmi uzlaştırmak zordur. Stone'un aristokrasinin içine girdiği mali krizin derecesiyle ilgili istatistikleri çok eleştirilmiş olduğundan ve tamamıyla olmasa da kısmen geri adım attığından,⁶⁶ H. R. Trevor-Roper'la birlikte şu soruyu sorabiliriz:

63 Age, s. 37-38. Bkz. Tawney: «Genelleme için kullanılabilecek materyal henüz bir araya getirilememiştir. Fakat birçok soylu ailenin -tek başına olmasa da- iç savaştan önceki iki kuşakta finansal bir krize karşılaştığı muhtemelen bir abartı sayılmaz.» *Essays in Economic History*, I, s. 181.

64 Lawrence Stone, "The Nobility in Business, 1540-1640" *Explorations in Entrepreneurial History* X, 2, Dec. 1957, 61.

65 - Age, s. 60.

66 Bkz. H. R. Trevor-Roper, "The Elizabethan Aristocracy: An Anatomy Anatomized" *Economic History Review*, 2nd ser, III, 3.1951, 279-298 ve yanıt: "Fakat Bay Trevor-Roper beni 1590 krizinin uzun vadeli ağırlığını abartmakla suçlamakta haklıdır." Lawrence Stone, "The Elizabethan Aristocracy-A Restatement," *Economic History Review*, 2nd, ser. IV, I, 2 & 3, 1951-52, 311. Sonuç bölümünde Stone şöyle der: "(Trevor-Roper'in) Elizabeth devri aristokrasinin büyük çoğunluğunun tam bir ekonomik çöküş içinde bulunduğu inkarı kanıtlarla çürütülür gözükmektedir, (s. 320)" Bkz. ayrıca Cooper, *Encounter*, XI, s. 388; Lawrence Stone, "Letter to the Editor," *Encounter*, XI, I, July 1958, 73; J.H. Hexter, "Letter to the Editor," *Encounter*, XI, 3, Aug. 1958, 76.

“1600’de İngiliz aristokrasinin üçte ikisi savurganlık içinde yaşamakla kalmayıp, mali yıkımın eşliğinde de asılı duruyorsa...”, bu muhtemel yıkımdan kurtulmakla kalmayıp gelecek altmış yılın çok daha büyük krizlerine dayanmasını nasıl açıklayabiliriz? Savurganlıkları bu yıllarda da azalmamıştı. Bunu nasıl yapıbiliyorlardı?⁶⁷

Trevor-Roper’in açıklaması aristokrasinin içinde bulunduğu zor durumun gerçek olmakla birlikte “Bay Stone’un şişirilmiş rakamlarıyla öngördüğü kadar ciddi olmadığı” şeklindeydi; öyle ki, aristokrasi toprağına “yapışmıştı” ve 1600’den sonra toprağın değerindeki artış “servetlerini koruma” konusunda “Kral James’den ya da herhangi bir başka kraldan daha çok şey yapmıştı.”⁶⁸ Bununla birlikte; Stone aynı fikirde değildir. Artışın tarihini 1620 olarak tespit etse de, şöyle der:

[Toprak sahibi sınıfların] en yeteneksiz üyesi bile on yedinci yüzyılın başında ortalama kiralardaki muazzam artıştan yararlandı ve bundan sonra fiyatların aynı düzeye gelmesi verimsiz çiftlik yönetiminin önemini azalttı.⁶⁹

Bir taraftan Stone ve Tawney’a diğer taraftan da Trevor-Roper’a hücum eden J. H. Hexter’a göre ise:

1580’lerde arazi piyasası canlanmaya başladı ve bu sonraki yarım yüzyılda da devam etti. Genel olarak arazi fiyatlarındaki artış en çok, çok toprağı olanlara, yani Tawney ve Trevor-Roper’in ekonomik güçsüzlük atfettiği toprak sahibi sınıfa fayda sağlayacaktı.⁷⁰

67 Trevor-Roper. *Economic History Review*, III, s. 290-91.

68 Age., s. 291-292. P.J. Bowden çöküşün kimilerinin varsaydığından neden daha az ciddi olduğunun daha ayrıntılı bir açıklamasını yapar: “Bu şartlar altında bile, toprak beyinin reel gelir açısından bir çöküş içinde bulunduğu sonucu çıkmaz. Daha önce kiranın toprak beyinin tek gelir kaynağı olduğu şeklindeki varsayım gerçek durumu yansıtmaz. Toprak beyinin 16. ve 17. yüzyıllardaki gelirleri çok çeşitli kaynaklardan gelmektedir. Çoğu toprak beyinin azar için olmasa da evlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için doğrudan tarımla uğraşmış olması muhtemeldir...”

“Çoğu toprak beyinin kira ve doğrudan tarım gelirleri dışında en önemli gelir kaynağı keresteydi.” *Agricultural Prices, Farm Profits and Rents* *Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640 (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967), 675, 677. Bowden kimi kiralara sabit kimilerininse sabit olmamasının gerçekte iki sonucu olduğunu belirtir: “Kiralar farklı arazi parçaları arasında olduğu gibi çeşitlendi ve kötü ve iyi topraklar arasındaki oran farkı da da-raldı. (s. 689, 693)”

69 Stone, *The Crisis of the Aristocracy*, s. 94.

70 J. H. Hexter, “The Storm over the Gentry,” *Reappraisals in History* (New York: Harper, 1963), s. 133. Eğer Hexter’a inanılacaksa bu tartışmanın yine iki tarafı olabilir -Tawney ve Trevor-Roper- fakat Hexter her iki muhalifin sahte-Marksister olduğu-

Bununla birlikte, tarihler hakkındaki söz kalabalığı bir yana, Hexter'in bu konuda benimsediği duruş Stone ve Trevor- Roper'la uyusmaz değildir. Son olarak, diğer üçünden birçok açıdan farklı olan bir dördüncünün, yani Cristopher Hill'in, bakış açısına dönelim. O bu konuda şöyle söyler:

Dolayısıyla, Reformasyon bütün sınıfa olmasa da aristokrasinin bir bölümüne ekonomik kayıp getirdi. Bu süreç içerisinde hiçbir şeyi anti-feodal görmemek konusunda dikkatli olmalıyız. Gerçekte, bir anlamda [manastırların] dağılma[sı] feodalizmin yoğunlaşmasına neden oldu, zira bilhassa kiralari arttırdı. Monarşinin eline geçen kilise malları kısa zamanda tüketildi. Dolayısıyla Reformasyon, kısa vadede, toprak sahibi yönetici sınıfın o zamana kadar güçlü bazı üyelerini zayıflatsa da, bir bütün olarak lâik kesimin konumunu güçlendirdi.⁷¹

O zaman aristokraziyle ilgili olarak ilk bakışta görüldüğünden daha az tartışma olduğu ortaya çıkıyorsa, tartışmanın odak noktası olan yüksek sınıf için de aynı şeyi söyleyebilir miyiz? Tabii yüksek sınıf çok daha belirsiz bir kavramdır. Cooper güçlüklerden bazılarını şöyle dile getirir:

Asilzadelik, her ailenin sadece bir erkek üyesine ait yasal olarak belirlenmiş bir statüye sahip bireyler grubudur. Dolayısıyla, asilzadelerin küçük oğulları ve torunları Profesör Tawney'in sınıflandırmasında yüksek sınıf olarak görünecektir. Büyük toprak sahipleri, ellerinden geldiği zaman, oğullarına karşı zannedildiğinden daha cömertti. Bu malların dağıtımını kesinlikle etkiliyordu. Yüksek sınıf, asilzadelik gibi, sadece alt sınıflardan değil üstten de devşiriliyordu. Bunun yanında gruplar bir başka açıdan da uzlaştıramazdı: Asilzadelik yasal statüyle sıkı biçimde tanımlanmışken, yüksek sınıf için böyle bir şey söz konusu değildi. Bu zenginlik ve yaşam tarzıyla tanımlanan bir sınıflandırmaydı. Asilzadelikler 1603'ten sonra satılmaya başlasa da buraya girişi hiçbir zaman basit bir zenginlik ve yaşam tarzı sınavı olmamıştır.⁷²

nu doğru biçimde anlamış ve buna karşı kendi "Whig yorumunu" koymuştur. Bu durumda ayrıntılı bir inceleme sonucu Hexter'in savlarının gerçekte üç kategoriye ayrılabilceğini görmek ilginç olmaktadır: Birisi gerçekte Tawney yanlısı (ve "daha kötüsü Chirstopher Hill'le benzeşen), ikincisi Trevor-Roper yanlısı ve üçüncüsü her ikisinden farklı savlar. Bu parçalardan üçüncüsünün en büyüğü olduğu kesin değildir. Bunun yanında, Hexter bazen gerçek olmayan farklılıklar da icat edebilmektedir.

71 Hill, *Puritanism and Revolution*, s. 36-37.

72 Cooper, *Encounter*, XI, s. 381. Hexter de asilzadelik ve aristokrasi arasında ayırım yapmak ister. Asilzadelerin küçük oğullarını "yüksek sınıf" değil aristokrat sayar. *Reappraisals in History*, s. 127.

O zaman yüksek sınıf kimdir? Yüksek sınıf henüz asilzade değildir ve küçük toprak sahiplerinden de başka bir şeydir; zaten bu ikincisini tanımlamak da en az onun kadar zordur. Fakat sonra, “yüksek sınıf arasında sadece asilzadelerin küçük erkek çocuklarının değil “şövalyeler, efendiler ve soylular” gibi çeşitli sınıflardan insanların olduğunu fark etmekteyiz. Bu neler olup bittiğini netleştirmelidir. Feodal toplumun hiyerarşik düzeninde derece, görev, ayrıcalık ve payeleri tayin eden çok sayıda sınıf gelişmiştir. Dereceler sürekli evrilmekteydi, tabii ki aile devamlılığı kararsızdı ve gelir derecelerinin çeşitlenmesiyle doğrudan ilişkiliydi. Kapitalist tarımın yayılması, sınıflandırma sisteminde (arazilerinin büyüklüğüyle alt kategorilere ayrılabilir) yeni bir “toprak sahibi” sınıfınca yansıtılıyordu. Yüksek sınıf, kapitalist toprak sahiplerini örten bir terim olarak ortaya çıktı. Diğer terimler de kaybolmadı. Fakat “yüksek sınıf” diğer terimleri içine çekip yok edecek şekilde yavaşça gelişen bir grup ismiydi. Elizabeth döneminde, “yüksek sınıfa” ek olarak hâlâ “aristokratlar” ve “küçük toprak sahibi çiftçiler” vardı. Yirminci yüzyılda sadece gerçek “çiftçiler” vardır. Eğer “yüksek sınıfı” tarihin belli bir döneminde tanımlandığı ya da o zamanki sosyal gerçekliği belirlediğimiz gibi tanımlamayı sürdürürsek bir yere varamayız. “Yüksek sınıfla” ilgili esas nokta, onun oluşumu bir sınıf değil bir kavram oluşumuydu. Bununla birlikte bu eski şişeler içindeki yeni şarap meselesiydi. F. J. Fisher olayı tam olarak ifade eder gözükmektedir: “Yeni on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki ekonomik değişikliklerin etkisi, yeni insan sınıfları üretmekten ziyade mevcut sınıflara yeni imkânlar sunmak ve onlara yeni bir ruh kazandırmak şeklinde olmuştur.”⁷³

73 F. J. Fisher, “The Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Dark Ages in English Economic History?” *Economica*, n.s. XXIV, 93, 1957, 17. Bununla birlikte, Fisher bize kategorilerin eski anlamlarının henüz sosyal sonuçlardan bağımsız olmadığını hatırlatır: “Eğer toprak tek başına sosyal refahın yeterli aracı değilse o zaman soyluluk ulaşılamaz değildir. İlk bakışta on altıncı ve on yedinci yüzyılların statü sisteminin yükselen insanların lehinde görünmediği doğrudur. Anladığım kadarıyla bu sistem en azından kaba görünümüyle temelde biyolojiktir. Bir renk duvarına dayanıyordu. Fakat geçerli renk ten rengi değil kan rengiydi. Bir insanın statüsü, kendi seçkinliğine değil kendinden önce seçkinleşmiş bir ataya sahip olmasına dayanıyordu. Bu ata ne kadar uzaksa ve dolayısıyla bir Elizabeth damarı yoluyla akan kan ne kadar azsa, o Elizabeth dönemi insanının statüsü o kadar yüksekti. On altıncı yüzyılın en doku-naklı hikayelerinden birisi -herhangi bir rasyonel kriter açısından seçkin bir insan olan- Lord Burleigh’in belki hiç var olmayan, var olsa bile belki de kendi yetiştirdiği tepelerdeki koyunlardan hiç ayrılamayacak olan, bir Caller prensliğinden geldiğini ispat etme çabalarıydı (s. 13-14).”

Christopher Hill ise aksine, problemin bu formülasyon kargaşasına katkıda bulunur gözükmektedir:

“Yüksek sınıfın ekonomik bir sınıf olmadığını belirterek söze başlamalıyız. Onlar sosyal ve hukuksal bir sınıftı, ekonomik olarak ise bölünmüşlerdi. 1640’dan önceki enflasyonist dönem, toplumun bütün katmanlarında ekonomik bölünmelerin gerçekleştiği büyük bir havzaydı. Kimi küçük toprak sahibi çiftçiler yüksek sınıfa geçmeye çalışıyorlar; diğerleri altta kalıyordu. Kimi asilzadeler büyük arazi parçaları kazanıyorken diğerleri iflasın eşiğinde bulunuyordu. Eger sınıftan birtakım örnekler alırsak “yüksek sınıfın” ya “yükseldiğini” ya da “alçaldığını” rahatlıkla ileri sürebiliriz; zira bazı aileler birini, diğerleri diğerini yaşıyorlardı.”⁷⁴

Sosyal gerçeklerle ilgili deneysel tanımlar bana hatasız gibi görünmekle birlikte, teorileştirme özü, özellikle de Marksist özü kaçırılmış gibi gelmektedir. Julian Cromwell “yüksek sınıfın işaretinin” “toprak sahipliği” olduğunu söyler.⁷⁵ Yüksek sınıf kavramı, bir grup insanı üretim araçlarıyla olan aynı ilişki içerisinde saklar hale geliyordu: Bu grup pazar için üretim yapan meşruten vakfedilmemiş toprak sahiplerinden başkası değildi. Bu sürecin netliği insanların eski bir hukuksal kategorinin sosyal ödeneklerine hâlâ değer vermesi nedeniyle bulandırılmıştı.⁷⁶ Ancak on altıncı yüzyıl ve sonrasında bu sınıfın egemen birleştirici teması, ortak *ekonomik* girişim haline geldi. Bir ekonomik sınıf içerisinde bazıları diğerlerinden daha zengin, pazarda diğerlerinden daha başarılı olabilir. Gelir farklılıkları grubun sınıf olmadığını göstermez.

O halde bu klasik “yüksek sınıf” tartışmasına nasıl ışık tutmaktadır? Tawney’in temel noktası, yüksek sınıfın enflasyon çağında ayakta kalmayı müsrif bir asilzade takımından ve bir gecelik spekülâtörlerden daha iyi becerebilecek bir hayat tarzına sahip bir grup olduğuydu. “Arazi işiyle uğraşan hiç görmedikleri maceracılarla karşılaştırdıklarında, yerel yüksek sınıf yağmacılara karşı duran yerleşik

74 Christopher Hill, “Recent Interpretations of the Civil War”, *Puritanism and Revolution* (New York: Schocken Books, 1958), 8.

75 Julian Cromwell, “The Early Tudor Gentry” *Economic History Review*, 2nd ser., XVII, 3, 1965, 470. “Gerçekte, o sırada sayıca çok az olan asilzadelerin çok ilerisine geçen, baş toprak sahibi sınıftılar” şeklinde eklemeye bulunur.

76 Tawney, yeri gelmişken, yüksek sınıfın ya da tartışmanın bu noktasında arazi sahipleri sınıfının “hukuki bir ayrımla değil sıradan bir tahminle belirlenen bir statüye...” sahip olduğunu belirtir. *Essays in Economic History*, I, s. 174.

bir nüfustu.”⁷⁷ Fransız muadillerine karşı avantajları “bireyi kuruma feda eden İngiliz aile sisteminin acımasızlığı nedeniyle az sayıda ve katı kalmalarıydı.”⁷⁸ Siyasi olarak, Hollandalı muadillerinden çok daha güçlüydüler, “kırsal kökenlerinden tamamen koparılmışlardı,”⁷⁹ çünkü “bir temsilci rolü için gerekli olan yerel ve halka ait öğeleri aristokratik *nobiles minores* aromasıyla birleştirmişlerdi ve her kartı ihtiyatlı fakat amansız bir gerçekçilikle birleştiriyorlardı.”⁸⁰ Dolayısıyla, Pirenne’in kapitalizmin sosyal tarihinin özü olduğunu ileri sürdüğü, elitlerin birbirinin yerine geçmesi sürecini özetlemektedirler.⁸¹ Sonuç, “siyasi kurumların ekonomik gerçekliklerle uyum içinde olmamasıydı,” bu da “yükselen” bir “yüksek sınıf” tarafından yönetilen ve “[hem parlamento hem de kralın kontrol edemeyeceği kadar] sağlam kişisel olmayan güçlerin” neden olduğu bir İngiliz devrimiydi.⁸²

Trevor-Roper’ın saldırısının temelinde, çok iyi bilindiği gibi, Tawney’in istatistiklerini ve kodlama işlemlerini yargılamamanın yanı sıra,⁸³ siyasi alanın ana modelinin temelsiz olduğunu öne sürmek bulunuyordu:

Yıldızı yükselen ailelerden birçoğunun temelini şüphe götürmez biçimde topraktan çok resmî makam olduğunu ileri sürmüştüm. Şimdi daha da ileri gideceğim. “Eski” ve “yeni” toprak sahipleri,

77 Age, s. 197.

78 Age, s. 174.

79 Age, s. 175. Hollanda’nın durumunu gösteren bu değerlendirmeye, yakın zamanlardaki bir doktora çalışmasında karşı çıkılmaktadır. Bu çalışmanın kısa bir özeti yayımlanmış olup; çalışmada, zamanın Hollanda ekonomisinde kırsal sektörün İngiliz ekonomisindeki gibi önemli olduğu savunulmaktadır. Bkz. Ian de Vries, “The Role of the Rural Sector in the Development of the Dutch Economy: 1500-1700”, *Journal of Economic History*, XXXI, 1, Mar. 1971, 266-268.

80 Tawney, *Essays in Economic History*, I, s. 175.

81 “Profesör Pirenne ünlü bir makalesinde, birbiri ardına gelen her dönemdeki kapitalistlerin bir öncekilerinden değil, yukarı tırmanmaya çalışan mütevazı ailelere mensup bireylerden devşirildiğini, zamanla yeni bir plütokrasi oluşturduklarını; buradan sonra bir uyuşukluk içerisine girerek sıraları geldiğinde kaybolduklarını belirtir. Aynı ilerleme ve duraklama nöbetlerinin, toprak sahibi sınıfların tarihinde de bir şekilde görüldüğü dönemler vardır. Harrington yazmadan önceki üç kuşak bunlardan biriydi.” R.H. Tawney, “Harrington’s Interpretation of His Age.”, *Proceedings of the British Academy*, 1941, 218.

82 Age, s. 207.

83 Bkz. H. R. Trevor-Roper, “The Gentry, 1540-1640”, *Economic History Review*, Ek. I, 1953, 4-24. Tartışmanın bu kısmının devamı için bkz. R.H. Tawney, “Postscript”, E. M. Carus Wilson, ed., *Essays in Economic History* (New York: St Martin’s 1965), I, 206-214; Cooper, *Encounter*, XI, s. 377-81; Hexter, *Reappraisals in History*, s. 124-129; Hill, “Recent Interpretations”, s. 9.

asilzadeler ve yüksek sınıf arasındaki ayrım yerine; Tudor ve Stuart dönemi toprak sahipleri sınıfı, “saray” ve “ülke”, resmi görev sahipleriyle salt toprak sahipleri arasındaki önemli ayrımı ileri süreceğim. VIII. Henry’nin, manastır mallarının kamulaştırılmasını gerçekleştiren memurları ne servetler elde ettiler! Doğal olarak en iyi mallar onlara gitti ve tabii ki onların yerel temsilcileri olan, vi-layetlerdeki memuriyet sahibi yüksek sınıf mensuplarına...

Ya bu gibi konumları olmayan salt yüksek sınıf? Her ödül daha da değerli hale geldikçe onların erişebileceğinden çok daha uzaklara kaçtı.⁸⁴

Dolayısıyla, İngiliz İç Savaşı, en azından kısmen, aşırı vergi yükü altında ezilen “salt” yüksek sınıfın Rönesans sarayına başkaldırması olarak görülebilir.

Son olarak, J. H. Hexter “üçüncü bir İngiliz toprak sahipleri grubunun” olduğunu söyler.⁸⁵ Parlamentoda Stuartlar’a yönelik muhalefete bakıldığında bunların Tawney’in “iktidara susamış kırsal orta sınıfından” gelmediğini belirtir; zira bunlar “zengin taşra yüksek sınıfıydı” (bu gerçekten Tawney’dan çok farklı mıydı?); bunlar Trevor-Roper’in “baskı altında kalmış kızgın köylüleri” de değildi, zira “alışılmadık derecede iyi eğitilmiş bir insan grubuydu” (bu gerçekten Trevor-Roper’la uyuşmamakta mıdır?).⁸⁶

Bununla beraber Hexter’in olumlu ifadelerini izlersek yüksek sınıfın sosyal rolüyle ilgili olarak oldukça net bir tabloya ulaşabiliriz; tabii bu onun bizi yönlendirmek istediğinden farklıdır. Eleştirisinin bir yerinde “Tawney’i araştırmasına sevk eden problemle hâlâ

84 Trevor-Roper, *Economic History Review*, s. 26, 27, 30.

85 Hexter, *Reappraisals in History*, s. 131.

86 Age, s. 135-136. İmgelerden hiçbir zaman çekinmeyen fakat istatistiği sevmeyen Hexter, bir başka noktada erken Stuart İngiltere’siyle ilgili olarak şöyle der: “İleri gelenlerin geçici yetersizliklerinden kaynaklanan boşluğu kırsal yüksek sınıf doldurdu, bu ne profesör Tawney’nin canlı pıskın küçük yüksek sınıfı ne de profesör Trevor-Roper’in yavan bitmiş yüksek sınıfı değil, I. James ve I. Charles’in parlametolarda oturan zengin, iyi eğitilmiş şövalyeler ve asilzadeleriydi, (s. 148).

Bkz. Cooper’in Hexter’in istatistiğe karşı tutumuyla ilgili yorumu. “Son olarak, profesör Hexter’e karşı olarak, eğer malikânelerin ilk bakışta ve daha az sayılmasında hesaplar ve kiralara daha dikkatli incelenseydi; tartışma hiçbir zaman mevcut durumunu almazdı. Bay Stone’un hakkını teslim etmek gerekirse, onun konuya ilk girişinden itibaren zamanının büyük bölümünü bu tür çalışmalara ayırdığını eklemeliyim. Bay Stone ve ben en azından profesör Hexter’in savunduğu gibi, bu tür çalışmaları sürdürme konusunda anlaşabileceğimizi düşünüyorum.” “Letter to the Editor,” *Encounter*, XI, 3, Sept., 1958, 74.

birlikteyiz... Bu özel tarihsel dönemeçte “taşra” liderliğini en üstün altındaki sosyal katmanda buldu. Neden soylular sınıfı değil de yüksek sınıf arasında?”⁸⁷ Hexter’in cevabı temelde şöyledir, yüksek sınıfın siyasi yükselişi, kralın artan askeri gücü ve yerel hakimlerin askeri gücünün azalmasıyla açıklanabilir. Sonuç olarak, “Tudor dönemi yüksek sınıfı Lancaster ve York günlerinde atalarından daha büyük bir bağımsızlıkla hareket ediyordu.”⁸⁸ Birçok kişinin gözlemlediği gibi, aksini kim kim söylemiştir ki? Stone’un da vurgulu biçimde belirttiği gibi: “Bay Hexter’in, yüksek sınıfın siyasi gücünün artmasını açıklamak için kullandığı dogaya aykırı model tamamıyla çok yüzeyseldir: Ona göre aristokrasi askeri kontrolünü kaybetmişti. Tabii ki, fakat bu neden oldu?”⁸⁹ Dolayısıyla yeniden (Tawney ve Trevor-Roper gibi) tartışmakta olduğumuz değişkenlere geri dönmüş bulunmaktayız: Bürokratik bir devlet mekanizmasının gelişmesi ve kapitalist tarımın ortaya çıkışı ve bu ikisi arasındaki bağlantı.⁹⁰

Hexter daha sonra “orta sınıf mitine” karşı harekete geçer. Fakat burada kendisinin modern ekonomik tarihin büyük bölümünün temelini oluşturduğunu varsaydığı “bilincini kaybetmiş” Marksizm değil, gerçekten meydan okuyucu on dokuzuncu yüzyıl liberalizmi vardır.⁹¹ Aslında onun analizi Tawney ve Trevor-Roper’inkinden çok uzak değildir. Ona göre, Tudorlar bir grup ‘saray bağımlısı kapitalist’ olan “küçük bir Tudor tüccar-banker mahfeli” dışında, orta sınıf taraftarı değildi.⁹²

87 Hexter, *Reappraisals in History*, s. 242.

88 Age, s. 147.

89 Lawrence Stone, *Encounter*, s. 74.

90 “Profesör Tawney’nin yüksek sınıfın 1540-1640 arasında asilzadelerin zararına büyüdüğü, ya da Jakoben asilzadelerin malikâne idaresinde belirgin biçimde ayrıldığı tezini artık çekincesiz olarak kabul edemiyorsak, toprak sahibi sınıf arasında belli ailelerin yükselişini ya da bu ailelerin birçoğunun, özellikle Stuart döneminde, iyileştirilmiş statülerini, topraklarının ürünlerine değil memuriyetlerinin, meslek ya da ticaretlerinin kârlarına borçlu olduğunu söylemenin faydası yoktur.” Gordon Batho, “Landlords in England. B. Noblemen, Gentlemen, and Yeomen”, *The Agrarian History of England and Wales IV*: Joan Thirsk ed., 1500-1640 (London and New York: Cambridge University Press. 1967), 285. Fakat Batho şunu ekler: “Bazı aileleri sosyal hiyerarşide yükseltmede, memuriyet ve siyasi nüfuzun önemi abartılmamalıdır. Büyük gelirlerden şanslı azınlık yararlanırken, aileler ve merkezi yönetim memuriyetlerinin çoğunluğu yeterince kazanamıyordu: Stuart döneminde bile, resmi ücretlerden başka büyük kazançlara izin verilmiyordu, (s. 289)”

91 J. H. Hexter, “A New Framework for Social History” *Reappraisals*, s. 14.

92 J.H. Hexter, *Reappraisals in History*, s. 103, 105.

Tudor politikası gerçekten de çok tutarlıydı:

Genellikle kazanılmış haklar konusunda çok yumuşaktı. Eskilerini koruyor ve yeni ortaya çıkan girişim biçimlerinde yenilerini oluşturunuyordu. İnatçı biçimde değişim yoluna ayak diremek ya da onu tamamen koyvermekten ziyade, onu yönlendirmek, iyi düzenle uygun bir yönetim altına almak Tudorlar'ın siyaseti olmuştur.⁹³

Buna ek olarak Hexter "Tudorlar[ın] orta sınıfı ulusun çobanı olarak gördüğünü de" belirtir.⁹⁴ Fakat Tudorlar'ın ekonomik kontrolü ne dereceye kadar uyguladıklarını, bir bütün olarak burjuva sınıflarını değil de bir avuç dolusu girişimciyi koruduklarını ve devletin askeri gücünü güçlendirmeyi en önemli madde olarak gördüklerini⁹⁵ vurgulayan özellikle Lawrence Stone olmuştur; ayrıca yüksek sınıfın bir sığır çobanı olmaya başkaldırdığı da Trevor-Roper tezinin özüdür.

Hexter, son olarak, kapitalist ruhun sadece on altıncı yüzyılda ortaya çıkmadığını zira uzun süredir var olduğunu, on altıncı yüzyıl toprak sahiplerini kapitalist tarıma girişmek için şehir tüccarlarının⁹⁶ örnekliliğini ve esinlemesini beklemediklerini söyler. Tam olarak böyledir. Fakat o zaman çeşitli sosyal çevrelerden devşirilen yeni dogmakta olan bir kapitalist sınıf tablosuna geri döneriz.⁹⁷

93 Age, s. 109.

94 Age, s. 110.

95 "On altıncı yüzyılın ilk yarısı ekonomik kontrol açısından birçok denemenin yapıldığı bir dönemdi. Fakat ticari serbestliğin arttığını gösteren hiçbir kanıt yoktur... Tudor ekonomi yönetiminin esas amacı zenginlik değil güvenlikti. Fakat Tudor yönetiminin çelişkisi ve tüm sistemin çöküşünün belki de nihai nedeni, korumacı devlet programının ya da sosyal adaletin ve muhafazakârlığın planlı otarşi ve fırsatçı savaş maliyesinin daha baskıcı gereksinimlerine feda edilme derecesiydi. Bütün Tudor hükümetleri, bu sosyal değişikliklerin ve en çok desteği aldıkları varsayılan bu yeni burjuva sınıflarının, en kararlı teorik muhalifleriydi." Stone, *Economic History Review*, XVIII, s. 109, 111, 115.

96 *Reappraisals in History*, s. 91; bkz. Ayrıca s. 83-84.

97 Durum, Christopher Hill'in savunduğu gibi şu olabilir: "Enflasyonist yüzyılda başarı için gerekli burjuva niteliklerini -tasarruf, endüstri, çok yüksek kiralara istemeye hazır olma, pazarları izleme, mütevazı tüketim ve kazançları yeniden yatırıma dönüştürmek- ilk geliştirenlerin çiftçiler, küçük mülk sahibi çiftçiler, küçük toprak beyleri olduğu gözükmemektedir. Geleneksel harcama standartlarına sahip asilzadeler ve büyük kibar sınıfı kendilerini adapte etmekte yavaşladılar ve topladıkları kira bedellerinin pek mazur gösteremeyeceği miktarlarda harcamalar yapmayı sürdürüyorlardı. Bu insanlar, ekonomik olarak ayakta kalabilmek için saraya gittikçe daha çok bağımlı hale geliyordu." *Reformation to Industrial Revolution*, s. 65-66. Fakat bu en fazla bir derece sorundur.

Bu neden garip olsun? Bu, daha önce gördüğümüz gibi, Avrupa dünya-ekonomisinin tamamında gerçekleşiyordu.⁹⁸ Hiç şüphesiz, “yüksek sınıf içerisinde farklı alt grupların çeşitli siyasi ifadeleri vardı. Örneğin, Barrington Moore, Trevor-Roper’ın olguları Tawney’ın “güç kaybeden yüksek sınıfın” siyasi muhalefeti hakkında bir öneride bulunur, ki bu Tawney’ın “yükselen yüksek sınıfının” siyasi muhalefeti hazırlayan hadiselerle tamamen uyuşabilir. Tawney’dan alıntı yapar: “Gelişimi duran ya da baş aşağı giden birçok yüksek sınıf mensubu vardır. Değişen zamanla birlikte hareket eden ve sahip olduklarının çoğunu kazanan soylu toprak beyleri bulmak daha kolay olurdu.”⁹⁹ Moore daha sonra “gelişimi duranlar” hakkında şöyle der:

Bu homurtular ve mırıltılar Cromwell ve Puriten Devrimi arkasındaki köklü unsurun bir kısmını sağlamış olabilir; tabii bu itici gücün ana kaynakları sosyal skalanın çok altlarında bulunmaktaydı. Dolayısıyla, ticaret ve bir miktar endüstrinin etkisi altında İngiliz toplumu, geçici olarak ortaya çıkan aynı güçler tarafından üretilen radikal memnuniyetsizliklere yol açacak şekilde yukarıdan aşağıya doğru parçalandığı için, uzun vadeli ekonomik trendlere bağlı olarak zarara uğrayan toplum kesimleri yüzeye çıkar ve *ancien regime*’i (eski rejimi) yok etme şeklindeki şiddet dolu “pis işi” yapar ve böylece yeni kurumlar bütün için yolu temizler. İngiltere’de bu türden başlıca kirli iş, I. Charles’ın kellesinin vurulması şeklindeki sembolik eylemdir.¹⁰⁰

Hexter, üç tür toprak beyi – “yükselen” “güç kaybeden” ve diğerleri- olduğunu söylerken belki de haklıdır. Siyasi muhalefetin üçüncüsünden çok ilk iki türle ilişkili olması çok makuldür. Erken Stuart dönemi politikalarının açıklanmasında bu ayrıntılar çok önemlidir.¹⁰¹ Sosyal değişim trendlerini değerlendirmede, yüksek sınıfın ortaya çı-

98 Bkz. Zs. S. Pach’ın Macaristan ve İngiltere arasındaki özel karşılaştırması: “Macaristan’ı, benzer bir sürecin gerçekleştiği bu dönemin İngiltere’siyle karşılaştırsak, tüccar sınıflı toprak sahipleri asli bir olgu değildir. Temelde kendilerine feodal vergiler olarak tahsis edilmiş kira biçimlerinden kazanç sağlayan bir “yeni soylu sınıfı”, İngiliz yüksek sınıfını düşünüyoruz. Bunlar yün, buğday, ve diğer maddelerin satışıyla uğraşıyorlardı ve küçük köylüleri ve çiftçilerin mülklerini ellerinden alarak, burjuvanın karakteristik bir özelliği olarak, mülklerini doğrudan sömürmeye giriştiler.” *Annales, E.S.C.*, XXI, s. 1230.

99 Tawney, *Essays in Economic History*, I, s. 186.

100 Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston: Beacon Press, 1966), 16.

101 Christopher Hill bu hususta kesinlikle haklıdır: “Yüksek sınıfla ilgili olarak genelleme yapmaktan vazgeçmeliyiz.” *Puritanism and Revolution*, s. 27.

kışını ekonomik bir güç ya da siyasi bir varlıktan çok toplumsal bir kategori olarak görmek çok daha önemlidir.

Ayrıntılar üzerinde odaklanma, çoğu zaman sadece zayıf bir genelleştirmenin anlamsızlığını ortaya çıkarsa da, aynı zamanda seküler değişimi de gizleyebilir. Lawrence Stone, bu zamanda İngiltere'deki sosyal hareketliliğin karmaşıklıklarıyla ilgili böyle detaylı bir tahlilde bulunduktan sonra, bu analiz biçiminin İngiliz toplumunun iki önemli değişimini gözden kaçırdığını belirtir:

Birincisi toplumun zengin ve fakir olarak kutuplaşmasıydı: Üst sınıflar nispeten daha çok sayıya ulaşmışlar ve reel gelirleri yükselmişti: Fakirler ise sayıca artarken reel gelirleri düşmüştü. İkincisi üst sınıflar arasındaki daha büyük bir eşitlikti: İlk olarak daha büyük yüksek sınıf mensuplarının zenginliği ve gücü aristokrasiyle karşılaştırıldığında arttı; ikincisi de ticaret ve meslek erbabı, toprak sahibi sınıflara kıyasen zenginlik, sayı ve sosyal statü açısından daha üst katmanlara geçti.¹⁰²

J. Hurstfield “ikinci” on altıncı yüzyıl politikası üzerindeki etkisini vurgulayarak benzer bir noktaya temas eder:

İngiltere’de aristokrasi hiçbir zaman bir kast ve toprak sahibi, yüksek sınıf ise küçük soylular haline gelmedi. Dolayısıyla, orta ve üst sınıflar birbirleriyle monarşiyle olduğundan daha yakın ilişki içerisindediler; kriz zamanlarında ise, Kraliyetle olduğundan çok daha fazla şeyi paylaşıyorlardı.¹⁰³

Stone ve Hurstfield de burada en önemli noktayı göstermektedir: Eski aristokrat-yüksek sınıf ayrımının önemini kaybettiği yeni bir sınıfın ortaya çıkış süreci. Perez Zagorin’in de durumu özetlemesi gibi, İngiltere’deki uzun on altıncı yüzyılın genel eğilimi “insanlara tarım, ticaret ve endüstride sermayeyi yayacak bir pozisyonda sosyal hayatın idaresini vermektir.”¹⁰⁴ Bu birleşik sınıf, köylülerin yitip

102 Lawrence Stone, “Social Mobility in England, 1500-1700”, *Past & Present*, 33, April 1966, 28-29.

103 Hurstfield, *New Cambridge Modern History*, III, s. 148.

104 Perez Zagorin, “The Social Interpretation of the English Revolution” *Journal of Economic History*, XIX. 3, Sept. 1959, 388. Şunu ekler: “Oluşumu mevcut ilgi odağı olan sınıf, sürekli olarak devşiriliyordu ve statü, zenginlik ve gelir kaynağı gibi farklı unsurlardan oluşuyordu. Fakat bu ve diğer farklılıklara rağmen üyeleri aynı dehanın türleriydi. Bir tek ekonomik sınıf oluşturuyorlardı. Zira ortak oldukları şey kâr ve daha fazla birikim amacıyla kullandıkları sermaye sahipliği idi. (s. 389)”

gitmesi pahasına kazandı.¹⁰⁵ İngiltere örneği, Lattimore'un şu genel-leştirmesinin güzel bir göstergesidir: "Kademeli olarak değişen bir toplumda, eski düzenden kalan şeye en çok yapışan ve aynı zamanda yeninin vaat ettiği şeylerin en iyisini alan her zaman yönetimde olanlardır. Bu zamanla çarpıcı bir farklılaşmaya neden olur."¹⁰⁶

Eğer "yüksek sınıf" sadece bir sınıf oldukları zaman kapitalist çiftçilere verilen bir isimse, o zaman küçük çiftçiler kimdi? Küçük çiftçi de yüksek sınıf gibi, içeriği on altıncı yüzyılda evrilmekte olan ve önceden var olan sosyal-hukuksal bir terimdir. Mildred Campbell, İngiliz küçük çiftçiler hakkındaki kitabında, sözcüğün çeşitli kullanımlarını ve onun çiftçi, beyefendi, mülk sahibi, ziraatçı ve işçi gibi terimlerle olan ilişkisini elekten geçirir ve acı biçimde şunu kaydeder: "Başlangıçta, söylenebilecek belirgin bir şey, vazgeçilecek türden bir ayrım yoktur."¹⁰⁷ Sonucu şöyle bağlar:

Sosyal yapıda diğer gruplarla olan ilişkisi açısından gözlemlendiğinde küçük çiftçi statüsü oldukça belirli bir nitelik kazanır. Bunlar toprakla ve tarımsal işlerle uğraşan, çoklukla yokluk arasındaki orta alanda yaşayan, yüksek sınıfla çiftçi sınıfı arasında bir durumda İngiltere'ye hizmet eden, büyük bir kırsal, orta halktı.¹⁰⁸

Bu grubun rolünü değerlendirebilmek için önceki bölümde tartışılan, İngiliz tarımındaki kiracılık sisteminin evrimi konusuna

105 "1500 ve 1700 arasındaki toprak transferindeki büyük etkinliğin sonucu bir toprak merkezinin bazen bir sınır geçen ve toprağını da beraber götüren sahiple, bazen de sahipliğin dağılması üzerine, sınırı geçen toprakla sosyal sınırların ötesine net olarak geçmesiydi. Bu süreçle kazananlar büyük toprak sahipleri ve yüksek sınıftı. Kaybedenler ise kabaca eşit oranlarda kurumsal sahipler, kilise ve krallıktı...

On altıncı yüzyılda toprak sahipliği yapısı pazarın, tarımsal ürünlere artan talebin baskılarına, geçimlik çiftçilikten uzak ve daha ticari bir tarıma yönelik bir akımla karşılık verdi ve bunun köylü unsuru üzerinde etkisi oldu. Bu süreç sadece birçok malikâne lordunun yasal haklarını sonuna kadar kullandığı bir durum yaratmadı. Ayrıca şanslı ve girişimci küçük mülk sahibi çiftçilerin zenginleşmesini sağlayan imkanlar sundu. Fakat yapı aynı zamanda, rekabetçi statü dünyasının baskılarına ve yeni oluşan ticari zenginliğin kendine toprakta güvenli bir yer arama dürtüsüne de karşılık verdi. Statünün çok sayıda maiyet ve takipçiden ziyade, harcama açısından yeni savunmalara ihtiyacı vardı. Bu da köylünün konumu üzerindeki bir başka baskı kaynağıydı." E. M. L. Thompson, "The Social Distribution of Landed Property in England since the Sixteenth Century" *Economic History Review*, 2. bas., XIX, 3, 1966, 515.

106 Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, s. 123.

107 Mildred Campbell, *The English Yeoman Under Elizabeth and the Early Stuarts* (New Haven, Connecticut: Yale Univ. Press, 1942), 25.

108 Age, s. 61.

dönmeliyiz. Marks kapitalist arazi kiralalarının ortaya çıkışıyla ilgili tartışmaların yorumunda çoğu zaman gözden kaçırılan önemli bir noktaya temas eder:

Kira parasal-kira biçimini alır almaz ve dolayısıyla kira ödeyen köylüyle arazi sahibi arasındaki ilişki –genel anlamda sadece *dünya* pazarı, ticareti ve üretimi nispeten yüksek düzeye ulaştığı zaman söz konusu olan bir gelişme olarak– kontratla sabit bir ilişki haline gelir gelmez, toprağın kapitalistlere kiralınması da kaçınılmaz olarak gündeme gelmektedir. İkincisi o zamana kadar taşra sınırlarının ötesinde duruyordu; şimdi ise kırsala ve tarıma şehirlerde elde edilen sermayeyi ve beraberinde, gelişmiş olan kapitalist eylem biçimini –yani bir ürünün sadece mal ve bir artı değer oluşturma aracı olarak üretilmesi– taşımaktadır. Bu biçim, feodal üretim tarzından kapitalist tarza geçiş döneminde *sadece dünya pazarına egemen olan ülkelerde* genel kural olabilir.¹⁰⁹

Marks'ın konuyla ilgili söylediği apaçık nokta, toprak kirası sistemindeki dönüşüm sürecinin sadece İngiltere'ye özgü olmadığıdır. Fakat İngiltere (ve Hollanda Cumhuriyeti) “ikinci” on altıncı yüzyılda (ve on yedinci yüzyılın sonlarıyla on sekizinci yüzyıllarda daha da çok olmak üzere) Avrupa dünya-ekonomisinin merkezi haline gelmeye başladığında bu bölgelerdeki süreç özellikle merkez oldukları için daha ileri ve daha hızlı bir hal almıştır. Dünya-ekonomisindeki merkezi ticarî ve malî konumdan yararlanmak için kaynakların etkin biçimde kullanılması çok önemlidir. İngiltere’de, toprak sahibi sınıflara tamamıyla devredilebilir bir toprak sistemine geçilmesi için para ödenirken, Polonya’dakiler (ve hatta Güney Fransa’dakiler) bu yöndeki hareketleri kısıtlamak için para alıyorlardı.

Toprağı tamamıyla devredilebilir yapmak için, tarıma aşırı şekilde yüklenilmesi şeklinde ürün satışı için üretim yapmak istenildiğinde, sadece çeşitli feodal kira sistemlerinin ortadan kaldırılması yeterli değildir. Bunun yanında köylü çiftçiyi de ortadan kaldırmak gerekecektir, zira köylü toprağını bırakmayıp kısa vadeli kârlılığı en

109 Marx, *Capital*, III, XLVII. bölüm, IV.kısım, s. 799. İtalikler eklenmiştir. Şu eklemede bulunur: “Sermayenin tarımda bağımsız ve yönlendirici bir güç olarak ortaya çıkışı birden ve genel olarak değil, tedricen ve belli üretim bantlarında gerçekleşir. Başlangıçta asıl tarımı değil sığır yetiştiriciliği, özellikle de en temel ürünü olan yünün, erken evrelerde endüstrinin yükselişi sırasında, üretim fiyatı üzerinde sürekli bir pazar fiyatı fazlalığı arz eden ve bunun oldukça geç bir döneme kadar dengelenmediği koyun yetiştiriciliği gibi üretim kollarını kapsar. Aynı şey 16. yüzyılda İngiltere için geçerlidir, (s. 801)”

üst düzeye çıkarmayacak düşüncelerle marjinal üretim biçimlerine bağlı kalabilirdi. Öyleyse böyle bir ortadan kaldırma nasıl gerçekleştirilebilirdi?

H. J. Habakkuk, köylülerin toprağını istimlâk etmenin üç yolu olduğunu ileri sürer: Toprak üzerindeki kullanım haklarını ellerinden almak; topraklarını kamu arazisine katmak için sınırlı kiralar karşılığında onları ömür boyu tasarruf hakkı anlaşmasına zorlamak; köylülerin topluluk haklarını azaltmak. “İkinci” on altıncı yüzyılda sadece herhangi bir hakka ya da yenileme anlaşmasına sebep olmaksızın sınırlı bir süre veya ömür boyu kiracı olan çiftçilerin böyle istimlâk biçimlerine etkin şekilde maruz kaldığını savunur ve bunun çiftçinin yaklaşık % 35’ine karşılık geldiğini tahmin eder.¹¹⁰ Toprakların satışına gelince, tablo tek taraflı olmaktan çok uzaktır:

110 Bkz. H. John Habakkuk, «La disparition du paysan anglais» *Annales E.S.C.*, XX, 4. Juil- août, 1965, 652-54. Tawney yasal durumun bu duruma nasıl izin verdiğini belirtir: “Ekonomik nedenler yeni bir tarım sistemini karlı hale getirdiyse de yasal sistemin karların kim tarafından elde edileceğine karar verdiği de doğrudur. Birçok kiracı hatırı sayılır ölçekte koyun yetiştiriciliği yapıyordu. Kumaş üretimi endüstrisinin gelişmesi için gerekli ucuz yünün, kulübelerinde taraklandığı, eğirildiği ve dokunduğu asıl köylüler tarafından tedarik edilmemesinin herhangi bir ekonomik nedenini bulmak zordur. Küçük çiftçilerin büyük çoğunluğunun tımar süresi onları aşırı ücretler tarafından ezilmeye mahkum ediyordu ve süre tamamlandığında çoğu oradan çıkarılıyordu. Belirleyici faktör buydu. Mahkemeler tarafından on beşinci yüzyıldan itibaren sağlanan korumanın, mevcut malikâne adetlerini teyit etmekten başka bir işe yaramaması onların şanssızlığıydı. Üzerlerinde hâlâ yarı hür yarı köle köylü tımarının işaretleriyle yaşayan dönemimiz küçük çiftçileri, ortaçağ adetleri tarafından sağlanan uygulamadaki güvenlikten yoksun olarak, orta çağların yasal haklardan yoksunluk durumunun artıklarıyla zincire vurulmuştu ve onu tek başına katlanabilir kılacak kapsamlı modern devletin korumasından yararlanmadan modern ticari akımın acı genişliğini hissediyordu.” *Agrarian Problems*, s. 406-408. (Tawney’in “çiftçilerin büyük çoğunluğundan” söz ettiğine dikkat ediniz. Ancak bu soruna Habakkuk kadar yakından bakmamıştır.)

Tımar sisteminin karmaşıklığı, kasabalarda bir hukukçu sınıfın doğuşuna neden olan bir faktördü. Daha çok toprak fiili olarak devredilebilir hale geldiğinden, bireysel hakların daha kesin bir tanımı aranıyordu. Küçük çiftçi için zoraki satışlar ve tımarındaki istenmeyen değişikliklere karşı bir seçenek, bir avukat kiralayarak kendisini, haklarına yapılan yarı yasal tecavüzlere karşı korumasıydı.

“Özel tüccarlara ve onların komisyoncularına ve hizmetçilere ek olarak, on altıncı yüzyılda küçük fakat güçlü bir profesyoneller eliti ortaya çıktı. Hangi büyüklükte olursa olsun her taşra kasabasının noter, avukat ve arzuhalci kadroları vardı. Northampton ve Maidstone büyüklüğünde ilçelerin, kendilerini çoğu zaman kibar sınıfına benzeten ve küçük toprak sahibi ailelerden gelen bu türden yarım düzine adamı olabilirdi.” Everitt, *Agrarian History*, IV, s. 555.

Bu dönemde köylülerden toprak satın alan lordlar (*senyörler*) vardı; ayrıca bazı çiftçiler yüksek sınıfa yükselecek kadar çok mal edinmişti. Her iki durumda da sonuç köylünün elindeki arazinin daralmasıydı. Fakat kamu arazileri satışa sunulduğunda bunları satın alan ya da belgeli kira anlaşması yapan köylüler de mevcuttu. Bu işlemlerin net sonucu bilinmiyor. Ancak, bu kazanımların köylü için kayıptan çok kazanç hanesine yazıldığı kuvvetle muhtemeldir; öte yandan lordlar köylünün toprağını istisnâ ededursun köylü de mal mülk edinerek lordların arazisini kemiriyordu.¹¹¹

Tarımın tam olarak kapitalistleştirilmesi İngiltere’de henüz gerçekleştirilememişti. On altıncı yüzyılda küçük çiftçilerin hâlâ oynayacak rolleri vardı. Bu dönemde tarımın ticarileştirilmesi küçük toprak sahiplerine sadece “tehlike” değil “imkânlar” da sunuyordu. Campbell, biraz romantik bir havada, küçük çiftçiye kahraman olarak görür:

Planlar kuran toprak beyleri ve toprağa acıkmış komşular bir insanın kötü kaderinden yararlanmak için her zaman hazır bekliyordu. Fiyatlar genel olarak sürekli artsa da kimi zaman apansız ve belirsiz aralıklarla gelen dalgalanmalar oluyordu. Zamanın güvensizliğine başka kötülükler de ekleniyordu. Kontrol edilemeyen salgın hastalıklar sürekli bir tehditti. Yangın kayıpları yaygındı ve sigortanın hiçbir türü bilinmiyordu. Yağmurlu günler için elde belli bir birikim olmalıydı, yoksa borca girilirdi. Bu durum ne zaman batma veya yüzme olsa, çok talihsiz olunmadığı sürece köylü genellikle yüzmeye çalışır. Ve daha önce tasvir edilen belirsiz durumlara rağmen, İngiliz arazi sahipliği tarihinde her zamankinden daha çok olmak üzere endüstriye ve girişim bolluğuna sahip küçük adam şansını değerlendiriyordu. Fırtınaları önceden tahmin edenler daha yüksek fiyat ve pazarda kâr imkânları buluyor, bu da onları daha çok çalışmaya itiyordu. Kazanç daha çok kazanç arzusunun ortaya çıkarır.¹¹²

111 Habakkuk, *Annales E.S.C.*, XX, s. 657.

112 Campbell, *English Yeomen*, s. 68-69. Eric Wolf, köylülerin pazar için artan üretime yöneldiği şartlarla ilgili analizinde daha ısrarlıdır: “Köylünün ezeli problemi bu nedenle, dış dünyanın taleplerini köylünün kendi evlerinin ihtiyaçlarını temine karşı dengelemektir. Ancak köylü bu köklü problem karşısında taban tabana zıt iki strateji izleyebilirdi. Bunlardan birincisi üretimi arttırmak, ikincisi ise tüketimi kısmaktı. “Bir köylü ilk stratejiyi izlerse, verimliliği arttırmak ve pazara gireceği ürün miktarını çoğaltmak için, kendi arazisinin üzerindeki iş gücü verimini yükseltmelidir. Bunu yapabilmesi, gerekli üretim faktörlerini -toprak, emek, (tasarruf, hazır nakit ya da kredi şeklindeki) sermaye- ve tabii ki pazarın genel koşullarını harekete geçirmenin kendisi için ne kadar kolay olduğuna bağlıdır...”

Küçük çiftçi, manastırlıkların dağıtılmasının doğrudan faydalanıcısı olmasa da eninde sonunda pastadan bir pay alabiliyordu.¹¹³

Birçoklarının belirttiği gibi, o dönemde gerçekleştirilen iki tür çitleme vardı: Büyük kamu arazilerinin otlak olarak çevrilmesi ve daha etkin bir işleme için küçük arazilerin bir araya toplanması. Bu ikinci süreçte küçük çiftçi büyük rol oynadı; bu çok önemliydi. Çünkü otlak çitlemelerinin karşılaştığı siyasi muhalefete maruz kalmadan, gıda maddesi arzını arttırması anlamında önemli sosyal neticeleri vardı.¹¹⁴ İyileştirmelerin bir kısmı da işgücünün verimliliğini arttıran faktörlerden geliyordu. Thirsk bunu şuna bağlar:

“İlk olarak (bu strateji) köylülerin kira fonları üzerindeki geleneksel ipotekler zayıfladığı zaman -ki bu durum fonların geleneksel derebeylerine aktarıldığı yapının etkisiz hale gelmesiyle ortaya çıkabilir- mümkün olabilir. İkincisi, bu olguya köylünün hemşerileri ile geleneksel sosyal bağlarını törensel harcamalarla vurgulama taleplerinden kurtulabildiği zaman şahit olabiliriz. Artık üretimi törensel harcamalara vermeyi reddedebilirse, bu şekilde serbest kalan stokları ekonomik yükselişi için kullanabilir. İki değişiklik sık sık birlikte meydana gelebilir. Birbiri üzerine kemerlenmiş güç yapısı zayıfladıkça birçok geleneksel sosyal bağ özel yaptırımlarını kaybeder. Köylü topluluğu, bu şartlar altında daha az şanslı hemşerilerini bir kenara atan ve geri çekilen güç sahiplerinin bıraktığı boşluğu dolduran zengin köylülerin yükselişini görebilir. Yükselişleri sırasında çoğunlukla sosyal ilişkilerin nasıl yürütülmesi ve sembolleştirilmesi gerektiği ile ilgili geleneksel beklentileri ihlal ederler, çok sık olarak yeni kazandıkları gücü komşuları pahasına kendilerini zenginleştirmek için kullanırlar. Bu insanlar on altıncı yüzyıl İngiltere’sinin *küçük toprak sahibi çiftçileri*, Çin’in zengin köylüleri, devrim öncesi Rusya’nın *kulakisi* ya da yumruklarıydı.” *Peasants*, s. 15-16.

- 113 “Muhtemelen, küçük mülk sahibi çok az çiftçi, manastırların dağıtılmasından sonra boş kalan topraklardan yararlandı. Zira bu topraklar, ilk olarak büyük toprak sahiplerine hediye ya da hizmetleri karşılığı olarak gitti. Ya da onlar tarafından satın alındı. Fakat bu toprakların büyük kısmı kısa sürede spekülâtörlerin eline geçti ve pazara çıktı. Bölündükten sonra da on altıncı yüzyılda küçük alıcılara ulaştı.” Campbell, *English Yeomen*, s. 70-71.

Joyce Youings abartıya karşı uyarıda bulunur; “Manastır topraklarının büyük bölümü bu toprakların hibe edildiği kişilerce tekrar satıldı. Bazısı defalarca el değiştirdi. Fakat pazar çok hareketli değildi. Spekülasyon da kimi yazarların ima ettiği gibi çok yaygın değildi.... Bu toprak sahipliği değişikliklerinin hepsi açık satışlar değildi. Bağışlanan arazinin ortakları arasındaki toprak alışverişi, çoğu zaman ihmal edilmiştir. Fakat yeniden satışların birçoğunu sadece aracılardan toprakları asıl sahibine teslim etmesi şeklinde görülmesi mümkündür.” “Landlords in England. C. The Church”, *Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640 (London and New York: Cambridge Univ. Press., 1967), 345-350. Bunun yanında şunu da ekler: “İster kibar sınıftan isterse küçük mülk sahibi çiftçilerden olsun, ruhani sınıftan olmayanlar için daha hızlı kazanç, manastır topraklarını almaktan değil kiralamaktan geçiyordu, (s. 348)”

- 114 “Fakat küçük mülk sahibi çiftçiler genellikle, çağdaşları arasında nefretten nispeten uzak, arazi toplayıcılar arasında bulunuyordu. Ayrıca küçük çitlemelerin otlağa

Ekilen ürünün cinsini her yıl değiştirmenin daha yoğun uygulanması, gübrelemenin artması; ıslah edilmiş tahıl çeşitlerinin kullanılması ve en önemlisi boş arazilerin tarıma elverişli hale getirilmesi ve otlakların ekim alanına dönüştürülmesi sonucu, ekilen toprağın toplam dönümü etkileyici biçimde arttı. Ekilebilir alanların daha çok gübrelenmesi, tabii ki, daha çok hayvan beslemek sayesinde oldu, bu da sonuçta et, yün ve diğer hayvansal ürünlerin arzında büyük bir artışa neden oldu. Hayvan sayısının artması, otlakların ve çayırların gübrelemeyle iyileştirilmesi, bahar otlaklarının artışı, batı tarafında otlakların sulanması, başka yerlerde burçak üretimi ve bataklıkların kullanımı ve kıyı şeridindeki bataklık arazinin ıslahı sayesinde, yaz otlaklarının arzındaki artışıyla mümkün oldu. *Dolayısıyla, ekilebilir alanlarla otlaklardaki iyileştirme çalışmaları birlikte yürüdü, her biri diğerine destek oldu ve her ikisi de bölgenin uzmanlaşması ve birbirine bağımlılığına katkıda bulundu.*¹¹⁵

Galler'in o zamanki İngiliz işbölümüne katılması, tarımsal iyileşme sürecine katkıda bulundu. İlk önce, İngiliz hukuk formlarının, özellikle de en büyük çocuk uygulamasının yürürlüğe konması arazi sahipliği sistemiyle ilgili büyük bir belirsizliğe neden oldu. Bu, Galler'de büyük kamu arazilerinin oluşturulması açısından çok elverişliydi. "Galler'in bir yanından diğer yanına malikâne kurma ve aile serveti oluşturma zamanıydı."¹¹⁶ Bu özellikle "arazi büyüklüklerinde belirgin bir çeşitsizlik sergileyen İngilizleşmiş düzlükler" için geçerliydi.¹¹⁷ Toprak beylerinin de oransız biçimde İngiliz olduğundan şüpheleniyorum. Galler'deki çitleme hareketinin yarattığı tarımsal iyileşme İngiltere'den daha büyük görünmektedir. Galler o

dönüştürmeden çok ekim için olması, bunları yapan insanların, köylerin boşalması sürecine katkıda bulunanların üzerine yıkılan suiistimallerden kurtulmasını sağlıyordu." Campbell, *English Yeomen*, s. 91.

- 115 Joan Thirsk, "Farming Techniques" *Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640 (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967), 199. İtalikler eklenmiştir. Bununla birlikte İngiltere'de, İngiltere ve Galler arasındakine zıt biçimde, çok fazla bölgesel uzmanlaşma olduğu daha az kesindir. En azından E. J. Buckatzsch vergi değerlemeleri araştırmasında "İngiltere'deki coğrafi refah dağılımı görüntüsünün, on üçüncü yüzyılın sonundan on yedinci yüzyılın sonuna kadar, temelde değişmeden kaldığını ve yalnızca on sekizinci yüzyılda köklü biçimde değiştiğini" gösterir. "The Geographical Distribution of Wealth in England, 1086-1843", *Economic History Review*, III, 2, 1950, 195.
- 116 Frank Emery "The Farming Regions of Wales" *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, y.h., IV: 1500-1640 (London and New York: Cambridge University Press, 1967), 124.
- 117 Age, s. 152.

zamana kadar “yağmacı tekniklerden” zarar görüyordu.¹¹⁸ Ancak bu, İngiltere’ye göç eden nüfusun, gittikçe daha çok yerini kaybetmesi anlamına geliyordu; bunlardan bir kısmı lümpen proleter, birçoğu da daha önce söz ettiğimiz gibi paralı askerlerin parçası haline geldi.

Campbell çağın “toprak açlığı” çağı olduğunu söyler.¹¹⁹ “Toprak açıcı olanlar arasında küçük çiftçilerden daha hırslısı yoktu.”¹²⁰ Bunu, W. G. Hoskins’e göre hepsi büyük oranda orta çağlardaki aynı kökenden gelen “büyük ziraatçılar, küçük toprak sahibi çiftçiler ve küçük yüksek sınıfın eseri olan “Büyük Onarım” dönemi olarak adlandırılan 1570-1640 yılları arasında, İngiltere’deki kırsal konutlaşmadan çıkarabiliriz.”¹²¹ Lawrence Stone da aynı gerçekten söz eder; fakat bunu “yüksek sınıfın ortaya çıkışının” ek kanıtı,¹²² kullandığımız isimlerin akışkanlığının bir göstergesi olarak zikreder. Bu küçük toprak sahibi çiftçiler, kapitalist çiftçiler olan yüksek sınıfın daha az kapitalistleşmiş türü değil midir?¹²³

118 I is. T. Jones Pierce, “Landlords in Wales: A. The Nobility & Gentry,” *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640 (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967), 380.

119 Campbell, *English Yeoman*, s. 65.

120 Age, s. 72.

121 W. G. Hoskins, “The Rebuilding of Rural England, 1570-1640” *Past & Present*, No: 4, Nov. 1853-30.

122 Stone, *Past & Present*, No. 33, s. 26.

123 Peter Laslett temel sınıf ayrımını kibar sınıfı (soylular ve yüksek sınıf) ile diğerleri (küçük mülk sahibi çiftçiler ve sıradan çiftçiler) arasında görür. Bkz. *The World We Have Lost* (New York: Scribner’s, 1965), böl.2., özellikle s. 26-27. Fakat bu aynı bölümde, kralın terminolojisiyle, krallığın zenginliğini arttıranlar (soylular, yüksek sınıf, tüccarlar, mülk sahipleri, zanaatkarlar) ile onu azaltanlar (işçiler, köylüler, sıradan askerler, başıboş gezenler) arasında, bana göre daha doğru biçimde, çizgi çeken 1688 için Gregory King’in taslağını çizer. (s. 32-33). (Yani kralın çizginin her iki tarafındaki işin doğasını karakterize etmesini değil ayrım çizgisinin doğru olduğunu savunuyorum). Laslett mülk sahibi küçük çiftçinin, toprağı işleyenlerin en başarılılarının statü ismi olduğunu kabul eder ve çok erken duygusallaştırıldığını gözlemler (s. 43). Fakat yüksek sınıfın, analistin gözlemediği gibi ekonomik ve politik çıkarlarından ziyade, “boş” olmayanları dışlamayı tercih etmesine takılı kalmış görünmektedir.

“Elizabeth döneminden itibaren küçük yüksek sınıfın yaşam tarzını gösteren çok sayıda iç envanter mevcuttur. Bu tabii ki daha zengin mülk sahibi küçük çiftçininkinden ayrılmaz.” M. W. Barley, “Rural Housing in England,” *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640 (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1967), 713.

Bkz. Gordon Batho: “Fakat küçük yüksek sınıf ile zengin mülk sahibi küçük çiftçiler arasında keskin bir fark yoktu... Gerçekte mülk sahibi küçük çiftçinin (yasal) tanımı anlamsızdı. Birçoklarına göre, Tudor ve erken Stuart dönemlerindeki küçük mülk

Çitleme sürecinde gerçekten kimin zararlı çıktığına baktığımızda bu daha net olarak görünür. İster koyun çobanlarının büyük ölçekli, isterse küçük toprak sahibi çiftçilerin küçük boyutlu çitleme hareketleri olsun, süreç ilerledikçe bu topraklar üzerinde ve çevresinde yaşayan insanlar buraları terk etmek zorunda bırakıldı ve diğerleri de ücretli çalışan topraksız kırsal işçiler statüsüne indirgendiler.¹²⁴ Bu uzun bir süre “İngiliz yaşamının ticarileşmesinde” önemli bir unsur olan artı işgücünün ortaya çıkışında çok hayati bir öge olarak görülmüştür.¹²⁵ Bu değişim 1540 ve 1640 yılları arasında gerçekleşti. Ekonomik daralmada küçük bir grup insan kazandı, fakat çok daha büyük bir kısım kaybetti.¹²⁶ Gerçekte, köylünün feodalizmin dizginlerin-

sahibi çiftçinin kendine ait toprağı yoktu. Fakat keyiflerine göre arazi mülkiyetine sahipti ya da kiracıydı. Dönemin sayısız vasiyetnamesinde ve yasal belgesinde, bir adam bir yerde küçük mülk sahibi çiftçi, bir başkasında kibar sınıfına mensup olarak tanımlanırken, bir adam kendisini mülk sahibi küçük çiftçi görürken, başkaları tarafından kibar sınıfına mensup olarak tanımlanır. Zira sınıflar arasındaki ayrımı belirleyen doğumdan gelen kibarlık ya da zenginlik derecesi değildi. Küçük yüksek sınıfın küçük oğullarından birçoğu, mülk sahibi küçük çiftçi olmuştu. Birçok yüksek sınıf mensubu, daha yeni küçük mülk sahibi çiftçilikten ya da ticari ve mesleki kazançların yardımıyla daha mütevazı kökenlerden yükselmişti. Çok az yüksek sınıf mensubu atalarını, Devon’lu Reddawayler gibi kimi küçük mülk sahibi çiftçi ailelerinin yapabildiği gibi üç kuşak geriye takip edebilirdi.” *Agrarian History*, IV, s. 301.

- 124 Vurgulanmak istenen baskının şu ya da bu şekilde var olduğu idi: “Özetlemek gerekirse: Çok sayıda küçük çiftçi Tudor İngiltere’sinde tehlikeli biçimde yerleştirilmişti. Çitleme dürtüsünün güçlü olduğu ülkelerde, mülklerini kaybetme tehlikesine maruzdular ve bu on altıncı yüzyılın başında ve sonunda orta İngiltere için de geçerliydi. Çitlemenin kural olmadığı yerde aşırı kiralara, keyfi vergilere ve kamu ocaklarındaki otlama haklarının ihlaline maruz kalıyorlardı. Emniyetsizlik çok geneldi ve tarımsal İngiltere’nin bel kemiğini oluşturan kayıtlı mülk sahipleri, Tudor yönetimlerinden ancak kısmen ve süreksiz bir koruma görüyorlardı.” Ramsey, *Tudor Economic Problems*, s. 36.
- 125 “Daha geniş bir bakış açısından, on altıncı yüzyılın tarımsal değişiklikleri İngiliz hayatının ticarileşmesinde uzun bir adım sayılabilir. Tekstil endüstrilerinin gelişmesi otlak çitçiliğinin gelişmesiyle yakından ilişkilidir. İngiltere’yi ilk defa karlı biçimde dünya ticaretine çıkaran ‘ticaret dehası’ olan, yünlü kumaş ihracı ve daha önce yapılan seferlerden daha fazla olarak, yeni pazarlar bulma dürtüsüydü ki bundan plantasyonlar, sömürgeler ve bir imparatorluk çıkmıştır. Çok sayıda çiftçi ailesinin topraklarından çıkarılması süreci, emeğin kıtlığından oluşan orta çağ ticaret probleminden, emeğin bolluğundan ortaya çıkan modern ücret problemine geçişi başlatmadıysa da bunu hızlandırdı.” Tawney *“Agrarian Problems”* s. 3. Bkz. Joan Thirsk “Enclosing and Engrossing”, *Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: 1500-1640 (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967), 210; Bowden, *Agrarian History*, IV, s. 598.
- 126 “Çiftlik işçilerinden küçük bir azınlık hâlâ nispeten geniş mülklere ya da otlak hakkına sahipti ve çağın yeni ticari açılımlarından yararlanarak bir ya da iki kuşak içerisinde yukarıya, küçük mülk sahibi çiftçiliğe geçiş yapabildiler. Köylülerin orta ve alt

den kurtarılması süreci ek bir fakirleştirme rolü oynamış olabilir. Alexander Savine, Tudor İngilteresi'nde feodal ırgatlığın kalıntılarıyla ilgili makalesinde "on altıncı yüzyıl serfi için lorda olan kişisel bağımlılığının, özgürlüğünü elde ettiği zamanda çok ağır bir yük teşkil ettiği" paradoksunu vurgular.¹²⁷ Paradoks itiraz edilemeyecek kadar basittir. Serflikten azatlık bedava değildi. Satın alınıyordu. Gerçekte, çok yüksek bir bedelle satın alınmalıydı, zira Savine şöyle der:

Serflerin azatlığı, senyörler için düzenli bir gelir kaynağı olarak görülmüyordu. Son serflerin serbest bırakılması bir ödeme politikasıydı. Bu on altıncı yüzyılda çok açık biçimde yapılıyordu; Elizabeth dönemi saray adamları, kraldan özel bir paye olarak, kraliyet çiftliklerindeki belli sayıda serf ailesini azat etmek için bir komisyon alabiliyordu; yani azatlığa ödenen paralarla servetlerini yeniden oluşturabiliyorlardı.¹²⁸

Serfler artık lorda çiftlikte haftada belli bir saat hizmet etmiyorlardı.¹²⁹ Bunun yerine, "serfin kişisel bağımlılığı toprakların zorla gaspı için bir bahane oldu."¹³⁰ Böylece birçokları, toprağı elinden alınmış yoksul insanlar haline geldi.

Bu yoksullaşmanın ek kanıtlarını ziraatçı sınıfın ortadan kalkmasında da görebiliriz. Öte yandan, kimi çiftçiler "küçük toprak beyleri haline geliyor ve bunlarla ziraatçılar arasındaki ayrım bulanıklaşıyordu."¹³¹ Öte yandan daha fakir çiftçiler de köylü olan birçok kırsal işçiden daha kötü durumdaydı ve hedefleri tutturabilmek için günün belli saatinde ücretli olarak çalışmak zorundaydılar.¹³²

sınıfları ise, mütevazı mülkiyet haklarını kaybediyor ve topraksız proleterler seviyesine iniyorlardı" Alan Everitt, "Social Mobility in Early England" *Past & Present*, 33, Apr. 1966, 57.

127 Alexander Savine, "Bondmen Under the Tudors" *Transactions of the Royal Historical Society*, n.s., XVII, 1903, 268.

128 Age, s. 270-271.

129 Age, s.275.

130 Age, s.276.

131 Batho, *Agrarian History*, IV, s. 303.

132 "Bazen, durumu iyi olan, kendi arazisi üzerinde çalışan ve gelirini sezonluk ücretli işlerle arttıran işçiyle, arazisi ailesini geçindirmeye yetmeyen, bu nedenle de gelir kaynaklarını arttırmak için zaman zaman ücretli işlerde çalışan fakir çiftçi arasında keskin bir ayrım yoktur. Tüm söylenebilecek olan öncekinin işi düzenliyken sonrakinin devamsızdı." Everitt, "Farm Labourers" *Agrarian History of England and Wales* Joan Thirsk, ed., IV. 1500-1640 (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967) 397.

Çiftçiler süreksiz olarak çalıştırılmasalardı düzenli olarak çalıştırılan işçiler olmayı isterler miydi?

Her halükârda, bu her iki çiftlik işçileri de çitleme hareketinden ve haklarının zorla ellerinden alınmasından en çok etkilenen sınıflardı. Hakların çignenmesi köylerin terk edilmesine ve göçe neden oldu.¹³³ Everitt, köylü-küçük çiftçi ve “fiilen yersiz, çoğu zaman topraklarından yeni atılmış fakir göçmenler ve gezginler” arasındaki gittikçe büyüyen ayrımın, kırsal bölgenin özellikle yeni yerleşime geçilmiş ormanlık bölgelerinde gözlenmesi gereken bir olgu olduğunu belirtir¹³⁴ ve “gittikçe artan ticari tarımın ihtiyaçları nedeniyle ortaya çıkan bu mevsimlik işçi ordusu, yarı-gezin kökenleri nedeniyle, büyük oranda bu ikinci gruptan devşiriliyordu” der.¹³⁵

Böylece, Elizabeth Dönemi İngiltere’sinin dillere düşen bir özelliği sıfatıyla dilencilik ve serserilik, çok önemli siyasi bir problem olarak ortaya çıktı.¹³⁶ Frank Aydelotte, Elizabeth döneminde serseriliğin hızlı artışını, üç ayrı faktörün birlikte açıklayabileceğini düşünmektedir: En kesini ve de en önemlisi çitleme hareketleridir; aynı zamanda Tudor barışı ve dolayısıyla soylular tarafından istihdam edilen muazzam maiyet alaylarının dağılması ve ayrıca manastırların dağıtılması ve yardım dağıtıcılık rollerinin ortadan kalkması da sayılabilir. Aydelotte’un bu serserilerle ilgili görüşü, zamanın yöneticilerinden pek farklı olmayacak şekilde, bunların *sosyal* bir problem teşkil ettiği şeklindedir:

On altıncı yüzyıl serserileri güçsüz ya da zararsız bir sınıftan uzak olarak, Ortaçağ İngilteresi’nin somut gücünün çoğunluğunu temsil ediyordu. Büyük çoğunluğu iyi ailelerden geliyordu,

133 Bkz. age, s. 409.

134 Orman alanının cazibelerinden biri yan-istihdamın mevcut olmasıydı. (Orman ve ağaç işçiliği; keten, kendir ve yün eğirtme ve dokuma) Bkz. Everitt, *Agrarian History*, IV, s. 425-428; Thirsk, *Agrarian History*, IV, s. 109-110.

135 Everitt, *Past & Present*, No. 33, s. 58.

136 “İngiltere’de dilencilik ve serserilik on altıncı yüzyılda başlamadı... Bununla birlikte on altıncı yüzyılda dolandırıcı ve serserilerin nüfusa oranının hiç olmadığı kadar büyük olduğunu gösteren kanıtlar vardır.” Frank Aydelotte, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, Volume I of Oxford Historical and Literary Studies (London and New York: Oxford Univ. Press (Clarendon), 1913), 3.

“Elizabeth İngiltere’sindeki öğrencilere benzer azıllı serseriler ve korkunç dilenci çetelerinin karşılığı İskoçya’da da vardı. Buradakiler yiyecek ve para çalarak, gasp yaparak ve tehditlerde bulunarak uzak çiftlik ve köycüklerde panik yaratan, yanlış biçimde çingene olarak adlandırılan başıboş serseri ve fahişelerdi.” Lythe, *The Economy of Scotland*, s. 29.

fakat modern İngiltere'nin ekonomik planında kendilerine faydalı bir yer bulamadılar. Suç planlamak için beyinleri, onu işlemek için cesaretleri vardı. Aralarında siyasi, dini ve sosyal düzenden memnun olmayanlar ve tahrikçiler vardı. Bu nedenle Elizabeth İngiltere'sinde bir sıkıntı olduğu kadar bir tehlikeydiler de. Serseriler VII. Henry'den itibaren yasa koyucuların bir çare bulmak için, hem yasal düzenlemelerle hem de bunların hayata geçirilmesiyle, ellerinden gelen bütün çabayı gösterecekleri kadar kötüydüler. Problem sonunda, yasama işlemlerinin çözümleyebileceği kadarıyla, 1572, 1597 ve 1601 fakirlik yasalarıyla takdir edilecek biçimde çözüldü.¹³⁷

Takdir edilecek biçimde mi? Belki de, ama Aydolette'un onları takdir etmemizi istediği basit anlamda değil.

Bununla beraber, bu yasalar devlet aygıtının oynadığı role ışık tutmaktadır. İlk olarak, "sosyal refahla" ilgili yasama etkinliklerine bakalım; bu daha önceden İngiltere'de bilinmeyen bir olguydu; fakat artık birçok yerde kendini göstermektedir. Bunun yanında bu anlık bir icat olmaktan ziyade kültürel bir bilincin yayılması meselesidir.¹³⁸ İkincisi, bu yasama etkinliklerinin ekonomik dönüşümle olan ilişkisi belirsizdir. Bunun ekonomik değişimin ortaya çıkardığı sosyal krize bir yanıt, siyasi başkaldırıyı önleme yolu olduğu kesindi.¹³⁹ Fakat ekonomik anlamı kapitalist sınıflara doğrudan bir destek değildi. Bu işçilere olduğu kadar, belki de daha çok, işverene de sıkıntı veren siyasi istikrar çabasının bir şekliydi.¹⁴⁰

137 Aydelotte, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, s. 17.

138 Bkz. Robert M. Kingdom, "Social Welfare in Calvin's Europe" *American Historical Review*, LXXXV1, I, Feb. 1971, 50-51.

139 "On altıncı yüzyıldaki çitleme karşıtı yasaların çoğu kıtlık dönemleriyle çakışmaktadır. Yokluk şikayetleri 1536, 1548-9 ve 1596 ayaklanmalarında duyulabilmektedir." Edwin F. Gay, "The Midland Revolt and the Inquisitions of Depopulation of 1607" *Transactions of the Royal Historical Society*, n.s., XVIII, 1904, 213, fn. 2.

140 G. N. Clark, Uсталık (ya da çıraklık) yasası, gümrük, gemi inşasını teşvik yasaları, çitleme karşıtı yasalar, fakirlik yasaları gibi Tudor ekonomik yasalarını tanımlarken şunu söyler: "Yeni yasalar para ekonomisini tanıyor ve hatta daha ileri götürüyordu; ticaretin sınırlandırılması ve aynı ücret ödeme meselelerini iyileştiriyordu. Fakat bu yasaların genel eğilimi muhafazakardı: Önce tarım için sonra da basit zanaatlar için yeterli iş gücü temin etme ve yüksoksosyal standartlı ve uygun olmayan yerlerde icra edildiği düşünülen mesleklere girmeyi sınırlandırmayı amaçlıyordu...

Elizabeth yasaları böylece mevcut sınıf yapısını, endüstrinin yerleşimini ve iş gücü arzı akışını imtiyazlar vererek ve hareketlilik ve sözleşme özgürlüğünün önüne engeller koyarak dengelemeyi hedefliyordu. Fakat bu basit bir doktriner ekonomik politikanın ürün değildi. Çatışan çıkarlar arasında bir uzlaşma arıyor veya hayata geçiriyordu." *Wealth of England*, s. 84-86.

Monarşinin on altıncı yüzyılda kapitalizmin serbestçe hareket etmesine koyduğu bu sınırlama politikası, devletin on sekizinci yüzyıldaki büyük ve kesin çitleme hareketleri sürecine müdahalesiyle belirgin bir tezat teşkil etmektedir.¹⁴¹

Tudorlar ve erken Stuartların çoğu zaman “başarısız olduğu” düşünülmektedir; zira politikalarının nihai sonucu İngiliz devrimi olmuştur. Fakat belki de İngiliz Devrimi, Tudor-Stuart monarklarının başarısı olarak görülmelidir, çünkü başkaldırıyı uzun bir süre ertelemişlerdir. Şimdi baskı altındaki on altıncı yüzyıl İngiliz köylüsünün tepkisine bakalım. Birçoğu serseriliği tercih etti. Diğer bir seçenek de isyandı, hiç şüphesiz isyanlar da oldu. Fakat o sırada İngiltere’de öncekinden ve Fransa’da ya da kıtadaki bir başka yerde olduğundan daha az isyan vardı.

Bu tezatlıkların her biri incelenmeye değerdir. R. H. Hilton on altıncı yüzyıl çitleme hareketlerinin bir “ön-tarihi” olduğunu ileri sürer. Toprağı terk etme süreci on üçüncü yüzyıla kadar dayanır. Tabii bu arada, nüfus düşüşü gerçeği de vardı, fakat Hilton fakirliğin kırsal göç olgusu için daha temel bir açıklama olduğunu düşünmektedir.¹⁴² Sonra fiyatların arttığı “uzun” on altıncı yüzyıl geldi. Doğu Avrupa’da arazi sahipleri gittikçe yaygınlaşan, nakit mahsul üretimi nedeniyle işçileri topraklara geri dönmeye zorlarken, İngiltere (daha az işgücü gerektiren) otlatma ve (yine az işgücü gerektiren) tarıma elverişli alanların verimliliğini arttırma yolunu seçti. Büyük arazi sahipleri, çiftlikleri doğrudan ekmek yerine kiracılar arıyordu ve kiracı olarak “köylülerden” ziyade “kapitalist çiftçileri” tercih ediyordu.¹⁴³

141 “İngiltere, (on altıncı yüzyıl) çitleme hareketinin yarattığı fırtınaya, yalnızca Tudorların ve erken Stuartların kraliyetin gücünü ekonomik iyileşme sürecini toplumsal olarak katlanılabilir oluncaya kadar yavaşlatmak için kullanması sayesinde dayan-
dı, onun için merkezi hükümetin gücünü dönüşümün kurbanlarını yatıştırmak için kullandı ve değişim sürecine, seyrinin daha az yıkıcı olması amacıyla, kanal açmaya çalıştı.” Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 1944), 38.

142 “Arazilerin lordların eline geçmesi, sadece nüfusun kendisini doğal olarak onların yerine koyamamasından değildi. Fakirlik, toprak değil araç-gereç ve para stoklarının yokluğu (arazilerin tesliminde) kasabalara ya da taşra endüstrisine koymayla telif edilmez olmayan bir faktör olmuş olabilir.” Rodney H. Hilton, “A Study in the Pre-History of English Enclosure in the Fifteenth Century” *Studi in onore di Armando Saponi* (Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957), I, 678-679.

143 “Malikâne, gelirlerini kendi mülklerinden değil toprak ürünlerinden elde eden büyük ölçekli kapitalist çiftçilere kiralanabiliyordu. Toprak beyleri için bu metot her açıdan tercih edilebilirdi. Kapitalist çiftçi köylüden daha büyük bir sermaye temeline sahipti ve köylü gibi toprak beyi de kiraladığı araziden çok kendi toprağına özen

Bu, kırsal bölgelerde yaşayan birçok insanın aleyhine olduğuna göre, neden köylüler daha fazla direnmediler? Hilton onların direnemeyecek kadar zayıf olduklarını savunur.¹⁴⁴ Bunu gösteren ek kanıtlar C. S. L. Davies'in gözlemlerinde bulunabilir. Ona göre "birinci" on altıncı yüzyılda "ikincide" olduğundan daha fazla köylü direnişi vardı; öte yandan şartların zorluğu köylü ayaklanmalarını açıklamak için yeterli olsaydı tersi olmuş olurdu. Kiraların fiyat artışlarının üzerine çıkması ancak 1590'dan sonra mümkün oldu. Davies buna iki türlü bir açıklama getirmektedir. Bir yandan, değişken kira kavramı on altıncı yüzyılda nispeten yeniydi ve dolayısıyla aşırıydı; öte yandan "ikinci" on altıncı yüzyıla kadar köylüler bu kavrama alışmıştı.¹⁴⁵ İkincisi ve belki de daha önemlisi "küçük toprak sahibi çiftçiler" çitlemeden olumsuz etkilenmemiştir.¹⁴⁶

Şimdi aynı zamanda İngiltere ve Fransa'da bulunan bu "küçük toprak sahibi çiftçi" grubu arasındaki karşılaştırmaya dönelim. Davies burada merkezi otoriteye karşı isyana doğrudan neden olan şeyin vergilerin ağırlığı olduğunu ve bu yükün İngiltere'de devletin daha küçük, bürokrasinin daha az satılabilir ve dolayısıyla daha az kaynak temin eder olmasının, devlet aygıtının ağırlığını azaltan ve isyanın çekirdeğini ortadan kaldıran bölgelerin kurumsal zayıflığı nedeniyle Fransa'dakinden daha az olduğuna dikkat çeker.¹⁴⁷

Son olarak bir son zıtlığa, on altıncı ve on sekizinci yüzyıllardaki köylü ayaklanmalarına bakalım. Tawney bunun "on altıncı yüzyıldaki yaygınlıklarıyla" aynı muhtemel nedenin, yani çitlemenin varlığına rağmen, "iki yüzyıl sonraki görece nadirlikleri" arasında bir tezat olduğunu belirtir.¹⁴⁸ Tawney on altıncı yüzyıldaki tarımsal sorunların "on beşinci yüzyılın merkezi hükümete karşı bir noktada

gösterme eğiliminde değildi. Dolayısıyla toprak beyinin çok sayıda köylüden ziyade az sayıda kapitalist çiftçiye neden sınırlı kiracılık vermeyi tercih ettiği anlaşılabilir." Habakkuk, *Annales, E.S.C.*, XX, s. 650.

144 "On üçüncü ve on dördüncü yüzyıl İngiliz köylü toplulukları, toprak beyleri tarafından sosyal durumlarına yapılan saldırılara bile büyük direniş gösterebiliyordu. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda, topraklarından çıkarılmaya izin verdilerse bunun nedeni sosyal ve ekonomik değişikliklerin geçmişte güçlerini oluşturan iç yapışkanlıklarını zedelemiş olmasıydı." Hilton, *Studi in Onore di Armando Saporì*, s. 685.

145 Bkz. C.S.L. Davies, *Annales, E.S.C.*, XXIV, s. 35.

146 Ancak, "hiç şüphesiz ne aldıkları ücretlerle geçinen ne de geçimlerini endüstriyel ve tarımsal işlerden aldıkları ek ücretlerle iyileştirmeye çalışan bu küçük kiracı çiftçiler için durum bu değildi. İkincisi bu dönemde ağır kayıplara uğradı." Age, s. 36-37.

147 Age, s.54-55. Bkz. Tawney, *Agrarian Problems*, s. 340-342.

148 Age, s.321.

bütün sınıfların birleşmesine dayanan feodal ayaklanmaları, ekonomik çıkarların uyuşmaması nedeniyle, bir sınıfın diğerine karşı durduğu ayaklanmalara geçişe işaret ettiğini” savunur.¹⁴⁹

Peki, bizim söylediğimiz nedir? On altıncı yüzyıl, özellikle de 1540-1640 yılları arasındaki dönem, (zengin üyeleri “yüksek sınıf, daha küçük üyeleri ise “küçük çiftçiler” olarak adlandırılan) kapitalist bir tarımsal sınıfın *oluşum* dönemi idi. İngiltere’de bu sırada gerçekleşen toprak birleşmeleri şeklindeki sosyal süreç, bir bütün olarak bu sınıfın gelirini muazzam derecede arttırmış ve bundan en küçük üyeleri de yararlanmıştı. Öte yandan bu dönem çoğunluğu hâlâ şehirlerde yerleşik hayata geçmemiş “serseriler”, karın doyuracak kadar bir toprak sahibi olan mevsimlik işçiler ve şehirlerdeki lümpen proleterlerden oluşan bir işçiler sınıfının ortaya çıktığı dönemdi.

Devlet mekanizması sağlam, ahenkli bir bağımsız güç olmaktan ziyade çatışan iki eğilim –en iyi ifadeyle yeni ekonomik imkânlarla uyum gösteren yüksek geleneksel statüye sahip kişiler ve (geleneksel statü anlamında geçmişleri ve o andaki nispi zenginlikleri ne olursa olsun) ekonomik hayatın tamamen ticarileşmesi için girişimde bulunan yükselen unsurlar– arasındaki savaş alanıydı.

Her iki unsur da devletin desteğini aradı ve zaman zaman bunu alırken hiçbir büyük oranda güçlendirilmiş bir devlet aygıtından fayda göreceğinden emin değildi; bunun en büyük nedeni ise, her iki tarafın da diğer tarafın devlet bürokrasisi üzerinde söz sahibi olacağından korkmasıydı. “Sosyal Refah” politikası, düzeni korumaya ve piyasa güçlerinin oyunlarına müdahaleye hizmet etti. Bu geçişi kolaylaştırdı ve bütün piyasa oyuncularının avantajına oldu.

İngiltere’nin dünya-ekonomisindeki konumu bu dengeleme oyununu tek başına mümkün kıldı. İki büyük askeri güç olan İspanya ve Fransa’nın birbiriyle mücadelesi sayesinde, çok fazla dış müdahaleden korunmuş olmaktaydı. İmparatorluk yükümlülükleri tarafından da engellenmiyordu.¹⁵⁰ Bu nedenle, özellikle Doğu Avrupa’nın

149 Age, s.322.

150 “İngiltere’de orta çağların sonuna, genişlemeden çok daralma, Fransa’daki uzun vadede fetih hayalinden vazgeçiş ve özellikle önemli olarak, İngilizlerin İrlanda’da kontrol ettiği alanın küçülmesi, İngiliz dili ve uygarlığının etkisinin azalması damgasını vurmuştu. Kelt dili bir defa daha göl suyunun -Dublin, Waterford, Cork, Galway gibi daha önceki İngiliz-İrlandalıların son karakolları olan- şehirlerin duvarlarına çarpması gibi katlanarak geliyordu. On beşinci yüzyılın başında, Owen Glendower’in

hammaddelerinin yardımıyla, ekonomik uzmanlaşmasını izlemekte özgürdü. Tabii bu arada askeri devletlerden korunmak isteyen ve dünya ticareti mekanizmasını işler halde tutmanın ‘bedellerini ödeyen’ ticari müttefiki Hollanda Cumhuriyeti’nin, onu kısmen beslediğini unutmamak gerekir. İngiliz devlet mekanizması öldürücü dış etkileri bertaraf edecek kadar güçlüydü; fakat ne “gelenekçi” unsurlarını ne de devlet bürokrasisinin yeni parazitlerini, en üretici güçlerin ürettiği artı değeri tamamıyla tüketmelerini engelleyemeyecek kadar zayıftı. Kısacası, bu bir en uygun konum sorunuuydu: Bir tarafta dünya-ekonomisinin ekonomik avantajlarından yararlanırken nispi bir siyasi tecrit içinde olmak, öte yanda iç barışı en üst seviyeye çıkarırken, çok katı bir devlet mekanizmasının yanlışlarını en aza indiren görece bir güçler dengesi sağlamak.

Bu durumda İngiliz Devrimi’nin nasıl gerçekleşebildiği sorulabilir. İngiltere’nin bu dönemdeki “başarısının” kanıtının, İngiliz Devrimi’nin tam zamanında -ne daha önce ne de sonra- gerçekleşmesi ve modern kapitalizm güçlerinin, sözde “bozgunlarına” ve eskinin sözde “Yeniden Tesisine” rağmen, açık bir biçimde galip olarak ortaya çıkması olduğunu savunduğumuz söylenebilir. Bu zamanlama meselesinin önemini kavramak için, ilgili üç olaya bakmamız gerekmektedir: Bu dönemdeki ittifak politikası, göç örüntüleri ve erken Stuart döneminin sözde ekonomik krizi. Bu bizim İngiliz Devrimi’nin arkasındaki “gerçek olayları” görmemizi sağlayacaktır.

H. R. Trevor-Roper ana çatışmanın sarayla taşra arasında olduğunda ısrarlıdır. Bu eğer onun tartışma noktasıysa, o zaman kazanmış sayılabilir, çünkü onun muhalifleri sayılan -Stone ve Hill gibi- kişiler¹⁵¹ durumu kabul etmişlerdir. Bununla birlikte mesele bundan ibaret değildir. Esas mesele ‘sarayın’ oynadığı rol, bu rolün devam eden sosyal ve ekonomik dönüşümle nasıl ilişkili olduğu ve bunun ne şekilde İngiltere’nin Avrupa dünya-ekonomisindeki rolünün neticesi ve sebebi olduğuydu.

isyanıyla Galler geçici bir yarı-bağımsızlık kazandı, daha sonra bozguna uğratılarak bastırıldıysa da Galler kendini kinci biçimde uzak tutmuş ve asimile edilememiştir. Cormvall ya da bir Percy’den başka kral tanımadıkları İskoçya sınırlarının, devletin dokusuyla birleştirilmesiyle herhangi bir gerçek ilerleme sağlanamadı.” A. L. Rowse, “Tudor Expansion: The Transition from Médiéval to Modern History”, *William and Mary Quarterly*, 3rd. Ser. XIV, 3. July 1957, 312.

151 Stone, *Encounter*, XI, s. 73; Hill, *Prutanism and Revolution*, s. 28.

Devlet aygıtı, Saray, aynı anda dramının kahramanı ve bir aracı, farklı güçlerin vektörüydü. Bu bütün sözde mutlak monarşiler için geçerliydi. Bunlar güçleri dengeliyordu; güç komisyoncuları olarak hizmet veriyorlardı ve uzlaşmaları etkiliyorlardı. Fakat ümit ettikleri sonuçlardan birisi kendilerini güçlendirmek, sadece teori ve arzulara değil eylemlerde de mutlak hale gelmekti.

Saray, rolünün ve amaçlarının belirsizliği göz önüne alındığında, kapitalist unsurları ortadan kaldırma konusunda çok kararlı ve hevesliydi. Kraliyet bir taraftan burjuvaziye, yani toprak sahibi kapitalist sermayedarları, zengin çiftçileri, profesyonelleri (avukatlar, rahipler ve tıp doktorlarını), daha zengin tüccarları elde etmeye çalışıyordu.¹⁵² Tawney'in deyişiyle, "feodal isyanların korkusunu üzerinden atamayan"¹⁵³ devlet onlarda kendi amaçlarına uygun müttefikler görüyordu. Fakat Saray, her halükârda aristokrasinin egemenliğindeydi ve kral bunların ilk sırada geleniydi -kendisini eski aristokratlar, yeni unvan sahibi olmuş ve onlara daha ziyade bunun için değer verenler, soylu olmak istediği için kralın hizmetinde bulunan diğerleri izliyordu- ve Saray doruk noktası olduğu hiyerarşik statü sisteminin temellerinin sarsılmasına seyirci kalamazdı, kalmadı da. Bu sistemi tazeledi, onu güçlendirdi, karmaşık hale getirdi ve onun için para harcadı. Rönesans Sarayı, Avrupa'nın bildiği bütün sarayları gölgede bırakacak kadar görkemliydi.

Sarayın para ve siyasi müttefik gereksinimi onu daha fazla ticarete ve ticarileşmeye yöneltti. İstikrar ve saygı gereksinimi ise onu yeni sınıfın parlak başarılarından huzursuz olmaya itti. Saray, yapabildiği kadarıyla, hızı gittikçe artan kapitalist dönüşüm sürecini yavaşça frenlemeye ve aynı zamanda devlet kurumlarının siyasi merkeziliğini arttırmaya çalıştı. Bu Tudor İngilteresi'nde, Valois Fransası'nda ya da Habsburg İspanyası'nda olduğundan pek farklı değildi. Farklı olan yeni İngiliz kapitalist sınıfının hem nispeten daha güçlü olması, hem de eski aristokrasinin çok geniş unsurlarını daha çok içerebilmesini sağlayan tarihsel altyapısı ve on altıncı yüzyıldaki uluslararası konumuydu.

Birçok yazar 1590-1600 yıllarında İngiltere siyasetinde çok kritik bir an olduğunu belirtir. Tawney şöyle yazar:

152 Bkz. Tawney, *Essays in Economic History*, I, s. 176.

153 Tawney, *Proceedings of the British Academy*, s. 211.

Gücün kaynağının ekonomik olduğu kuralıyla ilgili olarak, çok az yönetici ilk Tudorlar'dan daha acımasız davranmıştır. Tudorlar kraliyet çiftliklerini genişletmişler, köylü üreticinin korunmasını üstlenmişler ve bu iki unsuru yeni Monarşinin köşe taşları olarak görmüşlerdir. Elizabeth döneminin son yıllarında, önceki politika kötü biçimde dağılıyor ve büyük toprak sahiplerinin hiçbir zaman sevmediği, gittikçe daha inatçı bir muhalefetle karşılaşılıyordu.¹⁵⁴

Zamanla Krallığın kararlarının ağırlığı, aristokrasi yerine kapitalist çiftçilere dayanmaya başladı.¹⁵⁵ İkincisi hayatta kalabilmek için gittikçe daha çok "yükselen yüksek sınıfa" benzedi ve dolayısıyla, köylünün gözünde gittikçe daha sömürücü hale geldi.¹⁵⁶ Böylece lordlarla köylü arasındaki bağlar zayıfladı ve ikincisi ulusal çatışmalarda artık bölgesel dikey sadakat isteklerine cevap vermez hale geldi.¹⁵⁷ Kraliyet bürokrasisi aşırı şişmişti ve "israfçı" hale gelmişti, bu Trevor-Roper'ın de savunduğu gibi sınırları olan bir süreçti.¹⁵⁸ Sonra, Stone ve Trevor-Roper'ın beraberce savunduğu gibi, 1590'da aşırı harcamalara kesintiler getirdi. Avrupa'daki barış (1598 ve 1618 arasındaki ara) bütün devletlerin giderlerini azalttı.¹⁵⁹ İngiltere'de I. James'in unvan satışı, gelirleri arttırdı¹⁶⁰ ve kriz bu sayede engellenmiş oldu. Kriz önlendi, ancak Kraliyetin iki açıdan da çıkmaz politika mantığı sayesinde aşırılık arttı.¹⁶¹

Bir asır süren Tudor yönetimi, Tawney'in başlangıçta düşündüğü gibi, soyluların sahip olduğu toprak miktarında keskin bir

154 Age, s. 216. Tawney, *Essays in Economic History* s. 176-177.

155 Bkz. Stone, *Crisis of the Aristocracy*, s. 124-133.

156 Bkz. Tawney, *Agrarian Problems*, 191-192. Tawney sözlerini şöyle bağlar: "Elizabeth'le başlayan parlak dönem, toplumsal miskinlik ve sefaletle karşı ışıdamaktadır. Köylülerin tüm bildiği, onun toprak görevlilerinin daha sert olduğudur, (s. 193)"

157 A.g.e., s.229.

158 "Hızla gelişen bir ekonomi birçok anormallik ve suiistimal taşıyabilir. Hatta -gelişmenin sürmesi şartıyla inanılmaz ölçüde israfçı, süslü, parazit Rönesans sarayı ve kiliselerini bile taşıyabilir. Gelişmenin sürmesi şartıyla, fakat daha ne kadar sürecekti? Daha 1590'da çatlaklar görülmeye başlanmıştı." H. R. Trevor-Roper, "The General Crisis of the Seventeenth Century", *The European Witch Craze of the 16th and 17th Centuries and Other Essays* (New York: Harper, 1969 a), 68-69.

159 Bkz. age, s. 69.

160 Bkz. Stone, *Economic History Review*, XVIII, s. 39.

161 Elizabeth 1590'ların ekonomik krize karşılık vermek istediği zaman bizzat aristokrasi tehdit edildi. Bkz. Stone. *Crisis of the Aristocracy*, s. 124, 133. "Sadece bir aristokrasinin sunabileceği desteği yok etmeye" henüz hazır değildi (Tawney, *Proceedings of the British Academy*, s. 212). Krallık israfını yeniledi ve arttırdı. Bkz. Trevor-Roper, *The European Witch-Craze*, s. 69.

düşüşe neden olmamış olabilir. Sonunda bütün olup biten, Kraliyet çiftliklerinin kısmen soylu olmayan kapitalist çiftçilere bölüştürülmesi gibi gözükme-¹⁶² Tudor yönetiminden yararlananlar hiç şüphesiz hem soylular hem de yeni ekonominin ihtiyaçlarına uygun davranan soylu olmayanlardı.¹⁶³ Fakat “uzun” on altıncı yüzyıl sona ermek üzereydi. Çelişkilerin ağırlığı, erken Stuart döneminde hissedilecekti. Trevor-Roper’ın vurguladığı nokta budur:

Daha 1590’larda, barış sayesinde, çok daha az pahalıya daha etkin bir bürokrasi kurtarılmıştı: On altıncı yüzyılın uzun refah yılları, ya da on yedinci yüzyılın kurtarıcı barışı işe yaramadıysa [Stuartların ve bu dönemin diğer Avrupa ülkelerinin] çok daha kötü bürokrasi sistemi nasıl ayakta kalabildi? Gerçekte, 1620’lerde hepsi birden çöktü. 1618’de Prag’daki siyasi bir kriz Avrupalı güçleri harekete geçirdi. Bu sırada Avrupa ekonomisi aniden büyük bir bunalımın, 1620’nin evrensel “ticari çöküşünün” darbesini aldı.¹⁶⁴

Bir defa daha dünya-sisteminin işleyişine dönüyoruz. İngiltere’nin sözde “on yedinci yüzyıl krizine” tepkisi diğerlerinden bir ölçüde farklıydı. Merkantilizm dönemine çok daha güçlü girmesinin nedeni de buydu. Bu gücün bir yönü tarımının, daha önce de tanımladığımız gibi, yüksek derecede ticarileşmesi, diğer yönü ise “sanayileşmesiydi.”

John Nef, İngiltere’nin 1540-1640 döneminde “erken bir sanayi devriminden” geçtiğini, Fransa’nın ise bunu yaşamadığını savunur.¹⁶⁵ İngiltere’de üç ana gelişme olduğunu belirtir. Kıta üzerinde bilinen ancak İngiltere’de bilinmeyen (kâğıt ve barut fabrikaları, top dökümhaneleri, alüminyum ve bakır fabrikaları, şeker rafinerileri, gühercile fabrikaları, pirinç yapımı gibi) yeni endüstriler kuruldu. Kıtadan

162 Bkz. R. W. K. Hinton, “Letter to the Editor”, *Encounter*, XI, 1, July 1958, 74-75.

163 Bkz. H. R. Trevor-Roper, “Letter to the Editor”, *Encounter*, XI, 1, July 1958, 73-74. J. R. Cooper’ın savunduğu gibi aristokrasinin sahip olduğu toplam arazi zenginliğinin (1642’de 1559’dakinden) daha az olduğuyla ilgili yeterli kanıt olmadığı doğrusu da (*Encounter*, XI, s. 74), arazinin kapitalist pazar yönelimli olan asilzadelerin eline geçmiş olması muhtemeldir.

164 Trevor-Roper, *The European Witch-Craze*, s. 70.

165 Bkz. John U. Nef, “A Comparison of Industrial Growth in France and England From 1540 to 1640” *The Conquest of the Material World* (Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1964), 144-212. Bununla birlikte J. P. Bowden’in bu hipotezle ilgili çekinçleri için bkz. *Agrarian History*, IV. S. 608-609. Nef’in tezlerinin Fransız bir kaynaktan daha sempatik bir değerlendirmesi için bkz. Gaston Zeiler, “Industry in France Before Colbert” Rondo Cameron, ed., *Essays in French Economic History* (Homewood, Illinois: Irwin, Inc., 1970) 128-139.

özellikle maden ve metalürji alanında yeni teknikler ithal edildi. Son olarak, İngilizler, özellikle odun yerine kömürü geçirmekle ilişkili olarak, teknolojiye kendi pozitif katkılarını yaptılar.¹⁶⁶ Bunun yanında, Nef “teknik icat dehasıyla birlikte, sermaye yatırımının daha önce hiç görülmedik biçimde *miktar* için üretime yöneltildiğini” savunur.¹⁶⁷ İngiltere’nin endüstriyel bir “durgun yer” olmaktan çıkarak, neden aniden nispeten ilerlemiş olduğu ve bir ülke olmaya karar verdiği sorulduğunda, Nef buna coğrafi bir açıklama getirir. “İngiltere’nin ada konumunda olması ve iyi limanları bulunması sayesinde, Hollanda dışındaki herhangi bir yabancı ülkeden çok daha fazla yararlandığı ucuz su yolları, ulaşım imkânları”, endüstriyel yoğunlaşmanın bir ön şartı olarak, büyük bir iç pazarı ortaya çıkardı.¹⁶⁸ Bu hiç şüphesiz doğrudur, ancak coğrafya daha önceki yüzyıllarda da aynı olduğuna göre bu ani değişimin nedeni hâlâ belirsiz kalmaktadır.

Net olarak görülen bir şey varsa o da endüstriyel teknoloji, sanayileşme derecesi ve bununla ilişkili olarak nüfus alanında bir hamle olduğuydu. K. W. Taylor, İngiliz nüfusunun Tudor yönetiminde ikiye katlanmasını gözlemlerken iki açıklama öne sürer: İç Barış ve İngiltere’nin “dünyadaki” yerini değiştiren ve dolayısıyla nüfusunun güneyde ve batıda yoğunlaşmasına son veren dünya ticaretinin yeni coğrafyası. “Pencere kenarında uzun süre dokunulmadan duran ve daha sonra açık bir bahçeye taşınan bir saksı bitkisi gibi, İngiltere ekonomisi de yeni yapraklar ve dallar çıkardı.”¹⁶⁹ Taylor’un coğrafi açıklaması, Nef’in iç coğrafi avantajlar tezine karşı İngiltere’nin dünya-ekonomisiyle ilişkili konumundan söz ettiği için daha tatmin edicidir; zira on altıncı yüzyılda kesin olarak değişen bir unsur ele alır. Bunun yanında, Atlantik ve Baltık ticaretinin yeni önemini hatırlarsak tez daha da güçlenir. Bununla birlikte, tek başına

166 Newcastle’daki kömür üretimi 1563-64’de yıllık 30.000 tondan 1658-59’da 500.000 tona yükseldi. Bkz. Braudel, *Civilisation Matérielle*, s. 281.

167 John U. Nef, “The Progress of Technology and Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540-1640” *Conquest of the Material World* (Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1964), 136.

168 Age., s. 142. Bkz. yine Nef: “İngiltere artan ekonomik bağımsızlığını ve gücünü kıyı boyu ticaretinin gelişmesiyle, kara ve nehir yolları ticaretine borçluydu. Bu gelişme maden açısından çok zengin, iyi toprakları bulunan ve malların su yoluyla nispeten düşük maliyetlerle, Britanya adalarındaki her limana taşınmasına imkân veren doğal limanlarla dolu olan büyük Britanya adasının, doğal kaynaklarının sıkı kullanımıyla mümkün olmuştu.” *War and Human Progress*, s. 111.

169 K. W. Taylor, “Some Aspects of Population History” *Canadian Journal of Economics and Political Science*, XVI. Aug. 1950, 308.

Fransa'yla olan farkı açıklamak için yeterli değildir. Belki de Fransa için de, onun yeni coğrafyanın avantajından İngiltere gibi yararlanmasını engelleyecek etkenlere bakmalıyız.

İngiltere nüfusunun ikiye katlanmasının seçici olduğunu belirtmeliyiz, zira bu sadece demografik gelişmeyi değil, aynı zamanda dışarıya kalite göçü ve içeriye yardım amaçlı göçü içeriyordu. Bir tarafta, çok sık belirtildiği gibi kıtadan zanaatkârlar -Flaman kumaş ustaları, Alman metalürji uzmanları vs.- akın akın geliyordu; onların gelişinin en büyük nedeni din savaşlarının karmaşasından kurtulmaktı. Fakat İngiltere'ye gittilerse bunun nedeni, G. N. Clark'ın öne sürdüğü gibi, İngiltere'nin "sermayenin ve yönetimin daha iyi değerlendirildiği bir yer halini almış olmasıydı."¹⁷⁰ Ancak Elizabeth devrinin sonunun -sarayın aşırı harcamaları ve nüfus artışıyla birlikte çitleme hareketi ve dolayısıyla serseriliğin artması sonucu- ekonomik ve sosyal bir gerilim dönemi olduğunu hatırlayalım. F. J. Fisher'in de hatırlattığı gibi, çağdaşları Elizabeth İngiltere'sini "nüfus baskısının çoğu insanı fakirliğe ittiği ve muhtemelen kişi başına düşen ulusal geliri de azalttığı bir ülke" olarak görüyordu.¹⁷¹

Bir ülkede fazla nüfus problemini çözmenin iki yolu vardır: Bunları şehirlerden çıkarmak (yani onları coğrafi olarak ayırmak) ya da onları ülkeden tamamen atmak. Tudor-Stuart İngilteresi'nde, ikisi de denendi. Bir yandan, fakir yasaları ya da Braudel'in deyişiyle "fakir karşıtı yasalar"¹⁷² onları çok kötü şartlarda yaşamak üzere kırsal bölgelere itti. Öte yandan, tam bu sırada İngiltere denizası kolonileşmeyi düşünmeye başlamaktadır -bu ilk olarak 1590'dan itibaren İrlanda'yı, sonra Kuzey Amerika'yı ve Batı Hint Adaları'nı

170 Clark, *Wealth of England*, s. 51. Bkz. Edward Taube, "German Craftsmen in England During the Tudor Period" *Journal of Economic History*, IV, 14. Feb. 1939, 167-168. Flaman göçmenlerinin İngiliz yaşam tarzını hem temel hem de küçük meselelerde nasıl değiştirdiğiyle ilgili olarak bkz. John J. Murray, "The Cultural Impact of the Flemish Low Countries in Sixteenth and Seventeenth Century England" *American Historical Review* LXII, 4, July 1957, 853 ve devamı; Bu ayrıca İngiltere'ye ilk önemli Gal göçünün olduğu dönemdir. Bkz. Bindoff, *Tudor England*, s. 24.

171 Fisher, *Economica*, XXIV, s. 16.

172 Braudel, *Civilisation Matérielle*, s. 56. G. N. Clark şunu belirtir: "Yenilmez İspanyol donanmasından itibaren, krallık Londra'nın genişlemesini önce parlamento yasalarıyla, sonra ilanlar, komisyonlar ve yasal işlemlerle tesise çalıştı." *Wealth of England*, s. 94.

kapsamaktadır. Bir dış göç durumunda, göçmenlerin hareket noktası sınıf atlama isteği olacaktır.¹⁷³

Malowist, on altıncı yüzyılın sonunda başlayan -İngiltere, Hollanda ve daha az derecede Fransa'yı kapsayan- ikinci Avrupa genişleme dalgasının açıklamasını, yalnızca sıkça dillendirilen ticari faktörlerde değil, aynı zamanda bu fazla nüfusun dağıtılması gereksiniminde de aramak zorunda olduğumuzu belirtir. Birçok kişinin demografik genişlemeyi ekonomik genişlemenin uyarıcısı olarak gördüğünü kaydeder, fakat bize ideal bir nokta olduğunu hatırlatır. "Zor ekonomik koşullar ve ekonomik ilerlemeye engel teşkil eden belli sosyal durumlar bu nedenle, en risklisi bile olsa, dış göçü destekler görünmektedir."¹⁷⁴ Bir defa daha "zamanından önce aşırı nüfuslanmış"¹⁷⁵ bir ülkede, yalnızca en iyi çözümün düşünülebileceği kesindir. İngiltere gibi, Fransa da nüfusunu on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda (kovulan Moriscoların yerine) İspanya'ya, daha sonra Amerika adalarına göndermiş ve birçoğunu da Protestan kıyımlarında yok etmiştir.¹⁷⁶ Fransa'nın nüfusu, on sekizinci yüzyılın sonuna kadar, bir defa daha dengelenmiştir.¹⁷⁷ Fakat bu dengeye ulaşmak İngiltere'den çok daha uzun bir süre almıştır. Ve bu ancak bazı yanlış güçlerin gücünü arttıran ve bazı doğru güçleri dışarı gönderen bir iç savaş pahasına olmuştur- buradaki doğru ve yanlış, endüstriyel dönüşüm açısından. İngiliz gelişiminin bu artıları, 1620'lerin Avrupa ekonomik krizinin sonuçlarında daha net biçimde görülmektedir. Ancak bunu ele almadan önce, Cateau-Cambresis ve kriz arasında, Fransa'da neler olup bittiğine bakalım.

Frank C. Spooner'a göre, "1550-1560 arası on yıl [Fransa için] belirleyici olmuştur."¹⁷⁸ Bu dönem ani bir altın açığı ortaya çıkmış ve

173 Bkz. Stone, *Past & Present*, No. 33, s. 32-33.

174 Malowist, *Annales E.S.C.*, XVII, s. 929.

175 Braudel, *Civilisation Matérielle*, s. 37. Lublinskaya bunun, A. de Montchrétien tarafından 1615 gibi erken bir tarihte tartışıldığını belirtir. Bkz. *French Absolutism*.

176 Ancak, Pierre Goubert Fransız nüfusunun din savaşlarına rağmen sürekli biçimde arttığını belirtir. "Recent Theories and Research in French Population between 1500 and 1700", D. V. Glass and D. E. C. Eversley. *Population in History* (London: Arnold, 1965), 465.

177 1628-1633'ün büyük salgınının buna katkıda bulunduğuna şüphe yoktur. Bkz. Meuvret, "Demographic Crisis in France from the Sixteenth to the Eighteenth Century" D.V. Glass ve D.E.C. Eversley y.h., *Population in History* (London: Arnold, 1965), 509. Veba Almanya ve İtalya'da da salgın halinde hüküm sürdü.

178 Frank C. Spooner «A la côte de Guinée sous pavillon français (1559-1561)" *Studi in Onore di Armando Sapori* (Milano Istituto Edit. Cisalpino, 1957), II, 1001.

bu Fransa'nın dikkatini Afrika keşiflerine yöneltmiş, sonuçta batıdaki deniz bölgelerinin gelişmesine neden olmuştur. Bu (1580'de kesin biçimde yıldızı sönen Lyon'a karşı) Paris'in mali bir merkez olarak ortaya çıkışına işaret eder.¹⁷⁹ Bunun yanında, bu dönem, Fransa'yı yüzyılın geri kalan kısmında meşgul edecek dinsel iç savaşların patlak vermesiyle tanınır. Bu (deniz bölgeleri ve Paris'in) ikili gelişme(s)i ve din savaşları bağlantısız değildir.

Enflasyon soylu sınıfının, özellikle de sabit kiralara bağlı olarak yaşayan küçük soyluların gelirini etkiledi. Fakat köylüler, normal olarak beklenebileceği gibi, bundan faydalanamadı; bunun en büyük nedeni iç savaşın ortaya çıkardığı tahribattı. Çok önemli bir sonuç sadece o sırada ortaya çıkan mültezimliliğin yaygınlaşması değil, aynı zamanda ekonomik olarak yaşamlarını sürdürmek isteyen soyluların, kendilerini saraya bağlayarak mali bir sığınak aramaları sebebiyle, devlet aygıtının öneminin büyük oranda artmasıydı.¹⁸⁰

Fransa, bu sırada, Cateau-Cambresis'den sonra, kendisini yeni Avrupa dünyasına uydurmaya çalışırken, önemli bir sorunla karşılaştı. Artık bir imparatorluk değildi; fakat bir ulus-devlet de sayılmazdı, yani bir şeye benzemiyordu. Yarısı kara ulaşımına, yarısı deniz ulaşımına bağlıydı. Devlet mekanizması aynı anda hem çok güçlüydü hem de çok zayıftı.

Bu seçenek belirsizliğinin en net olarak görülebileceği iki alan vardır. Birisi ticaret, diğeri ise siyaset ve din alanı. Ekonomik ticaret bölgelerinin gerçekleri ve siyasi sınırlar birbiriyle uyuşmuyordu. Bu bir dereceye kadar Avrupa'nın her yeri için geçerliydi; fakat bu özellikle Fransa için göze çarpıyordu; özellikle de gelecekteki büyük ekonomik rakipleri İngiltere ve Kuzey Hollanda'yla karşılaştırıldığı zaman. Emile Coornaert on altıncı yüzyılın başındaki durumu şu şekilde tanımlar:

Fransa, Paris'ten ve Loire kıvrımından Akdeniz'e kadar uzanan alanda, bütün Batı Avrupa'da ortaçağların sonlarından itibaren, ticari tekniklerin ustaları ve başlıca ticaret adamları olan İtalyanların

179 Bkz. Braudel, *La Méditerranée*, I, 449. Bkz. Emile Coornaert «Les échanges de la France avec l'Allemagne et les pays du Nord au XVIe siècle» *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXV» 1959, 244.

180 Bkz. Henri Hauser "The Characteristic Features of French Economic History from the Middle of the Sixteenth Century to the Middle of the Eighteenth Century" *Economic History Review*, IV, 3. Oct. 1933, 261-262.

hâlâ büyük etkisi altında olan bir ekonomik bölgenin parçasıydı. Bu bölge, özellikle onlar sayesinde, örgütlenme ve çalışma biçimleri açısından çok gelişmişti. Fransa'da, ülkenin bu kısmında en uç nokta ve aynı zamanda dış ticaret limanı Lyon'du. Burası aynı zamanda kıtanın güneyi ve merkeziyle iletişimi sağlıyor ve kuzeybatı ile kurulan bağlara aktif olarak katkıda bulunuyordu. Fransa'nın kuzeyini ve Fransız deniz sahası Ponant'ı, Belçika ve Hollanda'yı, İngiltere'yi ve İmparatorlugun Ren kıyısını içine alan ikincisi bir başka bölgeyi oluşturmuyordu. Uç noktası Kuzey Avrupa ve büyük ölçüde Almanya'yla bağlantıları kontrol eden Antwerp'di. Teknikler açısından bakıldığında burası Güney Avrupa bölgesinin seviyesine ulaşma yolundaydı.¹⁸¹

Bu ekonomik bölünme, Fransa'nın, *ulusal* bir ekonomiye sahip olma anlamında, İngiltere'den çok uzak ve bu açıdan İspanya'ya daha yakın olduğu anlamına geliyordu. Fakat İspanya'nın problemi, en azından V. Charles döneminde, kontrol edemediği bir büyük Habsburg İmparatorluğu'nun parçası olmasıyken, Fransa'nın problemi, 1557'den sonra en azından üç farklı yöne çekilmesiydi. Ülkenin siyasi kalbi -kabaca kuzeydoğu ve başkenti de içine alan bölge- kıtasal kara kitlesine "birinci" on altıncı yüzyılda egemen olan, yani çöküşünden sonra bile Antwerp'le ilişkili ekonomiye çekilmişti.¹⁸² Kuzeybatı ve Batı Fransa yeni Avrupa dünya-ekonomisine ve onun Atlantik ve Baltık ticaretine çekilmişti.¹⁸³ Fransa'nın güneyi, daha önce

181 Coornaert, *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXV, s. 242.

182 "Antwerp'in 1550'den sonra da uzun süre Fransızları güçlü biçimde çekmeyi sürdürmesi, sanayi donanımı hâlâ çok yetersiz bir ülke konumunda olan Fransa'nın ekonomik olarak parçalara ayrılmış olmasıyla (*morcellement*) açıklanır." Jan Craeybeckx, «Les Français et Anvers au XVIe siècle» *Annales E.S.C.*, XVII, 3, mai-juin 1962, 548. Gerçekte Nef artan yetersizlik hakkında şunları ileri sürer: "İngiliz endüstrisindeki elli yıllık hızlı büyüme (1550-1600) Fransa'da bir gerileme dönemiydi..." *Conquest of the Material World*, 1964 a, s. 146.

183 Bkz. I.H. Parry "Colonial Developments and International Rivalry Outside Europe I. America" *New Cambridge Modern History* III. R.B. Wernham, ed., *The Counter Reformation and the Price Revolution, 1559-1610* (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1968), 530. H.A. Innis şunu belirtir: "16. Yüzyılın ilk yarısında yeni dünyadaki balıkçı filoları büyük oranda Fransa'ya aitti." *The Cod Fisheries* (New Haven: Yale Univ. Press, 1940) 49. Hem Channel hem de Biscay limanları söz konusuydu. Ticaret öyle genişti ki İngiliz pazarı için kurulmuş balık üretimini bile besleyebiliyorlardı.

Benzer şekilde Jeannin de şöyle söyler: "Fransızların Baltık deniz seferlerinde başrol Dieppe'ye aittir, 16. yüzyılda Boğaz'ı geçen Fransız gemileri büyük oranda Normandiya'dandı ve Normanlar arasında da Dieppe halkı hakimdir." *Vierteljahrsschrift für sozial und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, s. 329. Fransa'nın İskoçya'yla yaygın ticareti

tartıştığımız gibi, Hristiyan Akdeniz bölgesinin birincil üretime, ihracata yönelik kapitalist tarıma doğru başlattığı genel hareketin bir parçası olarak *métayage* sistemini geliştirmekteydi.¹⁸⁴

Henri Hauser'a göre bu çok çeşitli faaliyet grubu "Fransa'nın komşularından bağımsız yaşayabildiği, fakat onların kendisinden kopamadığı mutlu durumu" açıklamaktadır.¹⁸⁵ Hatta Hauser bunu "otarşi" olarak adlandırmak istemektedir. Bana göre ise bunun tam tersi söz konusudur; yani Fransa merkezkaç ekonomik güçlerin bir özetidir. Devlet mekanizmasını kontrol edenler, bu parçalanmayı engellemek ve onu güçlendirmek için çarpıcı biçimde hızlı hareket etmişlerdir. Sonuçta ortaya Avrupa'nın en güçlü devleti ve XIV. Louis yönetiminde, çağdaşları ve tarih için, mutlak monarşinin gerçek modeli çıkmıştır.

Fransa'nın ekonomik çıkmazının en önemli kaynaklarından bir tanesi, Avrupa merkezli dünya-ekonomisinin teknolojik alt katmanındaki bir değişiklikten ortaya çıkmaktadır. Bunun önemini kavrayabilmek için önce, sanayi-öncesi Avrupa'sındaki deniz ve kara taşımacılığının görece masraflarıyla ilgili bazı çelişkili kanıtları analiz etmeliyiz. Bir yandan, sanayi-öncesi Avrupa'sında "kara taşımacılığının hâlâ aşırı pahalı olduğu ve deniz taşımacılığına dayanan ticareti en iyi yapabilen ulusların en hızlı ekonomik gelişmeyi sağlayabildiği" yönünde çok sık ve görünüşte açık ifadeler vardır.¹⁸⁶ Bunun

iki alanı kapsıyordu: Mamul maddeler ve hizmetlerin ihraç edildiği Normandiya ticareti ve tuz ve şarabın ihraç edildiği Biscay ticareti. Bkz. Lythe, *The Economy of Scotland*, 172-182. Önceki ticaret Hollanda ve Belçika'nın İskoçya ile yaptığı ticarete benziyordu: "Hem kuzey Fransa hem de Hollanda ve Belçika kendilerine özgü sebzelere sahipti. Bunların nispeten yüksek düzeyde sanayi teknikleri vardı ve uzak ülkelerden gelen egzotik mallara gümrük hizmeti veriyorlardı (s. 174-175).¹ j

- 184 "Uygulandığı şekliyle *métayage* temelde burjuva mülk sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılayan kapitalist bir üretim biçimiydi." G.E. de Falguerolles "La décadence de l'économie agricole dans le Consulat de Lempaut aux XVIIe et XVIIIe siècles" *Annales du Midi*, LUI, 1941, 149. De Falguerolles bu sistemij kaynağının küçük toprak sahiplerinin krallık vergileri ve on altıncı yüzyılın fiyat devrimi sonucu biriktirilen borçlarında bulunduğunu savunur. Bkz. s. 142-146. O bu sistemin aşağıdaki maddeleri gerçekleştirmesini gerektirdiği için toprak üzerine büyük bir yük bindirdiğini savunur: (1) vergilerin buğday ihracıyla ödenmesi; (2) burjuvaya kira ödemeleri (tahılın, sebzelerin, hayvansal ürünlerin, binaların, sonbahar hasadının, ilk meyve hasadının paylaşılması); (3) insanların ve sığırların beslenmesi. Üç yükün birleşimi on sekizinci yüzyılda felakete sürükledi; "toprağın tükenmesi, burjuvazinin çökmesi, kırsal nüfusun sefaleti, (s. 167)"

185 Hauser, *Economic History Review*, IV, s. 260.

186 K. Berrill, *Economic History Review*, 2. ser, XII, 3, s. 357.

yanında, Kristof Glamann'ın öne sürdüğü gibi, karşılıklı ekonomik ilişkilerin sonucu olarak genişleyen halkalar teorisi özellikle deniz ticareti için geçerlidir. Gerçekte der, “[deniz yollarıyla yapılan] uluslararası ticaretin kurulması iç ticaretten çoğu zaman daha ucuz ve daha kolaydır.”¹⁸⁷ Öte yandan Wilfrid Brulez şöyle der:

16. yüzyılda, kara taşımacılığı birincil bir rol kazandı. Bu gerçek Belçika-Hollanda ile İtalya arasındaki ticaret açısından inkâr edilemez: Belçika-Hollanda birinci sınıf bir deniz ihracat noktası ve dahası bir dünya merkezi olan Antwerp'e sahip olmasına rağmen İtalya'yla olan ticari ilişkilerin ezici çoğunluğunu kara yoluyla yürütüyordu. İki ülke arasında deniz taşımacılığı da oluyordu, fakat önemleri en alt düzeyde kalıyordu.¹⁸⁸

On yedinci yüzyılda durum daha farklı görünüyordu. Ne olmuştu? Çok basit. Bu zamanda hem kara hem de deniz taşımacılığında teknolojik gelişmeler -gelişme hızı farklı- olmakla beraber, “dış deniz taşımacılığı [canlı sığır dışında] çok ağır ve yer tutan mallar için her durumda en ekonomik seçenektir.”¹⁸⁹ Daha önce sözünü ettiğimiz Hollanda *Fluyt*'ünün gelişmesi bu anlamda belki de merkezi önemdeydi. On altıncı yüzyılda kara taşımacılığı tam tersine, insanlar, hafif ve pahalı mamuller ve değerli madenler için, daha ucuz, daha etkili ve daha güvenli bir yol olarak kaldı.¹⁹⁰

Bunun Fransa için önemi neydi? “Birinci” on altıncı yüzyıl siyasetini, İspanya ve Fransa'nın Avrupa dünya-ekonomisini bir dünya-imparatorluğuna dönüştürme çabaları etrafında döner şekilde sunmuş-tuk. Bu çabalar, Atlantik keşiflerine rağmen temelde kara yollarına dönüktü. Aslında bu onların başarısızlığı için ek bir neden olabilirdi. “İkinci” on altıncı yüzyıl siyaseti emperyal olmayan bir dünya-ekonomisi çerçevesinde, siyasi-ticari avantajlar elde eden, kenetlenmiş ulus devletlerin oluşturulmasına yönelikti. Bu girişimler (dış ve iç)

187 Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, s. 7.

188 Wilfrid Brulez, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV, 125. Bunu yanında Brulez bu sırada kara üzerinde yapılan İngiliz - İtalyan ticaretinin çoğunluğunun aynı faktörlerle açıklanabileceğini ekler: “İngiliz - İtalyan ticaretinin kalbi olan tekstil ürünleri, deniz yolunu ancak ikincil olarak kullandı ve on sekizinci yüzyıl boyunca karadan taşınmayı sürdürdü. (s. 126)”

189 Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, s. 31.

190 Bkz. Jacques Heers, «Rivalité ou collaboration de la terre de l'eau? Position generale des problèmes» *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*, Vile Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime (Paris: S.E.V.P.E.N., 1965), 47-50.

deniz yollarından en üst düzeyde yarar sağlamaya dönüktü. Kuzey Hollanda ve İngiltere'nin doğal coğrafi avantajları, bunlara çok iyi hizmet etti. Fransa'nın siyaseti, toprağa ve denize eğimliler arasında, çoğu zaman açık olmayan bir gerilimdi.¹⁹¹ Fransa ve diğer tarafta İngiltere ve Birleşik Eyaletler arasındaki en önemli fark, ikinciler için, deniz yönelimli olmak ve güçlü bir devlet ve ulusal ekonomi kurma arzusu uygun seçeneklerken, bu seçenekler Fransa için coğrafyası nedeniyle oldukça çelişkiliydi.

Bunun ilk güçlü işareti, II. Francis'in 1560'da ölümünden, 1598'deki Nantes Fermanı'yla sağlanan mütarekeye kadar, Fransa'yı yıkıp yıkan din çatışmaları ve iç savaşlarla gelir.

Şimdi kısaca din çatışmalarının sınıfsal ve coğrafi bağlantılarından bazılarına bakalım. Fransa temelde Habsburg İmparatorluğu'yla mücadeleye yönelik olduğu ve uluslararası ticaret merkezi olma mücadelesinde Lyon'a güvendiği sürece dini hoşgörü mümkündü.¹⁹² Cateau-Cambresis'den sonra dini hoşgörüye olan uluslararası mali ihti-

191 Fransız devletinin on altıncı yüzyılın ortasında deniz yönlü grupların çıkarlarına hizmet etmede nasıl başarısız olduğuyla ilgili olarak, A. L. Rowse'nin tartışmasına bkz: "Fransız girişimciler 1550'lerde Batı Hint adalarında çok aktifti. Fakat 1556 ateşkes anlaşmasıyla Fransa, II. Philip'in özel izni dışında, ticaretin yasaklanması talebini kabul etti. Fransız deniz kaptanları bunu kabul etmedi. Fakat arkalarında devlet desteği yoktu. Elizabeth dönemi İngiltere'siyle karşılaştırırsak, İngiltere'nin Protestan olması tahmin edilemeyecek biçimde bir avantajdı. Bize bir özgürlük veriyordu ve Fransızlar gibi engellenmiyor ya da geciktirilmiyorduk. Cateau-Cambresis anlaşmasıyla (1559) II. Henry, Katolik birliğinin çıkarlarını korumak amacıyla, güney Amerika'daki bütün Fransız girişimlerini reddetti. Fransa'nın sefil (ve Ortodoks) Valoiler tarafından kaybettiğine bakın! Fener, Huguenot lideri ve Fransa'nın çıkarlarının gerçek ve ileri görüşlü yorumcusu olan Amiral Coligny'nin eline geçti." *The Elizabethans and America*, (New York: MacMillan, 1959) 7-8. Rowse'un Protestan özlemleri pek dikkate alınmamalıdır. Fakat Fransa'daki grupların iç çekişmeleri ve Fransa'nın dünya-ekonomisindeki rolü açısından, neticeleri bana doğru gelmektedir. Protestanlık hakkında vurgulamamız gereken, Polonyadaki gerilemesini ele alırken tartıştığımız gibi, bir dünya-ekonomisi içerisinde faaliyet gösteren ulus devletlerin yeni hamlesinde çıkarı olanların Protestan olmakta ve dolayısıyla imparatorluk gücüne ve Cateau-Cambresis'den sonra, Karşı-reformasyonla özellikle yakından bağlantılı Habsburg *Weltanschauung*'unu sembolize etmekte bilişsel bir uyum bulma eğiliminde olmalarıydı.

192 "1552'de Kral veya daha doğrusu Tournon, Alman seyahatinin giderlerini karşılamak için sadece İtalyanlara değil, iki Augsburglu Zangmeister kardeşlerle, Ulm'lu Georg Wcikman'a başvurdu. Bunların üçü de Lyon'da yerleşmişti. Kral bu Alman anti-empyralist finans araçlarını koruması altına aldı. Dini özgürlüklerine güvence verdi ve onlara gizlilik taahhüdünde bulundu." Henri Hauser. *Journal of European Business History*, II. s. 247.

yaç ortadan kalktı. Aynı zamanda, Lyon'un zenginliği de kayboldu; bunun nedeni hem mali bir merkez olarak öneminin azalması hem de Din Savaşları'nın en önemli savaş alanı olmasıydı.¹⁹³ Savaşlar yayılan siyasi kargaşanın ateşinde, genellikle olduğu gibi, başlangıçtaki siyasi hedeflerinden sapan birçok ayrı gücü bir araya getirdi. Bununla birlikte, bazı noktaları aydınlatmamız mümkün olacaktır. Hurstfield'in *New Cambridge Modern History*'deki iç savaşların kaynaklarıyla ilgili anlatımı şu şekildedir:

Bu dönemde Fransa'da monarşi ile soylu sınıf arasındaki gerilim alevlenerek uzun ve kanlı bir çatışmaya dönüştü. Fransız iç savaşlarının dini olduğu kadar güçlü seküler nedenlerden de kaynaklandığı iyi bilinmektedir. Fransa'daki Kalvinist hareket ilk önce, on altıncı yüzyılın ortasında, tüccar ve zanaatkarlar üzerinde etki kurdu; ilk şehitleri de -Maria İngilteresi'nde olduğu gibi- mütevazı ailelerden geliyordu. Fakat 1562'de iç savaşlar başlayınca, hem şehir hem de taşra soyluları da işe karışmış ve kontrolü bile ele almıştı. Fransa'daki çağdaşlar, bir grubu "dini Protestanlar" bir grubu da "devletçi Protestanlar" olarak tanımlayan hareket kolları arasında ayırım yapmanın önemini kabul ediyordu. Bu ikinciler dini memnuniyetsizliklerden başka şeyler için mücadele ediyordu. Bunlar Taşra Fransa'sının yönetici sınıfları Paris iktidarına; kraliyete ve müttefiki olan Katolik Kilisesi'ne ve hepsinin ötesinde kiliseyle en yakından bağlantılı olan ve taşradaki çoğunlukla zayıflayan soyluların hedeflerine ve çıkarlarına en sert biçimde karşı duran Guise ailesine karşı, uzun vadeli düşmanlıkları temsil ediyordu (Taşra soyluları ifadesinin geleneksel kullanımı kısmen meseleyi karıştırmaktadır: Bu sınıfın üyeleri İngiltere'de soylu sınıfına değil şövalye sınıfına ve yüksek sınıfa ait görünmektedir).¹⁹⁴

Hurstfield böylece, Trevor-Roper'ın İngilteresi'ne benzer, Saraya karşı Taşra şeklinde bir Fransa tablosu çizer. Ve böyle bir tablo İngiliz analojisinin uyandırdığı bütün belirsizlikleri uyandırır -soylu sınıfı (ya da yüksek sınıf) "güçleniyor muydu" yoksa "zayıflıyor muydu?" Devlet uygulamada kimin çıkarlarına göre davranıyordu?

Hurstfield'in yanına *Cambridge History*'nin aynı cildinde Koenigsberger tarafından çizilen resmi koyalım:

193 "Fransa'da St. Quentin krizini neredeyse hemen din savaşları izledi. Artık Lyon şehri coğrafi konumu nedeniyle özellikle tehlike altındaydı. Sırasıyla Katolikler ve Hugenotlar tarafından işgal edildi, kuşatıldı, yağma edildi, Savoy Dükü ilk sırada olmak üzere, Fransa'nın bütün düşmanları tarafından tehdit edildi." Hauser, *age*, s. 255.

194 Hurstfield, *New Cambridge Modern History*, III, s. 131.

II. Henry, 1557 iflasından sonra, talihsiz ve bahtsız tebaasından olaganüstü vergiler adı altında yedi milyon lira daha topladı. Ne var ki artık sınırlara gelinmişti. *Normandiya* ve *Languedoc*'ta köylü isyanları çıktı. Soylular, vergiden muaf olmalarına rağmen, St. Quentin (1557) felaketinden sonra, soylu esirlerden istenen ağır fidyeler üzerine gelirlerini harcamışlar ya da çiftliklerini kralın hizmeti adına satmışlar veya ipotek ettirmişlerdir...

Kasabalarda da *küçük sanatkâr* ve *dükân sahipleri* ağır vergiler altında ezilmiş ve 1557'de olduğu gibi, kötü hasat ertesi kırsal alım gücünde dikkat çekici bir düşüş olmuştu. *Gezginler* gıda maddelerinin ücretlerden daha hızlı biçimde arttığını görmüş ve *loncaların* artan etkisi ve katılığı çoğunlugin efendiliğe geçişini engellemişti...

1559'dan sonra *soylular* özellikle *güneyde büyük sayılarda harekete katıldılar*...

Protestan örgütlenmesi, *Dauphine*'den *Provence* ve *Languedoc* üzerinden *Bearn* ve *Guienne*'ye kadar uzanan yayda, tam gelişmesine ancak 1573'te ulaşabildi. Hollanda'da olduğu gibi, başarılı devrim, hem müdahaleci bir yönetime karşı taşra hisleri taşıyan bir ittifak hem de askeri durumun ortaya çıkardığı umutlarla, *yerelleştirilme* eğilimine girdi.¹⁹⁵

Buna tepki olarak Katolik yerel birlikler ortaya çıktı, bunlar bölgesel kimliklerini vurguluyor ve (geleneksel) taşra özerkliğini istiyordu. Paris yerelcileri Katolik Birliği tarafını tutuyorlardı.¹⁹⁶ Bunun yanında, her iki kamp da dış güçlerle bağlantılıydı, Protestanlar İngiltere'den ve Almanya'daki Protestan prenslerden, Katolikler ise Roma'dan ve İspanya ve Savoy yöneticilerinden güç alıyordu. "Do-layısıyla, dönemin bütün devrimci hareketleri ulusal sınırlar dışındaki güçler ve çıkarlarla bağlantılıydı."¹⁹⁷

Kral III. Henry, çatışmada aracılık yapmaya çalışırken her iki tarafa da darbe indirdi ve bunlardan uzaklaştı. Taht üzerinde hak iddia eden Navarre'li Henry'yi (IV. Henri) Katolik olması şartıyla halefi kabul ederek çatışmayı yatıştırmaya çalışmak mükemmel bir

195 H.G. Koenigsberger. "Western Europe and the Power of Spain" *New Cambridge Modern History*, III. R. B. Wernham, ed., *The Counter Reformation and the Price Revolution, 1559-1610* (London and New York: Cambridge University Press, 1968), 281-282, 290. İtalikler eklenmiştir. Koenigsberger'in loncaların artan etkisinden söz ettiğine dikkat edin. John U. Nef şu karşılaştırmayı yapar: "On altıncı yüzyılın sonunda ve on yedinci yüzyılın başında lonca sistemi Fransa'da güçlenip genişlerken İngiltere'de parçalanıyordu." *Industry and Government*, s. 25.

196 Bkz. Koenigsberger, *New Cambridge Modern History*, III, s. 302-303.

197 Age, s. 292.

taktiksel darbeydi. O zaman IV. Henri şu ünlü sözlerini söyledi: “*Paris vaut une messe*» [Paris bir kütledir]. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Fransa’nın değil Paris’in zikredilmesi ve bunu söyleyenin Navarre olmasıdır.

IV. Henri kamplaşmayı başlattı, bu çok kolaydı çünkü motivasyonu halk tabanından farklıydı. Soylular o zaman büyük oranda çatışmadan çekilmiş ve Katolikleşmişti. Bu çatışmanın dini içeriğini bastırdı ve böylece siyasi muhalefetin gücünü zayıflattı.¹⁹⁸ Aynı zamanda, kızgın fakat nispeten etkisiz *Jacqueries’e* dönen alt sınıfları hayal kırıklığına uğrattı.¹⁹⁹ Sonunda Protestanlar bölgesel olarak her zamankinden daha güçlü biçimde üslendiler. Kuzey ve doğudaki cemaatlerini kaybetmişler, güneyde güçlü kalmışlardı.²⁰⁰

Temeldeki gerginliklerden biri açıkça bölgeseldi. Bir tarafta Normandiya ve Britanya ayrılırken öte tarafta on üçüncü yüzyıldaki bozgunundan beri ayrılıkçılığı alevlenmemiş bütün güney ayrıldı. Ayrılıkların nedenleri her iki durumda da yerel eşrafın kâr olanaklarını attırmaktan çok onları sınırlayan güçlü bir ulusal ekonominin oluşturulmasıydı: Deniz sahası olan batıdaki burjuvazi, paralarını bir devlet bürokrasisi ve ordu kurmak yerine Atlantik-Baltık ticaretine

198 “Din farklı sınıfların çatışan çıkarlarını bir arada tutan ve onlara modern Avrupa tarihindeki ilk gerçek ulusal ve uluslararası partileri oluşturabilen propaganda makinesi ve örgütlenme sağlayan bağlayıcı gücü. Zira bu partiler kendilerini oluşturan sınıfların azınlığından başkasını kucaklamıyordu. Din aracılığıyla en alt sınıflara ve kalabalıklara ulaştı ve fakirliklerinin öfkelerini ve işsizliklerinin umutsuzluğunu fanatik yağmalama ve barbarca katliamlar şeklinde göstermelerini sağladı.” Koenigsberger, *New Cambridge Modern History*, III, s. 306-307.

199 “Partiler devrimci güçlerini ve söylemleri sosyal içeriğini kaybettiğinde, hızlı biçimde alt sınıfların desteğini yitirdi. Birlik savaşlarının neden olduğu yıkım ve Fransız köylülerinin artan sefaleti senyörlere ve kiralara, ruhban sınıfına ve aşarlarına ve vergi tahsildarlarına ve *taillelerine* karşı artan sayıda köylü hareketleri doğurdu. Fakat dini ya da siyasi partileri göz önüne almadılar. Bu *jacqueries* 1594-5’de orta ve güney Fransa’daki Croquants hareketinde zirveye ulaştı. Bir senyörler birliğine karşı, salt onları bozguna uğratmayı amaçlayan bir meydan savaş verdiler. On yedinci yüzyıldaki bu ve benzer patlamalar, Fransa’nın kırsal toplum ve vergi sistemine loş bir ışık tutmaktadır. Fakat 1789 devrimine kadar siyasal olarak etkisiz kaldılar.” Age, s. 307.

Le Roy Ladurie’nin 1550-1590 yılları arasında, Languedoc köylüsünün en alt düzeylerinin yaşadığı “fakirleşmeyi” iki katlı olarak nitelendirmesi ışığında, *jacqueries’i* açıklamak güç değildir: “Toprakların bölünmesiyle sayıları artan, fakat toprak parçalarının küçülmesini telafi edecek, birim başına gerçek bir gelir artışı elde edemeyen küçük toprak sahipleriyle birlikte reel ücretlerinin düşmesi sonucu ücretli işçiler de kötü etkilendi.” *Paysans du Languedoc*, I, s. 317.

200 Bkz. Koenigsberger, *New Cambridge Modern History*, III, s. 314.

katılmak için kullanmaya çalışıyordu; güneyin toprak sahibi kapitalistleri de uluslararası bir serbest pazar arıyordu. Merkez partizanları anti-kapitalist yönelimlere sahip değildi. Temelde orta çaplı bir yönelimleri mevcuttu: Önce devleti güçlendirmek, ardından ticari olanaklar gelecektir.

Monarşi, İngiltere’de olduğu gibi, yeni dünya-ekonomisinde başarılı biçimde rekabet edebilecek yeni güçlere dayalı ulusal bir ekonomi oluşturmaya istemekle, sosyal olarak muhafazakâr güçlere dayalı bir statü ve ayrıcalık sisteminin doruğu olma çelişkisine yakalanmıştı. Kral -İngiltere’de olduğu gibi Fransa’da da- düşünmeden seçim yapmak istemediğinden, yeninin müjdecisi rolünden çok aristokrat eğiliminde kendini daha rahat hissediyordu. Farklı olan şey, İngiltere’de yeni doğan hem kentsel hem de kırsal kapitalist unsurlar, daha güçlü bir ulusal ekonomiden kazanç sağlamak için mücadele ettiğini hissediyordu. Bununla birlikte Fransa, uzak bir Paris’e kurban edildiklerini hisseden tüccar unsurlara ve güneyde yapısı ve dolayısıyla ihtiyaçları (her şeyden önce açık bir ekonomiye muhtaç olan) Polonya gibi periferi ülkelerindeki toprak sahiplerine, toprakları üzerinde yeni küçük endüstriler kurulmakta olan İngiltere’deki toprak sahiplerinden daha yakındı. İngiltere’de kralın “ulusal” duruşu muhaliflerin kısa vadeli çıkarlarına uygun olduğu için kendilerini sınırılıyorlardı ve kralın kendilerine güvenebileceği şeklinde bir hisse kapıldılar. Fransa’daki kral, ülkeyi bir arada tutabilmek için daha sert araçlar ve dolayısıyla on altıncı yüzyılın ikinci yarısındaki iç savaşları ve on yedinci yüzyılın ilk yarısında gelecek olan bürokratik merkezîyetçiliği kullanmak zorundaydı.

Ancak bunun bedeli ağır oldu. Din Savaşları, hiç şüphesiz mutlakîyetçiliğin doğuşunu kolaylaştıracaktı. Fakat Mousnier’in eklediği gibi: “İngiltere’nin aksine, ticaret, sanayi ve burjuvanın gelişmesi gecikmeye uğradı (freiné).”²⁰¹ Yine de bedel tam olarak ödenmemişti. XIII. Louis ve Richelieu dönemi, daha büyük bir bedelin kesildi-

201 Mousnier, *Les XVIe et XVII e siecles*, s. 103. Din savaşlarının olumsuz ekonomik etkisi, birikimsel bir etkiye sahipti, zira H.M. Robertson’un savunduğu gibi “ekonomik şartlar olumsuz bir görünüm kazandığında, devletin mevcut fakat tehdit altındaki çıkarlar için koruyucu bir güç olarak kullanılması, yaygın bir uygulama halini aldı.” Almanya’da otoritelerin çokluğu pazarların daralması anlamına geliyordu ve loncalarla şehir tekellerinin yeniden ortaya çıkmasına neden oldu. “Fransa’da da loncalar yüzyılın sonunda 1581 ve 1597 nizamnameleriyle dikkat çekici biçimde güçlendi.” “European Economic Developments in the Sixteenth Century,” *South African Journal of Economics*, XVIII, I, 1950, 46.

gini görecekti. Ancak bu bedeli tam olarak değerlendirebilmek için dünya-ekonomisinin genel durumuna geri dönmeliyiz.

“Uzun” on altıncı yüzyıl artık sona eriyordu. Ve çoğu tarihçi de bir kriz olmasının bunun kanıtı olduğunu söyler. Kriz mi, krizler mi? Zira 1590’larda ekonomik bir resesyon vardı ve 1620’ler bunun daha da büyüğüne yaşadı, 1650’lerde ise, bazılarının bakış açısından, son bir darbe yaşandı. Tarihlerle ilgili tartışmaya girmeyeceğiz; hikâyenin bitiş noktasının 1622 mi, 1640 mı yoksa 1650 mi olduğunu tartışmayacağız. Aslında Spooner bu “uzun” on altıncı yüzyılın “doruk noktası ve havzası” ile ilgili olarak dikkat edilmesi gereken en önemli gerçeğin “dönüm noktasının oldukça geniş bir zaman dilimine yayılma_{sı}”²⁰² olduğunu öne sürer. Biz birkaç nedenle 1640’ı sonun tarihi olarak kabul ettik, ancak böyle bile olsa bu sınırı geçmemeye söz vermiyoruz. Bununla beraber esas nokta, tarihçilerin, hiç istisnasız, bu tarih civarında bir yerde kritik bir dönüm noktası olduğu fikrini kabul etmeleridir.²⁰³

Peki, bunun içeriği neydi? Birincisi, Avrupa dünya-ekonomisinin ekonomik genişlemesini sağlayan fiyat artışlarının sonu, bir fiyat değişimiydi. Fiyat trendi tabii ki bir anda geri dönmedi. Bu fiyat değişiminin güneyde kuzeyden, batıda doğudan ve deniz kenarındaki bölgelerde kıtanın içinden daha erken olduğunu görmek ve dünya-ekonomisinin sonraki gelişimini ve bu dönemi anlamak açısından çok önemlidir.²⁰⁴ Bir boşluk vardı ve bu birkaç seneden ibaret değildi.

İspanya’da sorunlar İspanyol Donanması’nın yenilmesinden sonra başladı. Bununla birlikte ticaret inişli çıkışlı bir grafik çizmeyi sürdürüyordu. Chaunu’nun bilgileri 1608’i İspanya’nın Atlantik ticaretinde en tepe noktası olarak göstermektedir. Sonra 1622’ye kadar kısa bir duraklama dönemi geldi ki, Chaunu bunu geçici barışın ekonomik olarak yatıştırıcı etkilerine bağlar,²⁰⁵ bunun ardından da kesin

202 Frank C. Spooner, “The European Economy 1609-50” *New Cambridge Modern History*, IV: L.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years War, 1609-50*. (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1970), 69.

203 Belki de, akıntıya karşı giden ve 1628-55’in sadece ara bir dönem olduğu 1594’den 1689’e kadar süren bir fiyat terimi belirleyen René Baehrel hariç. Bkz. *Une croissance: la Basse Provence rurale (fin XVIe siècle-1789)* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1961), 50-57.

204 Bkz. Pierre Chaunu, «Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle» *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno* (Milano: Dott. A. Giuffré, Ed., 1962), 231.

205 “Trafığın 1608-12’den 1619-22’ye kadar çok çelişkili biçimde devamının belki de başlıca sırrı barıştır. Bu on kadar yıl uzun bir duraklamayla artık var olmayan bir

bir düşüş başlamıştır. Donanmanın askeri-siyasi yenilgisi, sadece, İspanya'nın refahının temel kaynağının tükenmesiyle gerilen bir balonu patlattı. İspanya'nın Amerikalı sömürmesi özellikle yıkıcı bir durum, gelişmiş teknolojiyle sürdürülen bir tür ilkel avcılık ve toplayıcılık olmuştur.²⁰⁶ Süreç içerisinde, İspanya, toprağı ve orada yaşayan insanları tüketmişti. Bunun yanında, sadece yerli işgücünü bitirmekle kalmamış, daha önce gördüğümüz gibi çeşitli yollarla kendi işgücünü de tüketmişti.²⁰⁷

Önemli bir sonuç altın ve gümüş ithalatındaki düşüştü. Örneğin, 1641-1650 döneminde Amerikalardan Sevilla'ya ithal edilen ortalama yıllık altın ve gümüş miktarı 1591-1600 yıllarında ithal edilen gümüşün %39'u, altının ise sadece %8'i kadardı. Altın ve gümüş üretimi, "düşen marjinal kârlar ve azalan kazançlar yasasına yenik düşmüştü."²⁰⁸ Ancak, ticaret aniden düşmediği -ve aslında hâlâ genişlediği- için devalüasyon kaçınılmazdı.

Burada ilk defa eşit olmayan ulusal gelişmelerden oluşan tek bir dünya-ekonomisinin varlığı önemli bir fark teşkil etti. Kuzeybatı Avrupa ülkeleri Güney, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden çok daha az devalüasyona gitti.²⁰⁹ Tabii bu arada bunların altın ve gümüş fiyatları olduğunu unutmamalıyız. Rene Baehrel'in bu konuda parlak bir söylemi vardır. Ona göre, altın ve gümüş fiyatlarındaki değişikliklerin fiyatlardaki ya da insanların gerçek ekonomik kârlarındaki

refah döneminin açık sonucuyla İspanyol Atlantik'inin gerileme evresinin başlangıç noktasını ayırır." Pierre Chaunu, *Seville et l'Atlantique* (1504-1650), Cilt VIII. (Tekrar): *la conjuncture* (1593-1650) (Paris: S.E.V.P.E.N., 1959), 889., Bkz. ayrıca s. 1404-1405.

206 "16. yüzyılda tüm Amerika ürünü toplanacak dev bir tarla olarak düşünülüyordu (*Champ de ceulitte*). Ya yüzyıllardır verimsiz iş gücüyle biriktirilen potansiyel zenginliklerin ticari çevrelere transferi veya yüzeye ya da ulaşım yollarına en yakın toprakların madenlerinin çıkarılmasıyla gerçekleştirilen toplama, sadece bir aracı yoluyla, yalnızca yerli topluluğun desteği sayesinde mümkün oldu. Fakat yerlilerin bu amaçla ilk kullanımı onları yok etti. Zira onları korumak için herhangi bir özen gösterilmiyor ve sanki depolanmayacak bir mal gibi kullanılıyorlardı. Dolayısıyla bölgenin hızla tükenmesi kırk yıl içinde, tüm yüzeyinki ise yetmiş yıl içinde gerçekleşti. Öyle ki 17. yüzyılın büyük plantasyonları, tamamıyla dışarıdan getirilmiş iş gücü kullanmak zorunda kaldı." Chaunu, *age*, s. 1422-1423.

207 Bkz. *age*, s. 1423-1425.

208 Spooner, *New Cambridge Modern History*, IV, s. 79.

209 Spooner bu kristali *age*, II-Tablo (s. 86) ve I. Harita'da (s. 87) netleştirir. İngiltere ve Hollanda devalüasyona en çok, Polonya, Cenova ve İspanya en az direnen ülkeler olmuştur. Fransa ise İspanya'dan biraz daha iyidir.

değişikliklerle zorunlu bir ilişkisi yoktur.²¹⁰ Bununla birlikte, on yedinci ve on sekizinci yüzyıl ekonomilerini tartıştığı bir kitabında bu ilişkiyi kurması önemlidir. A. D. Lublinskaya on yedinci yüzyılı on sekizinci yüzyıldan ayıran şeyin, ilk defa 1615'den sonra, "altın ve gümüş akışına bağlı *olmadan*, fiyatların *bağımsız* şekilde hareket etmeye başlaması" olduğunu belirtir.²¹¹ Bu gerçeğin "fiyat devriminin" sonuna işaret ettiğini vurgular. Ruggiero Romano 1619-1622 yılları arasında aniden devalüasyonun arttığında ısrar eder: "Önemli olan olguların yoğunludur..."²¹² 1619'daki para bolluğu, faizleri "1522-1625 döneminde gördüğü mutlak en düşük faiz oranı olan % 1.2'ye düşürmüştü."²¹³

Bu genel bunalımdan sadece Hollanda ve (daha sora görecekimiz gibi) bir dereceye kadar İngiltere kurtulabildi.²¹⁴ Gerçekte, Romano Hollanda'nın bundan kurtulmakla kalmadığını 1590-1670 yıllarının Hollanda için tarımsal bir *genişleme* dönemi olduğunu öne sürer.²¹⁵

Kuzeybatı Avrupa, kötü talihin rüzgârlarına karşı neden nispeten çok daha fazla korunaklıdır? Chaunu buna oldukça karmaşık bir açıklama getirir. On altıncı yüzyılda Kuzeybatı Avrupa'da fiyatlar,

210 Bkz. Baehrel, *Une Croissance*, s. 2-20; ayrıca René Baehrel "Economie et histoire à propos des prix" *Eventail de l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre* (Paris: Lib. Armand Colin, 1953) I, 287-310. Baehrel bu makaleyi şöyle sonlandırır: Marc Bloch "sosyal örtüler" dikkat edilmesini önerdi. "Ekonomik örtülerden de söz etmeli miyiz? Lucien Febvre bana bir defasında Luther'in günahların bağışlanması belgelerine karşı çıkmasının, bunların sahte bir koruma sağlaması nedeniyle olduğunu öğretmişti. Altın ve gümüş fiyatları için de bu kadar çok şey söyleyebilir miyiz? (s. 310)"

211 Lublinskaya, *French Absolutism*, s. 15.

212 Romano, *Rivista storica Italiana*, LXXIV, s. 522.

213 Age, s. 525. Romano rakamlarını Cipolla'dan alır. "Note sulle storia del saggio d'interesse" Tablo III. Romano'nun Cipolla'nın rakamını yanlış alıntıladığına inanıyorum. % 1.1 olmalı.

214 Bkz. Ruggiero Romano, «Encore la crise de 1619-22" *Annales E. S. C.*, XIX. I. Janv-fevr. 1964, 33.

215 Bkz. Romano, *Rivista storica Italiana*. LXXIV, s. 516. Glamann sırası gelmişken bunun neden kaçınılmaz olarak sona erdiğini gösterir. Baltık tahılının Avrupa'daki rolünün 1650 den sonra azaldığını ve güney ve batı Avrupa'da tahıl açısından yeni bir kendine gelmişliğin ortaya çıkmasıyla, Hollanda'nın ekonomik rolünün de öneminin azaldığını belirtir. *Fontana Economic History of Europe*, II, s.42. Buna karşılık bu kısmen nüfustaki bir düşüşle ve büyük oranda da ekilebilir arazinin (Güney Avrupa'nın periferileşmesinin bir parçası olarak) hem verimliliğinin hem de genişliğinin artmasıyla açıklanabilir. Bunun yanında, Avrupa dünya-ekonomisinin 1650-1750 küçülmesinde, İngiltere daha kârlı dönemlerde periferi bölgelerine bıraktığı uluslararası tahıl ticaretinin bir kısmını geri alarak yüksek ticaret dengelerini sürdürmeyi kârlı buldu.

İspanya'dakinden daha az keskin yükselişler gösteriyordu; bunun nedeni altın ve gümüşün gelişindeki gecikmeydi. Bununla birlikte Kuzeybatı Avrupa altın ve gümüşün bu kısmını her zaman kaçak olarak alıyordu. Kaçak altın ve gümüşün oranı zamanla arttı. Dolayısıyla, kaçak altın ve gümüşün enflasyonist etkisi, İspanya'daki fiyatlar düşmeye başlarken, toplamdaki payını arttırdı. "Kuzey Avrupa'daki fiyatlar, bunalım faktörlerine daha az duyarlı olarak İspanyol fiyat düzeylerine yaklaşmaktadır."²¹⁶ Bu biraz zorlama gözükmemektedir, zira bunun makul olması için kaçak altın ve gümüşün nispi arzına karşılık mutlak arzında önemli bir düşüş olmadığının varsayılması gerekmektedir ki Spooner'ın verdiği rakamlardan durumun bu olmadığı çıkarılabilir.

Pierre Jeannin, Kuzeybatı Avrupa'nın bunalım güçlerine direnmesini analizinde bunu bu bölgenin dünya-ekonomisi içerisindeki avantajlarına bağlarken hedefe daha yakındır.²¹⁷ Bu avantajlar bağlamında (Atlantik üzerinde Kuzeybatı Avrupa'nın tahıl ambarları ve ormanlarıyla onların ihracatına gereksinim duyan ülkeler arasındaki kavşakta olduğundan) coğrafi konumdan; (Hollanda ve İngiltere tekstilleri gibi geçmişe dayanan ya da İsveç demiri gibi uluslararası ekonominin yayılmasıyla ortaya çıkarılan ekonomik potansiyellere dayanan) endüstriyel olanaklardan söz eder. Bunun yanında, kuzeybatıdaki üretim güçlerinin yayılması Akdeniz bölgesindeki nüfus düşüşü sırasında sürekli bir nüfus artışı anlamına geliyordu. Pierre Chaunu 1620 ve 1650 arasında İmparatorluğun nüfusunun 20 milyondan 7 milyona düştüğünü, İtalya'nın nüfusunun 1600-1650 arasında 2 milyon azaldığını tahmin eder. Nüfus düşüşünden *nispeten* korunan ülkeler İngiltere ve bu sefer Fransa'ydı.²¹⁸

Bu, jeopolitik bir olgu olarak, İspanyol Atlantik'inin sonu ve İngiliz Atlantik'inin kurulması anlamına geliyordu.²¹⁹ 1624'te yeniden başlayan, gerçekte İspanyol ekonomisine yıkıcı bir darbe vurulmasına işaret eden savaş, Hollandalıların o zamanlar İspanyol krallığının

216 Chaunu, *Seville*, VIII, s.90.

217 "Kuzey batının sahip olduğu zenginlik, hangi gizemli güç tarafından bahsedildiği bilinmeyen bir lütf değildir; arasında yapısal ve konjonktürel öğelerin bulunduğu iç nedenlerden kaynaklanmaktadır." Pierre Jeannin «Les comptes du sud comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVI e-XVIIe siècles)» *Revue historique*, CCXXXI, avr.- juin 1964, s.325.

218 Pierre Chaunu, «Reflexions sur le tournant des années 1630-1650» *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, 259-260.

219 Bkz. Lublinskaya, *French Absolutism*, s. 52.

içinde bulunan Portekiz'e ait Brezilya kolonisine saldırmasıyla başladı.²²⁰ Asya ticaretine, özellikle de biber ticaretine gelince; 1590 ve 1600 yılları arasında, Hollanda ve İngiltere o zamana kadar Portekiz-İspanyol tekelinde olan bu ticareti ele geçirdi, bu nedenle baharat fiyatlarında çöküş yaşandı.²²¹ O dönemde yaşayan insanların "dünyadaki zenginliklerin sabit olduğu ve ticari politikaların amacının her bir ulus için pastadan mümkün olan en büyük dilimi sağlamak olduğunu" hissetmelerine neden olan merkantilist bir bakışı nasıl geliştirdikleri daha iyi anlaşılabilir.²²²

Aslında zenginlik sabit değildi. Bir tarafta on altıncı yüzyılın sonunun bütün Avrupa için "kârların düşüşü, kiralara aşırı artışı, ekonomik durgunluk" anlamına geldiği ileri sürülebilir.²²³ Fakat birisi kesin olmalıdır. Romano on altıncı yüzyılın "12. ve 13. yüzyıllar gibi büyük *tarımsal* kazançlar dönemi" olduğunu savunur.²²⁴ Bu dönem *kolay* tarımsal kazançların düştüğü bir dönemdir; bu da geç on yedinci yüzyıl ve on sekizinci yüzyıllarda, gittikçe daha zoraki ve düşük ücretli tarımsal işgücüne dayalı büyük ölçekli kapitalist tarımın artan rolünü açıklayacaktır. Romano'nun görüşü şu şekildedir:

Fernand Braudel'in bir yanda «faillite», «trahison de la bourgeoisie» ve öte yanda «réaction seigneuriale» olarak adlandırdığı bu geniş olgular, yakından incelendiğinde, iki ayrı tür değil, bir olarak görünmektedir. Neredeyse aynı insanlar, ya da en azından, burjuva soylarına (ve hepsinden öte burjuva rollerine) ihanet etmiş ve İtalyan örneğini ele alırken yeniden feodalleşme olarak adlandırdığım bir olgu olan «réaction seigneuriale» sistemine girmiş bir ailenin çocuklarıydı.²²⁵

220 İspanyol ekonomisi üzerindeki etkisi için bkz. Chaunu, *Seville*, VIII, 1535-1537.

221 Bkz. H. Kellenbenz, «Autour de 1600: le commerce de poivre des Fuggers et le marche internationale de poivre» *Annales E. S. C.*, XI, I, janv-mars 1956, özellikle 23, 27.

222 Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, s. 5. Bu günümüz bakış açısından bile çok mu yanlışır? H. M. Robertson'un görüşü şudur: "19. yüzyılda ekonomik ilerlemenin bedellerini küçük gösterme ve hatta ihmal etme eğilimi vardı, günümüzde ise onlara abartı derecesinde önem verme eğilimi vardır. On altıncı yüzyılda bu bedeller o kadar aşıkardı ki bir insanın ya da ülkenin kazancının diğerinin kaybı olduğu artık aksiyom halini almıştı; buradaki daha çok istihdam, öbür tarafta daha az iş anlamına geliyordu. Bir Hollanda atasözünün veciz biçimde ifade ettiği gibi: *De één man zijn brood is de ander zijn dood*" (Bir adamın eti diğer adamın ölümüdür. Ç.N) *South African Journal of Economics*. XVIII, s. 46.

223 Chaunu, *Cahiers d'histoire*, XII, s. 264.

224 Romano, *Annales E. S. C.*, XIX, s.33. İtalikler eklenmiştir.

225 Romano, *Rivista storica italiana*, LXXXIV, s.511-512. Bir istisna olarak Hollanda için bkz. s. 512. Daha sınırlı bir istisna olarak bkz. s.517, 519.

Fakat Romano'nun da gözlemlediği gibi, Hollanda ve İngiltere buna bir defa daha istisna teşkil etmektedir.

Bununla birlikte, hikâyernizin önüne geçmemeliyiz. Sonraki dönemi anlamak için İngiltere ve Fransa'nın "uzun" on altıncı yüzyılın son sarkıntılarına nasıl dayandıklarına bakmak çok önemlidir. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Avrupa dünya-ekonomisinin birleşmesi İngiltere ve Fransa'nın üstünlük yarışı etrafında merkezlenecekti. Fakat bir anlamda önemli kartlar 1600-1640 yıllarında açılacaktı.

G. N. Clark "ikinci" on altıncı yüzyılda İngiltere'de gerçekleşen "çarpıcı" endüstriyel gelişmeyi açıklamaya çalışırken köklerinin uluslararası ticarete bulunduğunu öne sürer. İngiltere'nin bu dönemdeki uluslararası ticaretini analiz ederken de dönemin sonuyla başı arasında üç temel karşıtlık bulur: (1) İngiltere'nin uluslararası ticareti mutlak şekilde genişlemekle birlikte, tüketim ihtiyaçlarını karşılamada iç sanayiyle ilişkili olarak gerilemiştir; (2) Amsterdam Avrupa dünya-ekonomisinin bel kemigi olarak Antwerp'in yerine geçmekle birlikte, İngiltere'nin Hollanda'yla olan ilişkisi bağımlılık ve tamamlayıcılıktan rekabete dönüşmüştür; (3) İngiltere'nin dış ticareti Avrupa içerisinde çok çeşitlenmiş ve İngiltere sistemli olarak Rusya, Akdeniz havzası, Hint Okyanusu bölgesi ve Amerikalılarla ticarete başlamıştır.²²⁶

Ancak, Elizabeth devri bitmeden bu değişiklikler fark edilir derecede gerçekleşmedi. Bunlar Clark'ın ima ettiği gibi çok yumuşak şekilde genişledi. Zira bu değişiklikler Tudorlar'ın bütün güçleriyle kurmaya çalıştıkları hassas sosyal ve siyasi dengeyi bozacak şekildeydi ve İngiliz siyasi sistemini parçalayacak çatışan çıkarları ortaya koyuyordu. Bunları sırasıyla ele alalım.

Uluslararası ticaretin gayrı safı milli hâsıladaki oranının düştüğü kesinlikle doğrudur ve bu belki de İngiltere'nin uzun vadeli ekonomik sağlığının bir işareti olarak yorumlanmalıdır. Fakat bu, iç sanayileşme sürecinin İngiltere'nin sosyal yapısını dünya pazarının iniş çıkışlarına daha duyarlı hale getirdiği noktasını kaçırmaktadır. Barry Supple, Sanayi Devrimi'nden sonraki dönemin aksine, sabit sermayenin endüstriyel ekonomide önemsiz bir rol oynadığını ve dolayısıyla ulusal ekonomideki dalgalanmaların nedeninin artı

226 Bkz. Clark, *Wealth of England*, s. 103-107.

kapasite olmadığını, bunların büyük sermaye gerektiren sanayi dallarındaki dalgalanmalardan etkilenmediğini belirtir. Kredideki dalgalanmalar da ikincisinden daha önemsiz bir faktördü. Bu nedenle iç pazarın zenginliği büyük oranda (iklim değişikliklerinin neden olduğu) hasat dalgalanmalarının ve “çoğunlukla iç pazar faaliyetlerindeki değişikliklerin stratejik belirleyicisi olan dış talebin bir işleviydi.”²²⁷ Bu tür değişiklikler İngiltere’nin endüstriyel gelişmesi nedeniyle siyasi açıdan çok önemliydi:

Kumaş üretimi yeterince ileri bir düzeye ulaşmıştı ve genel anlamda, baskın biçimde bir tarım toplumu için bir yan istihdam alanı olmaktan çıkmıştı. Dolayısıyla, tekstil endüstrisi hem yönetim hem de toplum için topraksız ve hatta mülksüz bir sınıf arasında bir rahatsızlık ve kargaşanın patlak vermesi şeklindeki ezeli tehdit anlamına geliyordu. Bu durum Elizabeth dönemi Fakirlik Yasasının çıkarılmasına katkıda bulundu ve devlet adamlarını kuşakların endüstriyel gelişimini teşvik etme konusunda dikkatli kıldı.²²⁸

O zaman İngiltere ekonomik, dolayısıyla siyasi istikrarı sağlamak için ne yapabiliirdi? Supple buna şöyle bir çözüm bulur: Çözüm daha da geri çekilmekti. F. J. Fisher ise şu gözlemlerde bulunur: “Bacon, Elizabeth devrine İngiltere’nin dışarıdan gelen tahıla tehlikeli biçimde bağımlı bulunduğu önemli bir dönem olarak bakıyordu...”²²⁹ Bu zamanla, Kuzey İtalya’nın yöneldiği sanayiden uzaklaşma yolu olur. Bir diğer çözüm dışa açılmak ve arz açığını yeni arz kaynakları edinerek aşmak ve talep eksikliğini de yeni pazarlar sağlayarak gidermekti.²³⁰ Bu Kuzey Hollanda’nın çıktığı yoldu. Bir ya da diğer çözümü dene-

227 Supple, *Commercial Crisis*, s.9.

228 Supple, *Age*, . 6-7, bkz. Astrid Friis, *Aldermen Cockayne’s Project and the Cloth Trade* (Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1927), 22.

229 F. J. Fisher, “Tawney’s Century”, Fisher, ed, *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England* (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1961), 4-5.

230 Fisher sıkışmanın hatlarını şu şekilde çizer: “Birincil üretimde genişlemenin önündeki engeller, büyük oranda çağdaş tekniklerin sınırlı olmasında yatmaktadır... On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda, ortaçağlarda olduğu gibi, insanlar toprağa sadece yiyecek değil aynı zamanda içecek, yakacak ve ayrıca kereste, yün, kürk, deri, donyağı gibi temel endüstriyel maddeler olarak bakıyordu... Bu şartlar altında ekonomik ve demografik gelişme toprak üzerinde bir baskı oluştuyordu; aynı faktörler, sonraki çağlarda ve farklı şartlar altında, ödemeler dengesi üzerinde baskı oluşturmaktaydı... “İkincil üretimde ise genişlemeye engel, aksine arzdan ziyade talep alanında yerleşmiş görünmektedir... Çoğu endüstri kolunda temel üretim faktörü emektir ve emek de hem bol hem de ucuzdu. İşçi ve köylü düzensiz aralıklarla istihdam edildiği ve çok düşük ücretler aldığı için fakir müşterilerdi.” Age, s. 3. 4, 6.

mek İngiltere'nin iç sosyal yapısı açısından önemli seçimler yapmak anlamına geliyordu. Bunlar tam olarak Tudorlar'ın kaçınmak için bütün güçlerini sarf ettiği kararlardı. Sonuç ikisinin ortası bir şeydi. Lawrence Stone'un Elizabeth devri denizaşırı ticaretiyle ilgili cildi analizi kendisini "Elizabeth devrindeki ünlü ticarî gelişmenin safça bir efsane olduğu" sonucuna vardırır."²³¹

Sonra, İngiltere'nin 1600'a kadar kendisini Hollanda'nın ekonomik vesayetinden ne derecede kurtardığına dönersek, İngiliz iç ticaretinin gittikçe daha çok İngiliz ticaret burjuvazisi tarafından kontrol edilme süreci, ilk defa 1552'de sonra da 1598'de Hanseatik imtiyazları ortadan kaldırma gibi eylemlerle şu ya da bu şekilde tamamlanmıştı.²³² Bu, özellikle Denizaşırı Tüccarlar gibi kapalı tekellerin avantajıydı.²³³ Bu tür grupların çıkarları büyük oranda huzursuz bir ortam ve dengenin ortada bir yerde olmasındaydı.

Stuartlar döneminde diğer tüccarlarda Hollandalıların endüstriyel tekstil üretimindeki rollerini daha doğrudan tehdit eder hale gelmelerini sağlayacak yasal hakları kazandığında -Alderman Cockayne Projesi-²³⁴ Hollandalılar çöktü. Supple'a göre bu çöküş şunu gösteriyordu:

Hollandalıların İngiliz yarı-mamul tekstil ürünlerini boyadığı ve diktığı uluslararası iş bölümü, şirket faaliyetlerinin yarattığı yapay hadiselerle desteklenen keyfi bir düzenleme değildi. Aksine, daha on yedinci yüzyılın başlarında. İngiltere'nin sadece kendini tehlikeye atarak karşı koyabileceği ekonomik gerçekleri yansıtıyordu.²³⁵

Dolayısıyla, Elizabeth döneminde dışa doğru genişleme konusundaki tereddütleri ortadan kaldırma çalışmaları oldukça akıllıcaydı.²³⁶ Tudorlar bu sayede iç sosyal çatışmaları erteleyebilirler ve devlet mekanizmasının siyasi özerkliğini dışarıdan gelenlerle güçlendirebilirlerdi;

231 Stone, *Economic History Review*, II, s. 50.

232 "1598'in bu sonraki olayı sembolik şekilde, İngiltere'nin periferinden yeni bir ticaret sisteminin merkezine geçtiğinin işaretiydi." W. E. Minchinton, "Introduction", *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (London: Methuen 1969), 3. "Geçiyordu ama henüz orada değildi." - esas nokta budur!

233 Bkz. Rich. *New Cambridge Modern History*, I. s. 461-462.

234 Standart anlatım Friis, *Alderman Cockayne's Project*, s.22 de bulunur.

235 Supple, *Commercial Crisis*, s. 49-50.

236 Stone bizzat şunu kabul eder: "İngiliz ekonomisinin yeni görüntüsü açısından artan üretimin beslediği iki büyük tüketici pazarının, devletin askeri ihtiyaçları ve daha fakir sınıfların temel yaşam maddeleri olması çok önemlidir." *Economic History Review*, XVII, s. 108.

sonuçta İngiltere siyasi ve sosyal güçlerin patlayıcı fakat kaçınılmaz ayarlamasını yapabilecek güce sahip olacaktı.

Son olarak, Elizabeth devri ne ölçüde denizasıırı çeşitliliğine sahipti? Hiç şüphesiz, İngiliz gemileri bu zamanda Baltık'a dönmüşler, Akdeniz'e, Rusya'ya, Afrika'ya yolculuklar yapmışlardı. Fakat bu tüzüğü olan şirketlerin ilk defa kurulduğu bir dönemdi. Ancak abartmamalıyız. Bir tarafta, Doğu Avrupa hâlâ İngiltere'den çok (Amsterdam üzerinden) Fransa ve İspanya'yla yakın ilişki içerisindeyken²³⁷ öte tarafta Fransa'yla yapılan ticaret ve asi Hollanda eyaletleri Elizabeth dönemi İngilteresi için hâlâ büyük önem taşıyordu.²³⁸

İngiliz ticaret sahnesindeki gerçeklikler Tudor monarklarının politikalarının hem sebebi hem de sonucudur. Onlar bir çit çekiyorlardı.²³⁹ 1590-1640 dönemi uluslararası ekonomik krizi bu çit çekmeyi gittikçe imkânsızlaştırdı ve dolayısıyla monarşinin ve onun himaye ettiği tekellerin istikrarını gittikçe zayıflattı. İstikrar her zaman herkes için *summum bonum* (en yüksek iyi) değildir. Kimileri için bu "sıkıntı kaynağıydı."²⁴⁰ 1604'te, ticari genişleme imkânlarını zorlayan tüccarların çabası Parlamente'ya sevk edilen çeşitli serbest ticaret sözleşmelerinde ifadesini buldu. Bunun dolaysız sebebi belki de, İspanya'yla yapılan barıştı. Bu barış, ticaretin önündeki engelleri kaldırdı ve işsizlik ve daha önce gelişmiş olan özel ticaret gemileri sayesinde, değişik ticaret perspektifleri açtı; zaten barış döneminden de bu beklenirdi.²⁴¹

Sonraki on yılda, 1614'te en üst ihraç noktasına ulaşan İngiliz kumaş endüstrisi için her şey daha parlak görünüyordu. Fakat bu, Supple'in deyişiyle, "geçici bir Hint yazı" olacaktı.²⁴² Bunu "karşı konu-

237 Bkz. R. W. K. Hinton, *The Eastland Trade and the Common Wealth in the Seventeenth Century* (London and New York: Cambridge University Press, 1959) ix-x.

238 Bkz. Stone, *Economic History Review*, XVII, s. 51.

239 "İstikrar kapitalizmin gelişmesini sınırlamaya dayanıyordu ve mutlak monarşinin ekonomik politikası da buydu... [Aynı zamanda] mutlak monarşinin askeri ve stratejik gereksinimleri onu bir dereceye kadar endüstriyel kapitalizmin doğuşunu desteklemeye itti." Manning, *Past & Present*, No:9, s. 49.

240 "On altıncı yüzyılda bir kuşak önce çok arzulanır gözüken istikrar usandırıcı bulunmuştu; ticaretin genişlemesi şartları bir defa daha ortaya çıktığında, bu genişlemeye karşıt duygular azaldı ve büyük bunalımın sınırlamaları altında gelişen bu kazanılmış hakların kökünden çıkarılıp atılması, on yedinci yüzyılın en önemli işlerinden biri haline geldi." Fisher, Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, I, s. 172.

241 Bkz. Friis, *Alderman Cockayn's Project*, s. 150.

242 Supple, *Commercial Crisis*, s. 29.

lamayan" bir ekonomik bunalım izleyecekti. "Denizaşırı ülkelerdeki eski kumaş pazarları sürekli bir daralma yaşadı."²⁴³ Bu ani daralmaya ne neden olmuştu? Aslında çok ani değildi, fakat R. W. K. Hinton'ın dediği gibi "belli bir zamandır bozulan durumun aniden kötüleşmesiydi."²⁴⁴ Kıta Avrupası'ndaki paraların İngiliz poundu karşısında değer yitirmesi "[İngiliz] kumaşı [Kuzey ve Orta Avrupa] pazarlarının fiyatlarında" oldukça olumsuz ticaret şartlarını ortaya çıkardı.²⁴⁵ Bu 1621 ve 1622'deki kötü hasatlar sonucu ithal tahılla olan ihtiyaçla daha da kötüleştirilen bir altın ve gümüş çıkışına neden oldu.²⁴⁶ Bu dramatik altın ve gümüş kaybı "güvenli bir madeni paranın sürekli arzına dayanan karmaşılaşmamış bir ekonomide büyük önem taşıyordu."²⁴⁷

J. D. Gould İngiltere'nin artık 1550-1600 uluslararası fiyat avantajını "bir imtiyazlılar dalaşmasında" boşa harcamanın bedelini ödediğini ileri sürer. Sonuç olarak, fiyat avantajı tersine çevrildiği için "İngiltere şimdi, katı oligopolistik, yüksek masraflı bir ekonomiyi sırtına yüklemiş; düşük masraflar, değişen şartlara uyabilme ve gelişmeleri takip edebilme yeteneğine sahip bir rakiple [Hollandalılarla] baş edemeyecek kadar kötü duruma düşmüştü."²⁴⁸ Hollandalılar İngiltere'nin kendi ithalatına müdahale edecek duruma gelmişti²⁴⁹ ve

243 Age, s. 52.

244 Hinton, *The Eastland Trade*, s.20. Bkz. Supple: „Bunalımın tam etkisi yalnızca Cockayne projesinden görülen zarara, rakip endüstrilerin gelişmesine, İngiliz kumaşının mali yüklerine, kıta savaşlarının neden olduğu rahatsızlıklara ve İngiliz tüccarları için daha önceden var olan güçlüklerin çokluğuna göndermede bulunularak açıklanabilir. Bütün bunlar ekonominin olumsuz bir olay meydana geldiğinde, "Büyük bunalım" isminin sürekli tarihsel rakipleri olan bu aşırı ekonomik bunalım dönemlerinin yaşanacağı anlamına geliyordu." *Commercial Crisis*, s. 64.

245 Supple, Age, , s. 80.

246 Age, , s. 89-96.

247 Age, , s. 162.

248 V. D. Gould, "The Trade Depression of the Early 1620's", *Economic History Review*, 2.ser., VII, I, 1954, 87.

249 Bkz. Hinton, *Eastland Trade*, s.18-19. Ayrıca bkz. özel bir deneysel araştırma olan anlatımı: 1611 ve 1618 arasındaki yıllar, hem İngiltere'nin hem de Birleşik Eyaletlerin barışta olduğu ve dolayısıyla gemilerinin ve tüccarlarının bu açıdan eşit şartlarda rekabet ettiği yıllardı. Eşit şartlarda rekabet içinde, Hollandalıların hiç şüphesiz görülmemiş derecede düşük taşıma ücretleri sayesinde hızlı biçimde ticari egemenlik kurmaya başladığı açıktır. 1615 yılı Boston liman defterlerinde bulduğumuz ilk yıldır... 1615 de Birleşik Eyaletlerden ithal edilen bütün kuru maddelerin (yani şarap hariç) değerinin bütün diğer yerlerden ithal edilen kuru maddelerden daha büyük olduğunu görüyoruz. Oysa herhangi bir başka zamanda bunun tersi geçerliydi. Benzer şekilde, aynı dönemde Boston'a Birleşik Eyaletlerden gelen gemi sayısı bütün diğer

Almanya'ya ve Dogu Avrupa'ya yapılan dış satım hem Hollandalılar hem de yerel rekabet nedeniyle zarar görmüştü.²⁵⁰

Hem tüccarlar hem de hükümet alarmı geçti. Tüccarlar İngiliz olmayanların İngiltere'ye ithalat yapma haklarının kısıtlanması, İngiliz gemilerinin zorunlu kullanımının arttırılması, Baltık tahılının hem kumaş ticaretini genişletecek hem de altın ve gümüş girişi sağlayacak yeniden ihracının serbest bırakılması gibi daha birçok koruma talepleriyle tepki verdiler.²⁵¹ Hükümetin ise daha farklı bir perspektifi vardı. Birincisi, parlamentoda iyi temsil edilen tarımsal çıkarlar düşük fiyatlara karşı koruma ihtiyaçları nedeniyle, mısır *ithalatının* yasaklanması için baskı yapıyordu.²⁵² İkincisi, hükümet “ayaklanmaları ve kargaşayı engellemek için bölgesel yoksulluğun acılarını hafifletme ve ekonomik istikrarı ve gücü sağlamak için ticareti diriltme” ihtiyaçlarını, nasıl uzlaştırabileceği üzerinde yoğunlaşıyordu.”²⁵³ Hükümet, birincisini yapmak için yirminci yüzyılın az gelişmiş ülke hükümetlerinin çözümü olan istihdam yaratmaya yöneldi. Fakat bugün olduğu gibi, böyle bir çözüm kolay değildir.²⁵⁴ Hükümet yeni korumalar yaratmak yerine, ticaret ve endüstriyi canlandırıp canlandırmayacağını görmek için tekelleri gevşetmeye yöneldi.²⁵⁵ Fakat bu yönde çok fazla ilerleyemediler, çünkü imtiyazlı şirketlerin yaptığı anlaşmaların hükümet için birçok avantajı vardı. Bu, konso-loluk ve gümrük gibi işlevleri yerine getiren, borçlar ve vergiler vasıtasıyla gelir kaynağı olan ve hatta uluslararası ticarette koruyucu bir araç olarak donanmanın yerine geçen yarı kamusal bir bürokrasi teşkil ediyordu.²⁵⁶ “Bencil amaçların klişeleşmiş sözler altına saklanması olan patent ve tekeller Stuart hükümet dokusunun bütünleyici

yerlerden gelen gemi sayısından çoktu. Aynı duruma, çok küçük hacimli bir ticaretin olduğu 1628 yılı dışında rastlayamayız... Bütün bunlar 1620 bunalımının, büyük ölçüde İngiliz ithalatında Hollanda antrepusunun etkisine bağlanabileceği açıklamasını güçlendirir.” “Dutch Entrepot Trade at Boston, Lines. 1600-40” *Economic History Review*, 2.ser., IV, 3, Apr. 1957, 470.

250 Hinton, *Eastland Trade*, s. 45.

251 Age, s. 28, 31-32.

252 Age, s. 29.

253 Supple, *Commercial Crisis*, s. 64.

254 “Özel meclis, tüccarların dışarıda karlı biçimde kumaş satamadıklarını ileri sürdükleri bir zamanda, onları kumaş almaya ikna için çeşitli yollar bulmaya çalışırken, kendini tartışmalı konuların tam ortasında buldu. Age, s. 237.

255 Age, s. 68-69.

256 Age, s. 242-243.

bir parçasıydı.”²⁵⁷ Eger hükümet anti-tekelcilik yönünde hareket et-tiyse bu dış limanların ve küçük yüksek sınıfın mutantan temsilcisi olan parlamentonun baskısı altında olmuştı.²⁵⁸

Aslına bakılırsa tanrılar da İngiltere’nin yanında değildi. 1623-1624 yıllarındaki ticari canlanmanın önü 1625’teki salgın hastalık ve ayrıca kötü hasatla kesildi. Daha önce gördüğümüz gibi, İspanya açısından çok zararlı olan savaşın sürdürülmesi de İngiltere’ye yarar sağlamadı. Yeniden doğan tahıl ihtiyacı, ödemeler dengesinde yeni bir krize neden oldu.²⁵⁹ Dolayısıyla, İngiliz endüstrisinin kalbi ken-disini “genişlemiş bir çöküş, acı dolu bir intibak ve ülke çapında bir düşüşün tarihi içerisinde buluvermişti.”²⁶⁰ Kraliyetin olaya müdaha-lesi problemi çözmedi; bu sadece “ticari güven krizi” yaratarak du-rumu daha da kötüleştirdi.²⁶¹

İngiliz tekstil endüstrisinin giderleri düşürmesi pek kolay gözü-k-müyordu. Bu kısmen tüccarların devlet mekanizmasına çok fazla nü-fuz etmelerinden dolayı Kraliyetin sanayicileri bir mali destek ku-rumu olarak kullanılabilmesi nedeniyleydi.²⁶² Diğer bir neden de, işçilerin önemli bir ücret kesintisine direnebilecek kadar güçlü ol-malarıydı.²⁶³ Bu nedenle, sanayileşmeden uzaklaşma dışında tek çö-

257 Age, s. 227.

258 Age, s. 71.

259 Bkz. Age, s.99-102. Bkz. W. B. Stephens: „Yazınsal kanıtlardan, yirmilerin başlarında-ki gerilemenin sınırlı ve kısa olduğunu ve bir tür yükselişe takip edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz; yirmilerin sonlarının birçok dış liman için gerçek kriz yılları olduğunu çıkarmak daha güçtür.” *The Cloth Exports of the Provincial Parts, 1600-1640, Economic History Review*, 2.ser., XXII, 2, Aug,1969, 241.

260 Supple, *Commercial Crisis*, s.119.

261 Age, s. 125.

262 “Hükümet daha başından beri umutsuz bir görev üstlenmişti. Yasal gereklilikler ye-rine getirilse maliyetler toplu bir işsizliğe neden olacak düzeyde artacaktı. Üretim metotlarındaki değişiklik, çoğu zaman olduğu gibi, ekonomik bunalımın bir sonu-cuysa, o zaman ilkini baskı altına alma girişimi sonrakine cevap değildi. Çağdaş sa-nayi teknikleri düşünüldüğünde, İngiliz kumaşının dışarıda en başta kötü olduğu için yerini kaybettiği bazı durumlar olabilir. Fakat nedensel sürecin tersine çevril-diği, çok daha fazla örneğin bulunduğu görülmektedir ve bu durumda, kötü üretim maliyetleri kısmının yalnızca sınırlı ve umutsuz bir biçimdir. İngiltere’nin problemleri başka yönlerde yatmaktadır.” Age, s.147.

263 “Nitelsiz iş gücünün ucuz ve bol olduğu yerlerde düşük kaliteli mallar düşük bir maliyetle üretilebilirdi. Bu özellikle, tekstil malları üretiminin, söz konusu işçiler için yalnızca bir yan istihdam olduğu bir bölgede yaygın fakirliğin sembolize etti-ği yerler için geçerli olabilirdi. Geçimlik paranın tamamını üretmesi beklenmeyen emek istihdamı, normalde tam gün bir işten daha ucuzdur. Bu Adam Smith’in kaba kumaşların ince kumaşlara oranla tarihsel olarak daha ucuz olmasını açıklamak için

züm yeni endüstriler geliştirmekle kazanılmış hakları ortadan kaldırmaktı. Aslında İngiltere de ticari kurtuluşunu tam burada, “eski kumaşlar”²⁶⁴ gözden düştükçe bir ihraç malı olarak çarpıcı bir artış gösteren “yeni kumaşlarda” buldu.²⁶⁵

Yüksek fiyat ikilemine ikinci bir çözüm vardı: İngiltere bir yenisinden ihraç ticareti geliştirdi. On yedinci yüzyılın en çarpıcı iki yeni özelliğini harekete geçiren de İngiltere’nin ticari politikasının bu yönüydü: Sömürgecilige duyulan ilginin artması ve İngiliz-Hollanda

başvurduğu bir nedendi. On yedinci yüzyılın başlarında, Doğu Avrupa’daki ekonomik şartlar bu duruma yakındı ve bu da eğer pazarın talebinin kalite beklentileri düşürülürse etkisi ucuz kumaş üretimi için mükemmellik derecesinde uygun bir bölge olduğu anlamına geliyordu.” Age, s.140.

- 264 Kumaş çeşitleri çoktu. (a) Sıcak tutan ve kalın, yani ince yünlü, sağlamlık için yünün keçeleşme özelliğine dayanan; kıvrıcık kısa lifli doku kullanan; ipliğin çoğu zaman taraklandığı, yani bir labirente dönüştürüldüğü; yünün bitirildiği, yani daha sıcak, daha opak ve dayanıklı hale gelmesi için nemli bir halde sabunlandığı ve dövüldüğü tasarım olarak monoton; soğuk iklimler için uygun yünlüler; (b) daha ince ve ucuz; yani güney pazarlarının talepleri doğrultusunda yeni (fakat hâlâ temelde yünlü) sıkı dokunmuş yeni tür kumaşlar; (c) taranmış uzun lifli yünden eğrilmiş, çözgü ve atkının gücüne dayanan, yünlü kumaştan daha hafif ve yarıya başına daha az yün kullanılmış; bitirilmemiş; tropikal olmayan Akdeniz iklimine uygun kamgarn kumaşlar; (d) hepsinden hafif, bir çok modeli bulunan bazen bitirilmiş; bazen ipek, keten ya da pamuğun atkısı oluşturduğu; bayo, saye, serge, perpetu anas, stammatt, tammy, ras, fustian ve diğer birçoğunu içeren yeni kumaşlar. Bkz. Bowden, *Wool Trade*, s. 41-43; Friis, *Aldermen Cockayne’s Project*, s. 2; Supple, *Commercial Crisis*, s. 5; D. C. Coleman, “An Innovation and its Diffusion: The ‘New Draperies’ *Economic History Review*, 2.ser, XXII, 3 dec.1969. 418-423.
- 265 Bu yükselişin nedeni P. J. Bowden tarafından, ticari faktörlerden çok teknolojik faktörlere bağlanır. O şunu savunur: “Yünün inceliğini ve lifinin uzunluğunu etkileyen sıcaktan çok otlaktı. Bir koyun ne kadar iyi beslenirse o kadar büyük oluyordu. Yün lifler de buna bir istisna teşkil etmiyordu ve hayvanın bütün diğer organları gibi iyi beslenme sonucunda uzun ve hacimli oluyordu... Koyun yetiştiriciliği için yapılan çitlemeler hayatı hem çiftçiler hem de koyunları için daha kolay hale getirmişti. Lord Ernle’nin de belirttiği gibi çitlemelerin sayısı arttıkça koyunlar daha iyi beslendi ve yünlerinin kalitesi biraz düşmekle birlikte, ağırlığı ve uzunluğu arttı. Bu nedenle on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda İngiltere’de üretilen ince ve kısa yünde tedrici bir azalma ve uzun ve daha kaba yün arzında da bir artış söz konusuydu.” “Wool Supply and the Woollen Industry” *Economic History Review*, 2nd ser., XI, I, 1956, 45-46. Supple, Bowden’in herhangi bir ikinci kalite malın dikkate alması gereken kıta endüstrisinin genişlemesini ya da kıtasal sanayileşmenin dayandığı Avrupa yün stoklarındaki dikkat çekici gelişmeyi göremediğini belirtir. “Bunun yanında, rekabet doğrudan kaliteli mallar pazarında değil fakat daha kaba tekstil ürünleri pazarında sıkıydı. Bu öyle bir düzeye varmıştı ki dışarıda üretilen ikinci kalite mallar geleneksel İngiliz yünlü kumaşının yerini alıyordu. Eski kumaşlar için böyle talihsiz sonuçlar doğuran sadece İngiliz endüstrisindeki gerileme değil, pazarda ve alternatif arz kaynaklarında meydana gelen köklü değişikliklerdi.” *Commercial Crisis*, s. 143.

rekabeti. Her iki eğilim de İç Savaş'tan sonra zirvesine ulaşacaktı; ancak her ikisi de ondan önce göze çarpıyordu.²⁶⁶

Yeni ürünler yeni pazarlar gerektiriyordu. İngiliz dış satımının en önemli yeni alanını oluşturan bölge, genelde İspanya ve Akdeniz havzasıydı.²⁶⁷ Bu bölge eski İngiliz tekellerinin baskılarından nispeten uzaktı.²⁶⁸ Özellikle İspanya pazarı “iç enflasyon ve sömürge alımları” nedeniyle çok cazipti.²⁶⁹ İngiltere, İspanyol İmparatorluğu'nun leşini yemeye başlamıştı. İtalyan endüstrisi de gerilediğinde, İngiliz ihraç malları boşluğu kısmen doldurdu.²⁷⁰

Sömürgecilige gelince, doğrudan sömürge yatırımlarına girişmenin İngiltere (Fransa ya da Hollanda) için uzun süre gerekli olmadığını hatırlamalıyız. Cateau-Cambresis Anlaşması, imparatorluk genişlemesinde kısmen yorgunluğun işareti olarak, şu olağanüstü maddeyi içerir: “Baş meridyenin batısı ve Yengeç dönencesinin güneyinde iki taraftan birince diğer tarafa yöneltilen şiddet anlaşmaların ihlali sayılmayacaktır.”²⁷¹ Halk arasında “Hattın ötesinde barış yok” şeklinde bilinen bu kavram 1598'de Vervins'de yeniden tasdik edildi. Bu hiç şüphesiz yeni iskân alanlarının kurulmasına ve ayrıca yağmaya izin veriyordu. Üstelik elli küsur yıllık yağma, iskândan çok daha kârlıydı.²⁷² Sömürgecilik ise şüpheli bir macera gibi gözüküyordu. İspan-

266 Bkz. F. J. Fisher, “London's Export Trade in the Early Seventeenth Century” *Economic History Review*, 2.ser., III, 2, 1950, 159-161.

267 “İngiliz ekonomisinin İç Savaş'tan yarım asır önce artan gücü hiçbir yerde Akdeniz’le olan ilişkilerinde olduğundan daha açık biçimde ifade edilemez. Bu dönemde İngiliz endüstrisi kendini o zamana kadar geride bırakan teknik problemleri çözmüş ve Doğu ve Batı Akdeniz pazarlarına yüklü mamullerle akın etmişti; bu arada bu gelişmeler sonucu Türkiye ve İtalya endüstrisi, hammadde tedarikçisi konumuna indirgenmişti.” Ralph Davis, “England and the Mediterranean, 1570-1670”, F. J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England* (London and New York: Cambridge Univ. Press, 1961), 117.

268 Bkz. Fisher, *Economic History Review*, III, s.336. Bkz. Bowden “Eski yüklü kumaşlar kuzey, orta ve doğu Avrupa’da giyilmeye uygundu, bu arada yeni kumaşlar sıcak fakat tropikal olmayan Akdeniz’e uygundu. Uzun lifli yünün yarı tekeline sahip olması İngiltere’nin şansıydı...” *Economic History Review*, IX, s.57. Buradaki tekel artık bir pazara girişi sınırlayan yasal engeller değil, rekabetin yokluğu anlamındaydı. On yedinci yüzyılın ortasında uzun lifli yün İrlanda’da, yüzyılın sonunda da Hollanda, Zeeland ve Flanders’de üretilmeye başladı. (Bkz. s.53, fn.3)

269 Fisher, *Economic History Review*, III, s.155.

270 Bkz. Charles Wilson, “Cloth Production and International Competition in the 17th Century” *Economic History Review*, 2nd ser., XIII, 2, 1960, 212.

271 Rich, *New Cambridge Modern History*, I, s.467.

272 “(Kölelere ve her türden mamul maddeye doymayan, ellerinde hatırı sayılır miktarda para olan, fakat yine de yasalarda açgözlü ve verimsiz bir tekelle uğraşmak zorunda

yolların iyi yerleri çok önceden ele geçirdiği varsayılıyordu ve “sabırsız Elizabethçiler -ve hiç şüphesiz kraliçenin kendisi- çok geniş bir kıta üzerinde gelecekle ilgili tasarımlar yapmanın ümitsizliğini biliyordu.”²⁷³ Bunun yanında, İngiltere’deki çiftlik göçmenlerinin çıkış yeri olarak İrlanda’sı vardı.²⁷⁴

Bu yaklaşımlar 1600’den sonraki dönemde değişti. İngiltere İskoçya’yla olan bağlarını, iki krallığı I. James’in şahsında birleştirerek güçlendirdi. İrlanda’nın sömürgeleştirilmesi hem İngiltere hem de İskoçya için yeni bir ciddiyet kazandı.²⁷⁵ İrlanda İngiliz iş bölümünün bir parçası oldu. Ormanları İngiltere’nin kereste ihtiyacını karşılamak için kullanılıyordu.²⁷⁶ Sonraki yüzyıl sürecinde İngilizler tarafından kontrol edilen belli başlı bir demir endüstrisi alanı haline

birakılan) Yeni Dünya’nın İspanyol Kolonistleri girmesi çok riskli, mükemmel bir yabancı pazar teşkil ediyordu.” Parry, *New Cambridge Modern History*, III, s.516-517. John Maynard Keynes İngiltere’deki sermaye birikimi sürecinde korsan gemiciliğinin önemini ilk fark eden kişiydi. Önceki tarihçiler kuşağına bu önemli altın ve gümüş kaynağını görmemelerinden dolayı serzenişte bulunmuştur: “Örneğin *Cambridge Modern History* gibi tarihçilerimizin Elizabeth Devri’ni şekillendirme ve onun büyüklüğünü oluşturmada bu ekonomik faktörleri belirtmemeleri karakteristik özellikleridir.” *Treatise on Money*, II, s.156, fn. 1.

Webb bu süreci bir kademe sonra servete konmak şeklinde adlandırır: “Yani altın ve gümüşü İspanyolların yaptığı gibi kaynağından almak yerine, İspanyollar onu ele geçirdikten sonra işi bitiriyorlardı...” *The Great Frontier*, s. 196.

273 Parry, *New Cambridge Modern History*, III, s. 524.

274 Bkz. Age, s.526. Bu sırada İngiltere’nin tutumu İrlanda’da bile rahattı. İrlanda İspanya’yla sıkı bir ticaret ilişkisi içerisindeydi. İngilizler durumdan memnun olmayıp şüphelenseler ticareti bastırmaya çalışmazlardı. “Elizabeth dönemi İngiltere’si en azından bu açıdan sonraki yıllardakinden daha rahattı. İrlanda Katolikleri de ekonomik yetersizliklere maruz değildi.” Cyril Falls, *Elizabeth’s Irish Wars* (London: Methuen, 1950), 20.

275 Bkz. Lytha, *The Economy of Scotland*, s. 63-70. İskoçların bu sırada Nova Scotia’da iskân yerleri açma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı, “zira 1603’ten sonra İskoçya’nın bağımsız bir dış politikası yoktu, henüz İngiltere’nin iyi niyetini kazanamamıştı ve Nova Scotia’da ihtiraslarının peşinden koşan bir başka ulus olan Fransa’yla çatışıyordu. (s.75)”

276 1600’de İrlanda’nın topraklarının sekizde birlik kısmı ormanlıkalandı. 1700’e kadar bunların tamamı fiilen yok olmuştu. Deri tabaklama, gemi inşası, boru ve fıçı tahtası yapımı ve demir filizlerini eritmek için kereste satışlarından çabuk kazanç sağlanıyordu. Kereste aynı zamanda (inşaat malzemesi ve yakacak odun gibi) ihtiyaçlar için de kullanılıyordu. Ekonomik etkenler yanında İrlandalı direnişçilerin İngiliz atlıları tarafından takip edilemediği ağaçlıkların yok edilmesi şeklinde askeri bir düşünce de mevcuttu. Bkz. Eileen McCracken, “The Woodlands of Ireland circa 1600”, *Irish Historical Studies*, XI, 44, Sptr. 1959, 273, 287, 289.

geldi.²⁷⁷ İngiltere de Kuzey Amerika'da yeni yerleşim birimleri kurmaya başladı. Parry değişikliği İspanya'nın prestijinin azalmasına ve hammadde, özellikle de balık gibi ucuz gıda maddesi²⁷⁸ ve savaş zamanı Baltık kaynakları kesilen (kereste, kenevir ve zift gibi) stratejik mallar arayışına bağlar. Buna ek olarak, buralar mamul mallar için yeni bir pazar ve yoksulları göndermek için bir yer olacaktı.²⁷⁹ Bunların hepsi doğrudu, ancak, İspanya'nın askeri gücüyle ilgili düşünce dışında, hepsi bir önceki yüzyılda büyük oranda doğru olurdu. Kuzeybatı Avrupa'nın üç büyük gücünün yeni sömürgeler edinme kavgası, onların rekabetçiliğini göstermez mi? Bu, özellikle de İspanya'nın çöküşünün eşliğinde, başkalarından önce sömürgeler edinme yarışı değil miydi?

Bu uluslararası ekonomik sarsıntıların etkisi İngiltere'de bir krize neden oldu. Perez Zagorin'in çatışmanın doğasını oldukça iyi teşhis ettiğini sanıyorum:

İngiliz devriminin kaynağı sınıf mücadelesi değildi -çünkü İç Savaşta her iki tarafın da ileri gelen bölümlerinde aynı ekonomik sınıftan gelen, gelişmeleri önceki yüzyılda sabit bir biçimde devam eden birçok insan bulunuyordu. Bence kaynak İngiltere'nin yönetici grupları arasındaki, daha doğrusu, bu sınıfın içindeki çatışmada bulunmaktadır.²⁸⁰

Yönetici sınıf içindeki bu yıkıcı savaş sadece uluslararası ekonomik alanın mecburiyetleri tarafından başlatılmadı, fakat aynı zamanda İngiliz siyasi sistemi için büyük tehlike teşkil eden iki faktörün

277 "İrlanda'da İngilizlerce kontrol edilen demir endüstrisinin doğuşunun İngiltere'deki yakacak açığı ile çakıştığı kabul edilmiştir. Şimdi ise, İngiliz endüstrisini kuşatan güçlük, yakacak açısından çok muhtemelen yakacağın maliyeti gibi gözükmemektedir... On altıncı yüzyılın sonunda yakacak ve işgücü bir İngiliz fabrikasını çalıştırmak için gerekli en değerli maddelerdi... Aynı dönemde ise bunlar İrlanda'da çok daha ucuzdu." Age, s. 295.

278 1550-1600 döneminde İngilizler Kuzey Amerika'daki balıkçılık endüstrisindeki İspanyolları yerinden etmeye başlamışlardı. Bu, 1580'den sonra Danimarka İzlanda sularında avlanmak için bir lisans harçları sistemini uygulamaya başladığında, daha doğru hale geldi. Yüzyılın sonunda İngiltere Avalon yarımadasına yerleşmişti. Ancak İngiltere'nin Yeni Dünya'da ve New England'da güvenli bir sığınak temin etmesi ve İspanyol pazarını ele geçirmesi 1600-1650 dönemini buldu. Bkz. Innis, *The Cod Fisheries*, s.30-81.

279 Bkz. Parry, *New Cambridge Modern History*, III, s.527.

280 Zagorin, *Journal of Economic History*, XIX. s.391-392. Bu tez başlangıçta Tawney'in savunduğuna benzerdir. "Bu, temelde sosyal ayrımlardan çok bölgesel özelliklere uyan farklı türden ekonomilerin çatışmasıydı." *Essays in Economic History*, I, s.186.

de önceden ortadan kaldırılması sayesinde mümkün kılındı. Stone bunu şu şekilde dile getirir: “Saha fakirlerin ve İspanyolların müdahalesinden temizlenmişti...”²⁸¹

İç Savaşın başlangıcıyla ilgili oldukça budalaca iki iddia vardır. Birisi bunun kaçınılmaz olup olmadığıyla ilgilidir. Tawney’in ifadesiyle “monarşinin çöküşü Tudorlar’ın onu korumak için aldığı tedbirler sayesinde hız kazandı.”²⁸² Trevor-Roper ise esas problemin Parlamento tarafından ıslah edilecek israfçı bir idare olduğunu belirtir. “Zira pek tabii ki, monarşinin önünde hiçbir engel yoktu. Böyle bir politikanın devrim olmadan imkânsız olduğunu söylemek gariptir.”²⁸³

Trevor-Roper’ın geriye dönük olarak Parlamento’ya önerdiği idari reformların Fransa için sonuçlarına kısaca bakacağız. Fakat “kaçınılmazlık” oynanması anlamsız bir oyundur. Eger bir unsur farklı olmuş olsaydı, elbette ki sonuçlar da farklı olurdu. Fakat neden iki, üç değil de bir? Gerçek, İç Savaş’ın var olduğu ve öğrencinin işinin de onu açıklamak olduğudur.

Diğer budalaca soru İngiltere’yi bölen gerçek meselelerin özgürlük ve dinle ilgili inançlar olup olmadığıdır. Bay Hexter meselelerin ve etkilerin bunlar olduğunu ve tartışmadaki taraftarları ve muhalifleri (Hinton, Stone, Pocock, Hill, Trevor-Roper ve Tawney) tarafından da kabul edildiğini ısrarla vurgular. O hepsini «Whig» kanadına davet eder.²⁸⁴ J. G. A. Pocock en azından alınır ve kendisinin bir «neo-Whig» değil “post-Marksist” olduğunda ısrar eder.²⁸⁵ Bu, pek tabii ki budalaca bir tezdır, zira İç Savaş’ın kahramanları ayrıldıkları noktaların birçoğunu, siyasi özgürlük ve dini perspektifler etrafında dönen ideolojik terimlerle ifade ediyordu. Ayrıca söylemek

281 Stone, *Economic History Review*, XVII, s.120. Ancak bu tür bir nispi güvenlik havasında, şirketlerin velinimetleri olan devlete dönmelerini bekleyebiliriz. Bkz. Robert Ashton’un açıklaması: “Şirketler gelişmelerinde öyle bir evreye ulaşmışlardı ki, artık büyük ölçekli hükümet desteğini doğal görmeye başlamışlar ve gerçekte elde edilen muazzam kazançlardan ziyade, gerçekleştirilememiş hedeflere daha çok dikkat eder olmuşlardı. Bu ruh haleti içerisinde, ayrıcalıkların ihlalinin imtiyaz sahiplerinin gözünde oransız bir önem kazanması çok muhtemeldi.” “Charles I and the City”, Fisher, ed., 151. Sosyal yapı içeriden ya da dışarıdan gerçek bir saldırı altında olsaydı şirketlerin bu şekilde istedikleri gibi davranmalarını düşünmek zordur.

282 Tawney, *Proceedings of the British Academy*, s. 212.

283 Trevor-Roper, *The European Witch Craze*, s. 86-87.

284 Hexter, *Encounter*, XI, s.76.

285 J. G. A. Pocock, “Letter to the Editor”, *Encounter*, XI, 4 Oct, 1958, 70.

istedikleri de buydu. Pek tabii ki İç Savaş'ın sonu, İngiliz siyasi hayatını yöneten buyurucu sistem açısından önemli sonuçlar doğurdu.

Siyasi ve sosyal bir çatışmanın ideolojik unsurlarını ayırt etmek hiçbir zaman anlamlı değildir. Bu analizin o zaman baskın olan sosyal ilişkilere dayandırılması ve dolayısıyla ideolojik taleplerin bu ilişkiler açısından taşıdığı anlamların kavranması gerekmektedir. Tartışma gerçekte bu ilişkilerin bütünlüğü, aynı kalıp kalmadıkları ya da belli yönde sapmaya uğrayıp uğramadıkları hakkındadır.

İngiliz İç Savaşı, bütün diğer önemli sosyal kargaşaların olduğu gibi karmaşık bir çatışmadır. Çatışmanın önemli bir kısmı, monarşinin rolünü vurgulayan, bu sayede kayıp gitmekte olan bir imtiyaz ve itaat sistemine yapışma umudunda olan,²⁸⁶ sosyal devrim korkuları bütün diğer düşüncelerinin önüne geçen, dünya-ekonomisinin zoraki seçimleri önünde bir ölçüde felç olmuş kesimlerle; öte tarafta, tarımın sürekli ticarileşmesine öncelik vermiş, sosyal kalıplardaki değişikliğe olumlu bakan, Sarayın aşırılığında erdem görmeyen, İngiltere'nin dünya-ekonomisindeki avantajını en üst düzeye çıkarmaya dönük kesimler arasındaydı.

Şimdi Fransa'ya dönelim; burada da her şey aynı görünmekle birlikte, en önemli noktalar aynı değildi. Davis Bitton 1560-1640 yılları için "geç ortaçağların Fransız soyluluğundan Eski Rejimin Fransız soyluluğuna geçiş için çok hayati bir evre olduğunu" söyler.²⁸⁷ İngiltere'de de öyleydi. Fakat Fransa'da neden farklı bir geçiş yaşandı. Boris Porchnev ve Roland Mousnier arasında yaşanan -biraz sonra değineceğimiz- büyük tartışmada Porchnev temelde, bu dönemde Fransa'da olanın "resmi görevlerin satılabilirliği iktidarın burjuvazileşmesini değil burjuvazinin feodalleşmesini ortaya çıkarması" olduğunu ileri sürer.²⁸⁸ Mousnier buna şu şekilde karşılık verir: "Feodal-mutlakçı bir düzen gibi bir şey yoktu. Mutlakıyetçiliğe yönelik bir eğilim olduğu derecede feodal düzene karşı bir mücadele söz konusuydu. Feodal düzenden arta kalan, mutlakıyetçiliği felç etme eğilimindeydi."²⁸⁹ Tartışmanın kısmen anlama ait olduğunu ve geri ka-

286 Bkz. Stone, *Crisis of the Aristocracy*, s.349-351.

287 Bitton, *The French Nobility in Crisis*, (Stanford, California: Stanford University Press, 1969), 1.

288 Boris Porchnev, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, (Paris, S.E.V.P.E.N., 1963), 577.

289 Roland Mousnier, ed., *Lettres et mémoires adressés au Chancelier Séguier (1633-1649)*, Cilt I, (Paris: Presses Universitaires de France, 1964), 82-83.

lan için de Porschnev'in daha iyi bir teze sahip olduğunu düşünsem de burada söylenebilecek olan şey, eğer Mousnier'in mantığı İngiltere'ye ve Porschnev'inki de Fransa'ya uygulanırsa, Mousnier'in doğruya daha yakın olduğudur. Bu şu demek oluyor ki, şematik olarak ve aşırı basitleştirilmiş tarzda, İngiltere'de aristokrasinin kendisini burjuva kapitalistlerine çevirmekle kısa vadede kaybettiği ama uzun vadede kazandığı, Fransa'da ise aristokrasinin burjuvaziyi gerçek işlevini terk etmeye ve dolayısıyla bir ölçüde ekonomik durgunluğa katkıda bulunmaya zorlayarak, kısa vadede kazanıp uzun vadede kaybettiği ifade edilebilir. Bunun böyle olmasının nedeninin, temelde, dünya-ekonomisiyle olan ilişkilerin farklılaşmasının bir işlevi olduğunu ileri sürüyoruz.

Fakat ilk önce bunun ne dereceye kadar Fransız sosyal sisteminin makul bir tanımı olduğunu bir defa daha gözden geçirelim. 1600 yılında Fransa'daki devlet İngiliz devletinden daha güçlüydü, bunun nedenlerini daha önce belirtmiştik. Bu bürokrasinin, İngiltere'de olduğundan daha fazla olarak, "burjuvazi için sosyal hiyerarşide yükselme araçlarından en önemlisi olduğu"²⁹⁰ anlamına geliyordu. Buna karşılık bu satılabilirlik, burjuvazinin Fransız monarşisinde daha büyük bir doğrudan çıkar sağlamasına neden oldu.²⁹¹ Bu Mousnier'in bu zamanda Fransa'da nispeten açık bir sınıf durumu olduğunu savunmasına yol açar.²⁹² Fakat Mousnier'in kendisi yükselişin ne kadar zor olduğunu gösterir. O bir *roturier*'in (avam mensubu) *maitre des requetes* (bir yüksek memur) statüsüne çıkabilmesi için normalde dört kuşak geçmesi gerektiğini belirtir.²⁹³ Bence gerçekte Porschnev sınıf durumuna daha derinden nüfuz etmektedir. Sınıflar arası hareketten ziyade, sınıf bağlılığı, duyguları somut duruma göre değişen insan tabakaları olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Böyle bir tabakanın en önemlisi burjuva menşeli bürokrasi, *noblesse de robe*'dur (cübbe soyluları):

290 Roland Mousnier, *La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII* (Rouen: Ed. Maugard, n.d., ca. 1945, 58) Bkz. ayrıca s.518-532.

291 Bkz. G. Pages, «La vénalité des offices dans l'ancienne France», *Revue historique*, CLXIX, 3, 1932, 493-494.

292 "Sınıflar hiyerarşisi arasında uzaklık ve hatta bazen sınıf çatışması devam ettiyse bile, sınıflar arasında kesin bir ayrım yoktu. Birinden diğerine geçiş çoklu ve farklı ilişkiler yoluyla, küçük değişikliklerle meydana geliyordu." Mousnier, *Vénalité*, s.532.

293 Bkz. Mousnier, *Lettres et mémoires*, I, s.168-169.

Köylüyle olan bağlarını sürdüren bir işçi, fabrikadaki işini kaybet-tiği zaman bir defa daha köylü olur. Aynı şekilde, *officierlerden* mül-kiyet haklarını ve ayrıcalıklarını geri almaya çalıştığında, yani on-ları ayrıcalıklı soylu statüsünden yoksun bıraktığında, otomatik olarak orijinal statüleri burjuvaziye fiilen geri dönüyordu. Maza-rin'in kararlarıyla olumsuz etkilenen *officierler* kendilerini burjuvazi olarak hissediyordu ve Fronde'un başlangıcında tavırları burjuva sı-nıfının bütünüyle aynıydı.²⁹⁴

Bunun nedeni, özellikle Fransa'da resmi aristokrasi statüsü ka-zanmanın nispeten kolay olmasıydı, (bu daha az olmakla birlikte Stuartlar yönetimindeki İngiltere için de geçerliydi); öyle ki on al-tıncı yüzyılda, Fransız aristokrasisinin şikâyetçi olduğu ve statü im-tiyazlarına yoğun saplantı halini alan ilgisine²⁹⁵ ve ayrıca katı davra-nış kurallarına ve *dérogeance* (değersizleşme) teorisine vurguya neden olan “soyluluk statüsünün belirsizliği ortaya çıktı.”²⁹⁶

Mutlak monarşinin geleneksel olarak soylulara karşı burjuvaziyle müttefik olduğu şeklindeki tanımı her zaman, XIV. Louis'in mutlak monarşisinin sözde klasik rejiminin, aynı zamanda senyörlük imti-yazının yeniden ifadesinin en önemli örneği olduğu gerçeğine ters düşmüştür. Marc Bloch bu ikilemi, senyörlük imtiyazının birbirine zıt iki olgunun daha önemlisi olduğunu ve mutlak monarşi olmadan bu eğilimin tam güce sahip olabileceğini savunarak çözdü. Başka de-yişle, “mutlak monarşinin zaferi feodal tepkinin derecesini sınırlı-yordu.”²⁹⁷ A. D. Lublinskaya, “ikinci” on altıncı yüzyıldaki Fransa tablosunu çizerken temelde aynı görüşü paylaşır.²⁹⁸ 1559'dan sonra yabancı bankerlerin Fransa'daki rolü, hem İtalya ve Almanya'nın ge-rilemesi hem de din savaşları nedeniyle azalmıştı. Ancak bu savaş-lar Fransız ticaret burjuvazisinin boşluğu doldurmasına engel olmuş-tur. Bu nedenle, Fransız hükümeti parasal kaynak elde etmek için bir mültezimlik sistemi icat etti. Sonunda kesimciler devletin mali me-kanizmasına katıldı. “Mültezimlik kârlı bir işti. Hükümet bu ger-çeğe dayanarak baş mültezimlerden zorla borç alma sistemini kurdu

294 Porchnev, *Les soulèvements populaires*, s.578.

295 Bitton, *The French Nobility in Crisis*, s. 100.

296 Age, s. 70-76.

297 Bloch, *Caractères Originaux*, I, s. 139.

298 “Mutlak monarşinin izlediği politika, Fransa sınırları içinde ve dışında ekonomik çıkarlarını koruyabilecek güçlü bir merkezi otoriteye çok ihtiyaç duyan burjuvazinin lehineydi.” Lublinskaya, *French Absolutism*, s.330.

ve böylece onları kredi kaynaklarına dönüştürdü.”²⁹⁹ Dolayısıyla “finansörlerle” devlet arasındaki yakın ilişki kendilerinin hayatta kalmalarını hükümetin güçlü olmasına bağlı olduğu kadar “istedikleri güçlü devletin kendilerinden güçlü bir kredi ihtiyacı içinde bulunmasını” gerektiriyordu.³⁰⁰ Monarşinin soylulara hiçbir vergi koymadığı doğru olmamakla birlikte³⁰¹ bunu en güç kılan satılabilir *memurların* bağımlılığıydı; zira Lublinskaya’nın da belirttiği gibi, vergi reformu zorunlu olarak, çok pahalı hale gelen memuriyetlerin yeniden satın alımı için gerekli nakit giderleri de içerecekti.³⁰² Devletin borçluluğunu arttıran her bir şey bu *memurların* konumunu güçlendirdi. Özelde, “savaş finansörler için çok kârlıydı.”³⁰³

Buradaki bir kısım mantığın çok özel olması “mali feodalizmin” ya da işadamları sendikalarıyla gelirleri arttırmanın Elizabeth ve erken Stuart dönemlerinde yaygın uygulamalar haline geldiği İngiltere’ye hızlı bir göndermeyle,³⁰⁴ onu açıklayacak din savaşlarından ve ona bağlı satılabilir bir bürokrasinin büyük çaplı gelişiminden yoksun görülebilir. Bunun yanında, mültezimlik engellendiği oranda, bu idarî bir reformun sonucu oluyordu. Bu reformun temelinde de savaş maliyesi gerekleri ve devletle vergi ödeyen kesim arasındaki parasal araçların kesintilerini büyük oranda azaltma ihtiyacı yatıyordu.³⁰⁵

Bununla birlikte, bu mantık silsilesine Boris Porchnev tarafından daha temeli hedef alan bir saldırı başlatıldı. Porchnev, Pages ve Mousnier’e atfettiği “satılabilirliğin burjuvaya ait bir tür siyasi üstünlük olduğu”³⁰⁶ şeklindeki teze geniş kapsamlı bir saldırı yapar. Porchnev on yedinci yüzyıl Fransası’nın “ana özellikleri açısından hâlâ feodal

299 Age, s.240.

300 Age, s.271.

301 “XIII. Louis ve Naiplik hükümetleri tarafından ülke üzerine dayatılan mali baskıların soyluları hiç etkilememiş olması düşünülemez.” Pierre Deyon, «A Propos des rapports entre la noblesse et la monarchie absolue pendant la premiere moitié du XVIIe siècle», *Revue historique*, CCXXXI, avr.-Juin, 1964, 342.

302 Bkz. Lublinskaya, *French Absolutism*, s.226. Corrado Vivanti bu tarz bir hareketin devlet için hem mali hem de siyasi açıdan tehlikeli olacağını zira tüm halkı mutlak monarşiye karşı olmaya iteceğini ekler. “Le-rivolte popolari in Francia prima della Fronde e la crisi del secolo XVII,” *Rivista storica italiana*, LXXVI, 4 die. 1964, 966.

303 Lublinskaya, *French Absolutism*, s.271.

304 Bkz. I. Hurstfield, The Profits of Fiscal Feudalism, 1541-1602, *Economic History Review*, 2.er., VIII, I, 1955, 53-61; Robert Ashton, “Revenue Farming under the Early Stuarts” *Economic History Review*, 2.ser, VIII, 3, 1956, 310-322.

305 Bkz. Hurstfield, *Economic History Review*, VIII, s.60.

306 Porchnev, *Les soulèvements populaires*, s.39.

üretim ilişkileri ve feodal ekonomik biçimlerin egemenliği altında feodal bir toplum olduğunu” savunmak istemektedir.³⁰⁷

Porchnev kapitalist formların var olduğunu fakat burjuvanın “feodal devletin siyasi gücüne sadece kapitalist topluma ait bir sınıf olarak davranmadığı oranda katılabildiğini” savunur.³⁰⁸ Burjuvazi benlik ve hırs gibi nedenlerle unvan peşinde koşuyor ve ayrıca aristokratça bir yaşam tarzını benimsiyordu. Buna ek olarak parayı endüstriyel ya da tarımsal sermaye yerine, kredi sermayesi olarak kullanmanın parasal avantajları nedeniyle, gerçek burjuvazinin ekonomik etkinliklerini terk etmeye zorlanıyordu.³⁰⁹

Bu nedenle, 1623-1648 döneminde (biraz sonra değineceğimiz) köylü ayaklanmaları patlak verdiğinde burjuvazi bocaladı. Bir yandan yüksek vergiler nedeniyle mutsuzdu, diğer yandan aristokrasinin çıkarlarıyla özdeşleşmişti ve halk tabakasından korkuyordu. Bazıları ayaklandı, bazıları ülkeden kaçtı, diğerleri de memuriyetleri satın alma ve paralarını kredi işlemlerine yatırma konusunda anlaşılmaya vardı.³¹⁰

İngiltere ve Hollanda’nın burjuvalaşmış kesimi (*embourgeoisé*) bir soylu sınıfını üretirken, Fransa’nın nasıl bunun dışında kaldığı sorulursa, cevap, “feodalizmin Fransa’da soylu sınıfın herhangi bir şekilde burjuvalaşmasını (*embourgeoisement*) engelleyecek mükemmelliğe ve klasik canlılığa ulaştığı” olacaktır.³¹¹ Fransa daha geri kalmış değildi, fakat “Fransız ekonomisinin nitel özellikleri, İngiliz modelinde bir burjuvazi yarı-devrimine izin verecek, bir sınıf öbekleşmesini imkânsız kılıyordu.”³¹² Porchnev’in tezlerinin berraklığı, açıklanmamış mükemmelliklere, tanımı tam yapılmamış özelliklere ve “yarı-devrimin” kavramsal belirsizliğine başvurmak zorunda kaldığı bu önemli karşılaştırmada bocalamaktadır.

Tartışmanın tam bu noktasında Conado Vivanti, Porchnev’e yardım elini uzatır. Mousnier’in Fronde’nin Fransız tarihinde tecrit edilmiş bir unsur olduğu şeklindeki tezini reddeden Porchnev’le aynı görüşü paylaşan Vivanti, Porchnev’in kendi tartışma mantığını

307 Age, s.43.

308 Age, s.545.

309 Age, s.545-561.

310 Age, s.282-285, 446.

311 Age, s.580.

312 Age, s.580-581.

sonuna kadar götürmediğini, bunun yerine, burjuvaziyi devrime ihanet etmekle suçlama batağına saplandığını öne sürer. Başka bir şey yapamazlardı, çünkü henüz başka türlü davranacak kadar “güçlü ve özerk bir sosyal grup oluşturmuyorlardı.”³¹³ Vivanti bu tezi bir soru biçiminde öne sürer:

On yedinci yüzyıldaki “feodal reaksiyon” ya da “yeniden yapılanma” ve “burjuvazi ihanetinin” -başka yerlerde ve benzer kriz şartları altında bulunabilecek olandan farklı bir tarzda- [Fransız] ekonomi[s]inin on altıncı yüzyılda başaramadığı sermaye birikimine temel oluşturduğu ne derece söylenebilir?³¹⁴

Yani, “Temsilciler Meclisi’nin siyasi ve sosyal alanlarda özerk davranmasını engelleyen nesnel engeller göz önüne alındığında”³¹⁵ ikincisi değil de bu yol mu en iyisiydi? Eger bu Fransa’nın, İngiltere’nin ulaşmış olduğu gelişmişlik derecesine varmasına izin vermediyse İspanya ve İtalya gibi yarı-periferi bir devlet rolüne inmesini de engelledi. Ortakçılık yolundan geçen Güney Fransa bile, ekonomik olarak komşu Akdeniz bölgelerinin derecesine düşmedi. Le Roy Ladurie, Güney Fransa (ve Katalonya) hakkında, Kuzey İtalya ve Kastilya’nın aksine, ekonomik durumu “durgun ve baskı altında olmasına, birtakım ayarlamalara uğramasına ve ağır gelişmesine rağmen yine de tersine dönmedi. Languedoc’un dramı düşüş değil esneksizlik, tarımsal üretimin katılığı, geri çekilme değil çarpıcı bir gelişimin yokluğudur.”³¹⁶ Bu sonunda Güney Fransa’nın da başına gelecekti, ama diğer bölgelerden elli yıl kadar sonra.

Lucien Goldmann mutlak monarşi ve burjuvazinin ittifakı teorisıyla ilgili olarak paralel bir eleştiri yapar. O aksine, başlıca ittifakın monarşi ve soylu sınıfı arasında olduğunu, ancak monarşinin yeni bir burjuvazi yaratarak kanatlarını emniyete aldığını ileri sürer. Bununla beraber, monarşi bu burjuvaziye sahte-aristokrasi değil burjuva şeklinde tutmak için on yedinci yüzyılın başında *paulette* reformunu hayata geçirdi.³¹⁷ *Paulette* memuriyetlere vergi koyarak bürok-

313 Corrado Vivanti, *Rivista storica italiana*, LXXVI, s.966.

314 Age, s.965.

315 Age, s.965

316 Le Roy Ladurie, *Paysans* s. 636-637.

317 *Paulette* ismi onu düşünen maliyeci Paulet’ten esinlenerek konulmuştur. *Paulette*’i yürürlüğe koyan 1604 buyruğundan önce memuriyetler bir kişiden diğerine satılıyor, fakat mirasçılara geçmiyordu; çünkü bir memur istifasından 40 gün sonra ölürse sözleşme geçersiz oluyordu. 1604 buyruğu bir kişinin memuriyetini her sene

rasiyi satılabilir ve dolayısıyla burjuvaziye burjuva olarak tuttu³¹⁸ ve bu sayede de monarşiye bağımlı kalmasını sağladı.³¹⁹

Goldmann'ın açıklaması iki tür devlet memuru arasındaki ayrım üzerinde odaklanır: *Eşraf ve noblesse de robe*, *officiers* ve *Cours souverains* ve *parlements* üyelerinden oluşan eski türle *commissaires* ve *Conseillers d'Etat* ve *intendants* ve *maitres de requetes* olarak hizmet edenlerden oluşan yeni tür. Goldmann bu ikinci türün “on yedinci yüzyılın birinci yarısında, özellikle 1620’den 1650’ye kadar birincisinin yerini aldığını” belirtir.³²⁰ Goldmann bu yeni sistemin arkasındaki itici gücü monarşinin, “IV. Henry’nin 1598’de tahta çıkışından sonra,”³²¹ din savaşları sırasında kaybettiği önemini yeniden kazanma çabası olarak görür.

Officiers, din savaşları sırasında monarşiye büyük yardımı dokunduğu ve dolayısıyla güçlerinin azalmasını değil artmasını beklediği için hem *paulette*³²² hem de *commissaires*’in yükselişle hayal kırıklığına uğradı. *Officiers* ve *commissaires* arasındaki gerginlik artarak 1637-1638’de tepe noktasına ulaştı. Goldmann bunu *officiers* arasında Jansenizm’in yükselişine bağlar; bu “dünyanın temelde boş olduğunu ve gerçek kurtuluşun sadece yalnızlıkta ve dünyadan el çekmekte bulunabileceğinde” ısrar eden bir ideolojydi.³²³

Goldmann’ın monarşi resmi Porchnev’inkine yakınsa, burjuvazi tablosu Mousnier’inkine daha yakındır. Mousnier, 17. yüzyılı feodal bir devir olarak görmeyi, aşırı bir tiksintiyle karşıladığını

değerinin altmışta biri kadar bir vergi (*paulette*) ödemesi şartıyla mirasçılara bırakmasını mümkün kılıyordu. Bkz. Swart, *The Sale of Offices*, s.9-10.

- 318 “Sınırlı monarşi yönetimi *officiers* ve *Cours souverain*se dayanıyordu, bu nedenle de Kralla Halk arasında sıkı bir anlayışı gerektiriyordu. Mutlak monarşi yönetimi ise *Conseils* ve *intendants*’a dayanıyordu, dolayısıyla da farklı sınıflar, bir tarafta soylular öte tarafta da *officiers* ve Halk arasında bir güç dengesinin gözetilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla mutlak monarşinin gelişmesi Krallıkla soylular arasında bir ittifak içeriyordu. Bu beraberinde aristokrasinin aynen Kral, Halk’la ittifak yaptığından burjuvazinin yaptığı gibi devlet aygıtına yükselmesi riskini taşıyordu. Krallık bu nedenle ilk önce bu aygıtın bütün sınıfların üzerinde kalmasını ve ikinci olarak da memuriyetlerin orta sınıfın münhasır eyaleti olarak korunmasını sağlamalıydı.” Lucien Goldmann, *The Hidden God* (New York: Humanities Press, 1964), 127-128. Böylece *paulette* ortaya çıktı.

319 Bkz. age, s.120.

320 Age, s.141.

321 Age, s.106.

322 Başlangıçta keyifleri kaçmıştı. Başlangıçtaki güç ve nüfuz ümitlerini kaybettiklerinde *paulette*’nin yararlı tarafını gördüler. Bkz. Goldmann, *The Hidden God*, s. 129.

323 Age, s.120.

itiraf etmektedir, zira bu dönem ona göre “ticari kapitalizmin” -sadece şehirleri değil tüm taşrayı içine alacak şekilde- ülkeyi kapladığı bir dönemdi.³²⁴ Tekeller kapitalizmin yükselişine engel değil, bu evrede gelişmesinin bir şartıydı.”³²⁵ Fakat Mousnier en çok *officiers*’in soylu sınıfı asimilasyonuna karşı çıkar. Gerçek bir aristokrat edasıyla tepki verir.

Belli bir önem derecesine sahip bir *officier* yasal olarak bir soyludur. Ama sadece bir soyludur, bir beyefendi ya da bir senyör (feodal) değildir. Porschnev hiçbir zaman ayırım yapmaz. Venedik soylularını, bu büyük tüccarları, feodal topluluklar olarak mı adlandıracagız? Fransa’da halk ayrımlar üzerinde ısrarlıydı. Makamı tarafından soylu kılınan bir *officier* burjuva olarak kalıyordu. İnsanlar gerçek soyluların, beyefendilerin devlet ve kamu görevi tarafından istihdam edilmemesinden ironik biçimde “kalemle yazılıp çizilmiş yüksek sınıf olarak adlandırılanların imtiyazlı olmasından şikâyetçiydi. İster *officier* ister *commissaire* olan burjuvazi *fleur de lys*’de oturarak makamın mor cübbesini giyiyor, hatta şövalye, baron, parlamento başkanı ya da Kraliyet Meclisi üyesi unvanı kazanıyordu.³²⁶

Mousnier sözlerine, kendisinin ya da Pagés’in burjuvazinin monarşiyi kontrol ettiğini öne sürdüğünü reddederek son verir. “Devleti yeniden oluştururken bütün sınıfları kontrolüne alan monarşidir. Fakat bu çalışmada en büyük yardımı burjuvaziden alıyordu.”³²⁷

Bu tartışmada çok sayıda meselenin karmakarışık olduğuna dikkat çekmek önemlidir. Birisi sistemin doğasıdır. Diğeri ise sınıflar arasındaki ilişkilerin doğasıdır. Üçüncüsü de monarşinin rolüdür. Önceki bölümde “feodalizm” teriminin tarımsal üretimle ilişkili (angaryaya veya yarı-angaryaya dayansa bile, pazara yönelik nakit mahsul ağırlıklı çalışma) olarak neden kafa karıştırıcı ya da analiz

324 Roland Mousnier, «Recherches sur les soulèvement populaires en France avant la Fronde», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, 1958, 107.

325 *Age*, s. 108.

326 *Age*, 110. Corrado Vivanti, Mousnier’e şu şekilde karşılık verir: “Böyle bir terminolojinin aşırı sonuçları ve suiistimallerini göstermeye çalışan Mousnier, Venedik soylularını, bu büyük tüccarları feodal bir topluluk olarak mı isimlendirmeliyiz sorusunu sorduğunda akla hemen şu ünlü şiirin dizeleri gelir: “Sardunya’da kral olan sizler Pisa’da birer burjuvasınızdır” (voi che re siete in Sardegna/ed in Pisa cittadini). Bu nedenle en azından, fiilen, Venedik asilzadelerinin Doğu [yani Bizans, sonra Osmanlı] İmparatorluğunda ve Kara’daki feodal toprakları ele geçirmeye başladığı cevabını vermeliyiz.” *Rivista storica italiana*, LXXVI, s.969.

327 Mousnier, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, s. 110.

açısından faydasız olduğuna inandığımızı belirtmiştik. Fransa'nın bu zamanda kapitalist bir dünya-ekonomisi içerisinde yer almasının, zorunlu olarak, burjuvazinin elinde önemli bir siyasi güç tuttuğunu ileri sürmek anlamına gelmektedir. Pek tabii ki böyle olmadı. Dogu Avrupa'da, aristokratlar kapitalist çiftçilerdi ve içerideki ticari burjuvazi yok olma yolundaydı. Bu, monarşinin bu dünya-ekonomisindeki diğer devletlerin aksine Fransa'da oynadığı özel role de hitap etmez. J. H. M. Salmon "İngiltere'deki yüksek sınıf ve aristokraziyle ilgili tartışma gibi, erken on yedinci yüzyıl Fransa'sı üzerindeki anlaşmazlık da erken modern toplum ve yönetimin karakteriyle ilgilidir."³²⁸ Kesinlikle!

Mousnier monarşiyi, duruma hâkim olmaktan çok uzak olarak, Fransa'da bile, siyasi üstünlüğünü ifade etmeye çalışan bir kurum olarak görmekte Porchnev'den daha haklıdır. Fakat Porchnev de, Fransa ve İngiltere'yi birbirinden ayıran en önemli gelişmelerden birinin, uzun vadeli yeteneğiyle ilişkili olmayan eski aristokrasinin, Fransa'nın dünya-ekonomisindeki iş bölümünden kısa vadeli en büyük faydayı sağlamasını Fransa'daki nispi başarısı olarak görmede Mousnier'den daha haklıdır.

Şimdi "uzun" on altıncı yüzyılın "kapanış" krizine ve bunun Fransız siyasi alanında ne gibi etkileri olduğuna dönelim. 1600-1610 döneminde Fransa'daki fiyat düşüşlerinin gerçekte Fransa ve burjuvazisi için ekonomik açıdan faydalı olduğu gerçeğiyle söze başlıyoruz.³²⁹ Porchnev bile endüstriyel kapitalistlerin Fransa'da artık önem taşımadığını ileri sürmenin çok fazla olacağını itiraf eder. "Kapitalizmin evriminin yoluna devam ettiğini, fakat bunun hızının yavaş olduğunu" kabul eder.³³⁰

328 J. H. M. Salmon, "Venality of Office and Popular Sédition in Seventeenth Century France», Past & Présent, No.37, July 1967, 43. Neredeyse aynı dil Minna Prestwick tarafından Porchnev'in kitabının eleştirisinde ve aynı zamanda Robert Mandrou'nun kinde kullanılır: "Böylece on yedinci yüzyıl Fransa'sındaki ayaklanmaların doğasıyla ilgili olarak başlayan tartışma toplumun yapısı ve yönetimin niteliği ile ilgili tartışmaya dönüşmüştür..." *English Historical Review*, CCCXX, July 1966, 572.

329 "Düşük fiyatlar endüstriyi olumsuz biçimde etkilememişti. Örneğin Fransa'da on yedinci yüzyılın ilk on yılı imalat sanayinde, zanaat üretimi ve tarımda yükseliş yaşanan, Devlet borçlarının azaldığı, Devlet bütçesinin dengelendiği bir dönemdi. Tüccar ve üreticilerin kazançları artmış ve bu yıllarda hatırı sayılır biçimde zenginleşmeyi başarmışlardı." Lublinskaya, *French Absolutism*, s. 13.

330 Porchev, *Les soulèvements populaires*, s.560.

Problem büyük oranda dış ticarettedi; bunun ulusal ekonomiler açısından taşıdığı önemi, İngiltere'nin ticari krize tepkisinden söz ederken belirtmiştik. Fransa 1600-1610 arasında, din savaşlarının neden olduğu kayıpları bir ölçüde telafi etse de, 1610'dan sonra bu defa, büyük oranda Hollanda ve İngiliz rekabeti sonucu bir başka büyük gerileme ortaya çıktı. Dünya pazarının daralmakta olduğu bu dönemde ayrıca önceki 50-60 yılın birikmiş endüstriyel sermaye ve teknolojinin sınırına ulaşması da çok önemlidir:

Fransa bütün önemli göstergelerde rakiplerinin gerisinde kaldı. Fransız imalat sanayindeki işbölümü daha alt düzeydeydi; nitelikli işçilerin yokluğu girişimcilerin yeterli bir ücret düzeyi hiyerarşisi kurmasına izin vermiyordu. O zaman çok gerekli olan devlet destekleri plansız ve süresiz, küçük miktarlardaydı ve sermaye birikimi de yeterli düzeyde büyük değildi; Fransa, Hollanda ve İspanya'da başlangıçtaki birikimi besleyen ve İngiltere'deki endüstriyi de güçlendiren, kolonilerin doğrudan yağmalanmasından da dışlanmıştı. Bunun sonucunda Fransız ürünleri nispeten pahalıydı. Bu nedenle, Fransız ticari ve endüstriyel burjuvazisi kendi iç pazarında ve İngilizlerle başarılı biçimde rekabet edemiyordu. Sermayesini başka şekillerde kullanmaya mecbur kalıyordu. Fransız gemi mühendisliği ve denizciligi ve dolayısıyla Fransız okyanus ötesi ticareti hem teknik hem de ekonomik açıdan İngiliz ve Hollandalıların gerisindeydi. Bütün bu nedenlerle, Fransız burjuvası devlet korumasıyla çok ilgilendi ve Fransız yönetimi de onun bu anlamdaki ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştı.³³¹

331 Lublinskaya, *French Absolutism*, s. 144-145. Zeller on altıncı yüzyıl Fransa'sında özellikle de IV. Henri'nin yönetiminde gelişen *manufactures royales* sisteminin değerli madenlerin ülkeyi terk etmesini engelleme arzusuna dayandığını belirtir. Böylece, Kral lüks maddelerin ithalatından kaçınmak için lüks endüstrilerin kurulmasını teşvik etti. *Essays in French Economic History*, s.130-131.

On yedinci yüzyılın başlarındaki küçülmelerde sonuçlar ciddiydi. "Deflasyon özellikle Fransız ekonomisi için güçlü. Fransa'nın ihraç ettiği ürünler çarpıcı kar marjları sağlamıyordu. İhracatı temelde İspanyol ve Fransız malları arasındaki fiyat farkına dayanıyordu. Değerli madenlerin akışının yavaşladığı günden itibaren bu fark azaldı. Bir başka bakış açısından, deflasyonist dönem kapitalist üretime doğru kararlı biçimde yola çıkan ülkelerde, dikkat çekici bir ekonomik rasyonelleşme çabası ortaya çıkmıştı. Bu ülkelerin başında Birleşik Eyaletler ve İngiltere geliyordu. Kapitalist yönetim yeterli parasal araçlara sahip bir pazarda karları en üst düzeye çıkarmak için para birikiminin avantajından yararlanma çabası anlamına geliyordu. Fransızların, IV. Henri'den XIV. Louis'e kadar, imalat girişimlerinin neden ithalatı sınırlamaya yönelik lüks endüstrilerin geliştirilmesini amaçlayan az ya da çok başarılı girişimlerden başka bir şey olmadığını anlamak zor değildir. Her şeye rağmen ülke bir bütün olarak Desmarts tarafından gözlemlenen parasal yokluk durumunda kalmıştı. Colbert

Bu Fransa'yı dünya-ekonomisinde orta bir tabakaya yerleştirdi. Fransızlar bir dereceye kadar İspanya ve Almanya'dan yararlanırken, İngiliz ve Hollandalılar hem İspanya hem de Fransız pazarından istifade ediyordu.³³²

Fransız devlet mekanizmasının, İngiltere ve Birleşik Eyaletlerle karşılaştırıldığında nispî gücü, bu ikilem açısından sanayinin gelişmesine ve burjuvanın çıkarlarının korunmasına önem vermiş olsaydı, Fransa hiç şüphesiz diğer iki ülkenin sahip olduğu kadar bir liderlik elde edebilirdi. Fakat Fransız monarkları ihtiraslıydı. Onların müdahaleleri her zaman dünya-ekonomisindeki ulusal ticari çıkarları en üst düzeye çıkarma yönünde değildi. Aslında, Nef'in de ileri sürdüğü gibi, İngilizlerin başarısının sırrı, sadece Kraliyet isteklerinin farklılığında değil aynı zamanda Fransızların burjuvazinin girişimlerine müdahalede daha etkili olmasında yatıyordu.³³³ Benzer şekilde, İngiltere'nin bu dönemdeki Avrupa savaşlarının nispeten dışında kalması "Kraliyet otoritesine itaat alışkanlıkları"³³⁴ üzerinde Fransa'da olduğundan daha az vurgu yapılması anlamına geliyordu. Fransız monarkının vergi koyma yeteneğiyle soyluların vergiden muaf kalabilme becerisi, sadece sıradan halkın değil, burjuvazinin sırtında da daha ağır bir yük demekti.

Son olarak, dünya-ekonomisinde 1610 yılı itibariyle kazanılmış pozisyonla gelecekteki pozisyon arasındaki bağlantıyı unutmamalıyız. Fransızların rekabette karşılaştığı güçlükler tarihsel üstünlüklerini ve diğer Avrupa ülkelerinden daha büyük bir iç pazarlarının bulunduğu lüks ürünlerin, özellikle de ipeklilerin üretiminde yoğunlaşmalarını

de 1670 gibi erken bir tarihte, çiftçilerin yaşadığı genel güçlükleri ve umumi vergi tahsildarının eyaletlerden para toplamanın zorluğunu krala itiraf ederken ve halk arasında durumun çok daha kötü olduğu sonucuna varırken de aynı gerçeğe işaret ediyordu." Jean Meuvret, "Monetary Circulation and the Economic Utilization of Money in 16th and 17th Century France» Rondo Cameron, ed., *Essays in French Economic History* (Homewood, Illinois: Irwin, Inc. 1970) , 148-149.

332 Bkz. Lublinskaya, *French Absolutism*, s.328.

333 "Fakat İngiltere ve Fransa arasındaki büyük farklılık endüstri yasalarının doğasında değil, bunların uygulanmasındaydı. Fransa'da memurlar yasaları uygulama konusunda çok katıydı, öyle ki zanaatkârlar bu inatları yüzünden onları bazen toplu olarak katletmeye çalışıyordu. İngiltere'de ise yetkililer çok gevşekti ve bazen işçiler onlara görevlerini hatırlatmak için grev yapıyorlardı... Yönetmeliklerin çoğu, kapitalist endüstri girişimlerinin gelişmesine müdahale eder türdeydi." Nef, *Industry and Government*, s.56.

334 *Age*, s. 98.

teşvik etti.³³⁵ Fakat daha geniş pazarlar için üretilen daha ucuz ürünler uzun vadede daha kesin bir endüstriyel temel oluşturacaktı.

Otuz Yıl Savaşları Fransızlar üzerinde büyük bir baskı oluşturdu. Askeri harcamalar arttıkça ve ordular genişledikçe devlet bürokrasisi de büyüdü ve sebep ve sonuç olarak, hem doğrudan devlet tarafından hem de fiilî olarak taşradaki birliklerin yol açtığı yağmalar nedeniyle vergiler arttı.³³⁶ Savaşın, Baltık tahılının fiyatı ve dolayısıyla genel olarak da gıda maddeleri üzerindeki etkisini daha önce vurgulamıştık. Bu durum 1628 ve 1633 ve özellikle de 1630-1631 salgın hastalıkları sonucu daha da ağırlaşmıştı. İster kötü hasatlar hastalığın yayılmasına neden olsun, isterse hastalık tahıl açığına yol açsın, ikisi de beraberce gerçekleşti ve Fransa kötü biçimde darbe aldı.³³⁷

Bu tahlil göz önüne alındığında, bu zamanda Fransa'da neden köylü ayaklanmalarının yaygınlaştığını anlamak daha kolaydır. Sadece devletin köylüden aldığı ağır vergiler artmakla kalmıyor, soylu sınıfı da köylülerden, ekonomik sıkıntıları nedeniyle kiralalarını ve vergilerini almakta güçlük çekiyordu.³³⁸ Bu birçok durumda hiç şüphesiz bir bölgenin köylü ve soylularının aynı anda monarşi tarafın-

335 Bkz. Sella, *Fontana Economic History of Europe*, II, s.26.

336 Hem Porchnev hem de Mousnier aynı görüştedir. Bkz. Porchnev, *les soulèvements populaires*, s.458-463. Bkz. Roland Mousnier, *Peasant Uprising in Seventeenth-Century France, Russia and China* (New York: Harper. 1970), 306-311.

“Uzun ekonomik bunalım yıllarıyla çakışan savaş [batı ve güney Avrupa] devletlerinin finansal kaynakları ve hükümetlerinin hem idari yetenekleri hem de vergilendirmeyi arttırmaya çağıran idari mekanizması üzerinde taleplerde bulunuyordu. Fakat bu iki politika mantıksal olarak birbirini tamamlar gözükse de siyasi olarak uzlaşmaz oldukları ortaya çıkmıştı. Bürokratik aygıt kraliyetin gücünün genişlemesi açısından ya hiç yoktu ya da etkisizdi ve kötü kontrol ediliyordu. Finansal baskı büyüdükçe merkezi yönetimler imtiyazlı sınıfların ve şirketlerin gönüllü işbirliğine daha çok başvurmak zorunda kalıyordu... Fransız monarşisi teoride mutlakti. Yasama ve yürütme otoritesi ve neredeyse sınırsız vergilendirme yetkileri genel olarak tüm ülkede kabul ediliyordu. Uygulamada ise monarşi sınıf, şirket ve bireylerin neredeyse dokunulmaz imtiyazları ve kraliyet memurlarının büyük ve heterojen toplulukları üzerindeki fiili merkezi kontrolün yokluğuyla sınırlıydı. Başka yerlerde olduğu gibi savaş üretimi hem daha fazla merkezileştirme gerektiriyordu hem de bunun gerçekleştirilmesini zorlaştırıyordu.” H.G. Koenigsberger, *The Hapsburgs and Europe*, s.279-280.

337 Bkz. J. Meuvret, *Population in History*, özellikle 511-512. “Fransa’da vergi yükü 1623’ten 1640’a 43 milyon pounddan 80 milyon pounda yükselmişti. Bununla birlikte buğday fiyatı 1638-40 döneminden başlayarak çarpıcı biçimde düşmüştü. Mali ilerlemeyle ekonomik gerilemenin bu birleşimi Richelieu’nun başkanlığının sonundaki büyük ayaklanmaları açıklar.” Ardant, *Impôt*, II, s. 754.

338 Bkz. Porchnev, *Les soulèvements populaires*, s. 119.

dan sıkıntıya sokulduğu ve bir ölçüde [senyör ve köylü arasındaki] sadakat ve karşılıklı yükümlülük duygusunun erken on yedinci yüzyılda devam ettiği³³⁹ anlamına geliyordu; fakat bu fikri, bazılarının yapma eğiliminde olduğu gibi çok ileri götürmek yanlış olacaktır. Zira Din Savaşları'ndan sonra, Salmon'un deyişiyle, senyörün "ister eski *noblesse*'den isterse yeniden olsun, köylülerin sefaletinde bir yoldaştan çok onun kısmî sebebi"³⁴⁰ olduğunu kavrayabilecek olan günümüz analistleri değil o günün köylüleridir. Ekonomik gelişmenin yavaş ilerlemesinin nedeni her şeyden önce soylu sınıfın siyasi etkinliği idi.³⁴¹ Aynı zamanda, Fransa'nın kısmî endüstrileşmesi bu tür huzursuzluğun kırsaldan kentsel alanlara yayılmasını kesin hale getiriyordu; bu iki alan sabit bir işi olmayan, sürekli ileri geri hareket eden, varlık sınırları krizin ağırlığına dayanamayacak kadar küçük olan, bir tür lümpen proleter sayılabilecek insanların sayısındaki artışla bağlantılıydı.³⁴²

Robert Mandrou bu tartışmaya katkıda bulunur ve bizden, bu tür başkaldırıları önce ve sonra da görmüş olan Fransa'nın tarihindeki 1623-1648 halk ayaklanmalarını göz önüne almamızı ister. Bize çeşitli vergilerin "sadece ayaklanmaların doğrudan sebebi olarak değil aynı zamanda büyük oranda kötüleşen ekonomik durumun işaretleri olarak görülmesi gerektiğini" hatırlatır.³⁴³ Mandrou daha sonra bizi daha verimli bir yola sevk eder. Bizden şunu ister:

Yerelleşmelere ve haritaya dikkat etmek lazımdır: Batı, Normandiya, Guyenne, Orta (Marche, Berry, Bourbonnais) gibi bölgeler

339 Elizabeth S. Teali, "The Seigneur of Renaissance France," *Journal of Modern History*, XXXVII, 2, June 1965, 150.

340 Salmon, *Past & Present*, No.37, s. 43.

341 "Fransa kirayla geçinen bir lordlar sınıfı tarafından kaplanmış fakir bir çiftlikler ülkesi olarak kaldı; geleneksel ekonomik metotlara dayanan fakir ve az gelişmiş bir ülke olarak hayatını sürdürüyordu. Din savaşlarından önceki barış döneminde başlayan trendler olgunlaşmadı, Oysa İngiltere'de açık bir gelişme yaşamışlardı." Friedrich Lütge, «Economic Change; Agriculture», *New Cambridge Modern History*, II, G. B. Elton, y.h., *The Reformation 1520-1559* (London and New York: Cambridge University Press, 1958), s.47.

342 Bkz. Porchnev, *Les soulèvements populaires*, s.268-275. Porchnev "ayak takımı" terimini bu kasabalıları tanımlamak için Engel'in "*Peasant War in Germany*" sinden ödünç almıştır. O şöyle der: "Ayak takımı henüz proleter öncesini değil, feodal toplumun farklı gruplarında kökleri olan ve azar azar gerçek bir birlik oluşturacak şekilde bir araya gelen tamamen farklı bir kitle oluşturunuyordu." [s.269].

343 Robert Mandrou. «Les soulèvements populaires et la société française du XVIIe siècle *Annales E.S.C.*, XIV, 4, Oct-déc. 1959, 760.

bu zincirleme sorun reaksiyonlarından en çok etkilenen kesimlerdi. Bunda “uzun 16. yüzyılın” yükselişinde kırılımla karşılaşan bu eyaletlerin daha büyük katılımının neticesini görebilir miyiz? 1620-1680 yıllarındaki iniş burada daha kıtasal, daha az gelişmiş bölgelerde olduğundan daha kesin bir bunalıma (*fruste*) neden oluyordu. Fakat on yedinci yüzyılın bu kırsal ve kentsel çalkantı bölgeleri aynı zamanda, önceki yüzyılda din savaşlarının en yoğun olarak görüldüğü eyaletler değil midir?³⁴⁴

Bu gerçekten çok değerli bir ipucudur ve hipotezin bütününe uygun düşmektedir; ayrıca hem Mousnier hem de Porchnev bunun üzerinde anlaşılmaktadır. Mousnier şöyle der:

Her ayaklanmayla ilgili çalışma yerel ekonomiler ve sosyal yapılar konulu araştırmadan ayrılamaz. Kırsal ayaklanmalar neden ekseriyetle Batı, Orta ve Güneybatı’da meydana geldi? Şehirleri oradaki kapitalizmin gelişme derecesine göre sınıflandırmak ve ayaklanmalardaki bazı sabit değerlerle ilişkili olup olmadığını incelemek mümkün olmaz mı?³⁴⁵

Porchnev 1623-1648 ayaklanmalarından önce on altıncı yüzyıldaki üç dizinin geldiğine dikkat çeker. İlk ikisi Reformasyonla bağlantılı 1520-1550 ve halk hareketlerinin taraftarı olduklarını ilan ettikleri Katolik Birliği’ne ümit bağladıkları 1570-1590 ayaklanmalarıdır. Sonra 1590-1600’den itibaren, artık oluşum itibarıyla dinle ilişkili olmayan son bir dalga geldi.³⁴⁶ Aslında, Porchnev daha da ileri giderek halkın din savaşlarından nefretinin, otoritenin kutsallığını kaybetmesine ve neticede on yedinci yüzyılın başlarında devlet otoritesini yeniden güçlendirme ihtiyacının ortaya çıkmasına neden olduğunu öne sürer.³⁴⁷

Porchnev’in bu tezi bir defa daha erken modern Avrupa’daki dini hareketler ve bunlara mensubiyetin anlamı, bunların ulusal varlıkların ifadesiyle ve tam tersine dini merkezkaç güçlerle bağlantılarıyla

344 Age, s.761.

345 Mousnier, *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, V, s. 112.

346 “16. yüzyılın sonuna doğru, çeşitli siyasi ve dini hayal kırıklıkları yaşayarak Reformasyon ve Katoliklik bayraklarının çıkarlarını korumadaki faydasızlığa inanan halk kitleleri, sınıf mücadeleleri için herhangi bir dini kisveyi reddetti. Belki de bu nedenle, Fransız halk kitlelerinin basit ve açıkça sınıf diliyle konuşmaya başladıkları 16. yüzyılın sonunda, Fransız feodal sınıfları her iki taraf için de yıkıcı olan din savaşlarına son vermek için acele etti ve çatışmalarını unutarak IV. Henri’nin monarşisine koştı.” *Les Soulèvements populaires*, s.47. Bkz. ayrıca s.280-281.

347 Bkz. age, s.572-573.

ilgili bazı soruları yeniden gündeme getirir. Daha önce Koenigsberger'in bir Fransız ulusal devrim hareketi olarak Huguenotları (Protestan hareketi) nasıl ele aldığından söz etmiştik.³⁴⁸ Huguenotların, Kalvinistlerin Hollanda'nın kuzeyinde güçlenmesine paralel olarak, Fransa'nın güneyinde ve batısında güçlenmiş olabileceğini ve bunun Hollanda'da olduğu gibi bir parçalanmayla sonuçlanabileceğini düşünmek makul gözükmektedir. Bu o zamanlar kesinlikle büyük bir korkuydu.³⁴⁹ Böyle bir perspektif çerçevesinde Huguenotların bir noktada Katolik İspanya'yı yardıma çağırması şaşırtıcı değildir. Huguenotların yok edilmesi Fransa'nın bir devlet olarak bütünlüğünün devamı amacının bir parçasıydı,³⁵⁰ ve Mousnier Kalvinist kadroların satın alınmasında memuriyetlerin satılabilirliğinin 1620'den sonra oynadığı role işaret eder.³⁵¹

Bölgecilüğün dini ayrılmalardan daha önemli olduğu, eskinin Occitaniası olan Güney Fransa'nın bir Huguenot kalesi olmaktan çıkmasında açıkça görülüyor. Henri Espieux "Reformasyon'un kalelerinin hem Occitania'da hem de 6. yüzyılın eski Roma Galyası'nın kenarlarında bulunduğundan," öte yandan "Katolikliğin temelde kuzeyli olduğundan" söz eder.³⁵² Fakat diye ekler, Navarrelili Henry "Occitania davasının zararına" kral olduğu zaman "tek bir geri dönüşle, Occitania Birliğe sempati duyar hale geldi, bu farklılığını korumak için tek çaresiydi..."³⁵³ Son olarak, Occitanialılar Jansenizm'i aynı uzlaşmaz ruhla kucakladılar, bu onların isyankâr tavırlarının devamını sağlayacak bir nedendi.³⁵⁴ Espieux bu isyankârlığı Occita-

348 Bkz. Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, s.338-340.

349 Bkz. Lublinskaya, *French Absolutism*, s.166.

350 Georges Duby ve Robert Mandrou, krallığın siyasi birliğini savunan Katoliklerden söz eder. *Histoire de la civilisation française*. Cilt I: *Le Moyen Age et le XVIe siècle*, (Paris: Lib. Armand Colin, 1958), 341. Bkz. Victor L. Tapie, "Naiplik Fransa'sı ve XIV. Louis'in ilk yılları bir kurbandı.... Fransa'nın birçok eyaleti toprak çekişmelerine maruz kaldı..."

"O sırada hiçbir Devlet etrafında bir barış ve ekonomik ilerleme kalkışı (*concours*) oluşturacak kadar zengin ve güçlü değildi: ancak kararlı bir devlet toprak bağımsızlığının şartlarını koruyabilir ve doğal kaynaklarının kendi meyvelerini taşımasını sağlayabilirdi. Richelieu'nün meziyeti bunu göstermesiydi. XIV. Louis'inki ise bakanının kendisine iyi hizmet ettiğini anlamasıydı." *La France de Louis XIII et de Richelieu* (Paris: Flammarion, 1952), 524-526.

351 Bkz. Mousnier, *Vénalité*, s.601-602.

352 Henri Espieux, *Histoire de l'Occitanie* (Nîmes: Le Centre Culturel Occitan. Collection Cap-e-Cap. 1970), 155.

353 Age, s.159.

354 Age, s.161.

nia'nın kendisine on altıncı yüzyılda dayatılan Fransa'yla birleşmeye karşı direniş metodu olarak görür. Bu ayaklanma, yüklenilmek zorunda bırakılan parasal yükler nedeniyle ortaya çıkmış ve güçlenmiş, "ikinci" on altıncı yüzyılda Marsilya ve Bordo'nun ekonomik gerilemesiyle sadece Paris değil -katmanlar içinde katmanlar fikrini destekleyecek şekilde- Barcelona ve Cenova açısından da daha tatsız hale gelmiştir.³⁵⁵

Porchnev'in 1639'daki Normandiya ayaklanmasını tanımı da benzer temalar içerir. Tarihe bakıldığında, Normandiya'daki çiftçilerin, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Fransa'daki herhangi başka bir yerden daha ağır feodal yükler taşıdıkları görülür. Bu ve Yüzyıl Savaşları'nın yol açtığı yıkım nedeniyle köylüler yerlerini terk ettiler ve bu dolayısıyla acil bir işgücü açığına kiralılar lehine hızlı bir düşüşü getirdi, bu köylüler açısından daha elverişli bir durumdu. Fiyat devrimi ve Fransa'nın dünya-ekonomisinde yeni oluşan rolü, mal sahibi köylülerin gerilemesine neden oldu -daha yüksek kiralılar, daha küçük yerler, doğal bir ekonomiye kısmi dönüş- kısacası, kapitalist gelişmeye bir fren.³⁵⁶ İngiliz küçük toprak sahibi çiftçiler ekelebilir toprakların çitle çevrilmesinden yararlandığı bir sırada, Norman çiftçiler kaybediyordu. Burjuvaziye gelince; Porchnev onun iki katmanı arasındaki bölünmeye işaret eder: Yerel çıkarlara sıkı sıkıya bağlı ve dolayısıyla isyanla oynayan, yargıçlar ve devlete bağlı ve dolayısıyla yerel aristokrasinin devamını destekleyen finansörler.³⁵⁷ İsyan, toprak sahibi Norman köylüsünün (ve yerel burjuvazinin) yeni dünya-ekonomisinde daha fazla yer almanın faydalarından yoksun bırakan merkez siyasetinden hoşnutsuzluğu ifade olarak görülebilir.

Monarşi, Occitania'da olduğu gibi batıda da ekonomik olarak geriden bir Fransız "ulusal" perspektifini izler görünmekteydi. Geleneksellik adına, dış eyaletler daha az değil daha çok ekonomik ilerleme talep ediyordu.³⁵⁸ 1639 Normandiya ayaklanmasını, Provence, Bretagne, Languedoc ve Poitou ayaklanmalarının takip etmesi tesadüfi değildi.³⁵⁹ Normandiya ayaklanmasının arka planında doğru-

355 Bkz. *age*, s.146-154.

356 Bkz. Porchnev, *Les soulèvements populaires*, s.402-403, 418-419.

357 Bkz. *age*, s.578.

358 Bu olgunun bir 20. yüzyıl örneği Jeanne Favret tarafından tanımlanmaktadır. «Le traditionalisme par excès de modernité». *European Journal of Sociology*, VIII, I, 1967, 71-93.

359 Bkz. Porchnev, *Les soulevements populaires*, s.470.

dan, monarkın 1632-1633 salgınlarını izleyen ekonomik güçlüklerin arkasından Normandiya'nın vergi yükünü hafifletme konusunda isteksiz davranmasının bulunması da rastlantı değildi: "Majesteleri kendileri de çok ağır masraflar altında bulunduğu için, çok istediği halde, halkını rahatlatamayacaktır."³⁶⁰ Bunu yapamazdı, çünkü para Fransız ulusal varlığını yaratmaya harcanıyordu.

Fransa'nın -büyük bir tarihsel oyun olarak- yalnızca kuzeyini ve batısını kaplayan, başkenti Rouen olan farklı biçimde şekillenmiş coğrafi bir bütün olduğunu varsayalım. Occitania'nın on üçüncü yüzyıldan itibaren farklı bir devlet olduğunu düşünelim. Böyle budanmış bir Fransa, merkezi devlet mekanizmasının ulusal çıkarlarıyla burjuvazinin ticari çıkarlarının bir ölçüde birbiriyle uyum içinde olduğunu göremez miydi? Görünüşte daha zayıf böyle bir Fransa, İngiltere'nin yaptığını -ortaya çıkan dünya-ekonomisine endüstriyel bir temel oluşturarak cevap vermek- yapamaz mıydı? Belki de.

Fakat böyle bir Fransa yoktu. Var olan Fransa, daha önce söylediğimiz gibi, olduğu yerdeydi ve dini-bölgesel çatışmalarla meşguldü. Tek dinli bir devlete yönelik baskı on altıncı yüzyıl Avrupası'nda, yirminci yüzyıl Afrikası'ndaki tek partili devlete yönelik baskı ve aynı nedenle merkezkaç güçleriyle mücadele etme ihtiyacı kadar güçlüydü. Fakat bedel çok ağır ödendi. Fransa açısından bedel aristokraziyle kendi şartlarına uygun -»*reaction seigneuriale*» ve burjuvazinin «*feodalisation*»u- şekilde anlaşmaya varmak biçiminde oluştu. On yedinci yüzyılda *Fronde* dışında iç savaş olmayacaktı. Burjuvazi devrimi 1789'da, bir başka dönemde, bir başka amaçla ve belki de çok geç meydana gelecekti. On yedinci yüzyılda Fransız idarî burjuvazisine (*noblesse de robe*) dar kalıplı çıkarlarını devam ettirme lüksüne çok fazla sahip olamayacağı hatırlatıldı, zira eğer bunu yaparsa, devletin bütünlüğü ve idari burjuvazinin ekonomik temelleri tehdit edilecekti.

İngiltere ve Fransa'daki monarşilerin farklı rolleri (niyetleri değil) son tahlilde hayatı bir faktördü. Buna bakmanın bir yolu, siyasi mücadeleyi, dönemin monarşilerinin devlet dışı bütün grupların ayrıcalıklarını ortadan kaldırmaya ve Cooper'ın yaptığı gibi, genel anlamda şehirlere (ve dolayısıyla burjuvazi kesimlerine karşı) toprak sahibi sınıflara karşı olandan daha başarılı olduklarını gözlemlemeye çalıştığı bir mücadele olarak tanımlamaktır.³⁶¹ Braudel şehirlerin

360 Age, s.425.

361 J. P. Cooper, "General Introduction" New *Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and Thirty Years War. 1609-48/59* (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1970) 15.

monarşiler tarafından “kontrol altında tutulduğundan” ya da “disiplin altına alındığından” söz eder.³⁶² Bu görüşte, toprak sahibi sınıflar devleti hızlı gelişen ekonomik genişleme akımlarında önde kalmalarını sağlayacak bir araç olarak kullanmaya çalışıyordu. Bu bakış açısına göre, Frondeurlar kaybetmelerine rağmen kazandılar, öte yandan İngiliz aristokrasisi, restorasyon olmasına rağmen kaybetti. Braudel’e göre sonunda, dünyadaki İngiliz üstünlüğü “1688 barışçıl devriminden sonra tüm icablarıyla (*à sa guise*) İngiltere’yi inşa eden” Londra’nın olacaktı.³⁶³

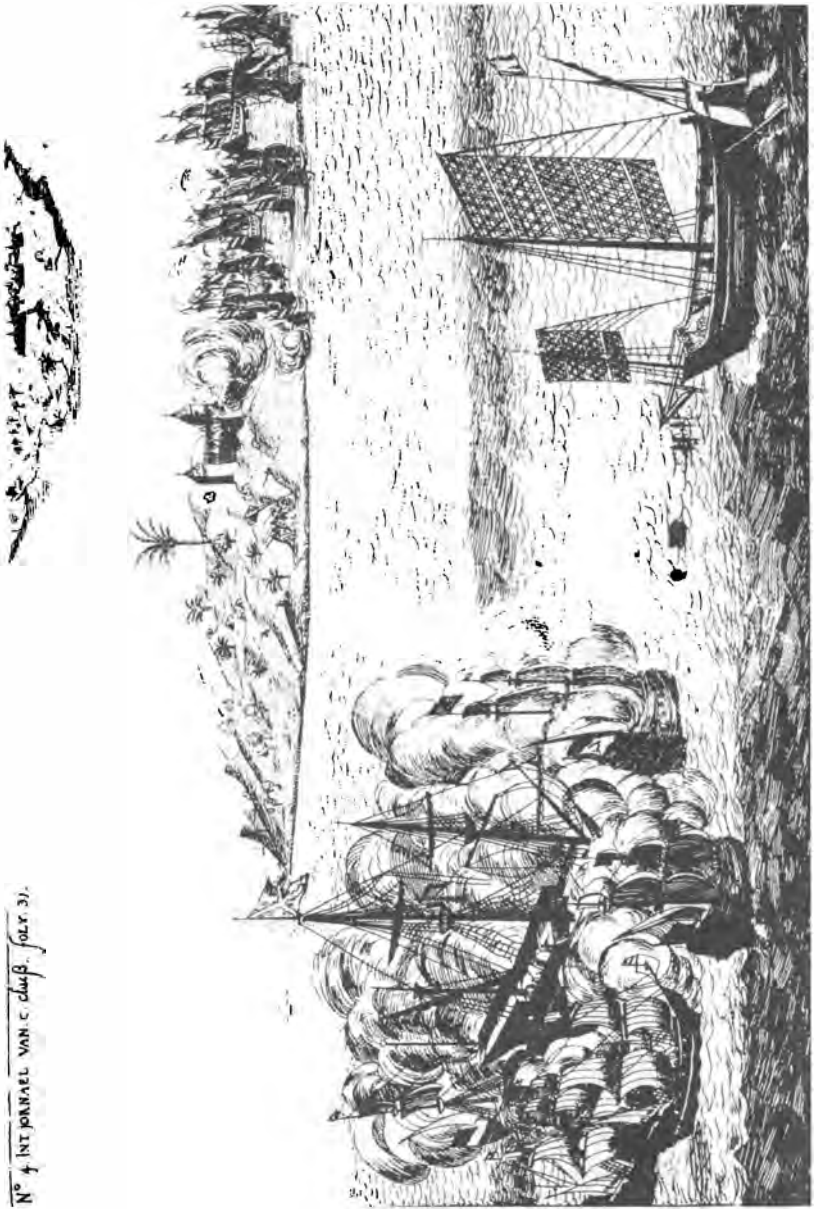
Hem İngiltere hem de Fransa monarşileri, burjuvazi ve aristokrasinin talepleri arasındaki kararsızlıkta, aristokrasinin taleplerine daha yakın hareket etti. Aradaki fark ticari burjuvazinin çıkarları İngiltere’de güçlü bir merkezle bağlantılıyken Fransa’da bunun bir dereceye kadar ulusal periferiyle bağlantılı olmasıydı. Bu farklılık Avrupa dünya-ekonomisi çerçevesindeki coğrafi mülâhazaların bir sonucuydu.

Bunun bir sonucu olarak, Fransız monarşisi doğal olarak daha ele avuca sığmaz bir burjuvaziye kontrol altında tutmak için, hem kendisini güçlendirmek hem de onları, memuriyetlerin satın alınabilirliğiyle satın almak zorunda kaldı; bu da onları sanayi yatırımlarından uzaklaştırdı. İngiltere’de aristokrasi hayatta kalmak için burjuvaziye kısmen uyuşma yollarını öğrenmek zorunda kaldı. Fransa ve İngiltere’de merkez, periferiye karşı zafer kazandı. Fakat bu İngiltere’de ulusal burjuvazinin hedefini güçlendirirken Fransa’da burjuvaziye engel teşkil etti.

İngiliz İç Savaşı mümkün olan son anda ortaya çıktı. Toprak sahibi sınıfların sonraki 150 yılda yeniden hayat bulması, her yerde ve hatta İngiltere’de göz kamaştırıcı olacaktı. Fakat en azından, burjuvazi *droit de cite* kazanmıştı. Toprak sahibi sınıflar daha az aristokrasi ve son tahlilde *bons bourgeois* olan daha çok yüksek sınıf demekti. Fransa’da burjuvazi 17. yüzyılda bir Cromwell yaratamayacak kadar zayıftı. 1789’a kadar çıkarlarının devletin çıkarlarıyla uyduğuna göremeyeceklerdi. O zamana kadar da dünya-ekonomisi gelişmiş ve Fransa bu ekonomi içerisinde üstünlük kazanma şansını yitirmişti.

362 Braudel, *Civilisation materielle*, s.399.

363 *Age*, s. 396.

8. Resim: "The (Dutch) fleet off Mozambique, and the capture of a (Portuguese) carrack near Goa," "Journal of Observations of an East Indian Voyage" içerisinde bir resim. Resim kuvvetli United Company lordlarının hizmetindeki geminin dümençisi Purmerentli Cornelis Claeszoon tarafından 1651'de yayınlandı.

6

AVRUPADÜNYA-EKONOMİSİ: PERİFERİ DIŞ ALANA KARŞI

Siyasi terimlerle tanımlanmış bir bütünün sınırlarını belirlemek nispeten kolaydır. 1600 yılında Çin İmparatorluğu'nun kapladığı alanı öğrenmek istersek, o tarihle ilgili egemenlik iddialarından söz edecek bazı arşivlere başvurmamız gerekecektir. Hiç şüphesiz, uç bölgeler her zaman olacaktır, burada iki rakip devlet yapısı çatışabilir ya da imparatorluk otoritesi fiili olarak sona ermiş ve egemenlik iddiaları sadece kurgu haline düşmüş olabilir. Fakat ölçütler tam olarak belirlenmiştir: (Ne kadar büyük olursa olsun) ileri sürülen otorite ve (ne kadar zayıf olursa olsun) fiili otorite terkibi bize ihtiyacımız olan şeyi verecektir.

Fakat siyasi terimlerle tanımlanmamış, burada ele aldığımız “dünya-ekonomisi” gibi, bir sosyal sistemin sınırlarıyla ilgili olarak ne söyleyeceğiz? On altıncı yüzyılda bir *Avrupa* dünya-ekonomisi olduğunu söylemekle sınırların bir bütün olarak dünyadan daha az olduğuna işaret ediyoruz. Fakat ne kadar az? Onun içine *Avrupa*'nın ticaret yaptığı dünyayı alamayacağımız kesindir. 1600 yılında Portekiz, Japonya'yla olduğu gibi bir Orta Afrika krallığı olan Monomotapa'yla da ticaret yapıyordu. Ancak, bu zamanda ne Japonya'nın ne de Monomotapa'nın Avrupa dünya-ekonomisinin parçası olduğunu ileri sürmek ilk bakışta imkânsızdır. Bununla birlikte, Brezilya'nın (ya da en azından Brezilya sahil şeridinin) ve Azor adalarının Avrupa dünya-ekonomisinin parçası olduğunu ileri sürüyoruz. Batı Avrupa ile İran arasında Rusya üzerinden bir transit ticaret vardı.¹ Ancak İran'ın ve hatta Rusya'nın bu dünya-ekonomisinin kesinlikle dışında olduğunu savunuyoruz. Rusya dışarıdaydı ama Polonya içerideydi. Macaristan

1 Bu ticaretle ilgili bir özet için bkz. H. Kellenbenz, „Landverkehr, Fluss-und Seeschiffahrt im Europäischen Handel“, *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*, VII Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime (Paris: S.E.V.P.E.N., 1965), 132-137.

içerideydi, Osmanlı İmparatorluğu dışarıdaydı. Bütün bu ayrımlar hangi temele dayanarak belirleniyordu?

Bu sadece bir ticaret hacmi ya da bunun muhtevası meselesi değildi. Celso Furtado şöyle der:

Altın ve gümüş dışında, sömürgeleşmenin birinci yüzyılında Amerikalarda üretilenlerin çok azı Avrupa'da pazarlanabiliyordu. Baharat, ipek, muslin gibi birim ağırlığı çok değerli olan mamuller üreten Doğu Hint adalarının aksine, Amerikalılar kârlı bir ticaretin temeli olacak hiçbir şey üretmiyordu.²

Buna rağmen, Amerikalılar içeride, Doğu Hint Adaları dışarıdaydı, ya da en azından biz öyle iddia ediyoruz.

Bu ayrımı dünya-ekonomisinin periferisi ile dış alan arasındaki ayrım olarak isimlendireceğiz. Bir dünya-ekonomisinin periferisi, üretimin temelde daha düşük dereceli (yani işgücü daha az ödüllendirilen) mallarda yapıldığı, fakat üretilen mallar günlük kullanım açısından çok önemli olduğundan genel işbölümü sisteminin bütünleyici bir parçası olduğu coğrafi bölgedir. Bir dünya-ekonomisinin dış alanı belli bir dünya-ekonomisiyle, bazen “zengin ticareti” de denilen, pahalı malların satımına dayanan bir ticari ilişki içerisinde bulunduğu diğer dünya-sistemlerinden oluşur. Bu ayrımı, temelde on altıncı yüzyılda Rusya ve Doğu Avrupa'nın çeşitli bölgeleri ile Hint Okyanusu bölgesi ve Hispanik Amerika arasındaki farklılıkları analizle göstermeye çalışacağız.

İlk bakışta hem Rusya hem de Doğu Avrupa büyük benzerlikler taşıyormuş gibi gözükür. Her ikisi de nakit mahsullerin üretimiyle uğraşan ve angaryaya dayanan büyük çiftliklerin yükselişini yaşar gözükmektedir. Gerçekte, Braudel'in de belirttiği gibi, bu aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda da olmaktadır.³ Her iki bölgede de, köylülerin zorlanması temelde devlet otoritelerinin eylemlerinin

2 Celso Furtado, *Economic Development of Latin America*.

3 “Eğer tarihçiler 16. ve 18. yüzyıllar arasında batı için yeniden feodalleşmeden söz ediyorsa, benzer bir olgu Türkiye'de de gerçekleşmektedir... Busch-Zantner'in çıkır açan çalışması bu çiftliklerin ona göre bir iyileşme sürecinin parçası olarak ve tahıl üreten bölgelerde oluştuğunu belirtiyordu. Ömer Lütfi Barkan ve öğrencileri modern mülkiyetin bu gelişmesinin sultanların ve tahıl “patlamasında” yer aldığını bildiğimiz paşaların faydasına olduğunu gözlemiştir. Halka yasakladıkları, batılı alıcılara buğday satışını kendilerine ayırmışlardı. Dönüşümün düzeyini tahmin edebiliriz. Türkiye, Batı Avrupa gibi, demografik gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkan “fiyat” devrimi ve tarımsal devrim çağını yaşamaktaydı.” Braudel, *La Méditerranée*, I, s.537.

sonucudur. Her iki bölgede de, toprak sahipleri sınıfı bu dönemden güçlenerek, burjuvazi ise zayıflayarak çıkmış gözükmektedir. Bunun yanında, her iki bölge de Fiyat Devriminden etkilenmiş ve onun genel parametrelerine makul bir inançla uymaya çalışır gözükmektedir. Bununla birlikte meseleye daha yakından bakış bazı farklılıkları ortaya koyacaktır.⁴

Rusya'nın Batı Avrupa'yla ve Doğu Avrupa'nın Batı Avrupa'yla olan ilişkilerini üç temel başlık altında ele alacağız: (a) Ticaretin niteliğindeki farklılık, (b) Devlet mekanizmasının gücü ve rolündeki farklılık ve (c) Önceki iki noktanın sonucu olarak yerli kentsel burjuvazinin gücü ve rolündeki farklılık.

Devrim öncesi büyük Rus tarihçilerinden V. O. Kluchevsky, Rusya tarihini şu varsayıma dayandırmıştır: “Rus tarihindeki en temel faktör göç ve kolonileşme olmuş ve diğer bütün faktörler şu ya da bu şekilde, onlarla bağlantısını koparmamıştı.”⁵ Bunun doğru olduğu ölçüde, Avrupa'nın geri kalan kısmı gibi Rusya'nın da on altıncı yüzyılda “yeni bir ekonomik gelişme çağına...” girdiği de bir gerçektir.⁶ 1552'de Kazan'daki Volga hanlığının ve daha sonra 1556'da Astrakhan'ın işgalinin bir dönüm noktası olduğu ileri sürülür.⁷ İzleyen yüz-

- 4 4. Görüşümüzün özü J.H. Elliot tarafından ifade edildi. Avrupa'nın sınırlarındaki (örneğin Doğu Avrupa) hayatın özellikleri Rusya topraklarında da kendilerini yinelediğini kabul eder. Bununla bu sırada her iki bölgede de pazar için angarya iş gücüyle nakit ürün üretimi yapan büyük çiftliklerin geliştiği gerçeğine gönderme yapıyor. Bununla birlikte der, Elliot: “Rusya'nın serf toplumu kendi başına bir dünya olarak kaldı; bu ekonomik olarak Avrupa'yla bağlantısız olmakla birlikte, artan askeri gücü nedeniyle komşuları için tehdit arz ediyordu. Öte yandan Polonya, Silesia, Brandenburg ve Prusya kaçınılmaz biçimde Batı Avrupa yaşamının yörüngesine giriyordu...” *Europe Divided*, s.47. Bkz. George Vernadsky: “Jeopolitik olarak konuşursak Rusya'nın geri planı Avrupa değil Avrasya'ydı. Ortaçağ Rusya'sı Batı Avrasya olduğu kadar Doğu Avrupa değildir.” “Feudalism in Russia”, *Speculum*, XIV, s. 306. 5- V. O. Kluchevsky, *A History of Russia*, I, (London: Dent 1911), 2.
- 6 Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1961) 120. Şu eklemede bulunur “Bunun en açık kanıtları ülkenin topraklarında ve nüfusundaki artışı. Rusya Avrupa'nın Atlantik devletleri gibi on altıncı yüzyılda hırslı bir sömürge genişlemesi programı izliyordu. Moğol iktidarının çöküşü ve Moskova'nın liderliğinde birleşik bir Rus devleti, geniş Avrasya toprakları üzerinde Rusya'nın sınırlarının ötesine geçen bir sınırsız toprak kazanımı imkanını sunuyordu.”
- 7 “Kazan'ın işgali muazzam bir askeri zafer ve büyük bir siyasi başarıydı. Dini açıdan Hristiyanlığın İslam'a üstünlüğü şeklinde anlaşıyordu.” George Vernadsky, *The Tsardom of Muscovy 1547-1682, A History of Russia*, Cilt V, (New Haven, Connecticut: Yale Univ. Press, 1969), I. kısım, 58.

yılda Rusya güneye uzanan orman-step bölgesini, Azak Denizi'ne kadar uzanan Don Nehri çevresini ve Hazar Denizi'ne kadar uzanan Volga boyunu kolonileştirmişti. Ayrıca Sibirya'nın içlerine kadar yayılmıştı. O sırada (Polonya idaresinde bulunan) Ukraynalılar 1654'te tamamı Rusya'ya ait olacak Dinyeper boyunca ilerledi. Rusya'nın güneye ve doğuya doğru genişlemesi modern dünya tarihinde önemli bir olaydır; ayrıca genişlemenin yönünün Rusya'yı çevreleyen bölgelerdeki rejimlerin gücünün bir işlevi olduğunu belirtmek önemlidir. George Vernadsky'nin hatırlattığı gibi, "Rusların doğuda Sibirya'ya doğru ilerlemeye başlamaları, batıda başarısızlığa uğrayıp geri kaldıkları bir zamana rastlar."⁸

Dolayısıyla, Rusya örneğinde Batılı tüccarlar Polonya'dan, Bohemya'dan ya da Mecklenburg'dan çok daha muazzam büyüklükte ve bir imparatorluk yapısına sahip bir ülkeyle karşı karşıyaydılar. Polonya'nın dış ticareti neredeyse sadece Batı Avrupa'yla idi, Rusya ise hem batı hem de doğu ile ticaret yapıyordu; Jerome Blum'un dediği gibi "Doğu ticareti Rusya için Batıyla olan ticaretinden daha önemliydi."⁹

Doğuyla yapılan ticaret hacim açısından daha büyük olmakla kalmayıp bir dünya-ekonomisi, ya da biraz farklı bir teorik çerçevede çalışan yazarların deyişiyle, ulusal bir pazar oluşturacak nitelikte ve hacimdeydi. A. G. Mankov daha önceden bildiğimiz bir kavram olarak tahıl üretiminin önemine işaret eden 'Tahıl üretiminin -tarım ve zanaat arasında belli bir ayrım düzeyine tanıklık edecek şekilde- ticarileşmesinden önce, feodal toplum içerisinde ticarî ilişkilerin etkin gelişiminden söz edilemez.'¹⁰ Bu nedenle 15. ve 16. yüzyıllarda hem Polonya'da hem de Rusya'da bilinen, artan buğday üretimi olgusunu inceleyelim. Braudel ve Spooner'ın ifadesiyle: "On altıncı yüzyıl sonunun baskın özelliği, Polonya buğdayının artık Avrupa fiyatları-

Kazan'ın düşüşü Slavlar'ın doğuya ilerleyişinin önündeki engeli birden ortadan kaldırdı. Roger Portal, *Les Slaves* (Paris: Lib. Armand Colin, 1965), 110.

8 Vernadsky, *Tsardom*, V, I, s. 175.

9 Blum, *Lord and Peasant*, s. 128. Bkz. M.V. Fechner, *Torgovlya russkogo gosudarstva so stranami voystoka v XVI veke*, M. Mollat ve diğerleri tarafından şu şekilde zikredilmiştir: Rusya'nın nehir ve kara yoluyla Doğu'yla ticareti Batı'yla olan ("her zaman olduğundan fazla değerlendirilen") ticaretinden "çok daha önemliydi." *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III, s.780. Mollat ve diğerleri, "rakamlar olmadan" göreceli hacimle ilgili görüş belirtmek istemezler.

10 A. G. Mankov, *Le mouvement des prix dans l'état russe au XVIe siècle* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1957), 28.

nın genel havuzuna alınmış olmasıydı.”¹¹ Bu hem Polonya hem de Polonya’nın o zaman “en büyük tahıl ihracatını yaptığı” Avrupa’nın geri kalanı için hayati önem taşıyordu.¹²

Polonya buğday-ihracı ekonomisinin doğuşu, daha önce gördüğümüz gibi, nakit mahsulleri yetiştirmede angarya olarak kullanılan büyük çiftliklerin doğuşu anlamına geliyordu. Bu aynı zamanda ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasındaki ekonomik çıkarı Batı Avrupa tüccarlarınıninki ile uyuşan *soylu sınıfının* siyasi gücünün artışı demektir. Onların birleşik çabaları Polonya’nın açık bir ekonomi olarak devamını sağladı.¹³ Polonya soylu sınıfının bu açık ticarete ne kadar bağımlı olduğu, 1626-1629 yılları arasında İsveçli Gustavus Adolphus’un Vistula’yı ablukaya alması ve bu sayede Polonya’nın can damarını “kesmeye çalışması”¹⁴ sonucu ortaya çıkan ekonomik güçlüklerle açıkça gösterilmektedir. Baltık limanları üzerinden yapılan tahıl ihracı o kadar hızlı oranlarda gelişti ki ülkenin bütün

11 Braudel and Spooner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s.398.

12 Stanislas Hoszowski. «L’ Europe centrale dans la revolution des prix: XVIe et XVIIe siècles, *Annales E.S.C.*, XVI, 3, mai-juin 1961, 446.

13 13- “Soyluların ekonomik politikası en mükemmel ifadesini 1565’in ünlü parlamento kararnamesinde buldu, buna göre Polonyalı tüccarların Polonya mallarını ihracı ve yabancı malları ithali yasaklanıyor, bu şekilde yabancı tüccarların Polonya’ya girişi resmi olarak teşvik ediliyordu. Bu yasanın sahipsiz bir mektup olduğuna şüphe yok. Yine de Polonya soylularının o sıradaki siyasi ve ekonomik politika eğilimlerinin belagatlı bir göstergesi olması açısından önemlidir. Bunun aynı zamanda İsveç dışındaki diğer Baltık ülkeleri soylularının eğilimlerini de gösterdiğine inanıyoruz. Dönemin soylularının burjuvanın ticaret ve endüstrisine karşı olan tutumunu karakterize eden şeyin kendine özgü bir anti-merkantilizm olduğunu düşünebiliriz.” Manan Malowist, “liber die Frage des Handels politik des Adels in den Ostseeländem im 15. und 16. lahr-hundert.” *Hansische Geschichtsbölder*, 75 jh., 1957, 39.

14 “Bunun üzerine Polonya tahıllarının ihracı yasaklandı. Gustavus Adolphus bu hareketin Polonya soyluları açısından taşıdığı büyük önemi mükemmel olarak anlamıştı. Bethlen Gabor elçisine şöyle demişti: “Occupato hac ilumine praeluso etiam portu Dantiscano et omni maris Bakici aditu prohibito, ipse iam nervus rei gerendae Poloniae incisus est.” Bunda haklıydı. Buğday ihracını durdurmak ülke içindeki fiyatların düşmesine neden oldu; bunun etkisi Polonya’nın başlıca vergi mükellefleri olan soylular ve köylüler tarafından hissedildi. Askerleri göreve çağırmak için ödeme yapma gerekliliği nedeniyle artan devlet harcamaları sonucu, vergileri arttırmak iyiye iyiye güçleşti. Polonya çok fazla çaba gerektiren bu savaşı üç yıl boyunca ve finansal güçlüklerle karşı yapabildiyse, bu kralın ve maiyetinin çabaları sayesindeydi.” Wladyslaw Czapinski, “Le Probleme baltique aux XVIe et XVIIe siècles,” *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm 1960. *Rapports*, IV: *Histoire Moderne* (Göteborg: Almqvist & Wikseil, 1960) 41.

ekonomik yapısına egemen hale geldi,”¹⁵ bu durum, Jerzy Topolski tarafından Polonya’nın farklı bölgelerinde, yerel ekonominin ihraç ağırlıklı olma derecesine bağlı olarak farklı hissedilen 17. yüzyıl duraklamasının yıkıcı etkilerini açıklamak için kullanılır.¹⁶

Söz konusu buğdayın değerinin Avrupa merkezli dünya-ekonominin toplam üretimine oranla oldukça küçük olduğu itirazında bulunulabilir, ancak Boris Porchnev burada dikkat edilmesi gereken noktanın (gerçekten de çok büyük olmayan) ihraç mallarının miktarı değil, aracı tüccarlar ve serflerin işgücünü sömüren toprak sahipleri arasında paylaşılan kâr oranının olduğunu öne sürer.¹⁷ Stanislaw Hoszowski’ye göre de on yedinci yüzyılın genel enflasyonist havası içinde Polonya mallarının fiyatları, Amerika’dan gelen altın ve gümüşün etkisi hissedilmeden Batı ve Orta Avrupa’dakilerden bile önce artmaya başlamakla kalmamış,¹⁸ aynı zamanda Polonya içerisinde fiyat artışları sonucunda çiftçiler ve şehirli kaybederken bunun maksimum faydasını toprak sahipleri görmüştür.¹⁹ Çiftçilerin bu ekonomik sıkıntılarının karşılığı köylü ayaklanmalarının sıklığı olacaktır.²⁰

Şimdi bu sırada Rusya’da yapılan buğday üretimini karşılaştıralım. Söze Mankov’un on altıncı yüzyıl Rusyası’yla ilgili bir teziyle başlayalım: “Bu sırada sadece bir iç tahıl piyasasından söz edilebilir.”²¹ Yani, neredeyse hiç buğday ihraç edilmese de “on altıncı yüzyılda bazen birbirinden çok uzak olabilen yerel pazarlar arasında bir bağlantı mevcuttu.”²² Bu nedenle hem Polonya’da (ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinde) hem de Rusya’da benzer formlarda kapitalist bir tarım ortaya çıktı. Fakat Polonya genişleyen bir Avrupa pazarına yö-

15 Jerzy Topolski, «La régression économique en Pologne», *Acta Poloniae historica*, VII, 1962, 46.

16 Age, s.47-48.

17 Boris Porchnev, «Les Rapports politiques de l’Europe Occidentale et de l’Europe Orientale à l’époque des la Guerre des Trente Ans», *Xle Congrès International des Sciences Historiques*, Stockholm, 1960, *Rapports*, IV: *Histoire Moderne* (Göteborg: Almqvist & Wiksell, 1960), 137.

18 Bkz. Hoszowski, *Annales E.S.C.*, XVI, s.446.

19 Age, s.453.

20 Bkz. S. Pascu, V. V. Mavrodin, Boris Porchnev ve I. G. Anteleva, «Mouvements paysans dans le centre et le Sudest de l’Europe du XVe au XXe siècles», *Xlle Congrès International de, Sciences Historiques, Rapports*, IV: *Méthodologie et histoire contemporaine* (Wein: Verlag Ferdinand Berger & Söhne, 1965), 21-35.

21 Mankov, *Le mouvement des prix*, s.28.

22 Age, s.38. Bkz. s.38-43’deki tartışma.

nelik üretim yaparken Rusya'da, "senyörler genişleyen bir iç pazara hitap ediyordu."²³ Aslında, on altıncı yüzyılda "dışarıya tahıl pazarlamak Çarın özel iznini gerektiriyordu."²⁴ On altıncı yüzyıl Avrupa dünya-ekonomisinin özelleşmesi, daha küçük formlar halinde Rusya dünya-ekonomisinde de kopya ediliyordu. Rusya dünya-ekonomisinin çekirdeği, mamul mallar (metal eşyalar, tekstil ürünleri, deri eşyalar, silahlar ve cephanes) ve karşılığında alınan lüks mallar, pamuk kumaşı, atlar ve koyundan oluşuyordu.²⁵ Buna ek olarak, "on altıncı yüzyılda çok önemli bir faaliyet olmamakla birlikte,"²⁶ Batı'dan gelen mamul malları yeniden ihraç (re-export) ediyorlardı. Rusya, ekonomik bir topluluğun odak noktasında olmanın olumlu etkilerini hissediyordu: "Kolonilerden daha eski bölgelere kürk, tuz, deri ve diğer maddeler akıyor, bu yeni bir zenginlik yaratıyor ve ticari ve endüstriyel faaliyetleri teşvik ediyordu."²⁷

Rusya'nın Batı ile olan ticareti hakkında ne söylenebilir? Polonya ticaretiyle paralellik göstermiyor muydu? On sekizinci ve on dokuzyüzyıl gerçeklerini, on altıncı yüzyıl Rusya'sının gerçeklerine göre yorumlamamak konusunda dikkatli olmalıyız, zira bu yüzyıllarda ayrı bir Rusya dünya-ekonomisi gerçekte kaybolmuştu ve Rusya, Avrupa dünya-ekonomisinin periferi alanlarından biri daha haline gelmişti.²⁸

On altıncı yüzyılda olanların "Rusya'nın Batı'yla olan ticaretinde hammadde ve yarı mamul mallar karşılığında, mamul mallar alması" şeklinde tanımlanabileceği ilk bakışta doğrudur.²⁹ Rusya denizcilikte

23 Blum, *Lord and Peasant*, s.205.

24 Age, s. 128.

25 Bkz. Age, s.128-129, Bkz. R. H. Hilton ve R. E. F. Smith: "Yeri gelmişken, on altıncı yüzyılda İran, Türkiye, Altınordu ve Özbek hanlıklarıyla çok çeşitli mamullerde gerçekleştirilen bölgesel ticaretin gelişmesinin özellikle önemli olduğu kaydedilmelidir. Rusya o sırada Batı'nın yarı sömürge bir hammadde tedarikçisi olarak görülse de Doğu için hem hammadde hem de mamul mallar tedarikçisiydi." "Introduction" R. E. F. Smith, *The Enserfment of the Russian Peasantry* (London and New York: Cambridge University Press, 1968) 27.

26 Blum, *Lord and Peasant*, s. 129.

27 Age, s.122.

28 "On beşinci yüzyılın sonunda Büyük Ivan devrinden itibaren Rusya'nın Batı Avrupa'yla artan ilişkilerini görebiliriz.... Bu açıdan Büyük Peter'in saltanatı hiçbir ani değişiklik getirmemektedir. Fakat dışarıdaki -ve şüphesiz Rusya içindeki- insanların zihinlerindeki izlenimin çok farklı olduğu doğrudur." Geoffrey Barraclough, *History in a Changing World* (Oxford: Blackwell, 1957), 192-193.

29 Blum, *Lord and Peasant*, s.128.

kullanılan (keten, kendir, yağ ve balmumu gibi) çeşitli hammadde-ler ve ayrıca kürk ihraç ediyor, lüks mallar ve (askeri mühimmatın da içinde bulunduğu) metal mallar ithal ediyordu. Fakat her iki yön-deki ticaret de pek önemli görünmüyordu. Rusya on yedinci yüzyıla kadar, bir “tahıl ambarı ve orman ürünleri deposu” olarak, Batı Av-rupa için önemli değildi.³⁰ T. S. Willan Rusya’nın, on altıncı yüz-yılda büyük ticaret yaptığı batılı bir ülke olan İngiltere için temel değerinin “donanma için gerekli malzemelerin kaynağı” olmasında yattığını ileri sürer. Fakat şunu da ekler:

Ticaretin Ruslar için eşit derecede değerli olup olmadığını söy-lemek güçtür. İngiltere’ye ihraç edilen denizcilik malzemelerinin karşılığı, muhtemelen özellikle 50’lerde ve 60’larda, Rusya’ya gön-derdiği varsayılan silahlar ve mühimmattı.³¹

“Özellikle 50’lerde ve 60’larda” gözlemine daha sonra dönece-giz. A. Attman en önemli ithalatın metal mamullerde değil, külçe ve sanat objeleri halinde gümüş olduğunu öne sürer. Bu hipotezin teyidi olarak kiliselerde, manastırlarda ve saraylarda olağanüstü mik-tarlarda gümüş biriktirilmesini ve önemli metal çubuk bulgularını gösterir.³² Önemli bir ihraç kaleminin, sözde “zengin ticaret madde-lerinden biri” ve “asalet ve zenginliğin giysisi” olan kürk olduğunu hatırlarsak³³ on altıncı yüzyıldaki Rusya-Batı ticaretinin önemli bir bölümünün pahalı mamullerin değişimi olduğunu düşünebiliriz. Bu, artı değeri üretmekten çok onu tüketme metoduyla ve dolayısıyla küçülme zamanlarında terk edilebilirdi ve neticede ekonomik siste-min işleyişi açısından hayati değildi. Bu önemli olmadığı anlamına da gelmiyordu. Aracılar bundan yararlanıyordu. Hiç şüphesiz dev-let de bundan vergi geliri elde ediyordu. Bunun sosyal prestij biri-kimi sistemini güçlendirme boyutu da vardı. Ancak, esas nokta şu-dur: Eger blokaj Vistula’lı Gustavus Adolph’un 1626’daki blokajına eşit olsaydı, Rusya’nın iç ekonomisi üzerindeki etkisi de Polonya üze-rindeki baskıdan çok daha az olurdu.

Polonya’yı (dış alanda bulunmasına karşılık) Avrupa dünya-e-konomisinin periferisindeki bir ülke örneği olarak kullanmaktayız.

30 Malowist, *Economic History Review*, XII, s.180.

31 T. S. Willan, “Trade Between England and Russia an the Second Half of the Sixteenth Century”, *English Historical Review*, LXIII, No.247, July 1948, 320.

32 Mollat ve diğerleri, *Relazioni del X Congresso Internazionale de Scienze Storiche*, III, s.782.

33 Party, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s.167.

Fakat Polonya birçok açıdan uç bir örnektir. Periferideki diğer ülkelere bakarsak farklılık olur muydu? Buna evet cevabı verebiliriz, fakat bu çok önemli görünmemektedir.

Örneğin, hem Bohemya'da hem Macaristan'da «serflerin» “angaryaları” her zaman *corvée* biçiminde değildi, bazen “ücretli angarya” biçimine de dönüşebiliyordu.³⁴ Josef Valka, Bohemya'daki işçi hizmetinin bu ara formunun tarımsal üretimin çeşitliliği ve iç pazara yönelik olmasıyla bağlantılı olduğunu vurgular.³⁵ Josef Petran benzer şekilde orta Avrupa'nın daha küçük çeşitli ülkelerinde (Bohemya, Silesya, Saksonya, Avusturya) büyük çiftliklerin gelişimine yönelik daha az bir eğilim olduğunu belirtir ve sadece tarımla endüstri arasında değil, “doğal olarak özelleşmenin tam olamayacağı” tarımın kendisinde de özelleşmenin doğuşuna tanıklık ettiğimizi öne sürer.³⁶ Malowist, Danimarka'daki tarımsal özelleşmenin Doğu Avrupa'dakiyle paralellik gösterdiğini, zira on altıncı yüzyılda, Danimarka ve Holstein hanedanının “serflerin işgücüne, tarım ve süt ürünlerine ve ticaretle uğraşma olanakları en alt seviyede olan serflerinin üretimine dayalı bir ekonomi geliştirdiğini” belirtir.³⁷ Fakat en açık biçimde “Polonya, Brandenburg, Pomerania, Mecklenburg ve Livonia'da görülebilen bu aristokratik mal edinme sosyal süreci, kendisini Danimarka'da *daha cılız* biçimde gösteriyordu.”³⁸

Bu örnekler hakkında söyleyebileceğimiz Avrupa işbölümü örüntüsünün on altıncı yüzyılda daha karmaşık hale geldiğidir. Ancak, düşük ihracat rasyosunun, Bohemya için, Avrupa dünya-ekonomisinin geri kalanı tarafından kuşatılmış küçük bir ülke açısından taşıdığı

34 “Çek senyörlüğü on altıncı yüzyılda yalnızca *corvée*'den değil aynı zamanda ücretli ve angarya ücretli işçilerden yararlanır... Bu nedenle orada ücretli emek mevcuttu. Fakat bu feodal ilişkilerle kalın biçimde kaplanmış bir ücretli emek biçimiydi. Lord'un toprakları üzerindeki ücretli emek serfler için bir başka yükümlülük haline geliyordu.” Josef Valka «La structure économique de la seigneurie tchèque au XVIe siècle» *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique, II: Middle Ages and Modern Times* (Paris: Mouton, 1965) 214-215.

“Ücretli emek *corvée* ile birleşmişti; fakat bu her zaman, her şeye rağmen, feodal bir rejim altında ve sınırlamayla olmuştur. Bu nedenle 16. yüzyılda Macar tarımındaki yeni eğilimler, senyörlerin topraklarının köylü mülkiyetinin zararına genişlemesi ve ücretli emek biçimlerinden yararlanan senyörlerin pazar üretiminin artmasıyla karakterize edilir.” Zs. S. Pach, *Annales E.S.C.*, XXI, s. 1229.

35 Bkz. Valka, *Deuxième Conférence Internationale*, II, s.212-213.

36 Joseph Petran, *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique*, II, s.222.

37 Malowist, *Economic History Review*, XII, s. 180.

38 Age, s. 188, İtaliçler eklenmiştir.

anlam ve Avrupa dünya-ekonomisinin kenarında büyük bir imparatorluk olan Rusya için de benzer düşük rasyonun söz konusu olması, oldukça farklı imalar içermeliydi. Bohemya'nın siyasi eylem serbestliği çok daha küçüktü ve dolayısıyla ekonomik bağımlılığı da çok daha büyüktü. Bu bir analistin minimumlar için mutlak değerlere ve maksimumlar içinse oranlara bakması gerektiği bir durumdur.³⁹ Bohemya'nın ticaret kesikliği durumunda Rusya'dan daha az vereceği vardı. Dolayısıyla ekonomik etkinlikleri Avrupa dünya-ekonomisinin ihtiyaçları çerçevesinde daha bilinçli olarak geliştirilmesi gerekiyordu.

Şimdi Willan'ın 1550'ler ve 1560'larla ilgili görüşüne dönelim. Buraya kadarki duruşumuzdan periferi ile dış alan arasındaki hattın, hem analistin sabitlemesinin zorluğu hem de kolayca yer değiştirmesi anlamında, akışkan olduğu anlaşılmalıdır. Bu dönem Rusya tarihine bakmanın bir yolu, onu Avrupa'nın kendisini dünya-ekonomisi içerisine alma denemesine tepki olarak görmektir. Bu deneme o zaman başarısız oldu, zira Avrupa'nın teknolojisi ve ekonomisi yeterince güçlü değildi. Sonunda daha geç bir dönemde, başarılı olacaktı. Robert Reynolds bu süreci biraz etnosantrik biçimde ifade eder.

Rusya'nın genişlemesini sağlayan imkânları yaratan, söyleyebildiğimiz kadarıyla İngilizlerdi. İngilizlerin 1553 yılında kuzey yolunu açmaları Rusya'ya kürklerini satmak için muazzam bir pazar sağladı, bu da sınırdaki Kazakları ve Stroganovları sahip oldukları sermaye ve yönetim yetenekleriyle doguya ve kuzeye doğru alabildigine hızlı biçimde açılmaya itti. Her sene, Fransız ve İngiliz tüccarları, sonra da Amerikalıların, Kuzey Amerika'da batıya doğru gidebildikleri kadar gitmeleri gibi, kürk ticareti için yeni bölgeler edindiler. Kürke duyulan talebin yarattığı büyük pazarla birlikte kaliteli tekstil ürünleri, metal mallar ve diğer şeylerin Batı Avrupa'dan satın alınması imkânı yaratılmış oldu.⁴⁰

İngilizlerin Rus dünyasına yaptıkları bu hamle, Rusya'nın iç siyasi gelişmeleriyle nasıl uyuştu? Şimdi Rusya'nın "kendisini Avrupalı yapma girişimlerine" nasıl tepki verdiğini ve bu tepkinin Rusya'yı dogu Avrupa'dan nasıl daha da farklılaştırdığını anlamak için

39 Bkz. Örneğin Malowist "Yabancı mamullerin büyük önemi, Rus endüstrisinin gelişmesini Baltık ülkelerindeki gibi engellemedi. Çünkü başlangıçta Rus endüstrisi az gelişmiş olsa da ülke muazzam büyüklükte topraklara sahipti." *Economic History Review*, XII, s. 189.

40 Reynolds, *Europe Emerges*, s.450-453.

bu tabloya dönmeliyiz. Malowist, orta Rusya'da yetiştirilen tahılın Avrupa Rusyası'nın kuzeyinde ve kuzeybatısında ve Sibirya'da satıldığını kaydeder.⁴¹ Böylece, Rusya buğday üretiminin gelişmesi, kuzey ve doğudaki kendi zengin topraklarının “kolonileştirilmesi ve işgali sürecini kolaylaştırmış”, “buraların zenginliği önce Çarın hazinesi sonra da tüccarlar için muazzam bir gelir kaynağı olmuştur.”⁴²

Rus devletinin rolünü değerlendirebilmek için önceki bölümde Batı Avrupa'nın merkez devletlerinde, devletin rolüyle ilgili tartışmayı özetle tekrarlamalı, Doğu Avrupa'nın periferi devletlerinde devletin rolüne bakmalı ve sonra her ikisini Rusya'daki devletin rolüyle karşılaştırmalıyız. Mutlak monarşiyi, kralın ve maiyetinin, patrimonyal ve satılabilir bürokrasinin ve paralı askerlerden oluşan sürekli orduların doğrudan yardımıyla, siyasi egemenlik peşinde olduğu bir yapı olarak tanımladık. Bir taraftan, Kral kendisine para ve eski soylu sınıfının merkezkaç eğilimlerini dengeleyecek siyasi destek sağlayan, kentli ticari burjuvazinin gözde kesimlerinin yardımını arıyordu. Diğer taraftan ise, Kral geleneksel statü sisteminin tepe noktası ve son tahlilde gelişen kapitalist sistemin yıkıcı etkilerine karşı soylu sınıfın koruyucusuydu.⁴³

41 Bkz. Malowist, *Past & Present*, No.13, s.35-36.

42 Malowist, *Economic History Review*, XII, s.189.

43 Joseph A. Schumpeter mutlak monarşinin iç çelişkilerini çok kesin biçimde yakalamaktadır. Kral, saray, ordu, kilise ve bürokrasi gittikçe artan derecede, kapitalist süreç tarafından üretilen gelirlerle geçiniyordu ve salt feodal gelir kaynakları bile çağdaş kapitalist gelişmeler sonucu şişiriliyordu. Yine artan düzeylerde iç ve dış politikalar ve kurumsal değişiklikler bu gelişmeye uyması ve güç vermesi için şekillendiriliyordu. *Bu devam ettikçe*, sözde mutlak monarşinin yapısındaki feodal unsurlar gerçekte ilk bakışta konulan teşhisten başka bir şey olmayan atavizm başlığı altına girmektedir.

“Ancak, daha yakından baktığımızda bu unsurların bundan başka şeyler ifade ettiğinin farkına varırız. Bu yapının çelik çatısı hâlâ feodal toplumun insan maddesinden oluşuyordu ve bu madde hâlâ kapitalizm öncesi modellere göre davranıyordu. Devlet dairelerini dolduruyor, ordunun kumanda kademesini oluşturuyor, politikaları yürütüyordu. *Classe dirigente* (yönetici sınıf) olarak işlev görüyor ve burjuva çıkarlarını dikkate almakla beraber, kendini burjuvaziden uzak tutmaya da özen gösteriyordu. Merkezde kral bulunuyordu ve Tanrının inayetiyle kraldı, konumunun temeli feodaldi... Bununla birlikte kapitalizmin sunduğu imkanlardan istifade ediyordu. Bu atavizmden daha fazla bir şeydi. İki sosyal tabakanın aktif biçimde birbirine bağlı olarak yaşamasıydı; burada hiç şüphesiz biri diğerini ekonomik olarak destekliyor, buna karşılık diğerinin de siyasi olarak desteğini alıyordu.” *Capitalism, Socialism and Democracy* (London: Allen & Unwin, 1943), 136.

Dolayısıyla, bu iki toplumsal sınıf, yani eski soylu sınıfı ve ticari kentsel burjuvazi açısından mutlak monarşi önemsiz bir düşmandı ve gücü bunların alternatiflerinin yok olduğu zamanlarda artıyordu. Zira bunların her ikisine de ülkenin tüm Avrupa dünya-ekonomisinin artı üretiminden oransız pay almasını sağlayarak çok iyi hizmet ediyordu. On altıncı yüzyılda, en iyimser ifadeyle devlet “fiskalizminden” ya da “erken gelişmiş merkantilizmden” söz edebiliriz. Yaklaşık 1650’den itibaren, Batılı devletler dünya-ekonomisi içerisindeki nispi durumlarını güçlendirmek için bütün boyutlarıyla bir merkantilist politika benimsedi.

On altıncı yüzyıl Batı Avrupa’da devlet gücünün artığı bir dönem iken, Doğu Avrupa’da devlet gücünün azaldığı bir dönem oldu; bu da ikincisinin ekonomik durumunun hem sebebi hem de sonucuydu. Bu, toplumsal değişimlerin kümülâtif etkisinin daha ileri bir örneğidir. Polonya’nın toprak sahibi aristokrasisi uluslararası ticaretteki kârlı rolü sayesinde güçlenir ve yerli burjuvazi zayıflarken, devletin vergi tabanı parça parça kayboluyordu, bu da Kralın artık yeterli bir orduya bakacak parayı bulamaması demektir.⁴⁴ İleri gelenler kendi güvenliklerini sağlama endişesindeydi, fakat bu özel savaşların mümkün hale gelmesi demektir.⁴⁵ Bu özel orduların bazılarının büyüklüğü, Kraliyetin ordusuna eşitti.⁴⁶ Kral seçilmiş kral haline gelmişti ve merkezi yasama organı olan *Seym*, otoritesinin büyük bölümünü yerel meclislere devretmeye başlamıştı.

44 “Polonya’nın on altıncı yüzyılda eksikliğini duyduğu şey çok kanıtı bulunan canlı bir ruhtan ziyade, büyük ve aktif bir parasal ekonomiydi. Polonya devleti muazzam bir derecede kırılgansa ve kral da güç icra etmekten çok baskıcı olmaya çalışıyorsa, bunun açıklaması önemli gümüş kaynaklarını biriktirmenin ve dolayısıyla da modern bir ordu sahibi olmanın imkânsızlığı yanında Cumhuriyetin, sosyal ve siyasi düzeninde aranmalıdır.” Braudel, *La Méditerranée*, I, s. 184.

45 “Sarayın reform arzuları, eşrafın idareyi zayıflatmak için daha çok çaba sarf etmesine yol açtı. Kraliyet imtiyazlarının tedrici olarak sınırlandırılması, büyük soyluların ve özellikle emirlerinde silahlı güçler, büyük zenginlik ve bağımlı yüksek sınıf arasında çok sayıda müşteri bulunduran doğu sınırları eşrafının imtiyazlarının artmasıyla ikiye katlandı. Dolayısıyla, bireysel eşraf yönetimindeki monarkın yoksun bırakıldığı her şeye -bol finansal kaynaklar, güçlü bir ordu ve bir siyasi partinin desteğine- sahipti... Daha on yedinci yüzyılın başında bireysel eşraf aileleri birbirine karşı özel savaşlara, ülkeyi yakıp yıkmaya ve kaynaklarını sömürmeye başlamışlardı.” Janusz Tazbir, *History of Poland*, s.209.

46 Bkz. Age, s.224.

Bu noktadan itibaren devlet mekanizmasının dağılışı hızla devam etti. Janusz Tazbir bir adımın diğerine nasıl neden olduğunu göstermektedir:

1613'ten itibaren vergilendirmeye ilgili kararlar, kural olarak, yerel meclislere devredildi. Malî sistemin yerinden yönetimi, kimi bölgelerin diğerlerinden daha fazla vergi ödemek zorunda olduğu bir duruma yol açtı. Kaos, yerel meclislerin devletin savunulması için de vergi konulması konusunda yetkilendirilmeleri üzerine daha da derinleşti (1640). Bütün bu gelişmeler hazinenin gelirlerinin düşmesine neden oldu, bu da orduya yapılan ödemelerin fiilen imkânsız hale gelmesi demekti.

Maaşları ödenmeyen askerler, askeri cemiyetler ya da konfederasyonlar oluşturdular ve bunlar tehlikeli siyasi kargaşa merkezleri haline gelerek ülkeyi yıkıma sürükledi.⁴⁷

Batı Avrupa'da Kraliyet mülkleri kilise mülklerinin zararına büyüdü; bu Katolik İspanya'da bile böyleydi, fakat aynı şeyi Polonya'da görmek mümkün değildir. Reformasyonun ilk etkileri hissedildiği zaman, yerel Kilise arazilerinden bazıları Protestan yüksek sınıf tarafından müsadere edildi, fakat o zaman bile kilise mülklerinin büyük çoğunluğuna el sürülmemişti. Sonra, karşı-reformasyon daha önce ele aldığımız nedenlerle zafer kazandı. Bununla birlikte, devletin çok güçsüz olması nedeniyle, Kraliyet mülkleri azaldı.⁴⁸

Benzer süreçler Doğu Avrupa'da başka yerlerde de gerçekleşiyordu. Bugün birçok insan Prusya'nın durumunu iki olguyla özdeşleştirir: Güçlü devlet ve güçlü bir Junker sınıfı. On altıncı yüzyıl daha sonra Prusya'yı oluşturacak alanlarda özellikle güçlü bir Junker

47 Age, s.225.

48 "Kraliyet arazileri modern dönemde kilise ve özellikle manastır arazilerinin aksine küçülmeye devam etti. Kral Alexander Yasası (1504) kraliyetin krallık arazilerini bağışlaması, satması ya da rehine bırakması hakkını sınırlandırmış, fakat kronik para kıtlığı halefi I. Sigismund'u (1506-1548) oldukça büyük ölçekte de olsa, kardeşinin politikasını sürdürmeye zorlamıştı. Kraliyet malikâneleri kasabanın baş güvenliğiydi. Paranın çoğunlukla tüccarlar ve bankerler tarafından borç verildiği Batı Avrupa'da, kredi verenler güvence olarak kraliyet gelirlerini -vergiler ve gümrükler- alıyordu. Polonya'da ise birkaç güçlü tüccar-bankerle birlikte, kredi veren soylular fırsatların çoğunu krallık arazilerini güvenceye almak için kullandılar." Antoni Maczak. "The Social Distribution of Landed Property in Poland From the Sixteenth to the Eighteenth Centuries" *Third International Conference of Economic History* (Paris: Mouton, 1968), I. 456-457.

sınıfının yükselişini gördü. Fakat bu aynı zamanda devletin güçlenmeyip, zayıfladığı bir yüzyıldı.

Küçük köy evleri arazilerine ve bu sırada Doğu Elbe'de gelişen, *Gutsherrschaft* adı verilen ve *Gutswirtschaft* isimli eski feodal formun yerine geçen *corvee*'ye⁴⁹ dayanan malikâne sistemi, isminin de gösterdiği gibi, eski formdan, en çarpıcı biçimde iç otorite sistemi açısından farklılaşıyordu. Yeni sistemde, Friedrich Lütge'nin deyimiyle, "malikâne, devlet içerisinde küçük bir siyasi bütün gibi bir şeydi: Sakinleri ülke prensinin sadece dolaylı tebaalarıydı."⁵⁰ İkincisi, Polonya'da olduğu gibi, Hohenzollernler kendi Kraliyet malikânelelerini ve hatta önceki kilise topraklarını⁵¹ borçlar için teminat olarak kullanıyordu ve bu süreç sürekli biçimde güçlerini baltaladı. Kraliyet tarafından *en üst ölçüde* alınan bu tedbirler, Junker sınıfı için son derece yararlı oldu.⁵²

- 49 „Gutsherrschaft eski malikâne kiracılığının tedricen ortadan kaldırılmasını ve çok sayıda küçük köy evi arazisinin oluşturulmasını içeriyordu...." Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s.26.
- 50 Lütge, *New Cambridge Modern History*, II, s.36. Benzer bir dil, I. Siemenski tarafından Polonya hakkında kullanılmıştır: "Kısaca [on altıncı yüzyılda] büyük arazili malikâne lordları, köylüye konulan (hizmet ve tekellerin kullanımı biçimindeki) vergileri ve köylülerin kendilerini yönetmelerinin ölçeğini kararlaştıran küçük Devletçikler haline geldi..." "Constitutional Conditions in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Cambridge History of Poland, I: W.F. Reddaway ve diğerleri, From the Origins to Sobieski (to 1696)* (London and New York: Cambridge Univ. Press. 1950) 427.
- 51 Bölgenin ekonomik temeli yeterli bir vergi tabanı temin edecek kadar sağlam olmadıkça kilisenin arazilerinin müsaderesi de faydasızdır: "İngiltere'de olduğu gibi, (Doğu Elbe'deki) manastırların dağıtılması yöneticileri malikâneler tarafından verilen kredi oylarından bağımsız kılmadı. Prenslerin artan para ihtiyaçları ve hızlı biçimde artan fiyatlar, manastır malikânelerinin birçoğunu soylulara satmaya ya da rehine koymaya zorladı... Dolayısıyla, genel olarak kabul edilen görüşün aksine prenslerin gücü Reformasyonla artmamış fakat azalmaya devam etmişti." F.L. Carsten, *Origin of Prussia* (London and New York: Oxford Univ. Press (Clarendon), 1954), 166.
- 52 "Borçların toprak, özellikle de çiftlik biçiminde ödenmesi, Fiyat Devrimi sırasında en çok borç verenin yararınaydı. Kraliyet arazilerinin rehine verilmesi ve bunların idaresinin güvence olarak kredi verene devri yoluyla kredi yaratma sistemi, kredi kontratlarını ve geri ödenmesini para ekonomisi ve doğal ekonominin birleşimine dayandırıyordu. Toprak beyinin bakış açısından "halk" kredisine olan talep, toprağa yapılan spekülâtif yatırımlar yoluyla, görülmemiş derecede yüksek bir oranla sermayenin kendisini çoğaltması şansını doğuruyordu. Borçlu tarafından alınan nakit para çoğu zaman rehin edilen değerlerin reel sermaye değerinden çok daha düşüktü. Toprağın ve tarımsal malların fiyatındaki sürekli yukarı trend nedeniyle, marj genişleme eğilimindeydi. Bu nedenle, kredi veren güvence olarak elde tuttuğundan daha etkin bir yararlanma ve acımasız kullanma yoluyla, daha da arttırılabilecek fahiş ve esnek bir ekonomik kirayla tazmin ediliyordu. Sadece çok kötü mali yönetim ve şehirlerin,

Almanya'daki bu prensliklerin gücünün azalması süreci on altıncı yüzyıl boyunca devam etti ve 1648'de, Otuz Yıl Savaşları'nı sona erdiren ve A. J. P. Taylor'un "Alman çöküşü ve zayıflığının nedeni değil, sonucu olduğunu..." savunduğu bir barış olan Westphalia Barış Antlaşması'yla, en düşük noktaya ulaştı. Barış yabancı güçler tarafından "empoze" edilse de onların müdahalesi olmasaydı sorunlar daha da kötü olabilirdi. "1648'deki tek seçenek daha az değil daha çok yabancı müdahalesi -ve Almanya'nın çoğunluğunun İsveç, Fransa ve Habsburglar arasında gerçekten bölününceye kadar savaşın devamıydı."⁵³

İsveç'in durumu da kısaca değinilmeye değerdir. Zira İsveç'in devlet mekanizmasının gelişimi, ekonomik anlamda çok az gelişmiş olmakla birlikte, periferininkinden ziyade Batı Avrupa modeline ulaşmıştı. Mekanizma güçlüydü, ancak bunun nedeni, demir üretimi 1540'dan itibaren sürekli biçimde artırılmasına rağmen, ticaret ve endüstrisinin güçlü olması değildi;⁵⁴ paradoksal olarak tarımı çok zayıftı ve aristokratlar da kendi topraklarından çok fazla kazanç elde edemediklerinden, başka toprakların kazançlarına el koymak istiyordu ya da en azından Malowist'in öne sürdüğü gibi:

Baltık üzerindeki İsveç egemenliğinin çeşitli yönlerine değinmek için zaman harcamaya değer. Gerçekte, başlangıçta makul olan, İsveç yayılmasının temellerinin 15. yüzyılda inşa edildiği görülür. Bunun ötesinde, 15. ve 16. yüzyıllardaki İsveç sadece Batı Avrupa'yla değil, Doğu Almanya ve Polonya'yla bile karşılaştırıldığında ekonomik açıdan geri bir ülkeydi. Bu nedenle, İsveç tüccarlarının durumunda İsveç'in komşularına yönelik saldırganlığını

kasabaların ekonomik gerileyişi sonucu, gittikçe artan derecede büyük toprak sahiplerinin ve yüksek devlet memurlarının etkisine maruz olan sermaye piyasasının sınırlı karakteri, Hohenzollernleri bu metoda tekrar tekrar başvurmaya zorladı." Rosenberg, *American Historical Review*, I. Bölüm, XLIX, s.22.

Toprak sahibi soyluların yanında yer alan prensin gücünün de aynı gerilemeyi yaşamaması, İspanyol krallığı olan Napoli'de görülebilir; bu da yükselen ekonomik rol ve siyasi yapı arasındaki yakın ilişkiyle ilgili daha fazla kanıt sağlar. Orada, toprak beyleri özellikle 17. yüzyılın başlarında, tahıl üretimine döndüler. Parlamento'daki imtiyazlarını sürdürdüler ve arttırdılar, İspanyol naipliğinin gücünün ölçөгünü azalttılar ve en yüksek bürokratik mevkilere kendi insanlarını yerleştirerek ve memuriyetlerin satışını sadece küçük dereceler için sürdürerek ve devletin askeri örgütünde mutlak hâkimiyet sağlayarak, bürokrasinin kontrolünü sürdürdüler. Bkz. Villari, *La rivolta antispagnola*, s.3-5, 14, 17, 24-25, 28.

53 Taylor, *Course of German History*, s.23.

54 Bkz. Frank C. Spooner, *New Cambridge Modern History*, IV, s.37.

açıklayabilecek hiçbir şey olmadığı, zira bu tüccarların İsveç'in işgallerinden son derece az kazanç sağladıkları ve hatta zaman zaman işgal politikasına sürekli artan bir vergi kaynağı olarak karşı çıkmaya çalıştıkları kaydedilmelidir.

Buna karşılık, yayılmayı güçlü biçimde destekleyen grup, o zamanlar, küçük olan, güçlü ve iyi örgütlenmiş bir köylü sınıfının zararına, gelirini arttırmayı başaramayan aristokrasi, soylu sınıftıydı. İşgaller ve işgal edilmiş toprakların idaresi hiç şüphesiz büyük lordlara ve soylu sınıfına çok önemli yeni gelir kaynakları sağlıyordu.⁵⁵

Çiftçilerin neden bu kadar güçlü olduğu sorulursa, bunun nedeninin İsveç'in o zamanlar kendi ihtiyaçlarını bile güçlüklerle karşılayacak bir tarıma sahip olduğu ve dolayısıyla tek sıcak gelir kaynağının, "komşularının zayıflığına bağlı asalak bir yaşamda bulunduğu ve bunun da soylu sınıfının gücündeki muazzam artışın neticesi olduğu" şeklinde açıklanabilir.⁵⁶

Dolayısıyla, mütevazı bir sapma örneği olarak İsveç bu süreci çok iyi biçimde gösterir. Zayıf bir burjuvaziye sahip bir periferi devleti olarak 16. yüzyılın ekonomik genişlemesiyle birlikte aristokrasinin siyasi gücünün arttığı bir alandı. Fakat buğday üretimi İskandinav ülkelerini olumsuz olarak etkileyen zamanın kötü iklim şartları nedeniyle düştü.⁵⁷ Bu nedenle soylu sınıfı işgallere ihtiyaç duydu, bunun için de zayıf değil güçlü bir devlet olması gerekiyordu. Bu güçlü devleti bir kere bulduklarında, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda merkantilizmi endüstriyel ilerlemenin manivelası olarak kullanacaklar ve Polonya'nın kaderini etkileyeceklerdi.

Şimdi Rusya'ya bakmaya hazırız. Rusya'nın Avrupa dünya ekonomisinin bir parçası *olmadığı* hipotezinin bir kanıtı, Rusya'daki mutlak monarşinin Batı Avrupa'daki gelişmelerle önemli paralellikler taşıyacak ve Doğu Avrupa'dan da çarpıcı biçimde ayrılacak şekilde gelişmesidir.

Gerçekler nelerdir? On altıncı yüzyıl Rusyası'nda peşin satılık mahsulâtın üretiminde angarya işgücünün ortaya çıkışı, devletin

55 Malowist, *Annales E.S.C.*, XVIII, s.926.

56 Malowist, *Economic History Review*, XII, s.189.

57 "İskandinav ülkelerinin durumu bu nedenle özel görünmektedir. Orada çok şiddetli bir kış soğuğu tahıl ekimi için aşırı derecede zararlıdır, ayrıca bir dizi sert kış çok ciddi sonuçlar doğurabilirdi; oysa Fransa'da uygulamada zararsız ve hatta yararlı bile oluyordu." Le Roy Ladurie, *Histoire du climat*, s.281.

ekonomiye müdahalesinin sonucuydu ve doğrudan Çarın destekçilerini ödüllendirmek için kullanılan *pomestia* adlı askeri arpalıkların oluşturulmasıyla bağlantılıydı. Bir anlamda, burada Hispanik Amerika'daki *encomiendas*'la bir paralellik söz konusudur. Ancak, Hispanik Amerika'nın aksine angarya sistemi birden hayata geçirilemezdi, çünkü toprak önce eski soylu sınıfının (*boyarlar*) ve manastırların ellerinden alınmalıydı. Rus Ortodoks rahiplerinin bazı bölgelerde benzer bir rol oynadığı sayılmazsa bir aracı olarak *cacique*'e eş bir şey de yoktu. Daha ziyade, “serfligin” yasama yoluyla etkinleştirilmesi git-tikçe artan köylü borçları sürecinin harekete geçirdiği “yeniden feodalleşme” sürecinin sonunda geldi. V. O. Kluchevsky bunun nasıl işledığını tanımlar:

Toprak sahibinin verdiği borç senyoral çiftçinin müflis çiftçilik şeklindeki belirli kavram ile belirsiz kölelik kavramı [yani kişisel iş-gücü anlamında borcunu ödemek] arasında seçim yapmak zorunda olduğu ilişkilere neden oldu. Ancak bu sınırlama ikamet yerine polisiye bir bağlılık değil, ülkenin genel sivil yasası altında bir bireye (toprak sahibine) borç yoluyla endüstriyel bağımlılıktı. Dolayısıyla, on altıncı yüzyılın sonları, kanunen fesih olmaksızın, çiftçinin taşınma süresinin dolması hakkına tanıklık etti.

Çiftçi, toprak sahibiyle yer ve borç pazarlığı yaparken (kiracılık kontratı vasıtasıyla) bu kontratla kabul ettiği yükümlülüklerden vazgeçme hakkından ne surette olursa olsun feragat ediyordu.⁵⁸

Bununla birlikte, gönüllü serflik Rusya'da yetersiz hale geldi; bunun nedeni Korkunç Ivan'ın on altıncı yüzyıl ortasındaki askeri başarılarının, bugünkü Avrupa Rusyası'nın güneydoğusundaki geniş boş toprakları ilhakla sonuçlanmasıydı. Köylü nüfusun bu yeni topraklara akınını engellemek için, çiftçinin yer değiştirme özgürlüğüne sınırlamalar konuldu, aksi takdirde *pomestia* sahipleri insan gücünden ve dolayısıyla hükümet de vergi mükelleflerinden olacaktı.⁵⁹ Alexander Gerschenkron'un belirttiği gibi, “sertleşme süreci devletin gücü olmadan neredeyse düşünülemezdi. Büyük Rusya düzlüğü gibi güneyde ve doğuda geniş boş alanlara açık bir ülkede başka türlü nasıl

58 Kluchevsky, *A History of Russia*, II, s.233, 241.

59 Marc Szeftel, “Aspects of Feudalism in Russian History”, Rushton Coulbourn, ed., *Feudalism in History*: (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1956), 176.

başarılabilir mi?”⁶⁰ Bu nedenle devlet mekanizmasının aktif rolü, Rusya’nın bir işgal eylemi içerisine girmesiyle yakından bağlantılıydı.

Aynı şekilde İspanya da böyleydi. Fakat İspanya, altın ve gümüş, İtalyan kredi sağlayıcılar ve Habsburg bağlantıları sayesinde Avrupa dünya-ekonomisiyle yakından bağlantılıydı ve öyle kaldı. Rusya kendi dünya-ekonomisini yaratmaya çalışıyordu. Bununla beraber, Rus devleti oluşumunun özgün süreci İspanya’nınkiyle paralellik arz ediyordu. İspanya, Kuzey Afrikalı Müslüman işgalcilere karşı düzenlenen Hristiyan bir haçlı hareketi sonucunda topraklarının *reconquistası* (yeniden fethi) sonucu oluşturuldu. Rusya ise Tatar boyun-
durugundan kurtulma, Orta Asyalı Müslüman (ya da İslamlaşmış) işgalcilere karşı düzenlenen Hristiyan haçlı hareketiyle ülkesini yeniden fethetme süreci sonunda yaratıldı. Muscovy’nin rolü Kastil’in-
kine paraleldi ve ortak mücadelenin heyecanı Muscovy’nin zaferine büyük ölçüde katkıda bulundu.⁶¹

Geleneksel savaşçı sınıf olan *boyarların* yardımını almanın bedeli olarak, Muscovy çarları onlara tarihte kalmış bir hiyerarşiye göre sürekli bir üstünlük verdi.⁶² *Mestnichestvo* olarak bilinen bu sistem, değişim süreci tarafından oluşturulan önemli geleneklerden biriydi. III. Ivan on beşinci yüzyılın sonlarında, aristokrasinin bu yeni gücünü dengelemek için, *pomestia* adı verilen (askeri hizmete karşılık arpalık olarak verilen) yeni bir bölünemeyen tımarlar sistemi kurdu. *Pomestia* sınır bölgelerinde elde edilmiş topraklardan, manastırların ve isyancı *boyarların* elinden alınan ve aynı zamanda da hür çiftçilere ait topraklardan oluşturuluyordu.⁶³

60 Alexander Gerschenkron, “Eleştiri makalesi: Lord and Peasant in Russia From the Ninth to the Nineteenth Century”, *Journal of Economic History*, XXIV, I, Mar.1964, 56.

61 “Bunlar Moskova’nın on beşinci yüzyılın ortasından itibaren Rusları içine çekmesinde hakim yeni olgulardı. Önce yerel topluluklar ya kendilerinden ya da yönetimlerinin isteği üzerine, açıkça Moskova’ya dönmeye başladılar; bu da ülkenin Moskova etrafında birleşmesinin farklı bir karakter kazanmasını ve daha hızlı ilerlemesini sağladı. Yani, işgal ya da özel anlaşma olmaktan çıktı ve ulusal ve dini bir hareket halini aldı.” Kluchevsky, *A History of Russia*, 11, s.8.

62 Bkz. Age, II, s.44.

63 Dönüşüm kalıtsal olarak malikânelerin (*votchina*) tahsisinden daha fazlasını ve geçici arazi mülkiyetinin (*pomestye*) doğuşunu gerektiriyordu; bu ikincisi mülk sahibi tarafından devlete hizmetin performansına isnat ediliyordu. Süreç esnasında, önceden boş köylü toprakları, devlet tarafından hizmetçilerine yeniden tahsis ediliyordu. Bu olağanüstü siyasal süreç, büyüyen devlet ve onun artan ihtiyaçları çerçevesi dışında pek anlaşılamaz.” Alexander Gershenkron, “An Economic History of Russia”, *Jour-*

Bununla beraber, Kilise Rusya'da bir reformasyon olmaması sayesinde mücadele etme imkânı buldu ve *pomestia* ve eski tımar biçimi *votchina*'nın varlığı manastırlara, *votchini* sahipleri olarak büyük bir olanak sağladı ve manastırlar özellikle 1550'den sonra sahip oldukları toprakları ömür boyu tasarruf karşılığında Kilise'ye satmaya ya da bağışlamaya başladılar. Hiç şüphesiz bunun temelinde dini kaygılar da yatıyordu, ancak esas faktör sosyo-politik gözükmektedir.⁶⁴

Hükümeti, 1497 yasasıyla başlayacak ve 1649 Meclis yasasıyla zirveye ulaşacak biçimde, on altıncı yüzyıl boyunca çiftçinin işgücü ve ikamet yükümlülüklerini gittikçe zorunlu hale getirme yolunu seçmeye iten, karşılıklı feodal yükümlülüklerle dayanmayan ve çoğunlukla sınır bölgelerinde yeni tımar biçimlerinin, *pomestia*, oluşmasıyla birlikte toprakların genişlemesi ve dolayısıyla bollaşmasıydı.⁶⁵ Bu tür kısıtlamalar olmasaydı, çiftçi hizmeti reddedecekti. Kilisenin siyasi gücü, bu toprakların, vergi sisteminin dışına çıkışını devletin engelleyemediği anlamına geliyordu. Tek seçenek geride kalan topraklar üzerindeki vergiyi arttırmak ve böylece çiftçiyi daha da sıkıştırmaktı.⁶⁶ Oysa çiftçilere manastır topraklarında daha elverişli

nal of Economic History, XII. 2. Spring 1952, 131. Sistemin mali kökenleriyle ilgili olarak bkz. Ardant, *Impôt*, II, s.1089-1097.

- 64 "Manastırların toprak edinmesi, zirvesine on altıncı yüzyılın ikinci yarısındaki siyasi ve ekonomik krizler sırasında ulaştı. Birçok *votchinnik* ekonomik faaliyet ya da kraliyet müsadereci yoluyla kaybını engellemek için arazilerini manastırlara verdi ve karşılığında verdikleri arazinin tümünün ya da bir kısmının ya da manastırın sahip olduğu bir başka arazinin hayat boyu tasarruf hakkını aldı. Böylece, bir zamanların mülk sahibi, manastırın himayesi altında yaşamını huzur içinde sürdürebildi ve toprağından gelen gelirden yararlandı ve Korkunç Ivan'ın hükümdarlığı sırasında *votchinnik* sınıfını kuşatan tehlikelerden kurtulabildi." Blum, *Lord and Peasant*, s.191-192.
- 65 Bkz. Age, s.247-268. Hilton ve Smith bunun başlangıç noktasını 1460 olarak belirtir (bkz. *Enserfment*, s.18-19, 42-46, 73-75), fakat 1649'da kesin haline geldiğinde hem-fikirlerdir. (Bkz. s.25, 141-152).
- 66 "Manastır *votchini*'si sorunu ile köylülerin serveti arasındaki bağlantı iki yönlüdür. Bir yandan manastır *votchini*'si mali, saray ve hizmet arazilerinin birleşiminden oluşuyordu; bu toprakların manastırlara akışını engellemek ve bunları hazineye ve hizmete geri kazandırma girişimleri boşa çıkmıştı; bu da Devleti, manastır mülkiyetinde kaybettiklerini, artan vergilerle köylü emeğinde telafi etmeye itti; öte yandan manastırların kiralık arazilerinin (çiftçiyi çeken kira şartlarına bağlı olarak) para ve hizmet malikânelerinin gelir getirici imkanlarına sürekli bir tehdit arz ettiği için, Devleti köylünün göç etme hakkı üzerinde sınırlar koyarak kötülüğü azaltma girişiminde bulunmaya mecbur etti." Kluchevsky, *A History of Russia*, II, 197. Köylünün genel durumuyla ilgili olarak bkz. Blum, *Lord and Peasant*, s.219-246.

şartlar önerildiğinden, gittikçe artan vergiler köylünün göçü için ek bir itici güç oldu.

“Elliler ve Altmışların” sorununun temelinde bunlar yatıyordu. Korkunç Ivan’ın 1547-1584 arası süren hükümdarlığı, Rus tarihinde çok önemli bir dönemdi; zira Ivan devlet otoritesini arttırma amacına yönelik olarak, Rusya’nın gelecek birkaç yüzyıl tanıyacağı iç sosyal yapıyı kristalleştirdi ve öte yandan Rus devletinin Avrupa dünya-ekonomisinden özerkliğini sağlamaya çalıştı. Daha sonra göreceğimiz gibi kısa vadede bu ikinci hedefte başarılı oldu. Ya da başka bir deyişle, Rusya’nın daha sonra Avrupa dünya-ekonomisine özümşenmesini garanti edecek kadar uzun bir süre, kurtları kapıda tuttu, Polonya gibi bir periferi ülkesi değil on yedinci ve on sekizinci yüzyıl İspanyası gibi yarı-periferi bir ülke olarak içeri girdi.

Rusya içinde Çar’ın devlet otoritesini güçlendirmedeki ana silahı (Batı Avrupa’da olduğu gibi) patrimonial bir devlet mekanizması geliştirmektir. Bu Rusya örneğinde, Fransa ve İngiltere örneğinden daha fazla olarak, toprak haklarının yeniden dağıtılmasıyla ilişkiliydi. En önemli reformlardan biri, yerel yönetimdeki *kormlenie* adı verilen, bir tür iltizamcı tımarlar sistemini kaldırarak yerine kısmen nakit para kısmen de toprak olarak maaşı ödenen bir bürokrasinin konulmasıydı.⁶⁷ Bu reform sadece merkezi bir bürokrasi oluşturmakla kalmadı aynı zamanda onun vergi tabanını da sağladı.⁶⁸ Bu, yerel yüksek sınıfın ellerinde yerel yönetim kurumlarının sıkı biçimde oluşturulmasıyla birleşti. Yüksek sınıfın yükselişi, merkezi yönetimin yayılması açısından istenen bir durumdu.⁶⁹ Tam da bu sırada (1556), askeri hizmetler *pomestia* sahipliğiyle sıkı biçimde ilişkilendirildi; bu şekilde Çar nispeten sadık, sürekli bir orduyu güvence altına almış oluyordu.⁷⁰ *Pomestia*’nın genişlemesi ve dolayısıyla sis-

67 Bkz. Age, s.142-143. *Kormlenie* sözcüğü R.E.K Smith tarafından “geçim” olarak tercüme edilmiştir. *The Enserfment of Russian Peasantry* (London and New York; Cambridge Univ. Press, 1968), 156.

68 Rusya, devlet tarafından doğrudan vergilendirme sistemini ilk defa Korkunç Ivan zamanında gördü. Bkz. A. Miller “Considerations Sur les institutions financières de l’état moscovite au XVIe et XVIIe siècles», *Revue internationale de sociologie*. XL, 7-8, juil-août, 1932. 374-378. Miller bunun *kornmlenie*’nin kaldırılmasıyla ne kadar ilişkili olduğunu açıkça gösterir: “Halk artık *kormlenschiki*’ye ödeme yapmak zorunda olmadığından bunlar yerine merkezi hükümetin yararına toplanacak bir dizi vergi konuldu, [s.378].”

69 Bkz. Vernadsky, *Tsardom*, I, s.84-85.

70 Age, s.85-86.

temin işleyişini denetlemenin gittikçe artan karmaşıklığı, Moskova'da *pomestia* için merkezi bir toprak ofisinin kurulmasına yol açtı.⁷¹

Bu sırada, IV. Ivan dışarıda sadece güneydeki sınır topraklarına (aynı zamanda, Kırım'a) değil batıda Baltık'a doğru da bir genişleme politikası izliyordu. Bunun sonunda yirmi beş yıl süren Livonia Savaşları çıktı (1558-1583). Bu savaşın amacı Rusya'yı Baltık'da bir güç olarak kabul ettirmektir. Bu uzun ve sonuçsuz bir savaştı.⁷² Sonucu belli olsaydı, Rusya daha o zamanlar Avrupa dünya-ekonomisinin içine kesinlikle çekilebilirdi.

Batı'ya doğru genişlemenin Çar'ı neden bir girişimci gibi davranmaya ittiği anlaşılabilir. Doğu Avrupa'daki çeşitli ülke yöneticilerinin aksine, Çar zaten güçlü olan devlet aygıtı nedeniyle, ticaretin genişlemesinden doğrudan yararlanacak konumdaydı. Polonya'da dış ticaret üzerinde tekelleri bir kontrol sağlayan aristokrasi oldu; Rusya'da ise bu Çar'dan başkası değildi. O bu hakları kendisine ve gözdelelerine sakladı.⁷³ Dolayısıyla dış ticaret sadece gümrük vergilerinin kaynağı olduğu için değil, aynı zamanda çiftçileri tarafından kendisine aynî olarak teslim edilen büyük miktardaki malların çıkış yeri olduğu için de Çarın ilgi alanına giriyordu. Şehir Ortaçağ lorduna hizmet ettiği gibi, IV. Ivan da tüm Avrupa'dan yararlanmaya çalışıyordu. Girişimler çok geniş olduğu için, ticareti yürütmek amacıyla (yerli ve yabancı) ticari bir burjuvazinin işbirliğini sağlamayı uygun ve kârlı buldu. Polonyalı aristokratlar ticari araçları ortadan kaldırdığı zaman, mallarına belli vergiler ödemekten de kurtulmuşlardı. Devlet bu şekilde gelir kaybına uğramış ve Polonya burjuvazisi zayıflamıştı. Toprak sahibi hükümdar olduğunda, verilen ya da kaçır-

71 "Hizmet ilişkisine, düzenli biçimde işlemesi için, standartlaşma ve bürokratikleşmeyi katmak gerekli hale geldi. Tek biçimlilik hareketi özellikle *pomeshchiklere* devredilen arazilerin büyüklüğündeki normalleşmede açıkça görülür." Blum, *Lord and Peasant*, s. 179.

72 Bkz. Vernadsky, *Tsardom*, I, s.87-174.

73 "Çar IV. Ivan yabancıların gözünde Avrupa'daki feodal lordların en zenginiydi... Dış ticarete uygulanan çok karlı kraliyet tekelleri yalnızca Çar'ın kendisinin ve maiyetinin malikâne ekonomisine dayanıyordu." Peter I. Lyashchenko, *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution* (New York: Macmillan, 1949), 213-214. Bu IV. Ivan'ın başlangıçta İngiltere'yle ticari bağların geliştirilmesini neden bu kadar çok destekler gördüğünü açıklayabilir. Aslında, Inna Lubimenko onun bunu Elizabeth'den daha çok istediğini ve Ivan'ın tepkisine, İngiltere'nin çekincesinin neden olduğunu ileri sürer. Bkz. *Les relations commerciales et politiques de l'Angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand* (Paris: Lib. Ancienne Honoré Champion, 1933), 40-53.

lan vergiler sadece defter tutma işleminden ibarettir. Bundan dolayı, Rusya'da malların transferini yöneten bireyleri, bağımsız girişimcilerin aksine, şirketin üyesi haline getirmekte hiçbir büyük avantaj yoktu. Onlar başlangıçta bu ikinci kategoride olduklarından o şekilde kalmaları daha kolay oldu.

Bu şekilde, Batı Avrupa'da olduğu gibi Rusya'da da ticari burjuvazi ayakta kaldı ve aynı zamanda devlet aygıtı da güçlendi.⁷⁴ Çar IV. Ivan başarılı olsaydı, Rus tüccarların umdukları gibi iyi ticaret yapıp yapamayacakları kesin değildi. Livonia Savaşı dışarıda sürüncemede bittiği için, gerçekten başarılı şeylerin Rusya içerisinde sosyal ve ekonomik bir iç kriz ihtimalini sona erdireceğini, asla bilemeyeceğiz.

Zamanın istikrarsız siyasi arenasında, devletin uluslararası alanda sürekli başarıdan yoksun oluşu, içeride açık çıkar çatışmalarına neden oluyordu, bu da her zaman devletin dağılma riskini taşıyordu. IV. Ivan bu iç kargaşaya karşı önlem olarak güçlü polisiye tedbirlere başvurdu. Sayesinde "korkunç" lâkabı kazandığı kötü namlı *Opriçhina*'yı kurdu. Bu, temelde özel bir saray muhafızlığının oluşturulmasını içeriyordu, bu sayede Çar özellikle aristokrasi arasındaki düşmanlarını kesin biçimde yok ediyordu. İki silah vardı: Ölüm ve malların elden alınması. Bu ikincisi Çar'ın kendisine sadık kalacağını umduğu kesimlere toprakları yeniden dağıtma olanağı veriyordu.

Bu politik olarak *coup d'état* korkusuna son verecek şekilde başarılı oldu. Fakat birçoklarına göre bu geri tepti. Örneğin Blum şöyle der:

Opriçhina şoku, uzun ve başarısız Livonia Savaşı'nın sürekli kaynak tüketimiyle birlikte, ülkenin sosyal ve ekonomik yapısını bozdu... Büyük topraklı komplekslerin müsadere edilerek küçük *pomestialara* bölünmesi, teknik alanda geri kalma, üretimin azalması, senyörler ve köylüler arasında yeni gerilimlere neden olarak, ulusun ekonomisinin dayandığı tarımsal sisteme darbe vurdu.⁷⁵

74 "Deniz ticareti yalnızca Rusya'daki sermaye birikimini desteklemekle kalmamıştı, bu aynı zamanda çıkarları ülkenin birliğinde ve devletin kudretinde yatan kesimleri de güçlendirdi... Sayıları gittikçe artan zengin tüccarlar, hem ülke içindeki serbest ticaretle hem de dışarıdaki siyasi ve ticari genişlemeyle ilgileniyordu; zira böyle bir genişleme Litvanya ve Baltık üzerinden Batı'yla bağlantı kurmalarını sağlayacak ve Sibirya ve belki de Orta ve Uzak Doğu'nun zenginliklerine kapı açacaktı." Malowist, *Past & Present*, No. 13, s.38-39.

75 Blum, *Lord and Peasant*, s.146-147. Blum ayrıca 1570 ve 1580'lerin üretiminde vahim bir düşüş olduğundan söz eder. Jerome Blum, "Prices in Russia in the Sixteenth Century" *Journal of Economic History*, XVI, 2 June 1956, 196. Bkz. Lyashchenko: „Büyük feodal içine kapanık eski ekonomi biçiminden, emekten maksimum yarar-

Blum köylülerin toplu göçlerinden, salgın hastalıklar, kötü hasat ve işgallerle birlikte ağır vergileri de sorumlu tutar.⁷⁶ 1575 ve 1590 arasındaki şiddetli ve ani enflasyon bu olayları yansıtıyor ve onları daha güçlü biçimde ifade ediyordu. A. G. Mankov, on altıncı yüzyılda Rusya'daki fiyat hareketleriyle ilgili çalışmasına dayanarak, "1580-1590 yıllarının krizinde ulusal ekonominin genelleşmiş bir krizini" görece kadar ileri gider.⁷⁷ Bu onun genel anlamda Sovyet tarih yazımıyla paylaştığını ifade ettiği bir görüştür.⁷⁸

lanma isteğinde köklenmiş kendi kendine işleyen bir *pomestye* ekonomisine geçiş, on altıncı yüzyıl Moskova devletinin tüm ulusal ekonomisinde uzun süren bir genel düşüşe neden oldu... *Votchini* bağımsızlıklarıyla birçok ayrıcalığa sahipti, köylüler rahatça topraklarına bağlayabiliyorlar ve böylece kendilerini büyük işgücü sayabiliyor ve köylülerin tedricen köleleştirilmesini gerçekleştirebiliyorlardı... Ortalama bir *pomestye* ekonomisi, özellikle para ekonomisi şartları altında, niteliksizliği yanında çok az sahip olunan *kholop* ("ırgat, yarı hür yarı köle köylü" bkz. Smith, s.162) işgücüne yürütülemezdi. Fakat üretimini bütünüyle ekonomik olarak bağımlı köylü emeğine dayandıramazdı, zira *pomestye* ekonomisi çoğunlukla çok büyük değildi. *Pomestye*'nin gerekli emek organizasyonu fazladan bir ekonomik zorlamayla, işgücünü *pomestye*'ye bağlayarak sağlanabilirdi. Bu ise çalışanları sadece borçluluk, krediler, süre vs. gibi yollarla değil, aynı zamanda *pomeshehik*lerin köylüyü zorla çalıştırma hakkının kabulüyle köleleştirerek mümkün olabilirdi...

Köylünün çöküşü ve *pomeshehik*'ler tarafında artan ekonomik baskı, köylülerini ekelebilir arazilerini azaltmaya [16. yüzyılın ortasında %95'e ulaşan bu oran 1580'lerde merkez eyaletinde % 31,6'ya ve Novgorod eyaletinde sadece % 6,9'a düşmüştü] ve köleleştirilmiş topraklardan "hür" topraklara kaçarak kurtuluş aramaya zorladı. Sonuçta 16. yüzyılda sadece *pomestye*'nin kendisinde değil, fakat ayrıca onunla bağlı köylü ekonomisinde bir gerileme ortaya çıktı." *National Economy of Russia*, s.191-193.

76 Bkz. Blum, *Lord and Peasant*, s.158-159.

77 Mankov, *Le mouvement des prix*, s. 126. Fransızca metinde tarih 1570-1580 olarak görünmekteyse de ben bunu, bir baskı hatası olduğunu düşündüğümünden düzelttim.

78 "Sonraki on yılda [1580-1590] durum o sırada vuku bulacak ünlü ekonomik krizle ciddi biçimde değişecekti. Sovyet tarih yazını bu krize çok önemli bir rol vermektedir. Nedenleri, doğası ve coğrafi boyutu ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Acılı Livonya Savaşı sırasında ulusal ekonominin bütün güçlerinin aşırı gerginliği, olumsuz sonucu, tarımsal ekonominin, daha önceleri çok gelişmiş olduğu bütün bölgelerin harap olması ve terk edilmesi, o sırada boyarların ve prenslerin arazilerini ellerinden alan "Oprichnina"nın oluşturulması ve toprakların yeniden tahsisi ve küçük insanların dağıtılması... Tarımın gerilmesi ve korunmuş topraklar üzerinde yaşayan köylülerin ellerindeki avuçlarındakileri kaybetmesi, tahıl pazarında da özellikle bir çöküşe neden oldu. Tahıla olan talep yükseldi ve fiyatlar arttı." Mankov, *Age*, s.36.

Bu arada Mankov, Rusya'nın şu ya da bu şekilde Avrupa fiyat devriminin bir parçası olduğundan emindir. Jerome Blum ise şu ikazda bulunur: "Rusya'da benzer bir fiyat artışı olmuş olabilir fakat Mankov'un verileri bunu ispatlamaz..." *Journal of Economic History*, XVI, s.185.

Vernadsky benzer tarzda Livonia Savaşı'nın korkunç bir hata olduğunu, çünkü Rusya'nın Kırım cephesinde savaşmaktan başka seçeneği olmadığını ve dolayısıyla Livonia'da savaşı seçmekle, Rusya'nın iki cepheli bir savaşı ve sonuçları korkunç bir politikayı tercih ettiğini ileri sürer.⁷⁹ Bu görüşler bana, Rusya'nın Livonia konusunda savaşmaktan başka seçeneğinin olmadığı şeklindeki önemli noktayı ıskalamış gözükmektedir. Vernadsky Livonia Savaşı'nı bir hata olarak görür, Ruslar şartları pek elverişli olmasa da "5 Ağustos 1583'te İsveç'le bir ateşkes anlaşması yapabildikleri için şanslıdılar."⁸⁰ Belki de, tam tersine bunu muazzam bir başarı olarak düşünebiliriz. Rusya Avrupa dünya-ekonomisi içerisine *çekilmedi*. Burjuvazisi ve monarkı, en azından şimdilik, Polonyalı benzerlerinin kaderini paylaştı.

Bu tamamıyla hayal mahsulü degildir. Boris Porchnev on altıncı yüzyıl Avrupası'ndaki uluslararası ilişkiler modelini analiz eder; ona göre Habsburg-Katolik hedefi olan tek ve tarafsız bir imparatorluk sistemi yaratma girişimi, muhaliflerinin -İsveç, Polonya (sonraları Polonya-Litvanya) ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan oluşan- "temelde orta Avrupa'ya yönelik" bir doğu devletler engeli oluşturmasını teşvik ediyordu; bu engel aynı zamanda "her geçen gün daha da güçlenen Rusya'yı, Avrupa'nın geri kalanından tecrit de ediyordu."⁸¹

Ancak, Katoliklik Polonya'da yeniden güç kazandığında, Polonya-Litvanya devleti İspanya'nın müttefiki oldu. IV. Ivan'dan sonraki yıllarda Rusya, sözde "Sıkıntılar Zamanı"nda (1610-1613) zirveye ulaşan çatışmalarla dolduğunda, Habsburglar tarafından gizlice desteklenen Polonya ve farklı amaçlarla İsveç "Rusya'yı parçalama ve kontrol altına alma girişiminde bulundu,"⁸² ancak bu başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun yanında, Vernadsky bu sırada İngilizlerin "Rusya'nın tümü ya da bir kısmı üzerinde manda kurma" niyetlerinin olduğunu belirtir.⁸³ Başarısızlığa katkıda bulunan önemli bir faktör hiç şüphesiz Otuz Yıl Savaşları'nın keskin bölünmelerinin varlığıydı ki

79 Bkz. Vernadsky, *Tsardom*, I, s.94-95.

80 *Age*, s. 166. Şu eklemede bulunur: "Böylece Rus halkından birçok fedakarlık yapmasını isteyen ve çok zorluklar çekmesine neden olan, oprichnina'nın sonraki etkileriyle birlikte, Rusya'yı derin bir sosyo-ekonomik krizin içine atan çeyrek yüzyıllık savaş, sona ermişti."

81 Porchnev, *International Congress of Historical Sciences*, 1960, IV, s.140.

82 *Age*, s. 142.

83 Vernadsky, *Tsardom*, I, s.291.

bunlar Rusya'nın düşmanlarının sürekli biçimde daha sıkıntı verici girişimlerde bulunmalarına neden oluyordu.

Fakat Rusya, Avrupa tarafından özümsemeye her geçen gün daha çok yaklaşıyordu. IV. Ivan'ın politikaları bunu geciktirdi. "Uzun" on altıncı yüzyıl sonunda ne olduğuyla ilgili olarak Kluchevsky'nin tanımına bakalım:

İngiltere ve Hollanda'yı Çar Michael'e [1613-45], düşmanları Polonya ve İsveç'le uzlaşmada yardımcı olurken görüyoruz. Bunun nedeni Rusya'nın İngiltere için değerli bir pazar ve doguya -İran'a ve hatta Hindistan'a- açılan bir kapı olmasıydı. Yine, Fransız Kralını hem İngiltere hem de Hollanda'nın rakip olduğu, doguda Fransa'nın ticari çıkarlarını karşılamak için Michael'le bir ittifak önerirken görüyoruz... Çar Michael'in imparatorluğu Çar IV. Ivan'ın ve Theodor'un [1584-98] imparatorlugundan daha *zayıftı, fakat* Avrupa'da çok *daha az* *tecrüt* edilmişti.⁸⁴

"Fakat" sözü "bu nedenle" şeklinde yorumlanamaz mı? Ivan'ın yapmaya çalıştığı Avrupa pastasının bir parçası olmak değil, Rus İmparatorluğu'nu kurmaktı. Bu daha sonra Büyük Peter'in de hedefi olacaktı.

Rusya ve Doğu Avrupa arasındaki üçüncü büyük fark, daha önce işaret ettiğimiz gibi, farklı yapının ve ticaretin yönü ve devlet aygıtının farklı güçlerinin doğrudan sonucuydu. Rusya'da şehirler ve de yerli burjuvazi, "uzun" on altıncı yüzyıl sonunda ayakta kalabilmişlerdi, fakat Doğu Avrupa'da durum aynı değildi. Ve toprağa gelince, Doğu Avrupa'da geliştiği şekilde büyük bölümü malikâne biçiminde olmasına rağmen Rusya'da toprak, bazen "yüksek sınıf bazen "küçük soylular" adı verilen (bu ayrımın ne kadar az geçerli olduğunu görmüştük) "yeni insanların" elindeydi. Bunlar eski *boyar* sınıfından değil farklı iki gruptan geliyordu. Bu gruplar, bir tür saray soyluları olan *dvoriane* ve daha erken dönemlerde küçük ve merkezden uzak aristokratlar olan sözde "*boyar* çocukları"dır. Ayakta kalan *boyarlar* genellikle, "Çar'ın kraliyete mensup olmayan akrabalarıydı."⁸⁵

84 Kluchevsky, *A History of Russia*, III, s.128, italikler eklenmiştir.

85 "On yedinci yüzyıl eşrafı büyük oranda yeni insanlardı. Yüzyılın ortasında çarın hizmetindeki yirmi üç zengin adamdan yalnızca dokuzu eski prens ailelerinin çocuklarıydı. Geri kalanlar (ailesi Moskova *boyar* ailesinden olan) çarın hanedan üyesi olmayan hizmetçi sınıfın, küçük yüksek sınıftan gelen insanları da içeren diğer üyeleriydi." Blum, *Lord and Peasant*, s.212; Bkz. Malowist, *Economic History Review*, XII, s.189, Lublinskaya, *French Absolutism*, s.60.

Bu nedenle özellikle “Sıkıntılar Zamanından” sonra, Çar Michael IV. Ivan’ın mantıklı siyasi kararlarını taşımayı başardığında, yeni bir ileri gelenler sınıfı doğdu.⁸⁶ Sonunda yeni aristokrasi eskinin bütün resmî eklentilerini devraldı. *Mestnichestvo* 1682’de kaldırıldı. *Pomes-tia* fiilî olarak satışla ve miras yoluyla devredilebilir hale geldi, böylece *votchini*’yle farkı ortadan kalktı.⁸⁷ 1649 yasaları iki mülkiyet türü arasındaki ayrımı büyük oranda azalttı⁸⁸ ve 1731’de iki tür yasal olarak birleşti.⁸⁹

“Yeni insanların” yükselişi tabii ki her yerde vuku buldu. Bunu Batı Avrupa’da gördüğümüz gibi Doğu Avrupa’da da görmekteyiz. Fakat buradaki esas noktayı Blum yakalamaktadır:

Rusya’nın tecrübesi, Doğu Avrupa’nın geri kalan kısmından önemli bir açıdan ayrılmakta (ve bu açıdan Batı Avrupa’nın tecrübesine benzemektedir). Diğer doğu ülkelerinde küçük soyluların yükselişi, hükümdarların gücünün azalmasıyla mümkün oldu. Rusya’da ise yüksek sınıf yükselişini Çar’ın gücünün artmasına borçluydu. Bir anlamda yeni mutlakîyetçilik uçurtmasının kuyruguydu.⁹⁰

- 86 “Fakat, yüksek sınıf bir sınıf olarak mutlakîyetçiliğin zaferini paylaştı. Çarların büyük soylulara karşı savaşında sadık unsurları, (on yedinci yüzyılın ilk senelerindeki) sıkıntılar zamanında ulusal direnişin liderleri ve Çar Michael’in seçicileri (1613) *kniazhata* (prensler) ve *boyarlar* yerine yönetici sınıf yapılarak ödüllendirildi. Güçlerinin bir kısmını korumayı başaran eski aristokrasi mensupları devletteki en yüksek mevkilerin yüksek sınıf tarafından bu işgaline karşı boş yere savaştı. Bunu artık ümitsiz biçimde eskimiş *mestnichestvo* sisteminde ısrar ederek engellemeye çalıştılar, ancak soy iddiaları artık çarın iradesine karşı gelemiyordu. Atamalar ve terfiler tah-tın isteğiyle yapılıyor ve liyakate ve belki de daha sıklıkla iltimasa dayanıyordu, fakat soy ağacına dayanmadığı kesindi. Son olarak 1682’de uzun süredir kullanılmaz hale gelmiş *mestnichestvo* sistemi kaldırıldı. Blum, *Lord and Peasant*, s. 151.
- 87 “On yedinci yüzyılda *boyar* ve *pomeshchik* neredeyse ayrılmaz hale geldi, her ikisinin de toprakları miras bırakılabilir hale geldi ve gerçekte verilen hizmetle zorunlu bir ilişki taşımaz oldu.” C. M. Foust, “Russian Expansion to the East Through the Eighteenth Century”, *Journal of Economic History*, XXI, 4, Dec, 1961, 470. “[1731’de] bir başka imparatorluk fermmanı bundan sonra pomestye’nin *votchina* olarak isimlendirileceğini emretti.” Blum, *Lord and Peasant*, s. 185.
- 88 Bkz. Vernadsky, *Tsardom*, I, s.394-411.
- 89 Bkz. Vernadsky, *Speculum*, XIV, s.321-322.
- 90 Blum, *Lord and Peasant*, s.151. Yeri gelmişken, Blum’un «yüksek sınıf» terimini «küçük soylular» terimiyle nasıl eş anlamlı kullandığına dikkat edin. Polonya yüksek sınıfının monarşiyle olan ilişkisiyle ilgili olarak bkz. Tazbir: “Bu 1537’de Hen Savaşı’na yol açtı; yüksek sınıfın açık muhalefet gösterisi Lwow’da silahlı bir sefere hazırlık için toplanması, Kralı, Kraliçe Bona’yı ve onların etrafındaki ileri gelenleri uzlaşmaya zorladı. Yüksek sınıfın başarısının temelinde ekonomik konumlarının güçlenmesi de yatıyordu. Bu üzerlerinde serf işgücünün çalıştığı, arazilerin kovulan veya daha

Son olarak, Doğu Avrupa'yla Rusya arasındaki karşıtlık, kent- sel bölgelerde de görülmektedir. Doğu Avrupa'da kasaba ve şehir- ler daha çok gerilemiş ve bunu, burjuvanın ve yerli endüstrinin ge- rilemesi izlemişti. Bu hiç şüphesiz göreceli bir durumdu. Rusya Batı Avrupa'yla kıyaslandığında, mutlak olmasa da göreceli olarak geri- lemiş sayılamazdı. Ayrıca Doğu Avrupa'daki gerileme de bütünsel değildi. Ancak kanıtlar Doğu Avrupa'yla Rusya arasında niteliksel bir uçurum olduğunu göstermektedir.

“Birinci” on altıncı yüzyılda farklılık daha az olmuş olabilir.⁹¹ Fakat toprak sahipleri doğrudan ticarete daha çok katıldıkça, Doğu Avrupa'da açık biçimde “kent karşıtı” eylemlerin içine girdiler.⁹² Po- lonya'da “kralcık”ların ve Doğu Elbe'de *Gutsherrschaft*'ın ortaya çık- masıyla, bir toprak sahibi sıfatıyla prens kasaba halkını anlamayı pek

küçük ya da daha az verimli toprak parçaları verilen köylülerin zararına büyüyen malikânelerin gelişmesinin sonucuydu.” *History of Poland*, s. 176.

- 91 Örneğin Tazbir Polonya hakkında şunu savunur: “Kasabaların ekonomik refahları, yüksek sınıf tarafından satın alınan ve malikâneleri üzerinde üretilen bütün malları vergiden muaf tutan Seym yasalarının engellenemezdi. Diğer ülkelerdeki benzer yasalar da kasabalılar üzerinde olumsuz etki yapmıyordu. Ayrıca o sırada Polonyada işleri iyi giden oldukça çok sayıda çeşitli kasabalı-yüksek sınıf şirketleri vardı. 1565 yasası kasabalıların tahıl ticareti yapmasını ve Polonyalıların Polonya mallarını dışarı satmasını ve yabancı malları Polonya'ya ithal etmesini yasaklıyordu; bu durum büyükkasabaları oldukça avantajlı bir duruma getirdi, zira bu ticarete yalnızca aracı haline geldiler. Yabancı tüccarlara yalnızca mallarını arada sergileme izni veriliyordu. Bunun yanında, 1565 yasası hiçbir zaman yürürlüğe girmede. Seym tarafından defalarca yayımlanan kasabalıların toprak alımının yasaklanması, kasabaların gelişmesini engellemedi. Aksine, ticaretten elde edilen sermayenin sanayi girişimlerine yatırılmasını destekledi.” *History of Poland*, s. 177-178.

Fakat sonra şunu da belirtir: “On altıncı yüzyılın bitiminde Polonya kasabaları, serf işgücüne dayanan malikâne çiftlik ekonomisinin sürekli gelişiminin etkilerini hissetmeye başladı... Farklı türden bir kasaba on altıncı yüzyılın bitiminde ileri gelenlerin *latifundia* toprakları üzerinde kuruluyordu... Yerel lordların mülkü olan bu kasaba merkezleri doğal olarak lordların sürekli sömürüsüne maruzdu. Soylu sınıfın üstünlüğü kendisini diğer kent merkezlerinde de hissettiriyordu. Yüksek sınıfın siyasi hakimiyetinin ve serf işgücüne dayalı çiftlik ekonomisinin genişlemesinin Polonya kasabaları ve el sanatları üzerindeki olumsuz etkisi, ancak sonraki yıllarda ortaya çıkacaktı; fakat ekonomik bir krizin ilk işaretleri daha on yedinci yüzyılın ilk yarısından itibaren görülmüyordu, (s.226-227)”.

- 92 “Şehirlerin gerilmesi Doğu Alman, Livonya, Polonya ve Bohemya soylularının izlediği kent karşıtı politikalar tarafından daha da hızlandırıldı... Başlıca hedeflerinden bir tanesi iç ve dış ticaretteki kent tekellerini kırmaktı. Ayrıca şehirlerin kaçak köylüleri kabul etme uygulamasına da son vermeye kararlıydılar...” Jerome Blum, *American Historical Review*, LXII, s.834.

de acil ihtiyaçları içerisinde görmedi.⁹³ Kasabalar geriledikçe soylu sınıfı da gittikçe güçleniyordu.⁹⁴ Rusya’da, Kluchevsky’ye göre, “On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Rus kasabalarının ve kasaba endüstrilerinin olağanüstü derecede yavaş ve sancılı gelişimi söz konusudur.”⁹⁵ Fakat bu en azından gerileme değil gelişmeydi. Blum ise daha pozitifdir. O şöyle der:

[16. yüzyılda] ekonomik hayattaki değiş tokuşun yeni önemi, kentlin sanayi ve ticaretin merkezi ve Rusya’da ve dış ülkelerde üretilen çiftlik ürünleri ve diğer maddeler için pazar olarak yeniden ortaya çıkışında görülmektedir. Eski kasabalar yeniden hareketlenmiş, yenileri kurulmuş ve (Novgorod toprak kayıtlarının gösterdiği gibi) kimi kırsal yerleşim birimleri ticaret ve sanayi için tarımı terk etmeye başlamıştı.⁹⁶

Kasabalar güçlendikçe yerli ticari burjuvazi de güçlendi. Yerel aristokrasiler yerel burjuvazinin elinden dış ticareti olarak onları aracı rolüne indirgemekle kalmadı,⁹⁷ ithalatı da yabancı bir burjuvaziyle

93 “Reformasyon’un [Doğu Elbe’de] bir başka sonucu daha vardı: Prusya dışında yöneticiler büyük arazilerin sahibi oldular, öyle ki toprak beyleri olarak ticari meselelerde çıkarları soylularınkiyle çakıştı ve kasabalarınkiyle çatıştı.” Carsten, *The Origins of Prussia*, s.166.

94 “Soyluların yükselişine direnişi ortadan kaldıran, doğu kasabalarının uzun süren çöküşleri ve boyun eğişleriydi.... Kasabaların bu durumu toplumun orta çağdaki dengesini de değiştirdi ve bir sınıfın diğerine hakim olmasına yol açtı. Prusya’da aynı sonuca [Königsberg dışında] bütün büyük kasabaların 1466’da Polonya’ya terkıyla ulaşıldı.” Age, s.16,147.

95 Kluchevsky, *A History of Russia*. II, s. 145.

96 Blum, *Lord and Peasant*, s.23.

97 Malowist, *Economic History Review*, XII, s.186. Bkz. Carsten: „On altıncı yüzyıla kadar Brandenburg’un tahıl ihracatı kasabalar ve bu ticaretten büyük oranda yararlanan kasabalar tarafından yürütülüyordu.

Soylular pazar için tahıl üretmeyle daha çok ilgilenmeye başladığı zaman, kentsel girişim alanını işgal etmeye başladı, (s. 170)”.

Bkz. Ferdo Gestrin: “Slovenya burjuvazisi genel süreç düşünüldüğünde beklenenin aksine gelişti. Tarımsal olmayan üretimden ziyade ticarete, özellikle de transit ticarete bağlı kaldılar, fakat bu alanda lordların ve köylülerin ikili rekabetleriyle bozguna uğradılar. Bu nedenledir ki on altıncı yüzyıl boyunca durumlarında kimi geçici iyileşmeler olsa da yavaşça gerilemeleri hiç durmadı.” *Economie et société en Slovénie au XVIe siècle*, *Annales E.S.C.*, XVII, s.687.

Bkz. Hoszowski: “[Polonya yüksek sınıfı] sadece arazilerinin ürünlerinden değil, bu ürünlerin ticaretinden de gelir bekliyordu. Bu nedenle, uygun Seym yasalarıyla, Vistula ve bağlı bölgeler üzerinde geçiş serbestliğini güvenceye aldıktan sonra, kendi çiftliklerinden dışarı ihraç edilen tarım ve orman ürünlerinden gümrük vergisi ödemekten ve kendi çiftliklerinde ve malikânelerinde kullanılmak üzere dışarıdan getirtilen bütün mallardan gümrük resmi ödemekten kurtulmayı başardı. Gerçek

paylaştı.⁹⁸ Bir ülkenin yerli burjuvazisi diğerinin yabancı burjuvazisiydi. Doğu Elbe'nin ekonomilerinde kendilerine yer bulamayan Alman tüccarlar Polonya'da memnuniyetin ötesinde kabul gördü ve onlara siyasi olarak da gerektiği şekilde müteşekkik kalındı.⁹⁹ Gerçekte Alman burjuvazisinin bu sonraki iyileştirici gücünün Polonya ve Slovenya gibi yerlerde ayakta kalmasına bağlı olup olmadığıyla ilgili fikir yürütülebilir. Rusya'da ise aksine yerli tüccarlar, manastırları ve Çar'ın kendisini de içine alan büyük toprak sahipleriyle rekabete girmelerine rağmen ayakta kalabildiler.¹⁰⁰ Buna yardımcı olan bir faktör, *gosti* olarak bilinen, en önemli tüccarların hem ticari hem de mali olarak Çar'ın aracıları olmalarına ve kendi başlarına da tüccar rolü oynamalarına izin verilmesiydi.¹⁰¹ Nihayetinde Çarla olan bağ-

uygulamada feodal sınıf bu vergi ayrıcalıklarının genişletti ve gümrük vergisi ödemedi köylerdeki çiftçilerden ya da taşra pazarlarından satın alınan tahıl, büyükbaş hayvan ve diğer ürünleri ihraç etti. Ayrıca, gümrük vergisi ödemedi kimi yabancı malları Vistula boyunca ülkeye getirdi ve sonra da bu malları kendi malikâneleri üzerinde yaşayan insanlara sattı. Bu şekilde, yüksek sınıf tarımsal ürünler, kereste ve orman ürünleri ticaretini kendi eline aldı, kasabalıları bu ticaretin dışına atarak, kasaba tüccarlarının ithal mallardan kazanç sağlama imkanlarını azalttı." *Poland at the Xlth International Congress*, s. 127.

- 98 "Baltık ülkelerindeki soyluların ekonomik politikası da kasabaların gerileyişine büyük ölçüde katkıda bulundu. Bu politika yiyecek maddelerinin ve birincil ürünlerin ihracını yoğunlaştırmak ve kendi topraklarında dış ticareti destekleyerek mamul maddelerin ithalini güçlendirmekten oluşuyordu. Bu eylem planı, yabancı mamullerin bolluğunu sağlamak ve fiyatlarını düşük tutmayı amaçlıyordu." Malowist, *Economic History Review*, XII, s.188. Malowist bu politikayı anti-merkantilizm olarak adlandırır. "Polonya'nın ihraç ticaretinin en önemli özelliği tüm ülke düşünüldüğünde yüksek sınıf tarafından kontrol edilmesi idi... Oysa dışarıdan gelen ithal mallar büyük oranda yabancı tüccarlar tarafından getiriliyordu." Hoszowski, *Poland at the Xlth International Congress*, s.129.

- "Ticari burjuvazi için kırsal alandaki rekabetten daha korkunç olanı [İtalya ve Güney Almanya'dan] yabancı sermayenin gelmesiydi." Gestrin, *Annales E.S.C.*, XVII, s.680.
- 99 «Gdansk halkı Polonya'yla siyasi birlikten gelebilecek ekonomik avantajların farkındaydı ve bu nedenle Alman kökenlerine ve Alman dili kullanmalarına rağmen Gdansk aristokrasisi, tüccarları ve ticaret adamlarının çoğunluğu arasında Polonya'ya doğru güçlü bir eğilim mevcuttu... Gdansk halkı refahlarının kaynağı olan Polonya'yla birliklerini sürdürme konusunda istekliydiler." Hoszowski, *Poland at the Xlth International Congress*, s.141.

- 100 "Ticaretin büyük oranda bir orta sınıf uğraşı olduğu Batı Avrupa'nın aksine Rus toplumunun bütün düzeylerinden insanlar ticaretle uğraşıyordu... Çar'ın kendisi, kendi ataları Kiev prensleri gibi tüm imparatorlukta tek başına en önemli işadamıydı... Çarlar kendilerini kendi arazilerinin ürünleriyle uğraşmakla da sınırlamıyordu. Birçok kalem malda tekel yürütüyorlardı... Çar bazen, ticari aracılara ve memurlarıyla bir malın tüm üretimine el koyabiliyor, fiyatını artırıyor ve sonra tüccarları satın almaya zorlayabiliyordu." Blum, *Lord and Peasant*, s. 129.

- 101 "Gosti'ler kendi hesaplarına ticaret yapmanın yanı sıra, çarın ticaret aracılarıydı ve bu iş için ülkedeki en başarılı tüccarlar arasından seçiliyorlardı. Aynı zamanda belli

lantılarını kopararak ona rakip olabildiler. Gerçekte “özel teşebbüs Rusya’nın Pasifik’e doğru genişlemesini büyük oranda sırtlayan kesim oldu; bu devlet tarafından seyrek olarak desteklenmesi ve daha ziyade onunla rekabet halinde olmasına rağmen böyleydi.”¹⁰²

Zanaat endüstrilerine gelince, bunlar her yerde çöküş içindeydi, bunun en büyük sebebi, gümrük duvarlarının yokluğu sayesinde Batı Avrupa endüstrisinin daha ekonomik ürünlerinin yerel ürünlerin yanında yok satmasıydı.¹⁰³ Örneğin Çek Cumhuriyeti’ndeki şerit endüstrisi gibi yerel endüstrilerin yaşamlarını sürdürmesi, kendi bölgeleri dışındaki tüccar evlerine kırsal küçük endüstriler olarak hizmet etmesi oranındaydı.¹⁰⁴ Bu dahi, bazı farklılıkların ortaya çıkması

vergileri toplama sorumlulukları vardı ve hükümetin tespit ettiği toplam parayı toplamak zorundaydılar. Bu görevler karşılığında kendilerine krala hizmet eden soylularinkine benzer özel bir statü veriliyordu. Tüccarlar arasında Stroganovlar en ünlü olanlardı. Köylü kökenli olarak, yükselişlerine on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında tuz ticaretiyle başladılar. Zaman ilerledikçe faaliyetlerini diğer endüstriyel ve ticari girişimlere genişlettiler. Kolonyal kuzeyde büyük toprak sahipleri haline geldiler ve Sibiry’a’nın zenginliklerinin ticari olarak kullanılmasında başrol oynadılar.” *Age, s. 130-131.*

102 Foust, *Journal of Economic History*, XXI, s.475.

103 “Diğer Batılı devletlerin yanı sıra Hollanda’nın da Baltık ülkeleriyle aktif ticari ilişkileri, bizi şu düşünceye sevk etti: Eğer Polonya soylularının zenginliği Hollanda’ya buğday ihracıyla yakından ilişkiliyse, buna karşılık olarak düşük fiyatlara satılan ve yüksek kaliteli Batı mallarının [özellikle Hollanda ve İngiliz kumaşı] serbest ithali de, ulusal ekonominin çöküşüne katkıda bulundu. Aynı hatlar boyunca, Hollanda donanmasının gittikçe artan tekelci eğilimleri, Polonya’nın en önemli limanı olan Gdansk’ın da içinde bulunduğu, Baltık kasabalarının donanmalarının zamanla gerilemesine neden oldu...

Baltık bölgesindeki ayrıcalıklı ekonomik konumlarından büyük kazançlar elde eden Hollanda, İngiltere ve daha önceleri Fransa Avrupa’nın bu bölgesinde olup bitenlere gittikçe daha ciddi bir ilgi duymaya başladı. Bu devletler her şeyden önce ticaretlerini savaşın olumsuzluklarından korumak istiyordu. Çatışmalarda yeni aracılık çabalarına rastlanmasının nedenlerinden biri de budur. [1627, 1629, 1635]...” Czapinski. *X/e Congrès International des Sciences Historiques, Rapports*, IV, s.37.

104 “On altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Nuremberg Alman ticarethaneleriyle, bir tarafta diğer şehirlerinkiler diğer tarafta da Çek bağcık şirketleriyle ortak kontratlar yapılmaya başladı. Bu şirketler kontratta belirlenmiş fiyatlardan, belli bir kalite düzeyinde, belirli miktarlarda bağcık teslimini taahhüt ediyordu.

Otuz Yıl Savaşlarından sonra, şirketler yeni şartlar altında deniz aşırı ticaret için ticarethanelerin istediği yeterli miktarı ya da malı sağlayamaz görünmektedir. Yeni üretim ve ticaret biçimleri geliştirilmesi gerekiyordu. Bu sistem, başlangıcı daha 16. yüzyılda bulunabilecek fakat tam olarak gelişmesi 17. yüzyılın ikinci yarısı ve 18. yüzyılı bulan bir üretim sistemiydi (Verlagssystem).” A. Klima and I. Macurek, «La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (16e-18e siècles)» *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm. 1960, *Rapports*, IV: *Histoire Moderne* (Göteborg, Almqvist & Wiksell, 1960), 87.

anlamına geliyordu, zira tarımın çeşitlilik arz etmesini teşvik ediyor ve Bohemya'nın sonraki endüstriyel gelişmesine zemin hazırlıyordu.¹⁰⁵ Rusya'da ise, kendi dünya-ekonomisi olduğu için, birikmiş sermayenin bir kısmı endüstriyel gelişmeye gidiyordu.¹⁰⁶ Avrupa dünya-ekonomisinin en önemli ihracat endüstrisi olan ve Rus endüstrisinin rekabetten önce çökmüş olduğunun düşünülebileceği tekstilde alanında bile, yerel endüstri kitle pazarının büyük bölümünü ve hatta kalite pazarının bir kısmını koruyordu.¹⁰⁷

105 “Özel bir karakteristik 16. yüzyılın ve 17. yüzyılın başlangıcının büyük Çek Malikânesini öne çıkarıyordu. Orada da tahıl üretimi ve birincil tarımın gelişmesi görülüyor; fakat aynı zamanda, tarımsal ürünleri işlemeye devam etmişler, örneğin tahıldan bira ve endüstriyel üretimin diğer başlangıçlarını üretmişlerdir. Büyük Çek Malikânelerinden ayrı olarak, kendine özgü özelliklerini veren özellikle bira imalatıydı... Komşu ülkelerle karşılaştırıldığında, özellikle 16. yüzyılda, Çek tarımsal üretiminin bir diğer ayırt edici özelliği göleklerde balık yetiştiriciliği idi. Bunun yanında, büyük feodal malikâneler, Çek topraklarında endüstriyel üretime de nüfuz etmeye çalıştı. 16. ve 17. yüzyıllarda özellikle maden mineralleri arama; madencilik ve demir üretimiyle uğraşıyorlardı.” *Age*, s.99-100.

106 “Yerli bir tüccarlar sınıfının ellerinden sermaye birikimi şartları Rusya'da Polonya'dakinden çok daha uygundu. Bu çok daha büyük bir avantajdı, zira on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda çok büyük krizler geçiren Rus soyluları büyük ölçekli ticarete büyük rol alınıyordu.

“Yine, yerel olarak biriktirilen sermaye Polonya'dakinden çok daha büyük ölçekte üretim amaçları için kullanılıyordu. Yatırımları Rusya'nın ekonomik olarak geri kalmış bölgelerinde ve kuzey ve güneydoğu sınırında sömürgeciliğin temposunu arttırıyordu. Ülkenin hem iç ihtiyaçları hem de dış ticaret için gerekli ürünlerin miktarını arttırmaya katkıda bulundu. Bunun yanında tüccarlar tuzlacılık ve Uralların demir endüstrisi gibi Rus ordularının donanımı açısından büyük önem taşıyan belli endüstrilere ağırlıklı olarak yatırım yaptılar. Dolayısıyla, bir bütün olarak ülke nüfusu için gerekli malların miktarı arttı; hatta büyük sayılarda çiftçiler meta ekonomisi ağına çekildi.” *Malowist, Past & Present*, No. 13, s.39.

107 “Bizim ulaştığımız sonuç 16. yüzyılda en yaygın olarak kullanılan yünlü kumaşların, yün pamuk karışımı ve svitka kumaşları olduğuydu; bu yabancı bir ziyaretçi olan Barberini'nin tanıklığıyla da onaylanmaktadır. O Rusların kumaş imalatını bilmediğini ve kumaşı dışarıdan ithal ettiklerini, biraz da kibirlenerek söyler. Bize göre ise Rus kırsalında alt sınıfların, temelde nüfusun kırsal kesimi için kaba kumaşlar üretiliyordu. Bunlar pamuk yün karışımı kaba kumaşlardı; iyi, orta ve düşük kalite arasında ayırım yapıyorlar ve bunlar pazarlarında satılıyor.

“Büyük oranda daha az önemli ikinci bir grup, Çar'ın sarayının yanı sıra nüfusun en yüksek sınıfları tarafından kullanılan kaliteli kumaşları içeriyordu. Bunlar başlıca ithal kumaşlardı. Flaman (Bruges, Ypres, Brabant) ve sonra İngiliz kumaşları. Fakat bu kategori aynı zamanda Rusya'da üretilen kumaşları içeriyordu. Özellikle Novgorod, yüksek kaliteli kumaşla dikkat çekiyordu.” *Mankov, Le mouvement des prix*, s. 102.

Osmanlı İmparatorluğu'nun da neden Avrupa dünya-ekonomisinin parçası olmadığı konusunda benzer bir analiz yapabiliriz.¹⁰⁸ Burada belki de Portekizlilerin Hint Okyanusu ticaretine dönmek ve bunun İspanyolların Atlantik ticaretinden nasıl farklılaştığı üzerinde durmak konumuzla daha ilgili olacaktır.

Söze Portekizlilerin Hint Okyanusu ticaretinin yükselişinde Türklerin rolü mitini çürüterek başlamalıyız. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi, Doğu Akdeniz'in Batı Avrupa'ya kapatılmasına neden olduğu ve dolayısıyla Portekiz'in Asya'ya geçmek için Ümit Burnu'nu bulmasını teşvik ettiği bir yana, artık hem Portekiz'in denizaşırı keşiflerinin Osmanlıların yükselişinden önceye rastladığı hem de Doğu Akdeniz baharat ticaretinin Portekizlilerin bu işe girmesinden önceye dayandığı genel kabul görmektedir. Gerçekte, A. H. Lybyer Akdeniz'in gerilemesini, modern teknolojiye dönük kültürel direnişe değil, ticaretin yapısal farklılığına ve genişleyen Avrupa dünya-ekonomisinde yer almayışına bağlar.

Türkler yolları kasıtlı olarak kapatma konusunda aktif değillerdi. Kayıtsızlıkları ve muhafazakârlıklarıyla, genel anlamda, doğu trafiğinin güçlüklerini arttırmadılar. Yeni yolların bulunmasını da zorunlu hale getirmediler. Aksine, yeni ve daha üstün bir yolun bulunmasıyla kaybettiler. Afrika etrafından bir yol açılmasaydı Akdeniz'in 1500 yılından sonraki tüm hikâyesi çok farklı olabilirdi. İlk planda, Memlûk Sultanları Türklerin 1516'daki saldırısına karşı koymalarını sağlayacak yeterli mali desteği bulabileceklerdi. Fakat Türkler doğu ticareti hâlâ Mısır üzerinden sürerken onu işgal etmiş olsalardı, bu yolların kontrolünü gerçekte olduğundan çok daha önce kaybetmiş olacaklar ya da kendilerini sömürgeleri üzerinden büyük ve artan ticarete uyduracaklardı. İkinci durumda, modern tarzlara adapte olmaya zorlanacaklar ve ülkenin birliğini sağlama kapasitelerine bir de ticaretlerini düzenleme taslağı ekleyeceklerdi. Ticaret yolları değiştirildi, ancak Türkler tarafından değil onlara ve dezavantajlarına rağmen.¹⁰⁹

108 On altıncı yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunu Avrupa'yla ilişkili olarak tartışan iki makale: Bernard Lewis, "Some Reflections of the Decline of the Ottoman Empire", *Studia Islamica*, XI, 1958, 111-127; Ömer Lütfi Barkan, "La Méditerranée de Fernand Braudel vue d'Istamboul", *Annales E.S.C.*, IX, 2, avr.-juin 1954, 189-200.

Bkz. Otto Brunner'in yorumu: "Bizans, siyasi güç, uzun mesafeli ticaret ve lüks ticaret arasındaki yakın ilişki içerisinde hiç şüphesiz Batı Avrupa türü ekonomiden çok Rus tipi ekonomiye çok daha yakındı." *Europäisches und Russisches Bürgertum, Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*. XL, I, 1953, 15.

109 A.H. Lybyer, "The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade" *English Historical Review*, CXX, Oct, 1915, 588.

Bir önceki bölümde, Portekiz ve İspanya içindeki on beşinci yüzyıl keşiflerine yol açan güçler kompleksini, on altıncı yüzyıl denizasıırı ticaretini ve imparatorluklarını açıklamaya çalıştık. (Keşifler ideolojisi Hint adalarına yol aramak için büyük yatırımlar yapmasına rağmen) İber genişlemesinin Asya'ya değil Atlantik bölgelerine (bilmeseler de batı Yarıküreye ve Batı Afrika'ya) nasıl yöneldiği düşünülündüğünde, oldukça çarpıcı bir durum ortaya çıkar. Örneğin, Victorino Magalhães-Godinho Portekiz yayılmasının erken dönemine hâkim olan faktörlerin (altın yokluğundan, tahıl açığına, şeker üretimi için toprak ve köle ihtiyacından, balık avlama alanları ihtiyacına kadar) uzun bir listesini çıkarırken, biber ya da baharat veya uyuşturucu, ipek veya porselen ya da değerli taşlardan, kısacası, Portekizlilerin on altıncı yüzyılda Asya'dan ithal edeceği hiçbir şeyden söz etmez.¹¹⁰ Fakat on beşinci yüzyılın son çeyreğinde Portekizlilerin baharat ticaretine olan ilgisi yeniden uyandı¹¹¹ ve Kral II. John'un zihninde Papaz John'u arayış bu ilgiyle ilişkilendirildi, "zira [Papaz John'un] krallığı ona Hindistan yolunda bir istasyon görevi görecek, Portekizli kaptanlar da o zamana kadar Venedik tarafından dağıtılan zenginlikleri oradan geri getireceklerdi."¹¹² Batı Afrika'nın altını, Asya'nın biberi ve baharatı 1506'da Portekiz devletinin gelirlerinin yarısını teşkil ediyordu; bu gelirde Asya'nın payı da o zamandan sonra artıyor ve imparatorluk ekonomisinin temel direği haline geliyordu.¹¹³

Vasco de Gama geldi, gördü ve Julius Cesar'dan çok daha fazlasını çok daha hızlı bir biçimde fethetti. Portekiz gemilerinin birkaç yıl içerisinde Hint Okyanusu ticaretine hâkim olması gerçekten olağanüstüdür. Bu teşebbüsün yapısında ne vardı ve bu kadar çabuk biçimde nasıl kuruldu?

Bu ikinci soruya verilecek cevap nispeten kolaydır: Önceki iki yüzyılda Atlantik Avrupası'nda geliştirilen silahlı geminin teknolojik üstünlüğü ve 1501'de önemli bir teknolojik yeniliğin -gemi teknelerinde üstyapının aksine iskelenin silah yerleştirmek için

110 Godinho, *L'économie de Tempire Portugaise*, s.40-41. Bir kere, Avrupa Doğu Akdeniz üzerinden baharat ihracatını karşılar gözükmekteydi (bkz. s.537) ve Godinho o sırada Portekizlilerin baharata geçişi ve romantik bir ilgiden daha fazlasına sahip olduğundan şüphe duyar: "Henri ya da zamanının diğer Portekizlileri etkinliklerini Doğu'daki bu harika ülkelere gerçekten yöneltmiş miydi? Pek öyle görünmemektedir, Portekiz ticareti o sırada baharat yollarını neden kendi kazancına yöneltmeye çalışmakla ilgilenmek zorunda olsun? [s.548]"

111 Age, s. 43, 550-551.

112 Age, s.551.

113 Age, S.831. Bkz. s.830'daki tablo.

kesilmesi- gerçekleştirilmesi.¹¹⁴ Portekiz başarısını açıklamak için bu teknolojik avantaj yeterli miydi, yoksa buna George B. Sansom'un ısrar ettiği gibi Portekiz'in "Asya'da Asya insanların direnme isteginden çok daha güçlü bir başarıma kararlılığında olduğu inancını" mı eklemeliyiz?¹¹⁵ Belki de, ben kolektif psikoloji ruhu gibi niteliklerin çok spesifik sosyal yapısal şartların ürünü olduğunu ve aslında çok uzun süre devam edemeyeceğini düşünüyorum.

Her halükârda, Portekizliler Mısır donanmasını Diu'da bozguna uğrattıkları 1509'dan sonra, Hint Okyanusu'nda "rakipsiz üstünlüklerini" ele geçirdiler.¹¹⁶ Ek olarak, on altıncı yüzyılda (fakat Malacca Su Yolları için sadece 1570'e kadar) Portekizli tüccarlar sadece orada değil Çin Denizi'nde, Afrika'nın doğu ve batı kıyılarında, Güney Atlantik'te, yeni bulunan topraklarda ve tabii ki Avrupa'da bulundular. "Böylece, her yerde var olan bir Portekiz ekonomisi ortaya çıktı."¹¹⁷

Asya'daki Portekiz kontrol sistemi temelde çok basitti: (Biri Kızıldeniz'i kapamak biri de Hindistan'ın batı kıyısını kontrol etmek için) iki filoluk bir donanma, Goa'da bir genel vali ve periferide yedi kale.¹¹⁸ Ticari amaçlar için bir dizi ticaret noktası ve Malacca, Kal-

114 "Mazgalların açılması çok büyük önem taşıyordu. Büyük gemilere silahlarını muazam oranda arttırma imkanı veriyordu. Ana güverteye silah yerleştirmek çok daha fazlasını yerleştirmeyi mümkün kılmakla kalmamış aynı zamanda geminin dengesini bozmadan çok daha büyük parçaların kullanılmasını da sağlamıştı....

"Atlantik Avrupa'sının yelkenli gemileri Hint Okyanusu'na vardığında onlara karşı duracak hiçbir şey gözüküyordu. Albuquerque'nin 1513'de Kralı'na gururla yazdığı gibi "buraya varır varmaz (yerli) gemilerin hepsi kayboldu ve hatta kuşlar bile suyun üzerinde süzülmeyle bıraktı." Bu edebi bir nesir değildi tabii ki. Hint sularına vardktan sonraki on beş yıl içerisinde, Portekizliler Arapların deniz gücünü tamamıyla yok etmişti; Kral kendini haklı olarak Habeşistan, Arabistan, İran ve Hindistan Fethi, Denizciliği ve Ticaretinin Efendisi olarak isimlendirebilirdi." Carlo M. Cipolla, *Guns and Sails*, s.82, 137. Bu dönemdeki Portekiz gemilerinin ayrıntılı bir tanımı için bkz. François Mauro, «Types de navires et constructions navales dans l'Atlantique Portugais aux XVIe et XVIIe siècles», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, VI, juil.-août 1959, 185-193.

115 Teknolojik açıklamanın yeterliliğinden şüphe etmek için bu nedeni öne süren C.R. Boxer tarafından onaylanır tarzda zikredilmiştir: "Tekel öyle görüldüğü gibi çok kapsamlı değildi. Portekizlilerin bunu bütün zamanlarda ve yerlerde uygulamak için kendilerine ait yeterli sayıda gemisi olmaması yanında, rüşvetçi sömürge memurları parayla kolayca elde ediliyor ve yerli gemiler çoğu zaman Portekizli tüccarlar tarafından (ya da onlar adına) yükleniyordu." "The Portuguese in the East, 1500-1800", H.V. Livermore. ed., *Portugal and Brazil, an Introduction* (London and New York: Oxford Univ. Press (Clarendon) 1953), 193.

116 Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, s. 18.

117 Age, s. 19.

118 Age, s.574.

küta ve Ormuz'da olmak üzere üç büyük antrepo ve Aden'de yedek bir durak sahibiydiler.¹¹⁹ Bunlardan en büyüğü Malacca'ydı; zira burası dev bir depo ve antrepo haline gelmişti; dogudaki noktalardan gelen gemiler muson rüzgârları nedeniyle buraya yüklerini indirmek zorunda kalıyordu.¹²⁰ Bu yapı Portekiz'in önde gelen simalarından olan ve onu teşebbüsün askeri çıkınazlarına çözüm olması için çıkarılan Affonso Albuquerque tarafından geliştirildi.¹²¹

Ticaret genel anlamda devletin elindeydi¹²² ve Portekiz'in rolü on altıncı yüzyılın ikinci yarısında azalmaya başladığında özel sektör artan risk nedeniyle, azalan ticaretten tamamen çekildi.¹²³

Birkaç küçük bölgede Portekizlilerin dogrudan egemenliği vardı. Cochin veya Seylan gibi bazı bölgelerde de, yerel yönetici Portekiz "koruması" altındaydı. Fakat Portekizliler birçok bölgede siyasi irade üzerinde hiç hak iddia etmedi, bunun yerine "kendilerini içinde buldukları devletlerin yasalarıyla, gelenekleriyle uyum içerisinde ticaret

119 Age, s.591-595.

120 Bkz. age, s.594.

121 "Eşit deniz gücüne sahip Avrupalı rakipler, Portekizlilerin hak iddialarını tehdit ettiğinden, kazanılmış olan geniş ticaret sıkı bir örgütlenme gerektiriyordu ve garnizon mevkileri de Avrupa saldırısına karşı duracak ve donanma desteği yetersiz kaldığında dayanacak askeri birliklere ihtiyaç duyuyordu. Portekizliler çözümü Valileri Affonso Albuquerque sayesinde tez şeklinde buldular. Albuquerque bir dizi bağımsız kale kurmak ve ticareti Malabar kıyısındaki Goa ara deposu yoluyla ve Avrupaya da Lisbon Limanı'yla bağlama planı yapmıştı. Albuquerque savunma sistemini hassas bir bölge olan Basra Körfezi ve Aden Körfezinde odaklanmış ve insan gücü sorununa yarı-yerli bir nüfusun geliştirilmesiyle çözüm önermişti." Rich, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, s.204-205.

122 "Devlet tarafından yürütülen en geniş denizaşırı ticaret Portekizlilerin Hindistan ticareti ile -bütünüyle yeni bir çığır açan bir ticaret olan- Afrika sahilindeki ara limanlardaki ticaretti. Bu sömürge ticareti, başlangıcından 1577'ye kadar sürdürüldü ve ticareti düzenleyen yasal formların bağlı olduğu derecede bütünüyle kralın hesabına, onun risk almasıyla ve kendi gemilerinde yapıldı; Hindistan ticareti için özel tüccarlara izinler sadece özel durumlarda veriliyordu; bu izinlere Afrika ticaretinde daha sıklıkla rastlanabiliyordu." Hecksher, *Mercantilism* I, s.341.

123 "Bununla birlikte, 16. yüzyılın sonundan itibaren Ümit Burnu yoluna talihsizlik isabet etmiş, buradaki trafik büyük oranda azalmıştı. Artık İngilizler ve Hollandalılar Avrupa'ya biber ve diğer baharatlar ve ilaç yapımında kullanılan maddeleri getiriyorlardı. Bu 1597'den başlayarak ticaretin yeniden devletin eline geçmesinin temel nedeniydi; Özel girişimciler artık kar getiren malların "hasadı" için şirket oluşturma riskini almıyordu... Hollandalılar ilk faaliyetlerini hem ticaret hem de Portekiz gemilerini ele geçirmeden kazanç sağlamayı garanti altına almış olarak yürütüyorlardı; gemileri herhangi bir saldırı korkusu olmaksızın oraya buraya gidiyordu; aynı şey Portekiz gemileri için geçerli değildi. Bu nedenle özel girişimciler sermayelerini yatırmak istemiyordu; sermayenin çoğu devlet tarafından konulmak üzere küçük miktarların bir araya getirilmesi, bir şirket oluşturmak için yeterli değildi. Godinho, *Leconomie de l'empire portugais*, s.696-697.

yapıyor ve yaşamlarını sürdürüyorlardı.”¹²⁴ Donald F. Lach’ın deyişiyle, o zamanki Avrupalılar “temelde fiili birlik ve merkezi otoritenin ticaret için istikrar şartlarını ve Hıristiyanlığın yayılması için uygun ortamı sağlayan ülkelerle ilgileniyordu.”¹²⁵

Hint Okyanusu ticaret alanı Avrupalı bir güç tarafından tamamen egemenlik altına alınsa bile bu bölgeyi Avrupa dünya-ekonomisinin bir parçası saymayışımızın nedenini anlamak için, bu egemenliğin, etkilenen Asya ülkeleri için anlamına, Avrupa için taşıdığı anlama ve Amerika’nın İber hâkimiyetindeki alanlarla nasıl karşılaştırıldığına bakmalıyız.

Portekiz’in önce Hint Okyanusu’nda sonra da Çin Denizi’nde parlayan yükselişindeki temel ögenin bu zamanda her iki bölgede de var olan, Trevor-Roper’in deyişiyle, deniz taşımacılığı ticaretindeki boşluk olduğuna şüphe yoktur: “Avrupa’yla olan uzun mesafeli ticareti çok küçük olan- Asya’nın geniş ticareti ilk gelenlerin önünde açık biçimde uzanıyordu. Portekizliler geldiler ve onu ele geçirdiler; boşluk sürdükçe -Avrupa bunları ele geçirene ya da Asya onlara direnişte bulunana kadar- tekel onların elindeydi.”¹²⁶ Boşluk ekonomik değil siyasaldı, zira Portekizlilerin ticaret yaratmadığı, meselenin anlaşılması açısından çok önemlidir. Onlar o zamanlar Hint Okyanusu’nda Müslüman tüccarların (Araplar ve Guceratlıların) ve Çin Denizi’nde *Wako* korsanlarının elinde olan ve önceden var olan bir ticaret ağını devraldılar.¹²⁷ İlk önce Müslüman tüccarlar “barışçıl bir rekabetle değil, kaba güçle”¹²⁸ devre dışı bırakılmıştır. Bu ise siyasi üstünlüğe ve donanma üstünlüğüne bağlıydı.¹²⁹ Asya’dan Lizbon’a yapılan itihalatla en çok biber ya da biber ve baharat getiriliyordu. Portekiz’in sahneye çıkmasından daha önce, on beşinci yüzyılın sonunda, Av-

124 Age, s.656.

125 Donald F. Lach, *Asia in the Making of Europe*, Cilt I: *The Century of Discovery* (Chicago, Illinois Univ. of Chicago Press, 1965) II, Kitap, 827-828.

126 H. R. Trevor-Roper, *Historical Essays*, s.120.

127 Müslümanların Hint Okyanusu’ndan çıkarılmasıyla ilgili olarak bkz. Godinho, *L’économie de l’empire portugais*, S.630. C.R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire*, s.45-48. *Wako* korsanlarının yerini alan Portekizlilerle ilgili olarak bkz. Trevor-Roper, *Historical Essays*, s.120; C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan* ve Sansom, *A History of Japan*, II, s.268.

128 Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, s.46.

129 “Portekizliler için bir şans olarak, Asya sularında gördükleri vakit Mısır, Fars ve Vijayanagar imparatorluklarının, eğer gerçekte gemiye sahipse bile, Hint Okyanusu’nda silahlı gemileri yoktu ve Çin gemileri de imparatorluk buyruğuyla resmi olarak Çin kıyıları boyunca gemicilik yapmakla sınırlandırılmıştı.” Boxer, in Livermore, *Portugal and Brazil*, s.189-190.

rupa belki de Asya'nın üretiminin dörtte birini tüketiyordu;¹³⁰ Asya üretimi, artan Avrupa talebini karşılamak için, yüzyıl boyunca ikiye katlandı.¹³¹ Buna karşılık, Asya'nın Avrupa'dan aldığı şeyler temelde altın ve gümüş külçeydi.¹³² Gümüş büyük oranda Amerika ve Japonya'dan geliyordu.¹³³ Altın ise başlangıçta Batı Afrika'dan¹³⁴ sonra ise Güneydoğu Afrika'dan, Sumatra ve Çin'den geliyordu.¹³⁵

Avrupa'nın altın ve gümüşü ne kadar ihtirasla biriktirdiği göz önüne alındığında, bu tür bir resmi ödemeler dengesizliğinin uzun sürmesi gerçekten şaşırtıcıdır. Fakat Avrupa Asya'nın sunduklarını

130 Bkz. Godinho, *L'economie de l'empire portugais*, s.596.

131 Bkz. Age, s. 581-582,591; Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, s.59.

132 „Biber Doğudan ithal edilen temel maldı, gümüş ise Altın Goa'ya gönderilen temel ihrac malydı... On altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Malabar biber tüccarları, ödemeleri altından başka bir şeyle kabul etmiyordu...” Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, s.52, 60.

Chaunu'nun bu ticaretin Avrupa için bir altın takası olduğunu düşündüğü kaydedilmelidir: “Karşılığında neredeyse hiçbir mal verilmeden, 150 ton altın karşılığında 120 ile 150 bin ton baharat satın alınıyordu. Bu altının büyük bir kısmı güçsüz Afrika toplumlarından ele geçirilmişti ve madeni para olarak miktar hesabı gücü, fakat eşit değerde 6000 ton gümüş para yapılmayı bekliyordu.” *Conquête et exploitation des nouveaux mondes (XVIE siècle)*, Collection Nouvelle Clio 26 bis (Paris: Presses Universitaires de France, 1969), s.323.

133 “Avrupa'nın Asya'yla ticaretini geliştirmesini sağlayan tek başına Amerika ticaretidir. Zira Yeni Dünya'nın gümüşü olmadan baharat, biber, gümüş, değerli taşlar, sonraları Çin porseleni bütün bu değerli lüks mallar Batı tarafından elde edilemezdi.” Chaunu, *Seville*, I, s. 13-14.

“Batı'yla olan ticaret Meksika-Peru gümüş madenlerinin açılmasından sonraki dönemde bir dönüm noktasına ulaştı. Zira bu madenler büyük oranda ipek, porselen ve çay karşılığında Çin'e aktı.” Max Weber, *Religion of China*, s.5. Weber bu sırada Çin'de gümüşün altına karşı değer kaybettiğini; 1368'de 4:1'den 1574'te 8:1'e 1635'te 10:1'e ve 1737'de 20:1'e indiğini belirtir.

“Portekiz'in Çin'in yanında ticaret yaptığı önemli bir ülke de Japonya'ydı. 16. yüzyılda Macao'nun zenginliği büyük oranda bu ülkeden yapılan altın ve gümüş ihracına bağlıydı.” Chang, *Sino-Portuguese Trade*, s. 117. Portekiz'e güneydoğu Asya ve Hindistan'da ticaret yapacak altın ve gümüşün bir kısmını kazandıran Çin ve Japonya arasındaki ticareti kontrol etme yeteneği idi.

“Portekiz gemileriyle Japonya'yla yapılan ticaretin gelişmesi ve sonuçta kazançların artması, gerçekte Japonya gümüşünün Çin'in ham ipeği ve diğer mallarıyla takasından oluşan aracılık ticaretinin bir neticesiydi.

Hideyoshi tarafından izin verilen ticaretin temel amacı, Çin mallarının üçüncü bir ülkede güvenliğinin sağlanmasıydı; zira Ming politikası nedeniyle yabancı, özellikle de Japon gemilerinin, anakaraya yanaşması yasaktı. Japon dış ticareti parlak bir gelişme dönemi geçiriyordu ve Japonya'daki değerli madenler üretimi zirvesine bu dönemde erişmişti.” A. Kobata, “The Production and Uses of Gold and Silver in 16th and 17th Century Japan” *Economic History Review*, 2. ser., XVIII, 2, Oct. 1965, 245-246.

134 Bkz. Chaunu, *Conquête*, s. 136.

135 Bkz. Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, s.60.

istiyorsa bu, ödemek zorunda olduğu bedeldi. Bu, Asya'nın bu sırada Avrupa dünya-ekonomisine ait olmadığını önemli bir göstergesiydi, zira 1500'den 1800'e kadar Avrupa'nın Asya devletleriyle olan ilişkileri, "Asya ulusları tarafından tespit edilen bir çerçevede ve şartlarda yürütülüyordu. Birkaç sömürge toprağı üzerinde yaşayanlar dışında, bütün Avrupalılar, hoşgörü dolayısıyla oradaydılar."¹³⁶ Ve bu Avrupa'nın askeri üstünlüğüne rağmen böyleydi. Zira bu askeri üstünlüğün sadece bir *donanma* üstünlüğü olduğunu hatırlamalıyız.¹³⁷

Bir Asyalı bakış açısından, Portekizli tüccarlar tarihsel olarak kendilerinden önce gelenlerden önemli bir açıdan farklıydılar. Alıcılar "tüccar -özel girişimci- değil, yabancı bir devlet adına, tüccarları ve kendi yararına hareket eden, korkunç bir deniz gücüydü."¹³⁸ Bu ticaret ilişkilerinin -gerçekte fiyatların- uluslararası hukuk tarafından kabul edilmiş anlaşmalara göre düzenlendiği anlamına geliyordu. Fakat devletler devletlerle ilişkiye girmek zorundaydı. Portekizlilerin, karşılaştıkları yüksek devlet saygınlığına kendilerini alıştırmaları belli bir süre aldı.¹³⁹ Başlangıçta işgaller sonucu büyük kârlar elde etmeyen Portekizliler on kısa yıldan sonra, bunun ileriye görmeyen bir politika olduğunu fark ettiler.¹⁴⁰ Bunun yerine Asya-içi ticarete söz sahibi ve aracılar olmaya, Ümit Burnu ticaretini sermayeye çevirdikleri kârlara, baharat, altın ve gümüşü Portekiz'e getirmeye yöneldiler. Bu, Godinho'nun da dediği gibi "muazzam bir rüya", "imkânların ötesinde bir girişim"di.¹⁴¹ Baharat için altın ve gümüşü (ve daha fazlasını) feda ettiler, fakat "merkezileşmiş bir Asya-içi ticareti" mümkün kıldılar ve bu da "Asya'da oldukça yeni bir şeydi"¹⁴² Por-

136 Lach, *Asia in the Making of Europe*, I. kitap, s.xii. Bkz. Braudel: "16. ve izleyen yüzyıllarda, baharat, ilaç yapımında kullanılan maddeler, ipek üreten geniş Asya bölgesinde [Akdeniz'de basılan] değerli altın ve gümüş paralar dolaşıyordu... Büyük keşifler ticaret yollarını ve fiyatları baş aşağı çevirebiliyorsa da ödemeler açığı gibi köklü bir gerçeği değiştiremiyordu." *La Méditerranée*, I, s.422.

137 "Avrupalılar görünüşte Asya deniz yolları boyunca kolaylıkla seyahat edebiliyorsa da ana kıta devletlerine çok nadir ve güçlükle nüfuz edebiliyorlardı. On altıncı yüzyılda büyük Hindistan ve Çin imparatorlukları yöneticilerine, iradelerini kabul ettirme konumunda hiç değillerdi; Asya kıtasının büyük siyasi ve kültürel başkentleri kendilerini hiçbir şekilde onların silahları tarafından tehdit edilir hissetmiyordu." Lach, *Asia in the making of Europe*, I. kitap, s.xii.

138 Godinho, *Leconomie de l'empire portugais*, s.619.

139 Bkz. Vasco da Gama'nın Kalküta kralıyla ilk karşılaşmasında kırıdığı potla ilgili harika hikaye için, Godinho, *age*, s.588-590.

140 Bkz. *Age*, s.627-629.

141 *Age*, s. 630-631.

142 Meilink-Roelofs, *Asian Trade*, s.119.

tekizlilerin aracı rolleri, Avrupa dünya-ekonomisi terimlerine dönüştürüldüğünde “Avrupa ithalatının hatırı sayılır bir bölümünün, görünmeyen gemi taşımacılığı ve ticari hizmetler ihracından kaynaklandığı” anlamına geliyordu.¹⁴³ Asya-içi ticaretin Portekizlilerin Asya’daki ekonomik varlığı açısından ne derece merkezi olduğu, Lizbon’dan Malacca’ya ilk duraksız ekspres geminin (*una carriere de droiture*) ancak 75 yıl sonra, 1578’de, gitmesiyle gösterilmektedir.¹⁴⁴

Dolayısıyla, Asya için, Portekizli tüccarlar iki şey demekti: Asyalı tacirler tüccarların aracısı olan bir devletle ilişki kurmak zorundaydı ve Asya-içi ticaret rasyonelleştirilmişti. Ancak, J. C. van Leur sosyal değişimin adımı koymak için bunun yeterli olmadığını belirtir:

Portekiz sömürge rejimi Güney Asya ticaretine yeni bir ekonomik unsur katmadı. Portekiz rejiminin tek yaptığı mevcut gemi taşımacılığı ve ticaret üzerinde yoğun olmayan bir yük oluşturmaya idi. Bir sonraki (yani Hollanda) dönem[i] kendi zamanında yeni bir dış ticaret ve dış gemi taşımacılığı sistemi organize edecek, korumacı yeni sömürge ilişkilerini yaşama geçirecek, Avrupa’da yeni ekonomik formlar yaratacak -bütün bunlar belki sistemin dolaysız sonucu değildi, fakat sistem tarafından desteklenen paralel bir gelişmeydi. Ticaretin uluslararası Asyalı karakteri korundu, bu arada Doğu devletlerinin siyasi bağımsızlığı pratikte Avrupa etkisinden uzak kaldı. Büyük Asya-içi ticaret yolu önemini bütünüyle korudu.¹⁴⁵

Konuyla ilgili literatür van Leur’un değerlendirmesini destekler görünmektedir.¹⁴⁶ Portekizliler buraya geldiklerinde gelişen bir dün-

143 Cipolla, *Guns and Sails*, s.136.

144 Bkz. Godinho, *L’économie de l’empire portugais*, s.655.

145 J.C. Van Leur, *Indonesian Trade and Society*, (The Hague: Hoeve Ltd., 1955), 118-119, 165. Genelde Van Leur’un analiziyle ilgili olarak çekinceli duran Meilink-Roelofs bile yalnızca on yedinci yüzyıl itibarıyla gerçekleşen önemli bir değişiklik görmektedir: “Mevcut çalışma yalnızca daha on yedinci yüzyılın başlarında Avrupa’nın -henüz her yerde ve her açıdan olmamakla birlikte- üstünlüğünü göstermeye başladığını ispatı önermektedir.” *Asian Trade*, s. 10-11.

146 “Portekizliler bin yıllık tecrübeyi birleştirmeyip bunun ötesine geçmeseler, büyük oranda mevcut olanın üzerine inşa edemeseler, on beş yıl boyunca Hint Okyanusu’ndaki ticareti kontrol etmeyi başaramazlardı. Kullandıkları yollar yeni bir hiyerarşiyi getiriyordu; en önemli ticaret akımlarının yönünü değiştirmişlerdi. Fakat temelde bin yıllık ulaşım ve iletişim yollarına dokunmamışlardı. Portekiz devrimi hızlıdır, çünkü zirveye sınırlıdır.” Chaunu, *Conquête*, s. 177.

“Portekizlilerin Hindistan’daki mevcudiyeti birkaç yerdeki birkaç birey dışında nadiren hissedildi. Portekizliler 16. yüzyılın sonunda Hindistan imparatorluğunu terk etmişse geriye Greklerden, İskitlerden ya da Partlardan daha az iz bırakmıştır, -belki

ya-ekonomisi buldular. Onu biraz iyileştirdiler ve çabalarının ödülü olarak bölgedeki kimi mamulleri evlerine götürdüler. Ekonominin sosyal organizasyonuna ve siyasi üst yapılar dokunulmadı. Başlıca değişiklik biber üretiminde oldu, bu seri üretime geçilen tek baharat oldu.¹⁴⁷ Fakat biber üretim teknolojisi o kadar basittir ki, daha yaygın bir üretimle üretimi genişletmek için çok az iş gücüne ihtiyaç duymaktaydı, çünkü biberin önemli bir özelliği vardır: “Bir kere ekildiğinde bir daha bakım istemez.”¹⁴⁸ Bu nedenle, bir asırlık Portekiz egemenliği Asya’nın büyük bölümü için esasında kârı Araplardan ziyade Portekizlilerin yaptığı anlamına geliyordu. Hintli tarihçi K. M. Pannikar bu perspektifi şu şekilde özetlemektedir:

Tüccarlarının mallarını Portekizlilere ya da Araplara satması Hintli yöneticiler için fark etmiyordu. Aslında, burada Portekizlilerin bir avantajı vardı, bu da Hintli idarecilere ihtiyaçları olan silah ve mühimmatı alabiliyor olmalarıydı. Hintli tüccarlara gelince, onlar da kısa sürede bir izin sistemi getirdiler, bu sayede Arap tüccarlarının rekabeti olmadan ticaretlerini sürdürebiliyorlardı; bu anlamda Portekiz tekelinin onlara yardım ettiği söylenebilir.¹⁴⁹

Yine de gerçek şu ki, “Portekiz krallarının girişimleri; korumaya, taşıma ve taşınan malların tekellerini birleştirmiş olmasına rağmen,”¹⁵⁰ Charles Boxer, Portekiz deniz egemenliğini “içsel olarak kırılğan bir üstyapı” şeklinde nitelendirir.¹⁵¹ Asya ve hatta Hint Okyanusu kıyısındaki bölgeler on altıncı yüzyılda Avrupa dünya-ekonomisinin parçası olmadı. Asya, Avrupa’nın bir ölçüde eşit

birkaç madeni para, pazar dilinde güdükleşmiş bazı kelimeler, sayıları gittikçe azalan melez topluluklar, yabancı savaşçılara ve rahiplere ait kaybolmakta olan gelenekler.” George B. Sansom, *The Western World and Japan* (New York: Knopf, 1950), 87.

“Malacca Portekizliler tarafından ele geçirildikten sonra bile, uzun yıllardır yerleşmiş ticari uygulamaları izlemeyi sürdürdü.” Lach, *Asia in the Making of Europe*, II. Kitap, s.829.

“Portekizlilerin konumlarını korumalarını yalnızca donanmaları sağlıyordu, fakat o zaman bile durumları tehlikeliydi. Kara savaşında üstün silah güçleri, tropikal topraklarda savaşmaya yerli silahlardan daha az uygun olmasından dolayı, pek işe yaramıyordu. Bunun yanında Avrupalılar kırsal bölgeyi iyi tanıyan ve iklimle alışık sayıca çok üstün yerlilerle karşı karşıyaydı. Bu nedenle, on altıncı yüzyıl boyunca, Portekiz etkisi kıyıdaki yerleşim alanları çevresindeki küçük bir alanla sınırlı kaldı.” Meilink-Roelofs, *Asian Trade*, s. 124.

147 Godinho, *L'economie de l'empire portugais*, s.577.

148 Age, s.578.

149 K. M. Pannikar, *Asia and Western Dominance*, s.53.

150 Frederic C. Lane, *Venice and History*, s.426-427.

151 Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, s. 57.

şartlarla ticaret yaptığı dış alanlardan biriydi. Yani, zorla dayatılan tekel ögeleri vasıtasıyla pazar etkinliklerine tecavüz ediyordu. Chaunu'nun deyiimiyle, Portekiz tarafından uygulanan “denizaşırı bir *Conquista*” söz konusuydu.¹⁵² Fakat Asya'nın iç yaşamı temelde bu temastan etkilenmedi. Hiç şüphesiz, Asya'nın birincil üretiminin, bu dönemdeki Avrupa işbölümünün ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri sürmek zor olacaktır.

Portekizlilerin Asya ticaretinin Avrupa üzerindeki etkisine bakacak olursak buna daha fazla kanıt bulabiliriz. Avrupa on altıncı yüzyılda Asya'yı işgal etmedi çünkü bunu yapamazdı. Askeri avantajı sadece denizdeydi.¹⁵³ Karada Osmanlı saldırıları karşısında hâlâ geri çekiliyordu¹⁵⁴ ve bu askeri denge yalnızca Sanayi Devrimiyle değişecekti.¹⁵⁵

Asya'nın bu sırada Avrupa'ya sağladığı lüks mamullerdi. Şu anda lüks mamuller önemlidir ve hafife alınmamalıdır, fakat yiyecek (tahıl, büyükbaş hayvan, balık, şeker) ve bunları yetiştirmek için gerekli insan gücüne göre ikinci plandaydı. Bunlar altın ve gümüşe göre de ikinci plandaydı; tabii külçe altın ve gümüşe değil para olarak altın ve gümüşe göre. (Bu arada altın ve gümüşün para olarak kullanılabilmesi sadece büyü olmakla birlikte, esas büyü onun gerektiğinde bir mal olarak da nihai kullanıma sunulabilmesinde yatıyordu.) Yiyecek ve hatta altın ve gümüşle karşılaştırıldığında, bir dünya-ekonomisi lüks mamuller arzındaki değişikliklere nispeten kolaylıkla uyum gösterebilir.

152 Chaunu, *Conquête*, s.205. Bkz. C.R. Boxer: “Eski Portekiz sömürge İmparatorluğu temelde bir denizcilik ve ticaret imparatorluğuydu ve büyük oranda Doğu'nun baharatı, Batı Afrika'nın köleleri ya da Brezilya'nın şekeri, tütün ve altınıyla ilgileniyordu. Ancak askeri ve ruhani kalıplar içerisinde bir deniz imparatorluğuydu.” *Race Relations in the Portuguese Colonial Empire, 1415-1825* (London and New York: Oxford Univ. Press. (Clarendon), 1963), 2.

153 “Avrupalıların nispi avantajları denizleriydi. Karada uzun süre oldukça zayıf kaldılar... Avrupalılar on yedinci yüzyılda dördüncü on yılına kadar, etkin bir hareketli sahra topu geliştiremedi...”

“Avrupalılar genelde Asya iç kıtası üzerinde kontrollerini genişletme girişimlerinin başarı şansı olmadığını düşünüyordu.” Cipolla, *Guns and Sails*, s.138, 141, 145.

154 “Avrupa denizaşırı olarak cesur biçimde genişler ve Asya, Afrika ve Amerika kıtaları üzerinde üstünlüğünü saldırgan biçimde dayatırken, doğu sınırında Türk güçlerinin baskısı altında hızlı biçimde geri çekiliyordu.” Age, s.140.

155 “Avrupalıların geniş iç karaları etkin biçimde işgali ya da kontrolü, Endüstri Devriminin yan ürünü olarak daha sonra gerçekleşti.” Age, s. 146.

Biber, bir lüks madde sayılmazdı, baharat da; çünkü yiyeceklerin korunmasında ve ilaç olarak çok önemliydi.¹⁵⁶ Bu bir defa daha bir derece meselesiydi. Korunan gıda maddesi büyük oranda et oluyordu; bu bir lüks madde olmadığı gibi geçim sıkıntısı içerisinde bulunan insanların sofralarında da pek bulunmuyordu. Aynı şekilde ilaçlar da.¹⁵⁷ Pek tabii ki, Chaunu'nun ileri sürdüğü gibi, dünyadaki güç dengesinin değişmesiyle, biber gittikçe daha az bir lüks madde haline geliyordu. Sanırım, buradaki sorun bunun ne kadar az olduğudur:

Biber, Batı'da ilk olarak ne zaman ortaya çıkar? Geleneksel olarak birkaç dönüm-noktasına işaret edilir. Bunların ilki Doğuyla Batı arasında 12. ve 13. yüzyıllarda Akdeniz'de ki Haçlı Seferleri sırasındaki ilişkilerdir. Gerçeği söylemek gerekirse, iki faktör göz önüne alınmalıdır. Biber kullanımının artması kesinlikle 14. ve 15. yüzyıllarda et tüketiminin artmasıyla ilişkilendirilmelidir; bu açıkça ispat edilmiş bir olgudur. Bundan daha kalıcı olanı ise, çok uzak ve pahalı ürünleri içine alan tüketim kalıplarının gelişmesi bana, 12. ve 13. yüzyıllardan itibaren güç-durumunda meydana gelen değişimden ayırlamaz gözükmetedir. 13. yüzyıl şartlarında üretilen baharatlar bir lüks oluşturuyordu. Onları elde etmek Batı Hıristiyanlığının potansiyelini yavaşça geliştirmesine imkân veren [*le lent décollément de ses moyens*] gücü geliştirmeyi gerektiriyordu. Bu güç Batı'ya Latin Hıristiyanlığı'nın üretmekte Doğu Medeniyetlerinden daha az zeki olduğu tadım cisimciklerine ve sinir sistemini geliştirecek çeşitli uyarıcılara sahip olma olanağı verdi.¹⁵⁸

156 “16. yüzyılda baharatın taşıdığı önemi şimdi tasavvur etmekte güçlük çekiyoruz... Ancak, şekerin neredeyse bilinmediği, kışın baharatlanmış ya da tuzlanmış yiyecek dışında bir şey tedarik edecek dondurma ya da kışlık depolama imkânının olmadığı, yiyecekler vitamin ya da çeşitlilik ekleyecek çok az sebze olduğu ve baharatın ya da Doğu'dan gelen ihraç maddelerinin ana *materia medica'yı* oluşturduğu bir zamanda, Avrupa'nın ticaretinde gerçekten önemli bir yer tutuyordu.” Robertson, *South African Journal of Economics*, XVIII, s.42. Bununla birlikte, daha önce gördüğümüz gibi şekerin o zamanda gerçekten bilinmediği doğru değildir. Akdeniz ve Atlantik adalarında yaygın olarak üretiliyordu ve Brezilya'ya ve sonra Karayip adalarına sokuluyordu.

157 Bununla birlikte önem sırası zihinde tutulmalıdır. Biber baharattan nispeten daha önemliydi. Chaunu'nun gözlemi şu şekildedir: “Biber, on altıncı yüzyıl ticaretinde bir baharat sayılmıyordu. Sarayın ve etin muhafazasının önemli bir maddesi olan biber, terimin daha dar anlamıyla, baharat ya da ilaç niteliğinde değildi.” *Conquête*, s.200.

158 Age, s.316-317. İtalikler eklenmiştir.

Her halükarda, biber bir lüks değil yarı zorunluluk olduğu derecede, fiyat olarak olmasa da *miktar* açısından en önemli olan Asya ürünleri değil, Batı Afrika'nın *malaguette*'siydi.¹⁵⁹

Asya ticaretinin Portekiz için kârlı olduğuna tabii ki şüphe yoktu. Esas mesele de her şeyden önce buydu. Godinho bunu değerlendirenken yirmi beş sayfa harcar. Belki de şaşırtıcı bir örnek olacaktır. Albuquerque 1512'de geri dönen kârın, gönderilen malın (Portekiz para birimiyle) sekiz katı olduğunu hesaplamıştı.¹⁶⁰ Bu nedenle biberin neden “on altıncı ve on yedinci yüzyılların, dönemin en büyük tüccar ve kapitalistlerinin dikkatini çeken en göze çarpan spekülâtif malı”¹⁶¹ olduğunu anlamak kolaydır. Biberin kâr marjıyla birlikte bölünebilirliği ve dayanıklılığı onu “spekülasyonlar için mükemmel bir maddeye çevirdi.”¹⁶²

Spekülasyon bireysel girişimciler olarak sadece kapitalistlere ait değildi. Bu aynı zamanda ve bariz bir şekilde, Frederic Lane'in ifadesiyle “ulusal zenginliğini askeri güç kullanarak arttırmaya çalışan”¹⁶³ Portekiz devletinin de spekülasyonuydu. Aşağıda bu politikanın bedelini gözden geçireceğiz. Ancak bu noktada Lane'in bu kolektif spekülasyonla ilgili değerlendirmesini eklemek uygun olacaktır:

Elli ya da yüz yıllık uzun vadede, daha barışçıl bir politika, Doğu ticaretinin gelişmesine daha çok olanak verebilir, ulusu daha zengin hale getirebilirdi. Hindistan'ın işgali Portekiz'in ulusal gelirini bir defalık arttırdıysa da daha sonra ulusun işgücü verimliğinde bir düşüş oldu. Bu nedenle ulusun refahını arttırmak için silahlı güç kullanmanın başarı sağlaması, pek de olası görülmemektedir.¹⁶⁴

159 “Afrika baharat ticareti Portekiz için biber ve zencefil dışındaki diğer Asya baharatlarından dikkat çekici biçimde fazla ve çoğu zaman toplamlarından da büyük bir trafik hacmini temsil ediyordu. Tabii ki tahıl fiyatları Doğu baharatlarının fiyatının sadece bir kırıntısıydı: 1506 Mart'ında bir kental 8 *cruzada* ederken, biber 22 *cruzada*'ya, tarçın 32 ve 33, zencefil 18,19 *cruzada*'ya satılıyordu. Düşük fiyatına rağmen *malaguette*'nin toplam değeri, çoğu zaman biber ve zencefil dışında diğer her bir baharatın değerine eş ya da bundan daha fazlaydı. (1506 ve 1511 itibarıyla) 8 *cruzada*'dan 200 kental tahıl değerce 32 *cruzada*'dan 500 kental tarçına veya 19 *cruzada*'dan 840 kental zencefile eşitti.” Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, s. 547. Batı Afrika ürünlerinin botanik tanımları ve coğrafi yerleri için bkz. s. 539-542.

160 Değerlendirme *Age*, s.683-709'da bulunabilir. Örnek s. 699'dadır.

161 Glamann, *European Trade*, s. 52.

162 *Age*, s. 53.

163 Frederic C. Lane, “National Wealth and Protection Costs” *Venice and History* (Baltimore, Maryland: John Hopkins Press, 1966), 376.

164 *Age*, s. 381.

Peki, Portekiz “daha barışçıl bir politika” izleyebilir miydi? Bu, kısmen Lane’in kendisinin de belirttiği gibi, 1500’de Portekiz’de var olan sermaye ve işgücünün niteliği nedeniyle şüphelidir.¹⁶⁵

Bununla beraber, kârlılıkla ilgili tartışma, dış bir alanda yapılan ticaretten elde edilen kazancın sınırları olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Dogrusunu söylemek gerekirse kârlar yağmada elde edilenlerden başka bir şey değildir. Ve yağma da zamanla kendi kendini yok eder, oysa bir tek dünya-ekonomisi çerçevesinde, sömürü kendi kendini güçlendirir.

Bu belki de Asya’daki İberya ile Amerikalardaki İberya’yı sistematik olarak karşılaştırmaya çalışırsak daha da netleşecektir. İlk önce İspanya ve Portekiz ilişkileri konusunda bir söz söylenmelidir. Papa’nın emirnamesi, *Inter Coetara*, Haziran 1493’teki ikinci versiyonunda ünlü bir hat çiziyor, Avrupalı olmayan dünyanın çeşitli bölgelerini, sözde Hristiyanlaştırma amacıyla İspanya ve Portekiz’in himayesine bırakıyordu.¹⁶⁶ Atlantik bölgeleri için bu, Brezilya, Atlantik’te bulunan ve Karaiplere dahil olmayan adalar üzerinde Portekiz’in, fakat kıtanın büyük bölümünde İspanya’nın hâkimiyetinin tanınması anlamına geliyordu. Asya öyle görünüyor ki Portekiz’e tahsis edilmişti. Fakat Macellan, on altıncı yüzyılda enlemleri tahmin etmek güç olduğu için, Kral V. Charles’ı haritayı yeniden okumaya ikna etti ve İspanya Krallığı yanında gerçekte 1564’e kadar işgal edilemeyen Filipinler üzerinde hak iddia etti.¹⁶⁷ Gerçekte Venedik’in rolünün yeniden canlanması nedeniyle Portekiz bir biber arzı kaynağı rolünü

165 “Portekizlilerin o zaman diğer uluslara üstünlük sağladığı etkinlik kurnaz ticaret değil hem denizcilikte hem de savaşta cesur maceracılıktı. Portekizlilerin askeri ve dini gelenekleri ve sınıf yapıları nedeniyle Hindistan’da izlenen Haçlı politikası, Portekizlilerin daha az savaşçı yollarla edindiğinden daha fazla zenginlik kazandıran enerjileri harekete geçirmiş olabilir. 1500 yılındaki bir Venedikli muhtemelen Portekizlilerin daha barışçıl bir politikayla daha çok kazanabildiğine inanacaktır; çünkü Portekiz yönetici sınıfı 1500’de Venediklilere karşı böyle davranmış olabilirdi. O tarihte birçok Venedikli soylu barışçıl ticaretle ya da taşra çiftliklerinin idaresiyle uğraşıyordu. Üç ya da dört yüz yıl öncesinde, Bizans’ı tehdit ederken ki gibi aynı derecede etkin tüccarlar ya da deniz korsanları değillerdi.” Age, s. 395-396.

166 Hikaye diplomatik entrikalar nedeniyle karmaşıktır. Bkz. Samuel Eliot Morison, *Admiral of the Ocean Sea* (Boston: Little Brown, 1942), 367-374; Chaunu, *Conquête*, s.251-254.

167 Bkz. Pierre Chaunu, «Le galion de Manille», *Annales E.S.C.*, VI, 4, oct.-dec. 1951, 449.

oynayamamaya başladığı zaman, İspanya biber bulmak için Filipinlere ve Çin'e keşif seferi düzenler.¹⁶⁸

Böylece Amerikalarda Portekiz tekelinde çoğunlukla bir Hispantik rolü ve Asya'da İspanyol tekelinde çoğunlukla bir Portekiz rolü görmekteyiz. *Iber* politikasının her iki bölgede de benzer olması çok çarpıcıdır. Zira on altıncı yüzyılda İberya Amerikalarda *sömürgeler* kurarken, Asya'da *ticaret-noktaları* oluşturmakla meşguldü.¹⁶⁹

İspanyolların Amerika ve Portekizlilerin Asya politikalarından daha önce söz etmiştik. Her ikisinin de tecrübelerini diğer bölgeye genelleştirmeye çalıştığını, fakat hatalarını anlayarak, kendilerini bölgenin gereklerine uydurmaya başladıklarını görmek çok önemlidir. Portekizliler Brezilya'ya müdahalelerini salt bir gümrük deposu olarak sınırlamaya çalışsalar da 1530 yılı itibarıyla, bir çeşit öncelik hakkıyla burayı kolonileştirmek zorunda kaldı.¹⁷⁰ Benzer şekilde İspanyollar

168 Bkz. *age*, s. 450-451.

169 İspanya başlangıçta Amerikalarda sömürge değil ticaret merkezleri kurmak istiyordu. İspanya'yı sömürgeciliğe çeken, bu tür bir ilişkiye imkân veren türde bir siyasal ekonominin yokluğu idi. Luis Aznar bu gelişmeyi şu şekilde tanımlar: "Ne olgunlaşmamış altın yatakları, ne köle trafiği, ne de adam başı koyulan vergiler 15. yüzyılda Colombus tarafından yapılan ilk üç seferin masraflarını karşılayacak ne de ilk iskâncıların maaşlarını ödeyecek derecede kaynak yarattı. İspanyol Amerika'sındaki talih-sizlik haberleri hızla yayılıyor ve saray çevrelerinde saygınlığın yitirilmesine neden oluyordu...."

"[Saray politikasını değiştirdi ve dolayısıyla] bu şekilde, feodal bir girişim olarak başlayan şey on altıncı yüzyılın başında organik bir yönetim sistemi, sömürgeci devletlerin modern dönemin ilk iki asrında kuracakları yönetimin bir prototipi haline geldi." "Las etapas iniciales de la legislación sobre indios," *Cuadernos americanos*, VII, 5, sept.-oct., 1948, 177-178.

170 "On altıncı yüzyılın başında Portekizliler Brezilya'nın keşfini (1500) ikincil önemi olan bir mesele saydılar. Gerçekte, şu anki Brezilya'nın deniz kıyısı üzerinde, kabaca şimdiki Santos ve Recife limanları arasında, kontrol sağlama çabaları büyük oranda Fransa ve İngiltere'nin, Hollanda ve Belçika ve İngiltere'deki yünlülerin üretiminde kullanılan Brezilya boya köklerinin ihracı için, rakip kıyı yerleşim bölgeleri oluşturmasını engellemeye yönelik bir tepki hareketiydi. Yüzyılın ikinci yarısında işgalin devamına ve plantasyon ekonomisinin kurulmasına neden olan yalnızca rekabet korkusuydu." Stanley J. Stein ve Barbara H. Stein, *The Colonial Heritage of Latin America*, s.22; Chaunu, *Conquête*, s.222.

Portekiz'in bu sırada Brezilya'ya karşı tavrıyla ilgili bu analize bakınız: "Kolayca yağmalanabilecek hazinelerin yokluğu ilk yıllarda, özellikle de Doğu Hint Adalarıyla olan hareketi zirve noktasında olduğu bir sırada Portekiz'in Brezilya'ya olan ilgisini azalttı. Portekiz Sarayı Amerikan kolonisine özel sermayeyi çekebilmek için onu, birçok kraliyet imtiyazını devralan on iki kaptanlığa (*donatarios*) böldü. Şeker kamışı üretiminin başlatıldığı bölge dışında herhangi bir ekonomik temelin yokluğu bu deneyimin başarısız olmasına neden oldu. Saray uzun süre çok az ekonomik değer

da Filipinlerde bir *encomienda* sisteminden faydalanmaya çalıştılar, ancak uluslararası ticaret masrafları karşılamak için yetersizdi, bu nedenle Portekiz modeline geri döndüler. “Manila ticareti böylece Çin mallarına karşı Yeni İspanya’dan gümüş ticareti şekline dönüştü.”¹⁷¹

Bu iki farklı politikanın nedenleri, daha önce işaret ettiğimiz gibi, iki boyutluydu. Bir tarafta, Amerika kolonizasyonunun ödülleri bir anlamda daha büyüktü. Öte yandan, Asya’yı kolonileştirmenin güçlükleri çok daha fazlaydı. Bu ikisinin birleşimi, on altıncı yüzyılda Amerikaların Avrupa dünya-ekonomisinin *periferisi haline* gelmesi Asya’nın bir *dış alan* olarak kalması anlamına geliyordu.

Ödüllerle kısa vadeli kârları kastetmiyoruz, gerçi bu anlamda da Amerikalar Asya’da %50 daha fazla getiri vadeliyordu,¹⁷² ama biz burada fırsat maliyetleri anlamında uzun vadeli kârı düşünüyoruz. Asya ticareti bir *ithal ticaretiydi*, özellikle de Doğu Akdeniz’i atlayarak geçen kısmı.¹⁷³ Aslında İspanya’nın sonunda Manila Kalyonundan

taşıyan bu geniş toprakları savunmanın masraflarını üstlendi. Kalıtsal kaptanlık sistemi her ne kadar biçimsel olarak Portekiz feodal kurumlarını model alsada on altıncı yüzyılın ikinci yarısında İngiltere ve Hollanda’da kurulan ticari işletmelere benzer şekilde, saray tarafından yönetilen ticari genişleme görevi için özel sermayeyi çekme çabası olarak görülmelidir.” Celso Furtado, *Economie Development of Latin America*, s.9-10, fn.2.

171 Harrison, *New Cambridge Modern History*, III, s.554.

172 “Bununla birlikte 16. yüzyıl için bir büyüklük sıramız vardır... Eğer Lizbon, Uzak Doğu’yla birlikte, 1 değerindeyse, Brezilya 0,05 ve 0,1 arasında ve Sévilla 1,5 değerindeydi. On yedinci yüzyılın başında Sévilla Lizbon’un 1,5 katı değerindeydi.” Chaunu, *Conquête*, s.269.

Fakat bu bize bir bütün olarak Avrupa’yla ticaretin önemi hakkında hiçbir şey söylemez: “Sevilla ve Lizbon’un, yani tekelin ve İber Yarımadası’nın güneybatı merkezinin payını ölçmek güçtür, çünkü tekelin ölçülmesi onun dayandığı Avrupa dünyasını ölçmekten daha kolaydır. Sévilla tarafından kontrol edilen Amerikan ticaretinin ve Lizbon tarafından kontrol edilen Asya ticaretinin öneminin değerlendirilmesiyle ilişkili ölçüm imkanlarındaki farklar, tekelleri ölçmenin içsel imkansızlığından değil daha ziyade geri kalanı [yani tekelin parçası olmayanı] ölçmenin geçici imkansızlığından kaynaklanmaktadır.” Age, s. 273.

173 “Deniz aşırı ülkelerden ithal edilen malların çoğu altın ve gümüş ve madeni para ihracıyla ödenirken -bu arada Doğu Hint ticareti kesin olarak temelde Avrupa ürünlerine pazar bulmaktan ziyade Avrupa talebini karşılama amacına dönük bir ithal ticaretiydi- Doğu Akdeniz üzerinden yapılan ithalatın daha farklı bir yüzü vardı. Arap ve Hint dünyaları Akdeniz ülkelerinden birkaç kalem mal istiyordu. Bakır özel olarak talep edilen bir madendi ve Orta Avrupa’dan Doğu’ya Venedik üzerinden ihraç ediliyordu. Tunus kıyısı açıklarındaki balık yataklarından Doğu’ya, bir kısmı on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Marsilya’da etkinlik gösteren Fransız *Compaigne du Corail* tarafından olmak üzere, mercan ihraç ediliyordu. Mısır’dan kumaşlar, civa, safran ve afyon, Akdeniz ülkeleri, Doğu Akdeniz ve Hint Adaları arasında değiş to-

vazgeçmesinin nedenlerinden biri, özellikle temsil ettiği altın ve gümüşü son gramına kadar sömürme politikasına karşı, içeride karşılaştığı muhalefetti.¹⁷⁴ Tabii ki bunun da istisnaları yok değildi. Örneğin Hint meşe ormanları, Goa'daki tersanelerde yapılan gemiler için kereste tedarikçisi olarak Avrupa dünya-ekonomisine dahil edilmişti.¹⁷⁵

Ne var ki bu, Yeni Dünya'dan altın ve gümüş, kereste, deri ve şeker toplanmasıyla karşılaştırıldığında önemsiz kalır. Bu süreç bir yüzyıl içerisinde basit toplama tekniğinden çıkarak ucuz işgücü ve Avrupa denetimiyle sabit bir üretim biçimine dönüşmüştür.¹⁷⁶ Bu şekilde söz konusu bölgeleri Avrupa dünya-ekonomisine katarak onların sosyal yapılarını *dönüştürmüştür*.¹⁷⁷

kuş edilen mallar akıntısına girdi. Bu durum, hiç şüphesiz, Portekizliler Hint Adalarına deniz yollarını bulduğu ve biber taşımacılığının yönünü değiştirmeye çalıştığı zaman karayolu ticaretinin neden duraklamadığını da açıklar." Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, s.56-57.

- 174 "Manila kalyonunun en büyük düşmanı hiç şüphesiz İspanyol yönetiminin kendisiydi. Şikayetleri Kralın Meclislerine kolayca ulaşan Sevilla tüccarlarının ve Sarayın altın ve gümüş taraftarı kesiminin gözünde, kalyon ticareti Uzak Doğu ile yapılan bütün ticaretlerin en kötüsüydu; buradaki ticaret açığı değerli madenlerin ihracıyla kapatılıyordu." Chaunu, *Annales E.S.C.*, VI, s.458.

Altın ve gümüşün bu dışarı akışına muhalefetin başka bir nedeni de bunun gittikçe Sevilla ve Lizbon'dan geçmez oluşuydu. "Ümit Burnu yoluyla gümüş *real*'ler tüm Doğu'ya akıyordu, Bunlar sayesinde Çin ticareti -porselen, ham ipek ve İpek kumaşlar, altın- diğer ticaretlerden öne çıktı ve Japonya'yı ipeğin çıkış yeri ve gümüş kaynağı olarak işlek hale getirdi. Bir tarafta Çin'in beyaz madene olan talebinin derinliği ve öte tarafta İspanyol Amerika'sının gelişmesi, Acapulco'dan Manilaya doğrudan bir yolun oluşmasına yol açtı; bu da Goa ve Lizbon'un düşmanlıklarını uyandırdı ve her ikisini de ondan aynı derecede zarar gören Sevilla'ya yaklaştırdı." Godinho, *L'economie de l'empire portugais*, s.833.

İspanyol örneği İngiltere'ninkiyle çarpıcı bir tezat oluşturur. On yedinci yüzyılın başında, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi de aynı şekilde ticaretine eşlik eden ve birçoklarının dönemin ticari bunalımlarından sorumlu olarak gördüğü gümüş ihracı için, saldırıya uğradı. "Buna verilen cevap Şirket'in Kıta'ya ve Orta Doğu'ya yaptığı yeneden ihraç, değer olarak Hint Adalarına gönderilen hazineden fazla olduğu için tüm sorun bir bütün olarak ülkenin ödemeler dengesinden ayrılmaz olduğuydu." K. M. Chaudhuri, "The East India Company and the Export of Treasure in the Early 17th Century", *Economic History Review*, XVI, I, Aug, 1963, 25. Şirket tabii ki tamamıyla haklıydı. "Avrupa" altın ve gümüş kaybediyordu, İngiltere değil. Fark İspanya'nın kendisini, İngiltere'nin o sırada yaptığı gibi Avrupa'daki bölgelerarası ticaretin çekirdeğine yerleştirememesi idi.

- 175 Bkz. Boxer, *Portuguese Seabome Empire*, s. 56-57; ayrıca Godinho, *leconomie de l'empire portugais*, s.683.

- 176 Bkz. Chaunu, *Conquête*, s.290-296. 300-311.

- 177 Bkz. Boxer'in şekerin Brezilya sosyal yapısı üzerindeki etkisiyle ilgili tanımı. *Portuguese Seaborne Empire*, s.84-105. Madencilik etkinlikleriyle ilgili olarak bkz. Alvaro

Avrupa sadece başka seçeneği olmadığı, bir ürünü kendi dünya-ekonomisi çerçevesinde elde edemediği zaman, onu daha yüksek maliyetlerle almak üzere dış pazara yönelirdi. Örneğin ipeği ele alalım. Woodrow Borah, Meksika'nın ham ipek üretiminin 16. yüzyılda neden çöktüğünü açıklar.¹⁷⁸ Tam bu noktada Chaunu "Kalyon ticaretinin zirvesinde olduğumuzu, Hint adalarından bol miktarda Çin ipeği geldiğini, bunun yoğun biçimde sürdüğünü ama kısa ömürlü olduğunu" belirtir.¹⁷⁹ Tabii ki İspanyolların elinde Çinlilere sunacak Amerikan gümüşü kalmayınca ipek satın alamazlar ve Manila Kalyon ticareti 1640'larda çöker.¹⁸⁰

Dünya-ekonomisinin coğrafi sınırları, genel kural olarak, bir denge meselesidir. Merkezdeki güç dengeleri (on beşinci yüzyılda Avrupa'da olduğunu gördüğümüz gibi) yayılmacı bir baskıya neden olabilir. Sistem kayıpların kazançtan daha büyük olmaya başladığı noktaya kadar dışa doğru yayılır. Buradaki faktör tabii ki uzaklıktır, teknolojik durumun bir işlevi olarak görülür. Daha önce, altmış-günlük dünya kavramından söz etmiştik. Zamanı tahmin etmenin birçok yolu vardır. Chaunu'nun, İberya'dan Amerikalara zaman

Jara: "Amerikalıların birçok bölgesinde, madencilikğin sömürge öncesi dönemde insanların sahip olduğu yapıyı yeniden örgütlenme ve hatta bunun temellerini çökertme muazzam gücüne sahip olduğu tartışılmaz. Yerli halkın, madencilik merkezlerinin oluşturulmasıyla ortaya çıkan yeni yerleşim birimlerinde odaklanması - ki burada sadece Potosi'den değil daha diğer birçok gümüş, altın ve civa üretim merkezlerinden söz ediyoruz- belki de ilk defa kökleri her şeyden kopmuş, fakir, geleceği veya yarına çıkma güvencesi olmayan, şehir kavramının en azından kentsel yaşamın önceki yaşam standartlarından bir yükselmeyi netice verebileceği ümidi dışında pek bir şey ifade etmeyen, sözde kentsel bölgelerde gruplaşmış yüzen kitleler sosyal olgusunu oluşturdu." Jara, *Très ensayos sobre eænomia minera hispano-americana*, s.28.

178 Woodrow Borah şunu belirtir: "İpek başlangıçtan itibaren yetiştiriliyordu; çünkü az yer kaplıyordu, arabayla ya da katırla kolayca taşınabiliyordu, düşük taşıma maliyetleri vardı, kolonide ya da İspanyada kesin bir pazar ve büyük kazançlar vaat ediyordu." *Silk-raising in Colonial Mexico, Ibero Americana*: 20 (Berkeley: Univ. of California Press, 1943), 15. Borah bu gerileme için üç neden öne sürer: Kötü muameleden dolayı Hindistan nüfusunda düşüş; Hintlilerin, dut fidanlıklarından çekilmesine ve bunları kaldırmasına neden olan aşırı vergiler ve Hintlilerin sömürülmesi; dünya pazarına Filipinlerden ek mal arzı nedeniyle karlarda düşüş. Bu gerileme nedenleriyle ilgili uzun tartışması için bkz. s.85-101.

179 Chaunu, *Annales E. S. C.*, VI, s.462 (fn.1). Borah bir noktada Filipinler ticaretinin Meksika ipeğinin gerilemesinin nedenlerinden biri olduğuna işaret eder görünse de bir başka noktada aksinin doğru olduğunu ima eder ve dolayısıyla Chaunu'yu destekler: "Aksine, Filipinler ticaretinin gelişmesi Meksika ipek üreticiliğinin gerilemesiyle çakıştı; büyük ölçekli Çin ipeği ithalatı 1579 da başladı ve bu zamanlarda ülke içindeki ipek kültürü gerilemeye başladı." Borah, *Silk-raising*, s.90.

180 Bkz. Chaunu, *Annales E. S. C.*, VI, s.460-461.

ve İberyâ'dan Asya'ya zaman tanımlarını karşılaştırın. Birincisi hakkında şöyle der: "Dışarı geçiş bir ay, dönüş altı hafta, yükleme ve boşaltmalar dahil gidiş-dönüş yolculuğu, kış ölü sezonları arasındaki her şey de dahil olmak üzere yıl bazında sürüp giden bir döngü."¹⁸¹ Diğer hakkında ise şöyle konuşur:

En uzak noktada -sözgelimi 1565 Sevilla-Manila ekseninde- on beşinci ve on altıncı yüzyılların uzun süren dönüşümünden doğan evren beş yıllık bir evrendir. Yani, İspanya'dan Filipinlere gidiş-dönüş yolculuğu için gerekli ortalama zaman beş yıldır.¹⁸²

Açıkça görülüyor ki fark çok muazzamdı. Fakat uzaklığın direnci yerleşik otoritenin direnciyle daha da kötüleşti. Amerikalılar kolayca ele geçirilmişti ve İnkalar gibi köklü devletler bile Avrupalıların silahlarıyla boy ölçüşemedi. Asya ise tamamıyla farklı bir konuydu. Ne Portekiz ne de on yedinci yüzyıldaki halefleri, önemli işgaller gerçekleştirmek için ateş gücünü kullanamadılar. Bunun eksikliği nedeniyle de Amerikalarda ya da Doğu Avrupa'da olduğu gibi, küçük bir gücün büyük bir artı değer elde etmesine izin verdiği bir sistem kuramadılar. Aksine, daha küçük bir artı değer elde etmek için (çünkü yerel yöneticiler çok daha büyük bir yüzdede ısrarcı olabiliyordu) (Portekizlilerin denizdeki rakiplerine karşı) daha çok güç kullanması gerekiyordu. Buna bakmanın bir şekli de alternatif güç kullanımının verimliliğini tahmin etmektir. Frederic Lane bunu şu şekilde kavramsallaştırır:

Yagma yapmak ve [örneğin Asya'daki Portekizliler gibi] rakiplerin ticaretini engellemek için güç kullanan [sömürgeci] girişimlerin, genelde azalan kârlara razı olduğu şeklinde bir hipotez öne sürüyorum. Fakat [sermayesinin yok edilmesi ya da elinden alınması ve işgücünün dağılmasına karşı] koruma yaratmak için güç kullanan ve [Brezilya'daki Portekizliler gibi] angarya uygulayan birçok girişim, artan kârların avantajından yararlanıyordu.¹⁸³

Periferide iş yapmakla dış alanda ticaret yapmak çok farklı şeylerdir. Periferide sadece ekonomik olarak güçlü gruplar, konumunu kültürel egemenlikle de güçlendirebilir. Portekizliler bunu İspanyollardan çok daha iyi anlamışlardı. İspanyollar Hristiyan dinini yaymayı Portekizlilerden daha çok öncelik olarak kabul etmişler, oysa

181 Chaunu, *Conquête*, s.290.

182 Age, s. 277. Uzaklık-zaman konulu uzun bir tartışma s.277-290'da bulunabilir.

183 Lane, *Venice and History*, s.28.

Portekizliler on altıncı yüzyıl Asya'sındaki bu Hristiyan-Müslüman karşılaşmasında güçlerinin sınırlarına daha duyarlı olmuşlardı. Chaunu İspanyolların Müslümanların Filipinlere girmesini engellemek için büyük çaba sarf ettiğini belirtir. Bir ölçüde başarılı da olmuşlar, fakat ekonomik bir bedel ödemişlerdi: "İslâm'a yönelik bu derin ve köklü düşmanlık, Müslüman Malaya prensleriyle anlaşma yapamama, İspanyolların Filipinlerde neden baharat ticareti yapamadıklarını, Portekizlilerin düşmanlığından daha iyi açıklamıyor mu?"¹⁸⁴ Bunu Portekizlilerin Kongo'daki durumuyla karşılaştıralım. Onlar da önce Hristiyanlaştırma, sömürgeleştirme, hatta nakit ürün tarımıyla oynamış, sonra bunun bedellerinin çok yüksek olduğunu fark ederek, belli başlı olarak köle ve fildişi talebinde bulunduğu bir antrepo ilişkisine geri dönmüştü.¹⁸⁵

Asya'da Portekizlilerin Hint Okyanusu ve Malaya Bogazlarındaki egemenliği "uzun" on altıncı yüzyıl ilerledikçe, Venedik'le birlikte Araplardan [eski Akdeniz yolu], Kuzeybatı Avrupa'nın yükselen yıldızlarından [İngiltere ve Hollanda] ve Asya'daki asi yerli güçlerden gittikçe artan bir meydan okumayla karşı karşıya kaldı.

Önceki bölümde, doğu Akdeniz'in "ikinci" on altıncı yüzyılda dirilişini ele almıştık. Bu nedenle burada konuyu sadece kısaca gözden geçirelim. Akdeniz yolunu kesmek çok masraflı bir ablukayı gerektiriyordu. Meselenin özü, "Portekiz'in bu geniş ağı, kaleleri, masraflı filoları, memurlarını idare edecek güçten yoksun olmasıydı."¹⁸⁶

184 Chaunu, *Annales E. S. C.*, VI, s.455.

185 Alfredo Margarido şunu belirtir: "Pagan Kongo, Katolikliğin damgasını reddetti ve sömürge ekonomisinin (*economie de traite*) gereklerine direndi. Portekizliler orada Güney Amerika'daki sömürgeleştirme politikasını sürdürmek için kaçınılmaz olarak ihtiyaç duyulan artığı üretmek için krallığı dağıtmak zorunda kaldı." "L'ancien royaume du Congo" *Annales E. S. C.* XXV, 6, nov.-dec. 1970, 1725.

Boxer aynı zamanda "çok şeyler vadeden deneyimin" 1543'de Kral I. Dom Affonso'nun ölümünden sonra, kısmen Portekiz'in Asya ve Güney Amerika'da artan sorumlulukları, fakat büyük oranda köle ticaretinin yayılması ve yoğunlaşması nedeniyle başarısızlığa uğradığını söyler. *Race Relations*, s.20. Bkz. ayrıca Boxer, *Portuguese Seaborne Empires*, s.97-103; Georges Balandier, *Daily Life in the Kingdom of the Kongo* (New York: Pantheon, 1968).

186 Braudel, *La Méditerranée*, s.496. Bu yüksek kazanç getiren ticaretteki bir diğer faktör rüşvetti: "1500'den sonraki yıllarda Portekizliler Kızıl Deniz ticaretinin önüne ciddi engeller koydular ve İskenderiye'deki baharat fiyatlarının on beşinci yüzyıl düzeyinden yukarı çıkmasını zorladılar. Sonraları Hindistan'daki Portekizli memurlar Kızıl Deniz ve Basra Körfezi üzerinden yapılan ticaretin önüne masraflı engeller koymayacak derecede etkisiz ya da kolay rüşvet alır hale geldiler." Frederic C. Lane, *Venice and History*, s. 33.

1530'larda Türkler bir defa daha Basra Körfezi'ne ayak basmışlar ve bu noktadan itibaren Portekizlilerin ticaret payı azalmaya başlamıştır.¹⁸⁷ 1560'da İskenderiye, oranlandığında daha az olmakla beraber, Avrupa'ya on beşinci yüzyılın sonundaki kadar çok baharat ihraç ediyordu.¹⁸⁸ Ayrıca, Portekizliler Venedik rekabetini karşılamak için fiyatlarını düşürme konusunda isteksizdiler ya da bunu yapamadılar.¹⁸⁹ Tabii burada sadece biber ticaretiyle ilgili olarak konuşuyoruz, zira ilaç ticareti hiçbir zaman Portekiz tekeline geçmiş gözükmemektedir.¹⁹⁰ Gerçekte, Portekizlilerin çöküşü, 1580'den sonra,

187 Bkz. Lybyer, *English Historical Review*, XXX, s. 586.

188 Lane, *Venice and History*, s. 31.

189 Godinho bir on altıncı yüzyıl Venedik tüccarı olan Cesare de Fedrici'yi zikreder: "Lizbon'a giden biber Mekke boğazlarından [muhtemelen Kızıl Deniz] gelen biber kadar iyi değildir; çünkü Portekiz Kralı elçisi yıllar önce Portekiz Kralı adına Cochinchin kralıyla bir anlaşma yaptı ve biberin fiyatını sabitledi, bunun sonucunda fiyat ne yükseliyor ne de düşüyordu. Böylece fiyat çok düşüktür, öyle ki köylüler onu çok isteksiz olarak vermektedir ve biber olgunlaşmamış ve kirlidir. Arap tüccarlar daha iyi para verdiklerinden onlara daha iyi ve daha iyi işlenmiş biber verilmektedir." *L'économie de l'empire portugais*, s.638-639. Godinho, Ümit Burnu yolundaki kayıpların Portekizlilerin gerilemesinin bir açıklaması olamayacağına ısrarlıdır: "Sonuç olarak: 136 yıl boyunca kayıplar gidiş yolculuğunun % 11'ine ve dönüş yolculuğunda da % 15'ten az bir orana tekabül etmektedir. 1558'de baharat ticareti ile ilgili bir tür bütçe yapılmış ve orada dönüş yolunda yıllık her beş gemiden birinin (%20) kaybı şeklinde bir kalem eklenmişti, bu hesap olağandan çok fazlaydı. Akdeniz'i iyi tanıyan ve önceki yıl çıkış limanına geri dönmek zorunda kalan İtalyan Sasseti, Cochinchin'den, Lizbon'dan Hindistan'a gitmenin, Barselona'dan Cenova'ya gitmekten daha az tehlikeli olduğunu yazıyordu, [s.671]."

Guy Chaussinand-Nogaret'in Godinho'nun kitabını eleştirisinde yaptığı gibi, Portekizlilerin o zamanda, sonraları İngiliz ve Hollandalıların yaptığı gibi, Avrupalı rakiplerini geride bırakacak daha etkin ve ticari metotları kullanma imkanı sağlayacak büyük özel şirketleri neden geliştirmedikleri sorulabilir. (1628'de böyle bir şirket kurma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı.) "Modern ticari kapitalizmin doğuşunu gören büyük hareketin ön safında yer alan Portekiz, 17. yüzyılın başında kendisini neden [o zamanlar varolan] kuzey [Avrupa] modellerini izleyemez buldu? Buna verilecek cevabın bir kısmı Virginia Rau'nun "kozmpolit spekülasyon"[*agiotage*] olarak isimlendirdiği uluslararası kapitalizmin rolünde yatmaz mı? Bu bizi baharat ticaretinden en çok faydalananların kim olduğu sorusuna geri getirir. Öyle görünüyor ki bu tekeli elinde bulunduran ülke değildi: "Biber Kralı" hazinesinin, gerekli yatırımların büyüklüğü ile kemirildiğine şahit oluyordu." «L'or, le poivre, le Portugal et l'économie mondiale», *Annales E.S.C.*, XXV, 6, nov.-dec. 1970, 1595. Bu yorumun ışığında bkz. Furtado'nun 70. dipnotta kaydedilen görüşü. Portekizlilerin böyle özel bir şirket oluşturma girişimi fiilen devletin önayak olmasıyla gerçekleşti. 1628'de kurulan şirket 1633'te dağıtıldı. Bkz. Da Silva, *En Espagne*, s.140-141.

190 Bkz. Godinho, *L'économie de l'empire Portugais*, s.596-616. Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki faaliyetleri, en etkin olduğu zamanda bile, "ilaç bitkileri arzı üzerinde hiçbir etki yapmadı, [s.616]."

Venedik ticaretine son vermeye çalışmalarıyla ölçülebilir.¹⁹¹ Dolayısıyla, Portekiz'in çöküşü çok gerçektir. Godinho bizi diğer uca gitmememiz ve yukarı doğru salınımında Venedik için pembe bir tablo görmememiz konusunda uyarır.¹⁹² Bu görüşün üzerinde daha önce de yorum yapmıştık. Zira Venedik Portekiz'in düşürdüklerinin tamamını toplayamamıştır.

Daha da etkili bir rakip Kuzeybatı Avrupa'ydı. İspanya ve Fransa krallıkları 1557'de iflaslarını ilan ettiğinde, Portekiz'in de bunları 1560'da izlediğini aklımızdan çıkarmamalıyız. Hollanda ve İngiltere'nin yükseliş nedenlerini gözden geçirmeyeceğiz. Fakat burada baharat ticaretindeki önemli bir faktörü hatırlatmalıyız. Gerçekte *iki* "baharat ticareti" vardı, bunlardan biri "Asya kontratı" diğeri ise "Avrupa kontratı" olarak adlandırılıyordu. Yani Asya'dan Lizbon'a (ya da Venedik veya Amsterdam'a) getirilen baharatta ve aynı baharat, başlıca Kuzeybatı Avrupa'da bulunan nihai Avrupalı tüketiciye tekrar satıldığında yine kâr vardı.¹⁹³

Portekizliler, özellikle de yakın ilişki içinde oldukları Antwerp'in çöküşünden sonra, Avrupa'da biber satacak ağa sahip değillerdi, Chaunu 1585'teki Portekiz hakkında şöyle söyler:

1580'den beri Lizbon'da hüküm süren İspanya kralı, Kuzey'den kopmuş olarak, boş yere Avrupa kontratı önerip durmakta. İtalya yeterince güçlü değil [*n'est pas du taille*]. İspanya'da hiç kimse onun rüyasını bile göremiyor. Antwerp'in yerine Alman kapitalizminin, Welserlerin ve Fuggerlerin tüm gücünü geri koymalı. Daha açık biçimde nasıl söylenebilir? Avrupa kontratı sonunda Asya kontratının önüne geçer.¹⁹⁴

191 Bkz. Age, s.771. Türkler İspanya Kralı'nın tebaalarına (ki bu 1580'den sonra Portekizlileri de içine aldı) kendi topraklarında ticaret yapmayı yasakladığı için, Portekizli tüccarlar Fransız, İngiliz ya da Venedikli isimler aldılar.

192 Bkz. Age, s.714. Godinho Venediklilerin 1502'de başlangıçta yaşadıkları zorluklardan da söz eder: "Krizin nedeni Portekizlilerin seferleri değildi, çünkü kriz bunlardan önceye rastlar. Bu şu demek oluyor ki, Hint adaları yollarının tesisi ve Kızıl Deniz ticaretine karşı girişilen hareket, krizin patlak vermesinin doğrudan nedeninden daha uzun sürerek, onu kalıcı bir bunalıma dönüştüren aşırı derecede duyarlı açık yaraları olan bir bedene yöneltildi." (s.729).

193 Bkz. H. Kellenbenz, *Annales E. S. C.*, XI, s. 8.

194 Chaunu, *Conquête*, s. 358.

Buna karşılık, Welserler ve Fuggerler İngiliz ve Hollandalılara karşı duracak kadar güçlü degillerdir.¹⁹⁵ Hollandalıların yükselişi de Venedik'e vurulan son darbe olur, "çünkü Lizbon'dan daha etkin olan Amsterdam eski Akdeniz ticaretine son verir."¹⁹⁶

Hollandalılar (ve İngilizler) sadece Avrupa'da avantaja sahip değildi. Hint Okyanusu'ndaki deniz üstünlükleri ekstra bir mali avantajdı. Sadece ticaretten değil, Portekiz gemilerini yağmalamaktan da kazanıyorlardı.¹⁹⁷ Yine de Hollandalılar (ve İngilizler) Asya sahne-

195 "Hamburg uluslararası baharat ticaretindeki üstünlüğünü sadece kısa bir süre devam ettirir. 1590'lar sömürge ticaretinin genişlemesi açısından büyük önem taşıyan yıllardı. Hollandalılar ve İngilizler başarılı bir şekilde dünyabaharat pazarındaki paylarını arttırmaya çalışıyordu." Kellenbenz, *Annales* E. S. C..XI, s.23.

Hollandalıların Avrupa'daki ağı o sıralar Brezilya şeker ticaretine girmek için de kullanıldı: "Brezilya, Avrupa'da tüketilen şekerin ana kaynağıydı. Brezilya ile Portekiz ya da Batı Afrika ile Brezilya arasındaki şeker ve köle ticaretinin büyük bölümü, hâlâ birçoğu Yahudi kökenli olan Portekizli tüccar ve müteahhitlerin elindeydi; fakat Portekiz'den Avrupa'nın geri kalanına yapılan şeker ihracatı Hollandalılar tarafından yapıyordu, Hollandalı kaptanlar ayrıca Brezilya limanlarıyla el altından bir ticaret de yürütüyordu. Yerel Portekizliler bu ticarete göz yumdu ve İspanyol bürokrasisinin onu engelleme çabalarına direndi. Portekiz'deki tüccarlar ayrıca, Hollandalıların İberya limanlarına ticaretinin resmen yasaklandığı dönemlerde, Hollanda ticari girişimlerine isimlerini komisyon karşılığı ödünç verdiler." Parry, *Age of Reconnaissance*, s. 277.

196 Chaunu, *Seville*, I, s. 13.

197 Bkz. Godinho, *L'economie de l'empire portugais*, s.696-697. Fakat Godinho bu asıl faktörün önemine karşı en azından Portekiz bakış açısından, ihtiyatlı bir uyarıda bulunur, s.671.

Hollandalılar ve İngilizler bu sırada Amerikalara da harekete başladılar. İspanya 1595'de İber Yarımadası'nda Hollanda gemiciliğini yasakladığında, Hollandalılar bir İberya ihraç ürünü olan tuz açığı yaşadılar. Hermann Kellenbenz tuzun Hollanda ringa balığı endüstrisi için çok önemli olduğunun altını çizer. „Spanien die nördlichen Niederlande und die Skandinavisch-baltische räum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600", *Vierteljahrschrift für die Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XLI, 4.1954, s.293. Hollandalılar Güney Afrika'nın Karayip kıyılarındaki Araya yarımadasında tuz bulunduğunu keşfettiler. Bunu kullanmaya başladılar ve geri dönerken hatırı sayılır şekilde kaçakçılık ve korsanlık yaptılar. Bunun İspanya için sonuçları ciddi oldu: "İspanya'nın kendisi için bu ilk planda, kısıtlayıcı Avrupa tuz politikasının [Kuzey Hollandaasileri üzerindeki siyasi baskı] fiyaskoyla sonuçlanması anlamına geliyordu. Daha önce yarımada'nın tuzunun Hollandalılara satışından elde ettiği kazancı ve gümrük vergilerini tamamıyla kaybetti. Artık Hollandalılar Amerikan tuzunu masrafsız ve vergisiz elde ediyordu, bunun miktarının yıllık olarak yaklaşık bir milyon florin olduğu tahmin ediliyordu." Engel Sluiter, "Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area. 1594-1609" *Hispanic American Historical Review*, XXVIII, 2, may. 1948, s.181. İspanya Hollandalıları kovmaya çalışıyordu ve bunu yapmayı da geçici olarak başardı, fakat sonuçta büyük bir donanma kurmak ve İber Yarımadası'nı 1609 ateşkesiyle Hollandalılara yeniden açmak zorunda kaldı. Bir anlamda

sine henüz yeni bir öge olarak müdahale edemediler. Portekizlilerin aracı rollerini sürdürdüler.¹⁹⁸

Bu bizi Asya'da neler olduğuna getirir. Portekizliler çökerken kontrolün bir kısmı Asyalı yöneticiler tarafından ele alınır. Örneğin, 1570'ten itibaren Malaya Boğazı'nda baharat ticareti, en azından Hollandalıların 1596'da sahneye çıkmasına kadar, Javalılar tarafından kontrol edilir.¹⁹⁹ Portekizliler bunu bir süre Çin ve Japonya arasındaki ticareti tekeline alarak telafi etmeye çalıştı.²⁰⁰ Ancak, Japonlar iç anarşiyi ortadan kaldırıncaya kadar Portekizlilere ihtiyaç duymadılar. Aslında Ming imparatorları, *Wako* korsanlarına olan kızgınlıklarından, Japonlara ticareti yasaklamışlardı. *Wako* kontrol altına alındığında doğrudan ticaret bir defa daha mümkün oldu. Ayrıca, artık Hollandalılar ve İngilizler sahneye İspanya (Portekiz) için pek de kibar olmayan sözcüklerle çıktılar. Japonlar Cizvitlerden rahatsız olmaya başlamıştı ve artık Japonya için dünyadan geri çekilmek mümkün hale geliyordu, çünkü yerli üreticiler Çin ipeğine olan ihtiyacı ortadan kaldırıyorlardı.²⁰¹ Japonya'nın çekilişine belki de, C. R. Boxer'ın ifadesiyle, Hristiyan Kilisesi'nin Japonları Hristiyanlaştırma misyonundaki aşırı saldırganlığı sebep olmuştu.²⁰² Bilgisi-

zararı telafi etmek çok güçlü. "Hollandalıların Uzak Doğu, Batı Afrika, Brezilya, Guyana ve bizzat yarımada üzerindeki ağır denizcilik ticareti baskısıyla aynı döneme rastlayan Karaiblere büyük oranda nüfuzu, İspanya için, İberya'nın tropikal sömürge dünyasını savunma politikasını iyice karmaşıklaştıran ek bir faktördü... İspanya Karaibler'deki durumunu geçici olarak düzeltti ve belli ölçüde diğer yerlerde de kendini toparladı, fakat bunun için ne bedel ödedi! Bu dönemde Hollandalılar tarafından sömürge dünyasının her yerinde keskin biçimde savunmaya itildi, hayati tropikal bölgeyi savunmak için kendini tüketti ve sonuçta imparatorluğunun kenarlarında hâlâ işgal edilmemiş topraklar üzerinde hak iddia edecek enerjisi kalmadı. Örneğin, İngiltere'nin Amerika'daki ilk küçük ileri karakolu olan Virginia'yı Karayipler ve Florida'da güçlü biçimde yerleşmiş olan İspanyolların müdahalesi olmadan kurması ve devam ettirmesi ancak bu bağlamda anlaşılabilir." Sluiter, *Hispanic American Historical Review*, XXVIII, s. 195-196.

198 Bkz. Cipolla, *Guns and Sails*, s.136. Bkz. Chaudhuri: "Hem İngilizler hem de Hollandalılar Asya'nın "ülke ticaretinde" rol almayı oldukça kazançlı buldu; normal ticaret şablonları, sahip oldukları gümüşü o zamanlar Doğu Hint adalarının baharatıyla değiş tokuş edilen Hint mallarının alımında kullanmak şeklindeydi." *Economic History Review*, XVI, s. 26.

199 Bkz. Godinho, *Leconomie de l'empire portugais*, s. 814-517.

200 Bkz. Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, s. 63.

201 Bkz. Trevor-Roper, *Historical Essays*, s. 120-123.

202 "Fakat on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda militan Hristiyanlığın doğuşu, gelişmesi ve güç olarak bastırılması için Tokugawa Japonya'sının inziva köşesine çekilmediği muhtemel gözükmektedir. Buna karşılık bu, Japonya'nın o dönemdeki yayılmasının

nin genişliği ve tarihsel yargıları saygı uyandıran Boxer'ın bu hipotezi ciddiye alınmalıdır. Bununla beraber bu yargıyı destekleyecek çok az ampirik kanıt sunulmuştur. İçeride gittikçe artan güçleri ve herhangi bir dünya-ekonomisiyle sahip oldukları bağların zayıflığı göz önüne alındığında, her halükârda orada kalamazlar mıydı?

Portekiz vatandaşları ticaret merkezlerinin düşüşünden ders çıkardı. Ülkeleriyle bağlarını koparmaya başladılar ve Asya'da ayakta kalmak için şartlara ayak uydurmaya çalıştılar. Politik anlamda daha az ve kültürel açıdan, tabii ki, hiç olmakla beraber, ekonomik anlamda Avrupa menşeli Asyalılar haline geldiler. J. B. Harrison 16. yüzyılda Asya-içi ticaretin öneminin Portekizliler için gittikçe artmasıyla birlikte gelişen bir süreç olarak, *Estado da India*'nın sürekli artan askeri ve siyasi özerkliğini tanımlar.²⁰³ Anayurttaki Portekizlilerle Hindistan'daki Portekizliler arasındaki çıkar çatışmasının artmasıyla,

Portekizliler kendilerini Doğunun dünyalarına çektiler ve her yerde *casados* [malikâne sahibi] olarak yerleştiler; yerel ve bölgesel çıkarlara uygun davranmaya ve kendilerini yerel ya da bölgeler arası ticarete verdiler.²⁰⁴

1580'de, İspanya Portekiz'i içine aldığı anda, bu süreci daha da hızlandırmıştır. Yerel Portekizliler, Kastilyalıların kendilerinin pazarlarını engellemelerini istemezlerdi ve İspanya Kralı'nın onları

sonuçsuz kalmadığını ima eder. Japonlar ister barışçıl isterse başka yollarla olsun, 17. yüzyılın bitiminde Filipinler, Çin, Hindistan ve Endonezya'nın bazı kısımlarında yerleşmişlerdi ve her halükârda sanayi devrimini gerçekleştirmeden önce birkaç on yıl süreyle Avrupa'nın endüstri devriminin meyvelerini paylaşacaktı." C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan*, s.VII. "Şöyle olursa" analizlerini ele almak her zaman güç olmuştur. Fakat ardıl silsileyi yorumlamak bana oldukça farklı gelir. Japonya'nın 19. yüzyılda dünya-sisteminde periferide bir rol oynamaya direnecek ve dolayısıyla hızlı biçimde endüstrileşecek kadar güçlü biçimde ortaya çıkabilmesinin, ancak o zamanda etkin biçimde kabuğuna çekilmesi neticesinde mümkün olduğu ileri sürülemez mi?

İnziva güdüsüyle ilgili olarak Boxer'a benzer bir görüş Eijiro Honjo tarafından ifade edilir: "Japonya'da Roma Katolikliğinin yayılması sırasında meydana gelen kötülükler, Tokugawa şogunluğunu inziva politikasını benimsemeye itti..." "Facts and Ideas of Japan's Oversea Development Prior to the Meiji Restoration", *Kyoto University Economic Review*, XVII, 1, Jan, 1942, 1.

203 Bkz. Harrison, *New Cambridge Modern History*, III, s.538-543. Godinho 1570'lerdeki Molucca kaptanlıklarıyla ilgili olarak bunların "uygulamada bağımsız" olduğunu söyler. *Leconomie de l'empire portugais*, s. 182.

204 Godinho, *Leconomie de l'empire portugais*, s. 783.

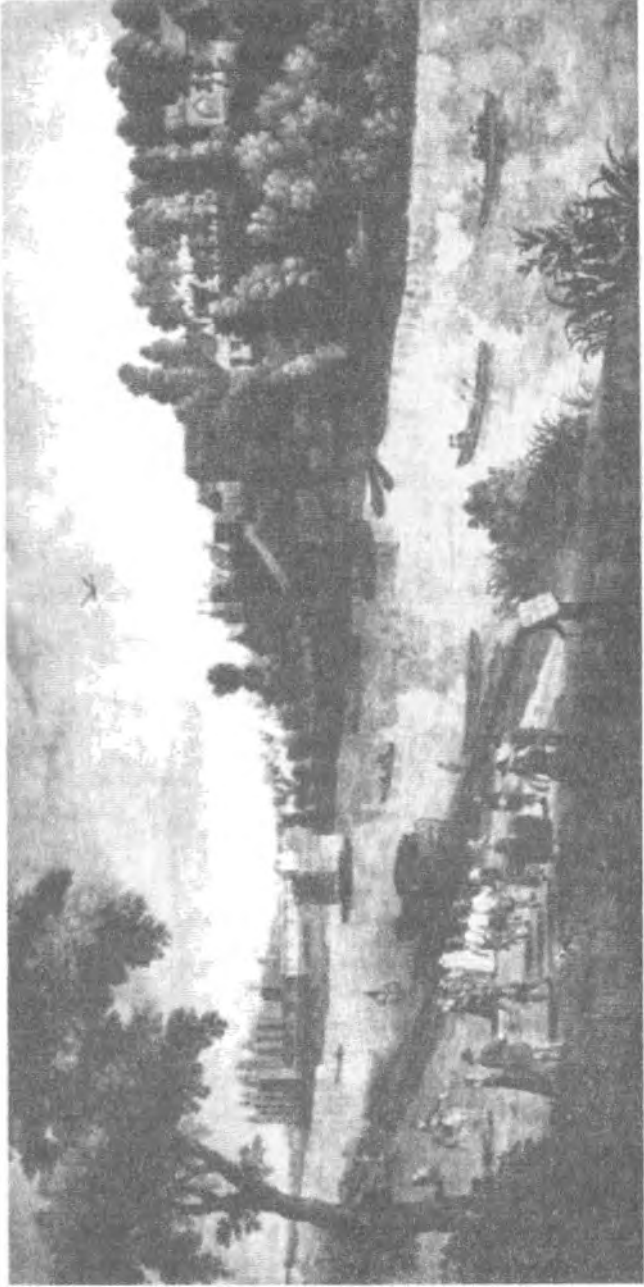
zorlamaya gücü yoktu.²⁰⁵ Fakat periferinin statüsünü belirlemek yerine, İberya'nın bir yüzyıllık katılımı Asya'yı uzaklara itmiştir. Bu bir yüzyıllık veya daha fazla süren katılımdan sonra, Avrupa kendi bölgelerinde yeterince güçlü olmaya başlayacaktı.

205 “1582’de Portekiz ve İspanya’nın 1580’deki birliğini öğrenen Macao’daki paniğe kapılmış Portekizli iskâncıların ilk hareketi koloniyi İspanyol Valilerin erişemeyeceği bir yere yerleştirmek oldu. Zira eğer Macao’daki Portekizliler sıradan İspanyol tebaaları statüsüne indirgenirse ve eğer Macao limanı beklentiler doğrultusunda, İspanyollara açılacak olursa Portekizlilerin Çin ticareti tekeli sona erecek ve kayıpları telafi edilemeyecek boyutlara ulaşacaktı.” Chang, *Sino-Portuguese Trade*, s. 100.

Bir uzlaşma sağlandı. Macao Portekizlilerine yarı-bağımsızlık statüsü verildi. İspanyol Krallığına bağlılık yemini etmiş, fakat Portekiz bayrağı dalgalandıran ve Çinlilerden ikinci sınıf bir mandarinlik statüsü alıyordu. Chang İspanyolların bu tavizi vermesinin arkasında yatan gerekçe konusunda oldukça açık konuşur: “Kastilya kralı Macao’nun iç işlerine müdahalenin bir meydan okumaya ve hatta açık bir isyana neden olabileceği korkusuyla sözde bağlılığa razı oldu.” Age, s. 101.

7

TEORİK TEKRAR

8.Resim: “Richmond Palace” ya da “The Thames at Richmond”. On yedinci yüzyılın ilk çeyreğinde, İngiltere’ye göç eden ve hem I. James hem de I. Charles devirlerinde Kraliyet Komisyonları üzerine resim yapan bir Flaman ressam olan David Vinckenboons (1578-1629) tarafından yapılan bir yağlı boya resim.

Teorî kurma ampirik bilgiye dayalı analizden ayrı bir eylem değildir. Analizler ancak teorik şema ve önermeler çerçevesinde yapılabilir. Öte yandan, olayların ya da süreçlerin analizleri başlangıç noktası olarak, belli değişkenlerin özel değerlerinin tüm serisini içine almalıdır. Bu sayede son çıktılara nasıl ulaşıldığı açıklanabilir. Tarihsel açıklamaları netliğe ulaştırmak için, değişkenler arasındaki biçimsel ilişkilerin kapsanması gerekir.

Özetle, materyali sonuç bölümünde bir defa daha kısaca ve soyut biçimde gözden geçirmek anlamlıdır. Bunun okuyucuya da faydalı olması gerekir. Fakat yazar için daha da önemlidir, zira onu ayrıntıların karmaşıklığı içerisinde dikkat edilmeden geçilebilen bir titizliğe zorlar. Şimdiye kadar ele alınan ampirik materyalin karmaşık -ve gerçekte tasvir edilebilecek olandan daha karmaşık- olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle, bu kitapta tartışıklarımı gözden geçirmeyi öneriyorum.

Bir dünya sisteminin kaynağını ve başlangıçtaki işleyişlerini tanımlamak için, mutlak bir kavramı, bir dünya-sistemini ileri sürdüm. Dünya-sistemi sosyal bir sistemdir; sınırları, yapıları, üye grupları, meşruiyet kuralları ve bağdaşıklığı vardır. Hayatı, onu gerilimle bir arada tutan çatışan güçlerden oluşmuştur; her grup onu kendi avantajına sonsuza kadar yeniden kalıplandırmaya çalışınca parça parça olur. Bir organizmanın özelliklerine sahiptir; özelliklerinden bazılarının belli açılardan değiştiği, diğer açılardan ise sabit kaldığı bir ömre sahiptir. Yapıları, işlevinin iç mantığı açısından farklı zamanlarda güçlü ya da zayıf olarak tanımlanabilir.

Bana göre bir sosyal sistemin en ayırt edici özelliği şudur: İçindeki yaşam büyük oranda kendi başına-bağımsız ve gelişmesinin dinamikleri de büyük oranda içseldir. Okuyucu “büyük oranda” sözcüğünün kullanımını akademik sinsiliğin bir örneği olarak görebilir.

Onu nicelleştiremeyeceğimi kabul ediyorum. Belki de hiç kimse bunu yapamayacak, çünkü kavram karşı-olgusal bir hipoteze dayanmaktadır. Eğer sistem, herhangi bir nedenle, (fiili anlamda imkânsız bir şekilde) dış güçlerden koparılırsa, tarif sistemin büyük oranda aynı tarzda işlevini sürdüreceğini ima eder. Pek tabii ki yine bütün bunları işlemsel kriterlere dönüştürmek muazzam derecede güçtür. Bununla birlikte vurgulanmak istenen nokta önemlidir ve bu kitabın ampirik analizlerinin birçok kısmına anahtar teşkil etmektedir. Belki de kendi başına-bağımsızlığı teorik bir mutlak, bir tür sosyal boşluk, nadiren görülebilen ve hatta yapay olarak oluşturulması daha inanılmaz, yine de sosyal açıdan gerçek bir asimptot, bir şekilde ölçülebilir bir uzaklık olarak düşünebiliriz.

Böyle bir kriter kullanıldığı zaman, burada genellikle sosyal sistem olarak tanımlanan -"kabile", cemaat, ulus devlet gibi- çoğu bütünün, gerçekte tam sistemler olmadığı ileri sürülür. Gerçekte ise aksine, tek gerçek sosyal sistemlerin bir tarafta nispeten küçük, oldukça özerk ve düzenli- biçimde haraç talep eden herhangi bir sistemin parçası olmayan geçimlik ekonomiler ve diğer taraftan dünya-sistemleri olduğunu savunmaktayız. Bu ikinciler birincilerden ayrılmalıdır zira onlar nispeten büyüktür, aynı konuşma dilinde "dünyalar"dır. Bununla birlikte, daha kesin ifadelerle, ekonomik-maddi bir bütün olarak bağımsızlıklarının yaygın bir işbölümüne dayanması ve içlerinde çok sayıda kültür barındırmasıyla tanımlanır.

Buna ek olarak, şimdiye kadar böyle dünya-sistemlerinden sadece iki türün var olduğu ileri sürülür: Etkin kontrol derecesi zayıflamış olsa da topraklarının büyük bölümü üzerinde bir tek politik sistemin var olduğu, dünya-imparatorlukları ve bütün topraklar üzerinde böyle bir politik sistemin hiç ya da fiilen hiç var olmadığı sistemler. Amaçlarımıza uygunluk ve daha iyi bir kavram arayışı anlamında, bu ikinci sistemi tanımlamak için "dünya-ekonomisi" kavramını kullanıyoruz.

Son olarak, modern çağ öncesinde, dünya-ekonomilerinin ya imparatorluga dönüşme ya da dağılma eğilimindeki oldukça kararsız yapılar olduğunu ileri sürmüştük. Bir dünya ekonomisinin 500 yıl ayakta kalması ve buna rağmen bir dünya-imparatorluguna dönüşmemesi modern dünya-sisteminin bir özelliğidir, gücü de bu özellikte saklıdır.

Bu özellik, kapitalizm adı verilen ekonomik örgütlenme biçiminin siyasi yönüdür. Kapitalizm gelişme imkânı bulmuştur, çünkü dünya-ekonomisi sınırları içerisinde bir değil birçok siyasi sisteme sahiptir.

Burada, kapitalizmin devletin ekonomik işlere karışmamasına dayanan bir sistem olduğu şeklindeki, klasik kapitalist ideoloji örneğini tartışmayacağım. Oldukça aksine, kapitalizm, ekonomik kazanç “özel” ellere dağıtılırken, ekonomik kaybın sürekli biçimde siyasi oluşumlar tarafından emilmesine dayanır. Benim burada savunduğum daha ziyade ekonomik bir biçim olarak kapitalizmin, ekonomik faktörlerin herhangi bir politik oluşumun tam olarak kontrol edebileceğinden daha büyük bir alanda işlemesine dayandığıdır. Bu kapitalistlere yapısal olarak temellenmiş bir manevra serbestliği verir. Ödülleri çok çarpık biçimde dağıtılmasına rağmen, dünya-sisteminin sürekli ekonomik genişlemesini mümkün kıldı. Yüksek bir verimlilik düzeyi sağlayabilecek ve dağıtım sistemini değiştirecek tek alternatif dünya-sistemi, siyasi ve ekonomik karar verme düzeylerinin yeniden bütünlenmesini içerecektir. Bu üçüncü bir dünya-sistemi biçimi, sosyalist bir dünya yönetimi oluşturacaktı. Bu şimdi var olan bir sistem değildir ve on altıncı yüzyılda uzaktan bile algılanamazdı.

Avrupa dünya-ekonomisinin on altıncı yüzyılda vücuda gelmesinin ve kendisini bir imparatorluğa dönüştürme girişimlerine direnmesinin tarihsel nedenleri uzun uzadıya yorumlanmıştır. Onları burada gözden geçirmeyeceğiz. Ancak burada, bir dünya-ekonomisinin büyüklüğünün, teknolojinin gelişme seviyesinin ve özellikle sınırları içerisindeki ulaşım ve iletişim imkânlarının bir işlevi olduğu belirtilmelidir. Bu sürekli değişen bir olgu olduğu için (tabii her zaman iyiye doğru değil) bir dünya-ekonomisinin sınırları hep akışkandır.

Dünya-sistemini yaygın bir işbölümü olan bir sistem olarak tanımlamıştık. Bölümleme sadece işlevsel –yani mesleki– değil aynı zamanda coğrafiydi. Yani, ekonomik görevler dizisi dünya-sistemi boyunca düzgün biçimde dağıtılmamaktadır. Bu hiç şüphesiz, kısmen ekolojik mülahazaların sonucudur. Fakat çoğunlukla işin sosyal organizasyonunun bir işlevidir; bu, sistem içindeki bazı grupların diğerlerinin işgücünü sömürmesini, yani artı değerden daha fazla pay alma yeteneklerini artırır ve bunu meşrulaştırır.

Bir imparatorlukta, siyasi yapı kültürü meslekle ilişkilendirirken, dünya-ekonomisinde siyasi yapı kültürü yöreyle bağlantılandırır.

Bunun nedeni; bir dünya-ekonomisinde gruplar için var olan ilk siyasi baskı noktası yerel (ulusal) devlet yapısıdır. Kültürel homojenleşme, anahtar grupların çıkarlarına hizmet eder ve kültürel-ulusal kimliklerini oluşturmada baskı yapar.

Bu, özellikle dünya-ekonomisinin -merkez devletler dedigimiz- avantajlı bölgeleri için geçerli olan bir durumdur. Bu gibi devletlerde ulusal bir kültürle eşleşmiş güçlü bir devlet aygıtının oluşturulması -buna çoğu zaman bütünleşme olarak atıfta bulunulur- hem dünya sistemi içerisinde ortaya çıkan farklılıkları koruyacak bir mekanizma, hem de bu farklılıkların devamı için bir ideolojik maske ve meşruiyet görevi görür.

Dünya-ekonomileri merkez-devletler ve periferi alanlar olarak ikiye ayrılır. Periferi *devletleri* demiyorum çünkü periferi bölgesinin bir özelliği yerel devletin zayıf olmasıdır. Bu hiç var olmamaktan (yani, sömürge durumundan) düşük bir özerklik derecesine (yani, neo-sömürge durumuna) sıralanabilir.

Bunun yanında, ekonomik etkinliklerin karmaşıklığı, devlet mekanizmasının gücü, kültürel bütünlük gibi birçok boyutta merkez ve periferi arasında bulunan yarı-periferi bölgeler de mevcuttur. Bu bölgelerden bazıları belli bir dünya-ekonomisinin önceki versiyonlarının merkez bölgeleriydi. Bazıları da sonraları, deyim yerindeyse, genişleyen dünya-ekonomisinin değişen jeopolitigi sonucu yükselen periferi bölgeleriydi.

Bununla birlikte yarı-periferi istatistikî kesim noktalarının eseri ya da bir artık kategori değildir. Yarı-periferi, bir dünya-ekonomisinde gerekli bir yapısal ögedir. Bu alanlar bir imparatorlukta aracı ticari gruplar tarafından, *mutatis mutandis*, oynanan role paralel bir rol oynar. Bunlar siyasi açıdan çoğu zaman popüler olmayan hayati beceri noktalarının toplamıdır. Bu ara bölgeler, (bir imparatorluk-taki aracı gruplar gibi) temelde periferi bölgelerine yerleşen grupların aksine, merkez-devletlere ve onların devlet aygıtları içerisinde ve bunlar vasıtasıyla işleyen gruplara yönelteceği siyasi baskıları kısmen başka yöne çevirir. Öte yandan, temelde yarı-periferide yerleşmiş çıkarlar, merkez-devletlerin siyasi arenası dışında yerleşir ve eğer aynı siyasi arenada olsalardı, kendilerine açık olabilecek siyasi koalisyonlarda hedeflerini izlemekte zorlanırlardı.

Bir dünya-ekonomisinin bölünmesi mesleki görevler hiyerarşisi gerektirir, yüksek beceri ve büyük sermaye isteyen işler yüksek-dereceli bölgelere ayrılır. Kapitalist bir dünya-ekonomisi, temelde “ham” işgücünden daha büyük bir oranda, insan sermayesini de içine alacak şekilde birikmiş sermayeyi ödüllendirdiğinden, bu mesleki becerilerin coğrafi anlamda kötü dağılımı, kendi kendini sürdürmeye doğru güçlü bir eğilimi içerir. Piyasa güçleri onları yok edeceği yerde güçlendirir. Dünya-ekonomisi için merkezi bir siyasi mekanizmanın yokluğu, ödüllerin kötü dağıtımına dengeleyici güçler tarafından müdahaleyi çok güç hale getirmektedir.

Bu nedenle, bir dünya-ekonomisinin işlemekte olan süreci, gelişmekte olan çeşitli bölgeler arasındaki ekonomik ve sosyal uçurumları genişletme eğilimindedir. Bu gerçeği gizleyen faktörlerden birisi, bir dünya-ekonomisinin gelişme sürecinin bu dünya-ekonomisinin sınırlarını genişletmeyi mümkün kılan teknolojik ilerlemeleri ortaya çıkarmasıdır. Bu durumda dünyanın belli bölgeleri dünya-ekonomisindeki yapısal rollerini kendi avantajlarına değiştirebilir; bu bir bütün olarak dünya-ekonomisinin farklı bölümleri arasındaki ödül eşitsizliğinin aynı anda genişlemesine rağmen böyledir. Bu önemli olguyu daha açık biçimde gözlemlemek için belli bir dünya-ekonomisinin periferisiyle dünya-ekonomisinin dış alanı arasındaki ayrım üzerinde ısrar ettik. Bir yüzyılın dış alanı sonrakinin periferisi ya da yarı-periferisi olmaktadır. Fakat merkez-devletler de yarı-periferi ve yarı-periferiler de periferi olabilmektedir.

Merkez-devletlerin avantajları modern dünya-sisteminin tarihi boyunca sürekli gelişmekle birlikte, belli bir devletin merkez bölümde kalma yeteneği hiçbir zaman rakipsiz değildir. Tazılar en başta koşan köpek pozisyonu için sürekli tavşanların arkasındadır. Gerçekte, bu sistem içerisinde uzun bir dönem boyunca, belli bir zamanda egemen belli bir ülkenin, bu rolünü er ya da geç başka bir ülkenin alması anlamında bir elit dolaşımından kaçınması yapısal olarak imkânsızdır.

Modern dünya-sisteminin bir kapitalist dünya-ekonomisi olduğunda ve yalnızca böyle olabileceğinde ısrar etmiştik. Bu nedenle bir dünya-ekonomisinde gelişen angaryaya dayalı çeşitli kapitalist tarım biçimleri için “feodalizme” müracaatı reddettik. Bunun yanı sıra, bu ciltte tartışılmamakla beraber aynı nedenle gelecek çalışmalarda da yirminci yüzyılda (dünya-ekonomisindeki belli devlet mekanizmalarını kontrol eden sosyalist hareketlere karşı) dünya-ekonomisi

çatısında sosyalist-ulusal ekonomiler olduğu iddiasını büyük bir ihtiyatla karşılayacağız.

Eğer dünya-sistemleri (gerçek anlamda dış dünyaya kapalı geçimlik ekonomiler dışında) tek gerçek sosyal sistemse, bu durumda sınıfların ve statü gruplarının ortaya çıkışı, güçlenmesi ve siyasi rolleri bu dünya-sisteminin ögeleri olarak görülmelidir. Buna karşılık, bir sınıf ya da statü grubunu analiz etmenin ana ögelerinden birinin sadece onun kendiyile ilgili bilinci değil, aynı zamanda kendini tanımlamasının coğrafi boyutu olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Sınıflar her zaman potansiyel olarak (*an sich*) vardırıdılar. Me-sele bunların hangi şartlar altında sınıf-bilincine (*für sich*) ulaştıkları, yani, siyasi-ekonomik alanlarda grup olarak ve hatta bir ölçüde kültürel bir bütün olarak davrandıklarıdır. Bu tür bir öz-bilinç, çatışma durumlarının bir işlevidir. Fakat üst katman için açık çatışma ve dolayısıyla açık bilinç her zaman *faute de mieux*'dir (*ehven-i şerdir*). Sınıf sınırları açık hale getirilmediği oranda, imtiyazların sürdürülme oranı daha olasıdır.

Çatışma durumlarında, birden çok grup ittifaklar kurmak yoluyla ikiye indiginden, tanımsal olarak üç ya da daha fazla (bilinçli) sınıfa sahip olmak mümkün değildir. Tabii ki sosyal yapı içerisinde işlemek üzere organize olan çok sayıda mesleki çıkar grubu bulunabilir. Fakat bu tür gruplar gerçekten statü gruplarının bir çeşididir ve gerçekte etnik, dini veya linguistik ölçütlerle tanımlanmış diğer türden statü gruplarıyla örtüşebilir.

İki ya da daha fazla sınıfın olamayacağını söylemek her zaman iki tane sınıf olduğu anlamına da gelmez. Seyrek ve geçici olmakla beraber hiç de olmayabilir. Bir tane olabilir ve bu çok yaygındır. İki adet olabilir ve en tartışmalı olanı da bu durumdur.

Tek bir sınıfın olabileceğini söylüyoruz, fakat aynı zamanda sınıfların gerçek olarak sadece çatışma durumlarında var olduklarını ve çatışmaların her iki tarafı da doğru kabul ettiğini söylemiştik. Burada hiçbir tezat yoktur. Zira çatışma, kendisini evrensel olarak algılamayan bir sınıf ile bütün diğer sınıflar arasında mevcut olarak tanımlanabilir. Bu gerçekte modern dünya-sistemindeki genel durum olmuştur. Kapitalist sınıf (*burjuvazi*) kendisinin evrensel sınıf olduğunu ileri sürmüş ve iki düşmanına karşı hedeflerine ulaşmak için siyasi yaşamı düzenlemeye çalışmıştır. Bir tarafta, ekonomik işlevle

olan geleneksel ilişkisini kaybetmekle beraber geleneksel derece ayrımlarının devamını savunan gruplar bulunuyordu. Bu tür unsurlar, sosyal yapıyı sınıfsal olmayan bir yapı olarak tanımayı yeğlemiştir. Burjuvazi bu ideolojiyi karşılamak için kendi sınıf bilincine sahip olarak işlemeye başlamıştır.

Fakat burjuvazinin bir başka rakibi daha vardı: İşçiler. İşçiler kendilerinin bir sınıf olarak farkına vardığında -ki bu on altıncı yüzyılda pek sık olmadı- durumu kutuplaşmış iki sınıf durumu olarak tanımladılar. Bu şartlar altında, burjuvazi kendisini derin bir taktik çıkmaz içerisinde buldu. Kendi sınıf bilincini sürdürdüğü oranda işçilerin sınıf bilinçlerini desteklemiş oluyordu ve dolayısıyla da kendi siyasi konumlarının da temelini yıkmaya riskini alıyordu. Bu problemle baş etmek için onların sınıf bilinçlerini susturdıkları oranda, geleneksel yüksek dereceli kiracılar karşısında konumlarını zayıflatma riskine giriyordu.

Kendisini evrensel bir sınıf olarak düşünen, üyelerini bütün sosyal sınıflardan alan bir burjuvazinin sınıf-bilincinin kristalleşme süreci, yüksek sınıfın Tudor İngilteresi'nde bir sosyal sınıf olarak ortaya çıkması ya da burgherlerin Kuzey Hollanda'da yükselişi tartışmalarımızda gösterilmiştir. Evrensel bir sınıf olma iddialarını destekleme şekillerinden biri, iddialarına kültürel bir görünüm veren ulusal hissiyatın geliştirilmesiydi.

Deyim yerindeyse soldaki dirilişle tuzaga sıkıştırılan ve bölgesel iddialar şeklini alan iki muhalif grup arasındaki bir ittifaktan korkan burjuvazinin derin çıkmazı, "ikinci" on altıncı yüzyıl Fransası tartışmamızda gösterilmiştir. Burjuvazi orada geçici bir geri çekilmeyi tercih etmişti. Belki de geçerli başka seçenekleri yoktu. Ancak bu geri çekilme, Fransız devriminin geç sosyal radikalizminde uzun vadeli sonuçlar doğuracaktı ve Fransa'nın ekonomik gelişmesinde İngiltere'nin gerisinde kalmasına neden olacaktı.

Buradaki örneklerimiz bir ulus-devletin sınırları içerisinde sınıf bilincine ulaşan burjuvazi ile ilgilidir. Tabii ki bu tek seçenek değildi. Bir dünya sınıfı olarak da bilinç oluşturabilirlerdi. Birçok grup da böyle bir tanım için girişimde bulunuyordu. Bir tarafta uluslararası tüccar-bankerlerden oluşan çeşitli topluluklar bulunuyordu. Öte tarafta ise periferi bölgelerinde birçok kapitalist çiftçi grubu vardı.

V. Charles'ın gücünün zirvesinde olduğu dönemde Belçika ve Hollanda'da, Güney Almanya'da, Kuzey İtalya'da ve başka yerlerde ümitlerini Habsburgların imparatorluk hayallerine bağlayan birçok insan vardı (Bazıları da tedbiri elden bırakmayarak bir ayaklarını Valoilerin eşiginde tutuyordu). Eger bu gruplar sosyal bir tabaka olarak kaldıysa ve henüz bilinçli bir sınıf oluşturmadıysa bile, bu yönde ilerliyorlardı ve bu sadece bir zaman meselesi olarak görünüyordu. Fakat imparatorluk hayallerinin suya düşmesiyle Avrupa burjuvazileri ekonomik ve sosyal geleceklerinin merkez-devletlere bağlı olduğunu fark etti. Etnik-dini bağlantılarıyla siyasi eylem alanı olarak ulus-devlete dönebilenler bu şekilde davrandı.

Periferideki kapitalist çiftçilere gelince, bunlar hallerinden memnun olarak kendilerini uluslararası yüksek sınıfın bir parçası gördüler. Dünya kültürlerine katılabilmek için, gönüllü olarak yerel kültürel köklerinden vazgeçtiler. Fakat uluslararası bir sınıf oluşturabilmek için merkez-devletlerin kapitalist tabakasının işbirliğine ihtiyaçları vardı ve bu da pek öngörülüyordu. Dolayısıyla, bu periferi kapitalist çiftçileri, gittikçe eski kafalı ve züppe İspanyol-Amerikan *hacenderoları* ya da sonraki yüzyılların potansiyel uluslararası sınıf bilincinden yerel statü dayanışmasına geri dönen ve bu şekilde Batı Avrupa burjuvazisinin çıkarlarına çok iyi hizmet eden Doğu Avrupa soylu sınıfı haline gelmeye başladı.

Belli ekonomik faaliyetlerin coğrafi olarak bir yerde toplanması, statü grubu oluşumuna sürekli bir baskı unsuru oluşturmaktadır. Ege-men bir yerel tabaka, henüz sınıf bilincine ulaşan daha alt bir tabaka tarafından tehdit edildiğinde, yerel kültür üzerindeki vurgu yerel iç çatışmanın yönünü çevirerek bunun yerine dışarıya karşı yerel bir dayanışma oluşturmaya hizmet eder. Buna ek olarak, eğer bu ege-men yerel tabaka, kendisini dünya-sisteminin üst tabakası tarafından baskı altına alınmış hissederse, yerel bir kimlik oluşturma yönündeki motivasyonu iki kat artar.

Pek tabii ki, kimlik çok az havada oluşturulacak bir şey değildir. Dil, din ve özgün yaşam biçimleri anlamında ne varsa bunlardan bir kimlik oluşturulur. Bununla birlikte, hem linguistik hem de dini homojenlik ve bağlılık (daha ziyade farklı yaşam tarzlarına bağlılık) geleneğin ezeli olarak devamının salt sebebi sayılamayacak sosyal oluşumlardır. Bunlar sıkıntılı zamanlarda zahmetle yoğrulmuş sosyal oluşumlardır.

On altıncı yüzyıl, Avrupa'nın büyük bölümünde böyle bir sıkıntının var olduğu bir zamandır. Bu hiç şüphesiz reformasyon ve karşı-reformasyon zamanıydı. Büyük dini iç savaşların, uluslararası dini "partilerin" dönemi idi. Fakat sonunda, her şey yatıştığında, bütün dini çatışma uluslararası *laissez faire* çatısı içerisindeki çeşitli siyasi oluşumların nispi dini homojenliğinden oluşan bir modelde sonuçlandı- *cuius regio eius religio*.

Çeşitli özel gelişmelerle ilgili tartışmamızda, çeşitli Protestanlık biçimlerinin neden (Fransa dışında) merkez-devletlerin ve Katolikliğin de periferi ve yarı-periferinin dini haline geldiğini göstermeye çalışmıştık. Çeşitli teolojilerin inançları bu durumu kolaylaştırmakla beraber bununla çok da fazla ilişkili olduğu konusunda şüpheliyiz. Daha ziyade, teolojilerin inançları uygulamada temel kavramlarına zıt olarak gelişirken, dünya-sistemindeki çeşitli bölgelerin rollerini yansıtıyor ve bunları sürdürmeye hizmet ediyordu.

V. Charles'ın, dini bölünmeye ön ayak olmak yerine, bunun hakkı kalmayı tercih ederek birleşik bir Protestan Alman devleti yaratma şansını kaçırdığı söylenir. Fakat böyle bir eleştiri V. Charles'ın dünya-ekonomisi içerisinde bir merkez-devlet değil bir dünya-imparatorluğu kurmak istediği gerçeğini gözden kaçırmaktadır. İmparatorluklar, çok azı belirli siyasi sınırlar içerisinde yoğunlaşmış çeşitli rolleri yansıtan çok sayıda dinin üzerinde gelişir. Uluslararası heterojenlik içerisindeki ulusal homojenlik bir dünya-ekonomisinin formülüdür.

Bu en azından başlangıçlardaki formüldür. Merkez-devletler karmaşık iç işbölümü nedeniyle, bir bütün olarak sistemin örüntüsünü yansıtmaya başlamaktadır. On altıncı yüzyılda, İngiltere nispi bir heterojenlik içerisinde, ulus için bir bütün olarak bölgesel homojenliğe sahip Britanya olma yolunda ilerliyordu.

Din önemli statü gruplarının belirleyici kültürel özelliği olmak zorunda değildir, dil kullanılabilir. Aslına bakılırsa dil böyle bir rolü on altıncı yüzyılda oynamaya başlamıştı, yüzyıllar geçtikçe de önemi daha çok arttı. Bununla beraber, bir dünya-ekonomisinde rol özelleşmesinin dini pekiştirilmesi, linguistik pekiştirmeye göre daha avantajlıdır. Bu dünya-ekonomisindeki iletişim sürecine daha az müdahale eder. Dünya dinlerinin temelindeki evrenselci temalar

nedeniyle, kendini soyutlayıcı dışı kapanmalara daha az (ama sadece daha az) teslim eder.

On altıncı yüzyılın Avrupa dünya-ekonomisi genel anlamda tek sınıflı bir sistem olma eğilimindeydi. Sınıf-bilincine sahip görünenler, yani ekonomideki ortak rolleriyle tanımlanan bir grup olarak siyasi arenada işlev görenler, özellikle merkez alanlardaki ekonomik genişlemeden ve kapitalist sistemden faydalanan dinamik güçlerdi. Bu ortak rol, gerçekte yirminci yüzyıl perspektifine göre bir ölçüde geniş anlamda tanımlanmıştı. Çiftçileri, tüccarları ve sanayicileri içine alıyordu. Bireysel girişimciler bu faaliyetler arasında ileri geri hareket ediyor ya da bunları birleştiriyordu. En önemli ayırım, meslekleri ne olursa olsun, temelde dünya pazarından kazanç elde etme yönelimli olanlarla, bu eğilimi taşımayan diğerleri arasındaydı.

“Diğerleri” statü imtiyazları için karşı saldırıya geçit. Bu imtiyazlar, geleneksel aristokrasinin, küçük çiftçilerin feodal sistemden kazandıkları, zamanı geçen lonca tekelleri sonucu ortaya çıkan imtiyazları içeriyordu. Kültürel benzerlikler kisvesi altında, garip ittifaklar kurulabilir. Bu garip ittifaklar çok aktivist bir biçim alabilir ve siyasi merkezleri kendilerini dikkate almaya zorlayabilir. Bu tür örneklerle Fransa tartışmamızda işaret etmiştik. Ya da dünya-sistemindeki egemen güçlerin ihtiyaçlarına iyi hizmet eden, siyasi olarak pasif bir biçim alabilir. Polonya Katolikliğinin kültürel bir güç olarak başarısı, söz konusu duruma iyi bir örnekti. Tablonun ayrıntıları, statü gruplarının çoklu biçimlerinin gösterisi, özel güçleri ve vurgularıyla tamamlanır. Fakat büyük hareket sınıf oluşumu sürecindedir. Bu anlamda on altıncı yüzyıl kararsızdı. Kapitalist tabaka hayatta kalan ve *droit de cite* (yurttaşlık hakları) kazanan bir sınıf oluşturmuştu, ancak henüz siyasi arenada zafer kazanamamıştı.

Devlet aygıtlarının evrimi bu belirsizliği kesin biçimde gösteriyordu. Güçlü devletler bazı grupların çıkarlarına hizmet ederken diğerlerininkini zedeler. Bununla birlikte, bir bütün olarak dünya-sisteminin bakış açısından, eğer çok sayıda siyasi oluşum olacaksa (yani sistem bir dünya imparatorluğu değilse) bütün bu oluşumların eşit derecede güçlü olması imkânsızdır. Zira eğer böyle olsalardı, merkezleri başka bir devlette olan ulus-ötesi ekonomik oluşumların etkin işleminin önünü kesme konumunda olabilirlerdi. Bunun sonucunda da dünya işbölümü engellenmiş, dünya-ekonomisi düşüşe geçmiş ve sonunda dünya-sistemi çökmüş olurdu.

Hiçbir devlet aygıtının güçlü olmadığı da doğru olamaz. Zira böyle bir durumda, kapitalist tabaka çıkarlarını korumak, mülkiyet haklarını garantiye almak, çeşitli tekelleri eline almak, kayıpları daha geniş kitlelere yaymak (vs.) için hiçbir mekanizmaya sahip olamazdı.

Bu durumda, dünya-ekonomisinin, devlet yapılarının, merkez-devletlerde güçlü periferide ise nispeten zayıf olduğu bir model geliştirdiği sonucu çıkmaktadır. Hangi bölgelerin hangi rolü oynayacağı birçok açıdan tesadüfidir. Gerekli olan, bazı bölgelerde devlet aygıtının diğerlerinden çok daha güçlü olmasıdır.

Güçlü devlet aygıtıyla ne kastediyoruz? Dünya-ekonomisi içindeki merkez devletler de dahil olmak üzere, diğer devletler ve devlet sınırları içerisindeki yerel siyasi birimler karşısında güçlü olmayı kastediyoruz. Uygulamada ise, *de jure* (hukuki) olduğu kadar *de facto* (fiili) olarak da egemenliği kastediyoruz. Hiç şüphesiz, bu gibi gruplar devlete yapabilecekleri baskının miktarı açısından farklılık gösterebilir. Ve yine şüphesiz, bu grupların belli birleşimleri devleti kontrol eder. Devletin tarafsız bir hakem olduğu gerçek değildir. Fakat devlet belli güçlerin basit bir vektörü de değildir, çünkü bu güçlerin birçoğu birden fazla devlette yerleşiktir ya da devlet sınırlarıyla çok az ilişkili olarak tanımlanır.

Bu durumda güçlü bir devlet kısmen özerk bir oluşumdur; bu anlamda mevcut belli bir eylem kenarı vardır ve burada birçok çıkarın uzlaşmalarını yansıtır; bu uç noktaların sınırları, birincil güce sahip grupların varlığınca çizilse de durum budur. Kısmen özerk bir oluşum olmak için, doğrudan çıkarlarına bu oluşum tarafından hizmet edilen bir insanlar topluluğu olması gerekmektedir: Devlet yöneticileri ve bir devlet bürokrasisi.

Bu gibi gruplar kapitalist bir dünya-ekonomisi çerçevesinde ortaya çıkar, çünkü siyasi, ekonomik ve askeri açılardan güçlü bir devlet en güçlü olan iki grup (yükselen kapitalist tabaka ve en eski aristokratik hiyerarşiler) için geçerli zor alternatifler arasındaki en iyi seçimdir.

Birincisi için “mutlak monarşiler” biçimindeki güçlü devlet başlıca müşteri, yerel ve uluslararası haydutluğa karşı bir muhafız, bir sosyal meşruiyet biçimi, başka yerlerdeki güçlü devlet korumacılığına karşı öncelikli bir koruma demektir. İkincisi için ise güçlü devlet, bu aynı kapitalist tabakalar için bir engel, statü geleneklerinin yücelticisi, düzenin koruyucusu, lüksün destekçisi anlamına gelir.

Hiç şüphesiz hem soylular hem de burjuvazi, devlet aygıtlarını parasal kaynakları tüketen bir yük ve üretici olmayan işgüzar bir bürokrasi olarak görüyordu. Peki, ama ne gibi seçeneklere sahiptiler? Bununla birlikte her zaman hareketliydiler ve dünya-sistemi politikası, her iki grubun kendilerini devlet aygıtının olumsuz etkilerinden soyutlama girişimleri sonucu ortaya çıkan itiş ve çekişlerden oluşuyordu.

Devlet aygıtı aynı zamanda bir bahşış mekanizması da içerir. Gücün daha çok ürettiği bir nokta vardır. Vergi gelirleri devletin daha büyük ve etkin bir bürokrasiye ve aynı zamanda da daha geniş bir orduya sahip olmasını sağlar; bu da karşılığında daha fazla vergi geliri getirir -bu spiral biçimde devam eden bir süreçtir. Bahşış mekanizması diğer yönde de işler -zayıflık daha çok zayıflık doğurur. Bu iki bahşış noktası arasında devlet-teşkili politikası yatar. Belli yönetim gruplarının becerileri bu alanda fark eder. Bu iki bahşış mekanizması nedeniyle, dünya-sistemindeki küçük bir boşluk belli noktalarda hızla büyüyebilir.

Devlet aygıtının zayıf olduğu devletlerde devlet yöneticileri, karmaşık bir endüstriyel-ticari-tarım mekanizmasını koordine etme rolünü oynamaz. Bunun yerine sadece diğerleri arasında, bütün üzerinde çok az meşru otorite iddiasına sahip bir toprak beyleri grubu oluştururlar.

Bunlara geleneksel yöneticiler ismi verilmektedir. Siyasi mücadele çoğu zaman geleneğe karşı değişim açısından ifade edilir. Bu hiç şüphesiz çok yanıltıcı ve ideolojik bir terminolojidir. Aslında belli bir zamanda geleneksel olduğu düşünülen şeyin, insanların genel olarak tasavvur ettiğinden daha yakın zamanlı olduğu ve temelde, zayıflayan sosyal statüyle tehdit edilen grupların muhafazakâr içgüdülerini temsil ettiği genel bir sosyolojik ilke olarak ele alınabilir. Gerçekte, ihtiyaç kendini gösterdiği zaman “gelenek” kadar hızlı ortaya çıkan ve gelişen hiçbir şey olmadığı görülür.

Tek sınıflı bir sistem, “diğerlerinin” “geleneksel” adına, sınıf-bilincine sahip grupla çatıştığı şeydir. Eger değerlerini, onları geniş anlamda meşrulaştırarak ve hatta onları yasal engellere dönüştürerek güçlendirebilirlerse, o zaman sistemi kendileri için avantajlı olacak şekilde değiştirebilirler.

Gelenekçiler bazı devletlerde kazanabilirler, fakat eğer bir dünya-ekonomisi hayatta kalacaksa, şu ya da bu şekilde diğerleri kaybetmelidir. Bunun yanında, bir bölgedeki kazanç bir diğerindeki kaybın karşısıdır.

Bu pek de sıfır-toplam oyunu değildir, fakat kapitalist bir dünya-ekonomisindeki bütün unsurların değerlerini aynı anda belli bir tarafa yöneltmeleri de pek tasavvur edilemez. Sosyal sistem, içerisinde grupların ve bölgelerin dünya işbölümünde oynadığı özgün işlevleri yansıtan çoklu değer sistemlerine sahip olmak üzerinde kuruludur.

Burada bir dünya-ekonomisinin işleyişiyle ilgili teorik problemleri bitirmiş olmuyoruz. Sadece oluşum halindeki dünya-ekonomisinin, yani on altıncı yüzyıl Avrupası'nın erken döneminin, gösterdiklerinden söz etmeye çalıştık. Diğer birçok problem sonraki evrelerde ortaya çıkmıştır ve sonraki ciltlerde hem ampirik hem de teorik olarak ele alınacaktır.

Avrupa on altıncı yüzyılda şaha kalkmış bir ata benziyordu. Bazı grupların belli bir işbölümüne dayalı bir dünya-ekonomisi kurma, bu sistemin siyasi-ekonomik garantörleri olarak merkez bölgelerde ulusal-devletler oluşturma ve işçilere sistemi sürdürmenin sadece kazancını değil masrafını da ödettirme teşebbüsü kolay değildi. Yapılanlar Avrupa'nın sayesindeydi, on altıncı yüzyıldaki atılım olmasaydı modern dünya doğmuş olamazdı ve bütün barbarlıklarına rağmen dogması hiç olmamasından iyidir.

Bunun kolay olmaması da Avrupa'nın sayesindeydi; kolay değildi, çünkü kısa vadeli bedelleri ödeyen insanlar onun insafsızlığını güçlü biçimde haykırdılar. Polonya ve İngiltere ve Brezilya ve Meksika'daki işçiler ve çiftçiler kendilerine özgü biçimde hoşnutsuzluklarını dile getirip başkaldırdılar. R. H. Tawney'in on altıncı yüzyıl İngilteresi'ndeki tarım kesiminin rahatsızlıklarından söz ettiği gibi: "Bu tür hareketler kan ve sinirin, yüce ve cesur bir ruhun göstergesidir. Ne mutlu o ulusa ki insanları başkaldırmayı unutmamıştır."¹

Modern dünyanın ayırt edici özelliği ondan faydalananların tasavvurları ve ezilenlerin karşı-ifade güçleridir. Sömürü ve sömürüyü ya kaçınılmaz olarak kabul etmek ya da modern çağın devam edip giden zıtlığı olarak reddetmek, yirminci yüzyılda, zirvesine ulaşmaktan çok uzak bir diyalektik içinde bir araya gelmiştir.

1 Tawney, *Agrarian Problems*, s. 340

BİBLİYOGRAFYA

- Abel, Wilhelm, *Die Wüstungen des Ausgehenden Mittelalters*, 2d ed. Stuttgart: Fisher Verlag, 1995. Abate, Mario, "Creta, colonia veneziana nei secoli XIII-XV," *Economia e storia*, IV 3, lugl.-sett., 1957, 251-277.
- Actes du Collague de la Renaissance*. Paris: Lib. Philosophique J. Vrin, 1958.
- Ardant, Gabriel, *Theorie sociologique de l'impot*, 2 vol. Paris: S.E.V.P.E.N., 1965.
- Arnold, Stanislaw, «Les idees politiques et sociaux de la Renaissance en Pologne,» *La Pologne au Xe Congres International des Sciences Historiques a Rome*. Warszawa: Académie Polonaise des Sciences, Institut d'Histoire, 1955, 147-165.
- Ashton, Robert, «Revenue Farming under the Early Stuarts,» *Economic History Review*, 2d sen, VIII, 3, 1956, 310-322.
- Ashton, Robert, "Charles I and the City," in F. J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and social History of Tudor and Stuart England*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1961, 138-163.
- Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII. Atti del Convegno (27giugno-2 luglio 1957)*. Venezia-Roma: Istituto per la Collaborazione Culturale, 1961.
- Aydelotte, Frank, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, Vol. I of Oxford Historical and literary Studies. London and New York: Oxford Univ. Press. (Clarendon), 1913.
- Aylmer, G. E., *The King's Servants*. New York: Columbia Univ. Press. 1961.
- Aznar, Luis, «Les etapas iniciales de la legislacion sobre indios,» *Cuadernos americanos*, VII, 5, sept.-oct, 1948, 164-187.
- Baehrel, Rene, "Economie et histoire a propos des prix» in *Eventail de l'histoire vivante: hommage a Lucien Febvre*. Paris: Lib. Armand Colin, 1953, 1, 287-310.
- Baehrel, Rene, *Une croissance: la Basse-Provence rurale (fin XVIe siecle-1789)*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1961.
- Bagu, Sergio, «La economia de la sociedad colonial,» *Pensamiento critico*, No. 27, abril 1969, 30-65

- Balandier, Georges, *Daily Life in the Kingdom of the Kongo*. New York: Pantheon, 1968.
- Bannon, John F., ed., *Indian Labor in the Spanish Indies: Was There Another Solution?* Boston, Massachusetts: D. C. Heath, 1966.
- Barbour, Violet, "Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century," in E. M. Carus Wilson, ed., *Essays in Economic History*. New York: St. Martin's, 1965, 1, 227-253. (Originally in *Economic History Review*, II, 1930.)
- Barbour, Violet, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*. Ann Arbor, Michigan: Ann Arbor Paperbacks, 1963.
- Barkan Omer Lutfi, „La Mediteranee de Fernand Braudel vue d'Istamboul," *Annales E.S.C.*, IX, 2, avr.-juin 1954, 189-200.
- Barley, M. W., "Rural Housing in England," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 696-766.
- Baron, Salo W., *A. Social and Religious of History of the jews*, 2nd ed., III: *Heirs of Rome and Persia*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1957.
- Baron, Salo W., *A. Social and Religious of History of the jews*, 2nd ed., IV: *Meeting of East and West*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1957.
- Baron, Salo W., *A. Social and Religious of History of the jews*, 2nd ed., XI: *Citizen or Alien Conjurer*. New York Columbia Univ. Press, 1967.
- Baron, Salo W., *A. Social and Religious of History of the Jews*, 2nd ed., XII: *Economic Catalyst*. New York Columbia Univ. Press, 1967.
- Barracrough, Geoffrey, *History in a Changing World*. Oxford: Blackwell, 1957.
- Barracrough, Geoffrey, *The Origins of Modern Germany*. Oxford: Blackwell, 1962.
- Barracrough, Geoffrey, "Universal History," in H. P. R. Finberg, ed. *Approaches to History: A Symposium*. Toronto: Univ. Of. Toronto Press 1962, 83-109.
- Batho, Gordon, "Landlords in England, A: The Crown," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 256-276.
- Batho, Gordon, "Landlords in England, B: Noblemen, and Yeomen," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 276-306.

- Bauthier, Robert Henri, "The Fairs of Champagne," in Rondo E. Cammeron, ed., *Essays in French Economic History*. Homewood, Illinois: Irwin, 1970, 42-63.
- Becker, Marvin B., "Economic Change and Emerging Florentine Territorial State," *Studies in the Renaissance*, XIII, 1966, 7-39.
- Beloff, Max, *The Age of Absolutism, 1660-1815*. New York: Harper, 1962.
- Bennet, M. K., *The World's Food*. New York: Harper, 1954.
- Beresford, Maurice W., *The Lost Villages of England*. London: Lutterworth Press, 1954.
- Berril, K., "International Trade and the Rate of Economic Growth," *Economic History Review*, 2nd ser., XII, 3, 1960, 350-359.
- Betts, Reginald R., "La societe dans L'Europe centrale et dans l'Europe occidentale," *Revue d'histoire comparee*, n.s., VII, 1948, 167-183.
- Bindoff, S. T., *Tudor England*, Vol. V of the Pelican History of England. London: Penguin Books, 1950.
- Bindoff, S. T., "Economic Change: The Greatness of Antwerp," *New Cambridge Modern History*, II: G. R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1958, 50-69.
- Bishko, Charles Jullian, "The Castilian as Plainsman: The Medieval Ranching Frontier in La Mancha and Extremadura," in Archibald R. Lewis and Thomas F. McGann, eds., *The New Worlds Looks at Its History*. Austin: Univ. Of Texas Press, 1967, 47-69.
- Bitton, Davis, *The French Nobility in Crisis*. Stanford, California: Stanford Univ. Press, 1969.
- Blanchard, Ian, "Population Change, Enclosures, and the Early Tudor Economy," *Economic History Review*, 2nd ser., XXIII, 3, Dec. 1970, 427-445.
- Bloch, Marc, "Medieval Inventions" in *Land and Work in Medieval Europe*. Berkeley: Univ. Of. California Press 1967, 169-185. (Translated from *Annales d'histoire économique et sociale*, No. 36, Nov. 1935.)
- Bloch, Marc, "Economie-nature ou économie-argent: un pseudo-dilemme," *Annales d'histoire sociale*, I, 1939, 7-16.
- Bloch, Marc, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Cahiers des Annales, 9, Paris: Lib. Armand Colin, 1954.
- Bloch, Marc, *Seigneurie française et manoir anglais*. Paris: Lib. Armand Colin, 1960.
- Bloch, Marc, *Feudal Society*, Chicago, Illinois: Univ. Of Chicago Press, 1961.

- Bloch, Marc, *Les caracteres originaux de l'histoire rurale française*, 2 vol. Paris: Lib. Armand Colin, 1964.
- Bloch, Marc, "The Rise of Dependend Cultivation and Seigniorial Institutions," *Cambridge Economic History of Europe I*: M.M. Postan ed., *The Agrarian life of the Middle Ages*, 2nd ed. London and New York: Cambridge Univ. Press, 235-290.
- Blum, Jerome, "Prices in Russia in the Sixteenth Century," *Journal of Economic History*, XVI 2, June 1956, 182-199.
- Blum, Jerome, "Rise of Serfdom in Eastern Europe," *American Historical Review*, LXII, 4, July 1957, 807-836.
- Blum, Jerome, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1961.
- Borah, Woodrow, *Silk-raising in Colonial Mexico*, Ibero-Americana: 20. Berkeley: Univ. Of Californi Press, 1943.
- Borah, Woodrow, *New Spain's Century of Depression*, Ibero-Americana: 35 Berkeley: Univ. Of California Press, 1943.
- Borah, Woodrow, *Early Colonial Trade Between Mexico and Peru*, Ibero-Americana: 38 Berkeley: Univ. Of California Press, 1943.
- Boserup, Ester, *The Conditions of Economic Growth*. Chicago, Illinois: Aldine, 1965.
- Bouwsma, William J., "Politics in the Age of the Renaissance," in *Chapters in Western Civilization*, 3rd ed. New York: Columbia Univ. Press, 1961, 1, 199-244.
- Bouwsma, William J., *Venice and the Defenses of Republican Liberty*. Berkeley: Univ. Of California Press, 1968.
- Bowden, P. J., "Wool Supply and Wollen Industry," *Economic History Review*, 2nd ser., IX, 1, 1956, 44-58.
- Bowden, P. J., *The Wool Trade in Tudor Stuart England*. New York: Macmillan, 1962.
- Bowden, P. J., "Agricultural Prices, Farm Profits, and Rents," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 593-695.
- Boxer, C. R., *The Chiristian Centruy in Japan*. Berkeley: Univ. Of California Press, 1951.
- Boxer, C. R., "The Portuguese in the East, 1500-1800," in H. V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil, an Introduction*. London and New York: Oxford Univ. Press, (Calerendon), 1953, 185-247.

- Boxer, C. R., *Four Centuries of Portuguese Expansion, 1415-1825*. Johannesburg: Witswatersrand Univ. Press, 1961.
- Boxer, C. R., *Race Relations in the Portuguese Colonial Empire, 1415-1825*. London and New York: Oxford Univ. Press, (Calerendon), 1963.
- Boxer, C. R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*. New York: Knopf, 1969.
- Braudel, Fernand, «Monnaies et civilisation: de l'or du Soudan à l'argent d'Amérique», *Annales E.S.C.*, I, 1, janv.-mars 1946, 9-22.
- Braudel, Fernand, «La double faillite 'coloniale' de la France aux XVe et XVIe siècles», *Annales E.S.C.*, IV, 4, oct.-dec. 1949, 451-456.
- Braudel, Fernand, «Qu'est-ce que le XVIe siècle», *Annales E.S.C.*, VIII, 1, janv.-mars. 1953, 69-73.
- Braudel, Fernand, «L'économie de la Méditerranée au XVIIe siècle», *Les Cahiers du Tunisie*, IV, 14, 2e trimestre 1956, 175-196.
- Braudel, Fernand, «Le pacte de ricorsa au service du roi d'Espagne et de ses prêteurs à la fin du XVIe siècle», in *Studi in onore di Armando Soprani*. Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957, II, 1115-1125.
- Braudel, Fernand, «Les emprunts de Charles Quint sur la Place d'Anvers», *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 sept.-oct., 1958, Paris: ed du C.N.R.S., 1959, 191-201.
- Braudel, Fernand, „European Expansion and Capitalism: 1450-1650,“ in *Chapters in Western Civilization*, 3rd ed. New York: Colombia Univ. Press, 1961, 245-288.
- Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2e ed. Revue et augmentée, 2 vol. Paris: Lib. Armand Colin, 1966.
- Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle et capitalisme (Xve-XVIIe siècle)*. Vol. I. Paris: Lib. Armand Colin, 1967.
- Braudel, Fernand, and Romano, Ruggiero, *Navires et marchandises à l'entrée du Port de Livourne (1547-1611)*. Paris: Lib. Armand Colin, 1951.
- Braudel, Fernand, and Spooner, Frank C, «Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle», in *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV: *Storia moderna*. Firenze: G.B. Sansoni, 1955, 233-264.
- Braudel, Fernand, and Spooner, Frank C, “Prices in Europe from 1450 to 1750,“ in *Cambridge Economic History of Europe IV*: E. E. Rich and C. H. Wilson, eds., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 374-486.

- Brenner, YS., "The Inflation of Prices in Early Sixteenth-Century England," *Economic History Review*, 1st ser., XIV, 2, 1961, 225-239.
- Brinkmann, Carl, "The Hanseatic League: A Survey of Recent Literature", *Journal of Economic and Business History*, II, 4 Aug. 1930, 585-602
- Brulez, Wilfrid, «Les routes commerciales d'Angleterre en Italie au XVIe siècle», in *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*. Milano: Dott. A. Giuffrè-Ed. 1962, 121-184.
- Brunner, Otto, „Europaisches und Russisches Bürgertum“, *Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XL, 1, 1953, 1-27.
- Brutskus, J., „Trade with Eastern Europe, 800-1200“, *Economic History Review*, XIII, 1943, 31-41.
- Bücher, Karl, *Industrial Evolution*, New York: Holt, 1901.
- Buckatzch, E. J., "The Geographical Distribution of Wealth in England, 1086-1843," *Economic History Review*, 2nd ser., III, 2, 1950, 180-202.
- Bulferetti, Luigi, The "L'oro, la terra e la società: una interpretazione del nostro Seicento," *Archivio storico lombardo*, 8th ser., IV, 1953, 5-66.
- Burckhardt, Jacop, *The civilization of the Renaissance in Italy*. New York: Modern Library, 1954.
- Cahen, Claude, «A propos de la discussion sur la féodalité», *La Pensee*, No. 68, juil.-août 1956, 94-96.
- Cahen, Claude, «Au seuil de la troisième année: Reflexions sur l'usage du mot féodalité», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III, Pt. 1, Apr. 1960, 2-20.
- Campbell, Mildred, *The English Yeomen Under Elizabeth and the Early Stuarts*. New Haven, Connecticut: Yale Univ. Press, 1942.
- Capistrano de Abreu, J., *Capitulos de historia colonial (1500-1800)*. Rio de Janeiro, Ed. da Soc. Capiscano de Abreu, Typ. Leuzinger, 1928.
- Carande, Ramon, *El crédito de Castilla en predo de la política imperial*, discurso leído ante la Real Academia de la historia Madrid 1949.
- Carande, Ramon, *Carlos V y sus banqueros: La vida económica en Castilla (1516-1556)*, 2a. ed corr. Yaum., 2 vol. Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1965.
- Carsten, F. L., *The Origins of Prussia*. London and New York: Oxford Univ. Press (Clarendon), 1954.
- Carus-Wilson, E. M., "An Industrial Revolution of the Thirteenth Century," *Economic History Review*, XI, 1941, 39-60.

- Chabod, F., «Y a-t-il un état de la Renaissance?» in *Actes du Colloque sur la Renaissance*. Paris: Lib. Philosophique J. Vrin, 1958, 57-74.
- Chang, Tien-Tse, *Sino-Portuguese Trade From 1514 to 1644*. Leiden, Netherlands: Brill, 1934.
- Chaudhuri, K. N., «The East India Company and the Export of Treasure in the Early 17th Century,” *Economic History Review*, 2nd ser., XVI, 1, Aug. 1963, 23-38.
- Chaunu, Pierre, «Le galion de Manille,» *Annales E.S.C.*, VI, 4 oct.-dec. 1951, 447-462.
- Chaunu, Huguette & Pierre, «Economie atlantique, économie-monde (1504-1650),” *Cahiers d'histoire mondiale*, I, 1, juil. 1953, 91-104.
- Chaunu, Huguette & Pierre, *Sev/7/e et l'Atlantique (1504-1650)*, I: *Introduction méthodologique*. Paris: Lib. Armand Colin, 1955.
- Chaunu, Pierre, «Pour une histoire économique de l'Amérique espagnole coloniale,» *Revue historique*, LXXX, 216, oct.-dec. 1956, 209-218.
- Chaunu, Pierre, *Seville et l'Atlantique (1504-1650)*, VIII (1): *Les structures géographiques*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1959. (a).
- Chaunu, Pierre, *Seville et l'Atlantique (1504-1650)*, VIII (2): *La conjoncture (1504-1592)*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1959. (b).
- Chaunu, Pierre, *Seville et l'Atlantique (1504-1650)*, VIII (2 bis): *La conjoncture (1593-1650)*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1959. (c).
- Chaunu, Pierre, «Seville et la 'Belgique,' 1555-1648,” *Revue du Nord*, XLII, 1960, 259-292.
- Chaunu, Pierre, «Minorités et conjoncture: l'expulsion des Moresques en 1609,” *Revue historique* CCXXV, 1, janv.-mars 1961, 81-98.
- Chaunu, Pierre, «Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle,» *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*. Milano: A Giuffrè-Ed., 1962, 219-255.
- Chaunu, Pierre, *L'Amérique et les Amériques*. Paris: Lim. Armand Colin. 1964.
- Chaunu, Pierre, «Réflexions sur le tournant des années 1630-1650,” *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, 249-268.
- Chaunu, Pierre, *L'expansion européenne du XVIe au Xe siècle*, Collection Nouvelle Clio 26. Paris: Presses Universitaires de France, 1969.
- Chaunu, Pierre, *Conquête et exploitation des nouveaux mondes (XVIe siècle)*. Collection Nouvelle Clio 26 bis. Paris: Presses Universitaires de France, 1969.

- Chaussinand-Nogaret, Guy, «L'or, le poivre, le Portugal et l'économie mondiale,» *Annales E.S.C.*, XXV, 6. Nov.-dec. 1970, 1591-1596.
- Cheung, Steven N.S., *The Theory of Share Tenancy*. Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1969.
- Chevalier, François, *Land and Society in Colonial Mexico*. Berkeley: Univ. of California Press, 1963.
- Christensen, Aksel E., *Dutch Trade to the Baltic about 1600*. Copenhagen: Munksgaard, 1941.
- Ciocca, Pierluigi, "L'ipotesi del 'ritardo' dei salari rispetto ai prezzi in periodi di inflazione: alcune considerazioni generali," *Bancaria*, XXV, 4, apr. 1969, 423-437; 5, maio 1969, 572-583.
- Cipolla, Carlo M., *Mouvements monétaires dans l'Etat de Milan (1580-1700)*. Paris: Lib. Armand Colin, 1952.
- Cipolla, Carlo M., «Note sulla storia del saggio d'interesse-Corso, dividendi, e sconto dei dividendi del Banco de S. Giorgio nel secolo XVI,» *Economia internazionale*, V, 2 magg. 1952, 255-274.
- Cipolla, Carlo M., "Four Centuries of Italian Demographic Development" in D.V. Glass & D.E.C. Evers-ley, eds., *Population in History*. London: Arnold, 1965, 570-587.
- Cipolla, Carlo M., *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*. London: Collins, 1965. (b)
- Cipolla, Carlo M., *Clocks and Culture, 1300-1700*. New York: Walker 8i Co., 1967.
- Cipolla, Carlo M., *Money, Prices, and Civilization in the Mediterranean World: Fifth to Seventeenth Century*. New York: Gordian Press, Inc., 1967.
- Cipolla, Carlo M., "The Economic Decline of Italy," in Brian Pulían ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London: Methuen, 1968, 126-145. (Revised and expanded version of "The Decline of Italy: The Case of a Fully-Matured Economy," *Economic History Review*, V, 1952.)
- Clark, G.N., *The Seventeenth Century*. London and New York: Oxford Univ. Press (Clarendon), 1929.
- Clark, G.N., "The Birth of the Dutch Republic," *Proceedings of the British Academy*, 1946, 189-217.
- Clark, G.N., *The Wealth of England from 1496 to 1760*. London: Oxford Univ. Press, 1946.
- Coleman, D.C., "An Innovation and its Diffusion: The 'New Draperies,'" *Economic History Review*, 2nd ser., XXII, 3, Dec. 1969, 417-429.

- Coles, Paul, "The Crisis of Renaissance Society: Genoa, 1448-1507," *Past & Present*, No. 11, April 1957, 17-47.
- Colvin, H.M., "Castles and Government in Tudor England," *English Historical Review*, LXXXIII, No.327, Apr. 1968, 225-234.
- Cook, Sherburne F., and Simpson, Lesley Boyd, *The Population of Central Mexico in the Sixteenth Century*, Ibero-Americana: 31. Berkeley: Univ. of California Press, 1948. Cooper, J.P., "The Counting of Manors," *Economic History Review*, 2nd ser., VIII, 3, 1958, 381-383. Cooper, J.P., "Letter to the Editor," *Encounter*, XI, 3 Sept. 1958.
- Cooper, J.P., "General Introduction," in *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1970, 1-66.
- Coornaert, Emile, „La genese du système capitaliste: grande capitalisme et economie traditionnelle au XVIe siècle», *Annales d'histoire économique et sociale*, VIII, 1936, 127-139.
- Coomaert, Emile, «Les échanges de la France avec l'Allemagne et les pays du Nord au XVIe siècle», *Re-uve d'histoire économique et sociale*, XXXV, 1959, 407-427.
- Coulbourn, Rushton, ed., *Feudalism in History*. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1956.
- Coulbourn, Rushton, "A Comparative Study of Feuladism," Part III of Rushton Coulbourn, ed. *Feudalism in History*. New Jersey: Princeton Univ. Press, 1956, 183-395.
- Craeybeckx, Jan, „Quelques grands marches de vins français dans les anciens Pays-Bas et dans le Nord-de la France a la fin du Moyen Age et au XVIe siècle: Contribution a l'étude de la notion d'é-tape», *Studi in onore di Armando Saporì*. Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957, II, 849-882.
- Craeybeckx, Jan, «Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIe siècle, particulière ment a Gand et a Bruges» *Studi in onore di Amintore Fanfani* IV: *Evo morendo*, Milano: Dott. A. Giuffrè-Ed., 1962, 411-468.
- Cromwell, Julian, "The Early Tudor Centry," *Economic History Review*, 2nd ser., XVII, 3, 1965, 456-471.
- Czulpinski, Wladyslaw, «Le problème baltique aux XVIe et XVIIe siècles/'Internat/ona/ *Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960. *Rapports*, IV: *Histoire moderne*. Goteborg: Almqvist & Wiksell, 1960, 25-47.
- Czarnowski, Stefan, "La reaction catholique en Pologne a la fin du XVIe siècle et au debut du XVIIe siècle», *La Pologne au Vile Congres*

Internationale des Sciences Historiques, Varsovie: Société Polonaise d'Histoire, 1933, II, 287-310.

- Darby, H.C., «The Clearing of the Woodland in Europe», in William L. Thomas, Jr., ed., *Man's Role in Changing the Face of the Earth*. Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1956, 183-216.
- da Silva, Jose-Gentil, «Trafics du Nord, marches, du 'Mezzogiomo',» finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture a la fin du XVIe siècle,» *Revue du Nord*, XLI, 1959, 129-152.
- da Silva, Jose-Gentil, *En Espagne: développement économique, subsistence, déclin*. Paris: Mouton, 1965.
- da Silva, Jose-Gentil, «L'autoconsommation au Portugal (XIVe-XXe siècles),» *Annales E.S.C.*, XXIV, 2, mars-avr. 1969, 250-288.
- Davies, C.S.L., «Provisions for Armies, 1509-50: A Study in the Effectiveness of Early Tudor Government,» *Economic History Review*, 2nd ser., XVII, 2, 1964, 234-248.
- Davies, C.S.L., «Les revokes populaires en Angleterre (1500-1700),» *Annales E.S.C.*, XXIV, 1, Janv.-fevr. 1969, 24-60.
- Davis, Ralph, «England and the Meditenanean, 1570-1670,» in F. J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 117-137.
- de Bary, William Theodore, «Introduction,» to William Theodore de Bary, ed., *Self and Society in Ming Thought*. New York: Columbia Univ. Press, 1970, 1-27.
- de Bary, William Theodore, «Individualism and Humanitarianism in Late Ming Thought,» in William Theodore de Bary, ed., *Self and Society in Ming Thought*. New York: Columbia Univ. Press, 1970, 145-247.
- de Falguerolles, G.E., «La decadence de l'economie agricole dans le Consulat de Lempaut aux XVII et XVIIIe siècles,» *Annales du Midi*, LUI, 1941, 142-168.
- de Lagarde, Georges, «Reflexions sur la cristallisation de la notion d'Etat au XVIe siecle,» in Enrico Castelli, ed., *Umanesimo e scienza politica*. Milano: Dott. Carlo Marzorati, 1951, 247-256.
- Delumeau, Jean, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siecle*, 2 vol. Paris: Boccard, 1957.
- de Maddalena, Aldo, «Il mondo rurale italiano nel cinque e nel seicento,» *Rivista storica italiana*, LXXVI, 2, giug. 1964, 349-426.
- de Oliveria Marques, Antonio H., «Notas para a historia da feitoria portuguesa na Flandres no seculo XV,» *Studi in onore di Amintore Fanfani*, II: *Medioevo*. Milano: Dott. A. Giuffre-Ed. 1962, 437-476. de

- Roover, Raymond, «Anvers comme marche monétaire au XVIe siècle,» *Revue belge de philologie et d'histoire*, XXXI, 4, 1953, 1003-1047.
- de Vries, Philippe, «L'animosité anglo-hollandaise au XVIIe siècle,» *Annales E.S.C.*, V, 1, janv.-mars 1950, 42-47.
- Deyon, Pierre, «A propos des rapports entre la noblesse et la monarchie absolue pendant la Première moitié du XVIIe siècle,» *Revue historique*, CCXXXI, avr.-juin 1964, 341-356.
- Dobb, Maurice, *Studies in the Development of Capitalism*. London: Routledge & Kegan Paul, 1946.
- Dobb, Maurice, "Reply," *Science and Society*, XIV 2, Spring 1950, 157-167.
- Doob, Maurice, *Papers on Capitalism, Development and Planning*. New York: International Pubi., 1967.
- Dollinger, Philippe, *la Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*. Paris: Montaigne, 1964.
- Domar, Evsey D., "The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis," *Journal of Economic History*, XXX, 1, Mar. 1970, 18-32.
- Dowd, Douglas F., "The Economic Expansion of Lombardy, 1300-1500: A Study in Political Stimuli to Economic Change," *Journal of Economic History*, XXI, 2, June 1961, 143-160.
- Duby, Georges, "Le grand domaine de la fin du moyen âge en France," *Première Conférence Internationale d'Histoire Economique*, Stockholm, August 1960: *Contributions*. Paris: Mouton, 1960, 333-342.
- Duby, Georges, "The French Countryside at the End of the 13th Century" in Rondo E. Cameron, ed., *Essays in French Economic History*. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin, Inc., 1970, 33-41. (Translated from *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*, No.74, 1962).
- Duby, Georges, „Demographie et villages désertés,» *Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIe siècles*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1965, 13-24.
- Duby, Georges, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*. Columbia: Univ. Of South Carolina Press, 1968.
- Duby, Georges, and Mandrou, Robert, *Histoire de la civilisation française*, I: *Le Moyen Âge et le XVIe siècle*. Paris: Lib. Armand Colin, 1958.
- Duby, Georges, and Mandrou, Robert, *Histoire de la civilisation française*, II: *XVe-XVIIe siècles*. Paris: Lib. Armand Colin, 1958.
- Eberhard, Wolfram, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China*, 2nd ed. Leiden: Brill, 1965.
- Edler, Florence, "The Effects of the Financial Measures of Charles V on the Commerce of Antwerp, 1539-42," *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVI, 3-4, juil.-dec. 1937, 665-673.

- Ehrenberg, Richard, *Capital and Finance in the Age of the Renaissance*. New York: Harcourt, 1928.
- Eisenstadt, S.N., "Political Struggle in Bureaucratic Sociétés," *World Politics*, IX, 1, Oct. 1956, 15-36.
- Eisenstadt, S.N., "The Causes of Disintegration and Fall of Empires: Sociological and Historical analyses," *Diogenes*, No. 34, Summer 1961, 82-107.
- Eisenstadt, S.N., "Empires," *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan and Free Press, 1968, V, 41-49.
- Eitzen, Stanley D., "Two Minorities: The jews of Poland and the Chinese of the Philippines," *Jewish Journal Sociology*, X, 2, Dec. 1968, 221-240.
- Elliott, J. H., "The Decline of Spain," *Past & Present*, No.20, Nov. 1961, 53-75.
- Elliott, J. H., *Imperial Spain, 1496-1716*. New York: Mentor, 1966
- Elliott, J. H., *Europe Divided, 1559-1598*. New York: Harper, 1968.
- Elliott, J. H., *The Old World and the New, 1492-1650*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1970.
- Elliott, J. H., "The Spanish Peninsula, 1598-1648," in *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War 1609-48/59*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1970, 453-473.
- Elman, P., "The Economic Causes of the Expulsion of the Jews in 1290," *Economic History Review*, VII, 1, Nov. 1936, 145-154.
- Elton, G.R., *The Tudor Revolution in Government*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1953.
- Elton, G.R., "The Tudor Revolution: A Reply," *Past & Present*, No. 29, Dec. 1964, 26-49.
- Elton, G.R., "A Revolution in Tudor History?" *Past & Present*. No. 32, Dec, 1965, 103-109.
- Emery, Frank, "The Farming Regions of Wales," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 113-160.
- Engels, Frederick, *Socialism: Utopian and Scientific*. New York: International Publishers, 1935.
- Engels, Frederick, *The Origins of the Family, Private Property and the State*. London: Lawrence & Wis-hart, 1940.

- Engels, Frederick, *The Peasant War in Germany*, in *The German Revolutions*. Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1967.
- Espeix, Henri, *Histoire de L'Occitaine*. Nîmes: Le Centre Culturel Occitan, Collection Cap-e-Cap, 1970.
- Everitt, Alan, "Social Mobility in Early Modern England," *Past & Present*, No.33, Apr. 1966. 56-73.
- Everitt, Alan, "Farm Labourers," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 396-465.
- Everitt, Alan, "The Marketing of Agricultural Produce," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 466-592.
- Falls, Cyril, *Elizabeth's Irish Wars*. London, Methuen, 1950.
- Fanfani, Amintore, *Storia del lavoro in Italia della fine del secolo XV agli inizi del XVIII*. Milano: Dott. A. Giuffrè-Ed., 1959.
- Fanon, Frantz, *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press, 1966.
- Favret, Jeanne, "Le traditionalisme par excès de modernité," *European Journal of Sociology*, VIII, 1, 1967, 71-93.
- Febvre, Lucien, "Preface" to Huguette & Pierre Chaunu, *Seville et l'Atlantique (1504-1650)*, Paris: Lib. Armand Colin, 1955, 1, ix-xv.
- Felix David, "Profit Inflation and Industrial Growth: The Historic Record and Contemporary Analogies," *Quarterly Journal of Economics*, LXX, 3, Aug. 1956, 441-463.
- Ferguson, Wallace, "Toward the Modern State," in Wallace Ferguson, ed., *Renaissance Studies*, No.2 London, Ont.: University of Western Ontario, 1963, 137-153. (Originally in *The Renaissance: A Symposium*, 1953).
- Fernandez Alvarez, Manuel, "La Paz de Cateau-Cambresis," *Hispania, revista española de historia* XIX, No.77, oct.-dic. 1959, 530-544.
- Fisher, F.J., "The Development of the London Food Market, 1540-1640," in E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, New York: St. Martin's, 1965, 1, 135-151. (Originally in *Economic History Review*, V, 1935.)
- Fisher, F.J., "The Development of London as a Centre of Conspicuous Consumption in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," in E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, New York: St. Martin's, 1966, II, 197-207. (Originally in *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th ser., XXX, 1948).
- Fisher F.J., "London's Export Trade in the Early Seventeenth Century," *Economic History Review*, 2nd ser., III, 2, 1950, 151-161.

- Fisher, F.J., "The Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Dark Ages in English Economic History", *Economica*, n. S., XXIV, 93, 1957, 2-18.
- Fisher, F.J., "Tawney's Century," in F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*. New York and London: Cambridge Univ. Press. 1961, 1-14.
- Fourastie, Jean and Gradamy, Rene, „Remarques sur les prix salariaux des céréales et la productivité du travailleur agricole en Europe du XVe et XVIe siècles,» *Third International Conference of Economic History*, Munich, 1965, Paris: Mouton, 1968, 647-656.
- Foust, CM., "Russian Expansion to the East Through the Eighteenth Century," *Journal of Economic History*, XXI, 4, Dec, 1961, 469-482.
- Fox, P., "The Reformation in Poland," in *The Cambridge History of Poland*, I: W.F. Reddaway. Et al., eds., *From the Origins to Sobieski (to 1696)*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1950, 322-347.
- François, Michel, "L'idée d'empire sous Charles-Quint," *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., 30 sept.-3 oct. 1958. Paris: Ed. du C.N.R.S., 1959, 23-35.
- Frank, Andre Gunder, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press, 1967.
- Fried, Morton, "On the Concept of Tribe and Tribal Society," in June Helm, ed., *Essays on the Problem of Tribe*, Proceedings, of 1967 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society, 3-20.
- Friedrich, Carl J., *The Age of the Baroque*. New York: Harper, 1952.
- Friis, Astrid, *Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade*. Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1927.
- Friis, Astrid, "An Inquiry into the Relations between Economic and Financial Factors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Scandinavian Economic History Review*, I, 2, 1953, 193-241.
- Furtado, Celso, *Economic Development of Latin America*, London and New York: Camb. Univ. Press, 1970. Gay, Edwin F., "The Midland Revolt and the Inquisitions of Depopulation of 1607," *Transaction of the Royal Historical Society*, n.s, XVIII, 1904, 195-244.
- Genicot, Leopold, "Crisis: From the Middle Ages to Modern Times," in *Cambridge Economic History of Europe*, I: M.M. Postan, ed., *The Agrarian Life of the Middle Ages*, 2nd ed. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1966, 660-741.
- Gerschenkron, Alexander, "An Economic History of Russia," *Journal of Economic History*, XII, 2 Spr. 1952, 146-154.

- Gerschenkron, Alexander, "Review article: Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century," *Journal of Economic History*, XXIV, 1, Mar. 1964, 53-59.
- Gerth, Hans, "Glossary" in Max Weber, *The Religion of China*. New York: Free Press, 1951, 298-308.
- Gestrin, Ferdo, "Economie et société en Slovénie au XVIe siècle," *Annales E.S.C.*, XVII, 4, Juil.-août, 1962, 663-690.
- Geyl, Pieter, *The Revolt of the Netherlands (1559-1609)*. London: Williams & Norgate. 1932. Geyl, Pieter, *Debates with Historians*. New York: Meridian, 1958.
- Gibson, Charles, *The Aztecs Under Spanish Rule*. Stanford, California: Stanford Univ. Press, 1964. Glamann, Kristof, "European Trade, 1500-1700," *Fontana Economic History of Europe*, II, 6, 1971. Godinho, Vitorino Magalhaes, "Création et dynamisme économique du monde atlantique (1420- 1670)," *Annales E.S.C.*, V, 1, janv.-mars 1950, 32-36.
- Godinho, Vitorino Magalhaes, «Le repli vénitien et égyptien et la route du Cap, 1496-1533" in *Eventail de l'histoire vivante: hommage à luden Febvre*, Paris: Lib. Armand Colin, 1953, II. 283-300.
- Godinho, Vitorino Magalhaes, *L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles*, Paris: S.E.V.P.E.N., 1969.
- Goldman, Lucien, *The Hidden God*. New York: Humanities Press, 1964.
- Gordon-Walker, P.C., "Capitalism and the Reformation," *Economic History Review*, VIII, 1, Nov. 1937, 1-19.
- Goubert, Pierre, "Recent Theories and Research in French Population between 1500 and 1700," in D.V. Glass and D.E.C. Eversley, eds, *Population in History*. London: Arnold, 1965, 457-473.
- Gould, J.D., „The Trade Depression of the Earl, 1620's," *Economic History Review*, 2nd ser., VII, 1, 1954, 81-90.
- Gould, J.D., "The Price Revolution Reconsidered," *Economic History Review*, 2nd ser., XVII, 2, 1964, 249-266.
- Grabowski, Thadee, „La réforme religieuse en Occident et en Pologne," *La Pologne au Ve Congrès Internationale des Sciences Historiques*, Bruxelles, 1923. Warsaw: 1924, 67-72.
- Gramsci, Antonio, *II Risorgimento*, Roma: Giulio Einaudi, 1955.
- Gras, N.S.B., *The Evolution of the English Com Market*. Cambridge: Harvard Univ. Press, 1915.

- Gray, H.L., "English Foreign Trade from 1446 to 1482," in Eileen E. Power and M.M. Postan, eds., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*. New York: Barnes & Noble, 1966-1-38.
- Griffiths, Gordon, "The Revolutionary Character of the Revolution of the Netherlands," *Comparative Studies in Society and History*, II, 4, July 1960, 452-472.
- Guillen Martinez, Fernando, *Raíz y Futuro de la revolucion*. Bogota: Ed. Tercer Mundo, 1963.
- Habakkuk, H. John, „La disparition du paysan anglais," *Annales E.S.C.*, XX, 4, Juil-aout 1965, 649-663.
- Hall, A. Rupert, "Scientific Method and the Progress of Techniques," *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich and C.H. Wilson, eds., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 96-154.
- Hamilton, Earl J., "American Treasure and Andalusian Prices, 1503-1660" *Journal of Economic and Business History*, I, 1, Nov. 1928, 1-35.
- Hamilton, Earl J., "American Treasure and the Rise of Capitalism," *Economica*, IX, 27, Nov. 1929, 338-357.
- Hamilton, Earl J., "Origin and Growth of the National Debt in Western Europe," *American Economic Review*, XXXVII, 2, May 1947, 118-130.
- Hamilton, Earl J., "Prices and Progress: Prices as a Factor in Business Growth," *Journal of Economic History*, XII, Fall 1952, 325-349.
- Hamilton, Earl J., "The History of Prices Before 1750," in *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*, I: *Methodologie, histoire des universites, histoire des prix avant 1750*. Göteborg: Almqvist & Wiksell, 1960, 144-164.
- Hammarström, Ingrid, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: Some Swedish Evidence," *Scandinavian Economic History Review*, V, 1, 1957, 118-154.
- Harrison, J.B., "Colonial Development and International Rivalries Outside Europe, II: Asia and Africa," *New Cambridge Modern History*, II: R.B. Wernham, ed., *The Counter Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968, 532-558.
- Haniss, G.L. and Williams, Penry, "A Revolution in Tudor History?" *Past & Present*, No. 31, July 1965, 87-96.
- Härtung, Fr., and Mousnier, R., „Quelques problèmes concernant la monarchie absolue," in *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV: *Storia moderna*. Firenze: G.B. Sansoni, 1955, 1-55.

- Hauser, Henri, "The European Financial Crisis of 1559" *Journal of European Business History*, II, 2 Feb. 1930, 241-255.
- Hauser, Henri, "The Characteristic Features of French Economic History From the Middle of the Sixteenth Century to the Middle of the Eighteenth Century," *Economic History Review*, IV, 3 Oct. 1933, 257-272.
- Heaton, Herbert, *Economic History of Europe*, rev. ed. New York: Harper, 1948.
- Heckscher, Eli F., *An Economic History of Sweden*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1954.
- Heckscher, Eli F., *Mercantilism*, 2 vol., rev., ed. London: Allen & Unwin, 1955.
- Heers, Jacques, «Les Génois en Angleterre: la crise de 1458-1466,» *Studi in onore di Armando Saporì*. Milano: Istituta Edit. Cisalpino. 1957, II, 809-832.
- Heers, Jacques, «Rivalité ou collaboration de la terre et de l'eau? Position générale des problèmes,» *In Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*, Vile Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime. Paris: S.E.V.P.E.N., 1965, 13-63.
- Helleiner, Karl, «The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution,» in *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich and CH. Wilson, eds., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 1-95.
- Hexter J.H., "Letter to the Editor," *Encounter*, XI, 2, Aug., 1958.
- Hexter, J.H., "The Myth of the middle Class in Tudor England", *Reappraisals in History*. New York: Harper, 1963, 71-116.
- Hexter, J.H., "A New Framework for Social History," *Reappraisals in History*. New York: Harper, 1963-14-25.
- Hexter, J.H. "Storm Over the Gentry" in *Reappraisals in History*. New York: Harper, 1963, 117-162 (Originally appeared in *Encounter*, X, 5, May 1968).
- Hibben, A.B., "The Origins of the Medieval Town Patriciate," *Past & Present*, No. 3, Feb. 1953, 15-27.
- Hill, Christopher, "The Transition from Feudalism to Capitalism," *Science and Society*, XVII, 4, Fall, 1953, 348-351.
- Hill, Christopher, "Recent Interpretations of the Civil war," in *Puritanism and Revolution*. New York: Schocken Books, 1958, 3-31.

- Hill, Christopher, "Some Social Consequences of the Henrician Revolution," in *Puritanism and Revolution*. New York: Schocken Books, 1958, 32-49.
- Hill, Christopher, "Protestantism and the Rise of Capitalism," in F.J., Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1960, 15-39.
- Hill, Christopher, *Reformation to the Industrial Revolution, 1530-1780*, Vol. II, of *The Pelican Economic History of Britain*. London: Penguin Books, 1967.
- Hilton R.H. "Peasant Movements in England Before 1381," E.M. Carrus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*. New York: St. Martin's, 1966, II, 73-90. (Originally in *Economic History Review*, II, 1949).
- Hilton, R.H., «Yeut-il une crise generale de la féodalité?» *Annales E.S.C.*, VI, 1, Janv-Mars, 1951, 23-30.
- Hilton, R.H., "The Transition from Feudalism to Capitalism," *Science and Society*, XVII, 4 Fall 1953, 340-348.
- Hilton, R.H., "A Study in the Pre-History of English Enclosure in the Fifteenth Century," *Studi in onore di Armando Saporì*. Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957, I, 673-685.
- Hilton, R.H. and Smith, R.E.F., "Introduction" to R.E.F. Smith, *The Enserfment of the Russian Peasantry*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968, 1-27.
- Hinton, R.W.K., "Dutch Entrepot Trade at Boston, Lines., 1600-40" *Economic History Review*, 2nd ser., IX, 3 Apr., 1957, 467-471.
- Hinton, R.W.K., "Letter to the Editor," *Encounter*, XI, 1, July 1958.
- Hinton, R.W.K., *The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1959.
- Hobsbawm, E. J., "The Crisis of the Seventeenth Century," in Trevor Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560-1660*. London: Routledge & Kegan Paul, 1965, 5-58.
- Honjo, Eijiro, "Facts and Ideas of Japan's Over-sea Development Prior to the Meiji Restoration," *Kyoto University Economic Review*, XVII, 1 Jan. 1942, 1-13.
- Hoskins, W. G., "The Rebuilding of Rural England, 1570-1640," *Past & Present*, No. 4, Nov. 1953, 44-57.
- Hoszowski, Stanislaw, "The Polish Baltic Trade in the 15th-18th Centuries," *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*. Warsaw: The Polish Academy of Sciences, The Institute of History, 1960, 117-154.

- Hoszowski, Stanislaw, "L'Europe centrale dans la revolution des prix: XVIe et XVIIe siecles", *Annates E.S.C.*, XVI, 3, mai-juin 1961, 441-456.
- Hudson, G.F., *Europe and China*. London: Arnold, 1931.
- Hurstfield, J., "The Profits of Fiscal Feudalism, 1541-1602," *Economic History Review*, 2nd ser., VIII, 1, 1955, 53-61.
- Hurstfield, J., "Social Structure, Office-Holding and Politics, Chiefly in Western Europe," *New Cambridge Modern History*, III: R. B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968, 126-148.
- Innis Harold A., "The Rise and Fall of the Spanish Fishery in Newfoundland," *Proceedings and Transactions of the Royal Society of Canada*, 3rd ser., XXV, Section II, 1931, 51-70.
- Innis, Harold, A., *The Cod Fisheries: The History of an International Economy*. New Haven, Connecticut: Yale Univ. Press, 1940.
- Jara, Alvaro "Una investigación sobre los problemas del trabajo en Chile durante el periodo colonial," *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2, 1959, 239-244.
- Jara, Alvaro, *Guerre et société au Chili: essai de sociologie coloniale*. Paris: Institut des Hautes Etudes de l'Amérique Latine, 1961.
- Jara, Alvaro, "La Producción de metales preciosos en el Perú en el siglo XVI," *Boletín de la Universidad de Chile*, No. 44, nov. 1963, 58-64.
- Jara, Alvaro, "Estructuras de colonización y modalidades del tráfico en el Pacífico sur hispanoamericano," *Les Grandes voies maritimes dans le monde XV-XIXe siècles, VHe Colloque*, Commission Internationale d'Histoire Maritime. Paris: S.E.V.P.E.N., 1965, 247-275.
- Jara, Alvaro, "Economía minera e historia económica hispanoamericana," in *Tres ensayos sobre economía minera hispanoamericana*. Santiago de Chile: Centro de Investigaciones de Historia Americana, 1966, 15-54.
- Jara, Alvaro, "Salario en una economía caracterizada por las relaciones de dependencia personal," *Third International Conference of Economic History*, Munich 1965. Paris: Mouton, 1968, 601-615.
- Jeannin, Pierre, «Anvers et la Baltique au XVIe siècle», *Revue du Nord*, XXXVII, avr.-juin 1955, 93-113.
- Jeannin, Piene, «Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle», *Vier-teijahrscrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, 3, Sept. 1956, 193-217; 4, Dez. 1956, 323-355.

- Jeannin, Pierre, "Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVI-XVIIIe siècles)," *Revue historique*, CCXXXI, janv.-mars 1964, 55-102; avr.-juin 1964, 307-340.
- Johnsen, Oscar Albert, «Les relations commerciales entre le Norvège et l'Espagne dans les temps modernes,» *Revue historique*, 55e Anne, CLXV, 1, sept.-dec. 1930, 77-82.
- Jones, E. L., and Woolf, S. J., «The Historic Role of Agrarian Change in Economic Development" in E.L. Jones and S. J. Woolf, eds., *Agrarian Change and Economic Development*. London: Methuen, 1969, 1-21.
- Jones, P. J., "Per la storia agraria italiana nel medio evo: Lineamenti e problemi," *Rivista storica italiana*, LXXVI, 2, giugno 1964, 287- 348.
- Kellenbenz, Herman, „Spanien, die nördlichen Niederlande und die Skandinavisch-baltische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600,“ *Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XLI, 4, 1954, 289-332.
- Kellenbenz, Herman, „Autour de 1600: le commerce de poivre des Fuggers et le marché internationale de poivre,» *Annales E.S.C.*, XI, 1, janv.-mars 1956, 1-28.
- Kellenbenz, Herman, „Landverkehr, Fluss-und Seeschifffahrt im Europäischen Handel (Spätmittelalter-Anfang des 19. Jahrhunderts),“ in *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*, Vile Colloque Commission Internationale d'Histoire Maritime. Paris: S.E.V.P.E.N., 1965, 65-174.
- Kerridge, Eric, «The Movement in Rent, 1540-1640,“ in E.M. Cams-Wilson, ed., *Essays in Economic History*. New York: St. Martin's 1966, II, 208-226. (Originally in *Economic History Review*, VI, 1953.)
- Keynes, J. M., *A Treatise on Money*, 2 vol. New York: Macmillan, 1950.
- Kieman, V. G., "Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy," *Past & Present*, No. 11, Apr. 1957, 66-83.
- Kiernan, V. G., "State and Nation in Western Europe," *Past & Present*, No.31, July 1965, 20-38.
- Kingdon, Robert M., "The Political Resistance of the Calvinists in France and the Low Countries," *Church History*, XXVII, 3, Sept. 1958, 220-233.
- Kingdon, Robert M., "Social Welfare in Calvin's Europe," *American Historical Review*, LXXVI, 1, Feb. 1971, 50-69.
- Klein, Julius, *The Mesta: A Study in Spanish Economic History, 1273-1836*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1919.

- Klima, A., and Macurek, J., "La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (16e-18e siècles)," *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*, IV: *Histoire moderne*. Göteborg: Almqvist & Wiksell, 1960, 84-105.
- Kluchevsky, V. O., *A History of Russia*, 5 vol. London: J. M. Dent, 1911.
- Kobata, A., "The Production and Uses of Gold and Silver in 16th and 17th Century Japan," *Economic History Review*, 2nd ser., XVIII, 2 Oct. 1965, 245-266.
- Koenigsberger, H. G., *The Government of Sicily Under Philip II of Spain*. London: Staples Press, 1951.
- Koenigsberger, H. G., "The Organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands During the Sixteenth Century," *The Journal of Modern History*, XXVII, 4, Dec. 1955, 335-351.
- Koenigsberger, H. G., "Property and the Price Revolution (Hainault, 1474-1573)" *Economic History Review*, 2nd ser., IX, 1, 1956, 1-15.
- Koenigsberger, H. G., "The Empire of Charles V in Europe," in *New Cambridge Modern History*, II: G. R., Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1958, 301-333.
- Koenigsberger, H. G., "Western Europe and the Power Spain," *New Cambridge Modern History*, III: R. B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968, 234-318.
- Koenigsberger, H. G., "The European Civil War," in *The Habsburgs and Europe, 1516-1660*. Ithaca, New York: Cornell Univ. Press, 1971, 219-285. (Originally in H. R. Trevor-Roper, ed., *The Age of Expansion*).
- Kosminsky, Eugen A. "The Evolution of Feudal Rent in England from the 14th to the 15th Centuries," *Past & Present*, No. 7 Apr. 1955, 12-36.
- Kosminsky, Eugen, A., "Peut-on considerer le 14e et le 15e siècles comme l'époque de la décadence de l'économie européenne?" *Studi in onore di Armando Saporì*. Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957, I, 551-569.
- Kovacevic, Desanka, "Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent," *Annales E. S. C.*, XV, 2, mars-avr. 1960, 248-258.
- Kula, Witold, *Théorie économique du Système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18e siècles*. Paris: Mouton, 1970.

- Kuznets, Simon. "The State as the Unit of Study of Economic Growth," *Journal of Economic History*, XI, 1 Winter 1951, 25-41.
- Lach, Donald F., *Asia in the Making of Europe*, Vol. I: *The Century of Discovery*, 2 books. Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1965.
- Laclau (h) Ernesto, "Feudalism and Capitalism in Latin America," *New Left Review*, No. 67, May-June 1971, 19-38.
- Ladero Quesada, Miguel Angel, "Les finances royales de Castille a la veille des temps modernes," *Annales E.S.C.*, XXV, 3 mai-juin 1970, 775-788.
- Lane, Frederic C, "The Rope Factory and Hemp Trade in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," in *Venice and History*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966, 269-284. (Originally in *Journal of Economic and Business History*, IVC, 1932).
- Lane, Frederic C, "Venetian Shipping during the Commercial Revolution," in *Venice and History*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966, 3-24. (Originally in *American Historical Review*, XXXVI II, 1937).
- Lane, Frederic C, "The Meditenanean Spice Trade: Its Revival in the Sixteenth Century," in *Venice and History*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966, 25-34. (Originally in *American Historical Review*, XLV, 1940).
- Lane, Frederic C, "National Wealth and Protection Costs," in *Venice and History*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966, 373-382. (Originally in Jesse Clarkson and Thomas C. Cochran, eds, *War as a Social Institution*, 1941).
- Lane, Frederic C, "The Economic Meaning of War and Protection," *Venice and History*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966, 383-398. (Originally in *Social Philosophy and Jurisprudence*, VII, 1942)
- Lane, Frederic C, "Force and Enterprise in the Creation of Oceanic Commerce," in *Venice and History*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966, 399-411. (Originally in *Journal of Economie History*, Supplement X, 1950)
- Lane, Frederic C, "Economie Consequences of Organized Violence," in *Venice and History*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins Press, 1966, 412-428. (Originally in *journal of Economic History*, XVIII, 1958).
- Lapeyre, Henri, *Geographie de l'Espagne morisque*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1959.
- Lapeyre, Henri, *Les monarchies européennes du XVe siecle*, Collection Nouvelle Clio 39. Paris: Presses Universitaires de France, 1967.

- Larraz, Jose, *La epoca del mercantilismo en Castillo (1500-1700)*. Madrid: Atlas, 1943.
- Laskowski, Otton, "Infantry Tactics and Firing Power in the XVI Century," *Tekł Historyczne*, IV, 2, 1950, 106-115.
- Laslett, Peter, *The World We Have Lost*. New York: Scribner's, 1965.
- Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontiers of China*, 2nd edition, Irvington-on Hudson: Capitol Publishing Co., and New York: American Geographical Society, 1940.
- Lattimore, Owen, "The Frontier in History," in *Relazioni de del X Congresso di Scienze Storiche, I: Metodologia-Problemi generali-Scienze ausiliare della storia*. Frinze: G.C. Sansoni, 1955, 103-138.
- Lattimore, Owen, "La civilisation, mere de Barbarie?", *Annales E.S.C.*, XVII, 1, janv.-fevr. 1962, 95-108.
- Lefebvre, Henri, "Une discussion historique: du feudalisme au capitalisme: observations," *La Pensee*, No. 65, janv.-fevr. 1956, 22-25.
- Lenin, V. I., *The Development of Capitalism in Russia*. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1956.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Les paysans du Languedoc*, 2 vol. Paris: S.E.V.P.E.N., 1966.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Histoire du climat depuis l'an mil*. Paris: Flammarion, 1967.
- Levenson, Joseph R., ed., *European Expansion and the Counter-Expansion of Asia, 1300-1600*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1967.
- Lewis, Archibald R., "The Closing of the European Frontier," *Speculum*, XXXIII, 4 Oct. 1958, 475-483.
- Lewis, Bernard, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire," *Studia Islamica*, IX, 1958, 111-127.
- Livermore, H.V., "Portuguese History," in H.V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil, an Introduction*. London and New York: Oxford Univ. Press (Clarendon), 1953, 48-81.
- Lockhart, James, "Encomienda and Hacienda: The Evolution of the Great Estate in the Spanish Indies," *Hispanic American Historical Review*, XLIX, 3, Aug. 1969, 411-429.
- Lockwood, David, "Social Integration and System Integration," in George K. Zollschan and Walter Hirsch, eds., *Explorations in Social Change*. Boston, Massachusetts: Houghton, 1964, 244-257.
- Lonchay, H., "Etude sur les emprunts des souverains belges au XVIe et XVIIe siècles" *Académie Royale de Belgique, Bulletins de la Classe des*

Lettres et des Sciences Morales et Politiques et de la Classe des Beaux-Arts, 1907, 923-1013.

- Lopez, R.S., "The Trade of Medieval Europe: The South," in *Cambridge Economic History of Europe*, II: M. M. Postan and E. E. Rich, eds., *Trade and Industry in the Middle Ages*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1952, 257-354.
- Lopez, R. S., and Miskimin, H. A., "The Economic Depression of the Renaissance," *Economic History Review*, 2nd ser., XIV, 3, 1962, 408-426.
- Lopez, R. S., Miskimin, H. A., and Udovitch, Abraham, "England to Egypt, 1350-1500: Long-term Trends and Long-distance Trade," in M. A. Cook, ed., *Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of Islam to the Present day*. London: Oxford Univ. Press, 1970, 93-128.
- Lowmianski, Henryk, "The Russian Peasantry," *Past & Present*, No. 26, Nov. 1963, 102-109.
- Lubimenko, Inna, *Les relations commerciales et politiques de l'Angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand*. Paris: Lib. Ancienne Honore Champion, 1933.
- Lublinskaya, A. D., "Preface a l'édition russe des Caractères originaux de l'homme rurale français» *Annales E.S.C.*, XIV, 1, janv.-mars 1959, 91-105.
- Lublinskaya A. D., *French Absolutism: The Crucial Phase, 1620-1629*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968.
- Ludloff, R., "Industrial Development in 16th-17th Century Germany," *Past & Present*, No. 12, Nov. 1957, 58-75.
- Lütge, Friedrich, "Economic Change: Agriculture," *New Cambridge Modern History*, II: G. R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1958, 23-50.
- Luttrell, Anthony, "Slavery and Slaving in the Portuguese Atlantic (to about 1500)," in *Centre of African Studies*, University of Edinburgh, *The Transatlantic Slave Trade from West Africa* (mimeo, 1965), 61-79.
- Luzzatto, Gino, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea, Part I, L'età moderna*. Padova: CE DAM, 1955.
- Lyashchenko, Peter I., *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution*. New York: Mac millan, 1949.
- Lybyer, A. H., "The Ottoman Turks and the routes of Oriental Trade," *English Historical Review*, XXX, Oct. 1915, 577-588.

- Lythe, S.G. E., *The Economy of Scotland in Its European Setting, 1550-1625*. Edinburgh: Oliver, Boyd, 1960. Maćzak, Antoni, "The Social Distribution of Landed Property in Poland from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries," *Third International Conference of Economic History*, Paris: Mouton, 1968, I, 455-469.
- Malowist, Marian, "Histoire sociale: époque contemporaine," *IXe Congrès Internationale des Sciences Historiques, I: Rapports*. Paris: Lib. Armand Colin, 1950, 305-322.
- Malowist, Marian, «L'évolution Industrielle en Pologne du XVIe au XVIIe siècle: traits généraux,» *Studi in onore di Armando Saporì*, Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957, 1, 571-603.
- Malowist, Marian, „Über die Frage des Handelspolitik des Adels in den Ostseeländern im 15. Und 16. Jahrhundert,“ *Hansische Geschichtsblätter*, 75 Jh., 1957, 29-47.
- Malowist, Marian, "Poland Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries," *Past & Present*, No. 13, Apr. 1958, 26-39.
- Malowist, Marian, "The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries," *Economic History Review*, 2nd ser., XII, 2, 1959, 177-189.
- Malowist, Marian, "A Certain Trade Technique in the Baltic Countries in the Fifteenth to the Seventeenth Centuries," *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences*. Warsaw: Polish Academy of Sciences, The Institute of History, 1960, 103-116.
- Malowist, Marian, «Un essai d'histoire comparée: les mouvements d'expansion en Europe au XVe et XVIe siècles,» *Annales E. S. C.*, XVII, 5, sept.-oct. 1962, 923-929.
- Malowist, Marian, «Les aspects sociaux de la première phase de l'expansion coloniale,» *Africana Bulletin*, No. 1 1964, 11-40.
- Malowist, Marian, «Le commerce d'or et d'esclaves au Soudan Occidental,» *Africana Bulletin*, No. 4, 1966, 49-72.
- Malowist, Marian, "The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Latter Middle Ages," *Economic History Review*, 2nd ser., XIX, 1, Apr. 1966, 15-28.
- Malowist, Marian, "The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages," *Past & Present*, No. 33, Apr. 1966, 3-15.
- Malowist, Marian, «Les débuts du système des plantations dans la période des grandes découvertes,» *Africana Bulletin*, No. 10, 1969, 9-30.

- Malowist, Marian, «Quelques observations sur le commerce de l'or dans le Soudan occidental au Moyen Age.», *Annales E.S.C.*, XXV, 6, nov.-dec. 1970, 1630-1636.
- Mandrou, Robert, «Les soulèvements populaires et la société française du XVIe siècle», *Annales E.S.C.*, XIV, 4, oct.-des. 1959, 756-765.
- Mankov, A.G., *Le mouvement des prix dans l'état russe au XVIe siècle*. Paris : S.E.V.P.E.N., 1957.
- Manning, Brian, «The Nobles, the People, and the Constitution,” *Past & Present*, No. 9, Apr. 1956, 42-64.
- Maravell, Jose A., “The Origins of the Modern State,” *Cahiers d'histoire moderne*, VI, 4, 1961, 789-808.
- Margarido, Alfredo, «L'ancien royaume du Congo”, *Annales E.S.C.*, XXV, 6, nov.-dec. 1970, 1718-1726.
- Marrero, Manuela, “Los italianos en la fundación de Tenerife hispánico,” *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Milano: Dott. A. Giuffrè-Ed., 1962, 329-337.
- Marx, Karl, *Pre-capitalist Economic Formations*. London: Lawrence and Wishart, 1964.
- Marx, Karl, *Capital*, 3, vol. New York: International Publishers, 1967.
- Masfield, G. B., “Crops and Livestock,” in *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E. E. Rich and C. H. Wilson, eds., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 276-301.
- Mattingly, Garrett, *Renaissance Diplomacy*. London: Jonathon Cape, 1955.
- Mauny, R. A., “The Question of Ghana,” *Africa*, XXIV, 3, July 1954, 200-213.
- Mauro, François, «Types de navires et constructions navales dans l'Atlantique portugais aux XVIe et XVIIe siècles», *Revue d'histoire moderne et Contemporaine*, VI, juil.-aout 1959, 185-193.
- Mauro, François, “Toward an intercontinental Model: European Overseas Expansion Between 1500-1800,” *Economic History Review*, 2nd ser., XIV, 1, 1961, 1-17.
- Mauro, François, *Le XVIe siècle européen: aspects économiques*, Collection Nouvelle Clio 32. Paris: Presses Universitaires de France, 1966.
- McCracken, Eileen, “The Woodlands of Ireland circa 1600,” *Irish Historical Studies*, XI, 44, Sept, 1959, 271-296.
- Meilink-Roelofs, M. A., *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*. The Hague: Nijhoff, 1962.

- Meuvret, Jean, "Monetary Circulation and the Economic Utilization of Money in 16th-and 17th-century France," in Rondo E. Cameron, ed., *Essays in French Economic History*. Homewood, Illions: Irwin, Inc., 1970, 140-149. (Translated from *Etudes d'histoire moderne et contemporaine*, 1, 1947).
- Meuvret, Jean, "Demographic Crisis in France from the Sixteenth to the Eighteenth Century," in D. V. Glass and D.E.C. Eversley, eds., *Population in History*. London: Arnold, 1965, 507-522.
- Miller, A., "Considerations sur les institutions financières de l'état moscovite aux XVIe et XVIIe siècles," *Revue internationale de sociologie*, XL, 7-8, juil.-aout 1932, 369-421.
- Miller, Edward, «The Economic Policies of Governments: France and England," in *Cambridge Economic History of Europe*, III: M. M. Postan, E. E. Rich and Edward Miller, eds., *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1963, 290-340.
- Miller, Edward, "The Fortunes of the English Textile Industry During the Thirteenth Century," *Economic History Review*, 2nd ser., XVIII, 1, Aug. 1965, 39-60.
- Miller, Edward, "Government Economic Policies and Public Finance, 900-1500," *Fontana Economic History of Europe*, I, 8, 1970.
- Minchinton, W. E., "Introduction," *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. London: Methuen, 1969, 1-57.
- Miranda, Jose, "La función economica del encomendero en los orígenes del regimen colonial, Nueva España (1525-1531)." *Anales del Instituto Nacional de Antropología e Historia*, II, 1941-1946, 421-462.
- Miranda, Jose, *El tributo indigena en la Nueva España durante el siglo XVI*. Mexico: El Colegio de Mexico, 1957.
- Miskimin, H. A., "Agenda for Early Modern Economic History," *Journal of Economic History*, XXXI, 1, Mar. 1971, 172-183.
- Mollat, Michel, "Y a-t-il une economie de la Renaissance?" in *Actes du Colloque sur la Renaissance*. Paris: Lib. Philosophique J. Vrin, 1958, 37-54.
- Mollat, Michel, Johansen, Paul M., Postan, M. M., Saporì, Armando, and Verlinden, Charles, «L'economie européenne aux derniers siècles du Moyen-Age.» *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III: *Storia del medioevo*. Firenze: G. B. Sansoni, 1955, 655-811.

- Molnar, Erik, «Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme,» *XIIe Congrès International des Sciences Historiques: Rapports, IV: Méthodologie et histoire contemporaine*. Wien: Verlag Ferdinand Berger & Sohn, 1965, 155-169.
- Moore, Jr., Barrington, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press, 1966.
- Morineau, Michel, «D'Amsterdam a Seville: de quelle realite l'histoire des prix est-elle le miroir?,» *Annales E.S.C.*, XXIII, 1, janv.-fevr. 1968, 178-205.
- Morison, Samuel Eliot, *Admiral of the Ocean Sea*. Boston: Little Brown, 1942.
- Mousnier, Roland, *La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*. Rouen: Ed. Maugard, n.d., ca. 1945.
- Mousnier, Roland, *Les XVIe et XVIIe siècles*, Vol. IV of *Histoire Generale des Civilisations*. Paris: Presses Universitaires de France, 1954.
- Mousnier, Roland, «Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde,» *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, 1958, 81-113.
- Mousnier, Roland, éd., *Lettres et mémoires addresses au Chancelier Seguier (1633-1649)*, 2 vol. Paris: Presses Universitaires de France, 1964.
- Mousnier, Roland, *Peasant Uprisings in Seventeenth-Century France, Russia, and China*. New York: Harper, 1970,
- Mundy, John H., and Riesenbergs, Peter, *The Medieval Town*. Princeton, New Jersey: Van Nostrand, 1958.
- Murray, John J., "The Cultural Impact of the Flemish Low Countries on Sixteenth and Seventeenth Century England," *American Historical Review*, LXII, 4, July 1957, 837-854.
- Myers, A. R., *England in the Late Middle Ages*, Vol. IV of *The Pelican History of England*, London: Penguin Books, 1952.
- Nadal, Jorge, "La revolución de los precios españoles en el siglo XVI: estado actual de la cuestión," *Hispania, revista española de historia*, XIX, 77, oct.-dic. 1959, 503-529.
- Nadal, Jorge, *La población española: siglos XVI a XX*, *Collection de ciencia economia*, VII Barcelona: Ed. Ariel, 1966.
- Needham, Joseph, *Science and Civilization in China*, I, London and New York: Cambridge Univ. Press, 1954.
- Needham, Joseph, «Les contributions chinoises a l'art de gouverner les navires,» *Colloque internationale d'histoire maritime*, 5e, Lisbonne, 1960 (Paris, 1966) with discussion, 113-134.

- Needham, Joseph, "The Chinese .Contributions to Vessel Control," *Scientia*, XCVI, 98, April 1961, 123-128; 99 May 1961, 163-168.
- Needham, Joseph, "Commentary" on Lynn White, Jr., 'What Accelerated Technological Change in the Western Middle Ages?' in A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*. New York: Basic Books, 1963.
- Needham, Joseph, "Poverties and Triumphs of Chinese Scientific Tradition," A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*. New York: Basic Books, 1963, 117-153.
- Nef, John U., "Silver Production in Central Europe, 1450-1618," *Journal of Political Economy*, XLIX, 4, Aug. 1941, 575-591.
- Nef, John, U., *Industry and Government in France and England, 1540-1640*. Ithaca: Great Seal Books, 1957. (Originally in *Memoirs of the American Philosophical Society*, XV, 1940)
- Nef, John, U., *War and Human Progress*, New York: Norton, 1963.
- Nef, John, U., "The Progress of Technology and Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540- 1640," in *The Conquest of the Material World*. Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1964, 121-143. (Originally in *Economic History Review*, V, 1934)
- Nef, John, U., "A Comparison of Industrial Growth in France and England from 1540 to 1640," in *The Conquest of the Material World*. Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1964, 144-212. (Originally in *Journal of Political Economy*, XLIV, 1936.)
- Nef, John, U., "Prices and Industrial Capitalism in France and England," in *The Conquest of the Material World*. Chicago, Illinois: Univ. Of Chicago Press, 1964, 240-267. (Originally in *Economic History Review*, VII, 1937)
- Nef, John, U., "Industrial Europe at the Time of the Reformation, c. 1515-C.1540," in *The Conques of the Material World*. Chicago, Illinois: Univ. of Chicago Press, 1964, 67-117.
- Nere, Jean, «Le développement du capitalisme,» *Revue historique*, CCIII, janv.-mars 1950, 64-69.
- North, Douglas C, and Thomas, Robert Paul, «An Economie Theory of the Growth of the Western World," *Economic History Review*, 2nd ser., XXIII, 1, Apr. 1970, 1-17.
- Onlin, Goran, "Entrepreneurial Activities of the Swedish Aristocray," *Explorations in Entrepreneurial History*, VI, 2, Dec, 1953, 147-162.
- Oman, Sir Charles, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*. London: Methuen, 1937.

- Ots Capdequi, J. M., *El estado español en las Indias*. Mexico: Fondo de Cultura Economica, 1941.
- Pach, Zs. P., "Die Abbiegung der Ungarischen Agrarentwicklung von den Westeuropaischen," *X7e Cong-res Internationale des Sciences Historiques*, Stockholm, 1960. Resumes des Communications Göteborg: Almqvist & Wikseil, 1960, 154-156.
- Pach, Zs. P., "The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century," *Economic History Rivew*, 2nd ser., XIX, 1, Apr. 1966, 1-14.
- Pach, Zs. P., «En Hongrie au XVIe sicle: l'activité commerciale des seigneurs et leur production marchande,» *Annales E.S.C.*, XXI, 6, nov.-dec. 1966, 1212-1231.
- Pages, G., «Essai sur l'évolution des institutions administratives en France du commencement du XVIe siècle a la fin du XVIIe,» *Revue d'histoire moderne*, n.s., No. 1, janv.-fevr. 1932, 477-495.
- Pannikar, K. M., *Asia and Western Dominance*. London: Allen & Unwin, 1953.
- Parry, J. H., *The Age of Reconnaissance*. New York: Mentor Books, 1963.
- Parry, J. H., «Transport and Trade Routes,» in *Cambridge Economie History of Europe*, IV: E. E. Rich and CH. Wilson, eds., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 155-219.
- Parry, J. H., "Colonial Developments and International Rivalry Outside Europe, I. America," *New Cambridge Modern History*, III: R. B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*. London and New York: Cambridge Univ. Press. 1968, 507-532.
- Parsons, Talcott, *Structure and Process in Modern Societies*. New York: Free Press, 1960.
- Pascu, S., Mavrodin, V. V. Porchnev, Boris, and Anteleva, I. G., «Mouvements paysans dans le centre et le Sudest de l'Eupore du XVe au XXe siècles,» *Xlle Congres International des Sciences Historiques, Rapports*, IV: *Methodologie et histoire contemporaine*. Wien: Verlag Ferdinand Berger & Söhne, 1965, 21-35.
- Penrose, Boies, *Travel and Discovery in the Renaissance, 1420-1620*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1952.
- Penoy, Edouard, "A l'origine d'une economie contractée: les crises du XIVe siècle,» *Anna/es E.S.C.*, IV, 2, avr.-juin 1949, 167-182.
- Penoy, Edouard, et al. *Le Moyen Age.*, Vol. Ill of *Histoire Generale des Civilisations*. Paris: Presses Universitaires de France, 1955.

- Pesez, Jean-Marie, and Le Roy Ladurie, Emmanuel, «Les cas français: vue d'ensemble,» *Villages désertés et histoire économique, Xle- XVUle siècles*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1965, 127-252.
- Petran, Josef, «A propos de la formation des régions de la productivité spécialisée en Europe Centrale,» in *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique*, Aix-en-Provence, 1962, II: *Middle Ages and Modern Times*. Paris: Mouton, 1965, 217-222.
- Phelps-Brown, E. H., and Hopkins Sheila V., "Wage-Rates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century," *Economica*, XXIV, No. 96, Nov. 1957, 289-306.
- Phelps-Brown, E. H., and Hopkins Sheila V., "Builders' Wage-Rates, Prices, and Population: Some Further Evidence," *Economica*, XXVI, No. 101, Feb. 1959, 18-38.
- Phelps-Brown, E. H. and Hopkins Sheila V., "Seven Centuries of Building Wages," in E. M. Carus-Wil-son, ed., *Essays in Economic History*, New York: St. Martin's, 1966, II, 168-178. (Originally in *Economica*, XXII, 1955).
- Phelps-Brown, E. H. and Hopkins Sheila V., "Seven Centuries of the Price of Consumables, Compared with Builders' Wage-Rates," in E. M. Cams-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, New York: St. Martin's, 1966, II, 179-196. (Originally in *Economica*, XXIII, 1956).
- Pierce, T. Jones, "Landrords in Wales, A.: The Nobility and Gentry," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed. 1500-1640. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 357-381.
- Pike, Ruth, "The Genoese in Seville and the Opening of the New World," *Journal of Economic History*, XXII, 3, Sept. 1962, 348-378.
- Pirenne, Henri, "The Stages in the Social History of Capitalism," *American Historical Riview*, XIX, 3, Apr. 1914, 494-515
- Pirenne, Henri, *Economic and Social History of Medieval Europe*. London: Routledge & Kegan Paul, 1936.
- Pirenne, Henri, *Early Democracies in the Low Countries*, New York: Norton, 1971.
- Pocock, J. G. A., "Letter to the Editor," *Encounter*, XI, 4, Oct., 1958.
- Polanyi, Karl, *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press, 1944.
- Porcnev, Boris, «Les rapports politiques de l'Europe Occidentale et de l'Europe Orientale a l'epoque de la Guerre des Trente Ans,» *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960. *Rapports IV: Histoire moderne*. Goteborg: Almqvist & Wiksell, 1960: S.E.V.P.E.N., 1963.
- Portal, Roger, *Les Slaves*. Paris: Lib. Armand Colin, 1965.

- Postan, M. M., "The Chronology of Labour Services," *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th ser., XX, 1937, 169-193.
- Postan, M. M., "The Fifteenth Century," *Economic History Review*, IX, 2, May 1939, 160-167.
- Postan, M. M., "Some Social Consequences of the Hundred Years' War" *Economic History Review*, XII, 1, 2, 1942, 1-12.
- Postan, M. M., "The Rise of a Money Economy," in E. M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*. New York: St. Martin's, 1965, I, 1-12. (Originally in *Economic History Review*, XIV, 1944).
- Postan, M. M., "Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages," *Economic History Review*, 2nd ser., "A", 3, 1950, 221-246.
- Postan, M. M., "Italy and the Economic Development of England in the Middle Ages," *Journal of Economic History*, XI, 4, Fall 1951, 339-346.
- Postan, M. M., "The Trade of Medieval Europe: The North," in *Cambridge Economic History of Europe*, II: M. M. Postan and E. E. Rich, eds., *Trade and Industry in the Middle Ages*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1952, 119-256.
- Postan, M. M., "Note" (on article by W. C. Robinson) *Economic History Review*, 2nd ser., XII, 1, 1959, 77-82.
- Postan, M. M., "The Economic and Political Relations of England and the Hanse (1400 to 1475)," in Eileen E. Power and M. M. Postan, eds., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*. New York: Barnes & Noble. 1966, 91-153.
- Pounds, Norman J. G., "Overpopulation in France and the Low Countries in the Later Middle Ages," *Journal of Social History*, III, 3, Spring 1970, 225-247.
- Power, Eileen E., "The Wool Trade in the Fifteenth Century," in Eileen E. Power and M. M. Postan, eds., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*. New York: Barnes & Noble, 1966, 39-90.
- Prawer, Joshua, and Eisenstadt, S. N., "Feudalism," in *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York: Macmillan and Free Press, 1968, V, 393-403.
- Prestwick, Minna, *Review of Boris Porchnev in English Historical Review*, CCCXX, July 1966, 565-572.
- Pullan, Brian, "Wage-earners and the Venetian Economy, 1500-1630," *Economic History Review*, 2nd ser., XVI, 3, 1964, 407-426.

- Quinn, D. B. "Ireland and Sixteenth-Century European Expansion," in T. Desmond Williams, ed., *Historical Studies*. London: Bowes Bowes, 1958, 20-32.
- Ramsey, Peter, *Tudor Economic Problems*. London: Gollancz, 1968.
- Rau, Virginia, "A Family of Italian Merchants in Portugal in the Fifteenth Century: the Lomellini," *Studi in onore di Armando Saporì*. Milano: Istituta Edit. Cisalpino, 1957, I, 715-726.
- Redlich, Fritz, "European Aristocracy and Economic Development," *Explorations in Enterpreneurial History*, VI, 2, Dec, 1953, 78-91.
- Redlich, Fritz, "De Praeda Militari: Looting and Booty, 1500-1815," *Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, Supplement No. 39, 1956.
- Redlich, Fritz "Military Entrepreneurship and the Credit System in the 16th and 17th Centuries," *Kyklos*, X, 1957, 186-193.
- Redlich, Fritz, "The German Military Enterpriser and His Work Force," Vol. I, *Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, Suppl. No. 47, 1964.
- Regia, Juan "La cuestion morisca y la conyuntura internacional en tiempos de Felipe II," *Estudios de historic moderna*, III, 1953, 219-234.
- Regia, Juan, "La expulsion de loss moriscos y sus consecuencias," *Hispania, revista espanola de historia*, XIII, No. 51, 1953, 215-267; No. 52, 1953, 402-479.
- Regia, Juan, "La expulsion de los moriscos y sus consecuencias en la economia valenciana," *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderni e contemporaneo*. Milano: Dott. A. Giuffrè- Ed., 1962, 525-545.
- Renouard, Yves, "1212-1216: Comment les traits durables de l'Europe occidentale moderne se sont de finis au debut du XIIIe siècle," *Annales de l'Université de Paris*, XXVIII, 1, janv.-mars 1958, 5-21.
- Revah, I. S., "L'heresie marrane dans l'Europe Catholique du 15e au 18e siècle," in Jacques Le Goff, *He restes et sociétés dans l'Europe pre-industrielle*, 1 le-18e siècles, Paris: Mouton, 1968, 327-337.
- Reynolds, Robert L., *Europe Emerges*. Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1967.
- Rich, E. E., "Expansion as a Concern of All Europe," *New Cambridge Modern History*, I: G. R. Potter, ed., *The Renaissance, 1493-1520*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1957, 445-469.
- Rich, E. E., "Colonial Settlement and its Labour Problems," in *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E. E. Rich and C. H. Wilson, eds., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 302-373.

- Rich, E. E., "Preface," in *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E. E. Rich and C. H. Wilson, eds., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, xi-xxxii.
- Robertson, H. M., "European Economic Developments in the Sixteenth Century," *South African Journal of Economics*, XVIII, 1, Mar. 1950, 36-53.
- Robinson, W. C., "Money, Population and Economic Change in Late Medieval Europe" *Economic History Review*, 2nd sr., XII, 1, 1959, 63-76.
- Romano, Ruggiero, "La pace di Cateau-Cambresis e l'equilibrio europeo a meta del secolo XVI," *Rivista storica italiana*, LXI, 3, sett. 1949, 526-550.
- Romano, Ruggiero, "A Florence au XVIIe siècle: industries textiles et conjoncture," *Annales E.S.C.*, VII, 7, oct.-dec. 1952, 508-512.
- Romano, Ruggiero, "A propos du commerce de ble dans la Mediterranee des XIVe et XVe siècles," in *Evantail de l'histoire vivante: Hommage a Lucien Febvre*, Paris: Lib. Armand Colin, 1953, II, 149-161.
- Romano, Ruggiero, "La marine marchande ventienne au XVIe siècle," in M. Mollat et al., eds., *Les sources de l'histoire maritime en Europe, du Moyen Age au XVIIIe siècle*, Actes du IVe Colloque International d'Histoire Maritime. Paris: S.E.V.P.E.N., 1962, 33-55.
- Romano, Ruggiero, "Tra XVIe XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622," *Rivista storica italiana*, LXXIV, 3, sett. 1962, 480-531.
- Romano, Ruggiero, "Encore la crise de 1619-22," *Annales E.S.C.*, XIX, 1, janv.-fevr. 1964, 31-37.
- Roorda, D. J., "The Ruling Classes in Holland in the Seventeenth Century," in J. S. Bromley and E. H. Kossman, eds., *Britain and the Netherlands*. Groningen: Wolters, 1964, II, 109-132.
- Rosenberg, Hans, "The Rise of the Junkers in Brandenburg-Prussia, 1410-1653," *American Historical Review*, Part I, XLIX, 1, Oct. 1943, 1-22; Part II, XLIX, 2, Jan. 1944, 228-242.
- Rosenberg, Hans, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience, 1660-1815*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1966.
- Roth, Cecil, *The History of the Jews of Italy*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1946.
- Rowse, A. L., "Tudor Expansion: The Transition from Medieval to Modern History," *William & Mary Quarterly*, 3rd ser., XIV, 4, July 1957, 309-316.

- Rowse, A. L., *The Elizabethans and America*. New York: Macmillan, 1959.
- Ruddock, Alwyn A., *Italian Merchants and Shipping in Southampton, 1270-1600*. Southampton: University College, 1951.
- Ruiz Almansa, Javier, "Las ideas y las estadísticas de población en España en el siglo XVI," *Revista internacional de sociología*, I, 1947, 89-107.
- Rusche, Georg, and Kirchheimer, Otto, *Punishment and Social Structure*. New York: Russell & Russell, 1939.
- Salmon, J. H. M., "Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France," *Past & Present*, No. 37, July 1967, 21-43.
- Samsonowicz, Henryk, «Salaires et services dans les finances citadines de la Prusse au XVe siècle et dans la première moitié du XVIe siècle,» *Third International Conference of Economic History*, Munich 1965. Paris: Mouton, 1968, 533-551.
- Sansom, George B., *The Western World and Japan*. New York: Knopf, 1950.
- Sansom, George B., A., *A History of Japan: II: 1334-1615*. Stanford, California: Stanford University Press, 1961. Savine, Alexander, "Bondsmen under the Tudors," *Transactions of the Royal Historical Society*, n.s., XVII, 1903, 235-289.
- Sayous, André-E., "Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier," *Revue historique*, CLXXXII, 2 oct.-déc. 1938, 242-280.
- Schöffner, I., "The Dutch Revolution Anatomized: Some Comments," *Comparative Studies in Society and History*, III, 4, July 1961, 470-477.
- Schumpeter, Joseph A., *Business Cycles*, 2 vol. New York: McGraw-Hill, 1939.
- Schumpeter, Joseph A., *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Allen, Unwin, 1943.
- Schumpeter, Joseph A., *The Sociology of Imperialism, in Social Classes, Imperialism*. New York: Meridian Books, 1955.
- Schurz, Walter L., "Mexico, Peru, and the Manila Galleon," *Hispanic American Historical Review*, I, 4, Nov. 1918, 389-402.
- See, Henri, *Modern Capitalism*. New York: Adelphi Co., 1928.
- Sella, Domenico, «Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise aux XVIe et XVIIe siècles,» *Annales E.S.C.*, XII, 1, janv.-mars 1957, 29-45.
- Sella, Domenico, «Crisis and Transformation in Venetian Trade,» in Brian Pulian, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth centuries*. London: Methuen, 1968, 88-105.

- Sella, Domenico, "European Industries, 1500-1700," *Fontana Economic History of Europe*, II, 5, 1970. Serraima Cirici, Enrique, "Hugonotes y bandidos en el Pirineo catalan," *Estudios de historia moderna*, IV, 1954, 207-233.
- Serrao, Joel, "Le ble des iles atlantiques: Madère et Açores aux Xe et XVIe siècles," *Annales E.S.C.*, IX, 3, juil-sept. 1954, 337-341.
- Servoise, R., «Les relations entre la Chine et l'Afrique au Xe siècle», *Le mois en Afrique*, No. 6, juin 1966, 30-45. Shneidman, J. Lee, *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire, 1200-1350*, 2, vol. New York: N.Y. Univ. Press, 1970.
- Sieminski, J., "Constitutional Conditions in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," *Cambridge History of Poland*, I: W.F. Reddaway et al., eds., *From the Origins to Sobieski (to 1696)*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1950, 416-440.
- Skeel, Caroline, "The Cattle Trade between Wales and England From the Fifteenth to the Nineteenth Centuries," *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th ser., IX, 1926, 135-158.
- Slicher van Bath, B. H., "The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries," in J. S. Bromley and E. H. Kossman, eds., *Britain and the Netherlands*. London: Chatto, 1960, I, 130-153.
- Slicher van Bath, B. H., *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850*. New York: St. Martin's, 1963.
- Slicher van Bath, B. H., «Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale», *Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen*, No. 12, 1965, 3-46.
- Sluiter, Engel, "Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594-1609" *Hispanic American Historical-Review*, XXVIII, 2 May 1948, 165-196.
- Smit, J. W., "The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands," in J. S. Bromley and E. H. Kossman, eds., *Britain and the Netherlands*. Groningen: Wolters, 1964, I, 11-28.
- Smit, R. E. F., *The Enserfment of the Russian Peasantry*. London and New York: Cambridge Univ Press, 1968.
- Smith, Robert S., "Indigo Production and Trade in Colonial Guatemala," *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2, May 1959, 181-211.
- Smolar, Jr., Frank J., "Resiliency of Enterprise: Economic Causes and Convey in the Spanish Netherlands in the Early Seventeenth Century," in Charles H. Carter, ed.: *From the Renaissance to the Counter-Reformation*. New York: Random House, 1965, 247-268.

- Soldevila, Ferran, "Barcelona demana a l'emperador Carles V l'autorització per a comerciar directament amb America (1522)," *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*. Milano: Dott. A Giuffrè-Ed., 1962, 633-641.
- Solt, Leo F., "Revolutionary Calvinist Parties in England Under Elizabeth I and Charles I," *Church History*, XXVII, 3, Sept. 1958, 234-239.
- Spooner, Frank C., "A la cote de Guinee sous pavillon français (1559-1561)," *Studi in onore di Armano do Saporì*. Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957, II, 1001-1008.
- Spooner, Frank C., "The Habsburg-Valois Struggle," *New Cambridge Modern History*, II: G. R. Elton ed., *The Reformation, 1520-1559*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1958, 334-358.
- Spooner, Frank C., "Venice and the Levant: An Aspect of Monetary History (1600-1614)," in *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*. Milano: Dott. A. Giuffrè-Ed., 1962, 643-667.
- Spooner, Frank C., "The Economy of Europe, 1559-1609," in *New Cambridge Modern History*, III: R. B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968, 14-93.
- Spooner, Frank C., "The European Economy, 1609-50," *New Cambridge Modern History*, IV: J. P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/49*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1970, 67-103.
- Stahl, Henri H., *Les anciennes communautés villageoises roumaines-asservissement et pénétration capitaliste*. Bucarest: Ed de l'Académie de la République socialiste de Roumanie, 1969.
- Stein, Stanley J. and Barbara H., *The Colonial Heritage of Latin America*. London and New York: Oxford Univ. Press, 1970
- Stephens, W. B., "The Cloth Exports of the Provincial Ports, 1600-1640," *Economic History Review*, 2nd ser., XXII, 2, Aug 1969, 228-243. , Stoianavich, Traian, "Material Foundations of Preindustrial Civilization in the Balkans," *Journal of Social History*, IV, 3, Spring 1971, 205-262.
- Stone, Lawrence, "State Control in Sixteenth-Century England," *Economic History Review*, XVII, 1, 1947, 103-120.
- Stone, Lawrence, "The Anatomy of the Elizabethan Aristocracy," *Economic History Review*, XVIII, 1 &-2, 1948, 1-53.
- Stone, Lawrence, "Elizabethan Overseas Trade," *Economic History Review*, 2nd ser., II, 1, 1949, 30-58.

- Stone, Lawrence, "The Elizabethan Aristocracy- A Restatement," *Economic History Review*, 2nd ser., IV, 1, 2 & 3, 1951-52, 302-321.
- Stone, Lawrence, "The Nobility in Business, 1540-1640," *Explorations in Entrepreneurial History*, X, 2, Dec. 1957, 54-61.
- Stone, Lawrence, "Letter to the Editor," *Encounter*, XI, 1, July 1958.
- Stone, Lawrence, "Social Mobility in England, 1500-1700," *Past & Present*, No. 33, Apr. 1966, 16-55.
- Stone, Lawrence, *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*, abr. Ed. London Oxford Univ. Press, 1967.
- Strauss, Gerald, *Nuremberg in the Sixteenth Century*. New York: Wiley, 1966.
- Strayer, Joseph, *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1970.
- Streider, Jacob, "Origin and Evolution of Early European Capitalism," *Journal of Economic and Business History*, II, 1, Nov. 1929, 1-19.
- Supple, Barry, *Commercial Crisis in the Change in England, 1600-1642*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1959.
- Swart, K. W., *The Sale of Offices in the Seventeenth Century*, The Hague: Nijhoff, 1949.
- Sweezy, Paul, "The Transition from Feudalism to Capitalism," *Science and Society*, XIV, 2, Spring 1950, 134-157.
- Szeftel, Marc, "Aspects of Feudalism in Russian History," in Rushton Colbourn, ed., *Feudalism in History*. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1956, 167-182.
- Takahashi, H. K., "The Transition from Feudalism to Capitalism: A Contribution to the Sweezy-Dobb Controversy," *Science and Society*, XVI, 4, Fall 1952, 313-345.
- Takahashi, H. K., "On the Transition from Feudalism to the Bourgeois Revolution," *Indian Journal of Economics*, XXXV, 140, 1955, 143-151.
- Tapie, Victor, L., *La France de Louis XIII et de Richelieu*. Paris: Flammarion, 1952.
- Taube, Edward, "German Craftsmen in England During the Tudor Period," *Journal of Economic History*, IV, 14, Feb. 1939, 167-178.
- Tawney, R. H., *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*. New York: Longmans, 1912.
- Tawney, R. H., "Introduction," to Thomas Wilson, *A Discourse Upon Usury*. London: Bell & Sons, 1952, 1-172.
- Tawney, R. H., "Harrington's Interpretation of His Age," *Proceedings of the British Academy*, 1941, 199-223.

- Tawney, R. H., "The Rise of the Gentry, 1558-1640," in E. M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, New York: St. Martin's, 1965, 1, 173-206. (Originally in *Economic History Review*, XI, 1941.)
- Tawney, R. H., "Postscript," in E. M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, New York: St. Martin's, 1965, 1, 206-214. (Originally in *Economic History Review*, VII, 1954.)
- Taylor, A. J. P., *The Course German History*. London: Hamilton, 1945.
- Taylor, K. W., "Some Aspects of Population History," *Canadian Journal of Economics and Political Sciences*, XVI, Aug. 1950, 301-313.
- Tazbir, Janusz, "The Commonwealth of the Gentry," *Alexsander Gieysztor et al., History of Poland*. Warsaw: PWN-Polish Scientific Publishers, 1968, 169-271.
- Teall, Elizabeth S., "The Seigneur of Renaissance France," *Journal of Modern History*, XXXVII, 2, June 1965, 131-150.
- Thiriet, Freddy, *La Romanie venitienne au Moyen Age*, Bibliothèque des Ecoles Française d'Athènes et de Rome, fasc. 183. Paris: Boccard 1959.
- Thirsk, Joan, "Industries in the Countryside," in F. J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, London and New York: Cambridge Univ. Press, 1961, 70-88.
- Thirsk, Joan, "Enclosing and Engrossing," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV, Joan Thirsk, ed., 1500-1640. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 1-112.
- Thirsk, Joan, "Farming Techniques," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV, Joan Thirsk, ed., 1500-1640. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 161-199.
- Thompson, F. M L., "The Social Distribution of Landed Property in England Since the Sixteenth Century," *Economic History Review*, 2nd ser., XIX, 3, Dec. 1966, 505-517.
- Thorner, Daniel; "L'économie paysanne concept pour l'histoire économique," *Annales E.S.C.*, XIX, 3, mai-juin 1964, 417-432.
- Thrupp, Sylvia, "Medieval Industry, 1000-1500," *Fontana Economic History of Europe*, I, 6, 1971.
- Tilly, Charles, "Food Supply and Public Order in Modern Europe," mimeo., forthcoming in Charles Tilly, ed., *The Building of States in Western Europe*. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press.
- Tilly, Charles, "Reflections on the History of European Statemaking," mimeo., forthcoming in Charles
- Tilly, ed., *The Building of States in Western Europe*. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press.

- Topolski, Jerzy, "La Regression économique en Pologne," *Acta Poloniae historica*, VII, 1962, 28-49.
- Trevor-Roper, H. R., "The Elizabethan Aristocracy: An Anatomy Anatomized," *Economic History Review*, 2nd sen, III, 3, 1951, 279-298.
- Trevor-Roper, H. R., "The Gentry, 1540-1640," *Economic History Review*, Supplement 1, 1953. Trevor-Roper, H. R., "Letter to Editor," *Encounter*, XI, 1, July 1958.
- Trevor-Roper, H. R., "England's Moderniser: Thomas Cromwell," in *Historical Essays*. New York: Harper, 1966, 74-78.
- Trevor-Roper, H. R., "The Jesuits in Japan," *Historical Essays*. New York: Harper, 1966, 119-124.
- Trevor-Roper, H. R., "The General Crisis of the Seventeenth Century," in *The European With Craze of the 16th and 17th Centuries and other Essays*. New York: Harper, 1969, 46-89.
- Trevor-Roper, H. R., "Religion, the Reformation, and Social Change," in *The European With Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries and other Essays*. New York: Harper, 1969, 1-45. (Previously published as part of *The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, of the Reformation, and Social Change*.)
- Tymieniecki, Kazimierz, «Le servage en Pologne et dans les pays limitrophes au moyen age," *La Pologne au Xe Congres International des Sciences Historiques a Rome*. Warszawa: Académie Polonaise des Sciences, Institut d'Histoire, 1955, 5-28.
- Ullman, Joan Connelly, "Translator's footnotes," in Jaime Vicens Vives, *Approaches to the History of Spain*, 2nd ed. Berkeley Univ. Of California Press, 1970.
- Uminski, J., "The Counter-Reformation in Poland," in *The Cambridge History of Poland*, I: W. F. Redda-way et al, eds., *From the Origins to Sobieski (to 1699)*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1950, 394-415.
- Utterström, Gustaf, "Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History," *Scandinavian Economic History Riview*, III, 1, 1955, 3-47.
- Vaccari, Pietro, "I lavatori della terra nell'occidente e nell'oriente dell'Europa nella età moderna," *Studi in onore di Armando Sopori*. Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957, II, 969-978.
- Valka, Josef, "La structure économique de la seigneurie tchèue au XVIe siecle," *Deuxième Conference Internationale d'Histoire Economique*, II: *Middle Ages and Modern Times*. Paris: Mouton, 1965, 211-215.

- Van der Sprenkel, Otto B., "Population Statistics of Ming China," *Bulletin of the SOAS*, XV, Part 2, 1953, 289-326.
- Van der Wee, Herman, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, 3 vol. The Hague: Nijhoff, 1963.
- Van Dillen, J. G., "Amsterdam's Role in Seventeenth-Century Dutch Politics and its Economic Background," in J. S. Bromley and E. H. Kossman, eds.: *Britain and the Netherlands*. Groningen: Wolters, 1964, II, 133-147.
- Van Houtte J. A., "Bruges et Anvers marches 'nationaux' ou 'internationaux' du XIVe au XVIe siècles," *Revue du Nord*, XXXIV, 1952, 89-108.
- Van Houtte J. A., «Anvers aux Xve et XVIe siècles: expansion et apogée," *Annales E.S.C.*, XVI, 2, mars-avr. 1961, 248-278.
- Van Houtte J. A., «Déclin et survivance d'Anvers (1550-1700)," *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi Moderno e contemporaneo*. Milano: Dott. A. Giuffrè-Ed., 1962, 703-726.
- Van Houtte J. A., "L'approvisionnement des villes dans les Pays-Bas (Moyen Age et Temps Modernes)," *Thir International Conference of Economic History*, Munich 1965, Paris: Mouton, 1968, 73-77.
- Van Leur, J. C., *Indonesian Trade and Society*. The Hague: van Hoeve, Ltd., 1955.
- Veblen, Thorstein, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. Ann Arbor, Michigan: Ann Arbor Paperbacks, 1966.
- Verlinden, Charles, "The Rise of Spanish Trade in the Middle Ages," *Economic History Review*, X, 1, 1940, 44-59.
- Verlinden, Charles, "Deux Aspects de l'expansion commerciale du Portugal au moyen âge," *Revista portuguesa de historia*, IV, 1949, 169-209.
- Verlinden, Charles, "Italian Influence in Iberian Colonization," *Hispanic American Historical Review*, XXXIII, 2, May 1953, 199-211.
- Verlinden, Charles, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2, vol. Brugge: De Tempel, 1955. Verlinden, Charles, «La colonie italienne de Lisbonne et le développement de l'économie métropolitaine et coloniale portugaise," *Studi in onore di Armando Spori*. Milano: Istituto Edit. Cisalpino, 1957, I, 615-628.
- Verlinden, Charles, "Crises économiques et sociales en Belgique à l'époque de Charles Quint," in *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 sept-3 oct. 1958. Paris: Ed. du C.N.R.S., 1959, 177-190.

- Verlinden, Charles, «L'État et l'administration des communautés indigènes dans l'empire espagnole d'Amérique.» *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, Resumes des Communications. Goteborg: Almqvist & Wiksell, 1960, 133-134.
- Verlinden, Charles, «La Crete, débouche et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et Xve siècles,» *Studi onore di Amintore Fanfani*, III, *Medioevo*. Milano: Dott. A. Giuffrè-Ed., 1962, 593-669.
- Verlinden, Charles, et al., „Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle,“ *Annales E.S.C.*, X, 2, avr-juin 1955, 173-198.
- Vernadsky, George, “Feudalism in Russia,” *Speculum*, XIV, 3, July 1939, 300-323.
- Vernadsky, George, *The Tsardom of Muscovy 1547-1682*, Vol. V of *A History of Russia*, 2 parts. New Haven, Connecticut: Yale Univ. Press, 1969.
- Vicens Vives, Jaime, “Discussion” of Charles Verlinden, “Crises économiques et sociales en Belgique à l'époque de Charles-Quint,” in *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., 30.-sept.-3 oct. 1958. Paris: ed du C.N.R.S., 1959.
- Vicens Vives, Jaime, *An Economic History of Spain*. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1969.
- Vicens Vives, Jaime, *Approaches to the History of Spain*, 2nd ed. Berkeley: Univ. Of California Press, 1970.
- Villar, Pierre, “Le temps de Quichotte,“ *Europe*, 34, Nos. 121-122, janv.-fevr. 1956, 3-16.
- Villar, Pierre, “Problems on Formation of Capitalism,” *Past & Present*, No. 10, Nov. 1956, 15-38.
- Villar, Pierre, *La Catalogne dans l'Espagne Moderne*, 3 vol. Paris: S.E.V.P.E.N., 1962.
- Villari, Rosario, *La rivolta antispagnola a Napoli: le origini (1585-1647)*. Bari: Laterza, 1967.
- Vitale, Luis, “Latin America: Feudal or Capitalist?,” in James Petras and Maurice Zeitlin, eds., *Latin America: Reform or Revolution?* Greenwich, Conn.: Fawcett, 1968, 32-43.
- Vitale, Luis, “España antes y después de la conquista de América,” *Pensamiento crítico*, No. 27, abril 1969, 3-28.
- Vivante, Corrado, “Le rivolte popolari in Francia prima della Fronde e la crisi del secolo XVII,” *Rivista storica italiana*, LXXVI, 4, die. 1964, 957-981.

- Warriner, Doreen, "Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe," *Slavonic and East European Review*, XXXI, No. 78, Dev. 1953, 168-186.
- Watson, Andrew M., "Back to Gold-and Silver," *Economic History Review*, 2nd ser, XX, 1, 1967, 1-34.
- Webb, Walter Prescott, *The Great Frontier*. Boston Massachusetts: Houghton Mifflin, 1952.
- Weber, Max, *General Economic History*. New York: Free Press, 1950.
- Weber, Max, *The Religion of China*. New York: Free Press, 1951.
- Weber, Max, *The Religion of India*. New York: Free Press, 1958.
- Weber, Max, *Economy and Society*. Totowa, New Jersey: Bedminster Press, 1968.
- Wernham, R. B., "English Policy and Revolt of the Netherlands," in S. Bromley and E. H. Kossman, eds., *Britain and the Netherlands*, Groningen: Wolters, 1964, 1, 29-40.
- Wernham, R. B., "The British Question, 1559-69," *New Cambridge Modern History*, III: R. B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1600*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968, 209-233.
- Wernham, R. B., "Introduction," *New Cambridge Modern History*, III: R. B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1968, 1-13.
- White, Jr., Lynn, "What Accelerated Technological Progress in the Western Middle Ages?," in A. C. Crombie, ed., *Scientific Change*. New York: Basic Books, 1963, 272-291.
- Willian, T. S., "Trade Between England and Russia in the Second Half of the Sixteenth Centruy," *English Historical Review*, LXIII, No. 247, July 1948, 307-321.
- Willetts, William, "The Maritime Adventures of the Great Eunuch Ho," in Colin Jack-Hinton, ed., *Papers on Early South-East Asian History*. Singapore: *Journal of Southeast Asian Histroy*, 1964, 45-42.
- William, Eric, *Capitalism and Slavery*. London: Deutsch, 1964.
- Williams, Penry, and Harriss, G. L., "A Revolution in Tudor History" *Past & Present*, No. 25, July 1963, 3-58.
- Wilson C. H., "Cloth Production and International Competition in the 17th Centruy," *Economie History Review*, 2nd ser., XIII, 2, 1960, 209-221.

- Wilson C. H., "Trade Society and the State," in *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Richand C.H. Wilson, eds., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 487-575.
- Witmann, T., „Quelques problemes relatifs a la dictature revolutionnaire des grandes villes de Flanders, 1577-1579," *Studia histórica, Academiae Scientiarum Hungaricae*, No. 40, 1960.
- Wolf, Eric, *Sons of the Shaking Earth*. Chicago, Illinois: Univ. Of Chicago Press, 1959.
- Wolf, Eric, *Peasants*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1966.
- Wolfe, Martin, "Fiscal and Economic Policy in Renaissance France," *Third International Conference of Economic History*, Munich 1965, Paris: Mouton, 1968, 687-689.
- Woolf, S.J., "Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities," in Brain Pulian, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London: Methuen, 1968, 175-203.
- Wright, L. P., "The Military Orders in Sixteenth and Seventeenth-Century Spanish Society," *Past & Present*, No. 43, May 1969, 34-70.
- Youngs, Joyce, "Landlords in England, C: The Church," in *The Agrarian History of England and Wales*, IV, Joan Thirsk, ed., 1500-1640. London and New York: Cambridge Univ. Press, 1967, 306-356.
- Zagorin, Perez, "The Social Interpretation of the English Revolution," *Journal of Economic History*, XIX, 3, Sept. 1959, 376-401.
- Zavala, Silvio, *La encomienda indiana*. Madrid: Centro de Estudios Históricos. 1935.
- Zavala, Silvio, *New Viewpoints on the Spanish Colonization of America*. Philadelphia: Univ. Of Pennsylvania Press, 1943.
- Zeller, Gaston, "Industry in France Before Colbert," in Rondo E. Cameron, ed., *Essays in French Economic History*. Homewood, Illinois: Irwin, Inc., 1970, 128-139. (Translated from *Revue d'histoire économique et sociale*, XXVIII, 1950.)

Bir dünya sisteminin kaynağını ve başlangıçtaki işleyişlerini tanımlamak için, mutlak bir kavramı, bir dünya-sistemini ileri sürdüm. Dünya-sistemi sosyal bir sistemdir; sınırları, yapıları, üye grupları, meşruiyet kuralları ve bağdaşıklığı vardır. Hayatı, onu gerilimle bir arada tutan çatışan güçlerden oluşmuştur; her grup onu kendi avantajına sonsuza kadar yeniden kalıplandırmaya çalışınca parça parça olur. Bir organizmanın özelliklerine sahiptir; özelliklerinden bazılarının belli açılardan değiştiği, diğer açılardan ise sabit kaldığı bir ömre sahiptir. Yapıları, işlevinin iç mantığı açısından farklı zamanlarda güçlü ya da zayıf olarak tanımlanabilir.

Modern dünyanın ayırt edici özelliği ondan faydalananların tasavvurları ve ezilenlerin karşı-ifade güçleridir. Sömürü ve sömürüyü, ya kaçınılmaz olarak kabul etmek ya da modern çağın devam edip giden zıtlığı olarak reddetmek, yirminci yüzyılda, zirvesine ulaşmaktan çok uzak bir diyalektik içinde bir araya gelmiştir.

ISBN-13: 978-605-9931-20-5

9 786059 931205

₺35

